ISSN 2074-1847

ПАЁМИ
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

2022. № 2

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

2022. № 2

BULLETIN
OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

2022. No. 2

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАРГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2022

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
Муассиси маҷалла:
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 1990 таъсис ёфтааст.

САРМУҲАРРИР:

Хушвахтзода Қобилҷон Хушвахт – *Доктори илмҳои иқтисодӣ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич – *Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Точикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Исмонов Кароматулло – *Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

07.00.00 – Таърих ва археология

Акрамов Зикриё Иномович – *Доктори илмҳои таърих, профессор*
Искандаров Қосимшо – *Доктори илмҳои таърих, профессор*
Якубов Юсуфшоҳ – *Доктори илмҳои таърих, профессор, академики АИ ҶТ*
Расулиён Қаҳҳор – *Доктори илмҳои таърих, профессор*
Мирзоев Ниёз Мирзобадалович – *Доктори илмҳои таърих, профессор*
Нуриддинов Раймалихон Шаҳбозович – *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор*
Самиев Холмаҳмад Давлатович – *Номзади илмҳои таърих, дотсент*
Шарипов Раҳмоналӣ Ятимович – *Доктори илмҳои таърих, профессор*

09.00.00 – Фалсафа

Қурбонов Абдураҳмон Шерович – *Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Идиев Хайриддин Усмонович – *Доктори илмҳои фалсафа, профессор, узви вобастаи АИ ҶТ*
Олимов Кароматулло – *Доктори илмҳои фалсафа, профессор, академики АИ ҶТ*
Раҳимов Муҳсин Ҳусейнович – *Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Ахмедов Саид – *Доктори илмҳои фалсафа, профессор*

13.00.00 - Педагогика

Иматова Лутфия Маҳмадиллоевна – *Доктори илмҳои педагогӣ, профессор*
Файзализода Ҷумахон Хол – *Доктори илмҳои педагогӣ, профессор*
Раҷабзода Маҳмадулло – *Доктори илмҳои педагогӣ, профессор*
Ҳоҷиматова Гулчеҳра Масаидовна – *Доктори илмҳои педагогӣ, профессор*
Мухамметов Гапур Бабаевич – *Доктори илмҳои педагогӣ, профессор*

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илмии тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия аз 03.06.2016 ворид гардидааст.

Дар маҷалла мақолаҳои илмии соҳаҳои илмҳои таърих, фалсафа ва педагогика барои чоп қабул мегарданд. Маҷалла мақолаҳои илмии муаллифонро аз рӯи ихтисосҳои зерин барои чоп қабул менамояд:

Таърих ва бостоншиносӣ: *07.00.02, 07.00.03, 07.00.06, 07.00.07, 07.00.09, 07.00.15*

Фалсафа: *09.00.01, 09.00.03, 09.00.05, 09.00.11, 09.00.13, 09.00.14*

Педагогика: *13.00.01, 13.00.02, 13.00.08*

Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илмии Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст.

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ нашр мешавад.

Матни мукаммали маводи чопӣ дар сомонаи расмии маҷалла ҷойгир карда шудааст (www.vestnik-tnu.com).

Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.
– 2022. – №2
ISSN 2074-1847

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон №180/МҶ-97, аз 19.02.2021 ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла дар Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад. Нишонии Марказ:
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.
Сомонаи маҷалла: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ДМТ, 2022

ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

Учредитель журнала:
Таджикский национальный университет.
Журнал основан в 1990 г.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Хушвахтзода Кобилджон Хушвахт	*Доктор экономических наук, ректор Таджикского национального университета*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА*:*

Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич	*Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА*:*

Исмонов Кароматулло	*Кандидат филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

07.00.00 – История и археология

Акрамов Зикриё Иномович	*Доктор исторических наук, профессор*
Искандаров Косимшо	*Доктор исторических наук, профессор*
Якубов Юсуфшох	*Доктор исторических наук, профессор, академик АН РТ*
Расулиён Каххор	*Доктор исторических наук, профессор*
Мирзоев Ниёз Мирзобадалович	Доктор исторических наук, профессор
Нуриддинов Раймалихон Шахбозович	*Доктор политических наук, профессор*
Самиев Холмахмад Давлатович	*Кандидат исторических наук, доцент*
Шарипов Рахмонали Ятимович	*Доктор политических наук, профессор*

09.00.00 – Философия

Курбонов Абдурахмон Шерович	*Доктор философских наук, профессор*
Идиев Хайриддин Усмонович	*Доктор философских наук, профессор*
Олимов Кароматулло	*Доктор философских наук, профессор, академик АН РТ*
Рахимов Мухсин Хусейнович	*Доктор философских наук, профессор*
Ахмедов Саид	*Доктор философских наук, профессор*

13.00.00 – Педагогика

Иматова Лутфия Махмадиллоевна	*Доктор педагогических наук, профессор*
Файзализода Джумахон Хол	*Доктор педагогических наук, профессор*
Раджабзода Махмадулло	*Доктор педагогических наук, профессор*
Ходжиматова Гулчехра Масаидовна	*Доктор педагогических наук, профессор*
Мухамметов Гапур Бабаевич	*Доктор педагогических наук, профессор*

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных журналов ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации от 03.06.2016, №1925.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки и научным специальностям:

История и археология: *07.00.02, 07.00.03, 07.00.06, 07.00.07, 07.00.09, 07.00.15*

Философия: *09.00.01, 09.00.03, 09.00.05, 09.00.11, 09.00.13, 09.00.14*

Педагогика: *13.00.01, 13.00.02, 13.00.08*

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

Журнал печатается на таджикском и русском языках.

Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.vestnik-tnu.com).

Вестник Таджикского национального университета.
– 2022. – № 2
ISSN 2074-1847

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Свидетельство № 180/ЖР-97 от 19.02.2021г.

Журнал подготавливается к изданию в Издательском центре ТНУ.

Адрес Издательского центра:
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ТНУ, 2022

BULLETIN OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Founder of the journal:

TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
The journal is established in 1990.

CHIEF EDITOR:

Khushvakhtzoda Kobiljon Khushvakht	*Doctor of Economic Sciences, Professor, Rector of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Safarmamadov Safarmamad Muborakshoevich	*Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector for Science of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo	*Candidate of philology sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University*

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

07.00.00 - Historical Sciences and Archeology

Akramov Zikriyo Inomovich	*Doctor of Historical Sciences, Professor*
Iskandarov Kosimsho	*Doctor of Historical Sciences, Professor*
Yakubov Yusufshoh	*Doctor of Historical Sciences, Professor*
Rasulien Kahhor	*Doctor of Historical Sciences, Professor*
Mitzoev Niyoz Mirzobadalovich	*Doctor of Historical Sciences, Professor*
Nuriddinov Raimalikhon Shahbozovich	*Doctor of Political Sciences, Professor*
Samiev Kholmakhmad Davlatovich	*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*
Sharipov Rakhmonali Yatimovich	*Doctor of Historical Sciences, Professor*

09.00.00 - Philosophical sciences

Kurbonov Abdurakhmon Sherovich	*Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Idiev Khairiddin Usmonovich	*Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Olimov Karomatullo	*Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Rakhimov Mukhsin Khuseinovich	*Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Akhmedov Said	*Doctor of Philosophical sciences, Professor*

13.00.00 - Pedagogical sciences

Imatova Lutfiya Makhmadilloevna	*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Faizalizoda Jumakhon Khol	*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Rajabzoda Mahmadullo	*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Hojimatova Gulchehra Masaidovna	*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Mukhammetov Gapur Babaevich	*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific journals of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation from 03.06.2016, No. 1925.

The journal accepts scientific articles on the following branches of science and scientific specialties:

History and archeology: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.06, 07.00.07, 07.00.09, 07.00.15

Philosophical sciences: 09.00.01, 09.00.03, 09.00.05, 09.00.11, 09.00.13, 09.00.14

Pedagogical sciences: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08

The journal is included in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI).

The journal is printed in Tajik and Russian languages.

Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal (www.vestnik-tnu.com).

Bulletin
of the Tajik National University.
– 2022. – №2

ISSN 2074-1847

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan.

The journal is being prepared for publication in the Publishing Center of TNU.

Address of the Publishing Center:
17, Rudaki avenue, Dushanbe, 734025,
Republic of Tajikistan,
Web site of the journal: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Tel.: (+992 37) 227-74-41

УДК 141.5+575.1

МАРИЯ ВАСИЛЬЕВНА КАМЕНСКАЯ В АННАЛАХ ИСТОРИИ И ПАМЯТИ ПОТОМСТВА

Рушанин В.Я.
Челябинский государственный институт культуры Челябинск, Российская Федерация

Мария Васильевна Каменская была, по-моему мнению, Учителем Божьей милостью. Ещё до 1917 года М. В. Каменская стала известным педагогом, начальницей двух женских гимназий на Урале, участницей общероссийских съездов по народному образованию, однако после революции, в изменившемся социуме, ей приходилось нелегко. По сложившимся обстоятельствам Мария Васильевна была вынуждена уехать в Среднюю Азию, где, несмотря на трудности, снова с головой окунулась в работу школы.

Ее путь в Ташкент был медленным, с частыми остановками и ожиданием встречного на разъездах – так ходили поезда того времени. Медленная дорога оголяла мысли, и они, как четки, перебирали последние троицкие события ее жизни: смерть сына Юрия, страшный голод, разрушенный гимназический учебный мир, которому она отдала столько сил и времени, ухаживая за ним, как за яблоневым саженцем, но теперь подрубленным под корень.

Мария Васильевна, естественно, понимала, что от себя не убежишь, но смена мест казалась ей единственным выходом. Хотелось не просто уехать в далекий город, но раствориться в нем, затеряться, стать незаметной, «обронив» по пути все прежние воспоминания. Ташкент, находящийся на окраине империи, подходил для этого лучше всего. К тому же заочно она была с ним знакома – по рассказам тех же купцов, караванщиков и всего многочисленного торгового люда, который кипел и пенился на троицкой ярмарке.

Вообще, Южный Урал был связан со Средней Азией давно и надежно. Уже с конца XVIII века в Троицке регулярно появлялись купцы среднеазиатских городов – их обычно называли бухарцами, хивинцами, ташкентцами (узбек – современное название) [43, с. 52]. Почти полтора столетия Троицк смотрел на Юг – за среднеазиатскими столицами открывались пути в Индию и Китай. Журналист М. С. Фонотов, играя восточными названиями, представлял, как из Троицка в дальнюю дорогу отправляется караван: «Впереди – степи, солончаки (соленая трава, соленая роса), пески, тростниковые заросли, озеро Аксакалбарби, перевоз Чиркайлы, пять рукавов Кувандарьи, одно русло Яныдарьи, развалины Ковенкала, горы Балобан и Учтюбе… Далеко, почти на краю земли знойная Бухара…»[45].

Дороги в Ташкент были хожеными, и не только купцами. Прошло не-сколько волн переселения русских в Туркестан. Сначала, во второй половине XIX века, во времена генерала Скобелева, вместе с русскими войсками и чи-новниками администрации в Среднюю Азию пришли первые представители русской интеллигенции (учителя, врачи, агрономы) и безземельные крестьяне из Центральной России. Число их было невелико: по переписи 1897 года в Туркестане русские составляли всего 2 % (в Закавказье – 4 %, в Прибалтике – 5,5 % населения)[3, с. 612]. В начале 1901 года было решено провести железную дорогу от Оренбурга до Ташкента (около 1 900 верст) через Тургайскую, Согр-Дарьинскую, Туркестанскую области [35, с. 63]. Железная дорога, которая шла от двух городов навстречу друг другу, станет настоящим прорывом, оставив «караванную логистику» глубоко в прошлом и кратно увеличив объемы перевозок. «Вчерне» ташкентская дорога начала работать уже в 1902 году, а в январе 1906 года официально вступила в строй [20].

С приходом первого поезда Ташкент преобразился. К началу Первой мировой войны здесь располагались самые крупные в Средней Азии железнодорожные мастерские – практически, машиностроительный завод, способный за год отремонтировать свыше ста паровозов и почти тысячу вагонов. Работа на железной дороге считалась очень престижной – здесь хорошо платили, а доходы от эксплуатации дороги превышали до революции 200 млн рублей в год [20] . Уже во время советской власти Красновосточные мастерские стали Ташкентским паровозо-

вагоноремонтным заводом, одним из крупнейших предприятий Узбекистана, где в 1931 году работало более двух тысяч рабочих [20] .Мария Васильевна Каменская войдет в этот железнодорожный ритм и мир, который всегда был на особицу, до сих пор сохраняя за железной дорогой образ «государства в государстве». Сразу по прибытии в Ташкент ей предложат возглавить именно железнодорожную школу, одну из сильных и престижных в городе.Ташкент если не пленил ее, то заворожил точно – не только восточным колоритом, но и вполне европейским светским образом жизни. В нем вообще каждый путешественник находил что-то свое. Так, известный военный деятель и литератор, один из лидеров Белого движения, генерал-лейтенант П. Н. Краснов вспоминал, находясь в эмиграции: «Белые поезда, пересекающие пески в Средней Азии. Белый Ташкент, залитый по вечерам электрическим светом и с белыми же трамваями. Напоминающий чем-то Одессу и Севастополь, только без запаха моря и биения волн. С роскошью садов, окружающих на много верст эту столицу русской Средней Азии, и роскошью базаров»[24,с.211-215] .

Город в двести гектар близ западных предгорий Тянь-Шаня жил шумно. «В Ташкенте звонки, скрежет трамвая и бульканье верблюжьих караванов, – описывал в 1929 году город журналист Вл. Булах. Проносятся форды, фиаты, бенцы, мелькают велосипеды, трещат мотоциклы, обгоняя чалмоносных узбеков, едущих трусцой на маленьких большеухих осликах. В Ташкенте электричеством горят зеркальные витрины, а рядом – маленькие лавчонки с хозяином на корточках освещены горящим в сальной плошке фитилем»[7, с. 16] .

Здесь причудливо переплеталась восточная старина и европейская со-временность. В новых городских кварталах – прямые асфальтовые улицы, а чуть поодаль – извилистые узкие глухие дувалы. Под звон трамвая стройными колоннами четко вышагивали маленькие скуластые пионеры, а рядом на минарете гортанно кричит суффи в угасающий Запад: – Ляиль-алла. Тут же, на площади, дервиши в колпаках и рубище читают святой Коран и совершают зикры: радения над больными.«И везде – шум, гам, грохот, крики в узких улицах, щелях. Разноязыка, разнолика толпа. Здесь скуластый узбек, и узкоглазый киргиз и русские, и меднолицые, с горящими глазами, важные афганцы, и желтые персы, и стройные туркмены, и живые и юркие бухарские евреи. Здесь красные платочки делегаток и черные из конской сетки могильные чачваны узбечек. На пряном кишмичном базаре – золотистый крупный “карши”, десерт английских лордов, контрабандой, через Афганистан, доставляемый отсюда в Англию. Здесь и янтарный гарвиан, и зеленый саяки, и черный куляб, и бедуна. Цветут горы кишмиша. А на дынном базаре – горы дынь: душистых, медовых, чарджуйских, с жилками, точно искусным художником испещренные арбакешные дыни, и грудами золотых шаров лежат бухарки»[7, с. 16] .

Стоит думать, что именно восточный базар М. В. Каменская, пережившая троицкий голодомор, восприняла, как сказку – теперь все обязательно наладится…Она не была одинока в этих впечатлениях. В 1920-е годы в хлебные туркестанские места, спасаясь от голода и от репрессий, прибыли десятки тысяч представителей «враждебных классов» – бывшие дворяне, купцы, священно-служители. Сюда, на окраины страны, где их никто не знал, и где дефицит в служащих был особенно острым, хлынул большой поток людей, которые искали применение своей профессии при новой власти, не принимая ее идеологию. Именно на окраинах, где не хватало не только специалистов, но и просто грамотных людей, нередко складывались наиболее благоприятные возможности для интеграции «бывших» в новую жизнь[41, с. 7].

Троицкий «след» в Ташкенте тоже был узнаваем. Кто-то из учеников М. В. Каменской вслед за ней уехал в Ташкент. Так, среди них была дочь статского советника, инспектора Троицкой мужской гимназии С. Я. Соболева, выпускница женской гимназии и Санкт-Петербургских высших (Бестужевских) женских курсов Анна Семеновна Соболева. Еще в апреле 1923 года она работала преподавателем словесности школы второй ступени № 1 на станции Троицк[48, л. 52] . В Узбекистане она счастливо прожила и проработала почти 50 лет.

Свой выбор в пользу Ташкента сделали и другие представители образования и культуры Троицка. Мандолист-виртуоз, искусствовед Исмагил Илялов (1898–1992) в 1935 году был принят музыкантом в Узбекский академический театр, организовал курсы по повышению квалификации в Узбекской государственной филармонии, а его брат Исхак Илямов (1893–1966), актер, режиссер, педагог в 1931–1933 годах художественный руководитель Троицкого

татарского театра. В 1935–1947 годах работал режиссером Узбекского академического театра имени Хамзы, а в 1946–1963 годах был деканом актерского факультета Ташкентского театрального института[44, с. 133-134] .О Троицке даже архитектурно напоминал Пассаж братьев Яушевых на улице Ирджарской. Семья и родня Яушевых была многочисленной. В 1920-х годах эта фамилия встречается и на ниве просвещения: например, Мафтуха Ахметьяновна Яушева до своей смерти в 1941 году преподавала дисциплину «художественное воспитание» в узбекской общеобразовательной школе [48].

М. В. Каменская и сама «оглядывалась» на троицкое прошлое – южно-уральские события ее волновали. Особенно внимательно она следила за судьбой своего наставника Ивана Александровича Тихомирова, талантливого преподавателя и ученого-историка, директора Троицкой мужской гимназии. Их связывали двадцать лет знакомства и совместной работы. Но теперь новая власть выдавила его на обочину жизни практически без средств к существованию, а все заслуги И. А. Тихомирова перед образованием Троицка были преданы забвению[37, с. 241-277].Информацию она черпала из писем. Одним из постоянных адресатов М. В. Каменской была ее подруга М. М. Популовская, которая работала в железнодорожной школе при станции Троицк, а с сентября 1931 года преподавала немецкий язык на рабфаке ветеринарного института . Она и писала, что даже спустя годы после отъезда М. В. Каменской в Ташкент, в Троицке ее часто вспоминали добрым словом преподаватели, родители, старожилы города и бывшие ученики.

Но пока, в середине 1920-х годов, Мария Васильевна целиком погрузилась в работу на новом месте. Сегодня невозможно установить точно, кто и как помогал М. В. Каменской на первых порах в Ташкенте. Скорее всего, она не в пустоту приехала – здесь, в Ташкенте, понимали, об учителе какого уровня идет речь. Талантливый педагог с большим административным опытом, М. В. Каменская была ценным приобретением для системы основания Узбекистана, которая еще только начинала набирать силу, в том числе на фоне образования Узбекской ССР в октябре 1924 года. На тот момент, по данным 1926 года, население республики составляло 4,75 млн человек, из которых 71,3 % – узбеки, 7,35 % – таджики, 5,18 % – русские[12,с.9]. Столица республики до 1930 года находилась в Самарканде и затем была переведена в Ташкент.

М. В. Каменская возглавила железнодорожную школу, очень важную в системе образовательных координат Ташкента. В свое время М. И. Калинин назвал железнодорожников Ташкента «авангардом советской власти на Востоке» [19,с.142] . . В феврале 1925 года состоялось совещание учителей Ташкента, на котором присутствовала и наша героиня. Председатель ВЦИК М. И. Калинин выступил на нем с большой речью. «Внимание советского правительства к учительству сейчас возросло. Почему? Удовлетворение культурных потребностей в настоящий момент стало так же повелительно, как удовлетворение физических потребностей» [31].На Ташкентской железной дороге большинство рабочих были русскими, и это серьезно усиливало русскоязычный ташкентский быт. Одновременно оказывало влияние на языковую культуру Узбекистана в целом, расширяя возможности национального языка. В 1928 году узбекский язык был переведен с арабского алфавита на латинский, в 1940 году – на кириллицу.В этом плане есть примечательная деталь – один из первых биографических очерков, посвященный М. В. Каменской, был написан Н. В. Бородиной и издан в 1956 году именно на узбекском языке. В этом очерке отмечалось: «Ее организаторские способности, требования по отношению к себе, скромность и доброта стали не только образцом для учителей, но и были хорошим примером для учеников»[6, с.16] . Она – не только учитель, но и психолог, внимательно изучавший характер ребят, знающий, что «у них на душе».

«В профессии учителя, – любила повторять М. В. Каменская, – нет готовых рецептов, каждый день учителя – творчество» [6,с.16]. Ведь ученик - это не сосуд, который надо наполнить, а факел, который надо зажечь. А зажечь факел может лишь тот, кто сам горит - излагал древнегреческий писатель и философ римской эпохи Плутарх относительно инженера человеческих душ – учителя.Она хорошо чувствовала это – вслед за течением своей жизни. В январе 1925 года Марии Васильевне исполнилось пятьдесят лет. Великий Пифагор говорил, что с помощью чисел была сотворена Вселенная, и М. В. Каменская, подчиняясь магии чисел и учению пифагорийцев, смотрела на цифру «50» иначе. Считается, что она символизирует как

раз творчество. 50 лет – возраст рас цвета, творческого подъема. Это особый рубеж в человеческой жизни, когда будущее уже наступило, и ничего больше нельзя откладывать на потом.

На эти годы жизни М. В. Каменской и пришлись многочисленные метаморфозы в системе образования.

Не все золото, что блестит. В отношении молодой советской школы творческое начало в большевизме – а оно, безусловно, было – очень быстро превратилось в реформаторский зуд, к тому же обильно приправленный идеологическими установками. В «творческом порыве» все, что касалось старой, дореволюционной школы, объявлялось ненужным, отвергалось, «выбрасывалось на свалку истории». В итоге там оказалась сама учеба – сложная и многогранная работа над собой, которая требует дисциплины, поступательности в усвоении материала, четкой регламентации действий. Все это ушло на второй план, уступив место политике.

«Двадцатые годы были периодом становления советской школы, перио-дом непрерывного экспериментирования, – вспоминает О. Пославская, ученица школы № 8 имени Тургенева в Ташкенте. – Боже, какие только системы не применялись! Дальтон-план, при котором все науки преподавались вместе (это отлично описано у В. Каверина в «Двух капитанах»), бригадный метод, когда на уроках за всех отвечал один бригадир, кабинетный метод, при котором мы весь день кочевали из одного кабинета в другой, их оборудование и оформление различались одним – двумя плакатами на тему той науки, для которой был отведен кабинет» [32].

Она совершенно не помнила, «как... учились, а тем более, как готовили домашние задания». «Много времени и сил отнимала подготовка к школьным вечерам. Торжественные вечера, посвященные революционным праздникам и событиям, проходили часто, отмечались не только годовщина Октября, 1 Мая, 23 февраля, 8 Марта, но и такие даты, как день Парижской коммуны. Каждый вечер начинался с обстоятельного и темпераментного доклада о международном положении, в котором предавались анафеме мировая буржуазия и рисовались светлые перспективы первого в мире общества, где у власти стоят трудящиеся. А потом был концерт самодеятельности с обязательным выступлением “Синей блузы”» [32].

М. В. Каменская, представитель классической системы образования, естественно, воспринимала подобные методы как «причуды» новой власти. Угнетало другое – за этими экспериментами проходил один учебный год, второй, третий; выросло «недоучившееся поколение», которому пришлось дорабатывать самообразованием уже позднее.

Советское правительство в годы становления нового государства, по сути, прервало традиции российской системы образования. С этими переменами и было связано резкое понижение качества обучения в 1920-е годы. В стране, по словам В. И. Ленина, шла «…упорная борьба, кровавая и бескровная, насильственная и мирная, педагогическая и административная, против сил и традиций старого общества» [25, с. 21]. В 1920-е годы «педагогическая борьба» была, наверное, наиболее мирной и бескровной. К тому же новая власть почувствовала острую потребность в ликвидации неграмотности, развитии образования, которое нарком просвещения А. В. Луначарский называл «третьим фронтом» (после военного и хозяйственного) [17, с. 63].

А. В. Луначарский (1875–1933) в 1917–1929 годы возглавлял наркомат просвещения. В 1893 году (в том же году, что и М. В. Каменская) он окончил гимназию, но сразу же ушел в революцию. В 1904 году примкнул к большевикам, и они, «наконец, получили первоклассного оратора и полемиста»[16,с.278]. Его отличала широчайшая эрудиция , «он любил культуру самозабвенно и глубо-ко, любил больше, чем себя в культуре, и спокойно выслушивал критику; в качестве наркома просвещения он был, вероятно, лучше всех советских и постсоветских министров культуры» [8, с. 367].Анатолию Васильевичу Луначарскому приписывают следующие строки:

Был в жизни слишком счастлив я.
«У вас нет школы высшей боли», –
так мудро каркали друзья:
им не хватало счастья школы…[39, с. 121].

В 1929 году, протестуя против резкого изменения курса в культуре и образовании, он подал в отставку.

К началу 1930-х годов вопрос о качестве обучения особенно обострился. Индустриализация, бурное промышленное развитие страны привели к тому, что на первый план в школах вновь выдвинулась учеба, а не идеологическое воспитание.В это время вышел целый ряд постановлений ЦК ВКП(б), касающихся вопросов образования. В них, в частности, отмечалось, что «мероприятия по демонтажу старой школы и эксперименты 1920-х годов привели к разрушению старого качественного общего образования “среднего” и “высшего” уровня». «Коренной недостаток школы в данный момент, – говорилось в Постановлении от 25 августа 1931 года, – заключается в том, что обучение в школе не дает достаточного объема общеобразовательных знаний и неудовлетворительно разрешает задачу подготовки для техникумов и высшей школы грамотных людей, хорошо владеющих основами наук (физика, химия, математика, родной язык, география и т. д.)» [29, с. 157].

Осознание проблемы диктовало и выбор методик – проверенных десятилетиями прежде всего. Отсюда и возвращение к традиционной системе обучения. Как отмечают исследователи, в начале 1930-х годов основной формой организации учебной работы в школе был признан урок, со строго определенным расписанием занятий и твердым составом учащихся. Во всей учебной работе руководящая роль принадлежала учителю. Он обязан был систематически, последовательно излагать содержание учебного предмета, приучая детей к работе над учебником и книгой. В основе учета школьной работы должна быть положена индивидуальная, систематически проводимая преподавателем проверка знаний учащихся с характеристикой успеваемости каждого ученика в конце каждой четверти и экзаменами в конце учебного года.

Если раньше от учителя требовали, прежде всего, проявления «политической грамотности» и «идеологической выдержанности», то с 1933/34 учебного года все больше внимания начали уделять профессиональной квалификации учителя [41, с. 268].

В целом же в 1930-е годы советская школа «по организации учебного процесса, методам преподавания и внутреннему распорядку в максимальной степени вернулась к старой “академической” казенной школе дореволюционных времен» [36, с. 482].

Впервые за годы советской власти были введены единая пятибалльная система оценки знаний школьников и выпускников, вводились экзамены, расписания и программы, единая форма оценки учащихся для всех типов школ, восстанавливались дореволюционные школьные учебники, ученые степени в высшей школе и т. д. [42, с. 391]. В 1934 году были установлены общие для всей страны типы общеобразовательной школы: 4-летняя начальная школа (1–4 классы), 7-летняя начальная средняя школа (1–7 классы), 10-летняя средняя школа (1–10 классы).К концу 1920-х годов значительно увеличились расходы на образование. В 1929/30 учебном году ассигнования на школу выросли более чем в 10 раз по сравнению с 1925/26 учебным годом. За годы первой и второй пятилеток открылось около 40 тысяч новых школ. Была расширена подготовка педагогических кадров. Учителям повысили заработную плату, которая стала зависеть от образования и стажа работы [36, с. 473] . С 1927/28 учебного года были введены прибавки к заработной плате за каждые пять лет стажа. В 1936 году заработная плата учителей была доведена до уровня оплаты труда инженерно-технического персонала на промышленных предприятиях [28, с. 157-159].

Для М. В. Каменской «новые старые» принципы организации образова-тельного процесса были возвращением к здравому смыслу. Они культивировались человечеством на протяжении тысячелетий в разных вариациях, не теряя при этом сути – двигаться в обучении от простого к сложному, закреплять и повторять пройденный материал, чувствовать характер и склонности каждого ученика, давая возможность ему раскрыться.Мария Васильевна Каменская (может быть, не осознавая это) добро-вольно взяла (как А. М. Горький в литературе [2]) на себя роль «моста» из XIX в XX век, соединившего дореволюционную и советскую школы. И опыт жизни, и профессиональная логика преподавателя заново подвергали пересмотру наследие «гимназических времен», из которых нужно было выбрать все самое ценное и, возможно, «адаптировать» к новым советским реалиям. В любом случае на протяжении первых двух десятилетий советской власти наиболее квалифицированными преподавателями средней школы оставались дореволюционные «спецы» [13, с. 405] . Это особенно ощущалось на окраинах страны, где процессы модернизации серьезно тормозились «ввиду недостатка культурных сил и учительских кадров» [33, с. 41]. Министр просвещения Узбекской ССР И. К. Кадыров уже в

начале 60-х годов XX века с благодарностью подчеркивал, что в росте и воспитании национальных кадров «ведущая роль принадлежала опытным учителям – представителям великого русского народа, братская помощь которых была неоценима» [21, с. 12].

Начало 1930-х годов принесло немало хороших известий – именно в восстановлении таких «мостиков» из прошлого в настоящее. Так, в рамках общего поворота политики к опоре на дореволюционный потенциал происходит воз-вращение имен и наследия забытых или дискредитированных в 1920-е годы русских педагогов – В. И. Водовозова, В. Я. Стоюнина, В. П. Вахтерова, П. Ф. Каптерева, Н. В. Чехова [5, с. 108]. Кстати, Николай Владимирович Чехов в 1945 году в связи с 80-летием был награжден орденом Ленина как старейший из народных учителей [40, с. 50].

Мария Васильевна Каменская, преподававшая арифметику, естественно, с удовлетворением восприняла известие о награждении в 1933 году за «плодотворную долголетнюю педагогическую деятельность» орденом Трудового Красного Знамени самого известного методиста арифметики в России Андрея Петровича Киселева (1852–1940). С 1875 года – а это год рождения нашей героини – он работал в школе. В 1884 году издал «Систематический курс арифметики для средних учебных заведений». Ни один из учебников «не выдержал столько изданий и не служил так долго русской школе, как учебник А. П. Киселева».

Его учебники (а по ним М. В. Каменская занималась еще на излете XIX столетия) более полувека служили основными руководствами в русской и советской школе. Мария Васильевна, будучи директором школы в Ташкенте в 1920–1930-е годы, не уставала доказывать, что хорошая постановка преподавания арифметики в школе (а учащиеся занимались арифметикой в течение первых шести лет своей школьной жизни) имеет исключительное значение. Она преподавала предмет в V классе и считала, что уроки арифметики на этой ступени должны поручаться самым опытным учителям, любящим арифметику и понимающим ее воспитательное значение.

И все же ощущение «нарушенной эволюции» в образовании у старых учителей присутствовало. Это были именно «мосты» – ни о какой преемственности поколений на большевистском сломе, в эпоху колоссального социального эксперимента речи не шло. К тому же трагическое время репрессий покажет, что эти «мосты» оказались достаточно зыбкими: как только острая необходимость в «старых спецах» отпадет, многие из них будут принесены в жертву режиму. В центральной России, в столицах и крупных городах трагедий будет больше, на периферии теперь уже советской империи – меньше. Национальным республикам, для которых хорошее образование было единственной возможностью развития профессиональных коммуникаций, вообще «разбрасываться спецами» не было никакого резона.

В этом плане Ташкент словно прикрывал, защищал «старорежимную» Марию Каменскую. А она в ответ радовалась успехам теплого солнечного города.

«Ташкент растет, ширится, – с восторгом писали газеты тех лет. На месте прежних пустырей и на окраинах вырастают новенькие, чистенькие, блестящие свежими стенами, яркими крышами, домики. Возникло уже несколько новых городков. На Ниязбекской улице создался городок жилрабстроя, вырос городок им. Ахун-Бабаева на Касьяновской улице, а на бывшей Тезиковой даче – городок 1 Мая. На бывшем военном поле возник городок Ленина. Жилплощадь Ташкента за последнее трехлетие выросла на четверть. Но это не устранило жилкризиса. Он силен, и чтобы его устранить, нужно построить еще один Ташкент».

Построить еще один город! В начале 1930-х годов страна жила такими масштабами и воплощала их на глазах у всего мира, подобно легендарной Магнитке. Еще в 1926 году в Ташкенте на старейшем канале Боз-су, название которого переводят как «танцующая вода», была построена первая мощная гидроэлектростанция. Если прежде электричество было привилегией нового европейского города, то теперь электрические лампочки сменили коптящие сальные плошки и в старом городе.

Ташкент, получивший статус столицы Узбекской ССР, становился серд-цем Средней Азии. Сюда сходились крупные транспортные потоки – город ока-зался центром среднеазиатской логистики, через который составы шли за со-ставами. В 1930 году вся страна торжественно отмечала пуск в эксплуатацию Турксиба – новой железнодорожной магистрали,

связавшей Среднюю Азию с Сибирью.Сам город старался поспевать за событиями. Все меньше в Ташкенте оставалось серых глинобитных мазанок – им на смену приходили добротные европейские здания. Большим и стильным в старом городе вырос узбекский театр, а следом открылась фабрика «Узбекгоскино», выпускающая один за другим узбекские кинофильмы.

За неполные два десятилетия в Ташкенте открылись десятки школ – от ликбезов до высших учебных заведений: Среднеазиатского коммунистического университета, Среднеазиатского государственного университета, где обучалось четыре тысячи студентов. Газеты тех лет с упоением перечисляли: в Ташкенте насчитывается 41 клуб, 7 музеев, 11 театров, 5 кинематографов. В Ташкенте – десятки красных чайхан, сотни различных уголков и кружков. Здесь сосредоточены все краевые учреждения и культурные учреждения. «Из Ташкента идет новь в глушь, в заброшенные за горы пески, степи, кишлаки, аулы».

Масштабы культурного строительства в Узбекистане и, особенно, в Ташкенте поражали. Уже к апрелю 1926 года школами I и II ступени в городе было охвачено 20 765 человек, из них узбеков – 9 305 [18, с. 147]. В 1927/28 учебном году в Узбекистане имелись 1 933 школы; школьная сеть за три года существования республики выросла более чем в два раза. В школах обучалось 139 800 детей, в том числе 35 000 девочек (главным образом узбечек) – 26,1 % от числа всех учащихся [22, с. 158]. За десять лет общее число школ увеличилось более чем в 6 раз (с 867 до 5 529) и учащихся в них – более чем в 7 раз (до 528 тысяч учащихся.). Процент грамотных за 10 лет вырос более чем в 18 раз [34, с. 194-195, 203].

М. В. Каменская радовалась, к примеру, что по прошествии первого десятилетия ее работы в Ташкенте с улиц города почти исчезли беспризорники, которые когда-то оказались здесь не от хорошей жизни. В 1934 году почти 89 % детей школьного возраста посещали школы (против 20 % в 1928 году и 2 % до революции). Процент узбеков среди учащихся приближался к 70 [34, с. 194-195, 203].

Огромную помощь в подготовке кадров советских учителей-узбеков оказали опытные русские педагоги. Так, будущий академик Т. Н. Кары-Ниязов брал уроки математики у директора русской школы II ступени в Фергане Александра Васильевича Яхонтова [22, с. 144]. Магнитом притягивал и Среднеазиатский государственный университет, где работало 265 преподавателей. В создании и ста-новлении университета приняли участие известные русские ученые: В. И. Романовский (математик), Л. В. Ошанин (антрополог), Е. П. Коровин (ботаник), А. А. Семенов (востоковед), А. С. Уклонский (геолог), Н. Л. Корженевский (географ) и другие [22, с. 144].

Мария Васильевна постоянно была в школе, жила ею. Она привыкла к Средней Азии, вспоминая, как была буквально опьянена красками юга, природой, яркостью солнца, обилием фруктов, необычностью народного быта. Но все чаще во сне слышалось «дон-дон» – колокольцы в морозном воздухе зимнего утра. Ведь образ России не мыслим без снежной морозной зимы, когда белый покров устилает уснувшую до весны землю [14, с. 499].

Каждый из нас родом из детства. И почти у каждого человека родные места оставляют неповторимый след в душе, уверенно различимый на всю оставшуюся жизнь. Она родилась и почти пятьдесят лет прожила на Урале, в удивительном и неповторимом крае, «триедином царстве вод, лесов и гор» [30]. Ее земляк, известный писатель М. А. Осоргин в 1934 году, находясь в эмиграции в прекрасной Франции, ностальгически вспоминал: «В наших краях, в Прикамье, на отрогах Урала, речушки светлы, леса богаты и безграничны, зверья без счета, дети белокуры, люди задушевны, строги и жалостливы. У нас там прекрасная, долгая весна, и лето прекрасное, и осень, а зима долгая, холодная и прекрасная» [30].

Эти чувства испытывала не только она одна. Каждый русский преподаватель, попавший в Ташкент и отдавший этому городу силы, знания, душу, вносил в его пространство частичку Москвы или Санкт-Петербурга, Казани или Киева, Перми или Екатеринбурга.

Так, частицу культуры Северной Пальмиры привнес в жаркий и солнеч-ный Ташкент ученик академика А. А. Маркова, выпускник Санкт-Петербургского университета Всеволод Иванович Романовский (1879–1954). Именно он создал в Ташкентском университете физико-математический факультет, а затем и Ташкентское физико-математическое общество. С 1922 года в городе его усилиями началась серьезная работа по изучению теории вероятности и математической статистики[16,с.209]. Это был крупный ученый, о котором в городе ходили

легенды. Например, рассказывали, что профессор был настолько рассеян, что даже снимал калоши при входе в трамвай [47].Для М. В. Каменской математика была не просто предметом преподава-ния. Она давала счастливую возможность дистанцироваться от политической конъюнктуры, не предавать себя, а красота математических формул помогала абстрагироваться от многих жизненных неурядиц – хотя бы на какое-то мгновение перевести дух. Поэтому она с огромным удовольствием слушала выступления В. И. Романовского перед учителями города, искренне радовалась за него, когда в 1943 году Всеволод Иванович был избран академиком АН Узбекской ССР, а в 1948 году был награжден Сталинской премией [22, с. 256]. Это было заслуженно – стараниями В. И. Романовского Ташкент стал заметным математическим центром страны.

М. В. Каменская была знакома и с женой академика – Еленой Евгеньев-ной Романовской (1890–1947). Приехав в Ташкент в 1917 году вместе с мужем, она всю свою дальнейшую тридцатилетнюю деятельность связала с развитием музыкальной культуры Узбекистана. С 1929 года Е. Е. Романовская работала в бригаде педагогов музыкального техникума под руководством В. А. Успенского – собирала образцы народной музыки, записывала сочинения, исполнявшиеся узбекскими инструменталистами и певцами. Кроме того, она вела курс узбекской музыкальной культуры в Ташкентской консерватории; в 1943–1947 годах была заместителем директора по научной части Института искусствознания Узбекской ССР.

Символично, что в тяжелые годы войны М. В. Каменская и Е. Е. Романовская – две яркие представительницы русской интеллигенции – получили высокие награды Узбекистана: в 1943 году Мария Васильевна стала заслуженным учителем Узбекской ССР, а Елена Евгеньевна – заслуженным деятелем искусств Узбекской ССР.

Супруги Романовские собрали уникальную библиотеку – об этом в городе также все знали. Впрочем, судьбы личных библиотек после смерти их владельцев зачастую схожи – книги словно растворяются среди других людей, теряются, переезжают с места на место, а затем неожиданно проявляются. В 2009 году, во время подписания договора о сотрудничестве с Ташкентским институтом культуры, автору этой книги в одном из букинистических магазинов посчастливилось купить две работы издательства «Светозар», посвященные жизни и творчеству композиторов Ф. Листа и Р. Вагнера. Книги вышли в Петрограде в 1921–1922 годах, а в 1929 году в Москве, как оказалось, были приобретены Е. Е. Романовской. Вот такой привет из Ташкента 20-х годов XX века был получен почти через сто лет!

Сегодня сложно – а подчас и невозможно – воспроизвести мысли и эмоции вековой давности, которые ходили среди интеллигенции и учительского сообщества. Но можно обрисовать их абрис, памятуя о том, что человек соткан из противоречий, а любая политическая эпоха не менее противоречива, чем он сам.М. В. Каменская по-разному оценивала то, что происходит с ней и вокруг нее. Она видела, что Советское государство, несмотря на все политические издержки, заботится о детях, открывает сотни новых школ. Чувствовала, что стране нужны грамотные люди, и горячо поддерживала усилия по ликвидации неграмотности среди взрослого населения. Правда, она, как и многие другие интеллигенты, считала, что новой власти не надо было выдумывать ничего нового, а стоило лишь продолжить то, что было прервано в 1917 году [23, с. 12].

Ей нравилось стремление новой власти раскрепостить женщин, предо-ставить им права. Она видела, как в Ташкенте открывались консультации и клубы, организовывались школы и красные уголки, издавались газеты и бро-шюры, сотни женщин-узбечек поступали в педагогические техникумы и на акушерские курсы [27, с. 39]. Понимала, что страна по-настоящему обратила внимание на свои окраины, отправила в Туркестан тысячи специалистов, чтобы глубоко отсталую с точки зрения быта и культуры провинцию вписать в контекст новой жизни.Но при этом ее не могло не смущать отношение отдельных представите-лей новой власти к интеллигенции. Так, например, для руководительницы Новогородского районного женотдела Ташкента Симоновой, интеллигенция – это «буржуазное отродье» и «сволочи»– о чем она нередко и заявляла [27, с. 39].Также оскорбляло память переименование Петрограда в Ленинград (1924), Екатеринбурга в Свердловск (1924), Царицына в Сталинград (1924), как и последующее «превращения» Оренбурга в Чкаловск (1938), а Перми – в Молотов (1940).

Умная и проницательная Мария Васильевна многое понимала в окружа-ющей ее жизни,

видела, как исчезают достойные люди, хотя в своих оценках была крайне осторожна. В сентябре 1929 года ушел с должности руководитель Наркомпроса Анатолий Васильевич Луначарский – ровесник нашей героини. В школах страны начались чистки. При чистках рекомендо- валось «уделить особое внимание очищению органов народного образования от идеологически чуждых элементов, искажающих пролетарскую классовую линию» [29, с. 452-453]. Главный идеолог режима А. А. Жданов говорил: «Я должен сказать, что любой довольно толковый контрреволюционный учитель может и в арифметике, и в русском языке очень тонко вести пропаганду»[17, с. 70].

В 1937 году готовилось крупное дело «Наркомпроса», в которое было втянуто две с половиной тысячи учителей, педагогов, ученых. Были арестованы и расстреляны почти все руководители наркомата просвещения во главе с его руководителем А. С. Бубновым [5, с. 111]. Громкие столичные дела докатывались глухим тревожным эхом и до Ташкента, напоминая, что никто ни от чего не гарантирован.А к 1940 году усилилось еще одно тяжелое предчувствие – будущей войны…

Начав свою биографию в Узбекистане с должности руководителя железнодорожной школы, в годы войны М. В. Каменская полностью отдавала все свои силы, опыт и знания математики молодым педагогам. Сама же сконцентрировалась на работе с детьми начальных классов, формируя базовый фундамент для будущих знаний и тем самым открывая детям «двери в высшие учебные заведения». При этом М. В. Каменская продолжала свой метод практических заданий, а также использования специализированного кабинета для преподавания учебного предмета с помощью демонстрационного материала. «Знания, которые она давала своим ученикам, навсегда оставались в их памяти». Если до нее учебные классы в школах выглядели довольно традиционно, то в дальнейшем опыт обустройства и наполнения учебных классов демонстрационными устройствами стал широко применяться в других школах Ташкента. Об этом методе в 1940-е годы даже написала союзная «Учительская газета».

Годы уходят, как песок сквозь пальцы… Так и удивительные люди исчезают, не оставляя по себе следов. Эта пушкинская грусть всегда сопровождает биографа, которому приходится достраивать – сердцем и умом – мысли и оценки своих героев, преодолевая «размолвки с прошлым», по словам И. Эренбурга. Мария Васильевна Каменская в последние годы жизни – а неизбежное время всегда ретроспективно – возможно, вспоминала свой провинциальный Оханск, самый маленький в Пермской губернии, где жизнь закипала четыре раза в год во время ярмарок. А теперь она, пройдя через все жернова истории, увидела, как приютивший ее хлебный Ташкент превратился в «Звезду Востока», вырос в четыре раза и уже при ее жизни на просторах Советского Союза стал городом-миллионником, уступая лишь Москве, Ленинграду и Киеву.

Возможно – а это ключевое слово в возвращении забытого имени. М. В. Каменская была счастлива, что судьба связала ее с Ташкентом и не обо-рвала на полуслове в послереволюционном Троицке. Может быть, она думала, мечтала, что все могло бы сложиться по-другому. Идеальных судеб не бывает – они драматичны по определению, и в том их непреходящая историческая ценность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахматова, А. А. Я стала песней и судьбой… / А. А. Ахматова. – М., 2011.
2. Басинский, П. Горький без купюр / П. Басинский // Российская газета. – 2017. – 27 марта.
3. Беленчук, Л. Н. Просвещение национальных окраин России в 1890–1917 годах / Л. Н. Беленчук // Расписание перемен: Очерки истории образовательной и научной политики в Российской империи – СССР (конец 1980-х – 1930-е годы). – М., 2012. –612 с.
4. Белкина, М. М. Скрещение судеб / М. М. Белкина; изд. 2-е. – М., 1992. – 345 с.
5. Богуславский, М. В. XX век российского образования / М. В. Богуславский. – М., 2002. – 111 с.
6. Бородина, Н. В. Заслуженная учительница УзССР Мария Васильевна Каменская Н. В. Бородина. – 17 с.
7. Булах, Вл. Ташкент / Вл. Булах // Красная Нива. – 1929. – № 16.
8. Быков, Д. Л. Тринадцатый апостол. Маяковский : трагедия-буфф в шести действиях / Д. Л. Быков; 2-е изд. – М., 2016. – 367 с.
9. . Вестник архивиста. – 2016. – № 3. – 139 с.
10. Воскобойников, Э. Узбекистан в годы Великой Отечественной войны / Э. Воскобойников. – Ташкент, 1947. – С. 27–29.
11. Воспоминания об Анне Ахматовой – М.,1991. – 50 с.

12. Всесоюзная перепись населения 1926 года, т. XV, отд. 1. М., 1928. – 9 с.
13. Галенин, Б. Г. Царская школа. Государь Николай II и Имперское русское образование / Б. Г. Галенин. – М., 2014. – 405 с.
14. Глазунов, И. С. Россия распятая / И. С. Глазунов. – Кн. 1. – М., 2004. – 499 с.
15. Гнеденко, Б. В. Очерки по истории математики в России / Б. В. Гнеденко. – М., 1946. – С. 171, 209.
16. Данилкин, Д. А. Ленин: Пантократор солнечных пылинок / Д. А. Данилкин; 2-е изд. – М., 2017. – 278 с.
17. Днепров Э. Э. Образование и политика. Новейшая политическая история российского образования. Т. 1. М., 2006. С. 70.
18. Из истории Советского Узбекистана : сб. ст. Ташкент. – 1956. – 142 с.
19. История социалистического Ташкента (1941–1965 гг.). – Т. II. – Ташкент, 1966. – С. 322, 444
20. История строительства Оренбургско-Ташкентской железной дороги. – URL: https://otherreferats.allbest.ru/transport/00364420_0.html
21. Кадыров, И. К. Народное образование советского Узбекистана / И. К. Кадыров. – Ташкент, 1963. – 12 с.
22. Кары-Ниязов, Т. Н. Очерки истории культуры советского Узбекистана / Т. Н. Кары-Ниязов. – М., 1953. – 144 с.
23. Конюченко, А. И. Если бы в октябре 1917-го не произошло революции / А. И. Конюченко // Гороховские чтения : материалы восьмой регион. музейн. конф. –Челябинск, 2017. – С. 12.
24. Краснов, П. Н. Воспоминания о Русской Императорской армии / П. Н. Коаснов. – М., 2006. – С. 211–215.
25. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – Т. 31. – С. 21.
26. Лис, В. Семейная география. Детство 45–53: а завтра будет счастье / В. Лис. – 443 с.
27. Любимова, С. Дневник женотделки / С. Любимова. – Ташкент, 1926. – 39 с.
28. Медынский, Е. Н. Народное образование в СССР / Е. Н. Медынский; 2-е изд. – М., 1952. – С. 157–159.
29. Народное образование в СССР : сб. документов. – М., 1974. – С. 452–453.
30. Осоргин Мих. Мемуарная проза. – Пермь, 1992.
31. Правда Востока. – 1925. –6 февраля
32. Пославская Ольга. Двадцатые годы. – URL: https://mytashkent.uz/2013/10/29/ol-ga-poslavskaya-moj-tashkent-dvadtsaty-e-gody-chast-pervaya
33. Раджабов, С. К. К истории советской школы в Узбекистане / С. К. Раджабов. – Ташкент, 1957. – 41 с.
34. Радин, М. Статистика. Культурное строительство в национальных республиках и областях СССР / М. Радин, В. Азотян // Революционный Восток. – 1935. – № 1 (29). – С. 194–195, 203.
35. Райский, П. Д. Путеводитель по городу Оренбургу / П. Д. Райский. – Оренбург, 1995. –С. 63.
36. Расписание перемен: очерки истории образовательной и научной политики в Российской империи – СССР (конец 1880-х – 1930-е годы). – М., 2012. – 473 с.
37. Рушанин, В. Я. Иван Александрович Тихомиров: Возвращение забытого имени / В. Я. Рушанин. – Челябинск, 2016. – С. 241–277.
38. Саидова, Г. Ш. Жизнь эвакуированных детей в Узбекистане в годы Второй Мировой войны / Г. Ш. Саидова // Молодой ученый. – 2013. – № 12. – С. 757–760.
39. Сац, Н. И. Новеллы моей жизни / Н. И. Сац. – М., 1973. – 121 с.
40. Седельникова, М. В. Н. В. Чехов – видный деятель народного просвещения / М. В. Седельникова. – М., 1980. – 50 с.
41. Смирнова, Т. «Бывшие люди» / Т. Смирнова. – М., 2003. – 268 с.
42. Собр. Законов СССР. – 1935. – № 47. – Ст. 391.
43. Соколов, Ю. А. Ташкент, ташкентцы и Россия / Ю. А. Соколов. – Ташкент, 1965. – 52 с.
44. Троицкий городской округ: энциклопедия. – Челябинск, 2013. – С. 252–253.
45. Фонотов, М. Троицк / М. Фонотов // Челябинский рабочий. – 2013. – 12 апреля.
46. Федоров, Л. Будущее России. Пророчества из Дома на набережной / Л. Федоров. – СПб., 2013. – 279 с.
47. Новопрудский, С. Ташкент – город хлебный / С. Новопрудский // Известия. – 2001. – 14 февраля. – URL: https://mytashkent.uz/2008/06/29/o-tashkente-s-lyubovyu/#more-1391.
48. ОГАЧО. Ф. Р-603. Оп. 1. Д. 62. Л. 52.
49. Троицк. Часть 2: наследство ярмарки. – URL: https://varandej.livejournal.com/453778.html
50. . ЦГА РУз. Ф. 94. Оп. 5. Д. 4697. Л. 57.

МАРИЯ ВАСИЛЕВНА КАМЕНСКАЯ ДАР СОЛНОМАИ ТАЪРИХ ВА ХОТИРАИ НАСЛҲО

Мақолаи пешниҳодшуда ба муносибати мактаби ҷавони шӯравӣ, оғози бунёдкоронаи ҳукумати нав бахшида шудааст, ва бешубҳа, хеле зуд ба хоришҳои ислоҳотталабона табдил ёфт, илова бар ин, бо муносибатҳои идеологӣ ғанитар гардонида шуд, бахшида шудааст. Дар «талаби эҷодӣ» хамаи он чи ки ба мактаби кухнаи пешазинқилобӣ дахл дошт, нодаркор эълон карда, рад карда, «ба партови таърих партофта мешуд». Дар натиҷа худи омӯзиш — кори мураккабу серҷабҳа аз рӯи худ ба миён омад, ки интизом, пешравии азхудкунии мавод, танзими аниқи амалро талаб мекунад. Ҳамаи ин дуюмдараҷа гашта, ҷойи худро ба сиёсат вогузор намуд. Дар байни муаллимон ҳаваскорони соҳаи худ бисьёр буданд, ки усулҳои нави пешрафтаи таълими бачагонро бо ғайрати калон ҷорӣ менамуданд. Яке аз ин муаллимони давраи таҳқиқшаванда Мария Василевна Каменская буд, ки дар Ӯзбекистон маълуму машҳур буда, ҳаёти дуру дароз, душвор ва пуршарафро аз сар гузаронидааст. Дар ин роҳ талафоти фоҷиавӣ ва таҷрибаҳои сахт, муваффақиятҳои бузурги эҷодӣ, бозьёфтҳои аҷоиб низ буданд. Аммо дар тули ин 70 сол асолати ӯ дар соҳаи педагогика зоҳир гардид. Дар бораи ӯ, инчунин дар бораи навиcандаи дӯстдоштааш Василий Ян (1875—1954) гуфтан мумкин аст, ки ӯ ду умри дарози қариб баробар, вале аз ҷиҳати дигар нишонаҳои ҳаёт аз ҳамдигар дигар фарқкунандаро тай кардааст: яке пеш аз инқилоб (солҳои1875-1917)- 42. сол, дигаре дар

замони шӯравӣ (1917-1963) - 46 сол. Дар ҳаёти ӯ шаҳри Тошканд нақши махсус бозид, ки ӯ дар соли 1923 маҷбур шуд, ки аз он ҷо равад, дар солҳои аввали баъди инқилоби соли 1917 Шуроҳои вилоятии маорифи халқ пай дар пай ташкил карда шуда, Шуроҳои маҳаллии маорифи халқ дар маҳалҳо ташкил карда шуданд. Таълими бепул ҷорӣ карда шуд, имтиҳонҳои қабул бекор карда шуд, таълим ба забони модарӣ ва аз соли 1920 то соли 1925 гузаронда шуд. Давлат дар назди худ вазифа гузошт, ки мактаби нав ташкил ва мустахкам карда, ба он ҳарчи бештар фарзандони меҳнаткашон ҷалб карда шавад, дар мактаб мазмуни нави ғоявӣ ҷорӣ карда шавад ва кадрҳои нави муаллимон тарбия карда шаванд. Муаллимон ва китобҳои дарсӣ намерасиданд. Китобҳои дарсӣ бо забони ӯзбекӣ ба вуҷуд оварда шуданд. Алифбо таҳия карда шуда, китобҳои дарсӣ аз фанни математика, географияи ибтидоӣ ва «Алифбо барои калонсолон» таҳия карда шуданд.

Калидвожаҳо: Мария Василевна Каменская, муаллими хизматнишондодаи РСС Узбекистон, Узбекистон дар солхои Чанги Бузурги Ватанй, «модари мактаб».

МАРИЯ ВАСИЛЬЕВНА КАМЕНСКАЯ В АННАЛАХ ИСТОРИИ И ПАМЯТИ ПОТОМСТВА

Представленная статья посвящена отношению молодой советской школы творческое начало новой власти – а оно, безусловно, было – очень быстро превратилось в реформаторский зуд, к тому же обильно приправленный идеологическими установками. В «творческом порыве» все, что касалось старой, дореволюционной школы, объявлялось ненужным, отвергалось, «выбрасывалось на свалку истории». В итоге там оказалась сама учеба – сложная и многогранная работа над собой, которая требует дисциплины, поступательности в усвоении материала, четкой регламентации действий. Все это ушло на второй план, уступив место политике. Среди учителей было немало энтузиастов своего дела, энергично внедряющих новые прогрессивные методы обучения детей. Одним из таких учителей исследуемого периода, была пользующийся широкой известностью в Узбекистане Мария Васильевна Каменская, которая прошла долгий, трудный и славный жизненный путь. Были на этом пути трагические потери и тяжелые переживания, большие творческие успехи, замечательные находки. Но на всем протяжении этих, почти 70, лет проявилась ее незаурядность на педагогическом поприще. Про нее, как и про ее любимого писателя Василия Яна (1875–1954), можно сказать, что она прожила две почти равные по продолжительности, но разные по другим приметам жизни: одну до революции (1875–1917) – 42 года, другую в советскую эпоху (1917–1963) – 46 лет. Особую роль в ее жизни сыграл город Ташкент, куда она вынуждена была уехать в 1923 году, тогда когда в первые годы после революции 1917года, последовательно начали создаваться краевые советы народного образования, а на местах местные советы народного образования. Были введены бесплатное обучение, отменены вступительные экзамены, обучение велось на родном языке и с 1920 по 1925 гг. государство ставило своей задачей: организовать и укрепить новую школу, вовлечь в нее как, можно больше детей трудящихся, внедрить повсеместно в школу новое идейное содержание, подготовить новые кадры учителей. Не хватало учителей и учебников. Стали создаваться узбекские учебники. Был разработан букварь, появились учебники по математике, начальной географии, «букварь для взрослых»,

Ключевые слова: Мария Васильевна Каменская, Заслуженный учитель Узбекской ССР, Узбекистан в годы Великой Отечественной Войны, «школьная мама».

MARIA VASILEVNA KAMENSKY IN THE ANNALS OF HISTORY AND MEMORY OF OFFspring

The presented article is devoted to the attitude of the young Soviet school, the creative beginning of the new government - and it certainly was - very quickly turned into a reformist itch, moreover, richly seasoned with ideological attitudes. In a "creative impulse" everything that concerned the old, pre-revolutionary school was declared unnecessary, rejected, "thrown into the dustbin of history." As a result, study itself turned out to be there - a complex and multifaceted work on oneself, which requires discipline, progressiveness in mastering the material, and a clear regulation of actions. All this has faded into the background, giving way to politics. Among the teachers there were quite a few enthusiasts in their field, energetically introducing new progressive methods of teaching children. One of these teachers of the period under study was Maria Vasilievna Kamenskaya, who was widely known in Uzbekistan, who went through a long, difficult and glorious life. There were tragic losses and hard feelings along the way, great creative successes, wonderful finds. But throughout these almost 70 years, her originality in the pedagogical field has manifested itself. About her, as well as about her favorite writer Vasily Yan (1875-1954), we can say that she lived two lives almost equal in duration, but different in other signs of life: one before the revolution (1875-1917) - 42 years, the other in Soviet era (1917-1963) - 46 years. A special role in her life was played by the city of Tashkent, where she was forced to leave in 1923, when in the first years after the revolution of 1917, regional councils of public education began to be consistently created, and local councils of public education began to be created locally. Free education was introduced, entrance exams were abolished, education was conducted in the native language, and from 1920 to 1925. the state set itself the task of organizing and strengthening the new school, involving as many working children as possible in it, introducing new ideological content everywhere into the school, and training new cadres of teachers. There were not enough teachers and textbooks. Uzbek textbooks began to be created. A primer was developed, textbooks appeared in mathematics, elementary geography, "primer for adults".

Key words: Maria Vasilyevna Kamenskaya, Honored Teacher of the Uzbek SSR, Uzbekistan during the Great Patriotic War, «school mother».

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Рушанин Владимир Яковлевич*** – Институти давлатии фарҳанги Челябинск, профессор, доктори илмҳои таърих, ректор. **Суроға:** 454091, Федератсияи Россия, шаҳри Челябинск, кӯчаи а Орҷоникидзе,36 А.E-mail: **rushanin@chgfki.ru**

Сведение об авторе: ***Рушанин Владимир Яковлевич*** - Челябинский государственный институт культуры, профессор, доктор исторических наук, ректор. **Адрес:** 454091,город Челябинск, Российская Федерация,улица Орджоникидзе,36 А.E-mail**: rushanin@chgfki.ru**

Information about the author: ***Rushanin Vladimir Yakovlevich*** **-** Chelyabinsk State Institute of Culture, professor, doctor of historical sciences, rector. Address: 454091, Chelyabinsk city, Russian Federation, Ordzhonikidze street, 36 A. E-mail: **rushanin@chgfki.ru**

УДК:930:71(575.3)

ВКЛАД ХОМИДА МАХМУДОВА В ТЕАТРАЛЬНУЮ ЖИЗНЬ ТАДЖИКИСТАНА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941-1945)

Хасанова М.М.
Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ

Хомид Саидович Махмудов (1900-1977) - выдающаяся личность, жизнь, деятельность, особые заслуги которого перед таджикским обществом и государством могут служить ярким примером для многих поколений представителей таджикской культуры в целом и театрального искусства в частности. С его именем тесно связано становление Таджикского государственного академического драматического театра им. А. Лахути, Худжандского театра музыкальной комедии им. К Худжанди, у истоков которых он стоял, и даже организации оркестра народных инструментов [8,с.107]. Вот уже почти целый век на сцене этих театров ставятся спектакли, посвященные древней, средневековой и новой истории, а также жизни и творчеству выдающихся личностей таджикского народа. Кроме того, в этих театрах ставятся всемирно известные пьесы западных и русских классиков.

Х. Махмудов является одним из основоположников таджикского академического драматического театра, реформатором таджикского советского театрального искусства. Изучая его феномен, важно обратить внимание на такие принципиальные аспекты, как, например, роль ответственности театрального деятеля и руководителя, который всегда находился на переднем рубеже идеологической борьбы в сложное для Таджикистана время становления советского театрального искусства - в 20-30-е годы XX века. Кроме того, Х Махмудов по праву считается выдающимся режиссером, актером и педагогом [14,с.246].

В годы Великой Отечественной войны Х. Махмудов, понимая всю сложность и ответственность задачи, пытался сохранить профессиональный коллектив театра, укрепить кадровую базу, сохранить историко-искусствоведческие ценности, как материального, так и нематериального наследия таджикского народа.

В годы Великой Отечественной войны таджикский народ, как и все народы СССР, встал на защиту своей Родины. Одним из важных факторов победы советского народа над фашистской Германией явилась дружба и сплоченность народов. Особенно ярко проявился патриотизм советских людей, как на передовой линии военных действий, так и в тылу. Все это было достигнуто благодаря налаженной идеологической работе среди населения, в которую включились и деятели культуры, среди которых были и театральные работники.

С первых дней Великой Отечественной войны социально-экономическая и культурно-политическая жизнь в Таджикистане, как и по всему СССР, была переведена на военный лад. Перестроили свою работу и представители театрального искусства республики.

Несмотря на неимоверно сложные условия военных лет, на всем протяжении борьбы против фашизма, когда вся страна трудилась под девизом «Все для фронта, все для победы» стало уделяться еще больше внимания дальнейшему развитию театра, повышению его воспитательной и мобилизующей роли. Вместе со всеми культурными учреждениями, театры Таджикистана под руководством и при помощи партийных и советских органов оперативно провели перестройку своей работы, приняли меры по пополнению театральных и концертных коллективов добровольцами, по повышению их идейно-политического уровня и творческого мастерства.Все культурно-просветительские учреждения, театры Таджикистана перестроили свою работу с учётом военного времени. В селах и городах клубы, дома культуры также вели большую культурно-просветительскую работу, направленную, прежде всего, на патриотическое

воспитание населения республики.

В первые годы войны почти во всех театральных учреждениях был пересмотрен репертуар. Многие малоценные в художественном отношении пьесы и постановки из тематических планов были исключены, а вместо них включались новые – на патриотические, антифашистские и героические темы.

В начале войны ряды деятелей таджикского искусства пополнились новым отрядом профессиональных актеров, окончивших таджикскую драматическую студию при ГИТИСе в Москве. Однако, как и во всех сферах культуры, в театрах республики остро ощущалась нехватка не только актеров, но и руководящих кадров с достаточным профессионализмом и опытом работы. В неимоверно тяжелый период войны в 1943 г. Х. Махмудов был приглашен на работу в качестве заместителя директора в созданный им театр драмы им. А. Лахути в Сталинабаде. Репертуар, коллектив и в целом театр не были для Х. Махмудова чужими. Ведь именно Хомид Махмудов в 1929 году основал первый профессиональный театр Таджикскистана – Таджикский государственный театр Наркомпроса Таджикской ССР (ныне Таджикский государственный академический драматический театр им. А. Лахути).

В те годы вместе с Х. Махмудовым в создании и организации работы театра активное участие приняли также воспитанники театральной студии при Бухарском доме просвещения в Москве актеры и режиссеры М. Саидов, Ф. Умаров и др.

Несмотря на знание, опыт и профессионализм, и даже с учетом того, что в 20-30-е годы XX в. в республиках Средней Азии только начался процесс институционального становления театров, Советская власть безжалостно избавлялась от десятков национальных кадров. Среди жертв репрессии оказался и Х. Махмудов, только из-за того, что он был сыном репрессированного бухарского вельможи Ходжа Саида Махмуда, который в качестве мецената немало сделал для становления советских культурно-просветительских учреждений Бухары.

На самом деле, отец Х. Махмудова всячески поддерживал происходящие светские изменения в жизни бухарцев и Бухары. Особенно он заботился о будущем своего сына Хомида в новом социалистическом обществе. В 1923 году во время одной из своих поездок в Москву Ходжа Саид взял с собой сына Махмуда. Так, Хомид Махмудов в том же 1923 году поступил на учёбу в Бухарский дом просвещения в Москве. А затем он поступил в одно из известных в то время учебных заведений – в Узбекский институт просвещения им. И.В. Сталина. По окончании учебы в 1927 г. Х. Махмудов, вернувшись в Узбекистан, возглавил музыкально-драматический кружок при Бухарском клубе пищевиков. В 1928-1929 гг. Х. Махмудов продолжил свою трудовую деятельность в качестве режиссёра Государственного узбекского театра драмы им. Хамзы Хакимзаде Ниёзи (Узбекский государственный театр драмы им. Хамзы).

В июне 1929 г. по приглашению Совнаркома тогда еще Таджикской АССР Х. Махмудов приехал в Сталинабад для организации труппы театра Наркомпроса Таджикской ССР. В театре до 1933 г. он был директором и главным режиссером.

В 1943 г. Х. Махмудов был вновь приглашен на работу в качестве заместителя директора в созданный им театр драмы им. А. Лахути в Сталинабаде. Учитывая его талант и организационные способности, в 1944 году его назначили директором этого театра.

В годы руководства Х. Махмудова Академический театр им. Лахути осуществил постановку спектаклей по произведениям таджикских драматургов, посвященных героизму советских солдат на фронте. Творческому коллективу театра удалось правдиво изобразить суровую и беспощадную борьбу советских воинов против немецко-фашистских захватчиков. Эти спектакли по своим идейным и художественным достоинствам стали в ряд с лучшими произведениями многонациональной советской драматургии, посвященными Великой Отечественной войне [9,с.99-103.] В эти годы в театре были поставлены спектакли «В бой», «Сердце матери», «Тахмос Ходжентский», «Дом Нодира», «В огне», «Чрезвычайный закон» и др. [10,с.379-380].

В военные годы, наряду с обновлением репертуара театральных коллективов изменилась и форма их работы. Коллектив театра им. Лахути, который возглавил Х. Махмудов, умело сочетал культурное обслуживание с массово-разъяснительной работой. Они выступали со спектаклями и концертами не только в городах республики, но и в самых отдаленных районах,

на пограничных заставах. Всего за время войны всеми коллективами культурных учреждений Таджикистана было дано 3250 военно-шефских концертов и показано 600 спектаклей [5,с.101].

Несмотря на исключительно большие трудности военного времени, принимались меры по расширению сети учреждений искусства, укреплению их материальной базы. Об этом убедительно свидетельствует ряд постановлений ЦК КП(б) Таджикистана и СНК республики, в частности «Об укреплении ансамбля музыкальной комедии Таджикской госфилармонии и стационировании его в г. Сталинабаде» от 6 сентября 1943 г.; «О создании и содержании Таджикской студии при Московской консерватории» от 18 ноября 1944 г. и др.

Важную роль сыграло совместное Постановление СНК и ЦК КП(б) Таджикистана от 15 марта 1943 г. «О состоянии искусства в республике» [5,с.101]. В нем содержался глубокий и всесторонний анализ развития таджикского искусства, отмечалась проделанная театрами республики за годы войны работа по освоению нового современного репертуара, по обслуживанию воинских частей, госпиталей и тружеников шефскими концертами и спектаклями; одновременно вскрывались недостатки и намечались пути их устранения. Всё это способствовало дальнейшему развитию искусства республики, улучшению деятельности театрально-зрелищных учреждений и появлению новых творческих коллективов.

Следует отметить, что колоссальный труд работников театра и деятелей искусства не остался незамеченным. Советское правительство всегда ценило их деятельность в условиях нехватки профессиональных кадров, материально-технических средств. В 1943 году Президиум Верховного Совета СССР издал Указ «О присвоении званий народных и заслуженных артистов Таджикской ССР и о награждении почетными грамотами и грамотами Верховного Совета Таджикской ССР артистов фронтового театра» [1]. За исключительные успехи при обслуживании частей Красной Армии на фронте, поручил партгруппе Президиума Верховного Совета Таджикской ССР присвоить звание Народных артистов республики Менглету Георгию Павловичу, Степановой Галине Дмитриевне, Зияеву Мирбобо; Заслуженного артиста Таджикской ССР Сидикову Шаходат. Наградить Почетными грамотами Верховного Совета Таджикской ССР – 7 человек [2].Х. Махмудов, будучи руководителем театра, много внимания уделял патриотической переориентации театра, лекционной работе. Так, непосредственно под его руководством только за три месяца 1941 г. было прочитано около 100 лекций и докладов на военную тематику. При академическом театре им. Лахути в г. Сталинабаде были созданы оборонные кружки, драматические и хоровые коллективы.

Велика роль Х. Махмудова в дальнейшем подъеме театрального искусства республики и творческого мастерства работников искусства и в организации в декабре 1944 г. Таджикского театрального общества.Определенную помощь в развитии театров Таджикистана оказали эвакуированные театральные коллективы. В период своего пребывания в республике они осуществляли постоянную творческую помощь академическому театру им. Лахути. При непосредственном участии руководителя театра Х. Махмудова было выполнено оформление музыкальной драмы «Песня гнева» в театре оперы и балета, пьесы «Фронт» в драматическом театре им. В. Маяковского и концертной программы во Фронтовом театре Таджикистана [7]. С помощью работников этого театра на сцене Таджикского оперного театра впервые были поставлены классический балет «Тщетная предосторожность», а также отдельные сцены из оперы «Евгений Онегин» [6,с.127].Среди постановок военных лет огромный успех завоевало произведение «Тахмоси Хучанди» Косимова и Саидмуродова, которое было поставлено в 1943 году коллективом Государственного академического драматического театра им А. Лахути, под непосредственным руководством директора этого театра Х. Махмудова [12]. Это произведение привлекло внимание многих людей, которые в те суровые военные годы испытали тяжесть войны. Спектакль вселял веру и надежду на скорое окончание войны и наступление мира. Перед началом постановки с докладом выступил Х. Махмудов. Его выступление на патриотическую тему вдохновило не только артистов театра, но и зрителей.

Х. Махмудов в период своего руководства с особой ответственностью готовил коллектив Ордена Красного Знамени академического драматического театра им. А. Лахути к юбилейным мероприятиям, к торжествам и праздникам. Так, накануне празднования годовщины Великого Октября тщательно готовились к постановке пьесы драматурга-орденоносца С. Улугзаде «В огне». Х. Махмудов, выступая со сцены перед зрителями, подчеркнул, что в течение 15 лет

коллектив театра действительно прошел «огненный» путь. Артисты театра, начиная с первых пьес до постановки «В огне», сыграли десятки спектаклей классического жанра. За этот период выросли их мастерство, навыки, они стали профессионалами театра» [13]. В суровые военные годы коллектив театра под руководством Х. Махмудова получил настоящую закалку. Изменился облик театра. Так, Х. Махмудов индивидуально занимался с каждым из артистов. В результате многие артисты-любители приобрели профессиональные навыки. Оценивая артистов театра военных лет, Х. Махмудов по завершению постановки спектакля «В огне» с гордостью произнес «они прошли суровый экзамен» [13].

В докладной записке инструктора культпросветсектора ЦК КП(б) Таджикистана Шимунова заместителю заведующего отделом пропаганды ЦК КП(б) Таджикистана тов. Имамову отмечаются успехи драматического театра им. А. Лахути в 1945 году. Так, в отчете «О состоянии проведения гастролей по драмтеатру им. А. Лахути отмечается, что с 28 июня по 3 октября 1945 года драматический театр им. Лахути находился на гастролях в гг. Бухара, Самарканд и Ленинабад. Во время своих гастролей театр дал 50 спектаклей, в том числе 2 спектакля для демобилизованных красноармейцев, 1 спектакль шефский. По доходной части театр имеет 498315 рубл., а расходной части - 576816 рубл., обслужено 20170 чел.. [3].

Целью поездки театра на гастроли был показ достижений Таджикистана в области искусства другим братским республикам. Поездка коллектива театра на гастроли дала положительные результаты - от партийных и советских организаций городов Бухары и Самарканда поступили телеграммы, объявляющие благодарность правительству Таджикистана за организацию гастролей театра по этим городам.Коллектив театра, преодолев все трудности, связанные с поездками, оправдал доверие партии и правительства Таджикистана, показав лучше свои таланты. Пресса, радио почти ежедневно сообщали и печатали на страницах газет статьи, очерки о достижении театра, а также зрители преподносили цветы отдельным артистам, хорошо сыгравшим свои роли, долго аплодировали М. Касымову, С. Туйбаевой, Бакоевой, А. Бурханову и др.» [3].Как видно, по данным докладной записки высоко оцениваются заслуги коллектива драматического театра им. Лахути, директором которого в то время был Х. Махмудов и который возглавил гастроли театра. Однако в продолжении той же записки Шимунов явно целенаправленно критикует руководство коллектива. Он пишет: «Но необходимо отметить, что ту роль, которую возлагали на руководство театра в лице директора - Махмудова Саида,* зам. директора - Махмудова А., художественного руководителя – Касымова, то они ее не оправдали. 0ни себя дискредитировали и потеряли всякое доверие коллектива к себе, т.к. большинство времени они провели за пьянством…». Далее Шимунов, обвиняя руководство театра, в конце докладной записки обращается в Управление искусством при СНК Таджикской ССР серьезно рассмотреть вопросы руководства драмтеатром [4]. Обвинения выходят не только за рамки морали руководителя (Шимунова), по содержанию оно выходят за рамки человеческой морали. Возможно, это и стало причиной ухода в 1945 году Х. Махмудова из театра. Если это действительно так, то он в очередной раз становится жертвой политических интриг. Хотя, по распоряжению СНК Таджикской ССР, он был назначен управляющим делами Наркомзема Таджикской ССР, на более важную, ответственную должность. В дальнейшем, до 1966 года трудился в системе агропрома республики.

К сожалению, это не единственный пример среди десятков сломанных судеб из числа таджикской интеллигенции того сложного, противоречивого периода в истории таджикского народа. Главное, чтобы нынешнее свободное от идеологемы новое поколение таджиков и таджикистанцев помнили, что творческое, культурное наследие Х.С. Махмудова, его феномен в становлении и развитии таджикского театра, его судьба, жизнь и творчество тесно связаны со сложными, трагическими и героическими страницами истории таджикского народа. Его театральный опыт, школа талантливого созидателя, искусствоведческий взгляд, гражданская позиция и высокий патриотизм, любовь к своему народу долго будут служить примером для нынешнего и будущего поколений искусствоведов, культурологов, музыковедов, театроведов Таджикистана.Обращением к истории своей нации с позиции новых подходов суверенного государства Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон, в частности,

---

* В архивном материале (ГАНИ РТ.Ф.3., оп.68, ед.хр.25. л.10.) именно так приводится фамилия и имя Махмудова Хомида Саидовича. Мы полагаем, что речь идет о Х. Махмудове.

напоминает, что «настало время подготовить серию жизнеописаний выдающихся сыновей нашей нации». В этой связи следует отметить положительную тенденцию увековечения значимых личностей в истории культурного строительства Советского Таджикистана. Свидетельством тому является решение Исполнительного комитета Душанбинского городского Совета народных депутатов от 12.08.1992 №310 «Об обращении деятелей науки, культуры и искусства Республики Таджикистан в Душанбинский горисполком об увековечении памяти основоположника таджикского профессионального театра Хомида Махмудова», а также решение за №314 от 12.08.1992 «Об изменении названий улиц города Душанбе», ул. М. Фрунзе переименована в ул. имени Хомида Махмудова.

В 1993 г. организована музей-квартира основоположника таджикского профессионального театра Хомида Махмудова. На зданиях театров - Государственного русского театра драмы им. Вл. Маяковского, Государственного театра музыкальной комедии им. Камоли Худжанди установлены мемориальные доски Хомиду Махмудову. В 2000 году, в рамках подготовки и проведения 100-летия со дня рождения основоположника таджикского профессионального театра Хомида Махмудова, в конференц-зале Президиума АН РТ проведена городская научная конференция «Хомид Махмудов и таджикский профессиональный театр». А в 2001 г. в экспозиционном зале Национального музея им. Камолиддина Бехзода организован стенд «Основоположник таджикского профессионального театра» - об основных вехах жизни и творческой деятельности Хомида Махмудова [15]. В 2020 г. в Национальной академии наук Таджикистана была проведена конференция «Феномен Хомида Махмудова в формировании и возрождении Национального театра Таджикистана». Такие мероприятия важны и необходимы для того, чтобы помнить о выдающихся своих соотечественниках, которые всю свою жизнь и талант отдали служению искусству своего народа.

Рецензент: *Кабилова Б.Т.*– д.и.н., профессор, НАНТ

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив новейшей истории Республики Таджикистан (ГАНИ РТ). Ф.3., оп.4, ед.хр.718. л.255.
2. ГАНИ РТ. Ф.3., оп.4, ед.хр.718. л.262.
3. ГАНИ РТ. Ф.3., оп.68, ед.хр.25. л.10.
4. ГАНИ РТ. Ф.3., оп.68, ед.хр.25. л.11.
5. История таджикского народа. – Том 6. -Душанбе, 2011. -687 с.
6. Каширина Т.В. Театры Таджикистана на службу фронту / Т.В. Каширина // Советский Таджикистан в Отечественной войне. -С.127.
7. Коммунист Таджикистана. – 1944. – 23 апр.
8. Махмудов Б. Хомид Махмудов основоположник-реформатор Национального театра Таджикистана / Б. Махмудов // Феномен Хомида Махмудова в формировании и возрождении Национального театра Таджикистана. -Душанбе, 2020. -С.107-123.
9. Нурджанов Н. Таджикский театр. Очерк истории / Н. Нурджанов. -М.: Искусство, 1968.
10. Нурджанов Н. История таджикского советского театра (1941-1957) / Н. Нурджанов. -Душанбе: Дониш, 1990. -408 с.
11. Точикистони сурх. 19 авгута 1943 года.
12. Точикистони сурх. 17 ноября 1944 года.
13. Табаров М. Режиссерские искания Хомида Махмудова и становление таджикской режиссерской школы / М. Табаров // Феномен Хомида Махмудова в формировании и возрождении Национального театра Таджикистана. -Душанбе, 2020. -С.245-260.
14. [Электронный ресурс]. http://www.mahmudnoma.tj/

САҲМИ ҲОМИД МАҲМУДОВ ДАР ҲАЁТИ ТЕАТРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНӢ

Дар мақола оиди ҳаёти театрии Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ сухан меравад. Дар ин солҳо асосгузори театри касбии драмавии тоҷик Ҳомид Маҳмудов фаъолияти эҷодии худро давом дод. Ҳ. Маҳмудов дар солхои Ҷанги Бузурги Ватанӣ душворию масъулиятшиносии замони ҷангро хуб фаҳмида, барои аз нав ба вуҷуд овардани коллективи касбии театри ба номи А. Лоҳутӣ, мустаҳкам намудани базаи кадрҳо, ҳифз намудани сарватҳои таърихӣ ва бадеии мероси моддию ғайримоддии халқи тоҷикро, инчунин дар мавзуи ҳарбӣ-ватандӯстӣ намоишномаҳо таҳия намуданро ба зиммаи худ гирифт, то ки мисли тамоми халқи советӣ бар зидди Германияи фашистӣ барои ғалаба мубориза бурда шавад. Таҳти роҳбарии Х. Маҳмудов дар Театри академии драмавии Тоҷикистон ба номи Лоҳутӣ аз рӯйи асарҳои драматургони тоҷик, ки ба қаҳрамонии ҷанговарони советӣ бахшида шуда буданд, спектаклҳо таҳия карда шуданд. Ба коллективи эҷодии театр муяссар шуд, ки мубоизаи халқи советиро ба муқобили Германияи фашистӣ ба таври ҳаққонӣ тасвир намояд. Ин спектаклҳо аз ҷиҳати нишондиҳандаҳои идеявию бадеии худ дар байни беҳтарин асархои драматургияи сермиллати советӣ, ки ба ҶБВ бахшида шудаанд, ҷойи сазоворро ишғол

карданд.

Калидвожаҳо: театри ба номи Лоҳутӣ, асосгузор, режиссёр, намоишнома, муассисаҳои маданию маърифатӣ, Ҷанги Бузурги Ватанӣ.

ВКЛАД ХОМИДА МАХМУДОВА В ТЕАТРАЛЬНУЮ ЖИЗНЬ ТАДЖИКИСТАНА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

В статье рассматривается театральная жизнь Таджикистана в годы Великой Отечественной войны. Именно в эти годы продолжил активную творческую деятельность основоположник таджикского профессионального драматического театра Хомид Махмудов. В годы Великой Отечественной войны Х. Махмудов, понимая всю сложность и ответственность военного времени, бесстрашно пытался воссоздать профессиональный коллектив театра им. Лахути, укрепить кадровую базу, сохранить историко-искусствоведческие ценности, как материального, так и нематериального наследия таджикского народа, ставить спектакли на военно-патриотическую тему с тем, чтобы, как и весь советский народ, включиться в борьбу за победу над фашистской Германией. Под руководством Х. Махмудова в Таджикском академическом театре им. Лахути были осуществлены постановки спектаклей по произведениям таджикских драматургов, посвященным героизму советских воинов на фронте. Творческому коллективу театра удалось правдиво изобразить суровую и беспощадную борьбу советского народа против фашистской Германии. Эти спектакли по своим идейным и художественным показателям заняли достойное место среди лучших произведений многонациональной советской драматургии, посвященных ВОВ.

Ключевые слова: театр им. Лахути, основоположник, режиссер, спектакль, культурно-просветительские учреждения, Великая Отечественная война.

KH.MAKHMUDOV'S CONTRIBUTION TO THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF CULTURAL AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN TAJIKISTAN IN THE YEARS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

The article examines the activities of the cultural and educational institutions of Tajikistan during the Great Patriotic War. It was during these years that the founder of the Tajik professional drama theater Khomid Makhmudov continued his active creative activity. During the Great Patriotic War Kh. Makhmudov, realizing all the complexity and responsibility of wartime, fearlessly tried to recreate the professional team of the theater named after. Lakhuti, to strengthen the personnel base, to preserve the historical and art history values, to stage performances on a military-patriotic theme in order, like the entire Soviet people, to join in the struggle for victory over Nazi Germany. Under the direction of H. Makhmudov at the Tajik Academic Theater named after. Lakhuti staged performances based on the works of Tajik playwrights dedicated to the heroism of Soviet soldiers at the front. The creative team of the theater managed to truthfully depict the harsh and merciless struggle of the Soviet people against Nazi Germany. These performances, in terms of their ideological and artistic indicators, have taken a worthy place among the best works of the multinational Soviet dramaturgy dedicated to the GPW.

Keywords: theater. Lakhuti, founder, director, performance, cultural and educational institutions, the Great Patriotic War.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ҳасанова Манзура Муҳиддиновна*** **-** Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ, номзади илмҳои таърих, ходими калони илмии шӯъбаи таърихи санъатӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33

Сведение об авторе: ***Хасанова Манзура Мухиддиновна*** - Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории искусств. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 33

Information about the author: ***Khasanova Manzura Mukhiddinovna*** - Institute of History, Archeology and Ethnography. A. Donisha NANT, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Department of Art History. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 33

УДК:930(620)

БОЗТОБИ МУБОРИЗАҲОИ ОЗОДИХОҲОНАИ МАРДУМОНИ БУМИИ МОВАРОУННАҲР БАР ЗИДДИ ИСТИЛОГАРОНИ АРАБ ДАР МАНБАЪҲОИ АСРИМИЁНАГИИ ФОРСӢ

Ғуломов Т.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Умдатарин хусусиятҳои асрҳои миёна дар кишварҳои Шарқи наздику Миёна давраи зуҳур ва ташаккули феодализм ба шумор меравад. Дар низоми феодалӣ муборизаи табақаҳо миёни истисморгарон ва истисморшавандагон хусусияти асосии ҳаёти ҷамъиятии ин давраро ташкил медиҳад, ки ба ин сабаб ҷунбишҳои феодалону заминдорон алайҳи ҳокимони худ дар тамоми минтақаҳои Мовароуннаҳр ба чашм мерасид.

Ҳуҷумҳои арабҳо ва забткориҳои пурраи онҳо дар Мовароуннаҳр ба ҳамин давра рост омада, бар сари мардумони он мушкилоти зиёдеро ба бор овард. Дар баробари паҳн гаштан ва маҷбуран ҷорӣ кардани ислом боз ҷабру зулм ва рафторҳои ноодилонаи онҳо нисбати маволӣ хеле зиёд буд, ки дар ояндаи наздик боиси сар задани исёнҳову ҷунбишҳои мардумӣ дар саросари кишвар гардид. Маҳз дар давраи Уммавиён арзишҳои исломӣ як сӯ гузошта шуда, фишору зӯроварӣ, истибдоди арабӣ, поймол кардани арзишҳои “бародарӣ ва баробарӣ”-и мусалмонон, алалхусус табъиз ва тафриқа миёни арабу аҷам ба ҳукми анъана ва муқаррароти расмӣ даромада буд.

Халифаи аввали Уммавиён Муовия (661-679) барои таҳқир ва ба корҳои пасту нолоиқ вогузор сохтани мардумони ғайриараб, бахусус эрониён дар номае ба номи волии Ироқ Зиёд ибни Абиқ чунин навишта буд: «Муроқиби эрониёни мусалмон бош, ҳаргиз онҳоро бо араб ҳампоя қарор мадеҳ. Араб ҳақ дорад аз онҳо зан бигирад ва онҳо ҳақ надоранд. Ҳаддалимкон ҳуқуқи онҳо камтар дода шавад ва корҳои паст ба онҳо вогузор шавад, марзбонӣ ва қазоватро ба онҳо во магузор» [12].

Барои исботи гуфтаҳои боло нуқтаи назари донишманди эронӣ Зарринкӯб хеле ҷолиби диққат аст: «Уммавиён дар давраи ҳукумати худ бар хилофи шиорҳои ҷаҳонии ислом, ки сиёҳ ва сафед, бандӣ ва озод дар пешгоҳи Худованд яксонанд, озодагони эрониро монанди бандагони дирамхарид аз тамоми ҳуқуқҳо ва шуюни маданӣ ва иҷтимоӣ маҳрум намуданд. Ҳама гуна таҳқир ва ҷабру истибдод бар онон раво доштанд» [2]. Ҳақ бар ҷониби Зарринкӯб аст, Уммавиён аркони аслии исломро барои ташвиқ ва гаравидани мардум як сӯ гузошта, бо усулҳои фишору зӯроварӣ шиорҳои баробарию бародарии исломи фатҳоварро фаромӯш мекарданд ва таллаву тороҷ, ҷамъоварии молу амвол ва сарвату ғаниматро аз фаризаҳои исломӣ хеле болотар мегузоштанд. Аз сабабе ки дар даврони феодализм афкори мазҳабӣ рушди бештар дошт, ҷунбишҳое ба амал меомаданд, ки бештар хусусияти мазҳабиро ба худ касб мекарданд.

Барои мисол, волии Ироқ Ҳаҷҷоҷ ибни Юсуф рустоиён ва деҳқононеро, ки бар асари шиканҷаву зулми зиёд хонаҳои худро тарк карда, ба шаҳрҳо паноҳ бурда буданд, «ваҳшиёни аҷнабӣ» гуфта хитоб мекард ва фармон медод, то ба ҷойи худ баргарданд. Сипоҳиёни вай ба даст ё гардани фирориён муҳр мезаданд, то макони зист ва ҷизяи онҳо муайян шавад [13].

Инчунин, дар аҳди Уммавиён аз ҳам ҷудо кардани мусулмонон ба арабу ғайри араб як чизи маъмулӣ буд. Онҳо эрониёнро ғайриараб ва ё «маволӣ» номгузорӣ намуда, аз додани корҳои маъмурии давлатӣ ва динӣ бо онҳо ибо мекарданд. Бо маволӣ дар як саф роҳ намерафтанд, хондани ҷанозаи як нафар маволиро бар худ нанг медонистанд ва намоз хонданро аз паси ғайриараб саҳеҳ намешумориданд. Намозу рӯзаи онҳоро қабул надоштанд ва никоҳи бастаи онҳоро намепазируфтанд [21].

Барои исботи далелҳои зикршуда дар «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ маълумоти дигаре оид ба ҷабру зулм ва истисмори беандозаи арабҳо нисбати мардумони бумии Бухоро ҷой дорад: «Қутайба аҳли Бухороро фармуд, як нима аз хонаҳои хеш ба аъроб диҳанд, то араб бо эшон бошанд ва аз аҳволи эшон бохабар бошанд, то ба зарурат мусалмон шаванд» [3].

Аввалин ҳаракати зиддиарабии мусулмонони Эронзамин – наҳзати шуубия буд, ки онҳо аз ҳукмронии арабҳо ва боло гузоштани арабҳоро бар эрониён намехостанд ва баробариву бародарии тамоми халқҳоро талаб мекарданд. Пайравони ин ҷунбиши миллӣ ҳам дар замони хилофати Уммавиён ва ҳам Аббосиён ба таври ниҳониву ошкоро ҷангҳое алайҳи хулафо ба роҳ меандохтанд. Шуубиён чунин ақида ва шиор доштанд, ки «мо дини исломро қабул дорем, вале ҳукумати арабро қабул надорем» [5].

Чуноне ки маълум аст, аксарияти ин ошӯбу исёнҳо решаи иқтисодӣ, сиёсӣ ва динӣ доштанд. Сараввал мардумони бумии Хуросону Мовароуннаҳр, ки дар замони Сосониён аз ҷониби ашрофон ва руҳониёни зардуштӣ шиканҷаи зиёд медиданд, ваъдаи баробарҳуқуқии исломро шунида, беихтиёр онро пазиро мешуданд. Дар баробари аз тарафи арабҳо пурра забт шудани Хуросони бузург дар нимаи дувуми асри **VII** ва ибтидои асри **VIII** пардохти ҷизяву маҷбуриятҳо ва товонҳои гарони ҷангӣ бар сари мардумони бумӣ бори сангинро оварда буд, ки сабаби сар задани ошӯбҳо ва ҷангҳо шуда буданд.

Дар ин ҷо як нуктаро бояд иброз намуд, ки сарзамини Ироқ қабл аз ислом дар муддати 1178 сол таҳти тасаллути давлати Эрон қарор дошт. Сурия, Фаластин ва Урдун бошанд, қабл аз ислом тайи 970 сол таҳти истеъмори давлати Рум буданд. Ҳамаи онҳо дар ин муддат то ҷое одат ба итоати давлати аҷнабӣ карда буданд. Бар асоси ин омилҳо эрониёне, ки то ин дам ҳеҷ ҳукмрониҳои аҷнабиёнро (ба ҷуз муддатҳои кӯтоҳтарин) ба худ раво намедонистанд, бар зидди арабҳо қиёмҳову неҳзатҳо меангехтанд. Аз ҳамин сабаб арбобони араб барои барангехтани ошӯбҳо ҳамеша аз эрониён дар ҳарос буданд [17].

Баъд аз забти Мовароуннаҳр ва хусусан баъди тасхири Самарқанду Бухоро аз ҷониби Қутайба ибни Муслим нисбати мардумони ин минтақа зулму шиканҷаҳои зиёди ҷисмониву ситонидани хироҷу андозҳои миёншикан мардуми минтақаро ба зону даровaрда буд. Ба гуфтаи Бобоҷон Ғафуров, арабҳо бо он ҳама сарвате, ки ҳангоми забти шаҳрҳо ба даст оварда буданд, қонеъ нашуда, аз аҳолии маҳаллӣ андозҳои аз ҳад зиёд меситониданд ва онҳоро водор мекарданд, ки ҳукуматдорони арабро ба ғулом, каниз, чорво, ғалла, маснуоти бофандагӣ ва дигар маводҳои зарурӣ таъмин намоянд [7]. Дар «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ дар ин бора чунин омадааст: «…чун Қутайба бори чаҳорум ба Бухоро омад ва Бухороро бигирифт ва сулҳ кард бад-он, ки ҳар сол дувист ҳазор дирам халифаро диҳанд ва даҳ ҳазор дирам амири Хуросонро ва аз хонаҳо ва зиёъҳо як нима ба мусулмонон диҳанд ва алафи сутурони араб ва ҳезуму он чи харҷ гардад. Касоне, ки аз беруни шаҳр бошанд, ҳам диҳанд» [15]. Фишору зӯроварии волиёни Уммавӣ бар мардуми Мовароуннаҳр сабаб шуд, то мардуми ин сарзамин ба халифа Умар ибни Абдулазиз (717-719) шикоят кунанд, ки волиёни араб мутаассибанд ва аз маволӣ (навмусалмонони) Мовароуннаҳр бар хилофи шариати ислом ҷизя мегиранд. Дар ҷангҳо бо кофирон аз ғаниматҳои ҷангии бадастомада саҳме ба онҳо намедиҳанд [24]. Баръакси ҳол баъд аз ин шикоят шиканҷаву азоби волиён нисбат ба мардум боз ҳам афзоиш ёфт.

Чунин омилҳои фишору зӯроварии беохиру бесобиқаи Қутайба нисбати мардумони Самарқанд дар супориши Қутайба бо бародари худ Абдуллоҳ ибни Муслим ҳангоми тарки Самарқанд ба чашм мерасад, ки мазмунаш чунин аст: «Ба ҳеҷ як ғайримусалмон, то вақте ки муҳр ба дасташ назанед, нагузоред, ки аз дарвозаи Самарқанд берун равад ва агар муҳр то берун шудан аз шаҳр хушк гардад, ӯро бикӯшед ва агар теғе аз ӯ пайдо кардед, ӯро бикӯшед. Ва агар шабонгаҳ пас аз бастани дарвоза касеро дар шаҳр пайдо кунед, ӯро бикӯшед»[9].

Ҷорӣ намудани чунин тартиботи ғайриинсонӣ ва золимона руҳияи озодихоҳонаи мардумони ин сарзаминро бедор сохта, ба онҳо қувваи нав мебахшид ва онҳоро ба исёну ошӯб бар зидди арабҳои таҷовузгар водор мекард. Аз қабили чунин исёнҳо наҳзатҳои **Ғурак** ва **Деваштич** дар Суғду Самарқанд ба шумор мераванд. Дар солҳои хилофати Умари II (717-719) дар Хуросон миёни арабҳо ва ҳокимони маҳаллӣ барои ҷамъоварии андозу молиёт ва ҷизяҳои камаршикан мардумони маҳаллӣ ба дод омада буданд ва норизогии худро эълом дошта, заминаҳоро барои ошӯбҳои халқӣ омода месохтанд.

Барои мисол, дар даврони хилофати Умари II волии Хуросон Ҷарроҳ ибни Абдуллоҳ ба мақсади зуран паҳн кардани ислом ҷизяро танҳо аз нафароне гирифт, ки ислом пазируфта, маросими хатнаро ба ҷо оварда бошанд [23]. Дар рӯзҳои аввали ҷорӣ шудани

ин фармон миёни мардумони Мовароуннаҳр норозигӣ ба вуҷуд омад, ки оқибат сабаби сар задани шӯришҳо гардид.

Бо ин мақсад суғдиҳо дар аввали соли 720 бо сарварии ҳокими худ Ғурак ошӯб бардоштанд. Вале баъд аз ваъдаҳои арабҳо ҳангоми авҷи шӯриш Ғурак на танҳо ба мардум хиёнат карда, ба тарафи арабҳо гузашт, балки онҳоро маҷбур месохт, ки хироҷгузори арабҳо бошанд [8].

Баъд аз хиёнати Ғурак доманаи алангаи шӯриш дар Самарқанқанду Иштихон (бо сарварии **Карзанҷ** ва **Ҷаланҷ)** Яркату Сабаскат ва Бузманҷ (бо сарварии **Собит)** паҳн гашт. Шумораи онҳо аз 6-то ба 9 ҳазор нафар мерасид. Дар маҷмуъ, сарварии тамоми шӯришгаронро Карзанҷ ба уҳда гирифта буд. Вале бо хиёнати Нилан макони онҳо муайян гардида, дар соли 722 аз ҷониби Сайид ал-Ҳарошӣ саркӯб карда шуданд.

Баъд аз пахши шӯришҳои Ғураку Карзанҷ аҳолии Панҷакент низ дар атрофи ҳокими худ **Деваштич** ҷамъ омада, ба шӯриши бесобиқае даст заданд, ки он қариб саросари Мовароуннаҳрро фаро гирифт. Барои фурӯнишонии шӯриш Саид ал-Ҳарошӣ волии Хуросон таъин мешавад. Баъд аз муҳорибаи шадиди байни иттифоқчиёни Деваштич бо арабҳо дар Фарғона ҳокими он Алутар ба онҳо хиёнат карда, ба ҷониби арабҳо мегузарад. Саид ал-Ҳарошӣ гурӯҳе аз сипоҳи худро ба Хуҷанд расонида, онро дар соли 722 баъд аз ҷангҳои шадид забт мекунад. Деваштич қӯшунҳои худро аз Панҷакент бо роҳи дигар ба Хуҷанд расонида, тавассути болооби Зарафшону Урметан дар қалъаи Абаргард истеҳком мегирад ва бо сипоҳи Ҳарошӣ дар ҷанг мешавад. Баъди аз ҷангҳо пайдарпай маводи хӯрока ва лавозимоти ҷангии муҳофизон ба охир мерасад ва Деваштич маҷбур мешавад бо арабҳо сулҳ бандад. Арабҳо дар доираи талаботи сулҳи бастаи худ бояд сад нафар аз пешсафони шӯриш, аз ҷумла худи Деваштичро ба қатл намерасониданд. Аммо арабҳо дар ин ҷо низ даст ба хиёнат зада, сари Деваштичро аз тан ҷудо сохта, онро ба волии Ироқ ва дасти чапи ӯро ба Сулаймон ибни Абӯсурӣ волии Тахористон фиристоданд [8].

Баъди фурӯнишонии чунин наҳзатҳои оммавии Мовароуннаҳр руҳияи мардуми озодихоҳи он шикаст хӯрд, лекин ҷунбишҳои маҳаллӣ бо қувваи нав авҷ мегирифтанд. Дар замони хилофати Ҳишом (724-743) аксари аҳолӣ ба мақсади напардохтани ҷизя исломро зоҳиран қабул намуданд. Баъди мағлубиятҳои Асад ибни Абдуллоҳ халифа Ашрас ибни Абдуллоҳро (727-729) волии Хуросон таъин намуд, ки Ашрас ду нафар аз сарлашкарони худ - Абӯсайид ибни Солеҳ ва Рабиъа ибни Умронро ба Мовароуннаҳр фиристод ва мардумонро барои гаравиш ба дини ислом хонд. Вай чунин шарт гузошт, ки ҳар касе исломро пазирад, аз ҷизя озод хоҳад шуд. Лекин, чун ислом оварданд, ҷизяро бар онҳо ниҳод ва онро талаб кард, ки ба ҷанги вай омаданд [19]. Ба гуфтаи Абулъазими Сиистонӣ, «Ашрас дар соли 727 дар Мовароуннаҳр аз мардуми мусалмоншудаи навоҳии Самарқанд ҷизяи айёми куфрро гирифт ва онҳо низ аз дин тамарруд карданд ва бо араб дар ҷанг шуданд» [13].Бо мақсади оне, ки мардумони ин водӣ исломро ҷиддан қабул намоянд Ашрас дар ибтидои ҳокимияти хеш ибораи «неруи хилофати араб дар ислом аст»-ро шиори худ қарор дода буд. Аз ҷониби дигар, касодии хазинаи хилофат ва кам шудани дороии ашрофони маҳаллӣ шиори Ашрасро дар ин маврид ба «неруи хилофати араб дар хироҷ аст» [8], табдил дод.

Мувофиқи маълумоти Табарӣ «Ашрас ба Абиамрата навишт, ки хироҷ мояи қуввати мусалмонон аст. Шунидам, ки мардуми Суғд ва амсоли онҳо аз рӯйи дилбастагӣ ислом наёвардаанд, балки барои фирор аз ҷизя ба мусалмонӣ рӯ овардаанд, бинигар ҳар кӣ хатна карда ва фаризаро ба по дошта ва исломаш наку шуда ва сурае аз Қуръонро омӯхта, хироҷ аз ӯ бардор» [18].

Дар баробари интишори ин фармон дар Суғду Бухоро шӯриши бузурге сар зад ва ошӯбгарон норозигии худро нисбати дубора таъин кардани ҷизяву хироҷҳои изофӣ изҳор мекарданд. Ҳамчунин, тайи солҳои 728, 736, 737 мардумони Тахористону Суғд бо кумаки туркон бар муқобили арабҳо якчанд маротиба исён бардоштанд. Ин исёнҳо чунон вусъат ёфтанд, ки ғайр аз Дабусия ва Самарқанд тамоми хоки Мовароуннаҳрро фаро гирифта буданд [7]

Тӯли солҳои 733-734 дар Мовароуннаҳр шӯрише ба амал омад, ки алангаи он ба ҳудудҳои ғарбии Хуросон расид. Сабабҳои сар задани ин шӯриш дар хушксоливу

гуруснагии тулонӣ буд, ки саросари Мовароуннаҳр ва Хуросонро фаро гирифта. Дар ҳамин давра миёни арабҳои Хуросон ҷунбиши зидди хилофати Уммавиён ба вуҷуд омад [9]. Ҳорис ибни Сурайҷ фурсатро муносиб дониста, дар як вақт сарварии ҳаракати зидди Уммавиён ва ошӯбгарони Суғдро ба уҳда гирифта, мардумонро аз ҳар гӯша даври худ муттаҳид кард. Барои ҷунбиши Ҳорис ибни Сурайҷ ошӯби соли 728 заминаи мусоид фароҳам оварда буд. Ӯ барномаи иқтисодии «ҷунбиши хавориҷ»-ро дастигирӣ намуда, аз хилофат талаб мекард, ки аз маволӣ (мусалмоншудагон) ҷизя наситонанд [10].

Дар лаҳзаҳои кӯтоҳтарин Ҳорис ибни Сурайҷ аз ҳисоби ошӯбгарон лашкари 4000 – нафара таъсис дода, дар Балх лашкари 10000 – нафараи Наср ибни Сайёрро шикаст дода, Балхро тасхир мекунад. Ҳорис дар миёни шӯришгарон нафаронеро мушоҳида мекард, ки аз зулму истибдоди арабҳо аз ислом рӯ мегардониданд. Баъди ин воқеаи муҳим Ҳорис бародариву баробариро талқин карда, тамоми мардумони аз ислом дасткашидаро барои амал дар доираи талаботи ояҳои Қуръон, суннат ва ҳадисҳои Пайғамбар (с) даъват мекард.

Табарӣ сухани худи Сурайҷро дар ин мавриду чунин овардааст: «Вақте ки ба Суғд рафта будам, то кунун дилам ором нагирифта буд. Оромиши хотири ман дар ин аст, ки Худоро итоат кунанд» [18]. Дере нагузашта шумораи лашкариёни Ҳорис ба 60000 нафар расид. Аз ҷониби вай шаҳрҳои Ҷузҷон ва Толиқон тасхир шуда, ба Марв сар даровარданд. Ҳангоми бори дувум волии Хуросон таъин шудани Асад ибни Абдуллоҳ (735-738) шӯриши Ҳорис ибни Сурайҷ ба ҷуз Марву Абаршаҳр тамоми ҳудудҳои Хуросонро фаро гирифта буд [9].Асад ибни Абдуллоҳ яке аз лашкаркашони моҳири худ Абдурраҳмон ибни Нуайма ал-Ҳамидиро ба муқобили шӯришгарони Ҳорис фиристод. Онҳо дар деҳаи Табушкони Тахористон истеҳком гирифта буданд. Асад ибни Абдуллоҳ барои фурӯнишонии ин шӯриш пойтахти вилояти Хуросонро аз Марв ба Балх интиқол дода, қӯшунҳои боқимондаи худро таҳти сарварии Кирмонӣ барои пахши шӯриш равона месозад. Аммо сарфи назар аз лашкари аз ҳар ҷиҳат мусаллаҳи Асад ибни Абдуллоҳ, тайи солиёни тулонӣ натавонистанд шӯриши Ҳорис ибни Сурайҷро шикаст диҳанд. Танҳо соли 745 баъд аз Тахористон ба Хуросон омадани шӯришчиён ва муҳорибаи шадиде, ки дар Марв байни Кирмонӣ ва Ҳорис дар ибтидои соли 746 ба миён омад, Ҳорис ба қатл расида, шӯриши вай пахш карда мешавад. Қобили ба зикр аст, ки аз ҳукмронии Уммавиён ҳатто худи арабҳо низ норозӣ буда, ҳукумати онҳоро ғайриқонунӣ мешумориданд. Баъди муҳорибаи пайравони Алӣ ва Умавён дар Сиффин, хориҷиён ва ғайра аввалин гурӯҳҳое буданд, ки ҳукумати Уммавиёнро ғайриқонунӣ медонистанд ва доим бо онҳо дар ҳолати кашмакаш қарор доштанд. Дар баробари ин, Аббосиён аз соли 718 шуруъ карда, бар зидди Уммавиён тарғиботи пинҳонӣ мебурданд. Норизояти умумӣ нисбат ба сиёсати Умавиҳо, махсусан дар замони хилофати Марвони II (744-750), пурқувват мегардад, зеро норизояти умумӣ ба дараҷае расида буд, ки ҳатто аввалин маротиба дар таърихи хилофат аскарони хоссаи дарбори халифа исён бардошта буданд [7].

Аббосиён нафрати эрониёнро нисбат ба Уммавиён ба хубӣ дарк карда буданд ва мекӯшиданд, то аз ин вазъ ба манфиати пешрафти корҳои худ истифода намоянд. Онҳо таблиғ мекарданд, ки аз Аббосиён дастгирӣ намоянд, зеро онҳо сазовори хилофат мебошанд [19]. Аз ин рӯ, Имом Иброҳим ибни Муҳаммад дар охири ҳукмронии Уммавиён гурӯҳи таблиғотие зидди Уммавиён таъсис дода, онҳоро ба гӯшаҳои мухталифи хилофат, аз ҷумла Хуросон равона кард.

Дар соли 745 **Абӯмуслими Хуросонӣ** дар сини 19-солагӣ ба дастури Имом Иброҳим бо ҳафтод нафар аз даъватгарон ба Хуросон омада, қиёмро зери парчами сиёҳи хонадони Аббосӣ ба дасти худ гирифт [13]. Вай дар соли 746 ба Марв – ватани аҷдодияш омада, гурӯҳе шӯришчиёни норозии ҳаракати Ҳорис ибни Сурайҷро дар Марв муттаҳид намуд ва қалъаи Сафеддижро маркази амалиёти худ қарор дод.

Абӯмуслим истеҳкоми худро дар Марв мустаҳкам намуда, аз вазъияти сиёсии Хуросон, ки Шайбони Салмӣ, Алии Кирмонӣ ва Наср ибни Сайёр барои ба даст овардани ҳукумат дар кашмакаш буданд истифода карда, миёни онҳо ошӯб ангехт. Абӯмуслим дар ин роҳ бо Кирмонӣ иттифоқ баста, аввалан Шайбонро аз миён бурд ва баъдан ба ҳукумати хилофати Уммавиён дар Хуросон хотима бахшид. Пас аз он худи Кирмониро

низ бо писаронаш аз миён бурд [18]. Инчунин, Абӯмуслим тарғибгарони худ Абӯдовуд ва Амр ибни Айнаро ба Тахористон, Нодир ибни Сулайҳи Тамимӣ ва Шарик ибни Ғади Тамимиро ба Марворӯд, Абӯосим Абдурраҳмон ибни Сулаймонро ба Толиқон ва Абучаҳл ибни Атийро ба Хоразм фиристод, ки чанде баъд шумораи ошӯбгарон афзуда 9-июли соли 747 таҳти ливои Аббосиён ба муборизаи ошкоро оғоз намуданд.

Ба гуфтаи Р.Н. Фрай, шӯриши Аббосиён на танҳо ҳаракати сиёсӣ ва динӣ буд, балки ҷанбаи иқтисодӣ низ дошт. Бисёре аз тарафдорони Абӯмуслим аз ҳисоби аҳолии маҳаллӣ ва арабҳо, ки на танҳо ҳадафҳои сиёсӣ, балки мақсадҳои иқтисодӣ низ доштанд ва аз сиёсати Уммавиҳо норозӣ буданд, зиёд мешуданд. Аз ин рӯ, ҳамаи онҳо ба лашкари Абӯмуслим мепайвастанд [16]. Мардумони аз ҷабру зулми Уммавиён ба дод омадаи Ҳирот, Фушанҷ, Марворӯд, Толиқон, Марв, Нисо, Абевард, Тӯс, Нишопур, Сарахс, Балх, Чағониён, Тахористон, Хатлон, Кеш ва Насаф ҳама дар атрофи Абӯмуслим муттаҳид гардида буданд. Инчунин, аз мулкҳои дигар низ норозиён дастаҳои худро ба шӯришгарон мерасониданд, ки чанде нагузашта шумораи онҳо ба 100 000 нафар расида буд.

Ба гуфтаи муҳаққиқи эронӣ Ҳасани Пирниё, «дар соли 747 мардуми Марв бар ҳокими уммавии худ шӯриданд ва Абӯмуслим бо ёрии ҷамъе аз эрониён дар соли 748 Марвро гирифт. Наср ибни Сайёр (738-748) ба ҷониби Марвон паноҳанда шуд. Шӯришгарони Хуросон соли 749 бақияи сипоҳи Наср ва Кирмониро дар Наҳованд шикаст доданд, ки бо ин тартиб қисмати шарқии хилофати Уммавиён аз кафашон берун шуд ва пайравони Аббосиён бар ин навоҳӣ истило ёфтанд» [6].

Дар доираи ин лашкаркашӣ Абӯмуслим дар ибтидо шаҳрҳои Балх, Тахористон, Гузгон, Абевард, Самарқанд, Табасай, Порс, Тӯс, Нишопур, Ҳирот, Ғур ва Систонро пайдарҳам тасхир намуда, дар ибтидои соли 750 қувваҳои ҳарбии намояндагони охирини Уммавиёнро дар Ироқ ва Димишқ, ки 120 000-ро ташкил менамуданд, шикаст дода, хилофатро ба дасти Аббосиён таслим кард. Бо ғалабаи Аббосиён бар Уммавиён, Мовароуннаҳр, ки маркази аслии инқилоби зиддиуммавӣ буд, якчанд муддат зери ҳукмронии раҳбари воқеии ҷунбиши озодихоҳӣ Абӯмуслим қарор дошт ва адолату озодии нисбӣ ба назар мерасид [4].Аммо аз рӯзҳои аввали хилофати худ Аббосиён он баробарии иҷтимоӣ ва иқтисодиеро, ки ба мардум ваъда медоданд, фаромӯш карданд. Дар соли аввали ҳукмронии онҳо баръакси ҳол мизони хироҷ ва миқдори бағо (бинои коххо, шаҳрҳо ва кандани каналҳо) нисбат ба даврони пешин ба маротиб афзоиш ёфт [19]. Ин омил сабаби ба вуҷуд омадани ошӯбҳои халқӣ дар Хуросон гардид.

Ҳанӯз як сол (751) аз хилофати Аббосиён нагузашта буд, ки дар Мовароуннаҳр шӯришҳои халқӣ алайҳи ҳукумати Аббосиён ба амал омаданд, ки дар лаҳзаҳои кутоҳтарин саросари марзи Мовароуннаҳрро фаро гирифтанд. Дар соли 751 **Шарик ибни Шайх** аҳолии норозии Бухороро атрофии худ ҷамъ намуд [10].

Мувофиқи маълумоти «Таърихи Бухоро»-и Абӯбакри Наршахӣ, «Шарик ибни Шайх ал-Маҳрӣ марде буд аз араб ба Бухоро бошида ва марди мубориз ва мардумонро даъват кардӣ ва гуфтӣ: Мо аз ранҷи Марвониён кунун халос ёфтем, моро ранҷи Аббос намебояд. Халқи азиме ба вай гирд омаданд ва амири Бухоро Абдулҷаббор Шуайб, амири Хоразм Абдулмалик ибни Ҳарсама ва амири Барзам Мухаллад ибни Ҳусайн бо вай байъат карданд ва иттифоқ карданд, ки даъватро ошкоро кунем» [3].

Баъд аз даъвати ошкорои Шарик ибни Шайх бар зидди Аббосиён, мардумони минтақа атрофи ӯ ҷамъ омаданд. Шумораи сипоҳи вай ба 30 000 [6] нафар мерасид. Абӯмуслим бар зидди шӯриши Шарик ибни Шайх лашкари 10000 -нафарае бо сарварии Зиёд ибни Солеҳ равона кард. Баъд аз мубориза ва мудофиаи 37-рӯзаи шӯришгарони Бухоро, бухорхудот Қутайба ибни Туғшода ба тарафи арабҳо гузашта, тамоми роҳҳои Бухороро қатъ карданд, то кумакҳо бо шӯришгарон нарасанд. Ба гуфтаи Абӯбакри Наршахӣ, «Бухорхудот бифармуд аҳли русто ва аҳли кушкҳоро, ки бо лашкари Шарик дарҳо баста доранд ва таом ва алаф надиҳанд ва фармуд, то таом ва алаф ба лашкаргоҳи Зиёд баранд. Ва ба ҳар тарике кор ба лашкари Шайх сахт карданд, то лашкар ба танг андаромаданд ва гурусна шуданд…ва фурӯ монанд» [3]. Дере нагузашта миёни шӯришгарон гуруснагӣ ба вуҷуд омад ва онҳо маҷбур шуданд шабона аз Бухоро фирор кунанд. Аз фирори онҳо Зиёд ибни Солеҳ бохабар шуда, дар Навкада [3] ба онҳо зарбаи

ҳалокатовар ворид намуд ва Шарик ибни Шайхро ба қатл расонд. Вай ба Бухоро омада, пайравони дигари Шарикро низ бикушт ва шаҳрро оташ зада, худ роҳи Самарқандро пеш гирифт.Мувофиқи гуфтаҳои Т. Кадирова, бухорхудот ва мардумони маҳаллӣ дар аввал тарафдори исёни Шарик ибни Шайх буданд, вале баъд аз муҳорибаи аввал онҳо аз шӯришгарон канора гирифтанд ва ба онҳо ёрие нарасониданд [10]. Сарфи назар аз он ки шӯриши озодихоҳии Шарик ибни Шайх ба пуррагӣ саркӯб гардида бошад ҳам, лекин ин исён барои ошӯбу исёнҳои баъдии умумихалқӣ заминаи хуб муҳайё сохт.

Аз чунин лашкаркашиҳои Абӯмуслим, Аббосиён ба тарсу ҳарос омада буданд ва фикр мекарданд, ки вай рӯзе барои нишастан ба тахти хилофат даъво хоҳад кард. Мувофиқи маълумотҳои Табарӣ, аз сабаби бад кардани ҳокимону наздикони халифа ва суханони зиште, ки Абӯмуслим ба Мансур гуфта буд, боиси марги ӯ гардиданд. Абӯмуслим ҳангоми сафари ҳаҷ дар мавриди ҳаҷи Мансур бо ғурур чунин гуфт: «Абӯҷаъфар ҷуз имсол соле барои ҳаҷ кардан наёфтӣ?» [18]. Ҳамчунин, ба мансаби хилофат нишастани Мансурро таҳният нагуфт, ки ин боиси ранҷиши хотири халифа гардид. Бинобар ин, 26 шаъбони соли 755 халифаи Аббосиён Абӯҷаъфар ал-Мансур (754-775) Абӯмуслимро, ки беш аз 35 сол надошт, ба дарбор хонда, аҳдшиканона ба қатл мерасонад [7].Хабари қатли Абӯмуслим ба зудӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр паҳн гардида, сабабгори сар задани чандин ҷунбишҳои зидди Аббосӣ гардид, ки ошӯбгарон сабаби шӯриши худро ба куштори Абӯмуслим рабт медоданд. Аҳамияти дигар ва фавқулодаи таърихии ҷунбиши Абӯмуслими Хуросонӣ аз он иборат аст, ки ҷунбишҳо ва иттиҳодияҳои миллӣ-озодихоҳонаи то ин замон шаклгирифтаи ду соҳили Ҷайҳун – Хуросону Мвароуннаҳрро бо ҳам муттаҳид намуд.

Хизмати дигари Абӯмуслим аз ҳамон рӯзҳои аввали ба Хуросон омаданаш дар таъсис додани иттиҳоди эронитабори зиддиуммавӣ ва зидди туркӣ зоҳир мегардад, ки дар осори таърихии ҳамасрони мо мушоҳида намегардад. Ф.Старр бо иснод аз асари гаронмояи В.В.Бартолд қайд менамояд, ки Абӯмуслим бо ошно гардидани вазъи сиёсии Хуросону Мовароуннаҳр аввалан ба душманони сарсахти дохилии онҳо қабилаҳои туркии ғарбӣ ва туркҳои шарқӣ, ки гоҳҳо барои кумаки ҳарбӣ бо ҳокимони маҳаллӣ паймон мебастанд, рӯ ба рӯ шуда, онҳоро аз ин сарзамин ронда, миёни ҳокимияти туркҳоро шикаста [21], аз ҷиҳати сиёсӣ онҳоро дар минтақа камтаъсир намуд.

Дар асарҳои илмии олимони аврупоӣ калонтарин юриши баамаломада дар минтақа аз лиҳози арзиши инсонӣ ба муборизаи Абӯмуслим алайҳи душманони хориҷӣ – туркҳои шарқӣ ва лашкари фағфури Чин бо сарварии Ан Лушан, ки гӯё барои кумак ба ҳокимони маҳаллӣ ба Талас ё Тароз омада, аммо нияти тасхири Мовароуннаҳру Суғду Тахористонро доштанд, арзёбӣ мешавад [21]. Ба андешаи муҳаққиқони аврупоӣ, ин калонтарин ва даҳшатангезтарин юриш дар таърих буд, ки ғалаба насиби Абӯмуслим гашта, умеди туркҳою чиниҳоро барои соҳиб шудан ба мулкҳои минтақа барбод дода, ин сарзаминро ба соҳибони аслияш таслим намуд.

Аммо баъди кушта шудани Абӯмуслим ошӯбҳои миллӣ-озодихоҳӣ авҷи тоза пайдо карданд. Омилҳои дигари сар задани ошӯбҳо ва норозигии мардумони маҳаллӣ нисбати давраи Уммавиён дар аҳди Аббосиён боз ҳамон сабабҳои иқтисодӣ, аз ҳад зиёд баланд шудани андоз ва эҷоди шаклҳои нави он ба шумор мерафт. Мувофиқи маълумоти сачашмаҳои таърихӣ, Наср ибни Саёр ҳангоми дубора волии Хурсон (738-748) таъин шуданаш барои ба эътидол овардани вазъи сиёсию иқтисодӣ аввалин маротиба ислоҳот гузаронида, як зумра сабукиҳоро барои мардумони бумӣ пешниҳод намуд. Тибқи ин аҳднома ба исёнкунандагон ҳукми қатл бекор карда шуд, қарзҳои пешинаи аз ҳисоби ҷизя бавуҷудомадаро бекор кард ва ба ҷойи ҷизя андози дигар – хироҷро ҷорӣ кард [21]. Чуноне ки Б. Ғафуров қайд мекунад, дар аҳди Аббосиён «аз заминҳои лалмӣ нисфи ҳосил ва аз заминҳои обёришаванда аз чаҳоряк то сеяки он ситонида мешуд. Баъзан аз рост наомадани тақвими қамарии мусулмонон бо тақвими шамсии зироат истифода намуда, дар як сол ду маротиба хироҷ мегирифтанд» [7].

Аз ин тарзи хироҷғундорӣ маълум мешавад, ки волии Хуросон ба хилофати Аббосиён ҳамасола дар ҳаҷми 44846000 дирҳам пардохт менамуд, ки дар хилофат баъд аз Савод дар масъалаи пардохти молиёти накдӣ ҷойи дуюмро мегирифт [24].

Беш аз пеш қашшоқу бехонумон гардидани аҳолии Мовароуннаҳр дар аҳди халифа Маҳдӣ (775-785) ҷунбиши дигари бузурги халқиро бар зидди Аббосиён ба вуҷуд овард, ки солҳои 70-уми асри VIII тамоми минтақаро фаро гирифта буд [7]. Ин шӯриш аз ҷунбишҳои қаблӣ сарчашма гирифта, дар баробари хусусияти озодихоҳӣ доштанаш, масъалаҳои диниро низ дар бар мегирифт ва ба **«шӯриши Муқаннаъ»** машҳур шуда буд. Муқаннаъ худ аз ҷонибдорону пайравони Абӯмуслим буда, баъд аз қатли ӯ дар даврони ҳукумати волии дуюми Аббосиҳо дар Хуросон – Абдуҷаббор ибни Абдурраҳмон (757-759) ба мансаби вазирӣ расида, барои ба даст овардани ҳокимият кӯшишҳои зиёд ба харҷ медод [10]. Муқаннаъ ақидаҳои ислоҳии иқтисодӣ ва иҷтимоии Маздакро дар асоси «ҳамаи мардум яксон офарида шудаанд ва одилона нест, ки сарват ва зани яке бештар аз дигаре бошад» [20], таблиғ карда, дар соли 769 даъвати худро ошкор кард. Дар ибтидои ҷунбиш Муқаннаъ даъвои нубувват намуда, таълимоти динии худро ба ақидаҳои динии маздакия ҳамрадиф месозад. Ин ҷунбиши хеле муҳим ва барои дастгоҳи хилофат хеле хатарнок тахти роҳбарии Муқаннаъ, ки номи аслии ӯ Ҳошим ибни Ҳакими Балхӣ буд, сар зад ва он аз Кеш то Ҷайҳунро зери нуфузи хеш даровард [13]. Мувофиқи маълумоти Берунӣ, «Муқаннаъ аз рӯди Ҷайҳун гузашт ва бо навоҳии Кеш ва Насаф рафт бо хоқон вориди мукотаба шуд ва аз ӯ кумак хост ва фирқае сафедҷомагон ва туркон гирди вай ҷамъ шуданд ва амвол ва занонро мубоҳ кард. Кулли қавонини Маздакро воҷиб шумурд ва сипоҳиёни Маҳдиро пароканда сохт» [2].Ба вуҷуди ин Аббосиён дар рӯзҳои аввали ҷунбиш тавонистанд Муқаннаъро дастгир карда, ба маркази хилофат шаҳри Бағдод фиристанд, лекин ӯ аз зиндон фирор намуда, худро бори дигар ба Марв мерасонад. Вай баъд аз зиндони Бағдод фирор карданаш дар Марв даъвои худоии хешро ошкор мекунад. Ба гуфтаи Наршахӣ «Муқаннаъ мардумонро гирд кард ва гуфт: Донед, ки ман киям?

Мардумон гуфтанд:

Ту Ҳошим ибни Ҳакимӣ.

Гуфт:

- Ғалат кардед, ман худои шумоям ва худои ҳама олам (хокаш ба даҳон).

Ва номаҳо навишт ба ҳар вилояте ва ба доиёни хеш дод ва мардумонро ба дини хеш хонд» [3].

Мардумони Хуросон муъҷизаҳои ӯро дар мавриди «моҳи Нахшаб, таҷаллии нури худ ва пӯшидани ниқоб» мушоҳада намуда, қисман аз ислом даст кашида, дини ӯро қабул карданд. Барои фурӯнишонии ошӯби ӯ волии Хуросон Ҳомиди Қаҳтаба амр дод, то Муқаннаъро дастгир намоянд. Баъди интишори ин фармон Муқаннаъ ба Кеш омада, ба даъвати мардум пайваст. Дере нагузашта пайравони ӯ чунон зиёд шуданд, ки мусулмонон дар шигифт афтоданд. Чанде баъд Муқаннаъ аз Кеш ба Суғд омад, ки қисми зиёди деҳаҳо ба дини ӯ даромада буданд ва бисёре аз деҳаҳои Бухоро низ аз вай пайравӣ мекарданд.

Пас аз фавти Абӯҷаъфар Мансур писараш Маҳдӣ (755-785) ба хилофат расид ва волии Хуросон Ҳусайн ибни Муозро вазифадор намуд, ки баҳори соли 776 тамоми қӯшунҳои худро ба Наршах – пойгоҳи асосии шӯришгарон расонад. Ҳусайн ибни Муоз ҳангоми хуҷуми аввал ба сафҳои шӯришгарон аз сабаби ноогоҳии онҳо шикасти сахт ворид намуд. Баъд аз чанде шӯришгарон муттаҳид шуда, ба арабҳо чунон ҳамлаи ҳалокатовар карданд, ки то расидани қӯшунҳои имдодии Ҷабраил ибни Яҳё дигар онҳо маҷоли ҷанг намуданро надоштанд. Ниҳоят, пас аз расидани сипоҳи бешуморе ба лашкари арабҳо, онҳо қалаъаи Наршахро муҳосира намуданд. Ин давраи аввали шӯриши Муқаннаъ буд.

Дар соли 777 аз сабаби ноуҳдабароии волии Хуросон халифа Маҳдӣ Ҳусайн ибни Муозро аз вазифа сабукдӯш сохта, ба ҷойи ӯ Муоз ибни Муслимро волӣ таъин кард. Муоз ибни Муслим (777-778) чун ба Бухоро расид, аз аҳли Бухоро деҳқонон ва мардони ҷангӣ сипоҳи 57000 нафараро муттаҳид сохт [3]. Баъд аз омодагиҳои зиёд рӯй ба Суғд ниҳода, пас аз шикасти Наршах, ки Муқаннаъ дар он ҷо истеҳком гирифта буд, лашкар кашид. Баъди лашкаркашиҳое, ки тайи ин ду сол ба муқобили Муқаннаъ ва пайравони ӯ кард, онҳоро саркӯб карда натавонист ва халифа ба ҷойи ӯ Мусайяб ибни Зуҳайрро волии Хуросон таъин намуд [9]. Ҳангоми волии Хуросон таъин шудани Мусайяб ибни Зуҳайр (780-783) Муқаннаъ ва пайравонаш дар Бухоро сар бардоштанд, ки Мусайяб барои пахши

ошӯб ба Бухоро омад ва онро фатҳ намуда, роҳи Самарқанд маркази дувумини шӯришро пеш гирифт. Пайравони Муқаннаъ ба ҳадде ба раҳбари худ эътиқод ва боварӣ доштанд, ки ба гуфтаи Гардезӣ, «ё Ҳошим мадад деҳ!» гуфта, бонг мезаданд [13]. Муқаннаъ дар охир ба пайравонаш дар Самарқанд чунин ваъда дод, ки «ҳама вилоятҳо бар шумо мубоҳ кардам ва ҳар кӣ ба ман нагаравад, худ ва мол ва фарзандони ӯ бар шумо ҳалол аст» [3]. Баъди шунидани ин суханон пайравони ӯ якбора ба ғорату истисмори мусулмонон пардохтанд, ки ғазаби онҳоро боз ҳам зиёд карданд. Дар баробари аз ҷониби хилофат расидани қувваҳои нав ба Мусайяб муяссар шуд, ки Самарқандро низ аз шӯришгарон озод намояд. Вай дар ибтидои соли 783 ҷунбиши сафедҷомагони Моваруннаҳрро пурра саркӯб намуда, исёнро ба зудӣ аз байн бурд.

Муқаннаъ ба арабҳо таслим шудан нахоста, бо боқимондаҳои лашкари худ ба қалъаи Санам, ки дар қисмати кӯҳии Кеш ҷойгир буд, раҳсипор шуд [9]. Дар дохили қалъа боз як қалъаи дигар вуҷуд дошт, ки худи Муқаннаъ бо занону наздикони худ дар он мезистанд. Баъд аз шикасти пурраи пайравони худ «Муқаннаъ донист, ки кори ӯ табоҳ шуд. Бо сад зани хеш бинишаст ва ҳар занеро қадаҳе пурмай кард ва заҳр андар афканду гуфт: Бихӯред. Пас Муқаннаъ сӯйи ғуломон рафт ва ҳамаро заҳр дод, то бимурданд. Пас аз ошомидани шароби заҳрогин занон бимурданд ва Муқаннаъ ходими худ, ки Базр ном дошт, бикушт ва худро ба танӯри тафсон андохт» [3].

Дар бораи марги Муқаннаъ ду сана пешниҳод шудааст яке 782-783 ва дигаре 783-784. Мувофиқи қиёси бисёре аз сарчашмаҳо ва гуфтаҳои Берунӣ худкуши кардани ӯ ба соли 783 рост меояд [10]. Бояд гуфт, ки ҳаракати Муқаннаъ дар баробари доираи васеи фарогирияш, ки ҳудудҳои Моваруннаҳру Хуросонро фаро мегирифт, бинобар сабабҳои ақибмондагӣ, ғайриодилона ва носуботии эътиқодоташ пешрафт накард ва баъд аз дарки муҳтавои ақоиди динӣ ва мақсади аслии ниҳоии ӯ тарафдоронаш рӯ ба дини ислом меоваранд. Дини ислом дар давоми зиёда аз як қарни мавҷудияти худ дар Мовароуннаҳру Хуросон пайравони зиёд ба даст оварда буд. Аз ин рӯ, ақидаҳои номатлуби Муқаннаъ қувват нагирифт ва шӯриши ӯ баъди 14 соли фаъолият саркӯб карда шуд [11].

Пайравони Муқаннаъ баръакси Аббосиён, ки либоси сиёҳ мепӯшиданд, либоси сафедро ҳамчун рамзи покӣ ва озодӣ қабул намуда, бо номи «сафедҷомагон» сар бардошта буданд, ки ин сафедҷомагон, мувофиқи гуфтаи Абдурофеи Ҳақиқат, «дар Мовароуннахр аз мутобеони Муқаннаъ ҷамъе ҳастанд, ки деҳқонӣ ва кишоварзӣ мекунанд ва эшонро «сафедҷомагон» хонанд ва кешу эътиқоди худро пинҳон медоранд» [2]. Маълум мешавад, ки сафедҷомагон баъди пахши шӯриши худ рӯ ба нестӣ наоварда, дар ҳудудҳои мухталифи Хуросон бо номҳои сафедҷомагон, хуррамиён ва маздакиён то ибтидои асри 14 вуҷуд доштаанд. Дар ибтидои хилофати Маъмун бар асари валиъаҳд интихоб намудани яке аз алавиён бо номи Алӣ ибни Мӯсо ибни Козим (Имом Ризо) мардумони суннимазҳаби Хуросон қиём намуданд. Онҳо дастаҳои худро бо хуррамдинон пайваст намуданд. Аз сабаби муносибати наздики сиёсӣ доштани сарвари шӯришгарон Бобаки Хуррамдин бо Фазл ибни Саҳл дар соли 819 Фазл ибни Саҳл аз ҷониби Маъмун кушта мешавад. Ин куштор сабабу баҳонаи дар Ушрусана ва Фарғона бо сарварии **Ковус** ном шахс зуҳури ошӯби нави халқӣ гардид. Дар ин айём бародари Ковус Ҳайдар ба дарбори халифа паноҳ бурда, аз исёни Фарғонаву Ушрусана ба халифа хабар медиҳад.

Ҳангоми авҷи ошӯби халқии Ушрусана ва Фарғона Бобаки Хуррамдин (798-838) бо даъвати худоӣ ва эҳёи оини маздакия ба Мовароуннаҳр омада, бо ошӯбгарони ин минтақа мепайвандад. Чуноне ки аз таҳлили сарчашмаҳо бармеояд, Бобак бо ёрии Сурхҷомагон чандин маротиба лашкарҳои Маъмун ва Муътасимро шикаст доданд, ки шумораи кушташудагони онҳо ба 500 000 мерасад.Аббосиён чандин маротиба барои хомӯш намудани ҳаракати Бобак кӯшишҳои зиёд намуданд. Халифа Маъмун бори дигар сарлашкари боистеъдоди худ Муҳаммад ибни Ҳамиди Тойиро ба ҷанги Бобак мефиристад, лекин пас аз 6 муҳорибаи бавукуъпайваста Муҳаммад ибни Ҳамид кушта мешавад [1].Пас аз кӯшишҳои зиёди беҳудаи халифа Абӯисҳоқи Муҳаммад мулаққаб ба Муътасим (834-842) дар соли 836 бародари афшини Усрушана-Ҳайдарро, ки аз исёни мардумони Усрушана ва Фарғона ба ӯ хабар дода буд, маъмури дафъи ҳаракати Бобакия мекунад. Ҳайдар бо 30000 марди ҷангӣ ба Усрушана ҳуҷум карда, бо Бобак ва пайравонаш

рӯ ба рӯ мешавад. Ҷангҳо ва кушторҳои хунин рӯй дод ва бисёре аз сипоҳиёни Бобак талаф шуданд. Баъд аз талафоти зиёд Бобак шабона бо наздикони худ ба Арманистон фирор мекунад [2].Ҳайдар, баъд аз оне ки пайравони Бобакро ба сахтӣ шикаст дод, аз пайи дастгир намудани худи ӯ машғул мешавад. Вай бо ёрии сипоҳи ҳокимони маҳаллӣ Бобаку Ковус ва сипоҳиёни онҳоро дастгир намуда, ба Бағдод мефиристад. Бо амри халифа Муътасим дастону пойҳои Бобак ва асиронро бурида, тани онҳоро ба дор меовезанд ва сари Бобакро ба Хуросон мефиристонад [2].Ин ошӯбу исёнҳо бештар хусусияти ақидатӣ, сиёсӣ, миллӣ-озодихоҳӣ ва иқтисодӣ доштанд. Ҳамчунин, бештар истиқлолияти миллӣ ва иқтисодии худро талаб менамуданд. Зуҳури ошӯбҳои зиёди зидди хилофат ва баланд гардидани таъсиру нуфузи хонадонҳои маҳаллӣ таваҷҷуҳи халифаҳои аббосиро нисбати ин минтақа кам карда буд ва дар охир ҷуз пардохти хироҷ аз Хуросон чизеро умедвор набуданд. Барои мисол, муаллифи “Таърихи Систон” қайд менамояд, ки шуҳрати Яъқуб ибни Лайс бад-он ҷо расида буд, ки сафирони Туркистону Чин, Ҳинду Синд, Сурия ва Руму Африқо ба вай ҳадяҳо меварданд, чунки халифа маншури ҳукумати Хуросону Мовароуннаҳр, Макка, Мадина, Бағдод ва Ҳинду Синд ба ӯ ҳавола кард буд. Зиёда аз ин муаллиф аз матни фармони халифа ёдовар мешавад: “Ин ҳама ислом ва куфр туро додем бар он ҷумла, ки ҳар сол моро 20 ҳазор ҳазор (20 000 000) дирҳам фиристӣ” [14]. Маълум мегардад, ки қисми шарқии хилофат пурра таҳти таъсири хонадонҳои бузурги ҳукуматгари эронитабор қарор дошт.

Албатта, натиҷа ва хидмати таърихии ҷунбишҳои мардумии дар Мовароуннаҳр ба вуқуъ омада аз он иборат буд, ки дар натиҷаи онҳо таҳаввулоти фикрӣ ва инқилобии эрониён дар ҳама соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии хилофат роҳ ёфта, бад-ин восита эрониёнро давлатшарики хилофат ва пешоҳангони соҳаҳои мухталифи олами ислом гардонид. Илова бар ин, дар ин давра мардумони бумии Хуросону Мовароуннаҳр дар хилофат на фақат аксарияти табақаи равшанфикрону сиёсатмадоронро ташкил мекарданд, балки лашкар, низоми ҳарбӣ-сиёсӣ ва вазъи иқтисодии минтақа таҳти таъсири онҳо қарор дошт.Муҳимтар аз ҳама натиҷаи шӯришҳои мардумӣ аз он иборат буд, ки як неруи бузург ва тафаккури зиддиарабиро дар Мовароуннаҳр ба миён оварда тавонист. Бо хулосабарорӣ аз таҳлили сарчашмаҳои таърихӣ метавон раванд ва мақсаду махсусиятҳои муборизаҳои миллӣ озодихоҳонаи бумиёни Мовароуннаҳрро ба се марҳила тақсим намуд:

1. Марҳилаи аввал аз ибтидои лашкаркашӣ ба марзҳои Хуросон то соли 705-ро дар бар гирифта, махсусият ва мақсади муборизаҳои ин марҳила пурра озод шудан аз арабҳои ғосиб ва ислом баҳри ҳифзи марзу буми аҷдодӣ, боқӣ мондан ба оини гузаштагони худ иборат буд.

2. Марҳилаи дувум муборизаҳои солҳои 705-750-ро дар бар гирифта, дар ин давра муборизаҳо хислати миллӣ-озодихоҳонаро касб намуда, барои дур намудани арабҳо аз сарзамини аҷдодӣ, ҳифзи арзишҳои миллӣ-инсонӣ ва ахиран, қабули исломи ноб иборат буд.

3. Марҳилаи сеюм аз соли 750 оғоз гардида, то соли 819 идома ёфт. Мақсади муборизаҳо дар ин марҳила танҳо барои расидан ба ҳокимияти сиёсӣ иборат буд, ки дар ин марҳилаи муборизаҳо низ онҳо ғолиб гардида, аввалин давлатҳои миллии хонадонҳои маҳаллии минтақаро ба сари ҳокимияти сиёсӣ оварданд.

АДАБИЁТ

1. Абдулҳусайни Зарринкӯб. Таърихи тамаддуни Эрон. –Теҳрон: Амир Кабир, 1367. -С.59.
2. Абдуррафеи Ҳақиқат. Таърихи наҳзатҳои фикрии эрониён. -С.113.
3. Абӯбакр Муҳаммади Наршахӣ. Таърихи Бухоро. –Душанбе: Дониш, 1979. -С.43.
4. Абӯбакри Наршахӣ. Таърихи Бухоро. –Душанбе: Дониш, 1979. -С.54.
5. Азизуллоҳи Аторӯдӣ. Таърихи Остони Қудсӣ Разавӣ. -Ҷ.I. -С.26.
6. Бартольд В.В. Сочинение. Том I. Туркестан в эпоху монгольского нашествия в Среднюю Азию до XII века / В.В. Бартольд. – С.253.
7. Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон / Б.Ғ. Ғафуров. – С.422.
8. Джалилов А. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в. / А. Джалилов. –Сталинабад, 1961. -С.136-137.
9. История таджикского народа. Том II. -С. 66.

10. Қодирова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане / Т. Қодирова. –Ташкент: Наука, 1965. -С.6.
11. М.Ҳазратӣ, И.Саидиён. Ислом, равия, мазҳаб ва фирқаҳои он. – С. 110.
12. Муртазо Мутаҳҳарӣ. Хадамоти мутақобилаи Ислом ва Эрон. –С. 85.
13. Муҳаммадазими Систонӣ. Моликияти арзӣ ва ҷунбишҳои деҳқонӣ дар Хуросони қуруни вусто. – С.472.
14. Назаров Ҳ. Авомили сууд ва суқути давлати Сомониён / Ҳ. Назаров. –С.49-50.
15. Наршахӣ. Таърихи Бухоро. – С. 16.
16. Ричард Фрай. Наследие Ирана. –М: Наука, 1971. –С.335.
17. С.А. Хатиб. Таърихи Хулафои Рошидин. Ҷ.II. –С. 40-41.
18. Табарӣ. Таъриху-р-русул…-Ҷ IX. – С. 4093.
19. Таърихи Эрон /[Н.В. Пигулевская, О.Ю. Якубовский, И.П. Петрушевский и др.]. – С.170.
20. Теодор Навладки. Таърихи эрониён ва арабҳо дар замони Сосониён. Тарҷумаи Аббоси Зарёб. –Теҳрон: Донишгоҳ, 1375. -С.493.
21. Фредерик Старр. Маърифати гумшуда. – С.161.
22. Ҳасани Пирниё. Аббоси Иқбол. Таърихи Эрон аз оғоз то инқирози Қоҷория. – С. 100.
23. Ҷалилов А. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в. / А. Ҷалилов. –Сталинабад, 1961. – С.134-135.
24. Ҷурҷи Зайдон. Таърихи тамаддуни ислом. Ҷ.II Тарҷумаи Алии Ҷавоҳир. –Теҳрон: Амири кабир, 1336. -С. 278.

БОЗТОБИ МУБОРИЗАҲОИ ОЗОДИХОҲОНАИ МАРДУМОНИ БУМИИ МОВАРОУННАҲР БАР ЗИДДИ ИСТИЛОГАРОНИ АРАБ ДАР МАНБАЪҲОИ АСРИМИЁНАГИИ ФОРСӢ

Муаллиф дар мақола ба муборизаи озодихоҳии мардуми бумии Мовароуннаҳрро бар зидди истилогарони араб дар маъхазҳои форсии асримиёнагӣ равшанӣ андохтааст. Истилоҳи арабҳо дар сарзамини Эрон ба давраи эҳё ва ташаккули муносибатхои ичтимоию иқтисодии феодалӣ рост омад. Истилои арабҳо ба тамоми рафти тараққиёти таърихии ин минтақа ҳам таъсири мусбат ва ҳам таъсири манфӣ расонд. Ҷиҳати мусбати истилогарони араб паҳншавии ислом буд, ки боиси синтези фарҳангҳои ориёӣ ва мусулмонӣ гардид. Аз тарафи дигар, истилогарони араб ба муқобили аҳолӣ муборизаи беамон бурда, зулми иҷтимоӣ ва иқтисодиро зиёд карда, халқҳои ҳамсояро асорат мекарданд. Халқҳое, ки ба ҳайати давлати Сосониён дохил мешуданд, ба истилогарон муқобилияти сахт нишон дода, баъди барқарор гардидани ҳокимият ва ҳукмронии арабҳо ба муқобили онҳо мубориза бардоштанд. Истилоҳи арабҳо ва паҳншавии ислом ба сарнавишти халқҳои эронӣ, аз ҷумла халқҳои муқими Хуросону Мовароуннаҳр таъсири бузурге расонд. Омӯзиши ин мавзӯъ, инчунин доираи васеи масъалаҳои марбут ба вазъи давлати Сосониён, бахусус манотиқи шарқии он – Хуросону Мовароуннаҳр дар нимаи аввали асри VII, таваллуд ва истиқрори ислом, қабули Исломаз ҷониби халқҳои Эрон ва мубориза ба муқобили истилогарони араб бе ҷалб намудани доираи васеи маъхазхои таърихӣ имконнопазир аст.

Калидвожаҳо: муборизаи озодихоҳона, мардуми бумии Мовароуннаҳр, истилогарони араб, муқобилиат,манбаъҳои асримиёнагии форсӣ.

ОСВЕЩЕНИЕ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ КОРЕННЫХ НАРОДОВ МАВЕРАННАХРА ПРОТИВ АРАБСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПЕРСИДСКИХ ИСТОЧНИКАХ

В статье автором освещается освободительная борьба коренных народов Мавераннахра против арабских захватчиков в средневековых персидских источниках. Арабские завоевания на территории Ирана совпали с периодом зарождения и становления феодальных общественно-экономических отношений. Завоевания арабов оказали и положительное и негативное влияние на весь ход исторического развития региона. Положительной стороной арабских завоевателей было распространение ислама, которое привело к синтезу арийской и мусульманской культур. С другой стороны арабские завоевания стали причиной жестокой войны против населения, усиления социального и экономического гнета, порабощения соседних народов. Народы, входившие в состав Сасанидского государства, оказали сильное сопротивление захватчикам, после установление власти и господства арабов подняли борьбу против них. Арабские завоевания и распространение ислама оказали огромное влияние на судьбу иранских народов, в том числе народов проживающих в Хорасане и Мавераннахре. Исследование этой темы, а также широкого круга вопросов, касающихся положения Сасанидского государства, особенно ее восточных областей – Хорасана и Мавераннахра в первой половине VII века, зарождения и утверждения ислама, принятия ислама иранскими народами и борьбы народов Ирана против арабских завоевателей невозможно без привлечения широкого круга исторических источников.

Ключевые слова: освободительная борьба, коренные народы Мавераннахра, арабские захватчики, арабские завоевания, сопротивление, средневековые персидские источники.

COVERAGE OF THE LIBERATION STRUGGLE OF THE INDIGENOUS PEOPLES OF Maverannakhr AGAINST THE ARAB INVADERS IN THE MEDIEVAL PERSIAN SOURCES

In the article, the author highlights the liberation struggle of the indigenous peoples of Maverannahr against the Arab invaders in medieval Persian sources. The Arab conquests on the territory of Iran coincided with the period of the birth and formation of feudal socio-economic relations. The conquests of the Arabs had both a positive and a negative impact on the entire course of the historical development of the region. The positive side of the Arab conquerors was the spread of Islam, which led to the synthesis of Aryan and Muslim cultures. On the other hand, the Arab conquests caused a brutal war against the population, increased social and economic oppression, and enslavement of neighboring peoples. The peoples that were

part of the Sasanian state put up strong resistance to the invaders, after the establishment of the power and domination of the Arabs, they raised a struggle against them. The Arab conquests and the spread of Islam had a huge impact on the fate of the Iranian peoples, including the peoples living in Khorasan and Maverannahr. The study of this topic, as well as a wide range of issues related to the situation of the Sasanian state, especially its eastern regions - Khorasan and Maverannakhr in the first half of the 7th century, the birth and establishment of Islam, the adoption of Islam by the Iranian peoples and the struggle of the peoples of Iran against the Arab conquerors is impossible without involving a wide range of historical sources.

Key words: liberation struggle, indigenous peoples of Maverannahr, Arab invaders, Arab conquests, resistance, medieval Persian sources.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ғуломов Тоҷиддин Мирзоалиевич*** - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи таърихнигорӣ ва архившиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 907827090.** E-mail: **Tojiddini_82@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Гуломов Тоджиддин Мирзоалиевич*** - Таджикский национальный университет, кандидат философских наук, доцент кафедры историографии и архивоведения. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 907827090.** E-mail: **Tojiddini_82@mail.ru**

Information about the author: ***Gulomov Tojiddin Mirzoalievich*** - Tajik National University, Candidate of Philosophy, Associate Professor of the Department of Historiography and Archives. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue 17. Phone: **(+992) 907827090.** E-mail: **Tojiddini_82@mail.ru**

УДК:930(1-925.3)

НАҚШИ ЧИНОР ИМОМОВ ДАР РАВАНДИ ТАҚСИМБАНДИИ МИЛЛӢ – МАРЗИИ ОСИЁИ МИЁНА

Саидов М.С.
Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шоҳтемур

Саҳми ходими намоёни ҳизбиву давлатӣ Чинор Имомов дар раванди гузаронидани тақсимоти ҳудуди миллӣ ва ташкил ёфтани ҷумҳуриҳои нави Шуравии сотсиалистии Осиёи Миёна (соли 1924) барҷаста аст. Чинор Имомов ягона нафаре буд, ки ба ҳайати Комиссияи марказии тақсимоти ҳудудӣ-миллии Осиёи Миёна дохил буд ва дар баҳсу мунозираҳои доманадор оид ба таъсис додани Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Тоҷикистон фаъолона ширкат мекард. Дар ибтидои солҳои 20-уми асри XX Чинор Имомов даъвоҳои туркгароёнро, ки бидуни ягон асос ва санад мавҷудияти халқи тоҷикро инкор намуда, ба ташкили Ҷумҳурии Шуравии Тоҷикистон дахолат мекарданд, фош менамуд. Баъзан аз доираи муҳаққиқон ба суханронии Чинор Имомов дар ҷаласаҳои Комиссияи марказии тақсимоти худудӣ-милли Осиёи Миёна, ки бо қарори Бюрои Осиёимиёнагии Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунистии Россия (РКП(б) аз 28 – апрели соли 1924 таъсис ёфта буд, такя карда ӯро ба ноустуворию беҷуръатӣ ва созишкорӣ бо туркгароён дар масъалаи ташкили Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Тоҷикистон гунаҳгор меҳисобанд, ки ин асоси воқеӣ надорад [1,с.25].

Агар ба раванди ҷаласаҳои Комиссияи марказии тақсимоти ҳудудии миллӣ дар Осиёи Миёна ва мавқеи начандон устувори Чинор Имомов ва Абдураҳим Ҳоҷибоев назар андухта шавад, онҳоро ба беҷуръатию созишкорӣ гунаҳгор донистан мумкин аст. Аммо, аз ҷониби дигар, ба воқеияти таърихӣ ва омилҳои объективию субъективии ҳамон давра, таваҷҷуҳ намоем, ба тарзу моҳияти андешаронихои онҳо эътибор диҳем, ба хулосае меоем, ки ҳам Чинор Имомов ва ҳам Абдураҳим Ҳоҷибоев ба муқобили гурӯҳи миллии ӯзбекҳо, ки тоҷикон ба ҳайси зергурӯҳ ба он дохил мешуданд, рӯирост муқобил баромада наметавонистанд. Месазад қайд намуд, ки аъзои гурӯҳи таҳҷоӣ аз ҳисоби тоҷикон – Чинор Имомов, Абдураҳим Ҳоҷибоев ва Мӯсо Саидҷонов овози ҳалкунанда надоштанд, онҳо фақат дорои овози машваратӣ буданд. Аъзои зергурӯҳи тоҷикон таҳти таъсир ва фишори гурӯҳи миллии ӯзбекҳо қарор доштанд ва бояд хоҳу нохоҳ супоришу салоҳдиди онҳоро ба ҷо меоварданд. Тамоми масъалаҳои марзбандии вилояти мухтори Тоҷикистонро (дар ибтидо вилояти мухтори Тоҷикистонро таъсис доданӣ буданд) аъзои гурӯҳи миллии ӯзбекҳо, ки дорои овози ҳалкунанда буданд, ҳаллу фасл менамуданд [2].

Ҳангоми таҳлил ва хулосабарориҳо нисбат ба масъалаи тақсимбандии миллӣ-марзӣ

бояд шароити воқеии Осиёи Миёна, алалхусус шароити ҷумҳуриҳои Шуравии Туркистону Бухоро дар солҳои 1920-1924 ба назар гирифта шавад. Дар он марҳила дар тамоми ҷанбаҳои ҳаёти сиёсӣ ва маънавии ҷомеаи Осиёи Миёна ташвиқоту тарғибот ба иғвою таҳдиди туркгароён ба пуррагӣ ҳукмфармоӣ мекарданд. Туркгароӣ (пантуркизм), ки ба сифати мафкураи миллатгароёнаи буржуазӣ дар ибтидои асри XX дар Туркия ба вуҷуд омада буд, баъд аз инқилоби ҷавонтуркҳо (соли 1908) дар баъзе минтақаҳо, аз ҷумла дар ҳудуди Аморати Бухоро ва кишвари Туркистон низ паҳн гардид ва ба зудӣ нуфузи калон пайдо кард. Туркгароёни усмонӣ, яъне туркгароёни Туркия талқин мекард, ки ҳамаи халқҳои туркнажод, дар навбати аввал туркҳои мусулмон, дар асл ҷузъҳои як миллатанд ва бояд таҳти сарварии Туркия дар як давлати ягона муттаҳид бишаванду миллати бузурги туркро ташкил бидиҳанд. Чунонки мебинем, туркгароёни усмонӣ, ки онҳоро туркгароёни исломӣ ҳам мегуфтанд, аслан мавҷудияти мустақилонаи ӯзбекҳо, туркманҳо, қазоқҳо, қирғизҳо ва дигар халқияту қабилаҳои туркнажод ва ҳуқуқҳои онҳоро дар таъини сарнавишташон инкор мекарданд. Дар Осиёи Миёна қабл аз Инқилоби Октябр баъзе намояндагони буржуазияи навзоди маҳаллӣ, тоҷирон, қисми ҷадидону зиёиёни туркпараст, ки умуман нисбати Россия ҳисси бадбинӣ доштанд, ба туркгароӣ пайравӣ мекарданд. Баъд аз Инқилоби Октябр таъсири ғояҳои туркгароӣ боз ҳам афзуд ва доираҳои бештари тоҷирону зиёиёнро фаро гирифт.Роҳу равиши туркгароён ба татбиқи сиёсати миллии Ҳизби Коммунисти (болшевкони) Русия дар Осиёи Миёна, ба пойдоршавии дӯстии халқҳои ин кишвар монеа мешуданд. Аз ин рӯ, фиристодагони ваколатдори Москва, аъзои Бюрои Осиёимиёнагии Кумитаи Марказии ҲКУ(б), зиёиёни соҳибхирад ба муқобили туркгароёни ашаддӣ мубориза мебурданд, ғояҳои миллатгароии онҳоро фош мекарданд. Фарзандони равшанзамири тоҷик Садриддин Айнӣ, Саидризо Ализода, Чинор Имомов, Нусратулло Махсум, Шириншоҳ Шоҳтемур, Абдураҳим Ҳоҷибоев ва дигарон дар ин мубориза ширкати босазо доштанд [3].

Вале туркгароёни Осиёи Миёна ба осонӣ аз мақсаду ниятҳои худ даст намекашиданд. Баъд аз он ки нақшаҳои туркгароёни маҳаллӣ дар бобати таъсиси ҷумҳурии мустақили халқҳои туркнажод дар Осиёи Миёна ва миллати ягонаи турк хондани ҳамаи халқҳои ин сарзамин барор накарданд, онҳо дарҳол роҳу равиши худро зоҳиран тағйир доданд. Калима «турк»-ро бо калимаи «ӯзбек» иваз карданд, ба ҷойи туркгароӣ (пантуркизм) ӯзбекгароӣ, ё худ бузургманишии ӯзбек ба миён омад, вале моҳияти зараровари миллатгароёнаи он бетағйир монд.Як лаҳзаи муҳимми таърихиро бояд ёдовар шуд. Вақте ки мо бузургманшии ӯзбекӣ мегӯем, ҳаргиз халқи бародари ӯзбекро дар назар надорем. Аксарияти мутлақи мардуми ӯзбек низ ба монанди бародарони тоҷики худ ба моҳияту мақсади ғояҳои туркгароӣ (ӯзбекгароӣ) сарфҳам намерафтанд ва фақат ба сабаби надонистани ҳақиқати ҳол ва таърихи хеш, ба сабаби ноогоҳӣ аз таърихи бойи халқи тоҷик ба сиёсати туркгароён (ӯзбекгароён) муқобилат намекарданд.

Тавре аз маълумоти ҳуҷҷатҳои бойгонӣ маълум мешавад, дар давраи тақсимоти ҳудудӣ - миллии Осиёи Миёна роҳбарони номбаршудаи давлатию ҳизбии ҷумуриҳои Туркистону Бухоро, қабл аз ҳама Абдулло Раҳимбоев, Файзулло Хоҷаев, Аҳмадбек Мавлонбеков, Абдулқодир Муҳиддинов, ки аслан тоҷик буданд, вале дар ҳуҷҷатҳо худро ӯзбек гузаронида, ба гурӯҳи ӯзбекҳо дохил шуданд. Бояд хотиррасон намуд, ки маҳз ҳамин роҳбарони тоҷикнажоди худноогоҳ дар якҷоягӣ бо аъзои дигари гурӯҳи миллии ӯзбекҳо, ба мисли Рустам Исмоилов, Усмонхӯҷа Эшонхоҷаев, ки ӯзбекони аслӣ буданд, бо тамоми ғайрат кӯшиш мекарданд, ки шаҳрҳои қадимаи тоҷикон Бухорою Самарқанд ва ноҳияҳои атрофи онҳо, водиҳои Фарғонаю Сурхондарё ва дигар минтақаҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна ба ҳайати ҷумҳурии Шуравии Ӯзбекистон дохил шуда, Ҷумҳурии Ӯзбекистон таъсис ёбад. Онҳо ба хилофи манфиатҳои таърихӣ ва миллии халқи тоҷик баромада, пешниҳод мекарданд, ки аз ҳисоби ноҳияҳои дурдасти кӯҳистони Ҷумҳурии Туркистон, яъне Панҷакент, Фалғару Мастчоҳ, инчунин аз ҳисоби Ҳисору Кӯлоб, Ғарму Дарвоз ва ноҳияҳои атрофи онҳо вилояти мухтори Тоҷикистон ташкил дода шавад. Бо ҳамин онҳо тоҷиконро, ки яке аз халқҳои қадимӣ ва сернуфуси Осиёи Миёна маҳсуб мешуданд, аз марказҳои таърихии илму фарҳангашон - шаҳрҳои Бухорою Самарқанд ва дигар минтақаҳои бостонишон бенасиб гардонида буданд [4].

Ва ҳамчунин бояд қайд намуд, ки гурӯҳи тоҷикон назар ба дигар гурӯҳи халқҳои сернуфуси Осиёи Миёна аз ҳама охир таъсис ёфта буд. Дар ҳайати Комиссияи марказии

тақсимоти ҳудудӣ - миллии Осиёи Миёна гурӯҳҳои миллии ӯзбекҳо ва туркманҳо, гурӯҳчаҳои қирғизҳо (қазоқҳо) ва қароқирғизҳо (қирғизҳо) бо қарори Бюрои Осиёимиёнагии Кумитаи Марказии ҲКУ(б) аз 28- апрели соли 1924 таъсис дода шуданд. Зеругурӯҳи тоҷикон бошад, ба қарори Бюрои Осиёимиёнагии Кумитаи Марказии ҲКУ(б) аз 15- июли соли 1924 дар ҳайати Комиссияи марказии тақсимоти ҳудудӣ-миллии Осиёи Миёна таъсис ёфт, ки ба он Чинор Имомов, Абдураҳим Ҳоҷибоев ва Мӯсо Саидҷонов шомил шуда буданд. Зергурӯҳи тоҷикон дар ҳайати Комисияи марказии тақсимоти ҳудудӣ-миллии Осиёи Миёна аслан бо талошу дархостҳои фарзандони худогоҳ ва равшанфикри халқи тоҷик – Садриддин Айнӣ, Сайидризо Ализода, Чинор Имомов, Нусратулло Махсум, Нисор Муҳаммади афғон, Аббос Алиев ва дигарон таъсис ёфтанд. Комиссияи марказии тақсимоти ҳудудӣ-миллии Осиёи Миёна, ки бо қарори Бюрои Осиёимиёнагии Кумитаи Марказии ҲКУ(б) дар ҳайати нав ташкил ёфта буд ва зергурӯҳи тоҷикон ба он ворид мешуд, 5-6 августи соли 1924 ба кори худ шуруъ намуд. Дар ҷаласаҳои Комиссияи марказии тақсимоти ҳудудӣ-миллии Осиёи Миёна, ки то 24 августи соли 1924 идома доштанд, тезисҳо ва нақшаи тақсимоти ҳудудӣ-миллии Осиёи Миёна таҳия шуда, марзҳои ҷумҳуриҳои нав, аз ҷумла марзҳои вилояти мухтори Тоҷикистон муайян гардиданд [5].

Вале бадбахтӣ дар он буд, ки аъзои зергурӯҳи тоҷикон Чинор Имомов, дар ҳамаи ҷаласаҳои Комиссияи марказии тақсимоти ҳудудӣ-миллии Осиёи Миёна ҳузур надошт, ӯ дар муҳокимаҳо иштирок карда натавонист. Бо салоҳиди гурӯҳи миллии ӯзбекҳо, ки гурӯҳи асосӣ маҳсуб мешуд ва бо ризоияти хомӯшонаи аъзои дигари Комиссияи марказии тақсимоти ҳудудӣ-миллии Осиёи Миёна намояндагони тоҷикон фақат дар ҷаласаҳои охирини Комиссияи марказӣ ширкат карданд, се рӯз қабл аз муҳокимаи масъалаи ҳудуди вилояти мухтори Тоҷикистон, яъне 21 -августи соли 1924, бо нақшаи кор ва ҳуҷҷатҳо шинос шуданд. Бинобар ин, аъзои зергурӯҳи тоҷикон амалан фурсат ва имконият надоштанд, ки ҳуҷҷатҳо оид ба тақсимоти ҳудудҳои миллии Осиёи Миёна, бахусус нақшаи марзбандии вилояти мухтори Тоҷикистонро ҳамаҷониба омӯзанду андешаҳояшонро баён намоянд ва тағйироту иловаҳо дохил намоянд. Ҳамчунин, Чинор Имомов ва Абдураҳим Ҳоҷибоев дар ҷаласаи Комиссияи марказии тақсимоти ҳудудӣ-миллии Осиёи Миёна дар таърихи 21-августи соли 1924 аз номи зергурӯҳи тоҷикон суханронӣ карда, аввал таклифҳои гурӯҳи миллии ӯзбекҳоро дар бораи ба ҳайати ҷумҳурии навбунёди Ӯзбекистон ворид намудани ноҳияҳои тоҷикнишини қисмати ғарбии Ҷумҳурии Бухоро ва вилоятҳои Самарқанду Фарғонаи Ҷумҳурии Туркистон маъқул донистанд. Онҳо эътироф карданд, ки ин ноҳияҳо ҳам аз ҷиҳати иқтисодию ҷуғрофӣ ва ҳам аз ҷиҳати идораи маъмурӣ бо ӯзбекҳо робитаи зич доранд. Вале ба он шарте, ки тоҷикони ин ноҳияҳо ба забони модарии худ мактабу рӯзномаҳо дошта бошанд [6].

Дар баробари ин, онҳо пешниҳод карданд, ки тамоми вилояти Сурхондарё ва чанде шаҳру ноҳияҳои вилояти Қашқадарё ба ҳайати вилояти мухтори Тоҷикистон дохил карда шаванд. Онҳо таъкид карданд, ки дар ноҳияҳои мазкур асосан тоҷикон сукунат доранд. Аз ҷумла Чинор Имомов изҳор дошт **(мазмунан),** ки мувофиқи маълумотҳои нав шумораи тоҷикон дар ҷумҳуриҳои Туркистону Бухоро як миллиону дусад ҳазор нафарро ташкил медиҳад. Ва ҳамчунин бояд қайд намуд, ки бисёр тоҷиконе, ки дар шаҳру водиҳои фароху обод зиндагонӣ мекарданд, онҳоро ба тbabri маҷбури «ӯзбек» гузарониданд. Дар натиҷа ба ҳайати вилояти мухтори Тоҷикистон фақат кӯҳҳои луч, ноҳияҳои кӯҳсори аз ҷиҳати иқтисодӣ қафомонда ва ноoбод ворид мешаванд, ки ин ҳолат ба пешрафти иқтисодиёту фарҳанги Тоҷикистон таъсири манфӣ гузошт. Ин аз рӯйи инсоф ва адолати таърихӣ нест. Мо боварӣ дорем, ки баъди фаро расидани шароити мусоид ҳамаи тоҷикони ҷумҳуриҳои Бухорою Туркистон дар як ҷумҳурии мустақили муқтадир муттаҳид хоҳанд шуд. Ҳоло бошад, мо аз аъзои Комиссиони марказии тақсимоти ҳудудии милли Осиёи Миёна ва аз гурӯҳи милли ӯзбекҳо, рафиқон Файзулло Хоҷаев, Рустам Исломов, Усмонхоҷа Эшонхоҷаев ва дигарон хоҳиш мекунем, ки шаҳрҳои Шаҳрисабз, Китоб, Кармина ва Ғузори вилояти Қашақадарё ва тамоми вилояти Сурхандарё (Сариосиё)-и Ҷумҳурии Бухоро, ки аксарияти аҳолиашон тоҷиконанду аз ҳар ҷиҳат бо шаҳру ноҳияҳои Бухори Шарқӣ вобастаги таърихӣ доранд, ба ҳайати вилояти мухтори Тоҷикистон дохил карда шаванд [7,с.120].Дар ҷаласаи Бюрои сиёсӣ Чинор Имомов, Абдраҳим Ҳоҷибоев, Абдулло Раҳимбоев ба ҷонибдории арбобони бонуфузи давлатию ҳизбии дар боло зикршуда дар

бораи таъсиси Ҷумҳурии Шуравии Иттифоқии Тоҷикистон ва ба ҳайати он дохил намудани вилояти Самарқанду як қисми вилояти Фарғонаи Ҷумҳурии Шуравии Туркистон, вилояти Сурхандарё, Бухорои Шарқӣ ва Помир таклиф ба миён мегузоранд ва барои қабули ин пешниҳодот ҷаҳду талошҳо мекунанд. Вале Иосиф Виссарионович Сталин ин таклифро рад менамояд ва мулоҳизаҳояшро баён мекунад **(мазмунан)**:

Дар шароити ҳозира, ки ҳолати сиёсию иқтисодии Осиёи Миёна хеле вазнин аст, дар баъзе минтақаҳои кӯҳистони Ҷумҳурии Туркистон ва дар Бухорои Шарқӣ ҷанги гражданӣ ҳанӯз ҳам идома дораду вазъи сиёсӣ дар он минтақаҳо ноустувору номуайян аст, масъалаи тақсимоти ҳудуди миллии Осиёи Миёна аз нав баррасӣ кардану онро кашол додан ба мақсад мувофиқ нест. Дар шароити кунунӣ мо пешниҳодоти рафиқони ӯзбек дар бобати бетағйир монондани тарзи ҳозираи тақсимоти ҳудудии миллии Осиёи Миёна дуруст мешуморем. Вилоятҳои Самарканду Сурхондарё алҳол дар ҳайати Ҷумҳурии навташкили Ӯзбекистон бимонад. Дар айни замон И.В. Сталин таъкид менамояд, ки тоҷикон аз халқҳои қадимаи Осиёи Миёна маҳсуб мешаванд ва барои таъсиси ҷумҳурии хеш ҳаққу ҳуқуқи комил доранд. Вай ваъда медиҳад, ки чанде баъдтар, дар сурати ба эътидол омадани вазъи сиёсии минтақаҳои мазкур ба муҳокимаи ин масъала баргашта онро ҳал намудан мумкин аст [8,с.245].

Таклифу пешниҳодоти Чинор Имомов, Абдураҳим Ҳоҷибоев, Абдулло Раҳимбоев ва дигарон дар ҷаласаи номбурдаи Бюрои сиёсӣ қабул нашуда бошанд ҳам, вале тамоман бенатиҷа намонданд. Маҳз бо қарори ҳамин ҷаласаи Бюрои сиёсии Кумитаи Марказии ҲКУ(б) ба ҷойи вилояти мухтор Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Тоҷикистон ташкил дода шуд. Баъд аз чанд рӯз Бюрои сиёсии Кумитаи Марказии ҲКУ(б) дар ҷаласаи худ аз 23 - октябри соли 1924 масъалаи Помирро баррасӣ намуда, чунин қарор қабул кард: «Ба таклифи рафиқони тоҷик дар бораи ба ҳайати Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Тоҷикистон дохил намудани тамоми Помир дар шакли вилояти махсус розигӣ дода шавад».

Бо таассуф бояд зикр намуд, ки И. В. Сталин ваъдаи дар ҷаласаи Бюрои сиёсии Кумитаи Марказии ҲКУ(б) додаи худро дар бораи баъдтар, дар шароити мувофиқтар баррасӣ кардани масъалаи тақсимоти ҳудудӣ-миллии Осиёи Миёна ба ҷо наовард. Бо ҳамин тақсимоти ноодилонаи ҳудуди миллии Осиёи Миёна ба анҷом расид. Дар раванди тақсимот, ки онро ходими намоёни ҳизбӣ ва давлатии шуравӣ И.А Зеленский ба таври ҳаққонӣ на тақсимоти ҳақиқӣ ва одилона, балки **«табар тақсим»** номида буд, манфиатҳо ва ҳуқуқҳои таърихии халқи тоҷик- яке аз халқҳои қадимӣ ва муқимии Осиёи Миёна ба инобат гирифта нашуданд. Дар натиҷа тоҷикон аз шаҳрҳои қадимаи хеш Бухорою Самарқанд ва дигар шаҳру минтақаҳои таърихиашон бенасиб монданд. Ҳамин тавр, Пленуми Кумитаи Марказии ҲКУ(б) 26- октябри соли 1924 ва сессияи дуюми Кумитаи Марказии Иттиҳоди Шуравӣ (КИМ-и СССР) 27 –октябри соли 1924 дар бораи тақсимоти ҳудудӣ-миллӣ ва ташкил ёфтани ҷумҳуриҳои нави Шуравӣ дар Осиёи Миёна қарори ниҳоӣ қабул карданд. Ба ҷойи ҷумҳуриҳои Шуравии Туркистон Бухоро ва Хоразм Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалисти Ӯзбекистон ва Туркманистон, Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар ҳайати Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ӯзбекистон, инчунин вилояти худмухтори Қароқирғиз (Қирирғизистон) дар ҳайати РСФСР, вилояти мухтори Қароқалпокистон дар ҳайати Қазоқистон таъсис дода шавад. Як нуқтаро бояд қайд намуд, ки ба ҳайати Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон вилоятҳои Душанбе, Қӯрғонтеппа, Кӯлоб, Ғарм, Панҷакент, Ӯротеппа ва январи соли 1925 Вилояти Мухтори Бадахшони Кӯҳӣ дохил гардиданд. Ҳамон вақт Ҷумҳурии Тоҷикистон 739,5- ҳазор аҳолӣ дошт ва масоҳати он 135,6 ҳазор километри мураббаъро ташкил медод [9,с.34].

Баробари ташкил ёфтани Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон бо қарори Бюрои сиёсии Кумитаи Марказии ҲКУ(б) аз 6- декабри соли 1924 Бюрои ташкилии Ҳизби Коммунистии Ӯзбекистон дар Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон таъсис дода шуд. Ба ҳайати Бюрои ташкилӣ инҳо дохил мешуданд: Чинор Имомов ва Сергей Михайлович Соколов (котибони масъули Бюрои ташкилӣ), Нусратулло Махсум (Лутфуллоев), Шириншоҳ Шоҳтемур, Абдулло Ёрмуҳаммадов, Чеслан Анатонович Путовский, Аббос Алиев, Олимҷон Оқчурин, Борис Вячеславович Толпиго, Баротбой Додобоев. Чанде баъдтар Абдулқодир Муҳиддинов ва Раҳматулло Бобоҷонов ба ин ҳайат ворид гардиданд. Ҳамин тавр нахустин ҳукумати

Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон, ки он вақт Кумитаи Инқилобии ҶМШС Тоҷикистон номида мешуд, бо сардории Нусратулло Махсум (Лутфуллоев) ва Бюрои ташкилии ҳизбӣ, яъне роҳбарияти ташкилоти ҳизбии Тоҷикистон бо сарварии Чинор Имомов моҳи январи соли 1925 ба пойтахти ҷумҳурӣ - шаҳри Душанбе омаданд. То ин дам онҳо дар шаҳри Тошкент фаъолият мебурданд.

Бюрои ташкилии ҳизбӣ дар ҶМШС Тоҷикистон бо кумаки Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунистии Иттифоқӣ ва давлати Шуравӣ барои ба мубориза алайҳи дастаҳои босмачиён сафарбар намудани оммаҳои меҳнаткаш корҳои зиёдеро анҷом дод. Барои пешрафти иқтисодиёти фарҳанги кишвар иқдомҳои нахустини гузошта мешуданд, дар ҷумҳурӣ ҳаёти нав, зиндагии тоза пойдор мегардид. Чинор Имомов ба сифати сарвари ташкилоти ҳизбии ҷумҳурӣ дар тамоми маъракаҳои сиёсию хоҷагӣ ва фарҳангӣ фаъолона ширкат меварзид. Чинор Имомов дар ҷамъомади заҳматкашони шаҳри Душанбе моҳи марти соли 1925 таъкид намуд, ки пойтахти ҷумҳурӣ шаҳри Душанбе хеле қадимӣ бошад ҳам, имрӯз ноободу бенизом аст ва аз деҳоти муқаррарӣ қариб фарқе надорад. Мо бояд ҳамагон ба камоли ғайрат саъю кӯшиш намоем, ки онро дар як муддати кӯтоҳ ба пойтахти нави тоҷикон табдил гардонем [10,с.145].

Ин суханони роҳбари ҷумҳурӣ ба ҷамъомадагон таъсири калон бахшид ва онҳо якдилона изҳор наамуданд, ки барои бунёди пойтахти нави кишвар қуввату ғайрати хешро дареғ нахоҳанд дошт. Ва ҳамчунин Чинор Имомов дар маърузаи хеш дар пленуми дуюми Бюро, ки моҳи декабри соли 1926 доир гардида буд, чунин қайд намуд, ки дар натиҷаи тохтутози босмачиён ва ҷанги дохилӣ иқтисодиёти кишвар хеле хароб гардид, ҳазорҳо нафар қурбон шуданд, чандин ҳазор нафар гуреза шуданд. Ҳоло муҳимтарин вазифаи мо аз он иборат аст, ки кишвари харобшударо аз нав обод гардонем, иқтидори давлати худро таҳким бахшем. Барои ин мо бояд қабл аз ҳама ваҳдату ризоияти миллии ҷумҳуриро таъмин намоем [11,с.163].

Муқарриз: ***Иброҳимов Мусаммир***- **д.и.т., профессори ДМТ**

АДАБИЁТ

1. Абдураҳим Ҳоҷибоев: Осор ва пайкор. Асноди бойгонӣ, пажӯҳиш, мусоҳиба, ёддошт ва феҳрастҳо бахшида ба 110-солагии нахустин раиси Шурои нозирони халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Хуҷанд: Ношир, 2010. -1498 с.
2. Бойгонии Ҳизби коммунистии Тоҷикистон. Фонди 1, номгӯйи 2, делои 55, варақаҳои (108-109).
3. Бойгонии марказии Ҳизбии собиқ Институти марксизм-ленинизм дар назди Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунистии Иттиҳоди Шуравӣ. Фонди 62, номгӯйи 1, делои 104 (110), варақаҳои 234-236.
4. Бойгонии Ҳизби коммунистии Тоҷикистон. Фонди 3, номгӯйи 248, делои 874, варақаҳои 8-9.
5. Бойгонии марказии ҳизбии собиқ Инииститути марксизм-ленинизм дар назди Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунистии Иттиҳоди Шуравӣ - ҳоло Маркази нигаҳдошт ва омӯзиши ҳуҷҷатҳои таърихи навтарини Россия фонди 62, делои 151, варақаҳои 146-158, 193.
6. Бойгонии Ҳизби коммунистии Тоҷикистон. Фонди 3, номгӯйи 116, делои 21.
7. Ғафуров Б. Тоҷикон / Б. Ғафуров. -Душанбе: Ирфон, 1978. -ҷ. 2. -С.750.
8. Зикриёев Ф. Роҳи пешрафти комсомоли Тоҷикистон / Ф. Зикриёев. -Душанбе: Ирфон, 1975. -С.470.
9. Имомназар М.К. Чинор Имомов / Имомназар М.К. -Душанбе: Адиб, 2009. -С.56.
10. Искандаров М. Из истории советского строительства в Таджикистане (1924-1929 гг.) / М. Искандаров. - Душанбе, 1976. -С.158.
11. Масов Р. История топорного разделегия / Р. Масов. -Душанбе: Ирфон, 1991. -С.178.
12. Раджабов С.А. Таджиская ССР – Суверенное Советское государство / С.А. Раджабов. –Душанбе, 1957. -С.200.
13. Тоҷибой С. Чинор Имомов ифтихори мост / Тоҷибой С. -Хуҷанд, 2008. -С.48.
14. Ҳакимов Н. Таърихи халқи тоҷик. Қисми 2 /Н. Ҳакимов. -Душанбе: Ирфон, 2008. -492 с.
15. Эркаев М. Барпо намудани Ҳокимияти Советӣ дар Тоҷикистон / М. Эркаев. -Душанбе: Ирфон, 1966. - С.214.

НАҚШИ ЧИНОР ИМОМОВ ДАР РАВАНДИ ТАҚСИМБАНДИИ МИЛЛӢ - МАРЗҲОИ ОСИЁИ МИЁНА

Бояд қайд намуд, ки саҳми ходими намоёни ҳизбиву давлатӣ Чинор Имомов дар раванди гузаронидани тақсимоти ҳудуди миллӣ ва ташкил ёфтани ҷумҳуриҳои нави Шуравии сотсиалистии Осиёи Миёна (соли 1924) барҷаста аст. Чинор Имомов ягона нафаре буд, ки ба ҳайати Комиссияи марказии тақсимоти ҳудудӣ-миллии Осиёи Миёна дохил буд ва дар баҳсу мунозираҳои доманадор оид ба таъсис додани Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Тоҷикистон фаъолона ширкат мекард. Дар ибтидои солҳои 20-уми асри XX Чинор Имомов даъвоҳои туркгароёнро, ки бидуни ягон асос ва санад мавҷудияти халқи тоҷикро инкор намуда, ба ташкили Ҷумҳурии Шуравии Тоҷикистон дахолат мекарданд, фош менамуд. Дар ҳайати Комиссияи марказии тақсимоти ҳудудӣ-миллии Осиёи Миёна гурӯҳҳои миллии ӯзбекҳо ва туркманҳо, гурӯҳчаҳои қирғизҳо (қазоқҳо) ва қароқирғизҳо (қирғизҳо) бо қарори Бюрои Осиёимиёнагии Кумитаи

Марказии ҲКУ(б) аз 28- апрели соли 1924 таъсис дода шуданд. Зеругурӯҳи тоҷикон бошад, бо қарори Бюрои Осиёимиёнагии Кумитаи Марказии ҲКУ(б) аз 15- июли соли 1924 дар ҳайати Комиссияи марказии тақсимоти ҳудудӣ-миллии Осиёи Миёна таъсис ёфт, ки ба он Чинор Имомов, Абдураҳим Ҳоҷибоев ва Мӯсо Саидҷонов шомил шуда буданд. Ҳамин тавр Чинор Имомов дар раванди тақсимоти ҳудудии миллии Осиёи Миёна ва таъсис ёфтани Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣ Сотсиалистии Тоҷикистон саҳми худро гузоштааст.

Калидвожаҳо: Осиёи Миёна, тақсимот, Комитети Марказӣ, Комиссия, Бюрои сиёсӣ, ҳизб, ҷаласаҳо, қарорҳо.

РОЛЬ ЧИНАРА ИМАМОВА В ПРОЦЕССЕ НАЦИОНАЛЬНОГО РАЗДЕЛА - ГРАНИЦЫ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Следует отметить значительный вклад видного партийного и государственного деятеля Чинара Имомова в процесс раздела национальной территории и образования новых советских социалистических республик Средней Азии (1924 г.). Чинар Имомов был единственным членом Центральной комиссии по территориальному и национальному устройству Средней Азии и принимал активное участие в широких дебатах по поводу создания Автономной Советской Республики Таджикистан. В начале 1920-х годов Чинар Имомов разоблачил претензии турок, которые без всяких оснований и документов отрицали существование таджикского народа и вмешивались в образование Советской Республики Таджикистан. Национальные группы узбеков и туркмен, киргизская (казахская) и каракиргизская (киргизская) группы были созданы в составе Центральной комиссии по краевому и национальному разделу Средней Азии по решению Среднеазиатского бюро ЦК КП (б) от 28 апреля 1924 года. Подгруппа таджиков была создана решением Среднеазиатским бюро ЦК КП (б) 15 июля 1924 года в составе Центральной комиссии по территориальному и национальному распределению Средней Азии, в состав которой входили Чинар Имомов, Абдурахим Ходжибоев и Муса Саиджонов. Таким образом, Чинар Имомов способствовал процессу национально-территориального раздела Средней Азии и созданию Автономной Советской Социалистической Республики Таджикистан.

Ключевые слова: Средняя Азия, распределение, ЦК, комиссия, Политбюро, партия, заседания, резолюции.

THE ROLE OF CHINAR IMAMOV IN THE PROCESS OF NATIONAL DIVISION - THE BORDERS OF CENTRAL ASIA

It should be noted the significant contribution of the prominent party and statesman Chinar Imomov to the process of division of the national territory and the formation of new Soviet socialist republics of Central Asia (1924). Chinar Imomov was the only member of the Central Commission for the Territorial and Ethnic Organization of Central Asia and took an active part in the broad debate about the creation of the Autonomous Soviet Republic of Tajikistan. In the early 1920s, Chinar Imomov exposed the claims of the Turks, who, without any reason or documents, denied the existence of the Tajik people and interfered in the formation of the Soviet Republic of Tajikistan. National groups of Uzbeks and Turkmens, the Kyrgyz (Kazakh) and Kara-Kyrgyz (Kyrgyz) groups were created as part of the Central Commission for the regional and national division of Central Asia by decision of the Central Asian Bureau of the Central Committee of the Communist Party (b) of April 28, 1924. A subgroup of Tajiks was created by the decision of the Central Asian Bureau of the Central Committee of the Communist Party (b) on July 15, 1924 as part of the Central Commission for the territorial and national distribution of Central Asia, which included Chinar Imomov, Abdurahim Khodjiboev and Musa Saidjonov. Thus, Chinar Imomov contributed to the process of the national-territorial division of Central Asia and the creation of the Autonomous Soviet Socialist Republic of Tajikistan.

Key words: Central Asia, distribution, Central Committee, commission, Politburo, party, meetings, resolutions.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Саидов Маъруф Султонмуродович*** – Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шоҳтемур, унвонҷӯи кафедраи таърих ва ҳуқуқ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 146. E-mail: **maruf.94.@mail.ru**. Телефон: **(+992) 901-11-46-94**

Сведение об авторе: ***Саидов Маруф Султонмуродович*** - Таджикский аграрный университет имени Ш.Шохтемура, кандидат исторических и юридических наук. **Адрес**: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146. E-mail: **maruf.94.@mail.ru**. Телефон: **(+992) 901-11-46-94**

Information about the author: ***Saidov Maruf Sultonmurodovich*** **-** Tajik Agrarian University named after Sh. Shokhtemur, candidate of historical and legal sciences. **Address: 7**34003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 146. E-mail: **maruf.94.@mail.ru.** Phone**: (+992) 901-11-46-94**

УДК:930(575.3)

ҶАНБАҲОИ МИНТАҚАВИИ СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Шарипов А.Н., Ҳамидов Ф.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
Донишгоҳи давлатии Данғара

Дар шароити муосир барои расидан ба ваҳдати халқи тоҷик, эъмори давлати ҳуқуқбунёд ва дунявӣ татбиқи сиёсати хориҷии дурусту мутавозин ва муайян намудани афзалиятҳои он бо назардошти манфиатҳои миллӣ ва имкониятҳои воқеӣ зарур мебошад.

Мавқеи геополитикии Ҷумҳурии Тоҷикистон, таркиби қавмию миллии он, сатҳи рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии он пеш бурдани сиёсати хориҷии фаъоли амалигаро ва мутавозину мутаносибро тақозо мекунад. Комёбиҳои сиёсати хориҷии ин ва ё он кишвар вобаста ба риояи таносуби ҳадафҳои миллӣ ва имкониятҳои воқеии он мамлакат мебошад. Яке аз вазифаҳои асосии сиёсати хориҷии Тоҷикистон аз барҳам додани хатарҳои хориҷие иборат аст, ки худи бақои тоҷиконро ҳамчун миллати мустақил ва дорои ҳувияти хос зери таҳдид мегузорад. Иҷрои ин вазифа дар ҳолате имконпазир мегардад, ки амнияти давлати тоҷикон ва истиқлолияти он таъмин бошад. Дар таъини самтҳои асосии сиёсати хориҷӣ ва авлавиятҳои он ба назар гирифтани махсусиятҳои мавқеи геополитикии Ҷумҳурии Тоҷикистон бисёр муҳим аст [25,с.92].

Бо назардошти ташаккули равандҳои ҷаҳонишавӣ, хатари зуҳуроти номатлуб ва боло рафтани аҳамияти минтақаҳои алоҳида додани афзалият ба самти минтақавӣ дар сиёсати хориҷӣ – дар қиболи кишварҳои Осиёи Марказӣ яке аз заруратҳои аслии ҳифзи амнияти минтақавӣ ва таъмини манфиатҳои миллии кишварҳои минтақа ба шумор меравад.

Кишварҳои Осиёи Марказӣ бо сабаби омилҳои ҷуғрофӣ, иқтисодӣ, таърихӣ, қавмӣ – этникӣ, фарҳангӣ ва мазҳабии худ дорои хусусиятҳои хосси геополитикӣ мебошанд:

1) Осиёи Марказӣ аз назари ҷуғрофӣ дар маҳалли гузаргоҳи Аврупо дар Ғарб ва Осиё дар Шарқ воқеъ буда, дар шимол бо Россия ва дар ҷануб бо ҷаҳони Ислом ҳаммарз аст, ки дар натиҷа аз мавқеи хуби стратегӣ бархӯрдор аст.

2) Осиёи Марказӣ минтақаест, ки дар хушкӣ ҷойгир буда, ба баҳрҳо роҳи бевосита надорад ва баҳри баромадан ба баҳр маҷбур аст, ки аз хоки ҳамсоягонаш гузарад. Дар ин радиф, ҷиҳати дастёбӣ ба баҳрҳои ҷанубӣ истифодаи қаламрави Афғонистон аҳамияти хосса дорад.

3) Дар Осиёи Марказӣ манобеи табиӣ, хусусан газ, нефт ва металлҳои нодир фаровон буда, зиёдатан, минтақа дорои шароити муносиби парвариш ва истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ аст [24,с.43].

4) Осиёи Марказӣ бо фарҳанги эронӣ, туркӣ ва исломӣ пайвандҳои дерина дорад ва таъсири фарҳангии Шарқу Ғарб ба он асар намудааст.

5) Осиёи Марказӣ бо хусусиятҳои ҷуғрофии худ қисмати муҳимми Роҳи Абрешимро фаро гирифта, дар мубодилаи фарҳангӣ ва иқтисодии Шарқу Ғарб саҳми бузург дорад. Тавассути минтақа комёбиҳои илмӣ-фарҳангии Шарқ ба Аврупо роҳ ёфта, дастовардҳои тамаддуни аврупоӣ дар Машриқзамин ривоҷ пайдо намуданд.

Осиёи Марказиро ҳанӯз соли 1904 ҷуғрофияшинос ва сиёсатмадори британӣ Х. Маккиндер - яке аз асосгузорони илми геополитика, "Меҳвари ҷуғрофии таърих" номида буд. Ӯ чунин меҳисобид, ки ин минтақа ҳамеша дар сайёра муҳимтарин боқӣ монда, ҳар касе онро идора намояд, тамои фазои Авруосиёиро соҳиб аст ва ҳар касе Авруосиёро соҳиб аст, ҷаҳонро идора мекунад [2].

Айни замон бо дарназардошти ташаккули раванди ҷаҳонишавӣ, афзоиши нуфузи омили иқтисодӣ, болоравии нақши геополитикии минтақа ва масоили таъминот бо энергия, Осиёи Марказӣ бо 4 млн км^2 ҳудуд ва 65 млн нафар аҳолӣ иқтидори бузургеро соҳиб аст. Ҳамзамон, ҳаёти 70-сола дар ҳайати давлати Шуравӣ равобити сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии ҷамоҳири иттифоқиро мустаҳкам намуд. Зиёда аз он, таъсири низоми хоҷагидории ягонаи шуравӣ, вобастагии мутақобилаи соҳаҳои иқтисодӣ, энергетикӣ,

саноат ва хоҷагии қишлоқ зарурати истиқрори равобити мутақобиларо бо кишварҳои ин минтақа пеш овард [24,с.42]. Ҳамзамон, бояд дар назар дошт, ки равандҳои сиёсӣ ва иҷтимоии Афғонистон ҳамеша ба Осиёи Марказӣ таъсир менамуданд. Ба қавли аллома Иқболи Лоҳурӣ, ин кишвар дар қалби Осиёи ҷойгир буда, фасод ва рифоҳи он метавонад ба тамоми қитъа таъсир намояд.Барои инъикоси самти минтақавии сиёсати хориҷӣ, қабули санади меъёрӣ ва изҳороти расмӣ зарур буд. Тавре маълум аст, Тоҷикистон пас аз ба даст овардани истиқлолият барои таҳкими сохторҳои давлатӣ ва ба роҳ мондани ҳамкориҳо бо кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ кӯшиш ба харҷ дод.

Аммо бо сар задани ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ ин раванд амалан қатъ шуда, ҳатто намояндагиҳои хориҷӣ бинобар вазъи ноором аз кишвари мо берун рафтан гирифтанд. Танҳо ба сари қудрат омадани Эмомалӣ Раҳмон як марҳалаи нави сифатӣ дар давлатдории тоҷикон ва дубора барқарор шудани раванди ворид шудан ба маҷрои ҷаҳонӣ гардид [26,с.102].

Сарвари давлат дар Муроҷиатномаи аввалини хеш ба мардуми шарифи Тоҷикистон аз 12-уми декабри соли 1992 принсипҳои асосии сиёсати дохиливу хориҷиро изҳор намуд, ки дар он асли «мустаҳкам кардан ва боз ҳам инкишоф додани алоқаҳои неки ҳамсоягӣ ва ҳамкории ҳамаҷониба бо давлатҳои Ӯзбекистон, Қазоқистон, Қирғизистон ва Туркманистон» нақши муҳим дошт [13,с.6].

Яъне, додани авлавияти минтақавӣ дар сиёсати хориҷӣ яке аз заруратхое буд, ки бо таърихи ташаккули давлатдории тоҷикон дар замони Шуравӣ, махсусияти ҷуғрофии минтақа, гузаштаи умумии таърихии халқҳои маскуни Осиёи Марказӣ ва фарҳанги хоссаи мардумони он вобастагӣ дошта, аз рӯзҳои аввали ба сари қудрат омадани Э.Раҳмон расман изҳор гардид.Аз ҷониби дигар, вазъи Афғонистон бевосита ба амнияти Осиёи Марказӣ таъсир намуда, самтҳои ҳамкории кишварҳои минтақаро муайян менамояд. Низоми амнияти Иттиҳоди Шуравӣ баъди баровардани қувваҳои шуравӣ аз Афғонистон дар соли 1989, ба ду лаҳзаи калидӣ такя менамуд: якум, ҳифзи низои ниҳоии ҳудуди давлати Шуравӣ аз ҳодисаҳои Афғонистон; дуюм, дастгирии бевоситаи ИҶШС аз режими ҳукумати Наҷибуллоҳ.Амалан режими Наҷибулло бояд вазифаи давлати буфериро иҷро менамуд, ки ба мақсади пешгирии собиқ Осиёи Миёнаи шуравӣ аз таъсири ғайриматлуби хориҷӣ равона гашта буд. Таъсири ҷанги Афғонистон гуногун мебошад: таҳдиди бевоситаи ҳарбӣ, масъалаи гурезагон, таъсир ба ҳодисаҳои Тоҷикистон, қочоқи маводи мухаддир ва аслиҳа, таъсир ба бесуботии минтақа, шиддат гирифтани фазои геосиёсӣ барои кишварҳои Осиёи Марказӣ [19,с.376]. Вале баъди хуруҷи неруҳои Иттиҳоди Шуравӣ аз кишвар, гурӯҳҳое, ки худро муҷоҳидин мехонданд, баҳри ба даст гирифтани қудрат муборизаро оғоз намуда, кишварро ба минтақаҳо тақсим ва дар ҳар яке аз музофотҳо низоми диктатурии хосси ҳамон маҳалро ҷорӣ карданд.Ҷумҳурии Тоҷикистон аз оғози истиқлолияти сиёсӣ ба хатари ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ гирифтор гардид. Яке аз унсурҳои асосии ин ҷанг таъсири ифротгароии динӣ ва бунёдгароии исломӣ маҳсуб мегардид. Давлати ҷавони тоҷикон аз оғози истиқлолият бо хатарҳои муосире, ки аз Афғонистон бармеомаданд, рӯ ба рӯ буд. Бо дарназардошти ин вазъ яке аз рукнҳои асосии сиёсати хориҷии минтақавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ин муносибат бо Афғонистон мебошад. Ҷумҳурии Исломии Афғонистон дар тули солҳои истиқлолият ҳамеша дар мадди назари Сарвари кишвари мо қарор дошт ва давлати мазкур дар чаҳорчӯбаи сиёсати хориҷии мо ҷойгоҳи хосса дорад.

Аз ин кашма кашиҳои дохилӣ ва ба ҳам наомадани муҷоҳидин, дар тақсими қудрат ҳимояи манофеи шахсию қавмӣ ва сарпарастони хориҷии худ гурӯҳе бо номи "Толибон" арзи ҳастӣ намуда, қудратро ба даст гирифт. "Толибон" аз оғози таъсис ба ҳар гуна дастоварду таҳаввулоти илмию фарҳангӣ душман буда, бо эҳсоси нафрат ба ҳар падидаи низоми дунявӣ, ки тули солҳо дар Афғонистон шакл гирифта буд, рафтор мекарданд.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Сарвари давлат аз рӯзҳои аввали ба сари ҳокимият омадан таваҷҷуҳи ҷомеаи ҷаҳонро ба вазъи фалокатовари Афғонистон, хусусан мушкилоти сиёсӣ, иқтисодӣ ва хатари режими асримиёнагии «Толибон» ҷалб менамуд.

Мавриди зикр аст, ки мавқеи Тоҷикистон нисбати “Толибон” ба тозагӣ пайдо нашуда, балки дар тули биступанҷ сол ташаккул ёфтааст.

Кишвари мо сарҳади ҷанубии ИДМ буда, дар саргаҳи муқовимат бо хатарҳои ҷаҳонӣ қарор дорад. Аз лиҳози ҷуғрофӣ кишвари мо дар рӯ ба рӯйи зуҳуроти номатлуб ҷойгир шуда, ҳамчун сипари пешгирикунандаи онҳо аз кишварҳои Осиёи Марказӣ ва дар маҷмуъ, ИДМ баромад менамояд. Фаъолияти Неруҳои дастаҷамъонаи ҳофизи сулҳ дар Тоҷикистон таҷрибаи якум ва арзишманди амали қувваҳои эътилофӣ дар самти пешгирии ҷанги шаҳрвандӣ мебошад. Дар солҳои низои байнитоҷикон нақши истисноиро Неруҳои дастаҷамъонаи ҳофизи сулҳ дар самти эътидоли вазъият дар сарҳади Тоҷикистону Афғонистон бозида, ба мақсади оромии умумӣ дар кишвар, бунёди шароитҳо барои муколама байни ҷонибҳо баҳри бо роҳҳои сиёсӣ ҳал намудани низоъ талош кардаанд [8,с.53].

Дар рушди самти минтақавии сиёсати хориҷӣ нақши узвият ба Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) зиёд мебошад. Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил декабри соли 1991 бо мақсади мусоидат ба раванди ҳалли масъалаҳои муҳимтарин дар марҳилаи ташаккули давлатҳои мустақил ва ҳифзи робитаҳои таърихии онҳо таъсис дода шуд. Созмон дар рафти мулоқоти сарварони Россия, Беларус ва Украина аз 8 декабр ва мулоқоти сарварони кишварҳои пасошуравӣ (ба истиснои Гурҷистон ва кишварҳои назди балтика) ташкил дода шуд. Умумиятҳои зиёд ва боарзише, ки аз қабл боқӣ мондаанд, дар ҳошияи ИДМ ҳам имкон доданд, ки муносибату ҳамкориҳо идомаву таҳким ёбанд ва натиҷаҳои назаррас ҳам дошта бошанд. Яке аз лаҳзаҳои муҳимми таърихи ИДМ дар соҳаи таъмини амният имзои Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ аз 15 майи соли 1992 байни Арманистон, Белорусия, Қазоқистон, Қирғизистон, Россия, Тоҷикистон ва Ӯзбекистон ба шумор меравад, ки баъди тасдиқи расмӣ аз 20 апрели соли 1994 эътибори қонунӣ пайдо намудааст. Агар мо ба раванди ташаккули ин аҳднома ва дар маҷмуъ ИДМ диққат диҳем, пас метавонем мушоҳида намоем, ки ҳастаи онро кишварҳои Осиёи Марказӣ ташкил намуда, барои вусъати равандҳои ҳамгироӣ саҳми муассир гузоштаанд.

Ҳамзамон, Сардори давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмон дар суханронии хеш дар Иҷлосияи XVIII Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таърихи 28 декабри соли 1993 зимни зарурати танзими консепсияи сиёсати хориҷии кишвар таъкид намуда буд, ки «Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба ҷойгиршавии ҷуғрофӣ, мавқеи геополитикӣ ва манофеи иқтисодиаш ба 5 ҳавзаи сиёсӣ дохил шуда, Осиёи Марказӣ ҳавзаи дуюми сиёсӣ ва кишварҳои форсизабон ҳавзаи сеюми сиёсӣ ба шумор мераванд” [13,с.79].

Дар баробари воридшавӣ ба маҷрои ҷаҳонӣ ва дарёфти мақоми сазовор дар саҳнаи байналхалқӣ вазифаи муҳимтарини ташаккули сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дастёбӣ ба сулҳ ва ризоияти миллӣ ҳисобида мешуд. Ба шарофати мавқеи устувори Сарвари давлат ва сиёсати пайгиронаи ӯ дар ин самт халқи тоҷик 27 июни соли 1997 ба ин ҳадаф расид [27,с.83].Афзалият ба самти минтақавӣ сабаби мустаҳкам гаштани ҳамкории минтақавӣ, ҷалби кишварҳо ба раванди музокироти сулҳи тоҷикон, ширкати онҳо дар рафти ҳифзи сарҳади Тоҷикистону Афғонистон ҳамчун сарҳади ҷанубии минтақа ва кафолати онҳо аз иҷрои нуктаҳои Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон гардид. Чунин ҳолат аз ҳамбастагии минтақавӣ, таърихӣ ва манфиатҳои мутақобилаи онҳо бо Тоҷикистон шаҳодат медиҳад.

Аз ҷониби дигар, дар раванди баргузории музокироти тоҷикон мақоми хосса ба кишварҳои минтақа дода шуд. Барои ташкили раванди музокирот дар баробари ташаббусҳои СММ ва намояндаи хосси Дабири кулл, сафари Сарвари давлати тоҷикон ба Афғонистон сурат гирифт. Маҳз мавқеи Президенти Афғонистон Бурҳониддин Раббонӣ ва вазири дифои он А.Масъуд ва таҷрибаи талхи ҷанги тулонии Афғонистон боиси ба ҳам омадани мавқеи тоҷикон ва оғози раванди музокирот гардид. Ҳамзамон, кишварҳои Осиёи Марказӣ аъзои Гурӯҳи робита ва кафилони сулҳи тоҷикон буданд [22,с.137].

Дар замони муосир бинобар шиддат гирифтани рақобати қудратҳо ва афзоиши таҳдид ва таъсири хатарҳои муосир, кишварҳои мустақили минтақа бояд талошҳои худро баҳри амнияти дастаҷамъӣ ва умқи ҳамгироӣ муттаҳид намоянд

Бояд таъкид намуд, ки афзалияти самти минтақавӣ дар сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз дастгирии равандҳои ҳамгироӣ, талоши ташкили низоми амнияти дастаҷамъонаи минтақавӣ ва ширкат дар фаъолияти созмонҳои минтақавӣ шаҳодат медиҳад. Дар ин радиф яке аз ҷанбаҳои минтақавӣ - Иттиҳоди иқтисодии Осиёи Марказӣ мебошад. Ибтидои ташкилёбии ин Иттиҳод аз 4 январи соли 1993 маншаъ мегирад, ки дар Тошканд президентони се ҷумҳурии ОМ бо ҳам вохӯрданд. Онҳо дар бораи принсипҳои нисбатан умумии барпо сохтани бозори умумии минтақавӣ ба мувофиқа расиданд, ки 30 апрели соли 1994 бо таъсиси Фазои ягонаи иқтисодӣ аз ҷониби Қазоқистон, Қирғизистон ва Ӯзбекистон хислати мантиқӣ гирифт [17,с.24]. Тоҷикистон аз соли 1998 узви комилҳуқуқи ин созмон гашта, дар равандҳои ҳамгироии минтақавӣ ширкат менамуд.

Тағйироти муҳимми рамзӣ, ки дар натиҷаи ин вохӯрӣ ба амал омад, ин ба имзо расидани қарордод дар бораи номи умумии минтақа - «Осиёи Марказӣ», ба ҷойи номи пештара - «Осиёи Миёна ва Қазоқистон» буд, ки дар замони шуравӣ истифода бурда мешуд. Намунаи дигари кӯшиши бисёрҷонибаи ҳалли масъалаҳои минтақавӣ ин иштироки Тоҷикистону Қирғизистон дар Бунёди байналмилалии наҷоти Арал мебошад. Ин ниҳод 26 марти соли 1993 ташкил шуда, баҳри бартарафсозии буҳрони экологӣ ва беҳдошти вазъи иҷтимоию иқтисодӣ дар ҳавзаи баҳри Арал равона шудааст, ки батадриҷ пастшавии сатҳи онро ҷомеаи ҷаҳонӣ яке аз фоҷеаҳои асри XX арзёбӣ менамояд [20].

Ҷанбаи дигари ташаккули платформаи муносибатҳои минтақавӣ ҳалли масоили сарҳадӣ бо Хитой мебошад, ки заминаи таъсиси «Панҷгонаи Шанхай» гардид. Он соли 1996 дар асоси Созишномаи байни Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Халқии Хитой, Ҷумҳурии Қирғизистон, Федератсияи Россия ва Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи мустаҳкам намудани чораҳои боварӣ дар соҳаи ҳарбӣ дар минтақаҳои сарҳадӣ таъсис ёфт. 27 апрели соли 1997 дар рафти вохӯрии сарони давлатҳо Созишнома дар бораи ихтисори муштараки қувваҳои мусаллаҳ дар минтақаҳои сарҳадӣ ба имзо расид, ки он созишномаи қаблии соли 1996-ро боз ҳам мушаххастар намуда, ба мустаҳкам намудани чораҳои боварӣ дар соҳаи амният мусоидат намуд [16,с.166].

Дар минтақа мушкилоти зиёди экологӣ, иқтисодӣ, сарҳадӣ, иҷтимоӣ ба назар мерасанд, ки зарурати ҳалли муштарак ва дастаҷамъонаро тақозо менамоянд. Маҳз ба ҳамин хотир самти минтақавӣ яке аз самтҳои муҳимми сиёсати хориҷии кишварҳои Осиёи Марказӣ мебошад.Аз ин рӯ, кӯшиши ваҳдати талошҳо ҷиҳати ҳалли дастаҷамъонаи мушкилоти мавҷуда, бахусус дар самти пешгирии хатарҳои муосир ва таъмини амнияти минтақавӣ, ба рушди ҳамкориҳои бисёрҷонибаи минтақавӣ дар доираи ИДМ, Ҷомеаи иқтисодии АвруОсиё, Созмони Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ мусоидат намуд, ки ҷанбаҳои хосси минтақавии сиёсати хориҷии кишварро инъикос менамоянд.

Бояд таъкид намуд, ки кишвари мо самтҳои асосӣ, вазифаҳои ҷорӣ ва амалӣ, принсипу усулҳои барқарор кардани робитаҳои васеъ ва ҳамкории мутақобилан судмандро муайян намуда, дар солҳои истиқлолият онҳоро бомуваффақият татбиқ намуд. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои минтақаи Осиёи Марказӣ муносибатҳои дӯстӣ ва ҳамсоягии некро нигоҳ дошт. Самти мазкур дар асоси ҳамкориҳои дуҷониба ва бисёрҷониба инкишоф додан ва мукаммал сохтани фаъолияти сиёсати хориҷиро пешбинӣ менамуд. Афзалият дар робита бо ҷаҳони хориҷ ба кишварҳое дода шуд, ки рушди минбаъдаи муносибатҳо бо онҳо ба манфиатҳои дарозмуддат ва стратегии Тоҷикистон бештар мувофиқат мекунанд.Сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба фароҳам овардани шароити мусоиди беруна барои рушди босуръати кишвар, таҳкими сулҳ дар он, эҳёи иқтисодиёт, баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии аҳолӣ, татбиқи муваффақонаи ислоҳоти демократӣ, мустаҳкам намудани асосҳои сохти конститутсионӣ, риояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва ба дарки мусбати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷаҳон мусоидат намуд [1,с.8].Баъди воқеаҳои 11-уми сентябри соли 2001 дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико вазъи сиёсӣ ва геополитикии ҷаҳон дигаргун гардид. Дар Осиёи Марказӣ низ вазъият тағйир ёфта, таҳаввули навъҳои нави равобити мутақобилаи байни кишварҳо мазмуни нав ва мураккабтар касб менамояд. Ҳамзамон, нақши минтақа бо назардошти омилҳои фавқуззикр баланд рафта, дастёбӣ ба манобеи табиии он рақобати нави геополитикиро дар Осиёи Марказӣ таҳти унвони «Бозии нави бузург» [4,с.4] ба бор овард. Бо назардошти

ҳолати баамаломада Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон авлавиятҳои сиёсати минтақавии худро муайян намуд, ки дар Паёмҳои солонаи Президенти кишвар ба Маҷлиси Олӣ инъикос мегарданд. Ба қавли Сарвари давлати тоҷикон – «имрӯз андешаву дидгоҳи мо оид ба вазъи ҷаҳону минтақа ва авлавиятҳои сиёсати хориҷиамон васеътару воқеитар ва дақиқтар гардидаанд» [18].

Пас аз равандҳои мазкур Тоҷикистон худро бештар ҷузъи ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳис кард. Тағйирот дар сиёсати ҷаҳонӣ бинобар зуҳури таҳдиду чолишҳои нав оғоз ёфт, зеро бо оғози амалиёти зиддитеррористии ҷомеаи ҷаҳонӣ дар Афғонистон Тоҷикистон дар ин марҳалаи нав нақши назаррас бозид. Ҳукумати ҷумҳурӣ чандин сол боз кӯшиш менамуд, ки амалҳои ҷомеаи ҷаҳонро нисбат ба Афғонистон ва ҳаракати “Толибон” фаъол намояд. Ҷумҳурии мо, ки яке аз кишварҳои камшуморе буд, ки Афғонистонро замина барои мубориза зидди ифротгароён, терроризми байналмилалӣ, қочоқи маводи мухаддир ва тиҷорати силоҳ ҳисоб карда, бо он дар даврони ҳукумтаи “Толибон” тамоман робита надошт. Аз ин рӯ, амалиёти зиддитеррористӣ комилан ба манфиатҳои миллии Тоҷикистон мувофиқ буд.Меҳвари сиёсати ҷаҳонӣ ба мо чунон рӯ овард, ки ҷумҳурӣ аз мавқеи канорӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ дар самти мубориза бо терроризм ва ифротгароии байналмилалӣ дар сафи пеш қарор гирифт.

Возеҳ гардид, ки чолишҳо ва таҳдидҳои нав аз сиёсатмадорон тақозо мекунанд, ки стратегияи амниятии худро дар миқёси ҷаҳонӣ тағйир диҳанд. Дар қаринаи мубориза бо хатару таҳдидҳои нав на танҳо миёни қудратҳои бузург, балки дар байни тамоми кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳамбастагии истисноии манфиатҳо ба назар мерасад, зеро шумораи ками давлатҳо дар ихтиёри худ воситаҳои муҳофизати худро доранд. Ҷанг алайҳи терроризми байналмилалӣ ИМА ва Ғарбро ба Тоҷикистон наздиктар кард ва мо ба муносибатҳо ва дурнамои худ аз нигоҳи нав шуруъ кардем.

Дар назди Тоҷикистон вазифаи душвор – ҳимояи манфиатҳои миллӣ-давлатӣ дар партави зиддиятҳои байни бозигарони асосӣ ва ҳамзамон, тағйир наёфтани сатҳи муносибатҳои стратегӣ, шарикӣ, дӯстона бо кишварҳое, ки дар минтақа нуфузи анъанавӣ доштанд ва муносибат бо бозигарони нав дар Осиёи Марказӣ гузошта шуда буд [1,с.5].

Бо дарназардошти тағйирёбии бунёдии низоми муносибатҳои байналмилалӣ 24 сентябри соли 2002 аввалин санади муҳимми муайянкунандаи сиёсати хориҷии кишвар – Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардид, ки дар он мақоми кишварҳои Осиёи Марказӣ баланд буда, зарурати рушди ҳамкорӣ ва ҳусни ҳамҷаворӣ бо онҳо дар боби алоҳида (боби дуюм) таъкид мегардид [7,с.68].

Маҳз ба ҳамин хотир, Президенти кишвар 31 декабри соли 2002 дар Паёми солинавии худ ба мардуми тоҷик хусусияти бисёрсамтии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистонро эълон кард. Зимни табрикоти солинавӣ Роҳбари давлат зикр кард, ки «мо минбаъд ҳам муносибатҳои хайрхоҳона ва дӯстона, ҳамкориҳои мутақобилан судмандро бо ҳамаи давлатҳо, қабл аз ҳама ҳамсояҳои наздик, яъне кишварҳои Осиёи Марказӣ рушд хоҳем бахшид” [28,с.33]. Сиёсати бисёрҷанбаи хориҷии Тоҷикистон, доктринаи «дарҳои боз» ба он мусоидат кард, ки бидуни тағйир додани хатти стратегии ҳифзи манфиатҳои миллӣ ва давлатӣ дар арсаи ҷаҳонӣ ҷумҳурӣ тавонист худро ҳамчун шарики доимӣ, пешгӯишаванда ва боэътимод, ҳамчун субъекти муносибатҳои байналхалқӣ муаррифӣ кунад.Ҳарчанд сиёсати хориҷии кишвар рушди муносибатҳои мутақобиларо бо тамоми кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ ифода менамуд, вале мавқеи кишварҳои минтақа дар сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳим боқӣ монда, зимни Паёмҳои солона ва баромадҳои Пешвои миллат аз минбарҳои баланди созмонҳои минтақавӣ ва байналхалқӣ таъкид мегардид. Мубориза барои захираҳои ашёи хом ва қудратталабӣ падидаи қадимаи робитаҳои байнидавлатӣ ва байналмилалист, вале ибтидои асри XXI дар шароити маҳдудшавии босуръати захираҳои табиӣ, рақобати шадиди иқтисодӣ ва имконияти амалан номаҳдуди техникӣ, ҳамчунин мубориза барои дастёбӣ ба захираҳои стратегӣ ва назорати минтақаҳои дорои аҳамияти ҳаётӣ ва иқтисодӣ суръат хоҳад гирифт.

Ин раванд, қабл аз ҳама, хосси минтақаи Осиёи Марказӣ аст, ки солҳои наздик нуқтаи муҳимми рақобати геополитикӣ ва геостратегии қудратхоҳони ҷаҳон хоҳад гардид.

Ин амр тақозо менамояд, ки ҳам давлатҳои минтақа ва ҳам давлатҳои бузург сиёсати ниҳоят санҷида, созанда ва созгор бо суботу амнияти минтақа ва ҷаҳонро амалӣ намоянд. Осиёи Марказӣ ҳамчун нуқтаи ҳассоси геополитикӣ ва геостратегии ҷаҳон набояд саҳнаи бесуботӣ ва бархӯрдҳои ҷаҳонӣ бошад, балки маркази пайванди манфиатҳои ҷаҳонӣ гардад [10].Дар чунин шароит зарурати рушди ҳамкориҳои мутақобилаи кишварҳои минтақа ба вуҷуд меояд, ки яке аз шартҳои асосии таъмини манфиатҳои миллӣ, амнияти дастаҷамъона ва пешгирии хатарҳои муосир мебошад.

Аз ҷониби дигар, нигоҳ надоштани тавозун дар муносибат бо кишварҳои абарқудрат заминаи ташаккули омилҳои низоъбарангез буда, ба амнияти кишварҳои минтақа хатари бевосита мегардад.Дар марҳилаи ҳозира дар сиёсати хориҷии ҶТ доштани равобити ҳасанаи наздик ва собит бо кишварҳои ҳамсоя ба хотири эҷоди камарбанди боварӣ ва амниятӣ дар тули марзҳои кишвар ва таъмини сулҳу оромӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ яке аз авлавиятҳо ба шумор меравад. Барои ин Ҷумҳурии Тоҷикистонро зарур аст, ки дар муносибат бо кишварҳои ҳамсоя ва минтақа сиёсати дӯстӣ, ҳусни ҳамсоягӣ, ҳамзистии осоишта ва дахолат накардан ба корҳои дохилии якдигарро пеша намуда, дар ҳалли мушкилоти мавҷуда ва масъалаҳои баҳсталаб, ба шумули масъалаҳои сарҳадӣ, аз ҳама гуна фишор худдорӣ намуда, бо роҳи ҳалҳои мусолиматомези сиёсӣ ва гуфтушунидҳо афзалият диҳад. Гузашта аз ин, вай бо истифода аз таҷрибаи нодире, ки дар сулҳофаринӣ ва ҳалли низоъҳо дорад, дар пешгирӣ ва ҳаллу фасли ҳолатҳои низоӣ иқдом мекунад ва саҳм мегирад [7,с.110].

Дар баробари таваҷҷуҳи бевосита ва умқи ҳамкориҳои дуҷониба моҳияти сиёсати минтақавии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар узвият ва ташаббусҳои фаъол дар чаҳорчӯбаи созмонҳои минтақавӣ, аз қабили СААД, СҲШ, шаклҳои гуногуни муколама, саммит ва ниҳодҳои ҳамгироӣ дар минтақа инъикос мегардад.СААД яке аз чунин сохторҳои минтақавие мебошад, ки барои ҳалли масоили амниятӣ фаъолият мекунад. Оғози асри XXI ба оламиён пайдоиши хатарҳои нави ғайрианъанавӣ, аз қабили терроризми байналхалқӣ, ифротгароии сиёсӣ ва динӣ, ҷинояткории муташаккил ва фаромиллӣ ва гардиши маводи мухаддирро муаррифӣ намуд. Аз ин рӯ, зарурати таъсиси созмоне, ки раванди муносибатҳои амниятӣ ва ҳарбиро ба танзим медарорад, ба миён омад. СААД моҳи марти 2002 дар асоси ААД, ки 15 майи 1992 аз ҷониби Арманистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Россия, Тоҷикистон, Ӯзбекистон (баъдтар Озарбойҷон-24 сентябри 1993, Гурҷистон-9 декабри 1993, Беларус-31 декабри1993) дар шаҳри Тошканд ба имзо расида буд, таъсис ёфтааст [9].

Имрӯз созмон узви комилҳуқуқи Низоми таъминоти амнияти байналхалқӣ ба ҳисоб меравад. Оинномаи созмон 7 октябри соли 2002 ба тасвиб расида, яке аз мақсадҳои асосии он ҳамоҳангӣ ва ваҳдати талошҳо ва мубориза алайҳи терроризм ва хатарҳои ғайрианъанавии бехатарӣ мебошад Оинномаи СААД 18 сентябри соли 2003 эътибори қонунӣ пайдо кард. 2 декабри соли 2004 созмон мақоми нозирро дар Маҷмааи Умумии СММ соҳиб шуд [21].

Созмони Аҳдномаи амнияти дастҷамъӣ дар фазои пасошуравӣ ягона блоки ҳарбӣ ба ҳисоб рафта, мақсади асосии он таъмини амнияти дастҷамъӣ дар фазои ин Созмон мебошад. Фаъолияти Созмон ба мубориза бар зидди таҳдиду хатарҳои замони муосир, аз ҷумла амнияти иттилоотӣ, мубориза бар зидди терроризм, экстремизм, қочоқи ғайриқонунии маводи мухаддир ва дигар ҷиноятҳо равона шудааст ва он пурра аз уҳдаи ин кор мебарояд [23].Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз асосгузорони механизми "Панҷгонаи Шанхай" ва яке аз таъсисдиҳандагони СҲШ ба ҳисоб меравад. Иштироки фаъоли Тоҷикистон дар СҲШ ба хотири таҳкими муносибатҳои неки ҳамсоягӣ, равобити боэътимод ва дӯстона дар байни давлатҳои аъзо ва нозир, инчунин таъмини амнияту оромӣ, рушди устувори иқтисодӣ дар минтақа ва таҳкими робитаҳои фарҳангӣ мебошад.

Дар ин замина бояд таъкид намуд, ки ташаккули Панҷгона ба созмони мукаммали минтақавӣ маҳз бо дарназардошти афзоиши таҳдидҳои ғайрианъанавӣ сурат гирифта, Сохтори минтақавии зиддитеррористӣ – ифодаи фаъолияти мубориза бар зидди терроризм, ифротгароӣ ва ҷудоихоҳӣ (сепаратизм) дар минтақаи Осиёи Марказӣ - шаҳри Тошканд амал менамояд. Мустақар будани он дар Осиёи Марказӣ шаҳодати нақши

минтақа ва инъикоси манфиатҳои Россия ва Хитой мебошад. Сохтор дар асоси Эъломияи Шанхай дар бораи мубориза бар зидди терроризм, ҷудоихоҳӣ ва ифротгароӣ таъсис ёфт, ки 15-уми июни соли 2001 аз ҷониби кишварҳои аъзои СҲШ қабул шуда буд. Тартиби фаъолияти сохтор ба воситаи қарордодҳои алоҳидаи байналхалқие танзим мегардад, ки миёни кишварҳои аъзои СҲШ баста шудааст [15,с.11].

Талошҳои ҳамгироии минтақавӣ, ки Пешвои миллати тоҷикон дар саргаҳи он меистанд, бинобар буҳрони иқтисодӣ, мавҷудияти мушкилоти байниякдигарӣ, дахолати қудратҳо ва мавқеи мухталифи сарварони кишварҳои минтақа ба таври пурра муваффақ нагаштанд. Дар оғози даҳсолаи дуюми асри навин ҳаводиси нави муносибатҳои байналмилалӣ, бахусус «Баҳори араб», буҳрони Ироқ ва Сурия, зуҳури ДИИШ ва масъалаи Украина воқеиятҳои наверо барои ҷаҳониён возеҳ намуданд, ки бо зуҳури хатарҳои нав ва шиддат гирифтани хатарҳои маъмулӣ алоқаманд буданд. Хатару таҳдидҳои нави ҷаҳонӣ ҳамқадам бо раванди ҷаҳонишавӣ буда, инкишоф меёбанд. Аз ин рӯ, барои пешгирӣ ва мубориза бо онҳо усулҳои нав ва муассир зарур мебошанд.

Дар ин марҳилаи мураккаби сар задани инқилобҳои ранга дар Қирғизистон, ташаннуҷи вазъ дар Афғонистон, тақвияти мавқеи "Толибон", Президенти Тоҷикистон дар Паём ба Маҷлиси Олӣ вобаста ба минтақа ва мақоми он дар сиёсати хориҷии мо чунин изҳор доштанд: "Дар минтақаи Осиёи Марказӣ ягон масъалае вуҷуд надорад, ки онро бо нияти нек ва ҳамкории созандаи кишварҳои ҳамсоя ҳал кардан ғайриимкон бошад! Ин мавқеъ, қабл аз ҳама, ба ҳаллу фасли масоили обу энергетика дар минтақа дахл дорад, ки ҳамеша вирди забонҳост ва калиди ҳалли ин масъаларо мо метавонем боз ҳам бо як калима ифода намоем: ҳамкорӣ! Умуман чи дар ин мавзуъ ва чи дар бахшҳои дигари ҳамкориҳои минтақавӣ ҳамгироии ҳарчи бештари кишварҳои Осиёи Марказӣ, таъмини рафтуомади озодонаи шаҳрвандон, интиқоли молу сармоя ва хизматрасонӣ, тақвияти равобит дар руҳияи умумиятҳои таъриxиву фарҳангӣ ва ҳусни ҳамҷаворӣи мардумони он аз ҳадафҳову мақсадҳои асосии Ҷумҳурии Тоҷикистон буду ҳаст ва дар ин ҷода таҳким бахшидани ҳамкории созандаи минтақавӣ бо ҳамсоягони наздики худ аз вазифаҳои муҳимтарини сиёсати хориҷии мо мебошад" [11].

Сарвари давлати тоҷикон дар суханронии худ ҳангоми ифтитоҳи бинои нави Вазорати корҳои хориҷӣ (15 марти соли 2013) дар самти муносибат бо кишварҳои минтақа чунин таъкид намуданд: «Дар низоми муносибатҳои байнидавлатии Тоҷикистон кишварҳои ҳамсоя ва минтақа мақоми авлавиятро ишғол менамоянд. Мо ҷонибдори минбаъд вусъат бахшидани таҷрибаи мусбат, бисёрасра ва созандаи ҳамзистии дӯстонаи мардумони Осиёи Марказӣ мебошем» [18].Таҳлили равандҳои муосири байналмилалӣ аллакай на танҳо муносибати геополитикӣ, балки геоиқтисодиро тақозо менамояд. Имрӯз кишварҳои миллӣ бояд дар қиёс бо замони пешин ҳар чи бештар равандҳои минтақавӣ ва ҷаҳониро ба инобат гиранд.Бо назардошти воқеиятҳои муосир зарурати қабули чораҳои махсус, асноди меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва ваҳдати талоши кишварҳои минтақа возеҳ мегардад. Тоҷикистон низ бо сарварии Пешвои хирадманд Э.Раҳмон барои пешгирии хатарҳои муосир ва муайян намудани ҳадафҳои сиёсати хориҷӣ чораҳои муайянеро меандешад. Дар ин самт яке аз асноди муҳим Консепсияи сиёсати хориҷӣ мебошад.

Консепсия таҳия ва роҳандозии чунин сиёсати хориҷиро пешбинӣ мекунад, ки он ба мутобиқ намудани рушди кишвар ба равандҳои тавсеаёбандаи ҳамгироӣ, минтақавишавӣ ва ҷаҳонишавӣ мусоидат намояд, имкониятҳои муносиби навро ҷиҳати пешгирӣ ва рафъи хатарҳову чолишҳои имконпазир ба амнияти миллии он фароҳам оварад, заминаҳои мусоидро барои татбиқи пайгиронаи манфиатҳои миллӣ дар асоси воқеъбинӣ ва мутавозинӣ таъмин кунад. Дар низоми равобити байнидавлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон кишварҳои ҳамҷавор мақоми воло доранд. Тоҷикистон ҷонибдори густариши минбаъдаи таҷрибаи мусбӣ, бисёрасра ва созандаи ҳамзистии дӯстонаи халқҳои Осиёи Марказӣ мебошад [5].Ҷанбаи муҳим дар самти татбиқи сиёсати минтақавӣ қатъияти Сарвари давлат дар масъалаи рушду таҳкими ҳамкорӣ бо Ҷумҳурии Ӯзбекистон ба шумор меравад. Тавре маълум аст, ин кишвар аз солҳои аввали истиқлолият то оғози ҳазораи нав ба шарики асосии тиҷоратии Тоҷикистон табдил ёфт. Зиёда аз он, 16 июни соли 2000 байни ҷонибҳо Аҳдномаи абадии дӯстӣ ба имзо расид, ки то ҳол дар сиёсати хориҷии мо назир надорад.

Вале аз соли 2000-ум инҷониб муносибати ду кишвари ба ҳам дӯсту бародар коста гардида, миёни кишварҳо режими раводид ҷорӣ гардид. Гардиши мол то ба дараҷае поён рафт, ки он соли 2015 ба 9 млн доллари амрикоӣ расид. Дар баробари ин, сатҳи ҳамкориҳои сиёсӣ низ хислати тундро касб карда, масъалаи обу энергетика ба яке аз омилҳои низоъбарангез дар равобити кишварҳо табдил ёфт.

Новобаста аз ин, ҳангоми авҷи ташаннуҷи ихтилофи кишварҳо зимни таҳияи Консепсияи нави сиёсати хориҷӣ мақоми Ӯзбекистон дар сиёсати хориҷии Тоҷикистон муҳим арзёбӣ гардида, зарур будани муносибатҳои баробар, мутақобилан судманд, беғараз ва устувор ҳамчун омилҳои муайянкунанда таъкид гардид. Чунин муносибат ва изҳори анъанаҳои ҳамсоягӣ ва камоли инсонӣ зимни вафоти аввалин Президенти Ҷумҳурии Ӯзбекистон Ислом Каримов, ширкат дар маросими такфини ӯ, ки аз суннатҳои неки мардуми тоҷик шаҳодат медод, минбаъд заминаи то сатҳи стратегӣ расидани ҳамкориҳои ду кишвари дӯсту ҳамсоя гардиданд. Ҳамзамон, беҳдошти сатҳи ҳамкориҳои дуҷониба ба вазъи умумии ҳамкории кишварҳои минтақа таъсири мусбат расонида, заминаи ташкили мулоқоти сарони кишварҳои Осиёи Марказӣ ва роҳандозии ҳамгироии минтақавӣ гардиданд.

Ташаккул ва татбиқи сиёсати хориҷӣ, ки меҳвари онро сиёсати «дарҳои боз» ташкил медиҳад, аз дастовардҳои бузурги давлати мо дар замони соҳибистиқлолӣ ба шумор меравад. Ҳамагон медонанд, ки амалӣ намудани чунин сиёсат аз ҷасорату намунаи бевоситаи Пешвои миллат бармеояд.

Давлати мо дар доираи сиёсати «дарҳои боз» дар солҳои соҳибистиқлолӣ дар сиёсати хориҷии хеш таваҷҷуҳи асосиро нахуст ба таҳким ва тавсеаи муносиботи ҳасана бо кишварҳои ҳамсояи Осиёи Марказӣ - Ӯзбекистон, Қазоқистон, Туркманистон ва Қирғизистон равона намуда, равобит бо ин давлатҳоро дар асоси дӯстӣ, эҳтирому эътимоди тарафайн, хайрхоҳӣ ва ҳамкории судманду созанда таҳкиму густариш бахшидааст.Тоҷикистон феълан ҳамкории хориҷӣ ва равобити дӯстонаро бо се кишвари ин минтақа (ба истиснои Қирғизистон) дар асоси шарикии стратегӣ амалӣ менамояд, ки ин раванд ба манфиати мардумони ҳамаи давлатҳо мебошад. Сатҳ, умқ ва самтҳои ҳамкории мутақобилаи Тоҷикистон бо Афғонистон то ғасби қудрат аз ҷониби "Толибон" ҷавобгӯи манфитаҳои тарафайн буда, ба таъмини субот ва амният на танҳо дар Афғонистон, балки дар тамоми минтақа равона гашта буданд.Тавре Пешвои миллат таъкид намуданд, «Тоҷикистон тақвияти дӯстии таърихии мардумони Осиёи Марказиро амри усулан зарурӣ медонад ва ҳамзамон бо ин, ҷонибдори густариши равобити ҳасана, ҳамкории иқтисодӣ ва фарҳангиву гуманитарӣ, равуои озоди одамону нақлиёт ва интиқоли бемамониати сармояву хизматрасониҳо буда, ҷиҳати таҳкими равандҳои ҳамгироӣ ҷонибдори рафъи низоми раводид дар минтақа аст.

Таҳкими ҳамкорӣ бо кишварҳои минтақа, аз як тараф, дар заминаи умумиятҳои таърихӣ, фарҳангӣ, сиёсӣ ва иқтисодӣ сурат гирад, аз ҷониби дигар, дар заминаи муносибати дӯстонаи Пешвои миллат бо сарварони кишварҳои Осиёи Марказӣ тақвият меёбад. Чунин сиёсат дар доираи созмони минтақавию байналмилалӣ, аз ҷумла Созмони Милали Муттаҳид, Созмони Ҳамкории Шанхай, Созмони Аҳдномаи Амнияти Дастаҷамъӣ, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, Созмони ҳамкории иқтисодӣ, Созмони ҳамкории исломӣ, Машвари ҳамкорӣ ва тадбирҳои боварӣ дар Осиё сурат гирифта, ҳадафи рифоҳи умумӣ ва таъмини амнияти минтақавиро пайгирӣ менамоянд.

Дар мубориза бо хатарҳо, чолишҳо ва таҳдидҳои муосир дар доираи СҲШ Ҷумҳурии Тоҷикистон худро ҳамчун шарики боэътимод ва фаъол муаррифӣ намудааст. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯзҳои аввали таъсиси Созмон доимо масъалаи бухрони Афғонистонро дар сархати рӯзномаи маҷлиси Созмони мазкур ба миён мегузоштанду вазъиятро пешгӯӣ мекарданд. Ба ин масъала баъзе аз кишварҳои аъзои СҲШ ва дигар кишварҳои ҷаҳон, ки аҳамияти ҷиддӣ намедоданд, ҳоло, инро дарк карданд ва баъзе аз онҳо дурустии мавқеи Э. Раҳмонро эътироф карданд [6].

Пешвои миллат ҳамчун роҳбари ояндаангар медонад, ки ҷаҳони имрӯза ҷаҳони ҳамгироист ва ҳеҷ кишваре дар алоҳидагӣ наметавонад рушди босубот ва амнияти пойдор дошта бошад. Бинобар ин, дар чандин маврид мушкилотеро, ки дар оянда мумкин аст

домангири минтақаи Осиёи Марказӣ ва умуман ҷаҳони муосир гарданд, пешбинӣ намуда, барояшон роҳи ҳалли муносиб ба миён мегузорад [28,с.8].

Албатта, дар тамоми минтақаҳои олам масъалаҳои муайян мавҷуданд, ки метавонанд монеи густариши ҳамкориҳои минтақавӣ гарданд. Дар Осиёи Марказӣ масъалаи тақсимоти марзӣ ва дарёҳои фаромарзӣ ба назар мерасанд, ки аз як ҷониб эҳтимоли омили хушунат ва низоъ гардида, аз ҷониби дигар дар сурати муносибати оқилона ба он боиси таҳкими ҳамкориҳо шуда метавонад. Дар робита ба масоили ҳалталаби обӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон чунин изҳор доштанд: "Тоҷикистон ҳамеша ҷонибдори ҳамкории мутақобилан судманд ва муносибатҳои неки ҳамсоягӣ буд, ҳаст ва хоҳад монд.

Мавзуи об ва истифодаи оқилонаву одилона аз захираҳои гидроэнергетикӣ яке аз мавзуъҳои муҳим барои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Зеро дарки дурусти ин масъала ва ҳаллу фасли ихтилофоти марбут ба об дар сатҳи минтақа метавонад ояндаи босубот ва тавсеаёфтаеро барои Тоҷикистон ва кулли минтақа тазмин намояд.

Мо хуб мефаҳмем, ки танҳо ҳамкории мутамаддин ва иродаи сиёсӣ метавонад ба ҳамаи мо пешрафту инкишофро дар ин ҷода таъмин намоянд. Тоҷикистон ба чунин ҳамкорӣ комилан омода аст" [28,с.12].

Ҳамзамон, ташаббусҳои Пешвои миллат, аз ҷумла соли 2003 - Соли байналмилалии «Оби тоза», солҳои 2005-2015 Даҳсолаи байналмилалии амал "Об барои ҳаёт", соли 2013 Соли байналмилалии ҳамкорӣ дар соҳаи об ва Даҳсолаи байналмилалии амал «Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028», ки аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ ҷонибдорӣ ёфтаанд, на танҳо ба самти рафъи мушкилоти глобалии сайёра равона шудаанд, балки махсусияти минтақаи Осиёи Марказиро ифода менамояд. Агар дар давраҳои аввали соҳибистиқлолии кишварҳои минтақа масъалаи обу энергетика ба яке аз масоили ихтилофангез табдил гашта бошад, пас дар заминаи ташаббусҳои Пешвои миллати тоҷикон ва сиёсати пайгиронаи хориҷӣ имрӯз онҳо ба омили наздикшавии мавқеъ ва ҳамгироии кишварҳои минтақа табдил ёфтаанд.

Роҳбарияти давлати Тоҷикистон ҳамкории густурдаи минтақавиро воситаи муҳимтарини ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, экологӣ ва таъмини амнияту субот дар Осиёи Марказӣ медонад. Мо якҷоя ва дар ҳамкории созандаву ҳусни эътимод бо якдигар метавонем бар зидди таҳдиду хатарҳои глобалии муосир дар минтақа муқовимат ва истодагарӣ намоем.Мо боварии комил дорем, ки ҳамгироии созандаи минтақавӣ ба манфиати давлату халқҳои ҳамаи минтақа ва ҳар як кишвари Осиёи Марказист [14,с.26].

Тоҷикистон тақвияти дӯстии таърихии мардумони Осиёи Марказиро амри усулан зарурӣ медонад ва ҳамзамон бо ин, ҷонибдори густариши равобити ҳасана, ҳамкориҳои иқтисодӣ ва фарҳангиву гуманитарӣ, равуои озоди одамону нақлиёт ва интиқоли бемамониати сармояву хизматрасониҳо буда, ҷиҳати таҳкими равандҳои ҳамгироӣ ҷонибдори рафъи низоми раводид дар минтақа аст.

Як ҳақиқат мусаллам аст, ки мардумони Осиёи Марказӣ метавонанд дар якҷоягӣ ва муттаҳидӣ ҳар гуна масъалаву мушкилотро ҳаллу фасл кунанд ва бар зидди ҳар гуна хатару таҳдидҳои ҷаҳони муосир якҷоя истодагарӣ намоянд.

Ҳарчи зудтар барқарор гардидани сулҳу суботи сиёсии пойдор дар қаламрави ҳамсояи ҷанубии мо – Афғонистони ҳамҷавор, ҷавобгӯи манфиатҳои ҳаётиву миллии Тоҷикистон аст [12].Маҳз ин нуктаҳо дар сиёсати минтақавии Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос мегардад, ки ба таҳкими равобити минтақавӣ, дӯстӣ, ҳусни ҳамҷаворӣ ва таъмини амният дар он даъват менамояд. «Тоҷикистон чунин мешуморад, ки минтақаи Осиёи Марказӣ барои ҳалли ҳамаи мушкилоти иқтисодиву иҷтимоӣ ва экологӣ, муқовимати муассир бо таҳдиду хатарҳои муосир ва таъмин кардани сатҳи рушди сифатан нав ҳамаи захираву имкониятҳоро дорад.

Дар ин самт пешниҳоди ташаббусҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба масъалаи истифодаи оқилонаи об ва ҳамгироии минтақавӣ, аз қабили Лоиҳаи энергетикии минтақавии "CASA-1000" (CASAREM) байни 4 давлати Осиёи Марказӣ ва Осиёи Ҷанубӣ - Қирғизистон, Тоҷикистон, Афғонистон ва Покистон қобили зикр мебошад. Бояд гуфт, ки ташаббусҳо дар соҳаи об, пеш аз ҳама, ба таҳкими ҳамкориҳо ва танзими муносибатҳо дар

ин соҳаи ҳаётан муҳим нигаронида шуда, мавзуи обро аз чаҳорчӯбаи фаҳмиши классикӣ ва куҳнашудаи он раҳо мекунанд ва назари навро дар истифодаи захираҳои обии минтақа талқин менамоянд, ҳадафи истифодаи таҷрибаи пешрафтаи якдигар ва ҷаҳонро дар ҳалли масъалаҳои баҳсноку низоъангез, аз ҷумла, идоракунии захираҳои оби дарёҳои сарҳадгузар пайгирӣ мекунанд" [3].Агар мо аз сиёсати хориҷии минтақавии Ҷумҳурии Тоҷикистон натиҷагирӣ намоем, пас мо бояд як нуктаро дарк намоем, ки дар шароити осебпазирии кишварҳои миллӣ ва шиддат гирифтани хатарҳои муосир дар нимаи дуюми асри XXI ҳифзи субот ва амният яке аз дастовардҳои асосии сиёсати хориҷӣ ба шумор меравад.

Аз ҷониби дигар, муваффақияти сиёсати хориҷӣ ва дипломатияи тоҷик, пеш аз ҳама, аз маҳорати барномарезӣ ва дурандешии сарвари он, анъанаҳои давлатдорӣ, арзишҳои фарҳангию маънавӣ ва касбияти кормандони хадамоти дипломатӣ вобаста мебошад. Имрӯз истиқрори муносибатҳои дипломатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо 180 кишвари ҷомеаи ҷаҳонӣ ва узвият дар 80 созмони бонуфузи байналхалқию минтақавӣ дастовардҳои сиёсати дарҳои кушод мебошанд.Кишварҳои олам ҳангоми тарҳрезии сиёсатҳои дарозмуддат ва интихоби мамлакате ҳамчун шарики стратегӣ, пеш аз ҳама, ба оромиши кунунии он ва заминаҳои субот дар оянда менигаранд. Аз ин нуқтаи назар, Тоҷикистон ба баракати сиёсати сулҳҷӯёна ва ваҳдатофари Эмомалӣ Раҳмон, аз тарафи шариконн хориҷии мо кишваре шинохта мешавад, киояндаи босубот ва сиёсати устувор дорад. Ин навъи нигариш, бешубҳа, роҳро барои ҳамкориҳои оянда ва сармоягузориҳои дарозмуддат боз намуда, заминасози рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва нақшофарии бештари Ҷумҳурии Тоҷикистон дар минтақа ва ҷаҳон хоҳад буд.

Чунин мавқеъгирӣ дар самти Афғонистон низ ба назар мерасад, ки сулҳи пойдор ниёзи ҳаётии мардуми Афғонистон ва калиди амнияту суботи устувор дар минтақа мебошад. Кишвари Тоҷикистон аз оғози истиқлол бо ҳифзи мавқеи усулии зиддитеррористӣ ҷонибдори ҳалли сиёсии буҳрони Афғонистон мебошад. Мо бар он назарем, ки мардуми бародари Афғонистон чун фарзандон ва соҳибони ин хиттаи бостонӣ бояд худ ба низои хунин ва харобгар бо ваҳдат ва муттаҳидӣ ва дарки масъулияти таърихӣ нуқтаи поён гузоранд. Кишварҳо ва ниҳодҳои байналмилалӣ бояд фақат мусоидат ва кумак намоянд.

Дар маҷму, сиёсати минтақавии Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди пайвастаи густариши ҳамкориҳоро бо давлатҳои Осиёи Марказӣ инъикос мекунад, ки ба сулҳу субот дар тамоми минтақа нигаронида шудааст.

АДАБИЁТ

1. Алиева Р.Р. Формирование основополагающих принципов внешней политики Республики Таджикистан / Р.Р. Алиева // Ученые записки. – 2014. -№4(41). -С.1-9.
2. «Географическая ось истории» Хэлфорда Макиндера. https:// textbooks.studio/uchebnik-geopolitika/geograficheskaya-istorii-helforda.html
3. Дастовардҳои сиёсати хориҷии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. https://mfa.tj/tg/ main/sijosati-khoriji/dastovardhoi-sijosati-khorijii-tojikiston
4. Казанцев А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: Мировая политика и Центральная Азия / А.А. Казанцев. -М., 2008.
5. Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 январи соли 2015, №332 тасдиқ шудааст. [Манбаи электронӣ]. http://mfa.tj/?l=tj&cat=109&art=1072
6. Муҳаммадзода П. Президенти Тоҷикистон аз рӯзҳои аввали таъсиси СҲШ пайваста масъалаи буҳрони Афғонистонро дар сархати рӯзномаи маҷлиси ин созмон гузошта, вазъиятро пешгӯӣ мекарданд / Муҳаммадзода П. [Манбаи электронӣ]. https://khovar.tj/2021/09/parviz-mu-ammadzoda-prezidenti-to-ikiston-az-r-z-oi-avvali-tasisi-s-sh-pajvasta-masalai-bu-roni-af-onistonro-dar-sarhati-r-znomai-ma-lisi-in-sozmon-guzoshta-vaziyatro-peshg-mekardand/
7. Назаров Т. Дипломатияи муосири тоҷик / Т. Назаров, Сатторзода А. –Душанбе: Ирфон, 2006. -224 с.
8. Нурзода М. Ташаккули низоми амнияти минтақавии Осиёи Марказӣ дар қаринаи муносибатҳои Россия ва Тоҷикистон (1992-2018): дисс. н.и.т. / М. Нурзода. -Душанбе, 2020. -200 с.
9. Организация договора о коллективной безопасности. [Электронный ресурс]. URL: https://www.mfa.am/ru/ international-organisations/1 (дата обращения: 19.06.2019).
10. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э.Ш.Раҳмонов ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон,16.04.2005. [Манбаи электронӣ]. http://www.president.tj/ node/199
11. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ. 20.04.2011. [Манбаи электронӣ]. http://www.president.tj/node/193

12. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 23.04.2014. [Манбаи электронӣ]. http://www.president.tj/node/6598
13. Раҳмонов Э. Тоҷикистон: чаҳор соли истиқлолият ва худшиносӣ / Э. Раҳмонов. -Душанбе, 1995.
14. Саҳифаи нави дипломатияи тоҷик / Зери назари Ҳ. Зарифӣ. –Душанбе: Ирфон, 2013. -160 с.
15. Сборник документов ШОС. КИД МО КНР (на трех языках). -Пекин, 2006. -210 с.
16. Сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар масири истиқлолият / Зери назари Ҳ. Зарифӣ. -Душанбе: Ирфон, 2011. -340 с.
17. Созмони ҳамкориҳои Осиёи Марказӣ: ташаккул, таҳаввул ва дурнамо (МТС назди Президенти ҶТ) - Душанбе: 2005. – 175с.
18. Суханронӣ дар вохӯрӣ бо кормандони дипломатии кишвар ба ифтихори ифтитоҳи бинои нави Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон 15.03.2013. [Манбаи электронӣ]. http://www.president. tj/node/4113
19. Токаев К. Внешняя политика Республики Казахстан в период становления нового мирового порядка: дисс. на соискание уч.степени кан. пол.наук. специальность 23.00.04 - Политические проблемы международных отношений и глобального развития / К. Токаев. -М., 2001. -440 с.
20. Тоҷикистон ва Бунёди байналмилалии наҷоти Арал. [Манбаи электронӣ] URL: https://mfa.tj/tg/main/view/146/tojikiston-va-bunjodi-bainalmilalii-najoti-aral (санаи муроҷиат: 07.12.2019).
21. Тоҷикистон ва Созмони Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ. [Манбаи электронӣ].// URL: http://mfa.tj/ ?l=tj&cat =34&art=163 (санаи муроҷиат: 19.06.2019).
22. Усмонов И. Сулҳнома / И. Усмонов. -Душанбе, 2002. -720 с.
23. Фирӯзаи Д. Нишастҳои СААД ва СХШ метавонанд нуфузи Тоҷикистонро чун кишвари ташаббускор боз ҳам боло баранд / Фирӯзаи Д.. [Манбаи электронӣ]. https://khovar.tj/2021/09/nishast-oi-saad-va-s-sh-metavonad-nufuzi-to-ikistonro-chun-kishvari-tashabbuskor-boz-am-bolo-barad-andesha-oi-korshinoson-dar-in-mavrid/ Сентябрь 16, 2021 16:41
24. Центральная Азия: геополитика, геоэкономика, безопасность / Редколл.: Р.М. Алимов, Ш.Р. Арифханов и др. – Ташкент: Шарк, 2002. =208 с.
25. Шарипов А.Н. Внешняя политика РТ в контексте современных глобальных угроз и вызовов / А.Н. Шарипов, Н.М. Мирзоев // Сборник материалов Межвузовской научно-практической конференции в РТСУ (28.02.20200). –Душанбе, 2020. -С.99-109.
26. Шарипов А.Н. Маводи конфронси ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ “Самтҳои афзалиятнок ва дурнамои тавсеаи сиёсати бисёрсамтаи Тоҷикистон дар шароити муосир" / А.Н. Шарипов. -Душанбе, 2019. -С.79-88.
27. Юлдашев, К. Эмомали Рахмонов -основатель дипломатии и внешней политики суверенного Таджикистана / К. Юлдашев. -Душанбе: Ирфон, 2001. -95 с.
28. 25 қадам дар паҳнои олам. -Душанбе: Ирфон, 2016. – 220 с.

ҶАНБАҲОИ МИНТАҚАВИИ СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола ҷанбаҳои минтақавии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки афзалияти минтақавӣ дар сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дарназардошти умумияти таърихӣ, арзишҳои фарҳангӣ-ичтимоӣ ва манфиатҳои мутақобилаи кишварҳои минтақа ташаккул ёфтааст. Касби истиқлолият зарурати афзалият додан ба самти минтақавӣ дар сиёсати хориҷии Тоҷикистон тақозо менамуд, ки аз муроҷиати аввалини Сарвари давлат бармеояд. Дар мақола таъсири вазъи Афғонистон ба амнияти Осиёи Марказӣ, зарурати ваҳдати талошҳои кишварҳои минтақа баҳри муқовимат бо хатарҳои ғайрианъанавӣ инъикос шудааст. Муаллиф ҷанбаҳои минтақавии сиёсати хориҷии Тоҷикистонро дар таъкиди афзалияти ҳамкорӣ бо кишварҳои минтақа дар асноди муайянкунандаи сиёсати хориҷӣ, маъруза ва баромадҳои Президенти Тоҷикистон, ҳамкории мутақобила дар чаҳорчӯбаи созмонҳои минтақавӣ ва татбиқи лоиҳаҳои муштарак ишора намудааст. Дар баробари ин, ҷой доштани сатҳи баланди равобити дуҷониба байни кишварҳои минтақа таъкид шудааст. Инчунин, дар мақола аҳамияти ташаббусҳои кишвари мо, на танҳо ҳамчун роҳҳҳои рафъи мушкилоти глобалии сайёра, балки ҳамчун ифодаи махсусияти минтақаи Осиёи Марказӣ нишон дода шудаанд. Дар баробари ин, моҳияти сиёсати хориҷии минтақавии кишвари мо ба таври возеҳ инъикос шудааст.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, Осиёи Марказӣ, муроҷиатнома, самти афзалиятноки сиёсати хориҷӣ, равандҳои ҳамгироӣ, Афғонистон, дастовардҳо, ташаббусҳои умумиҷаҳонӣ.

РЕГИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются региональные аспекты внешней политики Республики Таджикистан. Автор отмечает, что региональные приоритеты во внешней политике Республики Таджикистан формируются с учетом исторической общности, культурных и социальных ценностей и взаимных интересов стран региона. Обретение независимости обусловило необходимость отдать приоритет региональному направлению внешней политики Таджикистана, что следует из Первого Обращения Главы государства. В статье подчеркивается влияние ситуации в Афганистане на безопасность в Центральной Азии и необходимость объединения усилий стран региона для противодействия нетрадиционным угрозам. Автор указывает региональные аспекты внешней политики Таджикистана, подчеркивая приоритетность сотрудничества со странами региона во внешнеполитических документах, отчетах и выступлениях Президента Таджикистана, сотрудничество в рамках региональных организаций и реализации совместных проектов. В статье также подчеркивается важность инициатив нашей страны не только как способ решения глобальных проблем планеты, но и как отражение специфики Центральноазиатского региона. При этом четко отражена суть региональной внешней политики нашей страны.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, Центральная Азия, обращение, приоритеты внешней политики, интеграционные процессы, Афганистан, достижения, глобальные инициативы.

REGIONAL ASPECTS OF FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines the regional aspects of the foreign policy of the Republic of Tajikistan. The author notes that regional priorities in the foreign policy of the Republic of Tajikistan are formed taking into account the historical community, cultural and social values and mutual interests of the countries of the region. The gaining of independence made it necessary to give priority to the regional direction of Tajikistan's foreign policy, which follows from the First Address of the Head of State.The article emphasizes the impact of the situation in Afghanistan on security in Central Asia and the need to unite the efforts of the countries of the region to counter non-traditional threats. The author points out the regional aspects of Tajikistan's foreign policy, emphasizing the priority of cooperation with the countries of the region in foreign policy documents, reports and speeches of the President of Tajikistan, cooperation within the framework of regional organizations and the implementation of joint projects.The article also emphasizes the importance of our country's initiatives, not only as a way to solve global problems of the planet, but also as a reflection of the specifics of the Central Asian region. At the same time, the essence of the regional foreign policy of our country is clearly reflected.

Keywords: Republic of Tajikistan, Central Asia, appeal, foreign policy priorities, integration processes, Afghanistan, achievements, global initiatives.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Шарипов Амриддин Нуридинович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи дипломатия ва сиёсати хориҷии ҶТ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992)988-50-10-11.** E-mail: **amrsharif@mail.ru**
Ҳамидов Фаррух Алиевич - Донишгоҳи давлатии Данғара, ассистенти кафедраи илмҳои гуманитарӣ. **Суроға**: 735320, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Данғара, кӯчаи Шарифов, 3. Телефон: **(+992) 987-80-20-29.** E-mail: **farrukhhamidov93@gmail.ru**
Сведения об авторах: ***Шарипов Амриддин Нуридинович*** – Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры дипломатии и внешней политики РТ. **Адрес:** 735320, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспепкт Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 988-50-10-11.** E-mail: **amrsharif@mail.ru**
Хамидов Фаррух Алиевич - Дангаринский государственный университет, ассистент кафедры гуманитарных дисциплин**. Адрес:** 735320, Республика Таджикистан, Дангара, улица Шарифова, 3. Телефон: **(+992)987-80-20-29**. E-mail: **farrukhhamidov93@gmail.ru**

Information about the authors. ***Sharipov Amriddin Nuridinovich*** - Tajik National University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Diplomacy and Foreign Policy of the Republic of Tajikistan. **Address**: 735320, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 988-50-10-11.** E-mail: **amrsharif@mail.ru**
Hamidov Farrukh Alievich - Dangara State University, assistant of the department of humanitarian disciplines. **Address**: 735320, Republic of Tajikistan, Dangara, Sharifov street, 3. Phone: **(+992) 987-80-20-29**. E-mail: **farrukhhamidov93@gmail.ru**

ИЛМҲОИ ФАЛСАФА - ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

УДК 316.2(575.3)

МУҲИТИ ИҶТИМОИЮ ФАРҲАНГИИ ЗАМОНИ ИБНИ МИСКАВАЙҲ

Давлатов П.Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Абӯалӣ Аҳмад ибни Муҳаммад Мискавайҳи Розӣ дар асри IV-V ҳиҷрӣ (X-XI-мелодӣ) зиндагӣ ва фаъолият намудааст. Ин аср дар таърихи халқи тоҷику форс даврони шукуфоӣ ва ривоҷу равнақи фарҳангу тамаддуни ин мардумон мебошад. Исботи ин гуфтаҳои мо суханони мусташриқ ва муҳаққиқи муосири швейтсариягӣ – Адам Метс мебошад, ки аз он аср ба унвони «давраи тиллоии тамаддуни исломӣ, давраи инсонгароӣ ва ренессанси исломӣ» ном мебарад [3,с.9; 4,с.7-12]. Ба андешаи мо, чунин унвони олӣ гирифтани ин давра беасос нест, чунки дар ин давра улуми мухталиф рушду инкишоф намуда, марказҳои илмиву фарҳангӣ, аз ҷумла мактабу мадрасаҳо ва ҷараёну мазҳабҳои гуногуни диниву илмӣ ташаккул ва нашъунамо ёфта, на танҳо дар ҳудуди қаламрави форсизабонон, балки берун аз он ҳам маъруфу машҳур гардиданд.

Барои ошноии комил бо паҳлуҳои гуногуни зиндагии ҳар як мутафаккир, омӯзиши вазъияти иҷтимоӣ, иқтисодию сиёсӣ ва фарҳангию динии замони ӯ муҳим ва зарур аст. Мусаллам аст, ки барои фаъолияту эҷоди пурсамари ҳар як шахсияти фарҳангӣ муҳити амну осудаи зиндагӣ ва шароити муайяни иҷтимоӣ ва сиёсию иқтисодӣ мусоидат менамоянд ва бевосита ва ё бавосита ин муҳит дар ташаккул ва рушду инкишофи ҷаҳонбинӣ ва фаъолияти илмиву эҷодии ӯ таъсир расонда, самти минбаъдаи фаъолияти ӯро муайян менамояд.

Шароити таърихӣ, вазъи сиёсию иқтисодӣ ва муҳити иҷтимоию фарҳангӣ дар рушду инкишофи шахс ва ҷомеа, ҳаёти фардию иҷтимоӣ ва ташаккулу такомули маънавии шахс таъсири зиёд мерасонанд. Чунки шахс дар он иштироккунандаи бевосита буда, ҳодисаҳо ва воқеаҳое, ки дар ҷомеа, дар давру замоне, ки ӯ зиндагӣ ва фаъолият мекунад, ба амал меоянд, барояш бегона нестанд, ӯро канор намегузоранд. Тасдиқи ин гуфтаҳо аз саҳифагардонии таърихи ҳар як давру замон, ҳодисаву воқеаҳои дар он замон ба амал омада, пайдоиш, рушду пешрафт ва суқуту таназзули ин ё он шоҳону амирон ва хонадони онҳо, саҳми онҳо дар рушди ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа, аз ҷумла фарҳангу маънавиёти онҳо ба таври возеҳу равшан ошкор мегардад. Таърих гувоҳ аст, ки аз сиёсати хирадмандонаи шоҳону амирон ва вазирони соҳибмаърифат мамлакатҳо ободу шукуфо гашта, илму фарҳанг ба дараҷаи хеле баланд тараққӣ кардааст ва дар ин айём бузургтарин олимону донишмандон, шоирону адибон, муфассирону муҳаддисон, мутафаккирону ҳакимони ҷаҳоншумул зуҳур кардаанд, ки бо осору эҷоди мондагори худ, дар хазинаи фарҳанги башарӣ саҳми арзанда гузоштаанд. Аз ҷумла, метавон шоҳону амирони хонадони Сомониёну Балъамиён ва Оли Бувайҳро зикр кард, ки аз сиёсати хирадмандонаи онҳо кишварҳо ободон гашта, аҳолӣ нисбатан зиндагии осуда доштанд, ки ин омили ривоҷу равнақи марказҳои илмӣ ва зуҳур намудани донишмандону нобиғаҳои барҷастаи илмӣ дар улуми диниву дунявӣ, аз қабили тафсиру ҳадис, ҳикмату фалсафа, илмҳои табиию риёзӣ, ҳандасаву ҷуғрофия, нуҷуму мантиқ, тиббу кимиё, ахлоқу зебоишиносӣ, шеъру адаб, луғату фарҳангнигорӣ, санъати мусиқӣ, тасвириву меъморӣ ва ғайра шуданд. Метавон гуфт, ки сабаби чунин рушду инкишофи бесобиқаи муҳити иҷтимоию фарҳангӣ маҳз ҳамин сиёсати фарҳангдӯстонаи шоҳону амирони Оли Сомону Оли Бувайҳ будааст. Онҳо олимону донишмандонро ба дарбори худ ҷалб намуда, иззату икром менамуданд ва барои онҳо ҳама шароити муносибро фароҳам меоварданд. Аз ҷумла, бунёду таъсиси китобхонаҳо ва марказҳои бузурги илмиву фарҳангӣ, ҷамъоварии нодиртарин китобҳо ва мавриди истифода қарор додани онҳо, ҷалби тарҷумонҳо ва тарҷумаи китобу рисолаҳои зиёде аз юнонию румӣ ва ҳиндиву санскритӣ ба забони форсиву арабӣ, ки дар давраи ҳукмронии Сомониёну Бувайҳиён сурат гирифта буд, мисоли равшани ин гуфтаҳост.

Аз сарчашмаҳои мавҷуда маълум мегардад, ки замони зиндагию фаъолияти Мискавайҳ (934-1030) ба асрҳои X-XI ва ба давраи ҳукмронии сулолаи Бувайҳиён (945-1056) рост меояд. Ибни Мискавайҳ яке аз шахсиятҳои маъруфу машҳури ин замон буда, бо

илму дониш ва хулқу фазилати баланди худ тавонистааст таваҷҷуҳи атрофиён, бахусус амирону вазирони вақт, яъне Бувайҳиёнро ба худ ҷалб кунад ва ба вазифаҳои масъул, аз ҷумла то ба мақоми китобдору хазинадор, надимӣ ва сафирӣ дар дарбори онҳо бирасад.

Доир ба даврони салтанати Бувайҳиён фикру андешаҳои мутазод зиёд аст. Дар қатори пешравию инкишофи ҳаёти маънавию фарҳангӣ, замони салтанати онҳо пур аз ихтилофу даргириҳои сиёсӣ, фитнаву ошӯбҳои зиёд будааст. Мувофиқи маълумоти таърихӣ, ҳокимияти сулолаи Бувайҳиён аз шоҳигарии Муизуддавла (943-966) оғоз ёфта, бо Абӯнаср Малик ар-Раҳим (1049-1056) хотима меёбад, яъне ҳукмронии ин сулола ҳамагӣ 113 сол давом кардааст. Абӯалӣ Мискавайҳ дар ҷилди шашуми «Таҷориб-ул-умам» доир ба даврони салтанати ин сулола ва вазъи иҷтимоию сиёсӣ ва фарҳангии он даврон, ки худ шоҳиди бевоситаи ҳодисоту воқеаҳои ба амал омада дар он замон буд, маълумоти арзишманди таърихӣ додааст.

Вазъияти иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангӣ дар давраи салтанати Бувайҳиён (943-1056), ҳарчанд барои рушди илму фарҳанг мусоидат карда бошад ҳам, дорои мушкилоти зиёде будааст. Сабаби ҳамаи ин вазъияти ногувор ҷангу кашмакашиҳо ва низоъ ва даргириҳои байниҳамдигарии сулолавии саросари қаламрави ин давлат аст. Ҳамчунин, зиддиятҳои дохилии байни Бувайҳиён ва халифаҳои аббосӣ, ҳукуматҳои ҳамсоя, ошӯбгарию душманӣ байни бародарони ин хонадон барои тоҷу тахт, ки хеле шиддат гирифта буданд, сабаби ноамнӣ ва хунрезиҳои зиёд гардидаанд.

Чуноне ки зикр кардем, доир ба давраи ҳукмронии Оли Бувайҳ дар байни муаррихону муҳаққиқон ихтилофи назар вуҷуд дорад. Баъзе муаррихон асри Оли Бувайҳро давраи пур аз ошӯбу фитна ва мураккабу тоқатфарсо қайд кардаанд. Масалан, Ибни Мискавайҳ дар хусуси сатҳи пасти зиндагӣ ва қаҳтиву гуруснагие, ки соли 334/946 дар даврони ҳукмронии Муизуддавла рух дода буд, риққатбор будани зиндагӣ ва биму ҳароси шадидеро, ки чандин балоҳои дигарро бо ҳамроҳ дошт, ба хонандагон чунин нақл мекунад: «Имсол қаҳтӣ чунон боло рафт, ки дигар нон ёфт намешуд ва мардум мурдагон, алафҳои саҳро ва лошаи ҳайвонотро мехӯрданд, тӯдаҳои аҷсод бекафан ва бедафн мемонданд ва мардум ба муҳоҷират баромада, дар миёни ҷодаҳо аз шиддати гуруснагӣ фарёд мезаданд «гуруснаем, гуруснаем» [2,с.95-96]. Яъне, мардум дар он давра ҳамеша эҳсоси хатар ва ноамнӣ мекарданд ва сарчашмаи ин хатару ноамнӣ сатҳи пасти зиндагии аҳолӣ, қаҳтиву гуруснагӣ, бемориҳои сирояткунанда, ҷангҳои дохилӣ, хавфу хатари ҳуҷуми дуздону роҳзанон ба ҳисоб мерафт. Ба ибораи дигар, мардум ҳамеша дар ҳолати биму тарс ва ваҳшату даҳшати қаҳтиву гуруснагӣ, ҷангу ошӯбҳои хунину марговар, вабо ва бемориҳои сирояткунанда, дуздиву роҳзанӣ ва ғайра умр ба сар мебурданд.

Ба гуфти муаррихон ҳокимияти Бувайҳиён ва сиёсати пешгирифтаи онҳо аз дигарҳо дида хеле шадидтар ва бадтар буд. Дар ин бора муаллифи «Таърихи сиёсии ислом» Ҳасан Иброҳим Ҳасан чунин ишора кардааст: «Сиёсати Оли Бувайҳ дар Ироқ таъсири хеле бад дошт. Чун фитнаҳои мазҳабӣ дар он вақт ба вуҷуд омаданд, дар байни ҷанговарон хусумат пайдо шуд. Изтироб ва беинтизомӣ ҳама ҷойро фаро гирифт. Дили аҳолии мамлакат пур аз тарсу воҳима буд. Таассуби мазҳабии Бувайҳиён сунниҳоро низ водор намуд, ки дар идҳои шиаҳо иштирок кунанд» [9,с.25; 13,с.64].

Муҳаққиқи муосири тоҷикистонӣ Ҳ.И. Наққош низ давраи салтанати Оли Бувайҳро бадтарин даврони таърихи исломӣ донистааст, ки мислаш пеш аз он дида нашудааст [9,с.27-28]. Вале баъзе муаррихони дигар доир ба даврони ҳукмронии Оли Бувайҳ назари мусбӣ ё некбинона дошта, нақши подшоҳони бувайҳиро дар рушду инкишофи ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсию иқтисодӣ ва муҳити маънавию фарҳангии он даврон муҳим донистаанд. Аксари ин муаррихон аз байни ёздаҳ подшоҳи ин сулола даврони ҳукмронии Азудуддавла – Фано Хусравро ситоиш намудаанд ва замони ҳокимияти ин подшоҳро хеле бо мадҳу сано ёдоварӣ мекунанд. Масалан, Абусулаймони Сиҷистонӣ Азудуддавларо пазирандаи нури илоҳӣ ва низ фарди комил васф мекунад, ки ақли ӯ бо ақли кулл муттасил аст. Ӯ подшоҳе равшанфикр, бофарҳанг, дурандеш, дӯстдори фазилат ва боҳайбату қавиҳиммату бовиқор буда, рақибони худро бо хашме ваҳшиёна муҷозот мекард [14,с.53]. Аз ин гуфтаҳои Сиҷистонӣ дар хусуси Азудуддавла маълум мегардад, ки дар хонадони Бувайҳиён ба мисли Азудуддавла ҷуръатнок ва собитқадам набудааст ва инчунин вай подшоҳи донову фозил буда, сиёсат ва тадбири нек доштааст.

Азудуддавла на фақат ҳамчун подшоҳ, балки ҳамчун олим ва адиб низ шуҳрат

доштааст. Тибқи маълумоти Саолабӣ, Азудуддавла яке аз шоирони намоёни арабзабони асри худ ба шумор мерафтааст [14,с.27-28]. Яке аз сабабҳои мавриди таҳсину ситоиши муаррихону муҳаққиқон қарор гирифтани Азудуддавла он аст, ки дар мамлакатҳое, ки тахти нуфузи вай буданд, ислоҳоти зиёде ба амал омадааст. Вай масъалаи роҳу пулсозӣ, кандани обанборҳо, сохтани беморхонаҳо ва ғайраро ба миён овард. Бузургтарин тадбири ӯ оид ба ислоҳот иборат аз он аст, ки ӯ лоиҳаи сохтани бемористони Аздиро дар Бағдод тасдиқ карда, онро бо машварат ва маслиҳати табиби бузурги он замон Закариёи Розӣ дар ҷойи муносибе сохтааст. Дар ин бемористон қариб 50 табиби машҳуру маъруф бо сардории Закариёи Розӣ ҷамъ омада, машғули табобат буданд.

Азудуддавла ҳамчун олим ва адиб дар байни олимони давраи худ эҳтироми фавқулода доштааст. Вай барои фаъолияти донишмандони соҳаҳои гуногун – фақеҳон, муфассирон, файласуфон, шоирон, забоншиносон, табибон, ситорашиносон, муҳандисон ва ғ. шароити мусоиде фароҳам овардааст [14,с.29]. Мусташриқи муосири амрикоӣ Ҷоул Кремер доир ба ҳукмронии Азудуддавла сухан ронда, зикр мекунад, ки ӯ ҳараҷу мараҷ ва мушкилоти сиёсию иқтисодӣ ва иҷтимоию фарҳангии мавҷуд дар давраи ҳукумрониашро то ҳадде фурӯ нишонд. Ин бузургтарин фармонравои дайламӣ-бувайҳист, ки барои ҳифзи назму қонун бо хушунат, бо қотеият рафтор мекард. Ӯ бо эҷоди ҳукумати муқтадир ва созмони иттилооти дохилии коромад муваффақ шуд, ки сайри таназзули ҳукуматро муваққатан мутавақиф кунад [14,с.61].

Муаррихони дигаре низ доир ба давраи ҳукмронии Азудуддавла ва шахсияти ӯ маълумотҳои зиёд ва ҳатто зиддиятнок додаанд, вале чун ин ба таҳқиқоти мо алоқаи бевосита надорад, бинобар ин, мо аз зикри нақлу ривоятҳои дигар худдорӣ намудем.

Аз таҳлилу баррасии маълумоти таърихӣ бармеояд, ки замони салтанати Бувайҳиён агар давраи баъзе аз ҳукмронони онро мисли Азудуддавла ба назар нагирем, давраи пурошӯб будааст, чунки дар он фитнаю ҷанҷолҳои зиёде ба вуқуъ пайвастааст.

Умуман, вазъи иқтисодӣ дар давраи Оли Бувайҳ вазнин буда, мардум, деҳқонон дар сатҳи пасти зиндагӣ қарор доштанд, сарфи назар аз он ки зироаткорӣ, чорводорӣ, парандапарварӣ, обёрӣ, косибию ҳунармандӣ хеле хуб ба роҳ монда шуда буд. Албатта, чунин ҳолати пасти зиндагӣ дар муҳити иҷтимоию фарҳангии аҳолии он давр, аз ҷумла донишмандону мутафаккирон низ таъсири манфии худро мерасонд.

Ба шароити вазнини кишвар нигоҳ накарда, баъзе амирону вазирон ва амалдорону мансабдорон рӯзгори хушу хуррам мегузарониданд, харҷу сарфи зиёд мекарданд, ба сохтани биноҳои шаҳрӣ, кохи салтанатӣ, қасру биноҳои боҳашамат ва айшу ишрат машғул буданд. Масалан, Муизуддавлаи бувайҳӣ қасре бузург бо номи «Дор-ул-Муизия» бино кард, ки шомили майдоне васеъ ва чандин боғ буда, сақфу толори онро аз тилло пӯшонида буд. Ин бинои бузург қариб дувоздаҳ ё сездаҳ миллион дирҳам (як миллион динор) ҳазина дошт. Азудуддавла бошад, дар Шероз қасре дошт, бо номи «Дор-ул-мамлакати Аздӣ», ки дорои 360 хона буд ва ӯ ҳар шаб хонаи хобашро иваз мекард. Ҳазинаи куллии ин бинои кох ва боғҳои он ба даҳ миллион дирҳам мерасид. На фақат дар Бағдод, балки дар дигар шаҳрҳои Ироқ ва хориҷи он шумораи зиёди қасрҳо ва иморатҳои зиёде барои арбобони давлат, амалдорон, тоҷирони бузург ва амсоли онҳо бино ёфта буданд, ки дар онҳо бештари вақти худро ба айшу ишрат мегузарониданд. Дар хусуси айшу ишрат, таому шароб ва фиску фуҷури соҳибони ин қасрҳо дар маъхазҳо маълумоти аҷибу ғарибе оварда шудааст. Масалан, ҳангоми таомхӯрии Сайфуддавла 24-табиби шахсиаш дар гирди суфраи вай ҷамъ меомаданд. Аксари амирон ва бузургони дарбор ҳамин тариқ сарфи таом мекарданд [9,с.52-54; 14,с.88-89].

Ҳангоми таҳлилу баррасии вазъи иқтисодию сиёсии даврони салтанати Бувайҳиён равшану возеҳ мегардад, ки аҳволи ногувори иҷтимоӣ, қаҳтӣ, ҷанг, касалии вабо, қатли ом, хусуматҳои мазҳабӣ, задухӯрдҳои дохилӣ ва хунрезиҳои пай дар пай дар байни ашрофону ҷоҳталабон боиси сар задани ҷунбишҳо ва ҳаракатҳои халқӣ дар саросари хилофат шудааст. Аз ҷумла, ҳаракати шииён дар шаҳри Куфа, ривоҷу равнақ ва интишори ақидаҳои исмоилиён, фотимиён, қарматия, хориҷия ва бахусус муътазила, ки озодии инсонро дар афъолу амали хеш талқину ташвиқ мекард, пояҳои салтанати суннимазҳаброро ба ларза оварда буданд. Ба ин вазъияти мураккаби сиёсӣ нигоҳ накарда, давраи ҳокимияти ин сулола замони рушду ривоҷи илму фарҳанг маҳсуб мешавад. Дар аҳди Бувайҳиён, Ироқ ба маркази муҳимми фарҳангӣ-маънавӣ табдил ёфта, он замон дар

Бағдод дар қатори «Байт-ул-ҳикма» чандин марказу ҳавзаҳои илмӣ амал мекарданд.

Халифаҳои аббосӣ барои нигоҳ доштани таъсиру нуфуз ва давлатдории худ ба ҷуз тадбирҳои ҳарбию сиёсӣ ба инкишофи илму фарҳанг таваҷҷуҳи зиёд зоҳир мекарданд ва аз донишу фазилати олимону хирадмандони давр моҳирона истифода мебурданд. Аз ин ҷост, ки бо ташаббуси онҳо олимони зиёде аз мамолики Шарқи Наздик ва Миёна ба кори тадқиқотӣ ва пажӯҳишӣ ҷалб гардида, ба пешрафти фалсафа ва тарвиҷи шеъру адабиёт самимона хизмат карданд. Яке аз хусусиятҳо ва дастовардҳои муҳимми илмиву фарҳангии асрҳои миёнаи Шарқи исломӣ, аз ҷумла давраи Бувайҳиён, он аст, ки дар ин давра дар баробари ташаккулу инкишофи илмҳои гуногун ва мактабу ҷараёнҳои мухталифи диниву фалсафӣ, ирфонӣ, табиию риёзӣ ва ғайра, инчунин тарҷума ва шарҳу тафсири осори фалсафиву ахлоқии юнонӣ ба забони форсию арабӣ сурат гирифт, ки барои рушду пешрафти илму фалсафа мусоидат мекард. Маҳз дар ҳамин давр буд, ки осори фалсафии Афлотун, Арасту, осори Уқлидус (Евклид) Батлимус (Птоломей), навиштаҳои пизишкии Буқрот (Гипократ) ва осори Ҷолинус (Гален) бо забони арабӣ тарҷума шуда, мавриди таҳқиқ қарор гирифтанд [14,с.33]. Ибни Мискавайҳ, ки яке аз шахсиятҳои номдори дарбори Бувайҳиён ва аз донишмандони барҷастаи ин давра буд, бевосита дар рушду инкишофи фарҳангу маънавиёт, тарҷума ва шарҳу тафсири баъзе аз осори фалсафию ахлоқии юнонӣ, бахусус осори Арасту ба забони арабию форсӣ саҳми арзанда доштааст.

Тарҷумаи мероси фарҳангӣ-фалсафии қадима, бахусус юнонӣ ба забони арабӣ ва форсӣ, барои шиносоӣ бо мероси илмию фалсафии атиқӣ мусоидат кард. Бешак, ҷомеаи шаҳрӣ бо вуҷуди тамоми мушкилоти шадиди худ, ки иборат буд аз сатҳи пасти зиндагӣ, нарасидани ғизо ва хӯрокворӣ, беморихо, беқонунӣ, низоъҳо ва шӯришҳо-заминаи лозимаро барои озодихоҳӣ ва аз миён бардоштани дигар маҳдудиятҳо ва қолабҳои сунъӣ фароҳам овард. Ҳаракатҳо ва ҷунбишҳои бозаргонону донишмандон бо ҳаракатҳои иҷтимоӣ ҳамоҳангу мувофиқ шуда, сохторҳои иҷтимоӣ ва табақабандии иҷтимоиро, ки бар асоси аслу насаб буд, дарҳам шикастанд ва дар ивази он донишу ҳушмандӣ ва истеъдод аз меъёрҳои муайянкунандаи табақа ва мақому мансаби ашхос шуд. Дар ин давра фармонравоён ва давлатмандон (шоҳону вазирон) бо пазируфтан ва ҷой додани файласуфону донишмандон ва адибону шоирон дар дарбори худ аз пуштибонон ва фармонравоёни ҳаводору муштоқи дониш буданд. Рушду шукуфоии бозаргонӣ ва доду ситад, ки ҳатто аз марзҳои императории исломӣ низ фаротар рафта, ҳамроҳ бо рушди шаҳрнишинӣ, дӯстӣ ва муносибату муошират миёни ашхос, муҳити хуби иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангӣ фароҳам омад.

Дарвоқеъ, дар ин давра равобити фарҳангии юнонию исломӣ сурат гирифта, аксари осори фалсафию ахлоқӣ, тиббию риёзӣ, табиатшиносию нуҷумшиносӣ ва ғайра тавассути файласуфону донишмандони мусулмони арабзабону форсзабон аз забони юнонӣ ба забони арабию форсӣ тарҷума гардида, мавриди истифода қарор гирифтанд. Чунин муҳити фарҳангӣ дар ташаккули ҷаҳонбинии фалсафии аксари мутафаккирони машҳуру маъруфи он давра, аз ҷумла Киндӣ, Форобӣ, Закариёи Розӣ, Яҳё ибни Адӣ, Сиҷистонӣ, Тавҳидӣ, Ибни Мискавайҳ ва дигарон таъсири зиёд расонидааст. Аз байни мутафаккирони зикргардида, ки дар таърихи фалсафаи асримиёнагии тоҷику форс ҳамчун тарҷумон, шореҳ ва пайрави афкору осори фалсафии юнонӣ, бахусус Арасту маъруфу машҳур буда, дар рушду инкишофи фалсафаи ахлоқ ва ҳамоҳангсозии таълимоти фалсафию ахлоқии юнонӣ бо фалсафаи исломӣ саҳми назаррас дошта, дар ҷаҳони ислом ҳамчун асосгузори илми ахлоқ ё фалсафаи ахлоқ эътироф шудааст, Ибни Мискавайҳ мебошад, ки бо лақабҳои «Муаллими солис» ва «Арастуи араб» низ маъруфият дорад.

Вазъияти иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангии нимаи дуюми асри IV-V ҳиҷрии қамарӣ (X-XI мелодӣ), яъне давраи салтанати Бувайҳиён, хеле печида ва мураккаб мебошад. Ин давра аз як тараф, давраи кашмакашиҳои сиёсиву иҷтимоӣ ва аз тарафи дигар, давраи рушду пешрафти ақлӣ ва шукуфоии фарҳангӣ буд.

Гурӯҳе бар он ақидаанд, ки асри Оли Бувайҳ, ки Мискавайҳ фаъолияти дарборӣ ва илмиву эҷодии худро дар он оғоз кард, шукуфотарин асри тамаддуни исломӣ ва авҷи хирадгароии андешаи исломӣ бо риояти меъёрҳои озодӣ ва асолати хиради инсонӣ маҳсуб мешавад. Чуноне қаблан зикр кардем, Ҷоул Кремер ва Адам Метс муҳаққиқони муосир давраи ҳукмронии Оли Бувайҳро давраи эҳёшавӣ ва рушду инкишофи фарҳангӣ дониста, саҳми подшоҳони ин сулоларо дар пешрафту тараққии фарҳангии он аср арзанда ва

қобили таҳсин донистаанд ва ҳатто асарҳои машҳури худро дар робита ба ин, аввалӣ "Эҳёи фарҳангӣ дар аҳди Оли Бувайҳ: инсонгарой дар асри Реннесанси исломӣ" [14] ва дувумӣ, "Тамаддуни исломӣ дар қарни чаҳоруми ҳиҷрӣ ё ренесанси исломӣ" [3] номгузорӣ кардаанд.Шароитҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангие, ки ба ҷаҳонбинии Ибни Мискавайҳ таъсир расонидаанд, ҳодисаву воқеаҳои мухталифу мураккаб мебошанд. Барои дар чунин шароит зиндагии худро хуб ба роҳ мондан, дар ҷомеа мақоми муносиб ёфтан ва ҳаёти моддиву маънавӣ ва фаъолияти эҷодии худро устувору мустаҳкам кардан Ибни Мискавайҳ маҷбур буд, фаъолияти худро бо ин ва ё он амиру вазир мувофиқа кунад, ки ин дар эҷодиёти вай ба таври возеҳ инъикоси хешро пайдо кардааст. Вале ҳамаи ин мушкилоту шароити ногувор, аз ҷумла зери нуфузи ҳукмронии дин, бахусус дини ислом қарор доштани муҳити илмиву фарҳангӣ дар нигоҳ доштани руҳияи озод, дар таълифи рисолаҳои бунёдӣ, ки ба соҳаҳои мухталифи илму маърифат, аз ҷумла фалсафа ва илми ахлоқ бахшида шудаанд, барои мутафаккир ҳеҷ монеаро ба бор наовардаанд.

Бояд зикр кард, ки дар аҳди Бувайҳиён дар Ироқ ва дар аҳди Аббосиён дар тамоми мамолики араб, афкори маънавӣ равнақ ёфта буд. Яке аз сабабҳои онро муҳаққиқон баста шудани академияи Афина ва марказҳои бузурги илмиву фарҳангӣ аз ҷониби император Юстиниан ва мавриди таъқиб қарор гирифтани фозилону олимон ва ба кишварҳои Шарқи Наздику Миёна муҳоҷират кардани аҳли илм ва фалсафаи Юнону Рим медонанд. Бо ташаббуси халифаҳо ва шоҳону амирони мусулмон олимони зиёде аз он ҷойҳо ба Шарқи Наздик ва Миёна омада, дар рушду инкишофи афкори фалсафию ахлоқӣ саҳми назаррас мегузоштанд. Масалан, чуноне ки муҳаққиқи муосир Наққош Ҳ.И. маълумот додааст, дар ибтидои фаъолияти «Байт-ул-ҳикма»-и Маъмун зиёда аз 237 асар аз забонҳои гуногун ба арабӣ тарҷума шуданд [9,с.24]. Дар он аҳд дар қатори ин гуна «Байт-ул-ҳикма» бештар аз нуҳ марказу ҳавзаҳои илмӣ дар Бағдод амал мекарданд. Муҳаққиқон Наққош Ҳ.И. ва М. Исоев дар монографияҳои худ дар такя ба сарчашмаҳои таърихӣ дар ин хусус маълумоти муфассалу муфид додаанд [8; 9].

Маҳз дар чунин муҳити адабию фарҳангӣ донишмандону фозилоне чун Ибни Сино, Берунӣ, Бадеъуззамони Ҳамадонӣ, Абӯҳаёни Тавҳидӣ, Абусулаймони Сиҷистонӣ, Абӯбакри Хоразмӣ, Ибни Мискавайҳ ва дигарон зуҳур карданд, ки ҳар кадоме дар соҳаву тахассуси худ беҳамтову бесобиқа буда, дар рушду инкишофи фарҳангу тамаддуни тоҷику форс ва инчунин фарҳанги умумибашариву исломӣ хизматҳои шоистае анҷом додаанд [12,с.251].Тавре ки Абулқосим Имомӣ – муҳаққиқи муосири эронӣ менигорад: «Мискавайҳ бо вазирон ва амирони Оли Бувайҳ дар умури девонӣ аз ганҷури китобхонаҳо ва ганҷури молӣ то мусоҳибат ва надимӣ ва рисолати доду ситад дар заминаи улум ва адаб пайванди устувор дошта ва аз ҳамин рӯ умдаи солҳои умри худро дар шаҳрҳои мухталиф, аз ҷумла: Рай, Бағдод, Шероз ва Исфаҳон гузаронидааст. Бегумон талаби илм низ дар ин ҷобаҷоиҳо дохил будааст» [7,с.57].

Дар аҳди Сомониёну Оли Бувайҳ, ки «қарни наҳзати фарҳангӣ дар ҷаҳони ислом» [1,с.8; 3,с.7-10] ба шумор меравад, барои рушду равнақи аксари илмҳо, аз қабили фалсафа, тиб, кимиё, ахлоқ, шеъру адаб ва дигар улум заминаи муносибе муҳайё шуда буд. Аз ҷумлаи илмҳое, ки дар замони зиндагӣ ва фаъолияти эҷодии Мискавайҳ хеле ривоҷу равнақ ёфта буд, фалсафа мебошад. Дар асрҳои миёна, бахусус дар аҳди Сомониён фалсафа ва таълимоти фалсафӣ рушду инкишоф ёфта буданд. Барои исботи ин гуфтаҳо ба суханони Академик Мӯсо Диноршоев рӯ меорем, ки аҳди Сомониёнро даврони шукуфоии фалсафаи тоҷику форс ва яке аз далелҳои ин шукуфоиро мавҷудияти мактабҳои гуногуни фалсафӣ ва омили пешрафти фалсафаро дар робитаи мутақобила қарор доштани ин мактабҳо ва назарияҳои гуногуне, ки намояндагону пайравони ин мактабҳо эҷод кардаанд, зикр кардааст [12,с.2]. Аз таҳлили ин гуфтаҳо чунин бармеояд, ки дар асрҳои миёна, ки давраи шукуфоии фарҳанги халқи тоҷик ва маданияту тамаддуни исломӣ буд, мактабу ҷараёнҳои диниву фалсафӣ ташаккул ва рушду инкишоф ёфта, ба дастовардҳои бузурги илмӣ ноил шудаанд. Дар тақвияти ин гуфтаҳо метавон ба суханони муҳаққиқи муосири рус И.С. Брагинский такя кард, ки асрҳои миёнаи Шарқи исломиро давраи рушду вусъати бесобиқаи улум ва мактабу равияҳои гуногуни диниву фалсафӣ, бахусус тасаввуф номидааст [5].Дар ташаккул ва рушду инкишофи афкору осор ва таълимоти фалсафии ин давр ҳам назариёт ва таълифоти донишмандони тоҷику форс ва ҳам юнонӣ нақши муҳим бозидаанд. Бахусус мактаби машшоияи шарқӣ, ки Ибни Мискавайҳ пайрав

ва намояндаи он буд, омехтае аз таълимоти фалсафии қабл аз исломӣ ва исломӣ ва инчунин фалсафаи юнонӣ, махсусан фалсафаи Арасту буд. Сабаби чунин ном гирифтани ин мактаб, яъне «машшоияи шарқӣ» пайравӣ аз мактаби Арасту мебошад, ки ба ҷаҳони ислом роҳ ёфтааст. Машшоиёни шарқӣ фалсафаи Арастуро бо фалсафаи пешазисломии эронӣ ва таълимоти фалсафии исломӣ ҳамоҳангу мувофиқ намуда, мактаби худро таъсис доданд. Масалан, муҳаққиқи тоҷик М. Исоев дар ин хусус менависад: «Минбаъд он афкори фалсафии юнонӣ дар ин сарзаминҳо ривоҷ ёфта, ба худ чизҳои наверо қабул мекунад. Бо ин васила илми фалсафа доираи худро васеъ намуда, дар қасри мулуку вузаро, дар маҳофили уламо ва мадорису масоҷиду манозил омӯхта мешуд. Руҳи фалсафӣ дар он давр то дараҷае паҳн шуда буд, ки баъзе мутафаккирон мактаби худро таъсис дода, дар он орои худро тарғиб менамуданд. Масалан, мактаби таъсисдодаи Форобӣ, асосан мавқеи Арастуро дар боби фалсафа пойдор карда, бештар ба мантиқи Арасту ва улуми аввалӣ диққат мекард. Намояндагони машшоияи шарқӣ, ки пайрави мактаби Арасту буданд, сарфи назар аз ҷаҳонбинӣ ва эътиқодоти диниашон кӯшиш мекарданд хирадгароии арастуиро ба ҷаҳони ислом ворид намуда, фалсафаи юнониро бо фалсафаи исломӣ омезиш диҳанд ва байни илму дин созише ба вуҷуд биёранд. Мактаби машшоияи шарқӣ тадриҷан рушд намуда, ба раванди афкори иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангию адабӣ таъсири худро расонда буд [8]. Аз таҳлилу баррасии таҳқиқот маълум мегардад, ки дар асрҳои миёна, аз ҷумла дар давраи ҳукмронии Сомониёну Бувайҳиён ҳангоми тарҷумаи осори гуногун, аз ҷумла осори фалсафию ахлоқӣ, инчунин афкори фалсафӣ низ ривоҷу равнақ ёфта, фалсафаи исломӣ ва тоҷику форс аз омезиш ёфтан бо фалсафаи юнонӣ арзишҳои наверо ба худ қабул мекунад. Ба ибораи дигар, бо тарҷума шудани осори зиёди фалсафии юнонӣ дар ҷаҳонбинии файласуфони тоҷику арабзабони мусулмон қисман тағйирот ба вуҷуд омада, онҳо ҷиҳатҳои мувофиқу созгор бо фалсафи исломиро қабул карданд ва бо ҳамин фалсафаи исломиро бою ғанӣ гардониданд. Дар робита бо ин, илми фалсафа рушд ёфта, таълимоти фалсафӣ ва доираи мавзуоти он то дараҷае паҳн шуда, он на танҳо дар доираи маҳдуди файласуфон ва мактабу мадрасаҳо, инчунин дар қасру дарбори шоҳону вазирон, дар анҷуману маҳфилҳои олимону донишмандон ва ҳатто дар масоҷиду манозил ва мактабҳои мухталифу мухолиф таълиму тадрис мешуд. Ба вуҷуд омадани мактабҳои зиёди фалсафӣ, аз ҷумла "машшоияи шарқӣ" далели ин гуфтаҳои мост. Ба қавли А.М. Баҳоваддинов, намояндагони ин мактаб «ҳамчун шореҳону муфассирон барои ҳифзи мероси ақидавии гузаштагони худ аз ҳуҷуми намояндагони дигар мактабҳои динӣ-фалсафӣ ва ирфонӣ, рисолаҳои фалсафии юнониён ва машшоиёни шарқиро шарҳу тафсир медоданд ва дар доираи низоми фалсафаи машшоӣ як силсила осори худро офариданд. Осори боқимондаи ҷонибдорони мактаби машшоъ аз он шаҳодат медиҳад, ки рушди фалсафаи машшоӣ дар асри XIV хотима наёфта буд ва рушду такомули минбаъдаи он дар осори илмиву фалсафии Муборакшоҳи Бухорӣ, Қутбиддини Розӣ, Мир Сайид Шарифи Ҷурҷонӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ ва дигарон идома ёфт [6,с.11-20; 10,с.27].

Муҳимтарин ва машҳуртарин мактабҳои фалсафии ин давра, ки дар рушди илмҳои фалсафӣ нақши зиёд доштанд: асҳоби ҳаюло, машшоия, калом, исмоилия, Ихвонуссафо ва тасаввуф мебошанд. Ин мактабҳо дар ҳалли бисёр масоили умдаи фалсафӣ, аз ҷумла масъалаи ҳастӣ, назарияи маърифат, ахлоқ, антропология, Худо, оламу одам, ҷомеа, дину шариат, қидаму ҳодис будани олам, табиат, олами руҳонӣ ва ҷисмонӣ, ҳаёти дунёӣ ва уқбоӣ ва ғайра назари мухталиф дошта, ҳатто муқобили ҳам қарор доштанд. Вале ҳаминро бояд қайд кард, ки бо вуҷуди пайдо шудани мактабҳои гуногуни фалсафӣ, ҳанӯз ҳам ҷаҳонбинии ҳукмрон дар ин давра ҷаҳонбинии илоҳиётшиносӣ (динӣ-исломӣ) буд ва аксари масъалаҳои фалсафию ахлоқӣ ва ирфониву адабӣ аз ин нуқтаи назар ҳаллу фасл мешуданд.

Яке аз илмҳои дигаре, ки ҳам дар аҳди Мискавайҳ ва ҳам пеш аз ӯ рушд карда буд, илми тиб мебошад. Амирони бувайҳӣ ба рушду инкишофи илми тиб диққати азим медоданд. Яке аз заминаҳои пешрафти ин илм, чунонки пештар зикр кардем, тарҷумаи асарҳои тиббии юнонӣ ба забони арабӣ буд. Ин раванд боис шуд, ки мардум бо осори тиббии Букрот (Гиппократ) ва Ҷолинус (Гален) ошноӣ пайдо намуданд. Ҳамчунин, дар ин давра беморхонаҳо бунёд гардида, гиёҳпизишкӣ ба роҳ монда шуда буд. Чуноне ки ёдрас шудем, бунёди беморхонаи Аздӣ, ки шоҳи бувайҳӣ Азудуддавла онро бо маслиҳати файласуф ва табиби машҳур Закариёи Розӣ сохта буд, бузургтарин беморхона дар ин давр

маҳсуб мешуд. Ибни Мискавайҳ, ки ба омӯзиши илми тиб шавқу рағбати беандоза дошт, аз ин шароит ва имконияти муносиб истифода бурда, китобҳои «Ал-адвия-ал-муфрада» ва «Тартиб-ул-боҷот мин-ал-атъима»-ро таълиф намуда, дар рушду инкишофи ин илм низ саҳми арзандае гузоштааст. Далели дигари ин гуфтаҳои мо дар ин хусус, фаъолияти табибӣ ва осору эҷодиёти тиббии Ибни Сино мебошад. Ибни Сино, ки муосири Мискавайҳ буд, метавон гуфт ӯ низ мисли Ибни Мискавайҳ баҳраманд аз фарҳангу илму дониши ин давра, яъне даврони Оли Сомону Оли Бувайҳ аст. Ибни Сино дар рушду инкишофи илми тиб ва роҳу усулҳои табобат хизмати арзандае карда, бо осору эҷодиёти тиббию фалсафии худ дар ганҷинаи фарҳанги умумибашарӣ саҳми бузург гузоштааст. Ин донишманди энсиклопедист, файласуфи барҷаста ва табиби тавоно низ ба монанди Ибни Мискавайҳ ҳанӯз дар даврони зинда буданаш ҳам дар соҳаи тиб ва ҳам фалсафа маъруфу машҳури замон гашта, осори тиббии ӯ дар замони мо низ китоби рӯимизии аксари табибони ҷаҳон шудааст.

Аз зумраи илмҳои дигаре, ки дар аҳди Оли Бувайҳ рушди бесобиқа дошта, хизмати Ибни Мискавайҳ дар рушди он назаррас аст, илми таърих ва таърихнигорӣ мебошад. Ибни Мискавайҳ дар баробари машғул шудан ба фалсафаи назарию амалӣ, илми тиббу кимиё ва шеъру адаб ба таърихнигорию таърихшиносӣ низ машғул шуда, дар рушду инкишофи илми таърих низ саҳми арзандае гузоштааст. Далели ин гуфтаҳои мо таълифи муҳимтарин асари шашҷилдаи таърихии ӯ «Таҷориб-ул-умам» мебошад. Далели дигар бар таърихнигорӣ ва саҳми арзандаи ӯ дар рушду инкишофи илми таърих таълифоту осори мутафаккирони ҳамасри ӯ ва таҳқиқоти анҷомдодаи муҳаққиқони муосири ватанию хориҷӣ мебошад, ки ӯро аз нависандагони бузург ва аз муаррихони машҳури исломӣ ҳисобида, асари ӯ «Таҷориб-ул-умам»-ро яке аз осори муҳимми таърихӣ донистаанд, ки он фарогири ҳаводиси нодири таърихӣ буда, на танҳо дар олами ислом, балки берун аз он ҳам дорои эътибор аст. Аз ҷумла, Абӯҳаёни Тавҳидӣ, ки аз муосирони Ибни Мискавайҳ ва тибқи баъзе маълумотҳо аз ҷумлаи шогирдони вай низ будааст, дар бораи ӯ маълумотҳои зиёд додааст. Тибқи иттилои ӯ, Ибни Мискавайҳ ба илми таърих диққати тамом дода, «Таърихи Табарӣ»-ро назди Ибни Комил, ки аз мусоҳибони Муҳаммад Ибни Ҷарири Табарӣ буд, хондааст ва улуму донишҳои юнониро назди Ибни Хаммор аз бар намудааст [1; 7; 8; 14].

Яке аз нишонаҳои рушди фарҳангӣ ва воқеаҳои мондагори таърихии ин даврон, бунёди китобхонаҳо, бозорҳо ва дуконҳои китобфурӯшӣ ва эҳтирому арҷгузорӣ ба китоб буд. Ба ибораи дигар, беҳтарин кори хайру амали савоби давлатдорони бувайҳӣ ривоҷу равнақи анъанаи китобдорӣ, бунёди китобхона ва нигоҳдошти онҳо мебошад. Ба қавли муҳаққиқони зиндагӣ ва рӯзгори Мискавайҳ, ки дар фавқ ёдовар шудем, умарову вузаро китобхонаи хосе бунёд карда, дар онҳо китобҳои зиёдеро нигоҳ медоштанд. Яке аз сабабҳои маъруфу машҳури олам шудан ва дар саҳифаҳои таърихи башарӣ номи наку баровардани ин сулоларо муҳаққиқону муаррихон маҳз ҳамин фарҳангдӯстию илмпарварӣ, ҳурмату эҳтироми олимону фозилон, донишмандон, шоирону адибон ва бунёди китобхонаҳову маркзаҳои муҳимми фарҳангӣ медонанд. Машҳуртарин китобхонаи ин давр китобхонаи Ибни Амид буд, ки Ибни Мискавайҳ ба вазифаи китобдор дар он кору фаъолият кардааст. Далели ин гуфтаҳои мо суханони худи Ибни Мискавайҳ мебошад, ки гуфтааст: «Муддати ҳафт сол бо Ибни Амид мусоҳибат доштам ва дар симати китобдори вай рӯзу шаб ба ӯ хидмат мекардам» [1,с.18].

Таъкид намудем, ки вазъияти сиёсию иқтисодии давраи ҳукмронии Оли Бувайҳ бо сабабҳои задухӯрдҳои синфӣ, хусуматҳои нажодӣ, зиддиятҳои динию мазҳабӣ ва парокандагию ноиттифоқӣ он қадар хуб набудааст. Бо вуҷуди вазъияти мураккаби иҷтимоӣ ва сиёсӣ асри Бувайҳиён давраи рушду инкишофи адабиёту санъат ва як қатор илмҳои дигар ба шумор меравад. Ривоҷу равнақи афкори фалсафӣ низ дар ин давра хеле чашмрас буд. Яҳё ибни Адӣ, Абӯсулаймони Мантиқӣ, Мискавайҳ аз файласуфони номдор, Ибни Амид, Соҳиб ибни Ибод, Абӯҳаёни Тавҳидӣ, Ассобӣ ва дигарон аз нависандагон, Ибни Ҷиннӣ, Абуалӣ ал-Форисӣ, Ибни Холуя ва дигарон аз забоншиносони маъруфи ин давра мебошанд. Яке аз заминаҳои ин раванди фарҳангӣ мероси пурғановати пешазисломӣ, махсусан, анъанаҳои Гунди Шопур, китобҳои зиёди ахлоқию андарзии таълифётаи давраи Сосониён ва арзишҳои авестоӣ буданд. Омезиши унсурҳои беҳтарини фарҳанги ориёӣ бо исломӣ аз муҳимтарин ҷанбаҳои тамаддуни ин даврон аст. Илмҳои

маъмули он замон ба нақлӣ, аз қабили илми балоғату баён, тафсири Қуръону усули хондани он, ҳадис, фиқҳ, калом, сарфу наҳв, забон ва илмҳои ақлӣ – фалсафа, ҳандаса, мусиқӣ, тиб, кимиё, риёзиёт, таърих, ҷуғрофиё ва ғайра тақсим мешуданд. Махсусан, илмҳои фалсафа, таърих, ҷуғрофия, ҳамчунин илмҳои риёзиёт, табииёт ва тиб хеле ривоҷ ёфта буданд. Китоби «Аҳсан-ут-тақосим фи маърифат-ил-ақолим»-и Ал-Мақдисӣ ва «Ал-масолик ва-л-мамолик» Ибни Ҳавкал аз асарҳои ҷуғрофии маъруфи ин давра мебошанд, ки қимати бузурги таърихнигорӣ низ доранд. Муаррихони машҳури ин аср Ибни Надим, Масъудӣ ва дигарон буданд, ки асарҳои арзишмандро таълиф намудаанд. Яке аз сабабҳои асосии навиштани китобҳои «Ал-адвия-ал-муфрада» ва «Тартиб-ул-боҷот мин-ал-атъима» аз тарафи Мискавайҳ ин пешрафту инкишофи илми тибби он замон буд, ки ба фаъолияти илмию амалиаш таъсири зиёд расонидааст.

Яҳё ибни Адӣ яке аз мутарҷимону муҳаққиқони барҷастаи ин давр аст, ки баъди вафоти Форобӣ сарварии мактаби таъсисдодаи ӯро ба уҳда дошт. Тибқи маълумотҳо, Яҳё ибни Адӣ файласуфи масеҳӣ ва шогирдони ӯ яке аз машҳуртарин тарҷумонҳои осори фалсафию ахлоқии юнонӣ дар асри чаҳоруми ҳиҷрӣ (даҳуми мелодӣ) буданд. Шогирдони Яҳё ибни Адӣ ба ду гурӯҳ тақсим мешуданд. Гурӯҳи нахуст – шогирдони масеҳии Ибни Адӣ – буданд, ки суннати тасҳеҳи дақиқи мутун ва тарҷумаи шарҳро, ки ба даврони Ҳунайн ибни Исҳоқ ва мактаби ӯ дар қарни 3/9 бозмегардад, идома додаанд. Ин шогирдон Абӯалӣ Исо ибни Исҳоқи Зуръа, Абулхайр Ҳасан ибни Сувор ибни Хуммор ва Абӯалӣ ибни Самҳ буданд. Ба гуфти муҳаққиқи муосири англис Ричард Валзер ин файласуфон бунёдгузори «мактаби фалсафии масеҳии Бағдод» буданд [16, с.65]. Гурӯҳи дувуми ин шогирдон донишварони мусулмон, аз он ҷумла Исо ибни Алӣ, Абӯсулаймони Сиҷистонӣ ва Абӯҳайёни Тавҳидӣ буданд. Тавсифоти равшани Абӯҳайёни Тавҳидӣ аз ҳаёти фарҳангии Бағдод ошкор месозад, ки дар маҷолиси Яҳё ибни Адӣ ва шогирдаш Абӯсулаймони Сиҷистонӣ ва дар муҳити куллии фикрии он замон мусулмонон, масеҳиён, яҳудиён, собеиён ва зардуштиён дар таҳсил ва мутолиаи осори пешиниён бо ҳам гуфтугӯ мекарданд ва ба қавли Ричард Валзер, «неруи ҷомеъ ва ҷаҳонии рӯзгори бостон» онҳоро бо ҳам муттаҳид карда буд [16,с.65]. Хизмати шоистаи таҳсини Ибни Адӣ он аст, ки ӯ асарҳои Арасту – «Мақулот», «Топика», «Софистика» ва амсоли он, ичунин асарҳои Афлотун – «Навомис», «Тимовус»-ро аз суриёнӣ ба арабӣ тарҷума намуда, илова бар ин ба бисёр асарҳо шарҳ менависад. Намоянда ва сарвари дигари ин мактаб Абусулаймони Сиҷистонӣ донишманди маъруфест, ки асару рисолаҳои зиёде таълиф намудааст, ки муҳимтарини онҳо китоби «Сивон-ул-ҳикма» [11] мебошад.

Хулоса, дар ташаккул ва рушди маънавиёт ва ҷаҳонбинию ҷаҳонфаҳмии Мискавайҳ илова ба вазъи иҷтимоӣ ва сиёсию иқтисодӣ, афкору андешаҳо ва осору таълифоти фалсафии он давра таъсири зиёд расонидааст. Бахусус осори фалсафии машҳуртарин файласуфону мутафаккирони Юнони қадим, ки дар давраи салтанати халифа Маъмун ибни Рашид дар Бағдод тарҷума шуда буданд, таъсири бевоситаи худро дар ташаккули афкору осори мутафаккирони мусулмони асримиёнагии тоҷику форс расонид. Чунин муҳити доду гирифти илмию фарҳангӣ ва таъсири мутақобилаи байни онҳо дар ҷаҳонбинии Ибни Мискавайҳ ниҳоят таъсири бузург ва муайянкунанда расонидааст ва маҳз ҳамин омил дар оянда самти асосии мавқеи ҷаҳонбинии мутафаккирро муайян кардааст.

Муқарриз: *Худойдодзода Ф. Б.*-доктори илмҳои фалсафа, ДМТ

АДАБИЁТ

1. Абуали Мискавейх ар-Рази. Таджариб-ул-умам. (буквально Испытание народов) / Абуали Мискавейх ар-Рази; перевод и дополнение Абулќасима Имами. Т.2. –Тегеран, 1389.
2. Абуали Мискавейх ар-Рази. Таджариб-ул-умам. (буквально Испытание народов) / Абуали Мискавейх ар-Рази; перевод и исправление Омдруза Х.Ф. и Марголиуса Д.С. –Лондон, 1920-1921.
3. Адам Мец. Исламская цивилизация в IV веке хиджры / Адам Мец; перевод Али Ризо Заковати. -Тегеран: Амири Кабир, 1364.
4. Адам Мец. Мусульманский ренессанс / Адам Мец. -М.: Наука, 1973.
5. Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литератур / И.С. Брагинский. -М.: Наука, 1972.
6. Богоутдинов А.М. Очерки по истории таджикской философии / А.М. Богоутдинов. -Сталинабад, 1961.
7. Большая исламская энцилопедия. –Тегеран, 1383. -Т.6. -752 с.
8. Исоев М. Практическая философия Мискавейха / М. Исоев. –Душанбе, 2003. -176 с.

9. Наккош Хасан Ибрагим. Династия Бувайхидов / Наккош Хасан Ибрагим. -2-е изд. -Худжанд: Нури маърифат, 2019.
10. Очерк истории философии. -Душанбе: Дониш, 1982.
11. Сиджистани Абусулайман. Сиван-аль-Хикма / Сиджистани Абусулайман. –Тегеран, 1974.
12. Философия в эпоху Саманидов. -Душанбе: Дониш, 1999.
13. Хасан Ибрагим Хасан. История политического ислама. Т. 1-4 / Хасан Ибрагим Хасан. -Каир, 1965.
14. Джоул Кремер. Исламский ренессанс в эпоху Бувайхидов: гуманизм в эпоху исламского ренессанса / Джоул Кремер; перевод Мухаммадсаида Хинаи Кошони. -Тегеран 1375.
15. Шариф М.М. История исламской философии / М.М. Шариф. –Тегеран, 1362.
16. Richard Walzer. The Arabic Translation of Aristotle, Greek into Arabic.

МУҲИТИ ИҶТИМОИЮ ФАРҲАНГИИ ЗАМОНИ ИБНИ МИСКАВАЙҲ

Дар мақола дар асоси сарчашмаҳо ва таҳқиқоти анҷомдодаи муҳаққиқони муосири хориҷию ватанӣ доир ба шароити таърихӣ, муҳити сиёсию иҷтимоӣ ва фарҳангии замони мутафаккири барҷастаи асримиёнагии тоҷику форс Ибни Мискавайҳ ба таври мухтасар маълумот дода шудааст. Муаллиф дар ин таҳқиқоти худ ишора кардааст, ки шароити таърихӣ, вазъи сиёсию иқтисодӣ ва муҳити иҷтимоию фарҳангӣ дар рушду инкишофи ҳаёти фардию иҷтимоӣ ва ташаккулу такомули маънавии ҳар як мутафаккир нақши муҳим мебозад. Аз ҷумла, муҳаққиқ вазъи иҷтимоию сиёсӣ ва иқтисодию фарҳангии даврони Мискавайҳро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, қайд кардааст, ки дар ташаккул ва рушди маънавиёт ва ҷаҳонбинию ҷаҳонфаҳмии ӯ илова ба шароити мазкур, афкору андешаҳо ва осору таълифоти фалсафии он давра, бахусус осори фалсафии машҳуртарин файласуфону мутафаккирони Юнони қадим, ки дар давраи салтанати халифа Маъмун ибни Рашид тарҷума шуда буданд, таъсири зиёд расонидааст. Инчунин, муаллиф дар мақола дар бораи пайдоиш, рушду пешрафт ва сукуту таназзули шоҳону амирони хонадони Сомониёну Балъамиён ва Оли Бувайҳ ва нақши онҳо дар рушду инкишофи фарҳангу маънавиёти он давр ва саҳми онҳо дар ташаккули шахсият ва ҷаҳонбинии донишмандону мутафаккирон, ки Ибни Мискавайҳ аз зумраи онҳо буд, маълумот додааст. Сиёсати хирадмандонаи шоҳону амирон ва вазирони соҳибмаърифати хонадони Сомониёну Балъамиён ва Оли Бувайҳ, ки ҷиҳати рушду шукуфоии мамлакатҳо, тараққиёти илму фарҳанг саҳми арзанда гузоштаанд, равшан карда шудааст. Аҳамият ва арзиши таъсису бунёди китобхонаҳо ва марказҳои бузурги илмиву фарҳангӣ, ҷамъоварии нодиртарин китобҳо ва мавриди истифода қарор додани онҳо, ҷалби тарҷумонҳо ва тарҷумаи китобу рисолаҳои зиёде аз юнонию румӣ ва ҳиндиву санскритӣ ба забони форсиву арабӣ, ки дар давраи ҳукмронии Сомониёну Бувайҳиён сурат гирифта буд, таҳлилу баррасӣ гардидаанд.Дар мақола қайд шудааст, ки маҳз дар чунин муҳити адабию фарҳангӣ баъзе донишмандону фозилоне зуҳур карданд, ки Ибни Мискавайҳ аз зумраи онҳо буда, дар пешрафти фалсафаи ахлоқ ва ҳамоҳангсозии таълимоти фалсафию ахлоқии юнонӣ бо фалсафаи исломӣ саҳми назаррас доштааст ва бо афкору осори худ дар рушду инкишофи фарҳангу тамаддуни тоҷику форс ва инчунин фарҳанги умумибашариву исломӣ хизматҳои шоистае анҷом додааст.

Калидвожаҳо: муҳити сиёсӣ, фалсафаи ахлоқ, муҳити иҷтимоӣ, фарҳанги умумибашарӣ, муҳити фарҳангӣ, рушд, улуми ақлӣ, фарҳанги исломӣ, фарҳангдӯстӣ, илмпарварӣ, фалсафа, тиб, ахлоқ, муҳити маънавӣ, фалсафаи амалӣ, фалсафаи назарӣ, Сомониён, Балъамиён, Бувайҳиён.

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ УСЛОВИЯ ЭПОХИ ИБН МИСКАВЕЙХА

В статье дается краткий обзор исторических, политических, социальных и культурных условий периода жизни великого средневекового таджикско-персидского мыслителя Ибн Мискавейха, основанный на источниках и на исследованиях современных зарубежных и отечественных исследователей. В статье автор отмечает, что исторические, политические, экономические, социальные и культурные условия играют важную роль в формировании взглядов Ибн Мискавейха. В частности, отмечается, что социальные условия играли важную роль в становлении мировоззрения мыслителя. Наряду с этим имели влияние и другие философские направления, особенно греческая философия, отдельные её представители, такие как Платон, Аристотель и др. В статье также обсуждается роль царей и эмиров династий Саманидов, Баламидов и Бувейхидов и их роль в развитии культуры и духовности того периода. Духовная жизнь тогдашнего общества оказала существенное влияние на формирование личности и мировоззрение ученых. Мудрая политика царей и эмиров и образованных министров династий Саманидов, Баламидов и Бувейхидов способствовала развитию духовной культуры, что несомненно стало предпосылкой для развития науки и философии. На этом фоне выросли великие ученые, поэты, комментаторы, которые внесли ценный вклад в человеческую культуру. Нельзя недооценивать важность и ценность создания библиотек и крупных научных и культурных центров, сбора и использования редких книг, привлечения переводчиков и перевода многих книг с греческого, римского, хинди и санскрита на персидский и арабский языки. В статье говорится о греко-исламских культурных отношениях, которые имели место в указанный период и привели к созданию оригинальных философских, этических, медицинских, математических, естественных и астрономических работ и т. д. Иранские ученые и философы находились в первых рядах науки и философии. В статье также отмечается, что именно в этой литературной и культурной среде особо выделились придворные ученые, в том числе Ибн Мискавейх, который внес значительный вклад в развитие философии этики и гармонизации греческих философских и моральных учений. Таджикско-персидские ученые и философы внесли огромный вклад в развитие исламской культуры.

Ключевые слова: политическая среда, философия этики, социальная среда, общечеловеческая культура, культурная среда, развитие, рациональные науки, исламская культура, культура, наука, философия, медицина, этика, духовная среда, практическая философия, теоретическая философия, Саманиды, Баламиды, Бувейхиды.

SOCIO-CULTURAL CONDITIONS OF THE ERA OF IBN MISKAVEIKH

The article provides a brief overview of the historical, political, social and cultural conditions of the life period of the great medieval Tajik-Persian thinker Ibn Miskaveikh, based on sources and research of modern foreign and domestic researchers. In the article, the author notes that historical, political, economic, social and cultural conditions play an important role in shaping the views of Ibn Miskaveykh. In particular, it is noted that social conditions played an important role in the formation of the worldview of the thinker. Along with this, other philosophical trends also had an influence, especially Greek philosophy, its individual representatives such as Plato, Aristotle, etc. The article also discusses the role of the kings and emirs of the Samanid, Balamid and Buveykhid dynasties and their role in the development of culture and spirituality of that period. The spiritual life of the then society had a significant impact on the formation of the personality and worldview of scientists. The wise policy of kings and emirs and educated ministers of the Samanids, Balamids and Buveykhids dynasties contributed to the development of spiritual culture, which undoubtedly became a prerequisite for the development of science and philosophy. Against this background, great scientists, poets, commentators grew up who made a valuable contribution to human culture. The importance and value of creating libraries and large scientific and cultural centers, collecting and using rare books, attracting translators and translating many books from Greek, Roman, Hindi and Sanskrit into Persian and Arabic should not be underestimated. The article talks about the Greek-Islamic cultural relations that took place during this period and led to the creation of original philosophical, ethical, medical, mathematical, natural and astronomical works, etc. Iranian scientists and philosophers were at the forefront of science and philosophy. The article also notes that it was in this literary and cultural environment that court scholars, including Ibn Miskaveikh, who made a significant contribution to the development of the philosophy of ethics and the harmonization of Greek philosophical and moral teachings, stood out. Tajik-Persian scientists and philosophers have made a huge contribution to the development of Islamic culture.

Keywords: political environment, philosophy of ethics, social environment, human culture, cultural environment, development, rational sciences, Islamic culture, culture, science, philosophy, medicine, ethics, spiritual environment, practical philosophy, theoretical philosophy, Samanids, balamids, bouweikhids.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Давлатов Пулодҷон Нуралиевич*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илми фалсафа, дотсени кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоӣ. **Суроға:** 734052, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудакӣ, 17. Телефон: **935-42-42-91**

Сведение об авторе: ***Давлатов Пулодджон Нуралиевич*** - Таджикский национальный университет, кандидат философских наук, доцент кафедры истории философии и социальной философии. **Адрес:** 734052, РеспубликаТаджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **935-42-42-91**

Information about the author*: Davlatov Pulodjon Nuralievich* - Tajik National University, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Philosophy and Social Philosophy. **Address**: 734052, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **935-42-42-91**

УДК:1(09)(575.3)

САРЧАШМАҲОИ ТАЪРИХИИ ТАШАККУЛИ АФКОРИ ФАЛСАФИИ АБУНАСРИ ФОРОБӢ ВА АБУАЛӢ ИБНИ СИНО

Амондуллоев Б.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таълимоти фалсафии ориёиён дар рушду нумӯи афкори фалсафии ҷаҳониён саҳми ниҳоят бузург гузошта, марҳилаҳои ташаккули тафаккури фалсафии онҳо дорои таърихи беш аз панҷҳазорсола аст. Мактабҳои фалсафии эронитаборон тули таърих бо макотиби фалсафии қавму қабилаҳои гуногуне омехта, сайқал ёфта, вобаста ба ҳар давру замон ва сиёсати идорӣ ҷилои тоза касб намуда, мазмуну моҳияти онҳо дар таълимоти динӣ-фалсафӣ ё таълимоти фалсафии ҳакимони саршиносе акс шудааст. Дар таълимоти фалсафиашон маъруфтарин донишмандони асримиёнагии тоҷик аз ин таҷриба ба таври густурда истифода намудаанд, ки аз саромадони онҳо Абӯнаср Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Тархон ибни Узлағ маъруф ба Форобӣ ва Абӯалӣ Ҳусайн ибни Абдуллоҳ ибни Сино маҳсуб мешаванд.

Ҷавҳари таълимот ва ҷаҳонбинии Форобӣ ва Ибни Синоро гуманизм, ақлгароӣ ва озодфикрӣ ташкил мекунад. Онҳо дар таърихи фалсафаи тоҷик чун ситорагони тобноки

илму адаб мақоми шоиста касб намуда, баҳри аз ғафлат бедор намудани инсоният, ба худшиносӣ таваҷҷуҳ намудан, аз ақли салим кор гирифтан ва фарқ намудани тақлид аз таҳқиқ хидматҳои шоистае анҷом додаанд. Албатта, омилҳои зиёде дар ташаккули ҷаҳонбиниву ҷаҳоншиносии ин мутафаккирон муассиранд ва дар ин мухтасаргуфтор мо мекӯшем сарчашмаҳои таърихии ташаккули афкори фалсафии ин ду шаҳсутуни фалсафаи машшоияи шарқиро таҳқиқ намоем.

Дар сарчашмаҳои зиёде аз Форобӣ бо лақаби ифтихории «Муаллими сонӣ» ёд мешавад, ки муҳаққиқон дар тафсири он андешаҳои гуногун ироа намудаанд. Масалан, Алиасғари Ҳалабӣ аз Ҳоҷӣ Халифа иқтибос оварда, сабаби ба «Муаллими сонӣ» мулаққаб шудани Форобиро ба таври зайл нишон додааст: «Мутарҷимони Маъмун (халифаи Аббосӣ, писари Ҳорун –А.Б.) аз китобҳои юнонӣ тарҷумаҳои махлуте анҷом дода буданд, ки яке ба дигаре мувофиқат надошт ва ин тарҷумаҳо ҳамчунон бидуни таҳриру шарҳ ва пероиш боқӣ монда буд, балки наздик буд, ки аз миён біравад, то ин ки ҳаким Форобӣ ба вуҷуд омад. Он гоҳ подшоҳи замони ӯ, яъне Мансур ибни Нӯҳ ас-Сомӣ аз ӯ хост, ки ин тарҷумаҳоро гирд оварад ва аз миёни онҳо тарҷумаи мулаххас ва музаҳҳаб ва перостае, ки мутобиқи ҳикмат бошад, бипардозад. Форобӣ ин даъватро пазируфт ва чунонки ӯ хоста буд, кард ва китоби хешро «Муаллими сонӣ» ном ниҳод ва аз ин рӯ, ӯро «Муаллими сонӣ» лақаб доданд» [15, с. 134]. Доктор Осифа Осифӣ ва П. С. Таранов бошанд, ба ин масъала диди дигаргунатар доранд ва бар ин назаранд, ки «ба хотири дониши фароху шабоҳаташ ба Арасту ба Форобӣ «Муаллими сонӣ» лақаб додаанд» [26, с.203; 28, с.524]. Аз ин муҳокимаронихо бармеояд, ки Форобӣ эҳтимоми зиёде ба ҳикмати юнонӣ доштааст, ҳатто дар лақаби ифтихории ӯ ин мазмун мушоҳида мешавад.

Таълимоти фалсафии Форобӣ ва Ибни Сино асосан аз ҳикмати юнонӣ, навафлотуния, макотиби фалсафии ориёитаборон ва таълимоти исломӣ ғизои маънавӣ гирифтааст, ки аз усули таҳқиқ ва шеваи баёни онҳо бармеояд. Қариб дар саросари осори маҳфузмондаи онҳо ин моҳият ба равшанӣ мушоҳида мегардад. Зеро аксари мақулаҳо, мафҳумҳо ва истилоҳоти фалсафие, ки ин донишмандон дар осорашон истифода намудаанд ё бевосита, ё ба восита дар фалсафаи ҳакимони юнонӣ, махсусан ҳикмати афлотуниву арастуӣ, навафлотунӣ, ҳикмати ориёӣ ва исломӣ то андозае қаблан ҳаллу фасл гардида буданд ва дар атрофи онҳо баҳсҳои гуногуни фалсафӣ сурат гирифта буданд. Масалан, мафҳуми «озодӣ»-ро Форобӣ дар «Китобу орои аҳл-ил-мадинат-ил-фозила» тавре истифода мебарад, ки «юнониён онро аз Эрон ба даст овардаанд» [30, с. 13] ва мафҳумҳои «моҳият» ва «вуҷуд»-ро Ибни Сино на дар асоси анъанаи ҳикмати юнонӣ, балки аз баҳси мутакаллимон дар мавриди шайъ ва мавҷуд аз ҳам ҷудо намудааст [32, с. 72].

Форобиву Ибни Сино нисбати Арасту таваҷҷуҳи хосса доштанд ва барои дастёбӣ ба умқи масоили баҳсталаб ба шореҳони ӯ, махсусан ба шарҳҳо ва ақоиди фалсафии Искандари Афродесӣ ё Афродизӣ, ки яке аз маъруфтарин шореҳони Арасту буд, таваҷҷуҳ намудаанд. Алалхусус, Ибни Сино ба Искандари Афродесӣ эътимоду бовариии фаровон дошт [7, с. 29]. Ҳамзамон, таъсири маъруфтарин шореҳону муфассирони мактаби Искандария, аз қабили Яҳёи Наҳвӣ, Парфирий, Фемистий ва дигаронро низ наметавон сарфи назар намуд, ки «таъсири онҳо бар олами исломӣ, баъзан, амиқтар аз таъсири машшоиёни аввал буд» [7, с. 29].

Аммо ин таъсирпазирӣ низ ба таври мутлақ набуда, дар масоили мухталифе Форобӣ ва Ибни Сино орои мушаххаси худро ба рағми шореҳони мазкур ироа намудаанд. Масалан, дар фалсафаи Искандари Афродесӣ ақли мустафод зинаи мобайнӣ дар байни ақли ҳаюлонӣ ва ақли фаъол мебошад. Вале дар фалсафаи Форобӣ он зинаи охир, ҳолати

баландтарини тафаккури инсон аст, ки тавассути ваҳйу ишроқ шаклу суратҳои аз Ақли фаъол ҷудошударо бе ёрии эҳсосот дарк мекунад [17, с. 161].

Дар масъалаи пайванди маънӣ ва лафз Ибни Сино бо эҳтимоли зиёд таҳти таъсири Искандари Афродесӣ қарор гирифтааст ва таъкид дорад, ки «...агар алфоз набудӣ, он (маънӣ–А.Б.) ҳам падид наомадӣ. Ва бар синоати мантиқ ногузир омад, ки баъзе аз қисматҳои он аҳволи алфозро баррасӣ намояд» [6, с. 71]. То андозае дар ин масъала дар асари «Топика»-аш Арасту таснифи маҷмуе аз алфозро анҷом дода буд ва баъди ӯ то даврони шореҳи осори ӯ Искандари Афродесӣ он ба гӯшаи фаромӯшӣ афтода буд. Искандари Афродесӣ, ки Ибни Сино дар масоили душворфаҳми осори Арасту ба шарҳҳои ӯ таваҷҷуҳ менамуд, барои маърифати комили мантиқ баррасии алфозро муҳим меҳисобид ва айни он дар «Мадхал» ва фасли панҷуми «Китоб-уш-Шифо» мушоҳида мегардад [6, с. 70-73; 244-251]. Ҳатто дар «Ҳикмати Машриқия» баҳсе таҳти унвони «Таърифи исм, калима, одот ва қавл» [4, с. 126-128] ҷой дорад. Дар ин қисмат Ибни Сино ба таври муҷаз, бо такя ба сарфу наҳви арабӣ доир ба исм, калима, ҷумла ва ақсоми он маълумот медиҳад, ки тақвиятдиҳандаи андешаҳои болост.

Таъсирпазирии Ибни Сино аз Арасту дар масъалаи каломи мавзун низ мушаххас аст. Ӯ дар осори манзумаш меъёрҳои нишондодаи Арасту дар «Поэтика»-ро қариб батамом риоя намудааст. Аз равиши кораш бармеояд, ки аз шарҳҳои «Поэтика» низ истифода намудааст. Аввалин ҳакими мусулмон, ки ба ин асари Арасту шарҳ навишта, Яъқуб ибни Исҳоқ ал-Киндӣ (801-866) маҳсуб мешавад, вале мутаассифона, навиштаҳои ӯ то имрӯз дастрас нестанд. Баъди ал-Киндӣ Абӯнасри Форобӣ ба шарҳу таълиқи ин асар пардохт, ки нусхаи дастнависи он таҳти рақами 3832 дар китобхонаи давлатии Деҳлии Ҳиндустон нигоҳдорӣ мешавад, ки ба забони англисӣ низ тарҷума шудааст ва «Рисола фӣ қавонини синоъати-ш-шуаро» (Рисола дар эҷоди шоирон) ном дорад. Соли 1953 муҳаққиқи маъруфи араб Абдурраҳмон Бадавӣ дар китоби «Фанни шеър» онро рӯйи чоп овард. Ин асар бозгӯкунандаи таъсирпазириву эҳтимоми зиёди Форобӣ ба Арасту ва таҳти таъсири ин ду файласуф қарор гирифтани Ибни Синост.

Ҳам Форобӣ ва ҳам Ибни Сино дар масъалаи сарчашмаву зуҳури каломи мавзун ва оҳанг аз Арасту пайравӣ мекунанд. Арасту дар фасли чаҳоруми «Поэтика» дар зербоби «Асл ва маншаи шеъру мароҳили такомули он» мефармояд, ки «Пайдоиши шеър баста ба ду иллат аст ва ҳар ду иллат дар табиат ва ниҳоди одамист: яке, ғаризаи тақлид ва дигаре, хосияти дарки вазну оҳанг» [18, с. 54]. Осори Форобиву Ибни Сино аз даврони фаъолияташон то имрӯз чун сарчашмаҳои муътамади илмӣ дар миёни аҳли маърифат манзалат касб намуда, аз ҷониби ҳазорон муҳаққиқони гуногун ва пайравону мухолифонашон таҳлилу ташреҳу изофот ёфтаанд. Мутаассифона, аз баъзе осори онҳо танҳо ном мондааст у халос, ки ё дар навиштаҳои худашон, ё дар сарчашмаҳои баъдӣ ба онҳо ишора мешавад.

Баъзе Форобиву Ибни Синоро ба таври мутлақ шореҳи афкори фалсафии юнонӣ хондаанд, ки мавриди накди як қатор муҳаққиқон қарор гирифтаанд. Масалан, академик М. Диноршоев ба фаъолияти фалсафии машшоиёни шарқӣ сатҳӣ таваҷҷуҳ намуда, таълимоти фалсафии онҳоро бо Арасту айният додани баъзе муҳаққиқонро танқид мекунад ва бар ин назар аст, ки «фалсафаи Арасту ягона сарчашмаи фалсафии Ибни Сино нест. Дар ташаккули низоми фалсафиаш ӯ ночор ба низомҳои гуногуни фалсафӣ рӯ оварда буд» [22, с.69]. Аммо сарфи назар аз ҳама, Форобиву Ибни Сино дар ҷодаи улуми фалсафӣ чун классик эътироф шудаанд ва таъсири эшон дар таълимоти фалсафии бузургтарин ҳакимони мусулмон эҳсос мешавад. Ҳарчанд Форобиву Ибни Сино пайрави як мактаби фалсафӣ-машшоияи шарқӣ буда, аксари сарчашмаҳои ба онҳо таъсиргузор

муштараканд, аммо дар баробари мушобиҳати зоҳириву маъноӣ дар таълимоти онҳо тафовут низ зиёд мушоҳида мешавад. Махсусан, дар равиши таълифоташон фарқият назаррастар аст. Масалан, мувофиқи нишондоди муҳаққиқи маъруфи араб Иброҳим Мадкур, дар асной таълифи «Китоб-уш-Шифо» Ибни Сино «дар назди худ мароҷееву сарчашмаҳое надошт» [7, с. 22], ки чунин таҷриба дар асной таълифоти осори Форобӣ мушоҳида намешавад. Ин мазмун дар «Рисолаи саргузашт» низ ба ривояти шогирди Шайхурраис чунин баён шудааст: «Дар ин кор (таълифи масоили асосии «Китоб-уш-Шифо» –А.Б.) ду рӯз машғул шуда, масъалаҳои асосиро пурра, бидуни китобе, ки пеши худ ниҳад ва асле, ки бад-он муроҷаат кунад, аз ёд ва аз дил навишт» [3, с. 163].Аммо дар ин гуфтор як нозукие ҷой дорад, ки баъзе муҳаққиқони Ибни Сино, бо шумули Иброҳим Мадкур, ба он таваҷҷуҳ накардаанд. Ҷузҷонӣ ин ҷо дар ду рӯз навиштани масоили асосиро ёд кардааст, ки он, албатта, нақшаи таълифи рисола аст. Зеро дар идомаи матн чунин омадааст: «Сипас, Шайх он ҷузвҳоро дар пеши худ ниҳода, ... дар ҳар масъалае менигаристу шарҳашро менавишт» [3, с. 163].Дар услуби навишти Форобиву Ибни Сино низ тафовути назаррас ҷой дорад. Форобӣ ба мисли аксари файласуфони замонаш афкори фалсафиро печидаву мармуз тавре ироа менамуд, ки асосан мутааллиқони соҳа метавонанд аз моҳияти аслии он огоҳ шаванд. Ӯ муътақид буд, ки ҳикмат ва дастрасӣ ба моҳияти он кори хосон аст. Аммо, бар хилофи ӯ, Ибни Сино ҳаддалимкон мафҳумҳои фалсафиро возеҳу равшан баён намуда, ба хархашаҳои лафзӣ ва суханбозӣ, ба истисноӣ чанд асари рамзиаш, ба мисли «Ҳай ибни Яқзон» ва «Саломон ва Абсол» таваҷҷуҳ накардааст.

Форобиро муҳаққиқони зиёде муассиси воқеии фалсафа дар ҷаҳони ислом меҳисобанд [29, с. 258], зеро ӯ тавонистааст тавассути дониши фарогир пояҳои ҳастишиносии фалсафаи исломиро бар меҳвари вуҷуду моҳият, имкону зарурат, ақлу нафс, метафизикаву физика ва амсоли инҳо тарҳрезӣ намояд. Ӯ дар даврае умр ба сар бурд, ки макотиби маъруфи фалсафие, ба мисли машшоия, каломи тасаввуф ба авҷи аълои худ расиданд. Форобӣ дар ташаккулу муназзамияти усулии ин макотиби фалсафӣ умқ, дақиқӣ ва ҳамоҳангӣ бахшид. Дигаре аз хидматҳои шоёни Форобӣ дар ҷодаи улуми фалсафӣ аз он иборат аст, ки ба осори фалсафии ҳакимони зиёди юнонӣ, аз қабили Пифагор, Зенон, Афлотун, Арасту, Батлимус ва дигарон шарҳ навишта, мафоҳими дастнорасро барои ҳазорон муҳаққиқони баъдӣ ошно сохт ва роҳи мушаххаси таҳқиқро ба алоқамандон ҳамвор намуд, ки Ибни Сино аз ин шумор аст. Масалан, Ибни Сино худ дар «Рисолаи саргузашт» ба ин нукта ишорати равшан дорад ва бо таҳният ба дарку фаҳми Форобӣ ва ҳусули манфиат аз бардошти ӯ менависад, ки «ғаразҳои ин китоб, ки дар дили ман буд, бар ман кушода шуданд» [3, с. 157-158].

Дар ин масъала муҳаққиқон назари ягона надоранд ва баъзе ин ишораи Ибни Синоро ба пинҳон намудани худписандии мутафаккир ҳамл мекунанд. Масалан, Ё. Ниёзӣ бо такя ба пажӯҳиши Тайсир Шайхуларз ба ин назар аст: «Қиссаи китоби «Мобаъдуттабиа»... воситаи наҷот буд аз барои пӯшонидани муболиғаҳояш, зеро Ибни Сино худаш дар ин ҷо дарк кард, ки ҳудуди воқеиятро шикастааст» [25, с.107]. Ба ҳар навъ, Ибни Сино дар осораш бо эҳтимоми зиёд аз Арастуву Форобӣ ёд намудааст ва наметавон таъсирпазириашро аз ин шахсиятҳо тардид намуд. Дар натиҷаи муқоиса намудани матнҳои «Таълиқот»-и ин ду мутафаккир ба хулосае расидем, ки «Таълиқот»-и Ибни Сино ба тамом «Таълиқот»-и Форобиро дар бар дорад ва ифодакунандаи яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои илҳоми Шайхурраис мебошад. Вале дар ин асарҳо низ тафовути равиши кории ин мутафаккирон мушоҳида мешавад. Масалан, Форобӣ мабоҳиси фалсафии гуногунеро бо равиши муқаррариаш, ки дар дигар асарҳои фалсафиаш ба чашм мерасад,

ҳаллу фасл менамояд, аммо «Таъликот»-и Ибни Сино ҳарчанд аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа аз дигар осори фалсафиаш тафовути назаррас надорад, вале ба тарзу шеваи ба осори фалсафиаш хос, ки бо тартиб аз мантиқ, табииёт ва илоҳиёт баҳс мекунанд, таълиф нашудааст. Илова бар ин, ба Ибни Сино чанд «Таъликот» нисбат медиҳанд, ки шогирдонаш, ба мисли Абулфараҷи Ҳамадонӣ, Мансур ибни Зайла ва Баҳманёр ба онҳо шарҳ бастаанд ва дар миёни онҳо «Таъликот»-и Баҳманёр арзиши бештари илмӣ дорад ва дар равшан намудани баъзе нукоти фалсафии душворфаҳми Шайхурраис кумак менамояд. Баъзе муҳаққиқон бар ин назаранд, ки «Таъликот»-и Ибни Сино ҳамон натиҷаи дарсҳои шабонаи дар аснои вазири дарбори Шамсуддавла будаи Шайхурраис аст, ки яке аз шогирдони наздикаш «Баҳманёр бо тафсиру тавзеҳ ба шакли китоб даровардааст» [8, с. 7].

Қайд кардан бамаврид аст, ки «Таъликот»-и Ибни Сино фарогири 1013 таълиқ буда, қариб тамоми «Таъликот»-и Форобиро, ки дар маҷмуъ 106 таълиқ мебошад, на бо тартиби муайян, балки ба шакли пароканда дар бар мегирад. Масалан, таълиқи аввали Форобӣ дар «Таъликот»-и Ибни Сино дар ҷойи сеюм, дуюмаш дар мақоми панҷум, 106-умаш дар ҷойи 936-ум истифода шудааст. Агар ба ин асарҳо амиқтар таваҷҷуҳ шавад, маълум мегардад, ки «Таъликот»-и Ибни Сино ё шарҳи «Таъликот»-и Форобист, ё иборoти «Таъликот»-и Форобӣ дар миёни ҷумлаҳои мураккабтари Ибни Сино қариб ба таври нусхабардорӣ омадаанд, ё мафҳумҳо ва мазмуни асосии матни Муаллими сонӣ бо тафовутҳои назарраси зоҳирӣ, ки ин қисм камтар буда, Сайид Ҳусайни Мӯсавӣ маҷмӯи онҳоро 27 таълиқ нишон додааст [11, с. 18-23], гирд омадаанд. Ин ифодакунандаи таҳти таъсири амиқи Форобӣ қарор гирифтани Ибни Сино бошад ҳам, аммо маънои комилан дар тамоми масоили фалсафӣ созгории андешаҳои ин ду ҳакимро нишон намедиҳад.

Ҳарчанд Ибни Сино дар масоили зиёди фалсафӣ ба Форобӣ такя намуда аз таълимоти ӯ ғизои маънавӣ гирифтааст, аммо дар баъзе масъалаҳои муҳим бо орои ӯ мувофиқ нест. Махсусан, дар масъалаи маърифати илоҳӣ афкори ин ду донишманд бо ҳам созгор наомадаанд. Зеро Форобӣ дар қаробат бо андешаҳои метафизикии Арасту [24, с. 141] бар ин назар аст, ки Офаридгор донандаи куллиёт аст, на ҷузъиёт. Вале дар таълимоти Ибни Сино илми илоҳӣ фарогири куллиёту ҷузъиёт аст. Имкон дорад, ки дар ин масъала Ибни Сино кӯшидааст мутобиқи ҷаҳонбинии маъмули замонаш андешаҳояшро баён намояд. Ё дар масъалаи ақли фаъол низ андешаҳои онҳо бо ҳам мувофиқат намекунанд. Зеро Форобӣ муътақид аст, ки куллиёт билқувва вуҷуд дорад, ба хилофи Ибни Сино, ки ба мавҷудияти билфеъли куллиёт таъкид мекунад.

Дар миёни файласуфони мусулмон кам касеро метавон ном бурд, ки ба монанди Форобӣ иродати ниҳоят шадиде ба афкори фалсафии Афлотуну Арасту дошта бошад. Бешубҳа, фалсафаи Форобӣ таҳти таъсири таълимоти Афлотуну Арасту шакл гирифтааст, аммо ин таъсир мутлақ набуда, дар он унсурҳои қавии дини ислом низ нақши муҳимме гузоштаанд. Ба қавли Анри Корбен, Форобӣ “андешаманди амиқан динӣ ва аҳли ирфон буд” [16, с. 225].

Нодида гирифтан нашояд, ки дар давраи наҳзати тарҷума дар Шарқи мусулмонӣ ва бо афкори фалсафии аврупоӣ ошноӣ пайдо намудани мусулмонон донишмандони зиёди олами ислом мафтуну шефтаи назариёти ғарбиён гашта буданд ва бархе аз эшон ҳатто нишондоди олимони юнониву римиро меъёри ҳақиқат мепиндоштанд. Аммо сарфи назар аз эҳтимоми зиёд ба осори олимони юнонӣ, Форобӣ пурра ба афкори онҳо пойбанд нашудааст ва афкори бикре дар фунуни фалсафӣ изҳор доштааст, ки ин нуктаро ҳанӯз Ибни Халдун дар «Муқаддима» таъкид карда буд [1, с. 947]. Ба гумони ғолиб, Форобӣ ҳарчанд тафовут миёни таълимоти Афлотуну Арасту мушоҳида менамуд, аммо бар хилофи он мекӯшид миёни раъйи ин ду ҳаким, ки ба қавли ӯ «бунёдгузорони фалсафаанд»

[13, с.26], мувофиқати комил нишон диҳад. Пеш аз Форобӣ низ «гироиш ба ҳамоҳанг сохтан ва вафқ додан миёни ҳакимон ривоҷ ёфта буд» [31, с.400], аммо талоши ӯ нисбати тамоми файласуфони пеш аз худаш бештар буд ва маҳз барои исботи ин андеша китоби «Ал-ҷамъ байна раъйи-л-ҳакимайн»-ро навишт ва назди худ мақсад гузошт, ки «агар ҳақиқати фалсафӣ воҳид аст, бояд битавон миёни афкори фалосифаи бузург, бавижа Афлотун ва Арасту тавофуқе падид овард» [13, с.25-76]. Форобӣ итминони комил дошт, ки агар миёни афкори фалсафии Афлотун ва Арасту таноқузи куллӣ вуҷуд дошта бошад, пас ё фалсафа усулан ботил аст, ё ин ду нафар фалсафа намедонанд. Ин дар суратест, ки тамоми алоқамандони соҳа огоҳанд, ки қазоёи фалсафӣ ҳақиқат дорад ва ин ду ҳаким низ аз фалсафа огоҳанд [13, с.26-27].

Ба назари Форобӣ, муҳимтарин заминаҳои ташаккули афкори фалсафӣ ба таълимоти Афлотун ва Арасту бастагӣ дорад. Бо дарназардошти муҳити мазҳабии замонаш ва ба хотири ояндаву бақои ин илм ӯ назди худ мақсад гузошт, ки мабоҳиси мутафовити фалсафаи ин ду ҳакимро тарзе баррасӣ намояд, ки миёни онҳо тафовути усулӣ эҳсос нашавад. Мувофиқи нишондоди Осифа Осифӣ, Форобӣ ба мисли намояндагони мактаби фалсафии Искандария Афлотун ва Арастуро «мазҳари ақли комил медонист ва наметавонист бо қабули орои мутаноқизи яке аз онҳо орои дигареро ботил шуморад» [26, с. 203]. Ин баҳогузории муҳаққиқи эронӣ бо такя ба зоҳири масъала буда, ишорат ба таҳти таъсири мактаби Антокия қарор гирифтани Форобӣ тавассути устодаш Юҳанно писари Ҳайлон, ки аз охирин шогирдони ин мактаб буд, дорад. Аммо ин ҷо саволе ба миён меояд, ки чаро Форобӣ дидаву дониста аз тафовути равиши фалсафии Афлотун ва Арасту чашмпӯшӣ менамояд? Ба назари инҷониб, ин кӯшиши Форобӣ аслан ба хотири оштӣ додани фалсафаи юнониву эътиқоди мавриди назараш будааст. Зеро дар замони Форобӣ мутакаллимони зиёде ба танқиди фалсафа камар баста, файласуфонро дар қатори мулҳидон қарор медоданд, вале ночор аз равиши идеологии Афлотун ва методи мантиқии арастуӣ кор мегирифтанду ба ин ду ҳакими юнонӣ назари комилан манфӣ надоштанд. Ба осори онҳо низ бо умеди мувофиқ буданашон ба ақоиди исломӣ таваҷҷуҳ менамуданд.

Кӯшиши мувофиқ намудани дину фалсафа ҳанӯз аз даврони ташаккули ин ду шакли шуури ҷамъиятӣ ба вуҷуд омада, иддае аз аҳли ҳикмат хостанд «миёни додаҳои ақл ва додаҳои имони худ иртибот ва инсиҷоме ба вуҷуд оваранд» [31, с.654]. Оштӣ додани фалсафаи юнониву дини ислом ҳам аз масоилест, ки пас аз ошноии мусулмонҳо бо тафаккури фалсафӣ ба вуҷуд омада, қабл аз Форобӣ низ мушоҳида шуда бошад ҳам, дар осори ин мутафаккир ба ин масъала эҳтимоми бештар сарф шудааст.

Ба масъалаи мувофиқ сохтани дини исломиву фалсафаи юнонӣ Форобӣ ба чандин мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ шуда буд. Яке, ҷанбаҳои мухолифи дини ислом ва фалсафаи юнонӣ, аз қабили офариниши оламу қадим будани он, сифоти Худо ва ғайраҳо бошад, дигар, фалсафа мавриди тавҳину таҳқири фақеҳон қарор гирифта буд. Онҳо оммаро зидди тафаккури фалсафӣ таҳрик дода, онро барои дин хатарзо меҳисобиданд. Ба қавли муҳаққиқи тоҷик Ё. Ниёзӣ, «дар ин аср ҳар кӣ ба фалсафа машғул мегардид, ӯро ба зиндиқа гунаҳкор мекарданд» [25, с. 111]. Аз ин рӯ, Форобӣ мехост бо оштӣ додани дину фалсафа ҳам аз мавқеияти улуми фалсафӣ дифоъ кунад, ҳам аз осеби гурӯҳҳои мутаассиб ва фишори фақеҳону ҳокимон худу алоқамандони ҳикматро раҳоӣ бахшад.

Муносибати Форобӣ дар ин масъала бо равиши пайравони муътазила ҳамоҳангии назаррас дорад. Зеро намояндагони он ақлу ваҳйро аз ҷониби Худо дониста, якеро мукаммалкунандаи дигар меҳисобиданд ва иддао доштанд, ки миёни онҳо таноқузе вуҷуд надорад. Ҳамчунин, муътазилиён бар ин назар буданд, ки агар миёни ақлу ваҳй ихтилофе

дида шавад, бояд ба «таъвил» пардохт. Бори нахуст ал-Киндӣ ба ин кор иқдом намуд, аммо чандон муваффақ нашуд, ки сабабҳои гуногун дорад. Шояд яке аз сабабҳои асосии ба ҳадаф нарасидани ал-Киндӣ дар номуназзамии улуми фалсафӣ ва набудани забони махсусу истилоҳоти фалсафӣ дар олами исломи замонаш бошад, ки ба ҳадди назаррас ин мушкилот аз ҷониби Форобӣ ҳалли худро пайдо карданд ва фалсафаи ӯ чун заминаи муҳимми ташаккули ҳикмати исломӣ дониста шудааст. Пас, метавон гуфт, ки яке аз сарчашмаҳои ғоявии ташаккули фалсафаи Форобиро ҳикмати муътазилия низ ташкил медиҳад. Форобӣ яке аз аввалин файласуфони мусулмон аст, ки ба андозае тавассути таълифи расоили фалсафӣ фунуни фалсафиро муназзам сохт ва чун аз забонҳои мухталифе бархӯрдор буд, кӯшид забони фалсафиро роҳандозӣ намояд ва ба андозае муваффақ ҳам гардид. Чун дар замони Форобӣ дар ҷаҳони ислом фалсафа нав ташаккул меёфт, аз ин рӯ, ин мутафаккир дар сохтани истилоҳоти фалсафӣ ва мафҳумсозӣ нақши назаррас дорад. Масалан, нахустин маротиба Форобӣ вожаи ал-мавҷудро ҳамчун мафҳум истифода бурдааст, ки ифодакунандаи маънии «будан»-и юнонӣ мебошад [32, с. 37].

Таҳқиқот нишон медиҳад, ки Форобӣ дар рисолаи «Фусус-ул-ҳикам» (баъзе муҳаққиқон ин рисоларо мансуб ба Форобӣ медонанд–А.Б.) ба хотири исботи тавҳид аз равиши навафлотуниён истифода мебарад. Дар «Китобу орои аҳл-ил-мадинат-ил-фозила» [9] дар дарёфти саодат таҳти таъсири таълимоти Афлотун қарор гирифта, бо ҳамон усул ба масоили фалсафие, ба мисли ақлу нафс, афлоку аҷром ва ақсоми мақулот таваҷҷуҳ мекунад. Дар «Китобу-с-сиёсат-ил-маданияти» [10, с.23-28] мафҳуми «нафс»-ро бо равиши Афлотун ва Арасту баррасӣ менамояд. Зеро ӯ бо такя ба Арасту шарти зуҳури нафсро ҷисм медонад, аммо бо равиши афлотунӣ муътақид аст, ки «нафсро дар бақо ниёзе ба ҷисм нест» [14, с. 182]. Дар масъалаи ғояти ҳастӣ Форобӣ ба Қуръон [21, 53;42] такя мекунад ва муътақид аст, ки «Воҷиб-ул-вуҷуд би-з-зот ғоят ва ҳадафи куллӣ мебошад, зеро ҳамаи чиз ба ӯ меанҷомад» [14, с. 177].

Қариб дар тамоми рисолаҳои фалсафии Форобӣ таъсири таълимоти Афлотуну Арасту мушоҳида мешавад. Масалан, дар масъалаи нафс, ки дар ибтидои китоби «Фусул-ул-мунтазиъа» дарҷ шуда, Форобӣ қайд мекунад, ки «Ҷону равон монанди тану колбад дурустӣ ва нодурустӣ дорад. Бинобар ин, дурустии ҷон ба он аст, ки чигунагиҳои ҷон дорои он гуна ҳолот ва вижагиҳое бошад, ки ҳамвора хубиҳо ва кирдори зебо аз ӯ падид ояд. Нодурустии ҷон ба он аст, ки нафс дорои он гуна вижагиҳо бошад, ки ҳамвора бадиҳо, палидиҳо ва кирдори ношоиста аз ӯ падид ояд» [12, с.5]. Айни ҳамин маънӣ дар «Метафизика»-и Арасту [19, с.174-176] мушоҳида мегардад, ки ифодакунандаи аз лиҳози усулӣ такя намудани Форобӣ ба равиши арастуист.

Ё дар масъалаи робитаи сурат бо модда ва ҷисм низ Форобӣ равиши арастуиро пеша мекунад. Ӯ бар ин назар аст: «Сурат иллати суварии модда нест, балки сурати модда аст, аммо (ҳамин сурат) иллати суварӣ амри мураккаб (яъне ҷисм) аст ва албатта иллати томмаи он нест» [14, с.174].Таҳлили амиқи осори Ибни Сино нишон медиҳад, ки муҳимтарин сарчашмаҳои ташаккули афкори фалсафии ӯро низ, ба монанди Форобӣ ҳикмати атиқаи юнонӣ ва ҳикмати исломӣ ташкил медиҳанд. Дар мавриди чун муҳимтарин сарчашма баромад намудани ҳикмати исломӣ дар таълимоти Ибни Сино ба таври умумӣ чунин далел пешниҳод мекунем, ки донишу ҷаҳонбинии ин мутафаккир хоҳу нохоҳ, марбути муҳити сиёсиву иҷтимоии замонаш буд ва ба алоқамандон маълум аст, ки дар ин давра муассиртарин ҷанбаи ҳаёти иҷтимоиро афкору эътиқодоти динӣ ташкил менамуд. Худи Ибни Сино дар фасли дуюми «Китоб-уш-Шифо» дар баёни фалсафаи амалӣ роҳҳои ба танзим овардани муносибатҳои иҷтимоиро баррасӣ намуда, чунин

менависад: «Дурустии ҳамаи ин оро бо бурҳони назарӣ ва шаҳодати шаръӣ ба таҳқиқ мерасад ва тафсил ва тақдири (баҳодиҳии) он, бо шариати илоҳӣ сурат мегирад» [5, с.89].

Таъсири ҳикмати юнонӣ ба таълимоти Ибни Сино бо он мудаллал мегардад, ки дар муҳимтарин осори фалсафии Шайхурраис дар аснои таҳлили дилхоҳ масъалаи баҳсталаб аввал назариёти ҳакимони юнонӣ ба таври густурда матраҳ гардида, ҷузъиёти онҳо таҳлил мешаванд ва ҷанбаҳои мусбиву манфии онҳо баррасӣ шуда, баъдан андешаи шахсии муаллиф ироа мегардад. Худи Ибни Сино ин матлабро дар мақолаи аввали «Китоб-уш-Шифо» таъкид мекунад: «Дар ҳақиқат, мақсади мо аз навиштани ин китоб... иборат аз гирдоварии мағзи он матолиб, ки аз усул дар улуми фалсафаи пешиниён баррасӣ намудем.... Кӯшидам, то...дар ҳар мавзее ба шубҳаҳои ҷойдошта ишора намоям ва ба қадри тавон, ба эзоҳи ҳақиқат он шубҳаҳоро ислоҳ намоям» [5, с.84].

Ё Ибни Сино дар муқаддимаи илоҳиёти «Донишнома» дар қисмати таснифи улум чизҳоро ба мисли Арасту ду гуна меҳисобад: «Яке он аст, ки ҳастии вай ба феъли мост ва яке он аст, ки ҳастии вай на ба феъли мост. Мисоли нахустин кирдорҳои мо ва мисоли дувум замину осмон ва ҳайвону набот» [2, с.216]. Дар заминаи тақсимоти чизҳо ӯ илмҳои ҳикматро низ ба ду гуна: амаливу назарӣ тасниф намудааст. Муҳаққиқи шаҳири тоҷик академик М. Диноршоев дуруст қайд мекунад, ки «нубуғи ӯ (Ибни Сино–А.Б.) дар пояи муҳками фарҳанги пеш аз вай ба камол расидааст» [23, с.317].

Осори мантиқии Ибни Синоро қатъан метавон мукаммалтарин низоми мантиқии то замони ӯ ҳисобид. Зеро он мабоҳиси мухталифи ин илмро бозгӯ намуда, «қариб тамоми соҳаҳои илми мантиқи имрӯзаро фаро гирифтааст» [29, с.365]. Агар низоми мантиқии Ибни Синоро бо Форобӣ муқоиса намоем, маълум мешавад, ки осори мантиқии Форобӣ бештар хусусияти тафсирӣ дорад, аммо мантиқи Шайхурраис бо хусусиёти муназзамият, равшанбаёнӣ, амиқият ва фарогири соҳаҳои гуногуни ин соҳа будан мутафовит аст.

Таълимоти Ибни Сино дар бораи қиёс низ дар асоси мантиқи Арасту шакл гирифтааст [27, с.145]. Масалан, Ибни Сино дар қисмати мантиқи «Донишнома» қиёсро чунин таъриф додааст: «Ва қиёс ба ҷумла сухане бувад андар вай суханоне гуфта, ки чун пазируфта ояд, суханоне, ки андар вай гуфта омада бувад, аз он ҷо гуфторе дигар лозим ояд ҳароина» [2, с.189]. Агар ин таърифро бо таърифи қиёси Арасту муқоиса кунем, натиҷаи якхела ба даст меояд. Чун Арасту дар «Аналитикаи аввал» қиёсро чунин таъриф додааст: «Қиёс нутқест, ки агар дар он чизе тахмин шуда бошад, пас ҳатман як чизи олие аз он чизи пешниҳодшуда бармеояд, зеро дар пешниҳод вуҷуд дорад» [20, с.120].

Дар масъалаи таснифи улум низ Ибни Сино ба таълимоти Арасту такя мекунад ва ҳадафи улуми фалсафиро бо аъмоли инсон рабт медиҳад. Ӯ дар фасли дуюми «Китоб-уш-Шифо» менависад, ки «ғараз ва ҳадаф аз фалсафа-ин ба пуррагӣ дарёфти ҳақиқати ҳама чизҳост, ба қадри тавони инсонӣ. Чизҳои мавҷуда чизҳое мебошанд, ки ҳастии онҳо ё ба ихтиёру кирдори мо вобастаанд, ё ... вобаста нестанд. Маърифати умуре, ки ба қисми аввал дахл дорад, фалсафаи назарӣ номида мешавад. Маърифати умуре, ки ба қисми дуюм дахл дорад, фалсафаи амалӣ номида мешавад» [6, с.87]. Ибни Сино тавонист, бо такя ба равиши арастуӣ дар замони худ ва чанд аср баъд беҳтарин таснифи улумро пешниҳод намояд. Дар таснифи улуми фалсафӣ низ ҳамон қолаби қисматҳои арастуӣ: амаливу назарӣ нигоҳ дошта шудааст. Муҳимтарин вазифаи фалсафаи назарӣ, ба назари ӯ, шарҳу тавзеҳи масоили куллии ҳастӣ ва равандҳои табиат, ба ибораи дигар, дарёфти ҳақиқат аст. Дар тавзеҳи фалсафаи амалӣ таъсири Форобӣ ба Ибни Сино бештар эҳсос мешавад, зеро мувофиқи нишондоди Шайхурраис, фалсафаи амалӣ ба ҷуз маърифат ба масоили такомули моҳияти ахлоқии инсон сарукор дошта, муҳимтарин ҳадафи он дарёфти хайр мебошад. Агар ин мазмунро бо назарияи «хайр»-и Форобӣ муқоиса намоем,

ҳамоҳангӣ мушоҳида мешавад. Дар таълимоти фалсафии Ибни Сино вуҷуд мавқеи калидӣ дорад, ки «сарчашмаи он дар осори Арасту ва Форобӣ ёфт мешавад» [23, с.436]. Аммо ин масъала дар осори мутафаккир ба таври умум матраҳ гардидааст ва ӯ баҳси алоҳидае дар ин боб надорад. Ба ҳар навъ, ҳарчанд Ибни Сино масъалаи вуҷудро дар баҳси масоили ҳастӣ ва сабабҳои он матраҳ менамояд, як нукта мусаллам аст, ки дар ин масъала низ ӯ аз Арасту ва Форобӣ таъсир пазируфтааст.

Хулоса, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки таълимоти фалсафии Форобӣ ва Ибни Сино сарчашмаи ягона надоранд ва дорои машраби мухталифе буда, бар замми ҳамоҳангӣ дар баъзе масъалаҳо ихтилофи назар низ доранд. Муҳимтарин сарчашмаҳои ташаккули фалсафаи Форобӣ ва Ибни Синоро фалсафаи атиқаи Юнону Рим, махсусан, таълимоти афлотуниву арастуӣ ва навафлотуния ташкил медиҳанд, зеро дар муайян намудани мазмуну моҳияти фалсафа, таснифи улум, истифодаи мақулоти фалсафӣ, тасаввурот дар мавриди ҳастии мутлақ, мушаххас сохтани мавзуи метафизика, масоили ахлоқ, назарияи маърифат ва усули таҳқиқу сохтори осорашон асосан аз равиши ин макотиби фалсафӣ истифода намудаанд. Баъзеи ин сарчашмаҳо, ба мисли таълимоти фалсафии Афлотуну Арасту, навафлотуния ва ҳикмати исломӣ таъсироти назаррастару бевосита доранд, чун мафҳумҳо ва мавзуъҳои асосии баҳсҳои онҳо аз бисёр ҷиҳат ҳамоҳангӣ доранд. Ҳамзамон, таъсири сарчашмаҳое низ, ба монанди таълимоти фалсафии ориёитаборон дар фалсафаи Форобӣ ва Ибни Сино эҳсос мешаванд, ки ҳарчанд ба мисли таълимоти фалсафии Юнони бостон пуртаъсир нестанд, аммо таъсири бавосита доранд. Масалан, назарияи судури навафлотуния, ки дар он таъсири таълимоти зардуштия мушоҳида мегардад, чун сарчашмаи афкори фалсафаи Форобӣ шинохта мешавад.

Аз муҳтавои осори Форобӣ ва Ибни Сино бармеояд, ки бар замми таъсирпазирӣ аз таълимоти афлотуниву арастуӣ ва навафлотуния онҳо бо назариёти ҳакимони макотиби мухталифи фалсафии ғарбӣ ошноӣ доштаанд ва аз машраби онҳо истифода намудаанд. Ба замми ин, таъсири муҳити фикрии Бухорову дигар марказҳои фарҳангии онвақтаи Осиёи Марказӣ, мафкураи расмии замонашон, ки ақоиди дини Ислом буд ва ҷараёнҳои мавҷудаи динӣ-фалсафии давр низ дар ташаккули ҷаҳонбинии ин ҳакимон нақши назаррас гузоштааст.Ҳамзамон, мушаххас карда шуд, ки ақоиди фалсафии Форобӣ ва Ибни Сино ҳарчанд мушобиҳати зиёди шакливу маъноӣ доранд, аммо тафовути ҷавҳарӣ низ дар онҳо мушоҳида мешавад.

Муқарриз: *Комилов Р.С.* – д.и.ф., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Абдурраҳмон ибни Халдун. Муқаддимаи Ибни Халдун. Мутарҷим Муҳаммад Парвини Гунободӣ. Ҷ.2.– Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2019. –1394 с.
2. Абӯалӣ ибни Сино. Осор. Донишнома.–Душанбе, 2005. –Ҷ. 1. –852 с.
3. Абӯалӣ ибни Сино. Осор. Рисолаи саргузашт.–Душанбе, 2005. –Ҷ. 1. –852 с.
4. Абӯалӣ ибни Сино. Осор. Ҳикмати Машриқия. –Душанбе, 2005. –Ҷ. 2. –802 с.
5. Абӯалӣ ибни Сино. Осор. Китоб-уш-Шифо. –Душанбе, 2009. –Ҷ. 5. –657 с.
6. Абӯалӣ ибни Сино. Осор. Мадхал. –Душанбе, 2009. –Ҷ. 5. –657 с.
7. Абӯалӣ ибни Сино. Осор. Муқаддимаи «Шифо» ба қалами Доктор Иброҳим Мадкур. –Душанбе, 2009. –Ҷ. 5. –657 с.
8. Абӯалӣ ибни Сино. Таълиқот. (Схолии) Мутарҷим (аз арабӣ) ва муаллифи сарсухан Фатҳиддин Сироҷ. – Душанбе, 1992. –256 с.
9. Абӯнаср ал-Форобӣ. Китобу орои аҳл-ил-мадинат-ил-фозила. –Бейрут, 1986. –188 с.
10. Абӯнаср ал-Форобӣ. Китобу ас-сиёсати-л-маданияти. Муқаддима, таҳқиқ ва тасҳеҳи доктор Алӣ Бӯмулҳам. –Бейрут: Мактабат-ул-ҳилол, 1996. –128 с.
11. Абӯнаср ал-Форобӣ. Ат-таълиқот. Муқаддима, таҳқиқ ва тасҳеҳи Сайдҳусайн Мӯсавиён. –Теҳрон, 1392 (2014). –106 с.

12. Абӯнаср ал-Фороби̅. Фусул-ул-мунтазиъа. Тарҷумаи Ҳасан Маликшоҳи̅ –Теҳрон, 1382. –207 с.
13. Абӯнаср ал-Фороби̅. Ал-ҷамъ байна раъйи-л-ҳакимайн (Ҳамоҳангии афкори ду файласуф “Афлотун ва Арасту”). Тарҷумаи Абдулҳусайн Машкут ад-Дини̅. –Теҳрон, 1391. –289 с.
14. Абӯнаср ал-Фороби̅. Расоили фалсафии Фороби̅. Мутарҷим Саъид Раҳимиён.–Теҳрон, 1387. –253 с.
15. Алиасғар Ҳалаби̅. Таърихи фалсафаи Эрон аз оғози ислом то имрӯз. –Теҳрон, бе соли нашр. –С.134.
16. Анри Корбен. Таърихи фалсафаи исломи̅. Тарҷумаи Ҷавод Таботабои̅. –Теҳрон, 1380. –513 с.
17. Анри Корбен. История исламской философии. Пер. с фр. А. Кузнецова.(Таърихи фалсафаи исломи̅. Тарҷумаи А. Кузнецова) –М.: ООО Садра, 2013 –367 с.
18. Арасту. Поэтика. Муқаддима, тарҷима ва ҳавошии Фатҳуллоҳ Муҷтабои̅.–Теҳрон, 1958. –240с.
19. Арасту. Мобаъдуттабиа. Мутарҷим Муҳаммад Ҳусайн Лутфи̅. –Теҳрон, бе соли нашр. –584 с.
20. Аристотель. Сочинения. Т. 2. –М. 1978. –688 с.
21. Қуръон.
22. Мусо Диноршоев. Философия Ибн Сины. –Душанбе: Дониш, 2020. –494 с.
23. Диноршоев М. Ҷусторҳо дар фалсафаи Ибни Сино. –Душанбе, 2017. –656 с.
24. Муҳаммад Тақии Астароботи̅. Шарҳи Фусус-ул-ҳикам, мансуб ба Абӯнасри Фороби̅. –Теҳрон, 1358 ҳ./1980м. –382 с.
25. Ниёзи̅ Ё. Назари муҳаққиқони араб ба фалсафаи Ибни Сино. –Душанбе: Ирфон, 2008. –318 с.
26. Осифа Осифи̅. Мабонии фалсафа, ошнои̅ бо фалсафаи ҷаҳон: аз замонҳои қадим то имрӯз. –Теҳрон, 1370. –654 с.
27. Сайфуллоев Н. М. Логика Ибн Сины. –Душанбе: Дониш, 1991. –184 с.
28. Таранов П.С. 150 мудрецов и философов (Жизнь. Судьба.Учение. Мысли). Т.1. –Симферополь – Запорожье, 2000 –848 с.
29. Таърихи фалсафаи тоҷик (аз қадим то асри XX). Ҷ.2. –Душанбе, 2016.–892 с.
30. Таърихи фалсафаи Шарқ ва Ғарб. Гурӯҳи муаллифон. Зери назари Сарвиполи̅ Родокришнон. Мутарҷим Хусрав Ҷаҳондори̅. -Ҷ.1. –680 с.
31. Ҳанно ал-Фохури̅, Халил Ҷар. Таърихи фалсафа дар ҷаҳони исломи̅. Мутарҷим Абдулмуҳаммад Ояти̅.–Теҳрон, 1386. –816 с.
32. Шаҳобиддинов Н. Метафизикаи Ибни Сино. –Душанбе, 2020. –252 с.

САРЧАШМАҲОИ ТАЪРИХИИ ТАШАККУЛИ АФКОРИ ФАЛСАФИИ АБУНАСРИ ФОРОБИ̅ ВА АБУАЛИ̅ ИБНИ СИНО

Дар мақола сарчашмаҳои ташаккули афкори фалсафии ду тан аз маъруфтарин ҳакимони Шарқ - Абӯнасри Фороби̅ ва Абӯали̅ ибни Сино таҳлилу барраси̅ гардида, нақши ин шахсиятҳо дар ташаккули таърихи фалсафаи тоҷик нишон дода шудааст. Ин мутафаккирон, танҳо шореҳу давомдиҳандаи фалсафаи Юнони атиқа набуда, дар соҳаҳои гуногуни илм, махсусан фалсафа, навигариҳои зиёде ба вуҷуд овардаанд, ки дар ташаккули афкори фалсафии минбаъдаи тоҷик аҳамияти махсус доранд. Абӯнасри Фороби̅ ва Абӯали̅ ибни Сино дар соҳаҳои гуногуни илм, ба монанди тиб, фалсафа, мантиқ, риёзиёт, кимиё, табиатшиноси̅, нуҷум, мусиқи̅, забоншиноси̅ ва ғайраҳо асарҳои алоҳида эҷод намудаанд. Аз ин рӯ, бо итминон метавон онҳоро энсиклопедист номид. Фороби̅ яке аз аввалин файласуфони мусулмон аст, ки ба андозае тавассути таълифи расоили фалсафи̅ фунуни фалсафиро муназзам сохт ва чун аз забонҳои мухталифе бархӯрдор буд, кӯшид забони фалсафиро роҳандози̅ намояд ва ба андозае муваффақ ҳам гардид. Муҳтавои«Таълиқот»-и Ибни Сино нишон медиҳад, ки ӯ идомадиҳандаву тақвиятдиҳандаи ин иқдоми Форобист. Дар мақола мушаххас карда шудааст, ки ақоиди фалсафии Фороби̅ ва Ибни Сино ҳарчанд мушобиҳати зиёди шакливу маънои̅ доранд, аммо тафовути ҷавҳари̅ низ дар онҳо мушоҳида мешавад. Муҳимтарин сарчашмаҳои ташаккули тафаккури фалсафии ин ду мутафаккирро метавон фалсафаи Юнони бостон, навафлотуния, мактабҳои фалсафии атиқаи ориёитаборон ва ҳикмати ташаккулёфта дар олами ислом ҳисобид. Қариб дар саросари осори маҳфузмондаи онҳо ин моҳият ба равшани̅ мушоҳида мегардад. Зеро ағлаби мақулаҳо, мафҳумҳо ва истилоҳоти фалсафие, ки ин донишмандон дар осори худ истифода намудаанд ё бевосита, ё ба восита дар фалсафаи ҳакимони юнони̅, махсусан ҳикмати афлотуниву арастуи̅, навафлотуни̅, ҳикмати ориёи̅ ва исломи̅ то андозае қаблан ҳаллу фасл гардида буданд.

Калидвожаҳо: Фороби̅, Ибни Сино, фалсафаи машшоъ, фалсафаи юнони̅, тафаккур, Афлотун, Арасту, навафлотуния, дин, нафс, ҷисм, модда, моҳият.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ФОРМИРОВАНИЯ ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ АБУНАСРА ФАРАБИ И АБУАЛИ ИБН СИНО

В статье анализируются истоки формирования философской мысли двух самых известных мудрецов Востока - Абунасра Фараби и Абуали ибн Сино, показана роль этих личностей в формировании истории таджикской философии. Эти мыслители являются не только толкователями и продолжателями древнегреческой

философии, они создали множество нововведений в различных областях науки, особенно в философии, которые имеют особое значение в формировании дальнейшей таджикской философской мысли. Абунаср Фараби и Абуали ибн Сино создали отдельные работы в различных областях науки, таких как медицина, философия, логика, математика, химия, биология, астрономия, музыка, лингвистика и другие. Поэтому их смело можно назвать энциклопедистами. Фараби был одним из первых мусульманских философов, систематизировавших философскую науку, написав философские трактаты, и, поскольку он говорил на разных языках, он пытался создать философский язык и добился в этом определенных успехов. Хотя философские мысли Фараби и Абуали ибн Сино имеют много общего по форме и значению, они также имеют принципиальные различия. Важнейшими источниками формирования философской мысли этих двух мыслителей можно считать философию Древней Греции, неоплатонизм, философские школы арийской древности и утвердившуюся в исламском мире мудрость. Эта сущность прослеживается практически во всех сохранившихся до наших дней их произведениях. Поскольку большинство философских концепций и терминов, используемых этими учеными в своих трудах, были прямо или косвенно решены в философии греческих мудрецов, особенно в философии Платона и Аристотеля, неоплатонизме, арийской и исламской мудрости.

Ключевые слова: Абунаср Фараби, Абуали ибн Сино, перипатетизм, греческая философия, мысль, Платон, Аристотель, неоплатонизм, религия, душа, тело, материя, сущность.

HISTORICAL SOURCES OF THE FORMATION OF THE PHILOSOPHICAL THOUGHT OF ABUNASR FARABI AND ABUALI IBN SINA

The article analyzes the origins of the formation of the philosophical thoughts of the two most famous sages of the East, Abunasr Farabi and Abuali ibn Sina, shows the role of these personalities in the formation of the history of Tajik philosophy. These thinkers are not only interpreters and successors of ancient Greek philosophy, they created many innovations in various fields of science, especially in philosophy, which are of particular importance in the formation of further Tajik philosophical thought. Abunasr Farabi and Abuali ibn Sina created separate works in various fields of science such as medicine, philosophy, logic, mathematics, chemistry, biology, astronomy, music, linguistics and others. Therefore, they can be confidently called encyclopedists. Farabi was one of the first Muslim philosophers to systematize philosophical science by writing philosophical treatises, and since he spoke different languages, he tried to create a philosophical language and achieved some success in this. Although the philosophical thoughts of Farabi and Ibn Sina have much in common in form and meaning, they also have fundamental differences. The most important sources of the formation of the philosophical thinking of these two thinkers can be considered the philosophy of Ancient Greece, Neoplatonism, the philosophical schools of Aryan antiquity and the established wisdom in the Islamic world. This essence can be traced in almost all of their surviving works. Since most of the philosophical concepts and terms used by these scientists in their writings were solved, directly or indirectly, in the philosophy of the Greek sages, especially in the philosophy of Plato and Aristotle, Neoplatonism, Aryan and Islamic wisdom.

Key words: Farabi, Ibn Sina, Peripateticism, Greek philosophy, thought, Plato, Aristotle, Neoplatonism, religion, soul, body, matter, essence.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Амондуллоев Бегмурод Саломатуллоевич*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail **- Amoni79@mail.ru**. Телефон: **93-534-34-60**

Сведения об авторе: ***Амондуллоев Бегмурод Саломатуллоевич*** – Таджикский национальный университет, кандидат философских наук, дотсент кафедры истории философии и социальной философии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail- **Amoni79@mail.ru**.Телефон**: 93-534-34-60**

Information about the author: ***Amondulloev Begmurod Salomatulloevich*** - Tajik National University, candidate of philosophical sciences, assistant of the department of history of philosophy and social philosophy. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave, 17. E-mail: **Amoni79@mail.ru**. Phone: **93-534-34-60**

УДК:1 (091)(575.3)

НИГОҲЕ БА ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ ВА ИНКИШОФИ АҚЛГАРОӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ФАЛСАФА

Шерназаров Д.Т.
Донишгоҳи давлатии Данғара

Мафҳуми ақл як мафҳуми фалсафиест, ки таваҷҷуҳи файласуфонро аз оғози пайдоиши фалсафа ба худ ҷалб кардааст. Дар омӯзиши фалсафа табиати ақл низ омӯхта шудааст. Ин раванд суолеро ба миён меоварад: Оё ақл моддӣ аст ё маънавӣ? Ақлро, инчунин, бо мафҳумҳое, ба мисли тафаккур, интуитсия, майна, инстинкт, хаёлот ва ҳис муқоиса кардаанд. Калимаи "ақл" дар забони арабӣ синонимҳои зиёд дорад. Масалан, мамнуъ, сабр, худшиносӣ, илм, қалб ва ғайра. Дар луғати ***"Лисон ал-Араб"*** калимаи ақл ба маънои *"аблаҳиро манъ кардан, худро нигоҳ доштан ва муқобил истодан"* маънидод шудааст [16,с.458]. Ақл ба инсон имкон медиҳад, ки бар худ ҳукмфармо бошад. Ақл инсонро аз ноумедӣ пешгирӣ мекунад. Зеро ақл он чизест, ки инсонро аз ҳайвон ҷудо мекунад.

Ақл аз назари фалсафӣ се маъно дорад: аввалан, дар гуфтор, рафтор ва интихоби худ инсонро аз мавҷудоти дигар ҷудо мекунад. Сониян, маҷмуи маъноҳое, ки дар хотир нигоҳ дошта мешаванд, инчунин, муаррифӣ кардани ҳадафҳо ва манфиатҳоро аз он мебароранд. Савум қудратест, ки сифатҳои ашёро дарк мекунад. Масалан, зебоӣ, зиштӣ, комилӣ ва нокомилӣ.

Дар забони юнонӣ, ақл бо мафҳумҳои **logos** (логос) ва **nous** (нус ба забони русӣ разум тарҷума шуда, маънои ақлро дорад [1]) ифода карда мешавад. Логос маънои сухан, тавзеҳ, ҳисоб, сабаб, таъриф, ақлро дорад. Эквиваленти ин калима дар забони англисӣ нутқ, ҳисоб, сабаб, таъриф, нутқи оқилона, таносуб аст. Мафҳуми лотинии таносуб пайдоиши мафҳуми ақл аст. Таносуб маънои фикр, ақл, мулоҳиза, инъикос, шарҳ, тавзеҳро дорад. Нус, аз тарафи дигар, маънои руҳ ва ақлро дорад. Дар забони англисӣ, муодили ин калима интеллект (хирад) аст [14,с.245].

Калимаи ақл дар забони фаронсавӣ ***"raison"*** аст. Калимаи "raison" аз калимаи лотинии ***"ratio"*** гирифта шуда, "таносуб" тарҷума шудааст. Таносуб маънои системаи фикр, ҳисоб, тарҳро дорад. Мафҳуми ***"ratio"*** синонимҳоеро, ба мисли қобилият, ақл ва фикрро соҳиб аст. Ин истилоҳ, инчунин, ба тафаккур ва эътиқоди табиӣ низ дахл дорад. Вақте ки мо мафҳуми ***"raison"*** ё **"таносуб"**-ро бо имон муқоиса мекунем, он вақт он маънои дониш ё инстинкт, фаъолияти тафаккур, руҳ, ташкили даркҳо, қобилияти фарқ кардани зебоии некиву бадӣ, нодурустӣ, дурустӣ, зиштӣ, тартиби ҳақиқат ва ғайраро ифода мекунад [11,с.1160]. Ин мафҳуме, ки мо онро дар забони тоҷикӣ истифода мебарем, яъне "ақл", маънои хирад, идроки дарёфт, қобилияти фикр, зеҳн, яке аз қувваҳои нафси инсонӣ, ки феълаш тафаккуру андеша аст, ифода мекунад. Чизе аст, ки сабабҳои мавҷудотро дарк карда, хайрро аз шарр ҷудо мекунад. Инчунин, ҷавҳари латифи руҳонист, ки ба воситаи он нафс чизҳоро дарк менамояд [7,с.268-269].

Андре Лаланд дар назариёти худ аз вуҷуд доштани ду намуди ақл баҳс мекунад. Инҳо ақли ташаккулёбанда ва ақли ташаккулёфта мебошанд [11,с.1160]. Ҳамчун як қобилияти умумии инсонӣ, ақл қобилияти ҷустуҷӯйи ҳақиқат ва ҳалли мушкилотро дорост. Ақл аз инстинкт, хаёлот ва эътиқод фарқ мекунад, зеро натиҷаҳои он аз ҷиҳати ақлӣ боэътимодтар мебошанд. Аз ин рӯ, ақл барои ба даст овардани дониш зарур ва кофист [25,с.584].

Ратсионализм ё ба таъбири дигар ақлгароӣ, умуман, мафҳумест, ки бо ҳолати руҳӣ алоқаманд аст. Чуноне ки перомуни вожаи ақл ё таносуб дар боло дарҷ намуда будем, калимаи ақл аз решаи лотинии ***"Ratio"*** гирифта шудааст. Вале ин вожа дар амалия бо инсон чӣ гуна бояд таҷассум ёбад? Инсони оқил шахсе мебошад, ки ба ақл ва рушди руҳӣ аҳамияти хосса дода, дар маҷмуъ қобилиятҳои оқилона ва равониро таъкид намуда, таъқибкунандаи далелҳои зеҳнию ақлист.

Дар асри IV-и пеш аз мелод барҷастатарин мутафаккир ва файласуфи юнонӣ Арасту

мавҷудияти тафаккури инсонро таъкид карда, одамро ҳамчун махлуқи (ҳайвони) оқил маънидод намуда буд. Мафҳуми умумии ақлгароӣ, аз тарафи дигар, мувофиқат ба стандартҳо ва шароити оқилиро дар бар мегирад, ки ин талаботи асосии ҳар як система ё ҷараёни фалсафӣ мебошад. Ин ба он маъност, ки ҳама файласуфон оқиланд ё ҳадафи оқилона доранд. Аммо дар ин вазъият маънои умумии ақлгароӣ аз маънои мушаххаси он фарқ мекунад. Масалан, Арасту, бо вуҷуди он ки ба ақл ва мантиқ аҳамияти бузург додааст, вале онро ба маънои махсус ва мушаххас ҳамчун ақлгаро тасниф накардааст. Ин ба он рабт дорад, ки новобаста аз ақидаҳо нисбати ақл ва ақлгароӣ, мавқеи файласуф дар системаи фалсафӣ тағйир намеёбад. Масалан, дар ҳоле ки Г.В. Лейбнитс ақлгаро буд, вале Дэвид Юм як эмпирист аст. Ҳамзамон, дар ҳоле ки Бертран Рассел ақлгароиро аз ғайриақлгароӣ муҳофизат мекунад, дар ин маврид одатан ҳамчун ратсионалист қабул карда мешавад. Аммо, вақте ки мо ба таълимот ва равишҳои фалсафии Рассел назар мекунем, мебинем, ки доктринаи ӯ доктринаи эмпирикӣ ҳисобида мешавад.

Бо дар назар гирифтани ақидаҳои мутафаккирон нисбати мавзуи мазкур ақлгароӣ метавонад маънои садоқат ба ақл ва хилофи дин буданро низ ифода намояд. Яъне, ин маънои қабули мушаххасоти диниеро танҳо дар сурате дорад, ки онҳо ба принсипҳои мантиқӣ ва табиӣ мувофиқат кунанд [27,с.113]. Ақлгароӣ (ратсионализм) ҳамчун таълимоти гносеологӣ даъво мекунад, ки дониши муайян бояд умумибашарӣ ва зарурӣ бошад ва ин сифатҳо танҳо аз ақл бармеоянд. Масалан, Декарт принсипҳои модарзодии ақлро қабул мекунад. Ба ин маъно, ақлгароӣ ҳамчун таълимот ва метод ҳисобида шуда, доктринаи худро ба чунин тарз тағйир медиҳад: "...дониши муайян аз таҷриба бармеояд, на аз ақл", дар ин маврид ақлгароӣ ва доктринаи он ба эмпиризм мухолиф аст.

Мавзуи таҳқиқотро танҳо бо тавсифи мафҳумҳои ба ҳам алоқаманд оғоз кардан мумкин аст. Дар ин таҳқиқот, бо назардошти истифодаи мафҳуми ақлгароӣ (ратсионализм) дар байни файласуфони бузург ва зикри афкор, танқид ва дифои файласуфон дар бораи ин мафҳум метавонем мисоли монанде барои равшантар намудани баҳси ақлгароӣ ба миён гузорем. Масалан, таърифи "демократия" аз ҷониби хонандагон ҳамчун "демократия" муайян карда мешавад, новобаста аз он, ки дар луғатҳо муайян карда шудааст. Аммо, ҳангоми кӯшиши ба назар гирифтан, муайян кардан ва шарҳ додани "демократия", мо кӯшиш мекунем, ки назарияҳо ва далелҳои файласуфон ва демократҳоро муайян кунем ва агар мо бодиққат санҷем, вазифаи конститутсионии давлати муосири либералии имрӯза ва маънои демократияро хубтар дарк мекунанд. Он чизе, ки барои дарки мафҳуми демократия дуруст аст, барои мафҳуми "ақлгароӣ" низ эътибор дорад [18,с.9].Ҳангоми ташаккули системаҳои фалсафии худ, файласуфони ақлгаро андешаҳои худро ба принсипҳои муайян асос медиҳанд. Ба мисли:

- Ақл пеш аз таҷриба аст. Ақл аввалин сарчашмаи маърифати инсонист.
- Рушди зарурият, умумият ва дақиқият аз ақл сарчашма мегирад, на аз таҷриба.
- Далелҳое, ки ақл ҳамчун ҳақиқат қабул мекунад, ҳамеша ва дар ҳама ҷо дуруст, дақиқ ва асоснок мебошанд. Дониши дақиқ ва бунёдиро медонад, ки он ҳамеша ва дар ҳама ҷо тасдиқ карда мешавад.
- Принсипҳои умумиҷаҳонии равонӣ, ки дар ҳама соҳаҳои дониш амал мекунанд.
- Масъалаи сабабият асосан бо ақл алоқаманд аст, зеро дар охири таҳлил ақл аз рӯйи сохтор ба сабабият мубаддал мешавад. Масалан ибораи ақлгароӣ (ратсионализм) аз калимаи лотинии "Ratio", калимаи фаронсавии "Raison" ва калимаи англисии "Reason" гирифта шудаанд, ки баъзан маънои ақл ва баъзан маънои сабабиятро ифода мекунанд. Ба ақидаи Арасту, вақте ки мо бо сабабият сарукор мегирем, ин маънои онро дорад, ки бо ақлгароӣ низ сарукор дорем. Донистани сабабияти илм, бо шароитҳои сабабият, универсалият ва зарурат, на аз табиат, балки аз ақл бармеояд ва ин принсипи асосии тезиси ратсионалистҳо мебошад [15,с.101].

Дар тафаккури инсонӣ эътиқод ба мавҷудияти ақли мукаммал, собит ва доимӣ, ки аз ҷониби инсоният муайян карда мешавад, вуҷуд дорад, аммо ба назар чунин мерасад, ки он дар доираи дигаргуниҳои таърихӣ аз ақл дур шудааст.

Файласуфоне, ки пеш аз Суқрот зиндагӣ мекарданд, мафҳуми ақлгароиро возеҳтар баён карда, барои ҳалли мушкилоти табиат, идея, сохти метафизикии доимӣ ва

универсалӣ, мафҳуми ақлро истифода мебурданд. Ин ақл он ақлест, ки оламро ташкил мекунад, ҳаракат медиҳад, роҳнамоӣ мекунад, яъне сабаби ҳама чиз ба шумор меравад [12,с.126]. Гарчанде файласуфон ақлро ҳамчун ҷудогона ё аз табиат ҷудошуда тавсиф кардаанд, вале фаҳмиши юнонии онро, ҳамчун як зеҳни комил ё сохторе, ки оламро ташкил ва ҳаракат медиҳад, тағйир намедиҳад [19,с.18-23]. Ин ҳамон ақидаест, ки дар боло зикр шуд, аммо дар соҳаи дигар, хусусан дар натиҷаи ғояҳои софистҳо, ки мавҷудияти принсипҳои ахлоқи мутлақ ва дониши мутлақро пас аз хусусияти нисбии ахлоқ ва дониш рад кардаанд, онҳо инчунин принсипҳои мутлақи қобилияти ақлро низ рад кардаанд.

Агар ба қисмати амалиявии мавзуъ таваҷҷуҳ намоем, мебинем, ки Суқрот - яке аз файласуфони барҷастаи Юнон, мекӯшид, ки дар байни аъмоли шоиста умумият пайдо кунад. ***“Бояд тамоми кори аз дастатон меомадаро анҷом диҳед, то одамон ва амалҳои онҳоро доварӣ ё баҳо дода тавонед”***, қайд намудааст ӯ. Яъне, ин маънои онро дорад, ки таҷриба яке аз роҳҳои асосии таҳлили рафтори дигарон аст. Зеро касе, ки мехоҳад зиндагии хуб дошта бошад, бояд некӣ кунад ва табиати мутлақро донад. Аз ин сабаб, Суқрот мебинад, ки ақл танҳо мавҷудияти некиҳои мутлақ дорад ва мардум ба принсипи асосии ахлоқ ниёз хоҳанд дошт, бе он ки некии мутлақ бо ду фазилат муқоиса карда шавад. Зиндагии шоиста ва мавҷудияти принсипҳои мутлақ ва тағйирнопазирро тақозо мекунад. Масалан, некӣ, ҳуқуқи инсон, адолат ва ғайра.

Умуман, хусусиятҳои асосии модели ақлгароӣ дар афкори Юнони қадим пешниҳодшударо чунин ифода кардан мумкин аст:

- Абстраксияи ақлгароӣ: юнониён ба математика, мантиқ ва фалсафа ҳамчун илми табиати абстрактӣ дар сохтан ва таҳияи системаҳои зеҳнӣ ва мантиқии худ таваҷҷуҳ зоҳир мекарданд [21,с.56].
- Ақлгароии формалистӣ, ба ҷанбаи визуалии рушд нигаронида шуда, далели равонӣ бо қоидаҳои тасвири зарурӣ ва яклухт муайян карда мешавад. Ин ақлгароӣ, ақлгароие ҳисоб меёбад, ки бо универсалҳо ё умумиятҳо сарукор дорад.
- Ақлгароии назариявӣ ҳадафи расидан ба донишҳои дар ақл тархрезишударо дорад [13,с.138].

Ин мероси бузурге, ки мутафаккирони юнонӣ дар тули асрҳо барои таҳкими тафаккури инсонӣ ва таҳаввулоти ақлгароӣ эҷод намуда, дар таърихи фалсафа гузоштаанд, барои бисёре аз файласуфон ва мутафаккирон намунае ба ҳисоб меравад, то дар эҷод намудани системаҳои (доктринаи) фалсафии худ, хусусан дар ташаккули ақлгароӣ аз ин назарияҳо истифода баранд.

Яке аз намояндагони барҷастаи ақлгароӣ дар Юнони қадим устоди Арасту, Афлотун буд. Мувофиқи ақидаи ӯ, мабдаи асосӣ ва ҳақиқии ахлоқро на ҷисму нафс, балки идея, ки пеш аз ҳама гуна некуию зебоӣ қарор дорад, ташкил медиҳад.

“Инсон, мегӯяд Афлотун, мавҷуди дорои қобилияти дарки накуӣ буда, донишмандӣ, мардонагӣ, оқилӣ, парҳезкорӣ ва адолатхоҳӣ сифатҳои асоситарини ӯ мебошанд, ки дар фаъолияти худ амалӣ мегардонад”. Ҳолати руҳии инсонро Афлотун ба се намуд ҷудо намуда, дар аввал “ақлонӣ” (интеллектуалӣ)-ро гузошта, сипас қавиироданӣ ва пуризтиробиро ҳамчун ҳолатҳои дуюму сеюми руҳ инъикос намуда, раддабандӣ намудааст.

Дар байни ҳолатҳои номбаршуда, чуноне ки дар боло зикр шуд, ҳолати ақлониро якумин ҳисобида, дар такя бо ин, се ҳолати некукориҳои инсонро ҷудо менамояд: 1. ҳикмат, ҳамчун натиҷаи накукории ақл; 2. мардонагӣ, ҳамчун натиҷаи накукории ирода; 3. эътидол ё муътадилии лаззатҳо, ҳамчун натиҷаи ҳолати пуризтиробӣ руҳ [3].

Афлотун ба чизе пайравӣ мекард, ки тағйирнопазир буд. Афлотун кӯшиш ба харҷ медод, то ба ин суолҳо ҷавоби муфассал ва дақиқ ёбад. “Оё зебоии бетағйир ва мутлақ вуҷуд дорад? Оё адолати мутлақ вуҷуд дорад, ки тағйир намеёбад? Оё дар бораи шахсе, ки комилан одил аст, сухан гуфтан мумкин аст? Ба ақидаи Афлотун, зебоии мутлақ ва адолати мутлақ вуҷуд дорад. Инҳо ақидаҳои абадӣ ва тағйирнопазиранд. Ба назари Афлотун, ин ақидаҳо мавзуи аслии дониш ё ақлгароӣ ба шумор мераванд. Афлотун миёни дониш ва эътиқод фарқ мегузорад. Ба ақидаи ӯ, дар ҳоле ки нисбият, тағйирот ва имкон дар эътиқод вуҷуд дорад, дониш воқеӣ ва пайваста вуҷуд дорад. Ҳамин тавр, ба ақидаи

Афлотун, эътиқод ин сухан дар бораи ***“мумкин будану мумкин набудан”***-и чизест. Аз ин ҷо хулосабарорӣ кардан мумкин аст, ки дониш ва эътиқод гуногунанд ва ҳар як мавзуъҳои алоҳидаи тадқиқотии худро соҳибанд. Агар масъалаҳои имон ё эътиқод дар доираи чизҳои ҷаҳони мо бошанд, пас масъалаҳои дониш ғояҳои ҷаҳони транссендентӣ ва универсалӣ мебошанд.Афлотун чунин андеша дошт: “...Мубодила ин як хусусияти муштарак дар чизҳои гуногун (инсоният, сафедӣ ...) як маводи хосси вақт ва фазо нест, балки баръакс далели он аст, ки муҳаббат ва ишқ берун аз ҳудуди вақт ва фазо вуҷуд доранд, вале мавҷудият метавонад аз байн биравад ва ба охир бирасад. Идеяҳо ҳеҷ гоҳ аз байн намераванд, зеро онҳо аз тағйирот болотаранд, собит ва мутлақанд” [18,с.9].

Ба ақидаи Афлотун, асл ва сохтори воқеии олам на бо ҳиссиёт, балки бо ақл, ки бо олами ғояҳо дар шакли олии он мустақиман пайваст мешавад, шарҳ дода мешавад. Ва донише, ки мо бо ақл ба даст меорем, ин дониш дар бораи воқеияти тағйирнопазир ё абадист. Ин далел холӣ аз вобастагии ақл ба ҳиссиёт аст, яъне мустақил аст. Маълумоти ҳассос метавонад тағйирёбанда, нисбӣ, субъективӣ, зиёдатӣ, ғайривоқеӣ ва носаҳеҳ бошад. Ҳамин тариқ, афкори Афлотун, ки тафаккури покро аз маъно то шинохти сохтори аслии воқеие, ки барои воқеияти абадӣ зарур аст, ҷудо мекунад, ки он дар асри XVII асоси ақлгароиро ташкил хоҳад дод.

Бояд тазаккур диҳем, ки баҳси марказии фалсафа миёни материалистон (моддагароён) ва идеалистон оид ба ҳастӣ ва вуҷуд, пайдокунандаи ратсионализм ё ақлгароист. Ҳарчанд моддагароён аввал ба пайдоиши модда ё материя бовар дошта бошанд, пас як идеалист суол дода метавонад, ки чӣ гуна фикр ё идеяи як ҷисм ё чиз вуҷуд надошта, худи ҷисм пайдоиш дошта бошад? Магар идея сабаби асосии тавлиди моддаҳо ё ҷисмҳо нест? Масалан, пеш аз сохтани бино идея ё нақшаи он пайдо мешавад, ба мисли ҳамин боз даҳҳо мисоли гуногун овардан мумкин аст. Шумо бинед, ки зери таҳлили ақлӣ ё интиқодӣ яке аз масъалаҳои асосии фалсафа, зери суол бурда мешавад ва ин таъсир ва муҳиммияти ақлгароиро дар фалсафа дучанд менамояд.

Афлотун ҳамаи ин мероси фалсафиро ба шогирдони худ, ба мисли Арасту, ки дар Академияи ӯ таҳсил мекард, гузоштааст. Муносибати Арасту ба фалсафа ё назарияҳои Афлотун чӣ гуна аст? Оё Арасту асосгузори фалсафаи эмпиризм ҳисобида мешавад?

Арасту мегӯяд: ***“Ман устоди худ Афлотун-ро дӯст медорам, аммо ҳақиқатро аз ӯ бештар дӯст медорам”.*** Ин изҳорот нишон медиҳад, ки Арасту назар ба устоди худ Афлотун дар фалсафа роҳи дигарро пеш гирифтааст. Ба ақидаи Арасту, ақидаҳои Афлотун беасос ва пур аз мушкилоти мантиқӣ мебошанд. Ихтилофи асосӣ табиат ва мавҷудияти идеалҳо ва робитаи онҳо бо воқеияти эмпирикӣ мебошад. Ҷаҳони моддӣ ё фаҳмиши моддии Арасту комилан хилофи фаҳмиши моддӣ ё ҷаҳони воқеии Афлотун нест. Асоси табиати моддӣ дар Арасту на он тавре ки Афлотун мебинад, балки дар дохили худ, яъне дар олами воқеист, на дар олами андешаҳо. Арасту бо мушкилиҳои назариявии Афлотун рӯ ба рӯ шуда, далелҳои худро ба мисли материя, сипас миқдор, чигунагии вақт, фазо пешниҳод кард. Зарра, ки танҳо дар олами моддӣ вуҷуд дорад ва боқимонда атрибутҳои ба он пайвастшуда мебошанд. Он дар олами ақидаҳои мустақил нест, ки мисли Афлотун вуҷуд доранд. Масалан, аспи бузурги сафед. Асп моҳияти ашёест, ки дар олами моддӣ вуҷуд дорад, ки сафед ва калон аст. Ин хусусият аст, на махлуқ дар ҷаҳони фаромарзӣ. Он танҳо дар пайвастагӣ ба моҳият вуҷуд дорад. Хусусиятҳо на дар ҷаҳони транссендентӣ, балки дар ҷаҳони моддӣ эътироф карда мешаванд. Манзури Арасту дар ин ҷо шакл ва материя аст. Ҳамин тариқ, Арасту диққати худро ба чизҳои ҷаҳони моддӣ ҷалб карда, модда ва воқеиятро таъкид намудааст [18,с.41]. Арасту фаҳмиши онтологии Афлотунро комилан тағйир дода, абстраксияи мустақилият ва мавҷудияти фаромарзии Афлотунро дарк намудааст. Ӯ ба фаҳмиши онтологии худ диди нав ва вазифаҳои нав бахшид, то таҳлили оқилонаи ҷаҳон ва тақвияти қудрати тафсири илмиро тақвият диҳад [18,с.38].

Чунин ба назар мерасад, ки Арасту аз Афлотун ва ақлгароӣ дур аст, аммо таваҷҷуҳ ба олами моддӣ ва мушоҳидаҳои таҷрибавӣ барои фикррониии Арасту кофӣ нест. Оё Арасту ҳиссиётро пояи ниҳоии дониши инсонӣ меҳисобад? Муносибати Арасту ба имкони дониши априорӣ чист?

Афзалияти таълимоти эмпиристӣ, ки ҳамчун ***"Ҳеҷ чиз дар ақл буда наметавонад, ки қаблан аз ҳиссиёт нагузаштааст",*** ба Арасту дода шудааст. Ин изҳорот имкони дониши фитриро рад мекунад ва исрор меварзад, ки ҳамаи мафҳумҳои мо дар ниҳоят аз таҷрибаҳои эҳсосӣ бармеоянд. Дуруст аст, ки Арасту ба олами моддӣ ва дониши ҳиссӣ аҳамият додааст, аммо Арасту даъво накардааст, ки ин донишҳои ниҳоии ҳақиқист. Дар ин ҷо, ӯ инро ҳамчун фаҳмише мебинад, ки ба принсипҳои умумӣ оварда мерасонад. Арасту комилан бовар дорад, ки бузургтарин қудрати ақл дар сатҳи дониш аз таҷрибаи эҳсосии рӯйдодҳои воқеӣ болотар аст ва ақлро ҳиссиёт ташкил намекунад. Ба гуфтаи ӯ, ақл аз таҷрибаҳои ҳассосӣ иборат нест ва ин қудрат аз ***"nous"*** (***"нус")*** сарчашма мегирад. Нус аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, маънояш - фикр, ақл, ҳуш, хирад, ақли расо ба шумор меравад. Ин яке аз мафҳумҳои марказии фалсафаи Юнони қадим шуморида шуда, ҳамчун руҳ, ақл, хирад, тафаккур маънидод мешавад. Дар стойизм, "***нус"*** ба "***логос"*** наздик мешавад. Тарҷумаи лотинии истилоҳи ***"nous"*** иктишоф ё хирад аст [4]. Ин ***"nous"*** [12,с.126], (***"нус")*** ба инсон қобилияти шинохтани ҳақиқатҳои мутлақ, дастрасӣ ба донишҳои зарурӣ ва дорои қувваи умумии муассирро медиҳад, таҷрибаҳо ба онҳо маълумот медиҳанд, ки аз онҳо хулосаҳо ва назарияҳо бармеоянд [18,с.39-41]. ***"Nous"*** (***"нус")*** ба инсон принсипҳои асосиро фароҳам меорад, то дониш гирифтан имконпазир шавад. Далели он ки инсон иштибоҳи ҳақиқиро мефаҳмад, ба шарофати ***"nous"*** (***"нус")*** аст.

Агар дар мавриди дониши априории Арасту баҳс карданӣ шавем, мебинем, ки он ба модели дедуктивии Афлотун сахт таъсир мерасонад. Арасту ақидаеро, ки "ақл моро бо ҳақиқатҳои муҳим ва зарурӣ дар бораи фаҳмиши ҷаҳони воқеӣ таъмин мекунад", рад намекунад. Илм ё назарияи Арасту ба дарки далелҳо ва робитаҳои зарурӣ аз ҷаҳон марбут аст ва дастрасӣ ба донишҳои илмӣ далелҳои устувори илмиро, ки аз аввалин принсипҳои асосии далелҳои илмӣ гирифта шудаанд, талаб мекунад. Ин принсипҳои асосӣ эмпирикӣ нестанд, балки ба он чизҳое дахл доранд, ки воқеӣ ва заруранд. Инҳо нуктаҳои ибтидоии донишанд.

Ақлгароӣ ё ратсионализм дар давраи атиқа ё фалсафаи антиқаи Юнон, бо тарзе ки дар боло баҳс шуд, фаҳмида мешуд. Вале фаҳмиши ақлгароӣ дар асрҳои миёна бо пайдоиши дини насронӣ ва минбаъд дини ислом тағйир ёфт. Фалсафаи асримиёнагиро ба ду давра тақсим кардан мумкин аст. Яке фалсафаи масеҳӣ ва дигаре фалсафаи исломӣ. Умуман, дар ин давра дида мешавад, ки файласуфони ҳарду давра кӯшиш мекарданд, ки фалсафа ва динро ба ҳам омезиш диҳанд. Ҳам фалсафаи исломӣ ва ҳам фалсафаи масеҳӣ ақлро дар хидмати дин истифода кардаанд ва бо дин оқилона муносибат кардаанд. Файласуфони ин ду давра ба модели оқилонаи Юнони қадим устувор буданд. Мо дар идомаи мақолаи худ, хусусиятҳои фарққунандаи фаҳмиши ақлгароии Юнони қадимро аз фаҳмиши ақлгароии асрҳои миёна мавриди омӯзиш қарор медиҳем.

Ақлгароӣ дар фалсафаи масеҳӣ, ақлро бо роҳи махсус дар хидмати дин гузоштааст. Файласуфони патристии масеҳӣ мехостанд ба ин савол ҷавоб ёбанд: Оё ман бояд хирадманд бошам, то бовар кунам, ё ман бояд барои бовар кардан хирадманд бошам? Августин таъкид мекунад, ки: ***"...Шумо ба хотири бовар карданатон хирадманд ҳисобида мешавед"*** [17,с.82]. Фомаи Аквиниягӣ бошад, ба ҷойи ақл имонро бо худи имон ё боварӣ исбот кард. Аз ин рӯ, Фома гуфта буд: ***"Ба хотири хирадманд шуданатон бовар кунед!"*** Ӯ гуфт: "Ақл метавонад бо имон, Худо ва оламро исбот кунад". Аммо, пас аз пайдоиши равияи илмӣ, ихтилофи ақл ва эътиқод шиддат гирифт. Зеро тамоюли илмӣ танҳо ба ақл асос ёфта буд ва ба эътиқод ниёз надошт [16,с.83].

Хусусияти умумии фарққунандаи ақлгароии исломӣ дар асрҳои миёна омезиши назария ва амалия буд. Он ба ду қисм, олами моддӣ ва ҷаҳони ноаён тақсим шудааст, ки он тибқи муқаддасоти исломӣ, ки дар Қуръон баён шудаанд, ҳамчун ақлгароии фарогир ифода ёфтааст. Ҷаҳони моддӣ мавҷудиятро тавассути ҳиссиёт ва ақл мешиносад. Аммо ба мавҷудияти олами ноаён, тавре ки ҳаст, бовар мекунанд. Ақлгароии исломӣ аз ақлгароии юнонӣ, ки таҷрибаро рад мекунад, системаи мавҷудияти руҳии қатъиро таҳия мекунад ва ба табиат донишҳои илмӣ намедиҳад ва ба монанди муваффақияти он дар фалсафа муваффақ намешавад. Зеро, дар ҳоле ки ақлгароии ғарбӣ баъзан ақл ё таҷрибаро тасдиқ мекунад, баъзан ба яке аз онҳо беэътиноӣ мекунад. Ақлгароии исломӣ ба ақл нақши муҳим

гузоштааст. Аммо, барои ақлгароии исломӣ таҷриба дар олами моддӣ маҳдуд буда, ислом ба таҷриба ҳолати муқаддасӣ, қобилияти ҳалли мушкилоти дониш ва мавҷудиятро надод. Пайдоиши ҳаракати ақлгароӣ дар байни мутафаккироне, ки дар ҷуғрофияи исломӣ зиндагонӣ мекарданд, бар мактабҳои теологӣ асос гузоштааст. Махсусан муътазила, ки дар фалсафаи исломӣ ё ақлгароии исломӣ нақши бузург гузоштааст. Мактаби муътазила андешаҳои худро ба ақл асос додааст. Ба ақидаи муътазилиён, ақл ягона меъёри фаҳмидани эътиқод аст. Зеро ақл василаи донишест барои бовар ба Худо ва фарқ кардани неку бад.

Ҳаракати ақлгароӣ дар фалсафаи исломӣ ба мо Ибни Рушдро хотиррасон мекунад. Ақлгароии Ибни Рушд дар равшан кардани масъалаи дониш ва робитаи фалсафа ва дин зоҳир мешавад. Ба ақидаи Ибни Рушд, барои ба даст овардани илм шарти асосӣ ақл аст. Ба ақидаи Ибни Рушд, ақл мушкилоти марбут ба матнҳои Қуръон ё мушкилоти марбут ба фиқҳ ва каломи исломиро ҳал мекунад. Принсипе, ки Ибни Рушд ҳамчун асоси дониш қабул кардааст, принсипи сабабият аст. Агар ин принсип нодида гирифта шавад, ин маънои онро дорад, ки рӯйдодҳои олам тасодуфӣ ба вуҷуд омадаанд ва хиради Офаридгор рад карда мешавад. Ибни Рушд мегӯяд: “Шумо бояд бидонед, ки ҳар кӣ ин сабабҳоро инкор кунад, ба иҷозати Худо таъсир намерасонад, вай ҳикмат ва донишро инкор мекунад. Зеро илм дониши маърифатии сабабҳоест, ки чизҳоро месозад. Ҳикмат ин маърифати мақсад ва сабабҳост” [20,с.5]. Дар ақлгароии Ибни Рушд, агар байни матни динӣ ва ақл ихтилоф вуҷуд дошта бошад, матни динӣ аз рӯйи ақл тафсир карда мешавад. Вай таъкид кардааст, ки истифодаи мантиқ дар ба даст овардани дониш муҳим аст.

Ақлгароии классикӣ асри тиллоии ақлгароӣ ҳисобида мешавад. Рушди илмҳо ба табдили тафаккури аврупоӣ аз афкори динӣ ба тафаккури илмӣ таъсири амиқ гузошт. Ва ин тағйирот ба ақлгароӣ, ки ба назорати соҳаҳои гуногун асос ёфтааст, таъсири бузург дорад. Ин буд, ки донишҳои илмӣ нисбат ба донишҳои динӣ эътимодноктар шуданд. Ин, хусусан дар астрономия (илми кайҳоншиносӣ) ва физика аз ҷониби Коперник ва Г. Галилео, ки он барои халос шудан аз назорати тафаккури динӣ бар болои тафаккури илмӣ равона шуда буд, хотима бахшиданд. Ин рушд асоси як ақлгароии навро ташкил дод, ки бо Рене Декарт (1596-1650) ба авҷи худ расидааст [18,с.47].

Акнун вақти он расидааст, ки дар бораи яке аз давраҳои таърихии ақлгароӣ, ки махсусан худи калимаи ақлгароӣ (ратсионализм) дар ин давра пайдо шудааст, баҳси мухтасаре дошта бошем. Ратсионализм ё ақлгароӣ як ҷараёни фалсафиест, ки намояндагони он омили ақлонӣ ва назарияи илмиро ба ҷойи аввал гузошта, таҷрибаву мушоҳидаро басанда намешумориданд. Асосгузори онро Р. Декарт шуморида, Лейбнитс, Спиноза ва Гоббсро низ пайравони он меҳисобиданд [9,с.66], ки мо дар бораи ақидаҳои ақлгароии файласуфони зикршуда ба шакли мухтасар дар идомаи таҳқиқоти худ баҳс хоҳем кард.

Декарт аввал аз шубҳа оғоз мекунад, зеро аз байн бурдани донишҳои шубҳанок ва эътиқодҳои шубҳанок як қадами зарурӣ барои ҳифзи он чизест, ки возеҳ ва баҳснопазир аст. Вай ба ҳиссиёт шубҳа мекунад ва донишҳои тавассути ҳиссиёт бадастовардашударо рад мекунад. Азбаски ҳисҳо фиребгаранд, Декарт ин вазъиятро чунин шарҳ медиҳад: “Ман фаҳмидам, ки баъзан ҳиссиётҳо маро фиреб медиҳанд ва шояд оқилона аст, ки ба касоне, ки маро фиреб медиҳанд, бовар накунам” [22,с.35]. Ҳарчанд Декарт дар бораи равиши дедуктивӣ сухан ронда бошад, ӯ наметавонист фалсафаи худро мувофиқи ин равиш пурра муаррифӣ кунад, аммо файласуфе, ки дедуксияро беҳтар истифода кардааст, Бенедикт Спиноза буд.

Бенедикт Спиноза (1632-1677) усулҳои худро дар ***“Этика”*** ном асари худ муҳокима кардааст. Дарвоқеъ, ӯ дар муқоваи китоби “Этика”-и худ, “Этика бо тартиби геометрӣ исбот шудааст ва он аз панҷ қисм иборат аст”, маълумоти кофии пешакӣ дар бораи мундариҷаи китоб пешниҳод намудааст. Вай ҳама чизро бо усулҳои зурурӣ дар системаи худ бо зарурати геометрӣ шарҳ медиҳад. Ҳамин тавр, коинот ҳатман ба як системае пайваст мешавад, ки бо ҳама чиз алоқаманд аст. Ба ин тариқ, Худо, сарчашмаи ягонаи ҳама чиз буда, як ҷавҳар аст ва ҳама чизи дигар намуди зоҳирии он ва инъикоси он хоҳад буд. Илова бар ин, Спиноза системаи универсалиро бо мафҳуми тафаккури ҳамоҳанг шарҳ

медиҳад [18,с.61]. Ба ақидаи Спиноза, ба хотири нигоҳ доштани мавҷудияти ҳар мавҷуде ё саъй ё қудрати махсусе вуҷуд дорад, ки он ***“мавҷудият”***-ро нигоҳ дошта тавонад. Ба гуфти Спиноза, ***“...мо метавонем бо ин ифодаи худфаҳмӣ, истифодаи оқилона, ҳавасҳои худро назорат кунем ва бар онҳо ҳукмронӣ кунем”*** [18,с.72]. Аз ин рӯ, Спиноза мегӯяд, ки ақл ягона қудратест, ки сабабгори давомнокии мавҷуди инсон аст.

Спиноза муътақид аст, ки озодии инсон аз тафаккур, ҷаҳонбинӣ, ақли солими ҳар фард вобаста аст. Ба назари ӯ, танҳо давлате, ки қонунҳояш такя ба ақли солим доранд, воқеан озод буда метавонад. Инсон низ озод аст, ба шарти анҷоми зиндагиву фаъолияташ зимни ақли солим, фаҳмишу фаросат, идроку шуур [8,с.259]. Дар ин хусус Спиноза, бо хусусиятҳои ақл ва ақлгароӣ зиндагонӣ карданро таъкид намуда, ҳатто озодии онро дар озодии ақлу, тафаккуру андеша ва шуураш медонад.

Пас аз Спиноза, Готфрид Вилгелм Лейбнитс назарияи ақлгароиро пайравӣ карда, барои идеяи субстансия дар системаи фалсафӣ нақши бунёдӣ гузошт. Ба ақидаи Лейбнитс, модда ё зарра як нест, дар ҷаҳон моддаҳои зиёде мавҷуданд ва онҳоро **“Monad”(*“Монад”)*** меноманд. Монад, (аз monas юнонӣ ***“воҳид”***), як моддаи инфиродӣ мебошад, ки тартиби ҷаҳонро инъикос мекунад ва аз он хусусиятҳои моддӣ ба вуҷуд омадаанд [26]. Тавре Бертран Рассел гуфтааст, Лейбнитс аз таҳлили сохтори мантиқии калимаҳо ба андешаи ***“монад”***-ҳо расидааст. Ин назария водор сохт, ки ақлгароиро танҳо ба таҷрибаи беруна тамаркуз кунонад. Он, инчунин, фаҳмиши беҳтари оламро фароҳам меоварад.

Ба андешаи Лейбнитс, ***“Монад”***-и олӣ (Худо) коиноти моро мувофиқи принсипи далелҳои кофӣ дар беҳтарин шакл ва бо ҳамоҳангсозӣ офаридааст. Ин принсип шарти зарурӣ ва систематикӣ аст ва агар мо онро медонем ё не, он сабаби мувофиқ будани ҳар як воқеа аст. ***“Монад”***-и олӣ модели беҳамтои ҷаҳонро интихоб кардааст ва ҳамаи ***“монад”***-ҳо тобеи он буда, ҳамчун узви системаи универсалӣ ба шумор меравнд” [18,с.76]. Аз ин рӯ, барои ҳар як падида як сабаб вуҷуд дорад, ки ба принсипи далели кофӣ вобаста аст ва он таҷассуми худро дар ақл пайдо менамояд. Ин дар назарияи ақлгароӣ муҳим аст, ки коинот далелҳои беасос ё пайвандҳои тасодуфӣ надорад.

Лейбнитс пешниҳодҳои оқилонаро ҳамчун пешниҳоди ҳақиқӣ қабул мекунад. Файласуфони асри тиллоии ақлгароӣ дар биниши фалсафӣ, миқёс ва салоҳияти худ дар ифшои ҳақиқатҳои зарурии олам мавқеи махсус доранд. Аммо, идеяи зарурат ва дониши априорие, ки дар системаҳои онҳо хеле намоён ба вуҷуд омада буд, аз ҷониби Дэвид Юм ва Ҷон Локк мавриди таҳлил ва интиқоди шадид қарор гирифтааст, ки он боиси коста шудани назарияи ақлгароӣ мегардад.

Вале бо вуҷуди омадани Кант ба майдони васеи фалсафа, вай мафҳуми ақлро аз нав муайян карда, онро ҳамчун сарчашмаи дониш бо сохтори мураккаб ва дараҷаҳои сершумори иерархӣ тавсиф намуд. Ӯ, мавҷудияти принсипҳои синтетикӣ ва априорие, ки “қобилият”-и (рус. интуиция, анг. Intuition) эмпирикиро танзим мекунанд ва таҷрибаро имконпазир месозанд, бояд қабул карда шаванд. Дар ин ҷо бояд қайд кард, ки Кант мафҳумҳои вақт ва фазоро дар фалсафаи худ бар геометрияи Евклид ва назарияи Нютон асос медиҳад.

Кант барои ақлгароӣ ҳам тезис ва ҳам антитезис пешниҳод карда, онро ба космологӣ ва теологӣ ҷудо намудааст. Ақлгароии космологии Кант чунин аст: “Ҷаҳон дар замон ва фазо ибтидо дорад ва ҷаҳон дар замону макон ибтидо надорад, он дар замону макон беохир ва беинтиҳо аст”. Антитезис: “Ҳеҷ гуна озодӣ вуҷуд надорад, ҳама чиз дар ҷаҳон аз рӯйи қонунҳои табиат сурат мегирад”. Дар таҳлили “теологияи ратсионалӣ” Кант ба он эътибор медиҳад, ки ғояи Худо идеале аст, ки моҳияти тамоман воқеӣ дорад, ҳарчанд ки он тасаввуротест, ки аввал ба объект мубаддал мешавад, баъд ба тасаввури воқеӣ ва сипас, ба персона (шахс) табдил меёбад. Ғояи Худоро Кант “идеали хиради соф” медонад. Дар ҳамин асос исботҳои онтологӣ, космологӣ ва физиотеологии схоластикаро тамоман беасос мешуморад [2,с.62].

Хулоса, тахти ваколати принсипҳои мантиқӣ, ки барои ҳар як андешаи умумӣ шартҳои зарурӣ мебошанд, маҷмуи принсипҳо ҳамчун принсипи моҳият ва сабабият татбиқ карда мешаванд ва тавассути онҳо ақли инсон барои ба даст овардани дониш кор мекунад. Мувофиқи назарияи Кант, рисолаи ақлгароӣ то ҳол хусусиятҳои универсалӣ ва

собитшудаи худро нигоҳ медорад. Модели ақлгароӣ дар замони муосир ба маҷмуи принсипҳои мазкур асос ёфтааст:

1. Худтасдиқкунӣ, ки ҳамчун шарти зарурии асосноккунии ақлгароӣ ба ғояи ошкорбаёнӣ асос ёфтааст, такя мекунад.
2. Ақли бошуурона универсалӣ ва устувор аст.
3. Механика ба дарки механикии табиат асос ёфтааст, мисли дарки Нютон.
4. Модели ақлгароӣ ба усулҳое асос ёфтааст, ки онҳо, дар навбати худ, ба қоидаҳои собит асос ёфтаанд. Ин қоидаҳо: системаи универсалии олами собит, детерминистӣ ва объективӣ [23,с.15] мебошанд.

Таҳлилҳои боло нишон медиҳанд, ки мавзуи ақлгароӣ дар давраҳои гуногуни инкишофи фалсафа, ҳам барои фалсафа ва ҳам барои рушди илм нақши марказиро бозида, барои эҷоди тафаккури интиқодӣ, ки яке аз роҳҳои асосии ба даст овардани дониш ба шумор меравад, заминагузорӣ намудааст. Ақлгароӣ, чи дар давраи атиқа, чи дар давраи асрҳои миёна, эҳё ва навин, сабабгори аз байн бурдани хурофоти динӣ гашта, суисстифода аз динро ҷиддан маҳкум намудааст. Масъалаи онтологӣ ва гнесиологии фалсафа низ мавриди баҳси ақлгароӣ қарор гирифтааст, ки ин гуна хусусият доштани равия ё назарияи ақлгароӣ, муҳиммияти онро дар фалсафа дучанд менамояд.

Муқарриз: *Худойдодзода Ф.*- д.и.ф., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Академик, Большой англо-русский и русско-английский словарь. [Электронный ресурс]. https://dic.academic.ru/dic.nsf/eng_rus/638804/nous (дата обращения: 23.09.2021)
2. Диншиносӣ / [С.Н. Саид, С. Аҳмадов, Қ. Нурулҳақов ва диг.]. -Душанбе: Маориф, 2019. -С.62.
3. Зиёева З. Сайре дар таълимоти ахлоқии Суқрот, Афлотун, Арасту ва Эпикур, Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АМИ ҶТ / З. Зиёева. [Манбаи электронӣ]. https://ravshanfikr.tj/chehraho/sajre-dar-ta-limoti-akhlo-ii-su-rot-aflotun-arastu-va epikur.html. (санаи муроҷиат: 16.09.2021).
4. *Кононенко Б.И. Большой толковый словарь по культурологии / Б.И. Кононенко. - 2003.* [Электронный ресурс]. http://endic.ru/enc_culture/Nus-726.html. *(дата обращения: 22.09.2021).*
5. Моисеев Н.Н. Современный Рационализм / Н.Н. Моисеев // МГВП КОКС. – 1995. -380 с.
6. Поппер К. Логика научного исследования: Пер. с англ. [Текст] / К. Поппер; под общ. ред. В.Н. Садовского. -М.: Республика, 2004. -447 с. (Мыслители XX века).
7. Сироҷов Ф. Ақл, Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, [Матн] / Ф.Сироҷов // Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи Миллии Тоҷик.- Душанбе, 2011. -С.268-269.
8. Сотиволдиев Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ. Китоби дарсӣ / Р.Ш. Сотиволдиев. –Душанбе: ЭР-граф, 2011. -259 с.
9. Фарҳангшиносӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олӣ / [Н. Тоҷов, К. Ҳусейнов, Р. Назаров ва диг.]. –Душанбе: Шуҷоиён, 2011. -С. 66.
10. Alberto Vanzo, Kant On Empırıcısm And Ratıonalısm, History of Philosophy Quarterly. [Text] //Vol. 30, No. 1 (January 2013), pp. 53-74 (22 pages) Published By: University of Illinois Press.
11. Andre Lalande, Vocabulaire Technique de la Philosphie, [Text] //PUF, Paris, Delta Beyouth, 1996, s.1160.
12. Bedia Akarsu, (1975). Felsefe Terimleri Sözlüğü. Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara, s.126.
13. Fouad Zakaria. (1988). Eltefikir Elelmi. [Text]//1.Baskı. el-Meclis el-vatani ala Lisakafa va el-funun ve el-dab. Kuveyt, s.138.
14. Francis E. Peters (2004), Antik Yunan Felsefesi Sözlüğü, [Text]//Hakkı Hünler (Çev.ve Haz), Paradigma Yayınları, s.208, 245.
15. Hans Reichenbach. (1979). Neşet el-felsefe el-ilmiye. Fouad Z. (Çev), [Text] //2.Baskı, Daru'l-kitab el-arabi İttibaa ve Neşir, Beyrut, s.101.
16. İbn Manzur. (1998). Lisan el-larab, C.11, [Text]//1.Baskı, Daru'l-maruf, Kahire, s.458.
17. İbrahim Mustafa El-İbrahim. (2009). Mefhum Elakıl vi Elfikir Elislemi. Dar Elmarife Elcamiye, [Text] // İskenderiye, s.82.
18. John Cottingham, (2018), Akılcılık, Bülent Gözkan (Çev), [Text] //2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, s.9.
19. Muhammed Abed Al-Jabri. (1984). Takvin ELakıl Elarabi. [Text]// 1.Baskı, Dar-Tali'ah. Beyrut, ss.18-23 .
20. Muhammed Abed Al-Jabri. (2011). Tatvur Elfikir Elriyadi va Elaklaniye Elmuasira. [Text] //2.Baskı, DarTali'ah. Beyrut, s.5.
21. Muhammed Ali Ebu Rayan. (1965). Tarih el-fikir el-felsefi Men Talis İle Eflaton. [Text]//2.Baskı, Eldar Elkavmiye. İskenderiye, s.56.
22. Rene Descartes. (1969). Teamulat Felsefiye. Osman A. (Çev), [Text] //1.Baskı, Mektebet Anglo-Mısırıye, Kahire, s.35.
23. Robert M. Agros ve George Stanisso. (1979). Elelim vi Manzurih Elcedid. Kemal K. (Çev), [Text]//el-Meclis el-vatani ala Lisakafa ve el-funun va el-dab, Kuveyt, s.15.

24. Steven Crowell, Rationalism in History, Reviewed: The Logic of the History of Ideas by Mark Bevir [Text] //Vol. 33, No. 1 (Spring, 2003), pp. 2-22 (21 pages) Published By: The Johns Hopkins University Press.
25. Ted Hondrach. (2003). Delil Oxford Li-el-felsefe. c.2, [Text] //Nacib H. (Çev), 2.Baskı, el-Mekteb el-vatani lielbahis ve el-tatvir, Libya, s.584.
26. The Editors of Encyclopaedia Britannica, [Санаи муроҷиат: 23.09.2021]. (https://www.britannica.com/topic/monad).
27. Yusuf Karam vd. (1966). el-Mucem el-felsefi. [Text]//Mataba Kostatsmas. Kahire, s.113.

НИГОҲЕ БА ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ ВА ИНКИШОФИ АҚЛГАРОӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ФАЛСАФА

Мақолаи мазкур пайдоиш ва инкишофи яке аз мафҳумҳои асосии фалсафаро дар бар мегирад, ки дар марҳилаи фалсафаи муосир ба соҳаи гносеология ё назарияи маърифат ворид карда шудаанд. Баъзеи онҳо васеъ ва номуайянанд ва баъзе истилоҳоти навпайдо мебошанд, ки ниёз ба таҳлилу баррасӣ доранд. Дар таърихи фалсафа ифодаҳоеро, ки ҳамчун муодили он дар забони тоҷикӣ назария ё мактаби фалсафиро ташкил дода, ақлро ҳамчун манбаи гирифтани дониш қабул мекунанд, ратсионализм ё ақлгароӣ мешуморанд. Дар ин таҳқиқот мафҳуми “ақл” ҳамчун манбаи иттилоот ва мафҳуми “ратсионализм” бошад, барои мактаби фалсафии марбут ба ақлгароӣ истифода мешавад. Яке аз сарчашмаҳои асосии таҳқиқ ва омӯзиши мавзуи мазкур, китоби “Современный Рационализм” (Ратсионализми муосир) ва мақолаи “Буҳрони ратсионализми муосир”-и Н.Н.Моисеев буд, ки дар онҳо масоили вобаста ба пайдоиш, инкишоф, даврaҳои асосӣ, буҳрони ратсионализм ва махсусан буҳрони ратсионализми муосир таҳқиқ шудаанд. Ҷиҳати асосие, ки диққати муаллифро ба таҳқиқи даврaҳои мухталифи ратсионализм ҷалб намудааст, интиқоди ратсионализм мебошад, ки он дар таҳқиқоти К.Р.Поппер мушоҳида мешавад. Таърихи ратсионализм, ки асоси таҳқиқоти моро ташкил медиҳад, аз ҷониби, Стивен Кроуэлл, файласуфи амрикоӣ, дар таҳқиқоте бо номи “Ратсионализм дар таърих” (“Rationalism in History”) баррасӣ шудааст. Дар омӯзиши таъсироти ратсионализм ба фалсафа ва ба мактабҳои дигари фалсафӣ, назарияҳо ва таҳқиқоти Иммануил Кант нақши марказиро мебозанд, ки мо онро дар раванди таҳқиқи мақолаи худ мухтасар баррасӣ намудаем.

Калидвожаҳо: ақлгароӣ, ақлгаро, таърихи ақлгароӣ, тафаккури интиқодӣ, фалсафа, ақл, хирад, тафаккур, Декарт, Кант.

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ РАЦИОНАЛИЗМА И ЕГО ВЛИЯНИЯ НА ФИЛОСОФИЮ

Это статья охватывает происхождение и развитие одной из основных концепций философии, которая была введена в область эпистемологии или теории познания на этапе современной философии. Некоторые из них являются общими и расплывчатыми, а некоторые являются новыми терминами, которые необходимо проанализировать. В истории философии выражения, имеющие эквиваленты в таджикском языке, и представляющие разум как источник знания, считаются рационализмом в теории философии. В этом исследовании термин “разум” используется как источник информации, а термин “рационализм” для обозначения философской школы рационализма. Одним из основных интересов при изучении этой темы была книга “Современный рационализм” и статья Н. Н. Моисеева “Кризис современного рационализма”. В них исследуются происхождение, развитие, основные периоды, кризис рационализма и особенно кризис современного рационализма. Важнейшим аспектом, который привлек автора к изучению различных периодов рационализма, является критика рационализма, наблюдаемая в исследованиях К.Р. Поппера. Что касается истории рационализма, лежащего в основе исследования нашей статьи, то американский философ Стивен Кроуэлл в своем исследовании под названием “Рационализм в истории” (“Rationalism in History”) изучил влияние рационализма на философию и другие философские школы. Центральную роль в нем играют теории и исследования Иммануила Канта, которые мы кратко рассмотрели в нашей статье.

Ключевые слова: рационализм, рационалист, история рационализма, критическое мышление, философия, разум, интеллект, мышление, Декарт, Кант.

A LOOK AT THE HISTORY OF THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF RATIONALISM AND ITS INFLUENCE ON PHILOSOPHY

This article covers the origin and development of one of the main concepts of philosophy, which was introduced into the field of epistemology or the theory of knowledge at the stage of modern philosophy. Some of them are general and vague, and some are new terms that need to be analyzed. In the history of philosophy, expressions that form an equivalent in the Tajik language, form a theory or school of philosophy and accept reason as a source of knowledge are considered rationalism. In this study, the term “mind” is used as a source of information, and the term “rationalism” is used to refer to the philosophical school of rationalism.One of the main interests in the study of this topic was the book “Modern rationalism” and the article by N.N. Moiseev “The crisis of modern rationalism”. They investigate the origin, development, main periods, the crisis of rationalism and especially the crisis of modern rationalism. The most important aspect that attracted the author to the study of various periods of rationalism is the criticism of rationalism observed in the studies of K.R. Popper. As for the history of rationalism, which underlies the study of our article, the American philosopher Stephen Crowell in his study entitled “Rationalism in History”. In the influence of rationalism on philosophy and other philosophical schools, the theories and studies of Immanuel Kant, which we briefly discussed in the course of studying our article, play a central role.

Keywords: rationalism, rationalist, history of rationalism, critical thinking, philosophy, intelligence, intellect, thought, Descartes, Kant.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Шерназаров Далер Турдиназарович*** **-** Донишгоҳи давлатии Данғара, ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ. **Суроға:** 735320, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Данғара, кӯчаи Шарифов, 3. Телефон**: (+992) 905-66-16-18.** E-mail: **shernazarov_d@gmail.com**

Сведение об авторе: ***Шерназаров Далер Турдиназарович*** - Дангаринский государственный университет, ассистент кафедры гуманитарных дисциплин. **Адрес:** 735320, Республика Таджикистан, Дангара, улица Шарифова, 3. Телефон**: (+992) 905-66-16-18.** E-mail: **shernazarov_d@gmail.com**

Information about the author: ***Shernazarov Daler Turdinazarovich*** - Dangara State University, Assistant of the Department of Humanitarian Disciplines. **Address**: 735320, Republic of Tajikistan, Dangara, Sharifov street, 3. Phone: **(+992) 905-66-16-18**. E-mail: **shernazarov_d@gmail.com**

УДК: 130.1(575.3)

ТАЪСИРИ ВАЗЪИ ҒОЯВИЮ АҚИДАВИИ ДАВР БА ҶАҲОНБИНИИ ФАХРИДДИНИ РОЗӢ

Қурбонова Ш.М., Муродов Ш.З.
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ

Таърихи илму фарҳанги тоҷик дар роҳи инкишофу такомули худ як силсила донишмандону мутафаккирони барҷастаеро ба воя расонидааст, ки ҳар кадоми онҳо дар соҳаҳои мухталифи илм саҳми арзишманд гузоштаанд. Аз ҷумлаи ин мутафаккирон Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Умар ибни Ҳусайн ибни Ҳасан бини Таймии Бакри Табаристонии Розӣ муллақаб ба «Фахриддин» ва маъруф ба «Ибни Хатиб», «Хатиби Рай», «Имом-ул-мушаккикин» мебошад [7,с.118]. Фахриддини Розӣ аз ҷумлаи машҳуртарин муфассирон, донишмандон, мутакаллимон, файласуфон ва назарияпардозони сиёсии асримиёнагие мебошад, ки соли 1149 дар хонаводаи аҳли илму адаби шаҳри Рай Зиёуддин Умар таваллуд шудааст.

Замони зиндагонӣ ва фаъолияти ин мутафаккир бешак ба зиддияту рақобатҳои бузурги сиёсию иҷтимоӣ, динию мазҳабӣ, ихтилофоти каломию фиққӣ ва ақидавии байни аҳли калом, фалосифа, сӯфия, муътазилаву каромия ва дигарон рост меояд. Чуноне ки аз худи мавзуъ бармеояд, вазъи ғоявию ақидавии асримиёнагӣ аз ҳама ҷиҳат ба ташаккули ҷаҳонбинии Фахриддини Розӣ бетаъсир намонд. Ин аст, ки фалсафаи амалии мутафаккирро баробари андешаҳои каломию тафсирияш, инчунин дар соҳаи сиёсату иҷтимоиёт низ наметавон бе таъсири вазъи ғоявии давр берун тасаввур кард. Авҷи бархӯрди муносибат ва зиддиятҳои давр байни гурӯҳҳо то ҷое расида буд, ки онҳо беибо мухолифату хусумат, адоват ва бадбинии хешро нисбати якдигар баён менамуданд. Ин амал на танҳо муҷиби зиддиятҳои ақидавӣ, бакли ҷангу бадбиниҳо ва ҳатто сӯзонидани осори якдигар, ки гӯё сарчашмаи куфру бидъат ва гумроҳии ҷомеаи мусалмонӣ мешуд, оварда расонид. Ихтилофоти фикрию ақидавӣ на танҳо миёни ашъариҳо бо муътазилаву шиа, исмоилияву карромия вуҷуд дошт, балки дар миёни фирқаҳои аҳли суннат низ дида мешуд [15,с.41]. Авҷи моҷароҳои сиёсию иҷтимоӣ байни давлатҳои Салчуқиёну Хоразмшоҳиён, Аббосиён ва Қарахониёну Ғуриён ва мубоизаҳои ақидативу мазҳабӣ байни равияву фирқаҳои мухталиф боис гардид ҳар яке мавқеи худро дар ҷомеа мустаҳкам созад. Нимаи дуюми асри IX-XII (V-VI то асри VII ҳ.қ.) давраи таассуб ва ғалабаи мутаассибон, шиддати ихтилофоти динӣ ва таассубҳое, ки бархӯрдҳои хунинро ба миён овард, дониста мешавад. Давраи мазкур ба ташаккули камолоти маънавии Фахриддини Розӣ бетаъсир намондааст. Хароб кардани мадорису китобхонаҳои мазоҳиби мухталиф зимни задухӯрдҳои мутаассибони дин, тарвиҷи улуми динӣ ва афзоиши шумораи уламову фуқаҳо ва қудрат гирифтани онҳо дар умури давлатӣ ва фасоду дахолаташон дар умури сиёсиву ҳукуматӣ, таҳрими фалсафа ва улуми ақлӣ мебошад. Ин давраест, ки мабонии инҳитотии тамаддуни исломӣ дар он гузошта шуд ва ҷойи ҳуррият ва озодии афкори даврони қаблиро хашм ва таассуб гирифт [1,с.9].

Дар ибтидои асри XIII дар Осиёи Марказӣ, Эрон, Ҳинд байни Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад ва ҳокимони муқтадири Ғуриён-Ғиёсуддин Муҳаммад ва бародараш

Шаҳобуддин мубоpизаи шадид ба вукуъ пайваст. Дар баробари Хоразмшоҳиён Фахри Розӣ аз ҳимояи султон Текеши илмдӯст ва диндор бархӯрдор буд. Обрӯи илмии Фахриддини Розӣ дар ин вақт хеле боло рафта, пайравону шогирдони зиёде пайдо кард. Дар замони ҳукмронии Хоразмшоҳ сохтани мадрасаҳо ба ҳукми анъана даромад, ки ин корро ҳанӯз Салҷуқиҳо шуруъ карда буданд. Ҳамрадифи шуъбаҳои васеи мадрасаҳои аз ҷониби Низомулмулк бунёдшуда, ҳокимони нав барои шухрат ёфтан мадрасаҳои ҷадид месохтанд, ки мисоли барҷастааш мадрасаи Ғиёсуддин дар Ҳирот буд [11,с.34]. Чунин имконият ва шароит ба ҷаҳонбинии Фахриддини Розӣ бетаъсир намонд.

Дар замони ӯ мубоpизаҳои ғоявию мазҳабӣ қатъ нагардида, балки шадидтар мешуданд ва ҳудудҳои васеътареро фаро мегирифтанд. Ин мубориза моҳиятан идомаи мубоpизаи шиаву суннӣ, фирқаҳои қодирия, ҷабрия, хориҷия ва дигар бо ҳамдигар буд. Бинобар ин, барои дуруст муайян кардани мухтавои ғоявии ақоиди Фахриддини Розӣ, муайян кардани мавқеи ғоявии мутафаккир, таҳлили баҳсҳои ӯ бо намояндагони дигар равияву фирқаҳои исломӣ зарур аст. Дар ин давра мубоpизаи байни муътазилия ва ашъария перомуни масъалаҳои адли илоҳӣ, ҷабру ихтиёр, тақдиру сарнивиш ва ғайра хеле тезутунд буд. Афкори Фахри Розӣ дар шароите ташаккул ёфт, ки мунозираҳо байни ашъариён ва муътазилиён оид ба масъалаҳои қадимияти каломи Худо, фарқият байни сифот ва моҳияти Худо ва дигар нукоти калом ҷараён доштанд. Баробари ин баҳсу мунозираҳо ихтилофи сӯфиён низ, монанди Баҳоуддини Валад, Шамси Табрезӣ то андозае ихтилофангез буд, ки онҳо мутафаккирро ба куфру гумроҳӣ ва пойбанди назариёти фалсафа ва улуми ақлӣ хонда, аз дину имон хориҷшуда мехонданд. Ҳамчунин, баҳсу ихтилофҳо перомуни масоили динӣ, ки аз ҷиҳати ақлонӣ дар доираи фалсафаву мантиқ таҳлил мешуданд, бо намояндагони сӯфия он қадар хӯшоянд набуданд.

Ҳарчанд Фахриддини Розӣ усулҳои ақлгароёнаи муътазилиёнро қабул дошт, вале ғояҳои онҳоро оид ба моҳияту сифоти Худо, адли илоҳӣ ва ғайра намепазируфт, балки ғояҳои ашъариҳо, ки асоси ташаккули ақидаҳои ӯро ташкил медод, дар ин замина каломи худро бунёд гузошт.

Муносибати дин ба фалсафа, ки он замон масъалаи хело баҳсбарангез буд, мавриди баррасии олимони он замон қарор мегирад. Ашъариҳо то андозае аз истифодаи мантиқ дар баҳсҳои фалсафӣ иҷтиноб меварзиданд, вале Фахри Розӣ бошад, дар садади оштӣ додани дин бо фалсафа қарор дошт. Агарчи аз ҷониби Ғазолӣ баъзе кӯшишҳои дар калом ворид намудани муҳокимаҳои мантиқӣ мушоҳида шуда бошад, аз ҷониби Фахри Розӣ он ба пуррагӣ ҷанбаи фалсафӣ-мантиқӣ касб намуд. Муҳаммад Ғазолӣ мантикро ҳамчун воситае барои санҷиши далелҳо истифода карда, ба калом баъзе мафҳумҳои фалсафиро ворид намуд. Ин саҳми ӯро муҳаққиқон чунин баён кардаанд: …«Шуҳрати Имом Розӣ дар ҷаҳони ислом ҳамон андозае, ки бар пояи осори каломии ӯст, бар тафсири ақлонӣ ва фалсафие, ки бар Қуръон навиштааст, низ мебошад» [9,с.161]. Фахриддини Розӣ муносибати каломро бо фалсафа то ҳадде тағйир дод, ки муҳаққиқони баъдӣ ӯро бузургтарин муаллими мактаби каломи ақлгаро эътироф кардаанд [5,с.20].

Дигар зиддияти шадиди фикрии дигар дар он замон мухолифати сӯфиён бо мутакаллимон ва файласуфон мебошад. Намояндагони сӯфия мутакаллимону файласуфонро ба гурӯҳи бидъаткорону зиндиқа ва бехудоён мансуб медонистанд. Фахриддини Розӣ, ба ғайр аз мутакаллиму муфассири Қуръон буданаш, ҳамчун файласуф низ шухрат дошт. Рақибони асосии Фахри Розӣ дар байни аҳли тасаввуф Баҳоуддин Валад, Шамси Табрезӣ ва дигар пайравони фирқаи мавлавӣ буданд. Баҳс, аз як тараф, миёни Форобӣ, Сино, Фахри Розӣ ва аз тарафи дигар, миёни Боязиди Бистомӣ, Ҷунайди Бағдодӣ, Баҳоуддин Валад, Шамси Табрезӣ авҷ мегирифт. Фахри Розӣ ҳамчун ҷонибдори хирад ва мутафаккири дурандеш, ҳатто дар баррасии масъалаҳои шариат бисёр ҳолат ба ақл афзалият медод, ки ин муносибати ӯ хашми сӯфиёнро зиёд менамуд. Намояндагони тасаввуф бо зуҳду парҳезгорӣ, ба риояи ибодату тоат ба Худо байни мардум эҳтироми хосса доштанд ва мардумро бар зидди ақлгароёну файласуфон мешӯронданд. Баҳоуддин Валад чунин меҳисобид, ки ӯ ба мардум роҳи растагорию наҷот оварда метавонад. Аммо роҳи файласуфону аҳли калом ба ҷуз гумроҳӣ чизи дигаре нест. Масалан, Шамси Табрезӣ Фахриддини Розиро ба гумроҳӣ муттаҳам карда, танқид менамояд, ки гӯё Фахриддини

Розӣ гуфта бошад: «Муҳаммади Тозӣ чунин мегӯяд ва Муҳаммади Розӣ чунин» [14,с.46].

Фаъолияти Фахриддини Розӣ ба созиш додани каломy фалсафа нигаронида шуда буд ва аз муносибати оштинопазиронаю бадбинонаи Ғазолӣ, ки файласуфонро ба куфру бидъат муттаҳам мекард, фарқ дошт. Муборизаи ғоявӣ байни файласуфону мутакаллимон дар замони зиндагии Фахриддини Розӣ низ вуҷуд доштанд, аммо ӯ мисли Ашъарию Ғазолӣ алайҳи файласуфон баромад накардааст, балки мекӯшид ҳамчун мутакаллими файласуфмашраб каломро бо фалсафа созиш диҳад.

Ҳамин тавр, даврони ҳаёт ва фаъолияти Фахриддини Розӣ ба замоне рост меояд, ки муборизаҳои сиёсиву иқтисодӣ, иҷтимоӣ-маънавӣ аксар манотиқи форс ва ҷаҳони исломиро фаро гирифта буданд. Аз ҷониби дигар, бо ғалабаи Аюбиён ва мамолики онҳо дар навоҳии ғарбии ислом ва тасаллути иддае аз ғуломон ва сардорони туркнажод, дар бозмонии мамолики Салҷуқӣ, ки ҳеҷ якеро ҳавсалаи улуми ақлӣ ва тарвиҷи уламои динӣ набуд, китобхонаҳову ҳавзаҳои илмӣ барчида шуданд ва улуми ақлӣ, ки ба он ин ҳама равнақе, ки дар аввал аз ҷониби тамаддуни исломӣ истиқбол шуда буд, рӯ ба нестӣ ниҳод, ки фаъолияти Фахриддини Розӣ ба ин давар рост меояд. Таҳлили осори Фахриддини Розӣ нишон медиҳад, ки ин ҳама ихтилофу муборизаҳои сиёсӣ-ақидавӣ ба ҷаҳонбинии Фахриддини Розӣ таъсири калон гузоштаанд. Бо вуҷуди ин ҳама низову ихтилофоти ақидавии замони Фахриддини Розӣ, вазъи таълиму тадрис дар сатҳи муътадил ҷараён дошт, яъне ба илм, олимону фозилон, муҳассилину толибилмон назари нек ва таваҷҷуҳи хосса зоҳир мегашт. Фахриддини Розӣ бо истеъдоди баланд, равшанфикриву қавииродагии худ ҳанӯз дар замони худ маълуму машҳур гардида буд. Донишу заковати баланди ӯ дар соҳаи калом, тафсир, мантиқ, таърих, фиқҳ, усул, иҷтимоиёт, ахлоқ, фалсафа ва ғайра истифода ва китоби рӯимизии устодону толибилмон буданд [12,с.223]. Асари энсиклопедии мутафаккир, бо номи «Ҷомеъ-ул-улум», ки оид ба 60 илм маълумот медиҳад. Ҳамчунин, доир ба улуми сарфу наҳв, одобу ахлоқ, шеършиносӣ, арӯз, хобгузорӣ, тиб, кимиё, тилисмот, кишоварзӣ, ҳандаса, ҳисоб, мусиқӣ, нуҷум (ситорашиносӣ), танҷим (ситорашуморӣ) ва ҳатто шатранҷбозӣ низ рисолаҳои алоҳидае аз худ боқӣ гузоштааст.

Баробари вазъи ғоявии давр мутафакккир доир ба масоили сиёсӣ-иҷтимоии ҷомеа ақидаҳои худро баён кардааст. Фахриддини Розӣ, пеш аз ҳама, дар заминаи назарияҳои сиёсӣ-иҷтимоии мутафаккирони аҳди қадим - Афлотуну Арасту, Форобию Сино ва Ғазолӣ дигарон андешаҳои худробаён намудааст. Мавриди зикр аст, ки назарияҳои сиёсӣ-иҷтимоии Ф. Розӣ агарчи дар зери таъсири сиёсати динии давр (теократия) асос ташаккул ёфтаанд, вале дар онҳо назарияҳои секуляристӣ (дунявиятгароӣ) ба назар мерасанд. Агарчи андешаҳои сиёсӣ-иҷтимоии мутафаккир бо афкори теократӣ омезиш ёфта бошанд ҳам, чун фалсафаи амалӣ арзёбӣ гардидаанд, ки намунаи онҳоро дар қомуснома ё худ донишномааш «Ҷомуъ-ул-улум» метавон мушоҳида намуд. Ӯ дар ин асари пурарзиши худ, ки се бобашро ба сиёсат ва се бобашро ба масоили ақлоқӣ бахшидааст, бештар вазифаи ҳокимро бо раият ва давлатдорӣ, масоили илми ахлоқ ва муносибатҳои ҷамъиятӣ ва хонаводагиро баррасӣ намудааст. «Ҷомеъ-ул-улум» ё «Ситтин», ки хулосаи 40-60 илм аст, се боби он ба сиёсат бахшида шудааст: боби 55-ум бо номи «Илм-ул-ахлоқ», боби 56-ум «Илм-ул-сиёсат», боби 56-57-ум ба «Тадбири манзил» ва боби 60-ум «Одоб-ул-мулук». Ҳар яке аз ин бобҳо ба масъалаҳои муҳим бахшида шудаанд. Барои мисол назарияи мутафаккирро, муҳаққиқони чунин баён кардаанд: Фахриддини Розӣ сиёсатро ба чаҳор навъ ҷудо мекунад:

- ✓ сиёсати моликон (касоне, ки зиёд мулк доранд);
- ✓ сиёсати мулук (подшоҳон);
- ✓ сиёсати молик (миёнаравии малоик байни Худову инсон);
- ✓ сиёсати мулк-ул-мулук (подшоҳи подшоҳон, яъне Худо) [8,с.335].

Маврид ба зикр аст, ки назарияҳои иҷтимоии Ф. Розӣ ба риояи меъёрҳои ахлоқӣ асос ёфта, он ҳамчун фалсафаи амалӣ арзёбӣ гардидааст. Назарияҳои мутафаккир дар бораи нафс таҳқиқи рафтору кирдор ва дигар хислатҳои ахлоқии инсонро, ки бахше аз ҳаёти иҷтимоии ӯро дар бар мегиранд, фаро мегиранд.

Маъмулан, чунин назария на танҳо дар таълимоти Фахриддини Розӣ, балки дар меҳвари таълимоти тамоми мутафаккирони асримиёнагӣ ба назар мерасад, ки он бар се қувва асос ёфтааст: шаҳват, ғазаб ва фитрат. Ин қувваҳо яке аз дигаре фарқ дошта, мурод аз шаҳват баҳра бардоштан аз лаззатҳои ҷисмонӣ, мурод аз ғазаб интиқом гирифтан ва

фикрат таҳсили илм кардан мебошад. Ҳадафи мутафаккир аз гуфтаҳо он аст, ки инсон бояд дар ҳама ҳолат муйаянкунандаи мавқеъ ва мақоми худ дар ҷомеа ва баробар созандаи адолати иҷтимоӣ бошад. Ҳамчунон ки мутафаккир дар рисолаи худ мефармояд: «Инсон гоҳе ғарқ дар зулмот иъалалаҷсом мешавад ва гоҳе аз он раҳоӣ меёбад ва ба анвори олами қудсӣ роҳи мебарад ва чун аз зулмат ба нур ва аз ҳиҷоб ба вусул мерасад, лаззати азим ба ӯ даст медиҳад ва аз лаззатҳову саодатҳо чизҳое дармеёбад, ки ҳеҷ чашме надида ва ҳеҷ гӯшнашунида аст» [1,с.8].

Ин гуфтаҳои мутафаккир бозгукунандаи он мебошанд, ки дар ҷавҳар ва моҳияти инсон қувваи бузурге нуҳуфта аст, агар инсон аз чунин бузургию азамати худ воқиф гардад, чизҳое ошкор мегардад, ки онҳоро ҳеҷ гоҳ бо чашму гӯшҳои худ нашунида буд. Ин аст, Ф. Розӣ дар ҷойи дигар зикр менамояд, ки қувваҳои мазкур ба олати муайяни ҷисмонӣ вобаста буда, ҷигар-олати шаҳват, дил-олати ғазаб ва фикр-олати димоғ (майнаи сар) мебошанд. Ба қавли Ф. Розӣ шаҳвату ғазаб зотан қувваҳои нафси ҳайвонӣ буда, ба нафси инсон хизмат мекунанд. Ба қавли мутафаккир, мутеи нафси инсон гардидани қувваҳои зикршуда шарт буда, иҷрои чунин вазифаҳо ба дӯши илми ахлоқ. Агар илми ахлоқ машғули тарбия ва дафъи мазарратҳои нафси инсонӣ нагардад, қувваҳои шаҳвонӣ ба он ғолиб баромада, онро ба сӯйи шарру торикӣ равона месозанд. Чуноне ки худи мутафаккир дар хусуси усули чизҳое, ки тадбири манзил бад-он муҳтоҷ аст, зикр месозад, ки «ва он чаҳор аст: мол, хидматгор, зан ва фарзанд…аз ҷумлаи муҳиммоти як шахс, ки бо ӯ танҳо ҳосил нашавад, балки ҷамъӣ мебошад, чуноне ки байни миёни эшон муомила бувад, то ҳар касе чун аз он чӣ доранд, ба чизе ки каси дигар дорад, бадал тавон кард…» [4,с.470].

Фахриддини Розӣ қайд мекунад, ки инсон дар зиндагӣ ба хӯроку пӯшок, манзил, омӯхтану такмил додани дониш ва касбу ҳунар эҳтиёҷ ба пулу мол ва сарват дорад. Аз ин гуфтаҳои мутафаккир ба хулосае омадан мумкин аст, ки мутафаккир бештар ҷонибдори адолати иҷтимоӣ-ахлоқӣ байни аъзоёни ҷомеа мебошад. Дар таркиби фалсафаи Фахриддини Розӣ ахлоқ бо таълимоти иҷтимоие, ки таҳти мафҳуми сиёсат ифода мегардад, алоқаи узвӣ дорад. Зимнан бояд қайд кунем, ки на фақат барои Фахриддини Розӣ, балки умуман барои ҳамаи мутафаккирони асрҳои миёна ахлоқ ва сиёсат илми ягонаи муштарак ҳисоб мешуд. Аз ин рӯ, фалсафаи ахлоқи онҳо ақидаҳои иҷтимоию сиёсиашонро низ дар бар мегирифт, ё ба ифодаи дигар, ақидаҳои иҷтимоию сиёсии ин мутафаккирон қисми муҳимми фалсафаи ахлоқи онҳоро фароҳам меовард. Аз андешаҳои Розӣ ба хубӣ маълум мешавад, ки воситаи асосии муносибат ва дӯстӣ байни аъзоёни ҷомеа эҳтиёҷи онҳо ба якдигар мебошад. Чунин назарияҳоро ҳатто муҳаққиқони замони муосир низ тарғиб менамоянд, яъне бо вуҷуди он ки имрӯз ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ҳамчун «арзиши олӣ» эътироф мешаванд, вале баъзе аз муҳаққиқон бар он назаранд, ки рушди илму техника «буҳрони инсонсолорӣ»-ро ба вуҷуд оварда истодааст, аммо ниёзи инсонҳо ба якдигар сабаби алоқаю дӯстӣ байни онҳо асту бас. Ин масъаларо худи мутафаккир чунин зикр месозад: «Ҷумлаи муҳиммоти як шахс бо вай дар танҳоӣ ҳосил нашавад…ҷамъе мебояд, чунонки миёни эшон муомила бувад бо ҳар кас, чизе аз он ки дорад, ба чизе ки касе дорад, бадал тавон кардан…» [1,с.5].

Ба қавли Ф. Розӣ, аз сабаби он ки ҳаёт ва муносибатҳои ҷамъиятӣ бо ёрии ҳамдигар ва муносибатҳои иқтисодии табақаҳои гуногуни касбӣ асос ёфтааст, онҳоро мебояд танҳо ба касбе машғул шаванд, ки сабаби интизоми аҳолии шаҳр бошад. Баръакс, ҳирфаҳое, ки сабаби фасоди ақл бошанд, чун шаробфурӯшӣ ва ё сабаби фасоди мол бувад, чун қимор бохтан ва ё чун сабаби фасоди тан бувад, чун ҷодуӣ ва ё сабаби фасоди дин бувад, чун баддинӣ ва ё сабаби фасоди насл бувад, чун қавводӣ ва дигар ҳирфатҳоро мебояд нест кардан. Ҳар ҳирфат, ки сабаби интизоми ин панҷ маслиҳат бошад, яъне ақлу дину, молу ҷоҳ ва насл онро риоят бояд кард ва ҳарчи сабаби фасоди он бувад, онро эъдом бояд кардан [1,с.5].Аз ин гуфтаҳои Ф. Розӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки раванди муносибатҳои ҷамъиятиро дар мавҷудияти меъёрҳои сиёсию адолати иҷтимоӣ довиста, риояи онҳо вазифаи аввалиндараҷаи ҳоким ва аъзоёни ҷомеа мебошад. Назарияҳои сиёсӣ-иҷтимоии мутафаккир дар асоси муносибати ҳоким бо раият ба таври амиқ ва воқеъбинона ёдоварӣ гардидаанд. Инчунин, доштани сифатҳои ҳамида ва дониши амиқу

дақиқ ва ҷаҳонбинии назарию амалӣ дар сиёсат ва давлатдорӣ барои подшоҳ бояд дар мадди аввал қарор гиранд.

Дар масоили иҷтимоӣ бошад, бештар ба фалсафа амалӣ такя намуда, дар доираи он андешаҳои худро арзёбӣ намудааст. Ҳамчунин, ду омили дигарро низ дар баррасии ин масъалаҳо муҳим донистааст: а) сабабҳои тағйирнопазир ва табиатан гуногун будани нафсҳо дар ташаккули ахлоқи шахс; б) бо таъсири муҳит ва тарбия тағйир ёфтани ахлоқро имконпазир дониста, хулқу одат ва хислатҳои гуногуни инсонро дар натиҷаи риояи ҳадди онҳо донистааст.

Муқарриз: *Қаландаров М.И.* – н.и.ф., ДМТ

АДАБИЁТ

1. Абдулаҳмади Ҷовид. Таърихи адабиёти форсии дарӣ / Абдулаҳмади Ҷовид. -Кобул, 1391 ҳ. ш. -876 с.
2. Алиасғари Ҳалабӣ. Таърихи тамаддун дар ислом / Алиасғари Ҳалабӣ. –Теҳрон, 1365. -552 с.
3. Алиасғари Ҳалабӣ. Таърихи илми калом дар Эрон ва ҷаҳони ислом / Алиасғари Ҳалабӣ. –Теҳрон, 1383. -606 с.
4. Имом Фахриддини Розӣ. Ҷомеъ-ул-улум / Имом Фахриддини Розӣ; тарҷумаи Сайид Ҳусайн Оли Довудӣ. –Теҳрон, 1382. -607 с.
5. Имом Фахриддини Муҳаммад Умари Розӣ. Муқаддима ва таҳқиқи Алиризо Наҷафзода. Шарҳ-ул-ишорот ва-т-танбеҳот. -Теҳрон, 1384. -Чопи аввал. -Ҷ. 2.
6. Қаландаров М.И. Масъалаҳои сиёсӣ ва давлатдорӣ дар асри «Ҷомеъ-ул-улум»-и Фахриддини Розӣ» / М.И. Қаландаров // Ахбори АИҶТ ба номи академик А. Баҳоваддинов. –Душанбе, 2017. -№4 (1).
7. Қаландаров М.И. Ҳаёт ва фаъолияти Фахриддини Розӣ / М.И. Қаландаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. –Душанбе, 2015. -№3/4. -118 с.
8. Қаландаров М. Назарияҳои сиёсӣ-иҷтимоии Фахриддини Розӣ. Нақши институтҳои сиёсӣ дар ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ / М. Қаландаров, Б.И. Элчибекова. –Душанбе, 2018. –335 с.
9. Қаландаров М.И. Нигоҳе ба мақом ва ҷойгоҳи «Тафсири кабир»-и Фахриддини Розӣ / М.И. Қаландаров // Паёми ДМТ. –Душанбе, 2019. -№5.
10. Қаландаров М.И. Ҳаёт ва фаъолияти Фахриддини Розӣ / М.И. Қаландаров // Паёми ДМТ. –Душанбе, 2016. -С.118.
11. Қаландаров М.И. Автореферат. –Душанбе, 2018. –34 с.
12. Қаландаров М.И. Саҳми Фахриддини Розӣ дар илми мантиқ / М.И. Қаландаров. –Душанбе, 2021. –С.223.
13. Муҳаммад Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих / Муҳаммад Рашшод.-Душанбе, 2002. -Ҷ. 3-4. -315 с.
14. Насруллоҳи Пурҷавод. Ду муҷаддид / Насруллоҳи Пурҷавод.-Теҳрон, 1365. -С.46.
15. Низомулмулк. Насиҳатнома. –Душанбе, 1991. -210 с.
16. Фахриддини Розӣ. Ал-нафс вал руҳ / Фахриддини Розӣ; таҳқиқи Муҳаммад Сағир Ҳусайни Маъсумӣ. –Исломобод, 1388. -430 с.

ВАЗЪИ ҒОЯВИЮ АҚИДАВИИ ЗАМОН ВА ТАЪСИРИ ОН БА ҶАҲОНБИНИИ ФАХРИДДИНИ РОЗӢ

Муаллиф дар мақола масоили рақобат, ихтилофоти фикрӣ, хусумату адоватро миёни мактабҳои гуногуни фалсафии асримиёнагии Шарқи исломӣ ва моҷароҳои сиёсию иҷтимоӣ байни давлатҳои онвақтаи Салҷуқиёну Хоразмшоҳиён, Аббосиён ва Қарахониёну Ғуриёнро шарҳ дода, таъсири ҳамаи ин ихтилофу муборизаҳои сиёсӣ ва ихтилофҳои динию мазҳабиро ба андешаҳои илмӣ ва ҷаҳонбинии Фахриддини Розӣ нишон додааст, ки дар эҷодиёти мутафаккир инъикос гардидаанд. Ҳамчунин, муаллиф ҷойгоҳ ва мавқеи Фахруддини Розиро дар манзараи илмии олам баланд ҳисобида, ӯро ҳам мутакаллим, ҳам файласуф, ҳам муфассир, ҳам фақеҳ, ҳам табиб қайд менамояд. Инчунин, муаллиф назарияҳои сиёсию иҷтимоӣ, таърихию фиқҳӣ, ахлоқию фалсафии Фахриддини Розиро дар донишномааш «Ҷомеъ-ул-улум» ишора намуда, аз аҳамияти фалсафаи амалии ӯ ёдовар мешавад. Гарчанде назарияҳои сиёсӣ-иҷтимоии Фахриддини Розӣ дар асоси назарияҳои теократӣ ё худ теологии мутаккалимон асос ёфтаанд, вале дар онҳо назарияҳои секуляристӣ (дунявиятгароӣ)-и ӯро нишон додааст. Агар андешаҳои сиёсии мутафаккир бо афкори теократӣ омезиш ёфта бошанд, назарияҳои иҷтимоияш ҳамчун фалсафаи амалӣ арзёбӣ гардидаанд.

Калидвожаҳо: муносибатҳои идеологӣ, бархӯрдҳои идеологӣ, душманӣ, мактабҳои фалсафии исломии шарқии асримиёнагӣ, низоъҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ.

ИДЕОЛОГИЧЕСКОЕ ОТНОШЕНИЕ ВРЕМЕНИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА МИРОВОЗЗРЕНИЕ ФАХРИДДИНА РОЗИ

В статье автор, рассматривая вопросы конкурентности, идейных противостояний, раздора, враждебности между различными философскими средневековыми восточными исламскими школами и анализируя социально-политические конфликты между тогдашними государствами Селджукидов, Хорезмшахов, Аббасидов, Караханидов и Гуридов, показывает влияние этих политических и религиозных разногласий на взгляды и мировоззрение Ф.Рози, которые отражены в произведениях мыслителя. Также автор, высоко оценивая место Ф.Рози в научной картине мира, называя его и толкователем, и богословом, и врачом, и проповедником, отмечает, что Ф.Рози как мыслитель имел тесные связи со всеми науками своего времени, как религиозными, так и светскими. Автор, также указывая на социально-политические, исторические, теологические, этические,

философские теории Ф.Рози в его Донишнаме (энциклопедии) «Джомуъ-ул-улум» (Сборник наук), упоминает о значение его практической философии. Несмотря на то, что социально-политические теории Ф.Рози, хотя и основывались на теократических и теологических теориях мутаккалимов, но все же выражают светские и секулярные идеи. Если политические воззрения мыслителя смешаны с теократическими идеями, то его социальные теории оцениваются как практическая философия.
Ключевые слова: идеологические отношения, идейные противостояния, враждебность, философские средневековые восточные исламские школы, социально-политические конфликты.

THE IDEOLOGICAL ATTITUDE OF THAT TIME AND ITS INFLUENCE ON THE WORLDVIEW OF FAKHRIDDIN ROSI

The author, in the article considering the issues of competition, ideological confrontation, discord, hostility between various philosophical medieval Eastern Islamic schools and analyzing the socio-political conflicts between the then states of the Seljukids, Khorezmshahs, Abbasids, Karakhanids and Gurids, shows the influence of these political and religious differences on the views and F. Rosi's worldview, which are reflected in the works of the thinker. Also, the author, highly appreciating the place of F. Rosie in the scientific picture of the world, calling him an interpreter, and theologian, and a doctor, and a preacher, notes that F. Rosy as a thinker had close ties with all the sciences of his time, both religious and secular. The author, also pointing to the socio-political, historical, theological, ethical, philosophical theories of F. Rosi in his donishnam (encyclopedia) "Jomu-l-ulum" (Collection of Sciences), mentions the importance of his practical philosophy. Despite the fact that the socio-political theories of F. Rosi, although based on theocratic and theological theories of the mutakkalim, still carry secular and secular ideas. If the political views of a thinker are mixed with theocratic ideas, then his social theories are evaluated as practical philosophy.
Keywords: ideological relations, ideological confrontation, hostility, philosophical medieval Eastern Islamic schools, socio-political conflicts.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Қурбонова Шоира Мадюсуповна*** – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, унвонҷӯи кафедраи фалсафа. **Суроға**: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон: **904-66-95-44**. E-mail: **K_Shoira95@mail.ru**
Муродов Шаҳбоз Зафархонович **-** Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, докторанти Ph.D-и кафедраи фалсафа. **Суроға**: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон: **918-25-51-03**

Сведение об авторах: ***Курбонова Шоира Мадюсуповна*** - Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, соискатель кафедры философии. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, г.Куляб, улица С.Сафарова, 16. Телефон: **904-66-95-44**. E-mail: **K_Shoira95@mail.ru**
Муродов Шахбоз Зафархонович - Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, докторант Ph.D кафедры философии. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, г.Куляб, улица С.Сафарова, 16. Телефон: **918-25-51-03**

Information about the authors: ***Kurbonova Shoira Madyusupovna*** - Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki, applicant for the Department of Philosophy. **Address**: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, S. Safarov street, 16. Phone: **904-66-95-44.** E-mail: **K_Shoira95@mail.ru**
Murodov Shahboz Zafarhonovich - Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki, doctoral student Ph.D of the Department of Philosophy. **Address**: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, S. Safarov street, 16.
Phone: **918-25-51-03**

УДК: 327.3 (575.3)

ГЛОБАЛИЗАТСИЯ ВА ШАКЛҲОИ ЗУҲУРШАВИИ ОН ДАР МАРҲИЛАҲОИ ТАЪРИХӢ

Заҳруддинов И. З.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Барои дарки дурусти ҳар як падида донистани таърихи пайдоиши он ва раванди зуҳуршавии он дар марҳилаҳои мухталифи таърихӣ хеле муҳим мебошад. Падидаҳое яку якбора машҳур мешаванд ва падидаҳое вуҷуд доранд, ки барои забонзада шудани онҳо зарурат ба замони тулонӣ пайдо мегардад. Падидаҳое ҳастанд, ки то он андозае машҳур мешаванд, ки онҳоро мутахассисони соҳаҳои гуногуни илм барзиёд истифода мекунанд ва бо ин амали худ дарки онҳоро аз ҷониби дигарон мушкил мегардонанд. Падидаҳое вуҷуд доранд, ки дар замонҳои гуногун бо номҳо ва чеҳраҳои мухталиф зуҳур мешаванд ё номгузорӣ карда мешаванд, ки ин ҳам барои дарки умум мушкилсоз мегардад. Аз ин рӯ, ҳақ бар ҷониби У. Бек мебошад, ки мегӯяд: «Бидуни шак, глобализатсия мафҳуми

бениҳоят истифодашаванда ва суиистифодашаванда, аз ҳама новозеҳ, шояд аз ҳама номушаххас, тира, калимаи сиёсии таъсирбахш (шиорест, силоҳи баҳсиест) дар солҳои охир буда, дар ояндаи наздик низ чунин хоҳад монд» [3,с.40]. Ҳамин тариқ, ҳадаф аз навишти ин мақола маънидод ва дарки яке аз падидаҳои назарраси ҷаҳони муосир - глобализатсия ё ҷаҳонишавӣ ба ҳисоб меравад, ки дар марҳилаҳои мухталифи таърихӣ бо номҳои гуногун ёдрасӣ карда мешуд.

Мувофиқи ақидаи Р.Робертсон, глобализатсия ҳамчун раванди объективӣ баҳамназдикшавии тамоми ҷаҳон, ҳамчун раванди субъективӣ, дарки бештари ҷаҳон ба сифати воҳиди бутун мебошад. Глобализатсия афзудани ҳамвобастагии тамоми гӯшаҳои ҷаҳон, инчунин дарки ин баҳамвобастагӣ мебошад; хусусияти асосиаш дар он аст, ки воқеан бавуҷудоӣ ва густариши дарки ин вазъияти глобалӣ ва тасаввурот пиромуни ҷаҳон ҳамчун майдоне, ки мо дар он амал мекунем, ба вуҷуд омадааст [8,с.165].

Бештари муҳаққиқон мафҳуми глобализатсияро шарҳ дода, дар бисёр мавридҳо дар якчанд маънидодкунии он бо андешаи якдигар розӣ мешаванд. Аввалан, онҳо далели мансуб будани глобализатсия ба ҳамаи ҳаводиси ҷаҳонро эътироф мекунанд. Ин мансубиятро дуруст фаҳмидан лозим аст, чун он ба ҳамаи ҳаводис дар шакли пурра таллуқ надорад. Яъне, агар ягон ҳодиса дар ягон гӯшаи ҷаҳон рух диҳад ин маънои онро надорад, ки дар канораҳои боқимондаи ҷаҳон он ҳатман ҳамон хел такрор мешавад. Дастрас будани глобализатсия маънои онро дорад, ки дастрасиҳои глобализатсия имкон медиҳанд, то аз болои ҳама ва ҳама чиз назорат карда шавад. Воқеан, худи мафҳуми «глобализатсия» онро тасдиқ мекунад, ки зарурат ба таҳқиқи равандҳои дар тамоми ҷаҳон рухдода мебошад, на ба ҳаводиси минтақа ва қисмати алоҳидаи он. Аз ин рӯ, маънидодкунии охирон бояд дар худ маънои фарогири падидаҳои умумисайёравиро дошта бошад, бигзор онҳо фарогири ҳаҷми хурдро низ дошта бошанд ҳам. Дувум, мувофиқи кори илмии А.Н. Чумаков, мо бояд ба алоқамандӣ ва томияти доираҳои мухталифи ҳаёт дар олами муосир, ё ин ки, ба усули академикӣ гем, ба холистигии глобализатсия диққат диҳем, ки он ҳамчун «раванди паҳншавии бисёрқарнии табиии ташаккули сохторҳои ягонаи биоиҷтимоӣ, робита ва муносибатҳо барои тамоми сайёра» мавриди омӯзиш қарор мегирад. Сеюм, корҳои ба масъалаи мазкур бахшидашуда динамикӣ будани глобализатсияро тасдиқ мекунанд, на статикӣ будани онро. Глобализатсия раванд мебошад, чун хусусият ва сифатҳои динамикиро соҳиб мебошад. Набояд худи мафҳуми глобализатсияро фаромӯш кард, ки дар маънии этимологиаш онро чун раванд қаламдод мекунад. Чорум, истифодаи муқаррарот ва мафҳуми глобализатсия дар бисёр мавридҳо дар худ маънои дутарафаро инъикос мекунад. Одатан қайд мекунанд, ки глобализатсия раванди баҳамвурудшавӣ, баҳамтаъсиррасонӣ, баҳамалоқамандӣ мебошад. Бештари муҳаққиқон ба ин хусусияти глобализатсия диққат медиҳанд, ки он фарогири тамоми ҷаҳон мебошад [4,с.19].

Гурӯҳе аз муҳаққиқон бар ин андешаанд, ки раванди глобализатсия ба нуқтаи ниҳоии худ расидааст. Сухан дар бораи он меравад, ки мо глобализатсия ё худ ҷаҳонишавиро дар кадом маънии он мефаҳмем. Глобализатсия аз худ бӯқаламунро мемонад, ки имкони бо чеҳраҳои гуногун зоҳир шуданро дорад. Глобализатсия дар ҳар марҳалаи таърихӣ метавонад чеҳраҳои худро тағйир диҳад ва дар ҳар давраи мушаххас номи мувофиқро ба худ касб кунад. Аз ин рӯ, дар марҳалае онро ё мондиализатсия, ё интернатсионализатсия, ё модернизатсия, ё раванди ғарбгароӣ, ё Pax Americana, ё глобализатсия ном мебаранд. Ба андешаи мо, агар ин номҳои мухталифи глобализатсия набошанд ҳам, аммо воқеан дар марҳилаҳои мушаххаси таърихи инсоният вазифаҳои иҷрокардаи онҳо ба глобализатсияи муосир хеле шабоҳат ва наздикӣ доранд.

Чи хеле дар боло қайд шуд, глобализатсия ҳамчун раванд ба тамоми ҷаҳон дахл дорад ва мансуб будан маънои онро дорад, ки мо метавонем ҳаводиси ҷаҳонро назорат намоем. Агар худи мафҳуми глобализатсияро ҳамчун умумиҷаҳонӣ маънидод намоем, пас дар ин ҷо метавон қайд кард, ки ҳаводиси кулл мавриди таҳлили аввалиндараҷа қарор хоҳанд гирифт, на ҳаводиси ҷузъ. «Агар глобализатсия худро дар ташаккули фазои ягонаи сиёсӣ, иқтисодӣ ва ахборотӣ зуҳур кунад, равандҳои кӯчак аз майлҳои ҷомеаҳои этникӣ, ҳудудӣ ва тамаддунӣ ба ҷудошавӣ ва мухторият, инчунин зиёдшавии иддаои онҳо ба мустақилият ва фарқкунандагии худ тафовут доранд» [2,с.355]. Глобализатсия чун раванди

баҳамалоқаманд, баҳамтаъсиррасон, баҳамтабдилёбанда метавонад ба ҳаводиси ҷаҳон бидуни мамоният дахолат ва таъсир расонида, дигаргуниҳоро ба миён орад.

Яке аз падидаҳое, ки дар марҳилаи муайяни таърихӣ бо глобализатсия шабоҳату наздикӣ дошта, вазоифи онро иҷро менамуд мондиализм мебошад. Мондиализм аз калимаи лотинии «mundus», франсузии «monde» – олам ба маънои «world» – ҷаҳон гирифта шуда, идеологияи геополитикии Ҷаҳони ягона, глобализатсия, ҳамҷояшавии ҳамаи давлатҳо ва халқҳо дар эҷоди ягонаи умумисайёравӣ бо барқароркунии «Ҳокимияти ҷаҳонӣ» мебошад. Дар он бояд сарҳадҳои нажодӣ, динӣ, халқиятӣ, миллӣ ва фарҳангӣ бардошта шаванд. Таъсисдиҳии низоми хоҷагидории ҷаҳонӣ бо фаъолияти субъектҳои тиҷоратии фаромиллӣ ба роҳ монда мешавад. Албатта, ин тамоюл вобаста ба тағйирёбиҳои низомҳои иҷтимоӣ зуд-зуд тағйир меёфт.

Мондиализм намуди франсузии калимаи «мондиализатсия» (mondialisation) мебошад, ки дар баъзе мавридҳо онро муродифи глобализатсия низ ҳисоб мекунанд. Маънидодкунандаҳои ин мафҳумҳо бар он андеша мебошанд, ки мафҳуми глобализатсия ба доираи фаъолияти иқтисодии инсон тааллуқ дораду мондиализатсия ба фаъолияти гражданӣ-сиёсӣ алоқамандӣ дорад. Ба андешаи мо, ин мафҳумҳо кайҳо ба ҳам омехта гаштаанд, чун имрӯз мафҳумҳои зикршуда маъноҳои баёншударо фаро нагирифта, ба худ маънои навро касб намуда, доираи фарогирии онҳо хеле фарох гашта, бо маъниҳои пештараи худ омехта гаштаанд. Яъне, гузашти замон ба маъноҳои аввалаи назариявии онҳо маъноҳои амалиро ворид намуд ва онҳо низ онро қабул намуданд, ки барои мо фарқ кардани онҳоро аз ҳамдигар боз душвортар намуд.

Дар ибтидо мафҳуми «мондиализатсия» нисбат ба шаҳр ва органҳои худидоракуниҳои маҳаллӣ истифода мешуд, ки худро шаҳрҳои «шарҳвандони ҷаҳон» эълон карда, бо ин амали худ нисбати мушкилоти ҷаҳонӣ беэътиноӣ накарда, масъулият ва ҷавобгарии тақдири инсониятро низ ба уҳда мегирифтанд. Ин пешниҳод аз ҷониби аввалин гражданини олам Гарри Дэвис дар соли 1949 ҳамчун идомаи мантиқии ғояи шаҳрвандони худэълонкардашудаи ҷаҳонӣ тавсия шуда, аз ҷониби собиқ роҳбари Муқовимати фаронсагӣ Роберт Сарразак, ки Ҷабҳаи инсонии шаҳрвандони ҷаҳониро дар соли 1945 таъсис дода буд, дастгирӣ ёфт. Аввалин «шаҳри умумиҷаҳонӣ» 20-уми июли соли 1949 ташкил карда шуд, ки он шаҳраки фаронсагии Каор, пойтахти департаменти Ло ба ҳисоб меравад. Баъд аз он садҳо шаҳрҳои дигар аз Фаронса шуруъ намуда, то давлатҳои дигар, бо иловаи Хиросима ва Нагасаки ба қатори чунин шаҳрҳо ворид карда шуданд.

Мондиализм – ҳаракатест, ки бо зиёдшавии аҳолӣ дар олам муттафиқ шуда, бунёди қонунҳои фародавлатӣ ва сохторҳои федеративиро дар тамоми олам бо эҳтироми фарҳангҳо ва шахсиятҳои мухталиф дастгирӣ мекунад.Ҳаракати мондиализм тарафдори таъсиси созмони нави сиёсие мебошад, ки тамоми инсониятро идора намуда, қисмате аз истиқлолияти миллиро ба Департаменти умумиҷаҳонии федеративӣ, Ҳокимияти умумиҷаҳонии федералӣ ва Суди умумиҷаҳонии федералӣ вогузор карданӣ ҳаст. Ин департамент ба масъалаҳои ҳамарӯзаи инсоният, ба монанди гуруснагӣ, нарасидани оби тоза, ҷанг, оштидиҳӣ, ифлосшавии муҳити атроф ва энергияи барқ машғул мешуд. Президенти Ҳокимияти умумиҷаҳонӣ аз тарафи шаҳрвандон бо роҳи овоздиҳии бевосита ба монанди ҷумҳуриҳои президентӣ интихоб карда мешуд.Мондиализм бидуни ба имзо расонидаи қонунҳои зарурӣ ва шартномаҳои байналмилалии қудрати қонунидошта аз тарафи ҳамаи давлатҳо, ба миён омада наметавонад [13].

Ба ҳайси барандагони идеологияи мондиализм «Клуби Белдербергӣ», «Ҷомеаи кушода», «Клуби Римӣ» ва ғ. баромад мекунанд. Созмону ташкилотҳои зикршуда барандагони идеологияи глобализатсияи муосир низ ба ҳисоб мераванд. Агар мондиализм глобализатсия ҳисоб нашавад ҳам, ин ду тамоюли ҷаҳонӣ равандҳое мебошанд, ки ҳадафҳои онҳо хеле ба ҳам наздик мебошанд ва гузашта аз ин, мо бар он андешае, ки аъзоёни ин равандҳои ҷаҳонӣ дар ҳар ду клуб аъзо мебошанд. Дар ин ҷо, мо дар назар дорем, ки клуби мондиалистон ва клуби глобалистон кӯшиш доранд ҷаҳонро идора намоянд ва клуби онҳо характери фаромиллиро касб мекунад. Агар равандҳои глобализм ва мондиализм аз байн раванд ҳам, аъзоёни онҳо боқӣ мемонанд ва барои идораи ҷаҳон клуби навро таъсис медиҳанд, чун онҳо ҳамон Deep state (глубинное государство), ҳокимияти таҳҷоӣ ё аз он ҳам васеътар мебошанд.

Интернатсионализатсия раванди тулонии таърихӣ мебошад, ки монеаҳои фазогиро (сарҳадҳои давлатӣ) дар доираҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва ғ. бартараф мекунад. Ин дохилшавии дутарафа аз глобализатсия бо он фарқ мекард, ки истиқлолияти давлатҳоро халалдор намекард. Аз дигар тараф, интернатсионализатсия мавҷудияти давлатҳои миллиро дар назар дорад ва тартиботи ҷаҳониеро инъикос мекунад, ки дар он давлатҳои миллӣ ҳукмрон мебошанд. Интернатсионализатсия дар алоқаҳои ростхата ва мубодилаи миёни халқиятҳои аз ҳам ҷудокардашуда бунёд ёфтааст.

Мафҳуми «интернатсионализатсия» аксаран ба вазъияте дахл дорад, ки дар бозорҳои беруна амалиётҳои зиёд амалӣ шуда истодааст ва глобализатсия бошад, маънои ҳарчи бештар якҷояшавии иқтисодиётҳои миллӣ, аз он ҷумла бозори молиявиро дар назар дорад, ки дар охир ба ташкили бозори ягона бурда мерасонад [5,с.17].

Сарфи назар бо бисёр монандиҳо, ки дар ин падидаҳо мушоҳида мешаванд, дар баробари ин, дар онҳо инчунин тафовутҳо низ вуҷуд доранд. Глобализатсия равандест, ки бозори ягонаи ҷаҳонии бидуни сарҳадро бунёд менамояд ва интернатсионализатсия бошад, васеъкунии сарҳади бозорҳои байналмилалиро мехоҳад. Фаҳмиши классикии интернатсионализатсия – ин ташаккулёбии робитаҳои иқтисодии устувор миёни давлатҳо мебошад [5,с.17]. Интернатсионализатсия раванди хуруҷи истеҳсолоти ба ҳама мувофиқ аз ҳудуди сарҳадҳои миллӣ мебошад. Замоне ки раванди такрористеҳсол характери иҷтимоиро касб мекунад, дар марҳилаи муайяни низоми истеҳсолӣ-иқтисодӣ ба таври қонунӣ ин раванд аз доираи маҷмуи хоҷагидории халқии давлатҳои миллӣ берун мешавад. Дар ин раванд бо гузашти замон дигаргуниҳои сифатӣ ва миқдорӣ сурат мегиранд. Дигаргуниҳои сифатӣ ба он оварда мерасонанд, ки қисмате аз истеҳсолоти бурундавлатии миллӣ барои фурӯш дар истеъмолкунандаҳои хориҷӣ амалӣ карда мешавад, ки ин ба тиҷорати хориҷӣ, ё худ байналмилалӣ мусоидат намуд. Натиҷаҳои меҳнат ва фаъолияти истеҳсолӣ, дар навбати худ, ба сармоягузориҳои хориҷӣ, муҳоҷирати байналмилалии қувваҳои корӣ ва субъектҳои дигари равобити хоҷагии ҷаҳонӣ замина муҳайё намуданд. Афзоиши амалиётҳои иқтисодии байналмилалӣ ва зиёдшавии субъектҳои хоҷагидории байналмилалӣ аз дигаргуншавии миқдории раванди мазкур дарак медиҳад. Ин намуди дигаргуниҳои сифатию миқдорӣ ба тағйирёбиҳои шароитҳои умумии фаъолияти хочагидориҳои ҷаҳонӣ дар шакли ин ё он созмонҳои байналмилалӣ ба вуқуъ пайваст, ки дар онҳо давлатҳои мухталифи ҷаҳонӣ муттаҳид мешуданд. То миёнаҳои солҳои 80-уми садаи XX рушди низоми робитаҳои хоҷагидории ҷаҳонӣ дар доираи раванде ба роҳ монда шуда буд, ки онро интернатсионализатсия меномиданд ва баъдан ин низом сифатан дигаргун гашта, ба глобализатсия мубаддал гашт. Агар ин равандро чунин ҳисоб кунем, пас бояд дар даврони глобализатсия робитаҳои иқтисодии миёни давлатҳои ҷаҳон боз суръат гирифта, наздикшавии онҳо меафзуд. Аммо замон нишон медиҳад, ки дар марҳилаи глобализатсия омилҳои сиёсӣ метавонанд, ки аз болои дигар омилҳо ба таври субъективӣ таъсир расонида, хилофи принсипи «иқтисодиёт – сиёсатро муайян мекунад» баромада, монеаи рушди наздикшавии иқтисодиёти давлатҳо гарданд. Чунин раванд дар даҳсолаи охир баръало зуҳур мешавад ва онро давлатҳо пиёда карда истодаанд, ки дар даҳсолаҳои пештара дар саҳнаи байналмилалӣ нуфузи зиёдро соҳиб буда, дар замони ахир чунин қудрати худро аз даст дода истодаанд. Аз дигар тараф, ин исбот мекунад, ки раванди глобализатсия ҷанбаи субъективиро низ соҳиб мебошад (пайравони он, ки глобализатсия раванди объектӣ мебошад кам нестанд. – З.И.) ва дар солҳои охир паҳлуи объективии он рӯз то рӯз заиф шуда, омилҳои субъективӣ авлавият пайдо карда истодаанд. Чунин тамоюлҳо ба он оварда мерасонанд, ки худи раванди глобализатсия низ заиф мегардад ва раванди деглобализатсия суръат пайдо мекунад, ки амалишавии ин пайомад низ раванди объективӣ мебошад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки лидерҳои сиёсии ҶХҶ дар баромадҳои оммавии худ ба ҷойи мафҳуми «глобализатсия» мафҳуми «модернизатсия»-ро бештар истифода мебаранд. Яъне, онҳо глобализатсия ва модернизатсияро як чиз медонанд. Ба ақидаи Энтони Гидденс, глобализатсия ин «паҳншавии муносибатҳои фаъоли иҷтимоӣ дар тамоми ҷаҳон буда, минтақаҳои дурдастро тарзе ба ҳам пайваст мекунад, ки ҳаводиси хурд (локалӣ) дар асоси ҳодисаҳое ба миён меоянд, ки аз онҳо фарсангҳо дуртар рух дода истодаанд ва ё баръакс, ҳаводиси бузург то ҳадди муайян аз тағйиротҳои локалӣ вобастагӣ доранд». Энтони Гидденс глобализатсияро ҳамчун идомаи бевоситаи модернизатсия тасвир

мекунад ва ҳисоб мекунад, ки замони муосир (modernity) таркибан хосси глобализатсия мебошад [9,с.7]. Чун ба андешаи Энтони Гидденс модернизатсия ин мухторияти муносибатҳои иҷтимоӣ аз шароитҳои баҳамалоқамандии локалӣ мебошад, пас фаъолияти наздикшавии институтҳоро дар тамоми ҷаҳон мантиқан метавон глобализатсия – ҳамчун идомаи модернизатсия номид.Аммо гурӯҳи дигар бошанд, андешаи глобализатсия идомаи модернизатсия буданашро дастгирӣ намекунанд. Баръакс, иқтисоди глобалӣ – ин клуби модернизатсияшудагон мебошад. Пештар идеяи рушд ҳукмрон буда, дар як шакли мушаххаси зуҳуршавиаш чун модернизатсия баромад намуд. Яъне, глобализатсия нисбат ба модернизатсия васеъ буда, дуюмин ҷузъи ин раванди бузург мебошад ва давлатҳои рӯ ба рушд бояд аз паси клуби интихобшудагони давлатҳои рушдкарда барои пешрафт майл намоянд [12,с.10-14].

Модернизатсия аз калимаи лотинии modernus гирифта шуда, маънои нав, муосирро дорад. Дар аввал модернизатсия – ин гузариши ҷомеаҳои анъанавӣ ба ҷомеаҳои муосир буд, ки дар он навгониҳо, шахсиятҳо, саноатикунонӣ, рушди илмӣ-техникӣ, қабули институтҳои муосири ҳокимиятӣ, шакли нави ақлгароие, ки М.Вебер вобаста ба тафовут аз арзишҳои ақлонаи давраи гузашта – онро ақлонияти мақсаднок номида буд, ҳукмронӣ мекарданд [14,с.4]. Яъне, фаҳмиши классикии назарияи модернизатсия ин гузариш аз ҷомеаҳои анъанавӣ ба ҷомеаҳои муосир мебошад. Аз нигоҳи таърихӣ аввал ҷомеаҳои анъанавӣ пайдо шуда, дар онҳо вобастагии ташкили ҳаёти иҷтимоӣ аз тасаввуротҳои динию асотирӣ, авторитаризм, рушди даврагӣ, характери коллективии ҷамъиятӣ ва набудани фардгароӣ, бартарии арзишҳои метафизикӣ, ҳокимияти авторитарӣ, истеҳсолот танҳо барои зарурати ҳаррӯза ва ғ. авлавият доштанд. Дар натиҷаи модернизатсия гузариш ба ҷомеаи муосир (modern society) сурат гирифт, ки тафовути асосӣ аз ҷомеаҳои анъанавӣ дар самти навгониҳо зуҳур мегашт. Дар ҷомеаҳои муосир характери дунявии ҳаёти иҷтимоӣ, рушди тадриҷӣ, ташаккули демократия, фардгароӣ, низоми ҳокимияти демократӣ, истеҳсолот на танҳо барои зарурати ҳаррӯза, инчунин барои оянда, савдои ҳамарофарогиранда ва ғ. бартарият дошт. Раванди модернизатсия дар ҷомеаҳои ғарбӣ бо гузариш аз асрҳои миёна ба Эҳё, аз он ба давраи Эҳё, Ислоҳотхоҳӣ, Замони нав ва ғ. сурат гирифтааст.

Назарияи модернизатсия бар андешае асос ёфтааст, ки рушди иқтисодӣ ва технологӣ хоҳу нохоҳ ба тағйирёбии иҷтимоӣ ва сиёсӣ бурда мерасонад. Модернизатсия раванди ростхатта (яксамта) ба ҳисоб нарафта, дар ҳар як марҳила ҷаҳонбинии одамонро тағйир медиҳад. Масалан, дар давраи саноатикунонӣ дар ҷомеа бюрократия, қабули қарорҳои марказонидашуда, идораи зина ба зина, дунявият, азбайнравии одату анъаноти муносибатҳо ба вуҷуд меоянд. Дар навбати худ, дар марҳилаҳои дигар боз тафаккури нав бо хусусиятҳои ба худ хос ба миён меояд... Дар давраи модернизатсия тағйиротҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ аз роҳи интихобнамудаи таърихии одамон вобастагӣ дорад. Сарфи назар аз таъсири дигаргуншавиҳои иқтисодӣ дар ҷаҳонбинии одамон тафаккури динӣ ва идеологияҳои бузург нақши муайянкунандаро бозӣ мекунанд. Муқаррароти арзишӣ баҳамалоқамандии қувваҳои ҳаракатдиҳандаи модернизатсия ва таъсири анъанотро ба миён меоранд. Раванди модернизатсия ғарбгароӣ набуда, метавонад дар ҳама намуд ҷомеаҳо пайдо гашта, самаранок амалӣ гардад. Раванди модернизатсия аз ҷомеаҳои мушаххас вобастагӣ дошта, маънои онро надорад, ки ин ҷомеа ҳатман ба низоми демократӣ табдил хоҳад ёфт. Дар ҷомеаҳои бо низоми ғайридемократӣ низ ин раванд бидуни мамоният татбиқ мегардад. Ҳатто дар чунин ҷомеаҳо дар даврони гузаронидани раванди модернизатсия натиҷагириҳои хубтар ба даст меоянд, чун иҷроиш ва амалинамоии он бо роҳи маҷбурӣ-хоҳишмандона сурат мегирад.

Назарияи модернизатсия ба маънои муосири он солҳои 50-60-уми садаи XX ҳамчун инъикоси тағйирёбиҳои пешрафта, ки баъди Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ рух доданд, пайдо шуд. Дастовардҳои давлатҳои ғарбӣ, порокандашавии ҷаҳони калониалӣ ва пайдошавии давлатҳои нави демократӣ ба давлатҳои ҷаҳон руҳияи некбинонаро муҳайё намуд. Зери мафҳуми модернизатсия тағйиротҳои ҷиддии амалӣ дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ фаҳмида мешуданд, ки ба саноатикунонӣ, урбанизатсия, баландшавии сатҳи саводнокӣ ва маълумот, либераликунонӣ ва тағйирёбиҳои низомҳои сиёсии майли демократидошта, бунёд ёфта буданд. Ба давлатҳои ҷаҳони сеюм тарҳи санҷидашудаи модернизатсияи ҷомеаҳои ғарбиро пешниҳод намуданд, ки баъдан он номи ғарбгароиро касб намуда, худи

раванд бошад, нусхабардории дуюмдараҷаи модернизатсия ном гирифт. Албатта, ҳамаи он давлатҳое, ки тарҳи модернизатсияи ғарбиро пурра қолаббардорӣ намуданд, ба таназзул рӯ ба рӯ гашта, модернизатсия боиси номуътадил гаштани низомҳои сиёсӣ шуда, ба моҷароҳои иҷтимоӣ ва миллӣ гирифтор гашта, дар сохторҳои ҳокимиятӣ бюрократия устувор шуд, режимҳои авторитарӣ бунёд гашта, институтҳои анъанавии амалкунандаи ҷомеа аз байн рафтанд. Давлатҳое буданд, ки раванди модернизатсияро вобаста ба анъаноти миллию низомҳои сиёсӣ оҳиста-оҳиста гузаронида, натиҷаҳои мусбатро ба даст оварданд. Чунин давлатҳо, ба монанди Ҷопон, Чин, Тайван, Курёи Ҷанубиро мисол овардан бамаврид мебошад.Яке аз мушкилоти дигар – таносуби глобализатсия бо ғарбгароӣ (вестернизатсия) ба ҳисоб меравад, ки дар навбати худ масъалаи моҳиятии модернизатсияро ба миён меорад. Вобаста ба ин масъала ду нуқтаи назар вуҷуд дорад. Мувофиқи нуқтаи назари аввал, глобализатсия равандест, ки нисбат ба ғарбгароӣ васеътар буда, бо ҳамаи маъноҳои амалияш бо модернизатсия баробармаъно мебошад. Ин нуқтаи назарро муҳаққиқон Э.Гидденс, Р.Робертсон, М.Олброу, У.Конноли дастгирӣ мекунанд. Ба ақидаи онҳо, давлатҳои Осиёи Шарқӣ имкониятҳои модернизатсиякунонии он ҷомеаҳоеро бевосита исбот намуданд, ки дар он ҷо раванди ғарбгароӣ ба ҷомеа ва пояҳои онҳо таъсир нарасонидааст. Осиёи Шарқӣ намунаи он низоми давлатдориҳоест, ки дар онҳо саноатикунонӣ бидуни ғарбгароӣ низ амалӣ гашта метавонад. Мувофиқи нуқтаи назари дувум, глобализатсия на каму на зиёд омезиши глобалии модернизми ғарбиро нишон медиҳад, яъне ин ғарбгароии васеъ, паҳншавии капитализми ғарбӣ ва институтҳои ғарбӣ мебошад. Ин нуқтаи назарро С.Амин, Л.Бентон ва дигарон дастгирӣ мекунанд [16,с.62]. Ин нуқтаи назар ба таври васеъ паҳннамоии тарзи зиндагии ғарбиро ба таври ошкоро амалӣ менамояд. Дар он нақши калидиро ИМА бозӣ мекунад ва мехоҳад, ки ҷаҳон характери яққутбии худро, баъд аз пошхӯрии ИҶШС аз даст надиҳад. Ин тамоюл аввалан дар ғарбгароӣ ва баъдан дар Pax Americana баръало зуҳур мешавад. Чунин нигориши глобализатсияро дар шакли ғарбгароӣ ва ҷаҳони яққутба Айрой Л. Страус ва баъдан М.Олбрайт низ дастгирӣ мекарданд. Мувофиқи тарҳи Айрой Л. Страус дар марказ ИМА қарор дошта, дар атрофи ҳалқа онро давлатҳои Урупо ва Ҷопон иҳота намудаанд, ки онҳо давлатҳои нимканора ҳисоб шуда, боқимонда давлатҳо канорӣ ҳисоб мешаванд. А.Л. Страус қайд мекунад, ки «ғарбгароӣ – падидаи умумиҷаҳонист, ҳатто замонҳое, ки ба он монеаҳо эҷод карда, онро то ба модернизатсия бурда расонанд ҳам. <…> Яққутбии идеологӣ ин воқеияти ҷудонашаванда аст; танҳо фундаменталистони мухталифи динӣ дар баромадҳои худ муқобили он пофишорӣ мекунанд. <…> Яққутбӣ на танҳо санги маҳаки тартиботи ҷаҳонист; он то ҳол, инчунин мағзи васеъшавандаи тартиботи ҷаҳонӣ ба ҳисоб мерафт. Бо ин аз ҳамаи заифии бузурги он ҷуброн карда мешавад: статуси шумораи ақаллияти он дар ҷаҳоне, ки аҳолии бисёр давлатҳо бошиддиат зиёд шуда истодааст» [15,с.279-281].

Дар баробари ин, ғарбгароӣ равандест, ки Ғарб худро ба тамоми ҷаҳон ҳамчун намунаи олӣ пешниҳод мекунад. Онҳо пешниҳод мекунанд, ки «мехоҳед мисли мо зиндагии хуб дошта бошед, пас аз мо омӯзед, аз паси мо, бо роҳи мо оед ва мо ба шумо ҳатто кумак ҳам мерасонем» [1,с.161-178]. Онҳо дар зери ливои ғарбгароӣ мехоҳанд арзишҳои ҷомеаҳои худро ба дигар ҷомеаҳо бо роҳҳои мухталиф паҳн кунанд. Дар зери ғарбгароӣ онҳо – принсипҳои озодии шахсият ва фардгароӣ; демократияи либералӣ; рушди илмӣ ва фарҳангӣ; ҳуқуқи дахлнопазирии моликияти хусусӣ; тарҳи иқтисоди либералии бозоргонӣ ва ғайраро паҳн карданӣ ҳастанд. Мушкилии асосӣ, ба андешаи мо, на дар принсипҳои зикршуда (мо низ хоҳони аксари татбиқи ин принсипҳо дар давлати худ мебошем), балки дар тафовути фарҳангию ахлоқии ҷомеаҳо, махсусан ҷомеаҳои ғарбӣ ва шарқӣ мебошад. Дар бисёр ҷомеаҳои ғайриғарбӣ маҷбуран бор намудани чунин принсипҳо ба зиддияту бархӯрдҳои ахлоқию фарҳангӣ ва махсусан динӣ оварда расонид, ки оромии дохилии он давлатҳо халалдор карда шуд. Аз ин рӯ, фақат пешниҳоду номи зебо ин ҳанӯз кафолати татбиқи самараноки натиҷаи кор шуда наметавонад!!! Имрӯз арзишҳои ғарбӣ ба ҷомеаҳои ғайриғарбӣ то андозае бо роҳи зӯрӣ паҳн карда шуда истодаанд. Албатта, ҷомеаҳои ғарбӣ барои он воситаҳои таъсиррасонии мухталиф, ба монанди интернет ва дигар шабакаҳои ахборотию иҷтимоӣ, тарзи фарҳанги ғарбиро дар сатҳи баланд намоиш ё худ таъриф намудан, бо воситаи дастгирӣ намудани давлатҳое, ки пешниҳодҳои онҳоро қабул мекунанд ва ғ. паҳн менамоянд.

«Pax Americana» ё худ «Садсолаи Амрико» ин раванд ё сиёсате мебошад, ки ИМА мехоҳад дар ҷаҳон бартарии худро нишон дода, тамоми ҷаҳонро назорат кунад. Дар ҷаҳони муосир давлатҳои қудратманд дар асоси панҷ қудрати асосӣ бунёд меёбанд: қувваи ҳарбӣ, ки иқтидори муайян ва имкониятҳои вусъатдиҳию назоратиро соҳиб аст; иқтидори иқтисодӣ, ҳамчун қувваи ҳаракатдиҳандаи рушди ҷаҳонӣ; сатҳи технологие, ки бартарияти мутлақро дар соҳаҳои пешқадами илм ва техника таъмин мекунад; ҳукмрон будан дар ташкили институтҳои байналмилалӣ, иттиҳодияҳо ва коалитсияҳои характери фаромиллидошта; фарҳанге, ки қувваи ҷалбкунанда ва майл ба тақлидкуниро дошта бошад [1,с.31-41]. Сифатҳои номбаршуда давлатро абарқудрат эълон мекунанд ва ИМА чунин сифатҳоро доро мебошад. Албатта, сифатҳои номбаршуда пештар дар ИМА баръало мушоҳида мешуданд, аммо дар солҳои охир баъзе сифатҳои номбаршуда дар ИМА коста гаштаанд ва баъзеи онҳоро ИМА «хоҳишмандона – маҷбурӣ» бар ҷомеаҳои дигар бор карда истодааст.Ҳамаи равандҳои зикршуда дар марҳилаҳои мушаххаси таърихӣ тавонистанд ваколат ё худ миссияи муайяни худро иҷро намоянд ва дар ягон соҳаи мушаххаси ҳаёти ҷамъиятӣ: соҳаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва ғайра бештар паҳн гашта, фаъолият намоянд ва дар марҳилаи дигар вазоифи худро ба шакли нави зуҳуршавии он интиқол диҳанд. Метавон гуфт, ки агар глобализатсия идомаи онҳо бошад, пас он тавонист, ки нисбати ҳамаи шаклҳои зуҳуршудаи тарҳҳои пештараи худ дар шакли васеъ паҳн гардад. Агар ба ибтидои глобализатсия назар афканем, он низ бештаран дар бахши иқтисодӣ зуҳур гашт, аммо баъд он тамоми соҳаҳои дигари ҷомеа – соҳаи сиёсӣ, фарҳангӣ, иҷтимоӣ, ҳарбӣ ва ғайраро дар дохили худ муттаҳид намуда, ба раванди ҳаматарафа ташаккулёфтаи ҷаҳонӣ табдил ёфт ва сарфи назар аз он, ки имрӯз раванди деглобализатсия суръат гирифта истодааст, аммо ин маънои онро надорад, ки дар солҳои наздик мо шоҳиди фарҷоми бемаҳали глобализатсия мегардем. Дар баробари ин, андешаи «глобализатсия – дараҷаи нав дар таърихи ҷаҳонӣ буда, ин марҳилаи рушди хоҷагидории ҷаҳонӣ ногузир аст», мутлақ нест ва чун равандҳои дигар ҳатман ба фарҷоми худ рӯ ба рӯ хоҳад шуд. Ба андешаи мо, агар дар оянда раванди глобализатсия низ саҳнаи таърихро тарк намояд, пас он ҳатман барои ҷойгузини худ шароити мувофиқро муҳайё мекунад ва ба ҷойи он раванди нави ҷаҳоние пайдо хоҳад гашт, ки он низ аз ҷавҳари равандҳои зикршуда ва махсусан глобализатсия маншаъ хоҳад гирифт.

Хулоса, ҳамаи ин мафҳуму равандҳое, ки шарҳ дода шуданд, дар марҳилаҳои муайяни таърихӣ то тавонистанд глобализатсияро иваз намуданд, аммо глобализатсия аз ҳамаи мафҳумҳои мазкур ҳам аз ҷиҳати маъно, ҳам аз ҷиҳати мазмуну фарогирӣ васеъ мебошад. Сарфи назар аз ҳамаи ин, глобализатсия раванде мебошад, ки дар ҷомеаҳои ғарбӣ пайдо гашта, маҳсули ҷолибест, ки тамоми ҷаҳонро ба самти худ кашид. Мо мехоҳем ё на, аммо аз даврони пайдошавии глобализатсия то имрӯз аксари давлатҳо, халқиятҳо ва миллатҳои дигар минтақаҳо тарафи он равонаанд ва табиист, ки ин ба паҳншавии фарҳангу маданияти ғарбӣ, тарзи урфу одат ва зиндагии он, дастрасӣ ба рушди илму технологияҳои пешрафтаи он ва ғ. мусоидат карда, дар навбати худ, идора намудани ин давлатҳо аз ҷониби барандагони раванди глобализатсия осон мегардад.

Муқарриз: *Муминов А.И.* – д.и.ф., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Азроянц Э.А. Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции [Текст] / Э.А. Азроянц. -М.: Издательский дом «Новый век», 2002. -416 с.
2. Альтернативные модели глобализации и проблемы современной глобальной динамики. [Текст] Кол. моногр. / Научн. ред.: А.У. Альбеков Г.Г. Матишов, А.М. Старостин. -Ростов н/Д.: Изд–во РГЭУ (РИНХ), 2017. -400 с.
3. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У.Бек. -М.: Прогресс-Традиция, 2001. -304 с.
4. Борзых С.В. Понятие глобализации: новое прочтение [Текст] / С.В. Борзых // Век глобализации. -М., 2011. -№2. -С.18-31.
5. Бревдо Т.В. Глобализация мировой экономики. Монография [Текст] / Т.В. Бревдо, Г.Ю. Волков, О.А. Миронова. -Ростов н/Д.: Феникс, 2008. -311 с.
6. Делягин М.Г. Драйв человечества. Глобализация и мировой кризис [Текст] / М.Г. Делягин. -М.: Вече, 2008. -528 с.
7. Дубовцев В.А. Понятие глобализации: анализ определений и основных компонентов [Текст] / В.А. Дубовцев // Вестник НГУ. Серия философия. – 2007. -Том 5. -№1. -С.49-53.

8. Заҳруддинов И.З. Глобализатсия: мафҳум ва таърихи пайдоиши он [Матн] / И.З. Заҳруддинов // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови АИ ҶТ. -Душанбе, 2019. -№3. -С.164-171.
9. Иванов Д.В. Эволюция концепции глобализации [Текст] / Д.В. Иванов // Телескоп: наблюдения за повседневной жизнью петербуржцев. – 2002. -№4. -С.2-14.
10. Мировое государство как будущее международного сообщества: монография. -М.: Проспект, 2013. -248 с.
11. Многоликая глобализация [Текст] / Под ред. П. Бергера, С. Хантингтона; пер. с англ. В.В. Сапова, под ред. М.М. Лебедевой. -М.: Аспект Пресс, 2004. -379 с.
12. Модернизация и глобализация: образы России в XX веке [Текст] / Рос. акад. наук, Ин-т философии; отв. ред. В.Г. Федотова. -М., 2002. -208 с.
13. Мондиализм [Текст]. Согласно информации сайта. [Электронный ресурс] http://www. ru.m.wikipedia.org (дата обращения: 16.11.2021).
14. Социально-философский анализ модернизации: теории, модели, опыт [Текст] / Рос. акад. наук, Ин-т философии; отв. ред. В.Г. Федотова. -М.: ИФРАН, 2013. -221 с.
15. Удовик С.Л. Глобализация: Семиотические подходы [Текст] / С.Л. Удовик. -М.: «Рефл–бук», К.: «Ваклер», 2002. -480 с.
16. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление [Текст] / А.И. Уткин. -М.: «Логос», 2001. -254 с.

ГЛОБАЛИЗАТСИЯ ВА ШАКЛҲОИ ЗУҲУРШАВИИ ОН ДАР МАРҲИЛАҲОИ ТАЪРИХӢ

Дар мақола муаллиф падидаи глобализатсия ва шаклҳои зуҳуршавии онро дар марҳилаҳои мухталифи таърихӣ мавриди баррасӣ қарор додааст. Қайд карда мешавад, ки глобализатсияро дар марҳилае ё мондиализм, ё интернатсионализм, ё модернизатсия, ё ғарбгароӣ ё Pax Americana номгузорӣ мекарданд.Глобализатсия ҳамчун раванд ба тамоми ҷаҳон дахл дорад ва мансуб будан маънои онро дорад, ки мо метавонем тамоми ҳаводиси ҷаҳонро назорат намоем. Агар худи мафҳуми глобализатсияро ҳамчун умумиҷаҳонӣ маънидод намоем, пас метавонем қайд кард, ки ҳаводиси кулл мавриди таҳлили аввалиндараҷа қарор хоҳанд гирифт, на ҳаводиси ҷузъ. Дар мақола падидаҳои мондиализм, интернатсионализм, модернизатсия, ғарбгароӣ ва Pax Americana таҳлил карда шуда, бо падидаи глобализатсия қиёс карда шуданд, айният ва тафовути онҳо муқаррар карда шудааст.Хулоса баровардa мешавад, ки ҳамаи равандҳои зикршуда дар марҳилаҳои мухталифи таърихӣ тавонистаанд ваколат ё худ миссияи муайяни худро иҷро намоянд. Глобализатсия бошад, дар соҳаҳои мушаххаси ҳаёти ҷамъиятӣ: соҳаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва ғайра бештар паҳн гашта, дар марҳилаи дигар иҷроиши вазоифи худро метавонад ба шакли нави зуҳуршавии он интиқол диҳад. Агар глобализатсияро идомаи ин равандҳо ҳисоб намоем, пас он тавонист, ки нисбати ҳамаи шаклҳои зуҳуршудаи тарҳҳои пештараи худ дар шакли васеъ паҳн гардад. Агар ба ибтидои глобализатсия назар афканем, он низ бештаран дар бахши иқтисодӣ зуҳур гашт. Аммо баъд глобализатсия тамоми соҳаҳои дигари ҷомеа – соҳаи сиёсӣ, фарҳангӣ, иҷтимоӣ, ҳарбӣ ва ғайраро дар дохили худ муттаҳид намуда, ба раванди ҳаматарафа ташаккулёфтаи ҷаҳонӣ табдил ёфт. Сарфи назар аз он ки имрӯз раванди деглобализатсия суръат гирифта истодааст, аммо ин маънои онро надорад, ки дар солҳои наздик мо шоҳиди фарҷоми бемаҳали глобализатсия мегардем.

Калидвожаҳо: падида, глобализатсия, раванд, тарҳ, глобалӣ, мондиализм, интернатсионализатсия, модернизатсия, ғарбгароӣ, Pax Americana, истиқлолияти давлат.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ФОРМЫ ЕЕ ПРОЯВЛЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКИЕ ПЕРИОДЫ

В статье автор рассматривает феномен глобализации и формы ее проявления в различные исторические периоды. Подчёркивается, что глобализацию в одном историческом периоде называют или мондиализмом, или интернационализмом, или модернизацией, или вестернизацией, или Pax Americana.Глобализация как процесс относится ко всему миру, и причастность к глобализации означает, что мы можем контролировать процессы, которые происходят во всем мире. Если само понятие глобализации понимать как всеобщую мировую глобализацию, то здесь можем отметить, что первыми рассматриваются явления, имеющие общий характер, а не частный. В статье анализируются феномены мондиализма, интернационализма, модернизации, вестернизации и Pax Americana в соотношении с феноменом глобализации и определяются тождество и различие этих понятий.Делается вывод, что все вышеупомянутые процессы смогли в различные исторические периоды преимущественно выполнять свою конкретную миссию. А глобализация в конкретных сферах, в таких, как экономическая, социальная, политическая, культурная и другие сферы жизни общества, значительно распространилась и реализовалась. В дальнейшие периоды глобализация может передать выполнение своих функций новым формам их проявления. Если считать глобализацию продолжением этих процессов, то она сможет лучше распространяться по отношению ко всем предыдущим моделям своего проявления. Если смотреть на начальный период глобализации, то она также больше распространялась в экономической сфере. А потом глобализация объединила все другие сферы общества в себе: экономическую, культурную, социальную, военную и другие, и превратилась во всесторонне развитый мировой процесс. Несмотря на то, что сегодня процесс деглобализации активизируется, но это не означает, что в ближайшие годы мы станем свидетелями непредвиденного заката глобализации.

Ключевые слова: феномен, глобализация, процесс, модель, глобальное, мондиализм, интернационализация, модернизация, вестернизация, Pax Americana, суверенитет государства.

GLOBALIZATION AND THE FORMS OF ITS MANIFESTATION IN HISTORICAL PERIODS

In the article, the author examines the phenomenon of globalization and the forms of its manifestation in various historical periods. It is emphasized that globalization in one historical period is called either mondializm or internationalism or modernization or westernization or Pax Americana.Globalization, as a process, refers to the whole world and the involvement of globalization means that we can control the processes that are taking place all over the world. If the very concept of globalization is explained as a universal world, then here we can note that the first to be considered are phenomena that have a general character, and not a particular one. The article analyzes the phenomena of mondializm, internationalism, modernization, Westernization and Pax Americana in relation to the phenomenon of globalization and defines the idrntity and difference of these concepts.It is concluded that all of the above processes were able to predominantly fulfill their specific mission in different historical periods. And globalization in specific spheres, such as economic, social, political, cultural and other spheres of society's life, significantly expanded and was implemented. In subsequent periods, globalization may transfer the performance of its functions to new forms of their manifestation. If globalization is considered a continuation of these processes, then it will be able to spread better in relation to all previous models of its manifestation. If you look at the initial period of globalization, then it also spread more in the economic sphere. And then globalization united all other spheres of society in itself: economic, cultural, social, military and others, and turned into a comprehensively developed world process. Despite the fact that today the process of de-globalization is intensifying, this does not mean that in the coming years we will witness an unforeseen decline of globalization.

Keywords: phenomenon, globalization, globalization, process, model, global, mondializm, internationalization, modernization, westernization, Pax Americana, state sovereignty.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Захруддинов Ильёсиддин Зиёваддинович*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳии фалсафа. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **917-17-70-82**. E-mail: **falsafa-tnu@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Захруддинов Ильёсиддин Зиёваддинович*** - Таджикский национальный университет, старший преподаватель общеуниверситетской кафедры философии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **917-17-70-82**. E-mail: **falsafa-tnu@mail.ru**

Information about the author: ***Zahruddinov Ilyosiddin Ziyovaddinovich*** - Tajik National University, Senior Lecturer, Department of Philosophy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **917-17-70-82.** E-mail: **falsafa-tnu@mail.ru**

УДК:008(575.3)

НАҚШ ВА ҶОЙГОҲИ ТОҶИКИСТОН ДАР ҚАРИНАИ ГУФТУГӮИ ФАРҲАНГҲО

Бердиёрова Г.И.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ

Воқеан, муколамаи фарҳангҳо дар ҷомеаи муосир падидаи нав нест ва пайдоиши он ба ҳастии инсон иртибот дошта, ҳадафи бархӯрд ва муколамаи фарҳангҳо талоше барои хештаншиносӣ ва шинохти дигарон аст. Аммо аз як тараф, таҳаввулот ва дигаргуниҳое, ки бо ворид шудани техника ва технологияи муосир дар ҳаёти имрӯзаи ҷомеаи башарӣ ба вуқуъ пайвастаанд, аз он шаҳодат медиҳанд, ки тарзи ба роҳ мондани муколамаи фарҳангҳо шакл ва сифати худро тағйир додааст. Аз тарафи дигар, зиндагии ҳамарӯзаи инсонҳо дар доираи қонунҳои тамаддунӣ ҷараён мегирад, вале ба ҷуз аҳли илму таҳқиқ ва элитаи сиёсӣ аз ҷониби қишрҳои дигари ҷомеаҳо ба такмил ва густариши муколамаи фарҳангҳо таваҷҷуҳи зарурӣ дода намешавад.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки танҳо таваҷҷуҳ додан ба арзишҳои фарҳанги миллӣ ва унсурҳои он, расму анъана ва дину оин ҳамон вақт доманаи худро фарох карда, оммавӣ мегардад, ки агар ба фарҳанги миллӣ аз ҷониби тамаддунҳои дигар таҳдид ба миён гузошта шавад. Ғасб кардани қаламрав, халал ворид кардан ба якпорчагии миллӣ ва маҳв кардани арзишҳои фарҳангии он ва ғайра мисоли равшани он ба ҳисоб меравaнд. Барои ҷомеаи мо нишонаи онро имрӯз бархӯрдҳое, ки аз ҷониби қавми саҳронишини қирғиз нисбати кишвари мо раво дид, ё худ ҳаракати террористии «Толибон», ки имрӯз кӯшиши ба хоки Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон ворид шуда, дар ин минтақа як Хилофати исломиро таъсис доданӣ мебошад ва ғайра ташкил медиҳанд.

Дар маҷмуъ, унсурҳои неруманди тамаддуни бегона метавонанд руҳия ва андешаи шахси соҳибтамаддунро моили худ карда, барои шикасти тамаддун замина гузоранд. Ҳамзамон, мувофиқат накардани арзишҳои фарҳангии як тамаддун ба арзишҳои

фарҳангии тамаддуни муосир боис мегардад, ки тамаддуни заиф ва созгорнаёфта ба талаботи ҷомеаи муосир аз байн равад.

Бояд гуфт, ки андешаи истиқлолиятхоҳӣ ва талоши ба даст овардани давлатдории миллӣ дар зеҳни мардуми тоҷик дар тули беш аз ҳазор сол вуҷуд дошт. Танҳо пошхӯрии собиқ Иттиҳоди Шуравӣ барои мардуми мо имконият фароҳам овард, ки давлати миллии худро таъсис дода, мустақилияти сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва иқтисодии худро соҳиб шавад. Аммо вазъи имрӯзаи ҷомеаи башарӣ моро ҳушдор менамояд, ки на аз зиддияти мафкураҳо, бархӯрди манфиатҳо ва ихтилофи тамаддунҳо, балки аз робитаҳои дӯстона, ҳамзистии мусолиатомез ва гуфтугӯи фарҳангҳо ҳарф зада, арзишу бозёфтҳои фарҳангии гузашта ва имрӯзаи худро ҳифз ва якпорчагии кишварро таъмин намоем. Амалҳои ба зиндагии осоиштаи башарият таҳдидкунандаро маҳкум карда, барои роҳ наёфтани онҳо дар зиндагии рӯзмарраи мардуми кишвар тадбирҳо андешем. Дар баробари ин, арзишҳои фарҳангӣ, дину оини миллатҳои гуногунро, ки ҷузъи таркибии тамаддуни башарӣ мебошанд, эҳтиром намоем. Дар чунин ҳолат сулҳу субот дар кишварҳо мустаҳкам ва пойдор гардида, барои рушди устувори иқтисодию сиёсӣ ва иҷтимоию фарҳангӣ мусоидат менамояд.

Дар заминаи ин рукнҳои ба ҳамзистӣ ва ҳамкорӣ талқинкунанда дар замони истиқлолият Тоҷикистон бо 178 кишвари ҷаҳон робитаҳои дипломатӣ барқарор карда, узви фаъоли созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ ва минтақавӣ гардид. Хусусан, муносибатҳои дӯстона ва ҳамкории тарафайн бо кишварҳои Осиёи Марказӣ, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, ки дар низоми муносибатҳои байнидавлатии Тоҷикистон ҷойгоҳи хосса доранд, дар ҳамаи самтҳо тақвият ёфтанд.

Таҳкиму густариши ҳамкориҳои бисёрҷониба бо шарикони стратегии кишвар - Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Мардумии Чин, Иттиҳоди Аврупо ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико аз шарики боэътимод будани Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ дарак медиҳад. Ҳамзамон, ба хотири татбиқи ҳадафҳои стратегӣ Тоҷикистон муносибатҳои тарафайн ва ҳамкориҳои барои ҷонибҳо судманд, табодули таҷриба ва тарбияи мутахассисонро бо кишварҳои Ховари Миёна, Осиёи Ҷанубӣ, Ҷануби Шарқӣ, укёнуси Ором, Африқову Амрико ба роҳ монд, ки ҳамаи ин аз мавқеи устувор доштани кишвар дар арсаи байналмилалӣ ва тақвият бахшидани муколамаи фарҳангҳо дар ҳал ва баррасии масъалаҳои глобалӣ далолат мекунад.

Барои татбиқи ҳадафҳои стратегӣ, аз ҷумла баромадан аз бунбасти коммуникатсонӣ, рушди сайёҳӣ ҷиҳати боздид аз мавқеъҳои ҷуғрофию фарҳангии кишвар ва муаррифӣ кардани онҳо дар сатҳи байналмилалӣ, ҷалби сармоядорӣ ба хотири вусъат бахшидани саноатикунонии кишвар Ҳукумати кишвар аз соли 2007 то имрӯз ислоҳоти низоми рафтуомади шаҳрвандони хориҷиро ба роҳ монд, ки мувофиқи он барои шаҳрвандони 112 кишвар тартиби содаи таҳия ва ба расмият даровардани раводид муқаррар карда шуд. Муносибатҳои шарикӣ бо ҷомеаи ҷаҳонӣ дар чорчӯбаи созмонҳои байналмилаливу минтақавӣ, аз ҷумла бо Созмони Милали Муттаҳид ва ниҳодҳои тахассусии он, Созмони Ҳамкории Шанхай, Созмони Аҳдномаи Амнияти Дастҷамъӣ, Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо, Созмони Ҳамкории Иқтисодӣ ва Созмони Ҳамкории Исломӣ, ҳамчунин, бо шарикони рушд ва ниҳодҳои молиявии байналмилаливу минтақавӣ, бешак, дурнамои рушди Тоҷикистонро вусъат бахшида истодаанд.

Соли 2021 аз таъсисёбии Созмони Ҳамкории Шанхай бист сол сипарӣ гардид. Тоҷикистон ҳамчун яке аз муассисони Созмони ҳамкории Шанхай аз рӯзҳои аввали таъсис ёфтани он дар пешрафту такомули ин созмон саҳми босазо гузошта истодааст. Ба туфайли татбиқи пайгиронаи сиёсати хориҷии худ тавонист, ки то имрӯз дар баррасӣ ва ҳалли мушкилоти гуногуни глобалӣ саҳми назаррас гузорад. Дар ин замина, Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ ба сифати кишвари пешоҳанг дар ҳалли масоили глобалии амният, бавижа, обу экология ва тағйирёбии иқлим саҳми беназир гузошт.

Ҳақиқатан, дар қадами аввал дурнамои рушди Тоҷикистон ба таъмини амният ва устувории сулҳу субота он вобастагӣ дорад. Аз ин рӯ, ҳифзи сулҳу субот ва таъмини амнияти пойдор дар минтақаи Осиёи Марказӣ дар сархати авлавиятҳои калидии сиёсати хориҷии Тоҷикистон қарор дорад. Дар хатти пеши мубориза бар зидди таҳдиду хатарҳои замони муосир қарор гирифта, дар таъмини амнияти минтақа нақши муҳим мебозад. Аз

ин рӯ, мо минбаъд низ бо кишварҳои минтақа ва ҳамҷавор, аз ҷумла бо Ҷумҳурии Исломии Афғонистон ва дигар шарикони худ ҳамкории зичу судмандро дар соҳаи амният бояд вусъат бахшем.

Идомаи муаррифии шоистаи нақшаҳои бунёдкорона, иқдомҳои сулҳҷӯёна ва азму ниятҳои неку созандаи Тоҷикистон дар арсаи ҷаҳонӣ, ҳамчунин, ҳузури фаъоли кишвар дар раванди ҳаллу фасли мушкилоти олами муосир, аз ҷумлаи ҳадафҳое мебошанд, ки барои расидан ба онҳо минбаъд низ кӯшиш ба харҷ додан зарур аст.

Масъалаи дигаре, ки ҳалли он характери глобалӣ касб карда, барои рушди ояндаи Тоҷикистон нақши калидӣ мебозад, масъалаи об аст. Воқеан, об манбаи ҳаёт, сарчашмаи зиндагӣ, асоси рушди иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ аст. Мавҷудият ва истифодаи дурусти он сабаби рушди ҳамаи сохторҳои кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад. Масъалаи об ва танқисии аҳолии сайёра ба он имрӯз яке аз мавзуъҳои глобалӣ маҳсуб меёбад. Чунки айни замон аз ҳар даҳ сокини олам чор нафар мунтазам аз беобӣ ё камбудии об азият мекашад. Ё худ, мувофиқи маълумоти Институти захираҳои ҷаҳонии оби тозае, ки барои инсон қобили истеъмол аст, ҳамагӣ як фоизи тамоми захираҳои оби сайёраро ташкил медиҳад. Зиёда аз як миллиард одам дар ҷаҳон ба оби тоза дастрасӣ надоранд [1,с.29]. Ё худ «бо сабаби нарасидани оби тозаи нӯшокӣ аз панҷ як ҳиссаи аҳолии сайёра азият кашида, ҳар сол тақрибан панҷ миллион одам аз истеъмоли оби ифлос ва бемориҳои вобаста ба он ҷони худро аз даст медиҳанд…» [8].

Тоҷикистон соҳиби 60%-и захираҳои обии Осиёи Марказӣ мебошад. Аммо бо вуҷуди ин боигарӣ аз танқисии оби тоза, ки ба рушди мунтазами ҷомеаи ҷаҳонӣ мушкилӣ эҷод мекунад, худро дар канор намегузорад. Тоҷикистон аз зумраи аввалин кишварҳое гашт, ки дар даҳсолаи аввали қарни XXI ҷомеаи ҷаҳониро ҳушдор сохт, то дар ҳалли ин масъалаи ниҳоят аввалиндараҷа ба гуфтушунид омада, роҳҳои ҳал ва бартараф кардани танқисии оби тозаро барои аҳолии сайёра ҷустуҷӯ намоянд. Зеро як давлат дар алоҳидагӣ наметавонад ин мушкилоти глобалиро ҳаллу фасл намояд. Баррасии масъалаи мубрами рӯз дастгирии дастаҷамъиро талаб намуда, сарони кишварҳоро даъват ба нишаст ва тавассути машварат пайдо кардани роҳҳои оқилонаи таъмин кардани аҳолиро бо оби тоза тақозо медошт. Аз ин нуктаи назар соли 2003 Тоҷикистон масъалаи таъминот бо оби тоза ва экологияро аз масъалаҳои рӯзмарраи асри ҷадид ҳисобид. Дар заминаи муносибатҳои ҳамгироӣ таваҷҷуҳи кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ ва созмонҳои бонуфузи байналмилалиро ба проблемаи таъминот бо оби тоза ва ҳифзи муҳити зист ва захираҳои обӣ, истифода ва танзими оқилонаи онҳо ҷалб намуд. Бинобар ин, ташаббускори асосии Соли байналмилалии оби тоза эълон намудани соли 2003 Тоҷикистон мебошад. Зеро, ҳанӯз моҳи октябри соли 1999 Президенти кишвар дар иҷлосияи 54-уми Созмони Милали Муттаҳид ин пешниҳодро манзур дошт, ки аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ дастгирии ҳамаҷониба пайдо кард. Дар ин форум аз ҷониби Тоҷикистон пешниҳод гардидани солҳои 2005-2015 «Даҳсолаи байналмилалии оби тоза» ва баъдан эътибори хосса пайдо кардани ташаббуси Тоҷикистон оид ба масъалаи эълон намудани солҳои 2018-2028 «Даҳсолаи байналмилалии амал «Об барои рушди устувор» давоми мантиқии ин иқдоми наҷиби байналмилалӣ ба ҳисоб меравaнд. Яъне, 20 декабри соли 2018 Маҷмааи Умумии Созмони Милали Муттаҳид лоиҳаи қатъномаи пешниҳоднамудаи Тоҷикистонро таҳти унвони "Шарҳи миёнамуҳлати фарогири чараёни татбиқи Даҳсолаи байналмилалии амал "Об барои рушди устувор", солҳои 2018-2028" якдилона ва бо ҳаммуаллифии 190 кишвари узви созмон қабул кард” [4,с.10].

Аҳамияти сиёсӣ, иҷтимоию иқтисодии ин қатънома аз он иборат мебошад, ки вобаста ба талаботи муколамаи фарҳангҳо ҷараёни баррасии миёнамуҳлати даҳсоларо ба танзим даровaрда, баргузории чорабиниҳои муҳимми ҷаҳониро оид ба масъалаи об пешбинӣ намуд. Бинобар ин, моро зарур аст, ки ҳамчун ҷониби ташаббускори масъалаҳои вобаста ба об дар сатҳи глобалӣ бомаром амалӣ гардонидани ҳадафу вазифаҳои даҳсолаи навро мунтазам пайгирӣ кунем. Зимни суханронӣ дар Форум Президенти кишвар чунин зикр карда буданд: “… таҳдиду хатарҳои муосири глобалӣ, аз ҷумла бухронҳои молиявию иқтисодӣ, афзоиши аҳолӣ, тағйири иқлим, зуд-зуд рух додани ҳодисаҳои офатбори гидрометеорологӣ, норасоии об ва дар натиҷа, боло рафтани сатҳи камбизоатӣ, густариши бемориҳои сирояткунанда ва афзоиши фавти модару кӯдак, аз мо саъю талоши

бештар ва дар ин арса андешидани тадбирҳои марбутаро тақозо доранд” [9, 10, 11]

Ҳадафҳои асосии Даҳсолаи байналмилаии амал “Об барои рушди устувор” масъалаҳои зеринро фаро мегиранд: рушди устувор ва мудирияти ҳамгироёнаи захираҳои об ҷиҳати расидан ба ҳадафҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва муҳити зистӣ; роҳандозӣ ва пешбарии барнома ва лоиҳаҳои дахлдор; тавсеаи ҳамкорӣ ва ширкат дар ҳамаи сатҳҳо барои мусоидат ба татбиқи вазифа ва ҳадафҳои марбут ба захираҳои об, ки дар сатҳи байналмилалӣ мувофиқа шудаанд.Ғайр аз ин, Қатъномa аҳамияти рушди истифодаи оқилонаи обро бо дарназардошти робитаи мутақобилаи захираҳои об бо маводи ғизо, энергетика ва муҳити зист дар ҳама сатҳҳо таъкид мекунад. Илова бар ин, Қатъномa масъалаҳои зеринро ҳамчун ҳадафҳои иловагии Даҳсола муайян мекунад: такмили абзори ташаккул ва интишори дониш, осонгардонии дастрасӣ ба дониш ва мубодилаи иттилоот роҷеъ ба таҷрибаи беҳтарин, баҳрабардрорӣ аз иттилооти ҷадид дар бораи ҳадафҳои рушди устувори марбут ба захираҳои об; бунёди шабакаҳо ва мусоидат ба ташаккули шарокат ва фаъолияти тарафҳои манфиатдор дар татбиқи ҳадафҳо ва вазифаҳои марбут ба захираҳои об; тақвияти фаъолиятҳои иртиботӣ дар сатҳҳои мухталиф барои дастёбӣ ба ҳадафҳои марбут ба захираҳои об.

Бояд зикр кард, ки масъалаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ҳифзи муҳити зист, яъне масъалаҳое, ки асоси рушди устувори кишварҳоро ташкил медиҳанд, маҳз ба ҳамин захираи асосии табиӣ, ки асоси ҳаёт дар рӯйи Замин аст, робитаи қавӣ доранд. Чунки об дар баробари манбаи ҳаёт будан, ҳамзамон, гарави саломатӣ, тозагӣ ва ҳифзи экосистема, ҷузъи асосии рушди устувор мебошад. Дар ин маврид, тавре Сарвари кишвар ба аҳли сайёра таъкид мекунад: «Дар миқёси ҷаҳон бехатарии об ва захираҳои он маънои сулҳ, пешравӣ ва суботро дар кишварҳо дорад. Аввалан, мо ба дараҷаи кофӣ об дорем, то ин ки бехатарӣ ва дигар масоили марбут ба таъминоти обро таъмин намоем. Вале муваффақият дар ин самт танҳо дар сурате даст медиҳад, ки мо шакл ва усулҳои маъмулии танзиму истифодабарии захираҳои оби тоза ва инкишофи онҳоро пурсамар гардонем» [8, 9, 10, 11].

Аз ин гуфта хулоса бароварда мешавад, ки пешрафти ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, рушди устувори онҳо, ки ба баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагӣ, некуаҳволии аҳолӣ мусоидат менамоянд, маҳз аз оқилона истифода бурдан ва танзими дурусти об вобастагӣ дорад. Инчунин, ҳифзи об ва захираҳои обӣ, таъмин ва танзими дурусти истифодабарии онҳо омили муҳимми таъмини амният, сулҳу субот, ҳамдигарфаҳмӣ дар кишварҳои ҷомеаи башарӣ мебошад. Чунки тарзи нодурусти истифодаи захираҳои обӣ дар баробари мушкилоти ҷойдошта, инчунин, таъсири манфии худро ба рушди соҳаи кишоварзӣ, боғу токпарварӣ мегузорад. Зеро аз нарасидани об заминҳо бекишт монда, ба шӯразору хорзор табдил меёбанд ё аз сабаби хушксолӣ аз заминҳои кишт ба даст овардан ҳосили зарурӣ имконпазир мегардад. Ҳамаи инҳо ҷомеаи ҷаҳониро ба он ҳидоят менамоянд, ки масъалаи мазкурро дар доираи гуфтугӯ баррасӣ карда, масъаларо ба нафъи инсоният ҳал намояд.

Дар ин форуми байналмилалӣ Президенти кишвар ҳалли ду масъалаи марбут ба об ва захираҳои обӣ, ки дар минтақаи Осиёи Марказӣ характери глобалӣ доранд ва ин давлатҳо онҳоро бе ҳамкорӣ ва машварати дигар кишварҳои ҷомеаи башарӣ бартараф карда наметавонанд, таваҷҷуҳи асосӣ дод. Яке масъалаҳо кӯли Сарез ва дигаре хушкшавии баҳри Арал мебошад. Кӯли Сарез дар минтақаи ба зилзила тобнаовар ҷойгир аст. Кӯли мазкур шонздаҳ миллиард метри мураббаъ оби тозаи нӯшокӣ дошта, метавонад дар як сол тамоми аҳолии сайёраро бо оби аълосифати нӯшокӣ таъмин намояд. Аммо дар сурати коркард накардани об ва канда шудани он қаламраве, ки зиёда аз 5 миллион аҳолӣ дорад, зери об монда, минтақа хароб мегардад. Баҳри Арал бошад, дар ҳолати нестшавӣ қарор дошта, хавфи шӯршавии заминҳои ин минтақаро ба миён меорад. Воқеан, ин ду сарчашамаи захираҳои об, ҳарчанд дар қаламрави Осиёи Марказӣ ҷойгир шуда бошад ҳам, вале онҳо метавонад таъсири манфии худро ба иқлими тамоми сайёра расонанд. Масалан, чи хеле ки маълум аст, зиёда аз 50%-и ҳаҷми солонаи сарчашмагирии баҳри Арал ба ҳудуди Тоҷикистон рост меояд. Ин захираҳо бо пиряххо, ки 8%-и ҳудуди ҷумҳуриро фаро гирифтаанд, захираҳои калони обҳои нӯшокиро ташкил медиҳанд, дар маҷмуъ, 845 млрд $м^3$. Нодуруст истифода бурдани захираҳои обӣ, чи дар минтақаҳои алоҳида ва чи дар сатҳи ҷаҳонӣ, сабаби ба миён омадани оқибатҳои бенизоми соҳаи иқтисодӣ, экологӣ ва иҷтимоӣ ва ғайра гардидааст. Мувофиқи маълумоти мутахассисон, бо сабаби ба таври нобаробар тақсим гардидани захираҳои обӣ дар кураи Замин ҳоло дар

қитъаи Осиё 1 млрд, дар Африқо 350 млн ва дар Амрикои Лотинӣ зиёда аз 100 млн одамон аз нарасидани оби нӯшокӣ танқисӣ мекашанд. Дар минтақаҳои иқлимаш муътадил ва экваториалӣ ба ҳар фард 35 ҳаз м^3 оби нӯшокӣ, вале дар минтақаҳои хушкӣ (биёбону нимбиёбонҳо), ки 1/3 аҳолии дунё дар марзи онҳо зиндагӣ мекунанд, ба сари ҳар фард дар 3 сол ҳамагӣ 3000 м^3 об рост меояд. Ин қисмати обро ҳам, аксаран барои обёрии заминҳо истифода мебаранд. Дар қаламрави ҷумҳурӣ ба ҳисоби миёнаи солона 51,2 млрд. м^3 об мегузарад, аз ҷумла аз дарёи Аму 50,5 млрд. м^3, дарёи Сир - 0,7 млрд. м^3. Аз ҳаҷми умумии оби дар қаламрави кишвар тавлидшаванда, агар 20%-аш дар дохили мамлакат истифода шавад, 80% -и он берун аз қаламрави мамлакат ба давлатҳои ҳамсоя меравад [2,с.194].

Умуман, норасии оби нӯшокӣ яке аз масъалаҳои асосии сиёсати ҷаҳонӣ ва таъмини амнияти миллӣ ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, чи тавре олими тоҷик Н.Сайфуллоев қайд мекунад, «таҳияи меъёрҳои ҳуқуқӣ ҷиҳати принсипҳои истифодабарии обҳои наздисарҳадӣ барои ҳамаи субъектҳои муносибатҳои байналмилалӣ ниҳоят зарур буда, механизми ҳалли баҳсҳои байналмилалиро ҳаллу фасл менамояд. Дар бозори ҷаҳонӣ дар ояндаи начандон дур арзиши захира, яъне об на ҳамчун захира, балки маҳсулоти обӣ қимати худро пайдо мекунад. Афзоиши нарх ба маҳсулоти обӣ вобаста ба баландшавии норасоии захираҳои обӣ ногузир мебошад. Масалан, барои истеҳсоли 1 тонна кислотаи нитрогенӣ 180м^3, барои истеҳсоли матои пахтагӣ 300-1100м^3, наххои синтетикӣ 1000м^3, селлюлоза 200-400м^3, резин 2500м^3, матоъҳои синтетикӣ 200-3000м^3 ва барои истеҳсоли 1 тонна гандум қариб 1000 м^3 об зарур мебошад. Истифодаи об дар ҷаҳон, аз он ҷумла дар соҳаи истеҳсолӣ, бо суръати баланд тайи 100 соли охир идома дорад. Тибқи нишондиҳандаҳои СММ қариб 700 млн нафар одамон дар 43 кишвар дар шароити норасоии оби тоза қарор доранд ва тахминан 1/6 ҳиссаи аҳолии Замин дастрасӣ ба оби тозаи ошомиданӣ надоранд» [6,с.221].

Муҳаққиқ дар асоси такя ба маълумоти оморӣ ва сарчашмаҳои муътамад, қайд мекунад, ки агар то соли 2025 чораҳои зарурӣ андешида нашаванд, аз оби ошомиданӣ ва оби мавриди истифода қариб 3 млрд нафар маҳрум мешаванд. Инчунин, аз 2/3 сокинони сайёра аз норасоии об азият мекашанд. Тахминан байни солҳои 2035 ва 2045 ҳаҷми истифодаи оби тоза ба ҳаҷми захираи он баробар мешавад. Тибқи баҳогузориҳо, аз ҳамаи обҳои дар сайёра мавҷуд буда, танҳо 2,5% ё қариб 35 млн км^3 оби ошомиданӣ мебошад… ҳадди камтари зарурии истифодаи об барои кишоварзӣ, саноат, энергетика ва нигоҳдории муҳити атроф, дар айни замон баробар ба 1700м^3 об дар як сол ба ҳар сари аҳолӣ мебошад. Дар қиёс таъмини об дар сатҳи 1000-1700м^3 ҳолати «афсурдагии об» (стресс) ва дар мавриди таъминоти обии аз 500-1000м^3 камчинии захираи обӣ шуруъ гардида, дар сатҳи 500м^3 поён норасоии мутлақи об ба амал меояд [6,с.222].

Ҳамзамон, муҳаққиқ аз оқибатҳои ҳал нагаштани ин масъалаи стратегӣ ҳарф зада, қайд мекунад, ки дар даҳсолаҳои охир буҳрон ва моҷароҳо бо сабаби норасоии об дар 46 мамлакати ҷаҳон (дар онҳо қариб 2,7 млрд нафар одам зиндагӣ мекунанд) ба вуҷуд омадааст. Дар 56 кишвари ҷаҳон, ки дар он 1,2 млрд нафар аҳолӣ зиндагӣ мекунад, эҳтимол меравад вазъи ногувори сиёсӣ ба мушоҳида расад. Аз он ҷумла, дар натиҷаи аз ҳад зиёд таъсир расондан ба муҳити зист зиддиятҳои сиёсӣ байни кишварҳои Шарқи Наздику Миёна, Осиёи Марказӣ, Африқои Шимолӣ, Осиёи Ҷанубу Шарқӣ ва ғайра пурзӯр гардида истодаанд. Кам шудани захираҳои обӣ ва норасоии онҳо дар ҳавзаҳои дарёҳо сабаби рақобати байни мамлакатҳо гашта истодааст. Хусусан, масъалаи ҳифз ва таъмини захираҳои об ва мубориза байналмилалии он бевосита ба масъалаҳои манфиатҳои амнияти миллии кишварҳои ҳамсарҳад таъсир мерасонад. Сохтмони обанбор ва садд, азнавтақсимкунии маҷро, ифлос намудани обҳои рӯизаминӣ ва зеризаминӣ тавассути партовҳои гуногуни саноатӣ, кишоварзӣ, партовҳои коммуналӣ ва маҳсулотҳои нафтӣ, ихтисор намудани шабакаҳои дарёҳои хурд ва хушконидани ботлоқзорҳо, ин падидаҳо сабабгори тағйирёбии экосистема ва дигаргунии тавозуни обӣ дар мамлакатҳо, аз ҷумла кишвари мо гардида истодаанд.Масъалаи дигаре, ки дар баробари ҳифзи захираҳои обӣ барои дурнамои рушди Тоҷикистон дастгирии ҷомеаи ҷаҳониро тавассути гуфтушунид тақозо дорад, ин гармшавии иқлим ва босуръат об шудани пирияххо, ки оқибаташ обхезӣ, харобӣ ва хушксолӣ мебошад, ба ҳисоб меравад. Агар ин масъала саривақт ҳаллу фасл нагардад, оянда аҳолии минтақаи Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон аз нарасидани оби тозаи нӯшокӣ танқисии ҷиддӣ мекашад. Ба ин хотир, мо

бояд барои зиндагии осоиштаи насли оянда чунин тадбирҳоро андешем:

1) Проблемаҳои марбут ба об ва захираҳои обиро дар заминаи ҳамкориҳои бисёрҷониба бо кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ ва созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ ҳаллу фасл намуда, тавсияҳои онҳоро дар минтақа мавриди татбиқ қарор диҳем.

2) Дараҷаи баланди афзоиши нуфуси аҳолиро ба танзим дарорем.

3) Захираҳои обиро ҳифз карда, обшавии босуръати пиряхҳоро пешгирӣ намоем.

4) Обро оқилона истифода бурда, бемақсад онро сарф насозем.

5) Дар ҳамкорӣ танзими оби дарёҳо ва шабакаҳои байнимитақавии обрасониро ба роҳ монем, зеро тарзи нодурусти ҳалли масъала метавонад ба манбаи низоъ табдил ёфта, ба сулҳу суботи аҳолии минтақа таъсири манфӣ расонад (мисоли онро метавон дар амали худсаронаи қирғизҳо, ки худро соҳиби шабакаи обтақсимкунии Ворух ҳисобиданд, мушоҳида кард, -Г. Бердиёрова). Ҳамкории минтақавӣ дар самти тақсими оқилонаи об тавассути шабакаҳои обтақисмкунӣ метавонад омили таҳкимбахши сулҳ, дӯстии байни миллатҳо, суботи кишварҳо, боварӣ ва эътимод нисбат ба якдигар гардад.

Дар шароити рақобати шадид байни кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ, ҷиҳати баланд бардоштани соҳаи иқтисодиёт ва сатҳи зиндагии аҳолӣ, ҷалби бештари сайёҳон ва умуман сармояи хориҷӣ вусъати тоза касб кард. Тоҷикистон низ рушди ин соҳаро манбаи асосии даромад ва воситаи муҳимми муаррифии дастовардҳои кишвар дар сатҳи байналмилалӣ шуморид. Муҳаққиқи тоҷик Ш.К. Содиқова оид ба нақши ин соҳа пажӯҳиш анҷом дода, зикр кардааст, ки рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистон аз соҳаҳои муҳим ҷиҳати муаррифӣ кардани мавзеъҳои ҷуғрофию таърихӣ, дастовардҳои фарҳангӣ, захираҳои табиӣ ва ғайра маҳсуб ёфта, барои рушди минбаъдаион таъсиси минтақаҳои махсуси сайёҳӣ ба мақсад мувофиқ аст. Зеро ба андешаи муҳаққиқ, «пайдошавии минтақаҳои экологию иқтисодӣ дар ҷаҳон бо тамоюли коҳиш ёфтани захираҳои табиӣ, ҷойгиршавии ғайриоқилонаи истеҳсолот, ифлосшавӣ ва зиёни аз меъёр зиёди муҳити атроф вобастагӣ дорад. Чунки ин минтақаҳо характери осоишгоҳӣ доранд. Минтақаҳои махсуси сайёҳӣ, фаъолияти вобаста ба туризм, истироҳат, амалиётҳои арзию молиявӣ ва хизматрасониҳои гуногунро дар бар мегиранд. Туризм дар замони муосир ба падидаи муҳимми иҷтимоию сиёсӣ мубаддал гашта, ба иқтисодиёти кишварҳои алоҳида ва умуман вазъияти умумии ҷаҳон таъсири мусбӣ мерасонад. Аз рӯйи маълумотҳо, дар сӣ соли охир дар ҷаҳон шумораи сайёҳон 3,8 маротиба зиёд шуда, даромади арзӣ аз ин соҳа 25 маротиба афзоиш ёфт. Ба соҳаи туризм наздик 6% маҷмуи маҳсулоти миллии давлатҳои ҷаҳон, 7% ҳамаи сармоягузориҳо ва 12% хароҷотҳои истеъмолӣ рост меоянд» [7,с.204].

Дар Тоҷикистон барои рушди туризм ва таъсиси минтақаҳои махсуси сайёҳӣ имкониятҳои зиёд мавҷуданд. Аз ҷумла, гӯшаҳои нотакрори табиӣ, манзараҳои зебои кӯҳӣ, обанборҳо, шаршараҳо, чашмаҳои оби зулол, гармчашмаҳои табобатӣ, ёдгориҳои фарҳангии давраҳои гуногуни таърихӣ ва ғайра. Дар даврони истиқлолият аҳамият додан ба рушди ин соҳа ва бо қарори Ҳукумати кишвар эълон кардани дараи Ромит, ноҳияи Варзоб ва ноҳияи Балҷувон ҳамчун минтақаҳои сайёҳӣ ва муҳайё кардани шароити хуби қабул ва гусели сайёҳон, бунёди меҳмонхонаҳои замонавию тарабхонаҳо ва гӯшаҳои фароғатию истироҳатӣ боиси бештар ҷалб шудани сайёҳони хориҷӣ ба ин минтақаҳо гардид.

Ҳамаи ин кӯшишҳо буд, ки имрӯз Тоҷикистон ба қатори даҳ кишвари ҷолибтарин барои боздиди сайёҳон, ба даҳгонаи кишварҳои беҳтарини сайёҳии пиёдагардӣ, ба панҷгонаи беҳтарин аз рӯйи низоми содаи пешниҳоди раводид ва шоҳроҳи Помир ба даҳ роҳи зеботарини дунё шомил шуда, пойтахти мамлакат - шаҳри Душанбе ба даҳгонаи мавзеъҳои бехатар аз рӯйи таъмини амният ворид гардид. Аз ин рӯ, эълони гаштани солҳои 2018-2021 - «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ» таҳаввулоти ҷиддие дар ҳаёти иҷтимоиву иқтисодии аҳолии кишвар гашт. Дар мадди аввал сайю талоши мардумро ба эҳё намудани расму анъанаи гузашта, сайқал додани ҳунарҳои мардумӣ ва вобаста ба талаботи давр, бо ба эътибор гирифтани арзишҳои миллӣ истеҳсоли маҳсулотро ба роҳ монд, ки дар натиҷа барои баланд гаштани сатҳи зиндагии аҳолӣ, пайдо кардани даромад, рушди соҳибкории хурду миёна мусоидат намуд. Дуюм, маҳсулоти истеҳсолкардаи онҳо харидорони худро аз ҷониби сайёҳони хориҷӣ, ки ба минтақаҳои кишвар ташриф оварданд, пайдо кард. Онҳо на танҳо бо дастрасӣ аз ин маҳсулот аз таърихи фарҳанги гузашта ва имрӯзаи миллати мо огоҳ гаштанд. Ҳамзамон,

тавассути хариди маҳсулот муаррификунадаи арзишҳои фарҳангии кишвар дар сатҳи байналмилалӣ гаштанд. Бинобар ин, рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ, бешак, як омили асосие ба ҳисоб меравад, ки дар раванди бархӯрди тамаддунҳо метавонад ҳимояткунандаи арзишҳои фарҳангии кишвар ва дар тақвияти муколамаи фарҳангҳо як воситаи мустаҳкам кардани ҳамзистию ҳамдилӣ байни шаҳрвандони кишварҳои гуногун гардида, дурнамои рушди Тоҷикистонро таъмин намояд.

Дар арсаи ҷаҳонишавии арзишҳо ва вусъат пайдо кардани гуфтугӯи фарҳангҳо барои ҳифз ва бақои ҳар як кишвар раванди муҳоҷират низ ҷойгоҳи хосса дорад. Муҳоҷират аз қадим дар пайванди наслҳо ва интиқоли арзишҳо, ба вуҷуд овардани тамаддунҳои нав нақши бузурге бозидааст ва имрӯз ҳам ин рисолатро дорад.

Муҳоҷирати меҳнатӣ яке аз мушкилоти асосии тамоми давлатҳо дар даврaҳои гуногуни таърихӣ ба ҳисоб меравад, вале вобаста ба низоми сиёсии идоракунии давлатҳо, имкониятҳои маҳдуди забонию ҷуғрофии онҳо ва ғайра раванди муҳоҷирати меҳнатӣ фарқ мекунад. Новобаста аз ин, дар ҷомеаи имрӯза ягон давлате нест, ки ин масъаларо дар алоҳидагӣ ҳаллу фасл намояд. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар марҳилаи гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ қарор дорад, дар робита ба вазъи душвори иҷтимоӣ-иқтисодии худ дар раванди танзими муҳоҷирати меҳнатӣ, бахусус муҳоҷирати меҳнатии ҷавонон ба мушкилоте рӯ ба рӯ шудааст, ки ҳаллу фасли он дар арсаи бархӯрди фарҳангҳо муҳим мебошад. Муҳаққиқи тоҷик К.Одинаев дар мавриди раванди муҳоҷирати меҳнатӣ андешаронӣ карда, торафт ҷавонтар шудани синни муҳоҷирони меҳнатӣ (на танҳо баъди хатми мактаб, балки дар раванди таҳсил)-ро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз хатарҳои асосӣ нисбати масъалаи ба танзим даровардани масоили демографӣ меҳисобад [3,с.233]

Дар ҳақиқат, мавриди таҳқиқ ва бознигарӣ намудани андешаи муҳаққиқ барои дурнамои ҳалли масоили демографии кишвар аз аҳамият холӣ нест.

Таҳлил ва мушоҳидаҳо низ нишон медиҳанд, ки бештари муҳоҷиршудагон бо сабабҳои зерин: саркашӣ аз хизмати ҳарбӣ; мавҷуд набудани ҷойҳои кории дилхоҳ (музди меҳнати баланд, имкониятҳои дастгирии иҷтимоӣ, ба монанди таъмини манзил, имтиёзҳо, дастгирии давлатӣ); муҳайё набудани шароити мусоиди зиндагӣ дар деҳот) ва ғайра хоҳиши ба ватан баргаштанро надоранд. Инчунин, афзоиши муҳоҷирати меҳнатӣ аз ҳисоби ҷавонон ба камшавии оиладоршавии духтарон, зиёдшавии талоқ ва ғайра мусоидат мекунад, ки ин омили дигари мубрам будани масъалаи мазкур аст.

Масалан, аз рӯйи баҳодиҳии мутахассисони соҳа ҳамасола ба ҳудуди Федератсияи Русия наздики 12-15 миллион нафар муҳоҷирон ворид мешаванд, ки аз шумораи умумии онҳо 7%-ро муҳоҷирони меҳнатии Тоҷикистон ташкил медиҳад. Аксарияти муҳоҷирони меҳнатӣ шахсони синну соли қобили меҳнат мебошанд, ки аз инҳо 26,4% ҷавонони аз синни 18 то 29-сола, 33,4% синну соли 30 то 39-сола ва 34,2% бошад, ин шахсони синну соли аз 40 то 49-соларо ташкил медиҳанд. Асосан, ҷавононе, ки ба муҳоҷирати меҳнатӣ мераванд, дорои маълумоти миёна ва миёнаи нопурра мебошанд. Аз шумораи умумии муҳоҷирони меҳнатӣ 57% дорои ягон касб ё ихтисос нестанд, ки қисмати зиёди онҳоро ҷавонон ташкил медиҳад ва то муҳоҷир шуданашон дар ягон ҷой кор накардаанд ва дорои таҷрибаи корӣ нестанд. Дар миёни муҳоҷирон асосан ҷавонон 21,6% ба ғайр аз забони модарӣ дигар забонҳоро намедонанд [3,с.233].

Муҳаққиқи дигари тоҷик Б.Файзуллоев мушкилоти муҳоҷирати ҷавононро дар шароити муосир дар чунин омилҳо мебинад: 1) сатҳи пасти дониш ва малакаи ҷавонон; 2) сатҳи нокифояи забондонии ҷавонон; 3) вуҷуд надоштани кафолат ё суғуртаи тиббӣ; 4) маҳдудияти ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои онҳо (дар муносибати иҷтимоии байни шаҳрвандони он давлатҳо ва байни муносибатҳои корфармо) ва ғайра [3,с.233].

Воқеан, ин омилҳо асоси илмӣ доранд. Зеро надоштани маҳорату малакаи корӣ, надонистани забон ва муоширaт карда натавонистан бо шаҳрвандони кишварҳои дигар ва корфармо, муаррифӣ карда натавонистани арзишҳои фарҳангии кишвар дар сатҳи байналмилалӣ ба он меоварад, ки назди шаҳрвандони дигар кишварҳо намояндагони миллати мо ҳамчун шахсонӣ ноуҳдабаро, бесавод, бетаҷриба, нолоиқ шинохта шаванд. Ин ҳол на танҳо шаъну шарафи онҳоро паст мезанад, балки аз амалу ноуҳдабароии онҳо нисбат ба миллат ва фарҳанги ғании он низ иснод меоранд.

Умуман, бо вуҷуди ҷанбаҳои манфӣ доштан, ба ин падида набояд аз рӯйи таҳқир ва назари сирф интиқодӣ баҳодиҳӣ кунем ва муҳоҷирро шахси ҳақир ва эҳтиёҷманд

шуморем. Барои он ки муҳоҷир нақши арзандае дар ташаккул ва таҳкими арзишҳои фарҳанги миллӣ ва дурнамои рушди тамаддуни худ гузорад, зарур аст якчанд шартҳоро риоя намояд:

1) Худшинос буда, ҳувияти миллии худро дар кишварҳои хориҷ устувор нигоҳ дорад. Инчунин маънӣ дорад, ки шахс аз осори ғании ахлоқию сиёсӣ, иҷтимоию фарҳангии ниёгони худ огоҳии комил дошта бошад. Дар сурати надонистан ба омӯзиши осори гузаштагон машғул гардида, дастуру тавсияҳои онҳоро дар фаъолияти ҳаррӯзаи худ сармашқи кор қарор диҳад. Фарзандон ва пайвандони худро низ барои ҳифз кардани арзишҳои фарҳанги миллӣ дар ин руҳия тарбия намояд.

2) Аз арзишҳои фарҳангии миллатҳои дигар низ огоҳӣ пайдо карда, нисбат ба онҳо таваҷҷуҳи нек дошта бошад. Инчунин, дар раванди авҷи бархӯрди тамаддунҳо онҳоро барои такмил додани арзишҳои фарҳанги миллии худ мувофиқ карда, истифода барад. Ҳамсолони худро низ барои омӯхтан ва аз бар кардани расму анъана, арзишҳои фарҳанги миллӣ ва бегона ҳидоят фармояд. Хусусан, барои амалӣ кардани ин ҳадаф дар сатҳи зарурӣ донистани забони модарии худ ва забонҳои хориҷи шарт аст. Зеро тавассути забони худ ва донистани забони хориҷӣ метавонад андешаи худро оид ба арзишҳои фарҳангии худ бо забони дигар ва арзишҳои фарҳангии ғайрро бо забони худ баён кунад.

3) Рафтуомади худро ба мулки аҷдодӣ қатъ накунад. Аз муваффақиятҳои кишвараш огоҳ гашта, дар таблиғу ташвиқи онҳо саҳм гузорад. Ба насли ҷавон дар доираи имкониятҳо ҷиҳати таҳсил кардан ва соҳибкасб гардидан дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии кишварҳои хориҷ роҳбаладӣ намояд. Масалан, имрӯз бо кӯшишҳои Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон дар хориҷи кишвар зиёда аз 40000 нафар [5] донишҷӯ, магистр ва аспирантҳо ба таълиму таҳқиқ фаро гирифта шудаанд, ки баъди хатм метавонандҳамчун як мутахассиси варзида на фақат барои рушди илм ва фарҳангӣ миллӣ, балки ҷаҳонӣ саҳмгузор бошанд. Сармояи илмӣ ва касбии кишвар, ки дар хориҷи кишвар мебошанд, бояд ҳисси масъулият дошта бошанд, то дастовардҳои илмӣ, технологии муосирро ба кишвари худ ворид карда, барои рушди ҷомеа хизмат намоянд. Чунки Тоҷикистон танҳо мутааллиқ ба шаҳрвандони муқимиаш нест, балки маркази фарҳангӣ, илмӣ, аҷдодии ҳар як тоҷики дар гӯшаҳои канори дунё истиқоматкунанда мебошад.

4) Вазъи босуръат тағйирёбандаи ҷомеаи ҷаҳонӣ ва доманаи худро фарох гардонидани зуҳуроти хатарноки замони муосир, аз ҷумла терроризму экстремизм, қочоқи силоҳ, хариду фурӯши маводи мухаддир, киберҷиноятҳо ва дигар ҷиноятҳои фаромиллӣ, ки башариятро ба ташвиш овардаанд, онҳоро водор месозад, ки ба масъалаҳои таъмини амнияти кишварамон диққати хосса диҳанд. Чунки пайравони ҳаракатҳои ифротию террористӣ, ки дар сафашон раҳгумзадаҳои миллати тоҷик низ мебошанд, мунтазам барои нооромсохтани вазъияти ҷомеа ва тафриқаандозиву барангехтани низоъҳои диниву мазҳабӣ кӯшиш карда, барои гумроҳ сохтани сокинони мамлакат, бахусус, ҷавонон, ки ба муҳоҷирати меҳнатӣ мераванд, корҳои ташвиқотӣ мебаранд. Аз ин рӯ, рисолати ватандории шахсони соҳибтаҷрибаву соҳибмақом, ки дар муҳоҷират қарор доранд, бояд иборат аз он бошад, ки пеши роҳҳои гаравидани ҷавонони тоҷикро ба ҳар гуна ҳаракатҳои ифротию экстремистӣ гирифта, бо онҳо ҷиҳати талаботи будубош дар кишварҳои бегона машварат ва маслиҳатҳои судманд диҳанд. То ба бегонапарастӣ роҳ надода, арзишҳои фарҳанги таҳаммулгарои миллиро ҳифз кунанд.

Дар хулоса мебояд қайд кард, ки саҳми таърихии тоҷикон дар ташаккули арзишҳои фарҳанги ҷаҳонӣ ва тавсеаи муколамаи фарҳангҳо нисбат ба дигар қавму миллатҳо мондагортар аст. Зеро аз қадим тоҷикон мардуми фарҳангсолор ва тамаддунофар буда, ин амали неки худро барои қавму миллатҳои дигар омӯзонидаанд. Барои эҷод ва ҳифзи сулҳ дар кишвар аз муколама, ҳалли мусолиматомези низоъ ва муноқишаҳо истифода бурда, мактаби сулҳофариро эҷод карданд. Барои дурнамои рушди ҷомеаи Тоҷикистон ва кишварҳои ҷомеаи башарӣ дар қаринаи гуфтугӯи фарҳангҳо ташаббускори пешниҳоди масъалаҳои глобалӣ, ки аз роҳи муколама ва гуфтушуниди кишварҳо ҳал кардани онҳо имконпазир мебошад, пешоҳангӣ нишон доданд.

Муқарриз: *Самиев Б.Ҷ*-. д.и.ф., профессори ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ

АДАБИЁТ

1. Ваҳдат ва раванди гуфтугӯи тамаддунҳо. -Душанбе, 2015.

2. Норов Қ. Самтҳои асосии истифодабарии оқилонаи захираҳои об дар соҳаи кишоварзии Тоҷикистон / Қ. Норов // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ба ҷашнҳои «700-солагии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ», «Соли оила» ва «Даҳсолаи байналмилалии амалиёти «Об барои ҳаёт» солҳои 2005-2015». –Душанбе 2015.
3. Одинаев К. Таъсири раванди муҳоҷирати меҳнатӣ ба масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ / К. Одинаев // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ба ҷашнҳои «700-солагии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ», «Соли оила» ва «Даҳсолаи байналмилалии амалиёти «Об барои ҳаёт» солҳои 2005-2015». –Душанбе, 2015.
4. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 26.12.2018. [Манбаи электронӣ]. URL: http://www.president.tj/node/19088.
5. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 26.01.2021. [Манбаи электронӣ]. URL: http://www.president.tj/node/19088.
6. Сайфуллоев Н.Н. Проблемаҳои байналмилалии истифодаи об дар ҷаҳон ва амнияти миллии он / Н.Н. Сайфуллоев // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ба ҷашнҳои «700-солагии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ», «Соли оила» ва «Даҳсолаи байналмилалии амалиёти «Об барои ҳаёт» солҳои 2005-2015». –Душанбе, 2015.
7. Содиқова Ш.К. Имкониятҳои таъсиси минтақаҳои махсуси сайёҳӣ дар Тоҷикистон / Ш.К. Содиқова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ба ҷашнҳои «700-солагии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ», «Соли оила» ва «Даҳсолаи байналмилалии амалиёти «Об барои ҳаёт» солҳои 2005-2015». –Душанбе, 2015.
8. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар маросими кушодашавии форуми байналмилалӣ оид ба масъалаи оби тоза, аз 30.08.2003.
9. Раҳмон Э. Забони миллат-ҳастии миллат / Э. Раҳмон. -Д.: Эр-граф, 2016. -516 с.
10. Раҳмон Э. Чеҳраҳои мондагор / Э. Раҳмон. -Душанбе: ЭР-граф, 2016.
11. Файзуллоев Б.С. Мушкилоти муҳоҷирати ҷавонон дар шароити муосир / Б.С. Файзуллоев // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ба ҷашнҳои «700-солагии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ», «Соли оила» ва «Даҳсолаи байналмилалии амалиёти «Об барои ҳаёт» солҳои 2005-2015». –Душанбе, 2015.
12. Шарифов Х. Вазъи тоҷикон дар гуфтугӯи тамаддунҳо. Аз китоби С.М.Хотамӣ. Гуфтугӯи тамаддунҳо ва фарҳанги эронӣ / Х. Шарифов. -Душанбе, 2002. -С.3-5.
13. Шозимов П. Муттаҳидшавии миллии тоҷикон: масъалаи айниятёбӣ. Дар китоби «Назария ва методологияи ваҳдати миллӣ» / П. Шозимов. -Душанбе, 2007.
1. [Электронный ресурс]. http://www.tajembashgabat.tj/index.php/tj/component/content/article/15-khabar-oi-mu-im/224-10-solai-amalijoti-ob-baroi-rushdi-ustuvor
2. [Электронный ресурс]. https://ru.wikipedia.org/wiki Вели́кий шёлковый путь.

НАҚШ ВА ҶОЙГОҲИ ТОҶИКИСТОН ДАР ҚАРИНАИ ГУФТУГӮИ ФАРҲАНГҲО: ТАҲЛИЛИ ФАЛСАФӢ

Муаллиф дар мақолаи мазкур зикр менамояд, ки дар ҳақиқат, муколамаи фарҳангҳо дар ҷомеаи имрӯза падидаи нав нест ва пайдоиши он ба ҳастии инсон иртибот дошта, ҳадафи бархӯрд ва муколамаи фарҳангҳо талоше барои хештаншиносӣ ва шинохти дигарон аст. Аммо мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки аз як тараф, таҳаввулот ва дигаргуниҳое, ки бо ворид шудани техника ва технологияи муосир дар ҳаёти имрӯзаи ҷомеаи башарӣ ба вуқуъ пайвастанд, тарзи ба роҳ мондани муколамаи фарҳангҳо, шакл ва сифати онҳоро тағйир дод. Аз тарафи дигар, зиндагии ҳамарӯзаи инсонҳо дар доираи қонунҳои тамаддунӣ ҷараён мегирад, вале ба ҷуз аҳли илму таҳқиқ ва элитаи сиёсӣ то пайдо нагаштани таҳдиду монеаҳо аз ҷониби қишрҳои дигари ҷомеаҳо ба такмил ва густариши муколамаи фарҳангҳо таваҷҷуҳ зоҳир карда намешавад.
Ё худ унсурҳои асосии тамаддуни қудратманд метавонанд руҳия ва андешаи шахси соҳибтамаддуни дигарро моили худ карда, замина барои шикасти тамаддун гузоранд. Ҳамзамон, мувофиқат накардани арзишҳои фарҳангии як тамаддун ба арзишҳои фарҳангии тамаддуни муосир боис мегардад, ки тамаддуни заиф ва созгорнаёфта ба талаботи ҷомеаи муосир аз байн равад.Дар баробари асоснок кардани ин мушкилот муаллиф оид ба нақш ва ҷойгоҳи Тоҷикистон дар қаринаи гуфтугӯи фарҳангҳои ҷомеаи муосир таваҷҷуҳ зоҳир намуда, қайд мекунад, ки баррасӣ ва ҳалли масъалаи об, иқлим, ҳифзи муҳити зист, ки характери глобалӣ касб карда, кишварҳоро ба муттаҳидшавӣ фаро хонд, нуфузи Тоҷикистонро дар арсаи байналмилалӣ баланд кард.Дар арсаи ҷаҳонишавии арзишҳо ва вусъат пайдо кардани гуфтугӯи фарҳангҳо барои ҳифз ва бақои ҳар як кишвар раванди муҳоҷират низ ҷойгоҳи хосса дорад, ки ин масъала як масъалаи таҳқиқшудаи мақолаи мазкур аст.

Калидвожаҳо: ҷомеа, истиқлолияти давлатӣ, давлатдории миллӣ, фарҳанги миллӣ, сулҳу субот, мактаби сулҳофарӣ, ваҳдати миллӣ, андешаи миллӣ, зиракии сиёсӣ, ҳисси ватандӯстӣ, оби тоза, муҳоҷирати меҳнатӣ.

РОЛЬ И МЕСТО ТАДЖИКИСТАНА В КОНТЕКСТЕ ДИАЛОГ КУЛЬТУР

В данной статье автор подчеркивает, что, по сути, диалог культур не является новым явлением в современном обществе, и его возникновение связано с человеческим существованием, а цель межкультурного диалога - попытка самопознания и признания другие.Однако наблюдения показывают, что, с одной стороны, эволюция и изменения, которые произошли в современной жизни с внедрением современных методов и

технологий, изменили способ культурных диалогов, их форму и качество. С другой стороны, повседневная жизнь людей регулируется законами цивилизации, но, за исключением научного сообщества и политической элиты, не уделяется внимания улучшению и расширению диалога культур до тех пор, пока не появятся угрозы и препятствия со стороны других слоев общества. Или основные элементы могущественной цивилизации могут привить дух и мысли другого цивилизованного человека и заложить основу для поражения цивилизации. В то же время несовместимость культурных ценностей одной цивилизации с культурными ценностями современной цивилизации приводит к исчезновению слабой и несовместимой цивилизации с потребностями современного общества.Обосновывая данную проблему, автор акцентирует внимание на роли и месте Таджикистана в диалоге культур современного общества, отмечая, что рассмотрение и решение водных, климатических, экологических проблем, имеющих глобальный характер и объединяющих страны на международной арене.В контексте глобализации ценностей и расширения диалога культур для защиты и сохранения каждой страны миграционный процесс также занимает особое место, что является одним из вопросов, исследуемых в данной статье.

Ключевые слова: общество, государственная независимость, национальная государственность, национальная культура, мир и стабильность, школа мира, национальное единство, национальная мысль, политический интеллект, патриотизм, чистая вода, трудовая миграция.

ROLE AND PLACE OF TAJIKISTAN IN THE CONTEXT OF CULTURAL DIALOGUE

In this article, the author emphasizes that, in fact, the dialogue of cultures is not a new phenomenon in modern society, and its emergence is associated with human existence, and the goal of intercultural dialogue is an attempt at self-knowledge and recognition of others.However, observations show that, on the one hand, the evolution and changes that have occurred in modern life with the introduction of modern methods and technologies have changed the way of cultural dialogues, their form and quality. On the other hand, the daily life of people is governed by the laws of civilization, but, with the exception of the scientific community and the political elite, no attention is paid to improving and expanding the dialogue of cultures until threats and obstacles from other sectors of society appear.Or the basic elements of a powerful civilization can instill the spirit and thoughts of another civilized person and lay the foundation for the defeat of civilization. At the same time, the incompatibility of the cultural values of one civilization with the cultural values of modern civilization leads to the disappearance of a weak and incompatible civilization with the needs of modern society.
Justifying this problem, the author focuses on the role and place of Tajikistan in the dialogue of cultures of modern society, noting that the consideration and solution of water, climate, environmental problems that are global in nature and unite countries in the international arena.In the context of the globalization of values and the expansion of the dialogue of cultures for the protection and preservation of each country, the migration process also occupies a special place, which is one of the issues studied in this article.

Keywords: society, state independence, national statehood, national culture, peace and stability, school of peace, national unity, national thought, political intelligence, patriotism, clean water, labor migration.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Бердиёрова Гулбарг Ибодуллоевна*** **-** Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ, унвонҷӯи кафедраи фалсафа. **Суроға**: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Рӯдакӣ, 121. Телефон: **(+992) 900981551.** E-mail: **mariyam.solekhchon@bk.ru**

Сведения об автор: ***Бердиёрова Гулбарг Ибодуллоевна*** **-** Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни, соискатель философских наук, кафедры философии. Адрес: 734003, Республика Таджикистан г. Душанбе, улица Рудаки, 121. Телефон: **(+992) 900981551.** E-mail: **mariyam.solekhchon@bk.ru**

Information about the author: ***Berdiyorova Gulbarg Ibodulloevna*** - Avicenna Tajik State Pedagogical University S. Aini, competitor of philosophical sciences, Department of Philosophy. **Address**: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki street, 121. Phone: **(+992) 900981551.** E-mail: **mariyam.solekhchon@bk.ru**

УДК 100.52

ФАҲМИШИ МАФҲУМИ ТАҲАВВУЛОТГАРОИИ УНИВЕРСАЛӢ ДАР МАНЗАРАИ МУОСИРИ ИЛМИИ ОЛАМ

Ибодов М.О., Камолов Ш.В., Раҷабов А.С.
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

Яке аз тамоюлҳои навини инкишофи манзараи илмии оламро таҳқиқот оид ба идеяи таҳаввулотгароии глобалӣ ва универсалӣ ташкил менамоянд. Масъалаи таҳаввулот яке аз проблемаҳои марказии илми асри XXI гардидаст, ки бештар илми баъдиғайрикласcикӣ ном бурда мешавад. Чуноне ки академик В.С. Стёпин қайд намудааст, консепсияи таҳаввулотгароии универсалӣ дар асоси манзараи муосири илмии олам қарор дорад, аммо кӯшиши тасаввур намудани таҳаввулот ҳамчун раванди том, ки дар он худи инсон ворид мегардад, муносибати якмаъноро доро нест. Чунки дар низоми донишҳо дар бораи таҳаввулот фосилаҳои назаррас ҷой доранд, махсусан вабаста ба пайдоиши ҳаёт ва хирад,

моҳияти кайҳонӣ доштани ҳаёт ва ғ. Оё консепсияи таҳаввулотгароии универсалӣ қодир аст ин фосилаҳоро пурра намояд? – ин аст суоли марказӣ дар таълимоти таҳаввулотӣ.

Бояд гуфт, ки консепсияи таҳаввулотгароии универсалӣ дар зинаи инкишофи худ қарор дорад, гарчанде ғояи таҳаввулот аз афкори файласуфони Юнони қадим сарчашма гирифтааст. Гурӯҳи муаллифон таҳаввулотро ҳамчун барномаи афзалиятноки таҳқиқотӣ меҳисобанд, гурӯҳи дигар бошад баръакс, мавҷудияти проблемаҳо, фосилаҳо ва коркарди нокифояи паҳлуо ва зинаҳои онро қайд менамоянд. Вобаста ба ин муҳаққиқони таълимоти таҳаввулотӣ масъалаҳои ҷаҳонбинӣ, эпистемологӣ, когнитивиро муҳокима намуда, дар назди худ таҳқиқи робитаи таҳаввулоти универсалиро бо проблемаҳои глобалии муосир, махсусан экологӣ, тамоюлҳои глобалии илм, тақдири тамаддуни техногенӣ, имконияти бунёди илми томи ягона (мегаилм), инчунин равандҳои ҷаҳонишавиро дар ҷомеаи муосир қарор медиҳанд. Дар адабиёти илмӣ-фалсафӣ «таҳаввулотгароии глобалӣ» ва «таҳаввулотгароии универсалӣ» ҳамчун мафҳумҳои ҳаммаъно истифода мегарданд ва ҷустуҷӯи забони нисбатан мувофиқ ба тавсифи таҳаввулотгароӣ ва моҳияти универсалӣ доштани он низ идома дорад. Ҳадаф аз таҳқиқи мавзуъ низ тавсифи мафҳуми «таҳаввулотгароии универсалӣ» дар манзараи муосири илмии олам мебошад.Мафҳуми «таҳаввулоти универсалӣ» ифодакунандаи яке аз проблемаҳои анъанавии фалсафӣ мебошад, ки имрӯз проблемаи марказии илми баъдиғайриклассикӣ гардидааст. Проблемаи мазкур дар қаринаи фалсафӣ аз ҷониби муҳаққиқони маъруф Г. Спенсер, А. Бергсон, А. Уайтхед, К.Э. Сиалковский, П. Тейяр де Шарден [32;5;48;34;35] ва дигарон коркард гардидааст. Онҳо оламро ҳамчун организми томи зинда баррасӣ намудаанд, ки хусусияти умумӣ ва универсалии он таҳаввулот мебошад. А.Уайтхед як қатор фаҳмишҳои ҷолиберо пешниҳод намудааст, ки афкори Арастуро оиди гузариши ҳолати билфеъл ба билқувва, яке аз хусусиятҳои асосии раванди таҳаввулотӣ густариш дод. Дар доираи манзараи илмии олам ба проблематикаи мазкур А. Гумболдт, А. Уоллес, В.И. Вернадский, Э. Янч, В. Эбелинг, Н.Н. Моисеев, С.П. Курдюмов, В.И. Налимов [9;37;3;47;41;25;19;28] ва дигарон таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд. Имрӯзҳо ғояи таҳаввулотгароии глобалӣ яке аз асосҳои методологии манзараи илмии олам гардидааст, ки ин ба як қатор омилҳои илмӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангӣ вобаста мебошад.

Якум, бо афзоиши васеи донишҳои таҳаввулотӣ дар ҳама соҳаҳои илм. Дар ин замина бунёди назарияи ғайристатсионарии Олам, таҳаввулоти ситоравӣ, омӯзиши тағйирёбиҳои таҳаввулотӣ дар биосфера, ки чи тавассути тағйирёбиҳои табиӣ ва чи дар рафти фаъолияти техногении инсон ба амал меоянд, бошиддат авҷгирии тағйирпазирии иҷтимоӣ, ворид гардидани равандҳои когнитивӣ дар қаринаи умумии таҳаввулот (эпистемологияи таҳаввулотӣ, синергетика) аҳамияти калонро касб намуданд.

Дуюм, вусъатгирии фаҳмиши робитаи ногусастании таърихи инсон бо таърихи Олам. Робита миёни ҷузъиёти бунёди Олами мо, Метагалактика ва шароитҳо барои пайдоиши инсон дар он (принсипи антропӣ) муайян гардиданд. Таъсири омилҳои кайҳонӣ ба равандҳои биологӣ ва иҷтимоӣ муайян шуда, нақши назарраси фоҷиаҳои кайҳонӣ дар таҳаввулоти биосфера ошкор гардида, имконияти моҳияти таъсироти онҳо барои ояндаи антропосфера ва сотсиофера (то аз байн рафтани онҳо) пешгӯӣ гардида истодаанд.

Сеюм, кашфи роҳҳои баромадан аз буҳрони глобалие, ки тамаддуни технологии моро иҳота кардааст. Ин кашфиётҳо ба сифати яке аз вариантҳои сенарияи ояндаи кайҳонии инсон баромад менамояд, ки дар ҳолати татбиқ гаштани онҳо боз ҳам робитаи таърихи инсонро бо таърихи универсалӣ мепайвандад.

Назари холистӣ (ягонагии онтологӣ) ба Олам тадриҷан ҳамаи парадигмаҳои пешини илмиро маҳдуд ва заифии онҳоро муайян менамояд. Таҳаввулотгароии универсалӣ бошад, бештар ҳамчун зоҳиршавии чунин такони парадигмалӣ (маҷмуи меъёрҳои аз тарафи умум пазируфташуда) дар манзараи илмии олам ташаккул ёфта истодааст. То ҳол дар назди илм чунин проблемаи мушкил қарор надошт, чун аз проблемаҳои алоқаманд ба коркарди назарияи ягонаи физикӣ, ки илм даҳсолаҳо кӯшиш намуда истодааст, мушкилтар мебошад. Ин назария дар доираи консептуалии як фанни илмӣ бунёд мегардад, ҳол он ки проблемаи таҳаввулотгароии универсалӣ хусусияти байнифаннӣ дорад.

Новобаста ба доираи васеи таҳқиқи таҳаввулотгароии универсалӣ дар илми байдиғайриклассикӣ, ҳоло асосҳои эпистемологии он ба таври кофӣ равшан нагардидаанд. Аз ин хотир, мебояд дар ибтидо доираи истифодаи мафҳуми

«таҳаввулотгароии универсалӣ» ва моҳияти онро муайян намуд.

Маъно ва мазмуни мафҳуми «таҳаввулотгароии универсалӣ» чист ва чӣ тавр метавон доираи истифодаи онро муайян намуд? Маъно ва мазмуни ҳар як мафҳумро низоми консептуалӣ, ки онро дар бар мегирад, муайян менамояд. Тавре ки муҳаққиқон қайд менамоянд, моҳиятан фалсафӣ тавсифёфтаи мафҳуми таҳаввулотгароии универсалӣ аз доираи дилхоҳ фанҳои хусусӣ берун баромада, ба дараҷаи донише, ки унвони манзараи илмии оламро гирифтааст, дохил мешавад [33;14]. Маъно ва мазмуни он низ махсусан дар ин дараҷаи дониш бояд равшан гардад ва доираи истифода ва татбиқи онро сарҳади манзараи илмии олам муайян менамояд.

Мафҳуми таҳаввулотгароии универсалӣ, ки дар рафти таҳқиқоти байнифаннӣ шакл гирифтааст, проблемаҳои зиёди эпистемологиро тавлид намуда, худ дар раванди ташаккул қарор дорад. Мазмуни мафҳуми мазкур то дараҷаи васеъ дар муқоиса бо дигар мафҳумҳои илмӣ норавшан мебошад (гарчанде маънои ҳама мафҳумоти илмӣ, тавре ки В.В. Налимов ишора менамояд, бо норавшании муайян тавсиф меёбад) [29].

Норавшанӣ дар фаҳмиши худи истилоҳоти «универсалӣ», «таҳаввулот» ва «таҳаввулотгароӣ» низ вуҷуд дорад. Одатан, зери мафҳуми универсалӣ чунин фаҳмида мешавад: универсалӣ – фарогирандаи тамоми Олам («тамоми ҳастӣ») буда, бештар муродиф ва ҳаммаънои Олам дониста мешавад, аммо ин моҳияти онро ба таври кофӣ ифода карда наметавонад. «Тамоми ҳастӣ» - ифодаи категорияи фалсафиест, ки наметавонад ҳамчун объекти физикӣ баррасӣ гардад, чунки таркиботи тамоми ҳастӣ аз ҷузъиёти идеалӣ (ҳастии ҷамъиятӣ, ҳастии маънавиёт) низ иборат мебошад. Маънои «тамоми ҳастӣ» дар қаринаи категорияиҳои фалсафӣ муайян гардида, тағйирёбанда мебошад. Чуноне ки маълум аст, ин соҳаи онтологияи фалсафӣ мебошад. Аммо, маънои «тамоми ҳастӣ» аз нуқтаи назари илм тавсифи худро дар низоми донишҳо дар асоси тафсири назарияҳои кайҳоншиносӣ муайян менамояд. Бо ин мафҳум бештар объекти физикии ҳамарофарогиранда ифода карда мешавад. Агар дар асри XX «тамоми ҳастӣ» бо Метагалактикаи мо шабоҳат ва монанд карда мешуд, дар кайҳоншиносии муосир бошад, оиди Мултиверс (маҷмуи хурдоламҳо) сухан меравад, ки Метагалактикаи мо ба сифати яке аз қисматҳои хурди он ҳисоб мешавад. В.В. Казютинский аз соли 1969 сар карда фаҳмиши ғайрианъанавии Оламро ҳамчун объекти кайҳоншиносӣ коркард намудааст [15-17]. «Тамоми ҳастӣ» ин на дар ягон намуди ҳамаро фарогирандаи мутлақ, балки танҳо дар маънои нисбӣ ба таври назариявӣ омӯхташуда дар мегаолам фаҳмида мешавад. Аз ин ҷост, ки бо истифодаи истилоҳи «Олам» мо на дар ҳама ҳолат худи ҳамон объекти физикиро дар назар дорем, ки дақиқан дар кайҳоншиносии муосир исбот мегардад. Бинобар ин, худи истилоҳи «универсалӣ» низ нисбӣ буда, бо сарҳади манзараи илмии олам муайян мегардад. Вобаста ба ин, ду намуди муносибатро ба тафсири мафҳуми универсалӣ, ки Н.Н. Моисеев дар мулоҳизаҳои худ пешниҳод намудааст, баррасӣ менамоем. Аз як тараф Н.Н. Моисеев қайд менамояд, ки «Олам, Универсум, яъне ҳама он чизе ки ба мушоҳидаи мо имконпазир аст (ва ё метавонад имконпазир бошад), дар тағйирёбӣ ва дигаргуниҳои доимӣ ва беист қарор дорад – мо бошем таҳаввулоти доимӣ ва беисти онро мушоҳида менамоем» [25]. Ин аст «таҳаввулотгароии универсалии Универсум» [23,с.69]. Қайд менамоем, ки Универсумро аз рӯйи принсипи мушоҳидашаванда муайян намудан душвор аст. Дар кайҳоншиносӣ тафовути Олам ҳамчун том ва қисми мушоҳидашавандаи он (ба таври далел ва принсипалӣ) қабул шудааст. Гузариш миёни ин низом ва сохторҳо дар асоси ин ё он назария ва амсила амалӣ мешавад, аммо ба таври таҷрибавӣ татбиқнашаванда мебошад. Аз тарафи дигар, Олам (Универсум)-ро Н.Н. Моисеев на танҳо дар асоси принсипи мушоҳида, балки ба сифати як навъ Суперсистема муайян менамояд [25,с.139]. Вале истилоҳи Универсумро дар қаринаи мазкур истифода ва ба кор бурдан дигар қобили қабул нест, чунки Метагалактика имрӯз дигар наметавонад ба сифати «тамоми ҳастӣ» баррасӣ гардад. Ин ба фаҳмиши беохирӣ ва беҳудудии олам шарт меёбад.

Аз гуфтаҳои Н.Н. Моисеев бармеояд, ки ӯ принсипи мавҷудияти дигар суперсистемаҳо (объектҳои кайҳонӣ, ғайриметагалактикӣ)-ро берун аз Суперсистема (Метагалактика)-и мо қабул наменамояд, чунки онҳо ба таври принсипалӣ мушоҳиданашаванда мебошанд. Чунин андешаро бисёре аз муҳаққиқон тарафдорӣ менамоянд. Бо вуҷуди ин назария ва андешаҳо оид ба сершумории оламҳо яке аз

принсипҳои калидии кайҳоншиносии муосир мебошад, ки парадигмаи нави космологӣ гардидааст. Мувофиқ бо тасаввуротҳои кайҳоншиносии имрӯза Метагалактика яке аз хурд-оламҳо мебошад, ки ба таркиби Мултиверси беохир дохил мешавад. Чунин аст назарияи муосири образи «тамоми ҳастӣ». Аммо, Мултиверс ҳамчун низом, аз нуқтаи назари кайҳоншиносии муосир таҳаввулотшаванда аст, вале он ҳамчун мафҳуми том ҳоло ба таври равшан шакл нагирифтааст. Танҳо қисматҳои алоҳидаи Мултиверс - хурд-оламҳо, ки дар таҳаввулоти доимӣ мебошанд, сарҳади болоии таҳаввулотгароии универсалиро муқаррар менамоянд.

Тавре ки қайд намудем, норавшаниҳои зиёд дар байни истилоҳи «таҳаввулотгароӣ» ва мафҳуми «таҳаввулотгароии универсалӣ» ҷой доранд. Гуногунрангии зиёди мафҳуми таҳаввулот, чи дар фалсафа, чи дар фанҳои гуногуни дигар кайҳоншиносӣ, биология, антропология, таърих, состиология ва барномаҳои таҳқиқотии байнифаннӣ вуҷуд дорад. Илми муосир майдони васеи донишҳоро оиди равандҳои гуногуни таҳаввулотӣ доро мебошад. Назарияи ин равандҳо баъзан айнан яке бо дигар ҳамҳудуд ва алоқаманд гашта, фиребу хаёлҳои хоми ягонаи томро бунёд менамояд. Аммо, гузариши ҳадд (хат, сарҳад)-ро аз маҷмуи равандҳои алоҳидаи таҳаввулотии бевосита ба мушоҳидаҷӣ дастрас ба таҳаввулотгароии универсалӣ ҳамчун раванди том амалӣ намудан ғайриимкон аст. Маъно ва мазмуни мафҳумҳои дараҷаи бунёдӣ ва умумӣ аз мафҳумҳои алоҳидаи хусусӣ барнамеоянд.

Ташаккули фаҳмиши таҳаввулот дар манзараи илмии олам ҳанӯз аз солҳои 50-60-уми асри XX бо амсилаҳои термодинамикии Олам, ки аз ҷониби Р. Толмен коркард гардида буд, оғоз гардида буд [34]. Ӯ хулоса баровард, ки афзоиши энтропияи Олам (яъне Метагалактика) метавонад бе ҳолати ниҳоии худ, яъне бемаҳдуд идома ёбад, чунки низоми кушода аст: майдони гравитатсионӣ ба таркиби Олам дохил намешавад. Чунин хулоса ҳанӯз соли 1934 пештар аз пайдо гардидани синергетика ба даст омада буд, аммо ҳеҷ таъсиротеро дар ҷомеаи илмӣ ба вуҷуд наоварда, назарногир боқӣ монд. Моҳияти хулосаи Р. Толмен дар он аст, ки афзоиши энтропияи Олам асло ба имкониятҳои ҷоришавии равандҳои мураккабшавӣ ва ташаккули иерархияи боз ҳам сохторҳои олиташкил дар он зид намебошад, илова бар ин, бе аз нав дида баромадани маънои умумиқабулшудаи принсипи афзоиши энтропия, як қатор кӯшишҳои тавсифи механизми мураккабшавии таҳаввулотиро дар Олам бо энтропияи афзоянда баррасӣ менамояд. Ӯ зимнан, аз нав дида баромадани тафсири энтропияро ҳамчун ченаки бетартибӣ зарурӣ меҳисобад [34].В.В. Казютинский бошад, зери мафҳуми таҳаввулот раванди бебозгашти тағйиротҳои сифатии сохторҳои низомҳоро мефаҳмад. Таҳаввулот аз ин нуқтаи назар шохаҳои болораванда ва пастшавандаро дар доираи тағйиротҳои умумии бебозгашти ҳолатҳо, сохторҳо ва низмоҳо дар бар мегирад [18,с.332-338].

Муҳаққиқи дигар, А.Л. Зелманов ғояи мазкурро пазируфта таҳаввулотро аз рӯйи шохаҳои болобароянда ва пастшаванда аз нуқтаи назари принсипҳои термодинамика муайян намудааст. Таҳаввулоти объектро аз рӯйи шохаҳои болобароянда ҳамчун «тағйиротҳо бо коҳиши энтропия (майл ба бенизомӣ)-и вай», деградатсия (таназзул)-и объектро бошад, ҳамчун «тағйиротҳо бо афзоиши энтропия» тавсиф намуд. Аён аст, ки таҳаввулот аз рӯйи хатти болораванда «талаб менамояд, ки низом сарбаста ва маҳдуд набошад». Дар ҳолати сарбаста ва маҳдуд набудани низом энергия ва миқёси он метавонад тағйир ёбад. Дар чунин ҳолат аҳамияти максималии энтропияи низом тағйир хоҳад ёфт, яъне аҳамияти энтропияе, ки низом дар ҳолати термодинамикии мувозинат дар чунин аҳамияти энергия ва миқёс дошта буд.

Зимнан, таҳаввулотро аз рӯйи шохаи болораванда метавон ҳамчун тағйирёбӣ бо камшавӣ, деградатсияро бошад, ҳамчун тағйиротҳо бо афзоиши он муайян намуд. Чунин тасаввуротҳо оиди маҳаки термодинамикии таҳаввулот дар низомҳои кушода пештар то пайдоиши таҳқиқотҳои И. Пригожин ва Г. Хакен ташаккул ёфта буданд, аммо аз мадди назари олимон дур монда, аз сари нав дар қаринаи синергетика шакл гирифтанд. Тасаввуротҳои мазкур дигар маҳакҳои таҳаввулотро истисно накарда, доираи васеи корбурдро дар низомҳои кайҳонӣ, биологӣ, менталӣ, иҷтимоӣ доро мебошанд.

Хусусияти асосии шохаи болоравандаи таҳаввулотро мебояд принсипи антропӣ ҳисоб намуд. Ин принсип барои тавсифи он ки мо чиро метавонем дар Кайҳон мушоҳида намоем, ташаккул ёфт, аммо дар мазмуни амиқи худ ба принсипи таҳаввулотгароӣ

алоқаманд шуда, дар илм ҳамчун принсипи мавҷудияти низомҳои мураккаб дар Олам баррасӣ мегардад (Е.Н. Князев, С.П. Курдюмов [19], В.И. Аршинов [2]). Дар мувофиқа бо принсипи зӯри антропии Б.Картер «Кайҳон (махсусан ҷузъиётҳои бунёдӣ, ки аз онҳо вобаста аст) бояд тавре бошад, ки дар он дар зинаи муайяни таҳаввулот мавҷудияти мушоҳидачӣ имконпазир гардида бошад» [18,с.369-379]. Дар илми баъдиғайриклассикӣ мафҳуми таҳаввулот дар таҳаввулотгароии универсалӣ бо мафҳуми худташкилёбӣ, ки дар назарияи низомҳои диссипативӣ (парешоншаванда, ё бемувозинатӣ) ва синергетика (юн. sinergia - ҳамкорӣ) пайдо шудааст, монанд ва шабеҳ документа мешавад.

Чунин муносибатро Н.Н. Моисеев коркард намуда, қайд менамояд, ки «…истилоҳоти худташкилёбӣ ва таҳаввулотгароии универсалӣ барои ман ҳаммаъно мебошанд. Ҳардуи ин истилоҳ дар давраи гуногун аз ҷониби муаллифони мухталиф бо маъноҳои як ва монанд истифода гардидаанд» [23,с.69]. Мафҳумҳои таҳаввулотгароии универсалӣ ва худташкилёбиро В.С. Стёпин низ монанд мешуморад. Ӯ дар таҳқиқотҳои худ, танҳо мафҳуми худташкилёбиро истифода бурда, аммо фаҳмиши таҳаввулоти худро надодааст [33].В. Эбелинг ва Р. Файстел таҳаввулотро дар табиат ва ҷамъият ҳамчун «занҷири беохири равандҳои худташкилёбӣ» баррасӣ менамоянд. Бо истифода аз метафораи гегелӣ, ба ақидаи онҳо «метавон ба ҷойи занҷир спирали аз давраҳои худташкилёбӣ ташкилёфтаро» тасаввур намуд [41,с.65].

Ба ақидаи В.В. Казютинский, мафҳуми таҳаввулот нисбат ба мафҳуми худташкилёбӣ васеътар мебошад. Таҳаввулотгароии универсалӣ раванди ягонаи таҳаввулот ва худташкилёбӣ, дарбаргирандаи чи «шоҳроҳи асосӣ» - мураккабшавии сохторҳои аз кварк-глюон то инсон ва ҷомеа, чи миқдори зиёди «шохаҳои паҳлуӣ» мебошад. Яке аз онҳоро метавон «материяи номаълум (темная материя)», ки аз рӯйи тасаввуротҳои муосир қисми зиёди массаи Оламро ташкил медиҳад, ҳисоб намуд. Оиди табиати «материяи номаълум» чизе ошкор нагардидааст. Маълум аст, ки равандҳои мураккабшавӣ дар он бо кадом омилҳое манъ гардидаанд, ташаккули сохторҳо, дараҷаи ташкили баланд нисбат ба дараҷаи зарраҳои элементарии табиати номаълум ба амал наомадааст.

Равандҳои худташкилёбии таҳаввулотӣ дар Олам, тавре ки аз назарияҳои муосир бармеояд, пурра тасодуфӣ намебошанд. Дар муносибат бо фазаҳои квазимувозинатӣ ва ғайристатсионарии ин равандҳо ба таври принсипалӣ гуфтаҳои пешин ва пешгӯиҳои рафтори сохторҳои гуногун имконпазир аст. Масалан: назарияи муосири таҳаввулоти ситораҳо тағйирёбии фоҷиабори ҳолати Офтобро баъди 4-5 млрд. сол пешгӯӣ менамоянд. Раванди ғайристатсионарӣ дар ҳоли партофти пардаи офтобӣ ва ҷазбшавии ядрои он ба амал меояд, ки дар натиҷа ба карлики сафед мубаддал мегардад. Чунин зоҳиршавии ғайримуътадил, тавре ки В.А. Амбартсумян нишон додааст, дар таҳаввулоти ситоравӣ тасодуфӣ намебошад ва фазаҳои қонунмандии он ба пешгӯии азнавсозии низоми нави ситораҳо бурда мерасонад [1,с.245-256].

Ҳамин тариқ, таҳаввулотгароии универсалӣ – на ягон онтологияи новобаста ба инсон, балки лоиҳаи таҳқиқотиест, ки дар маркази он инсон, гузашта ва ояндаи ӯ дар Олам қарор гирифтаст. Таҳаввулоти универсалӣ ба принсипи ягонагии таърихи табиат ва инсоният (дар ҳолати барои мо муайяни тафовути сифатӣ миёни ин падидаҳо) асос меёбад. Он на танҳо барои ба низом даровардани донишҳои маълум оиди равандҳои ҷаҳонӣ, балки барои нақши ихтироотӣ ва кашфиётӣ бозидан, бартараф намудани нофаҳмиҳои зиёди донишҳои мо оиди таҳаввулот ва самти ҳаракати он, пурра намудани фосилаҳои дар соҳаи фанҳои гуногун вуҷуддошта, тартиб додани пешгӯиҳои футурологӣ даъват шудааст.

Муқарриз: *Садуллоев М.* – н.и.ф., дотсенти ДДК ба номи А.Рӯдакӣ

АДАБИЁТ

1. Амбарцумян В.А. Внутреннее строение и эволюция звезд / В.А. Амбарцумян // Мироведение. - 1934. -Т. 23. -№4. -С.245-256.
2. Аршинов В.И. Синергетика как феномен постнеклассической науки / В.И. Аршинов. -М., 1999.
3. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста / В.И. Вернадский. -М., 1988.
4. Владимирский Б.М. Влияние солнечной активности на биосферу и ноосферу / Б.М. Владимирский, Н.А. Темурьянц. -М., 2000.
5. Бергсон А. Творческая эволюция / А. Бергсон. -М., 1998. -175 с.
6. Бранский В.П. Глобализация и синергетический историзм / В.П. Бранский, С.Д. Пожарский. -СПб., 2004.
7. Добронравова И.С. Синергетика. Становления нелинейного мышления / И.С. Добронравова. -Киев, 1990.
8. Галимов Э.М. Феномен жизни. Между равновесием и нелинейностью / Э.М. Галимов. -М., 2004.

9. Гумбольдт А. Космос. Опыт физического миропонимания / А. Гумбольдт. -СПб., Ч. 1-2. -С.1848-1863.
10. Зельманов А.Л. Многообразие материального мира и проблема бесконечности Вселенной / А.Л. Зельманов // Бесконечность и Вселенная. -М., 1969. -С.274–329.
11. Ибодов М.О. Направленность и прогресс в эволюции живой природы (методологический анализ) / М.О. Ибодов. -Душанбе: Дониш, 1990. -240 с.
12. Ибодов М.О. Некоторые философские и методологические вопросы научной картины мира / М.О. Ибодов, Ш.В. Камолов. -Куляб, 2020. -174 с.
13. Идлис Г.М. Закономерная циклическая повторяемость скачков в развитии науки, коррелирующая с солнечной активностью / Г.М. Идлис // История и методология естественных наук. -М., 1979. -№22. -С.61-75.
14. Казютинский В.В. О принципах типологии научных картин мира / В.В. Казютинский // Научная картина мира как компонент современного мировоззрения. -М.– Обнинск, 1983. -С.65-82.
15. Казютинский В.В. Понятие «Вселенная» / В.В. Казютинский // Бесконечность и Вселенная. -М., 1969. -С.116-128.
16. Казютинский В.В. Идея Вселенной / В.В. Казютинский // Философские и мировоззренческие проблемы современной науки. -М., 1981. -С.49-95.
17. Казютинский В.В. Вселенная / В.В. Казютинский // Новая философская энциклопедия: - В 4 т. -Т. 1. -С.460-461.
18. Казютинский В.В. Философское значение достижений современной астрономии / В.В. Казютинский // Логика и методология науки. -М., 1967. -С.332-338.
19. Князева Е.Н. Основания синергетики / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. СПб., 2002.
20. Картер Б. Совпадения больших чисел и антропологический принцип в космологии / Б. Картер // Космология: теория и наблюдения. -М., 1978. -С.369-379.
21. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Кант И.Соч.: В 6 т. Т. 3. -М., 1964.
22. Линде А.Д. Самовоспроизводящаяся раздувающаяся Вселенная / А.Д. Линде // Физика. - 1996. -№20. -С.6-11.
23. Любищев А.А. Проблема формы, систематики и эволюции организмов / А.А. Любищев. -М., 1982.
24. Меркулов И.П. Когнитивная эволюция / И.П. Меркулов. -М., 1999.
25. Моисеев Н.Н. Современный рационализм / Н.Н. Моисеев. -М., 1995.
26. Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума / Н.Н. Моисеев. -М., 2000.
27. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории / А.П. Назаретян. -М., 2004.
28. Налимов В.В. В поисках иных смыслов / В.В. Налимов. -М., 1993.
29. Налимов В.В. Вероятностная модель языка / В.В. Налимов. -М., 1979.
30. Панов А.Д. Инварианты универсальной эволюции и эволюция в Мультиверсе / А.Д. Панов // Универсальный эволюционизм и глобальные проблемы. Рос. акад. наук, Ин-т философии; отв. ред.: В.В. Казютинский, В.А. Мамчур. -М.: ИФ РАН, 2007. -С.73-97.
31. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. -М., 1986. -432 с.
32. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / Г. Спенсер; пер. с англ. под ред. Н.А. Рубакина. -Минск: Совр. литератор, 1998. -1407 с.
33. Степин В.С. Теоретическое знание / В.С. Степин. -М., 2002.
34. Циолковский К.Э. Космическая философия / К.Э. Циолковский. -М., Сфера, 2004. -488 с.
35. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / Тейяр де Шарден П. -М., 1987.
36. Толмен Р. Относительность, термодинамика и космология / Р. Толмен. -М., 1974.
37. Уоллес А. Место человека во Вселенной / А. Уоллес. -М., 1904.
38. Уилер Дж. Квант и Вселенная / Дж. Уилер // Астрофизика, кванты и теория относительности. -М., 1982.
39. Фоллмер Г. Эволюционная теория познания / Г. Фоллмер. -М., 1998.
40. Хайтун С.Д. Феномен человека на фоне универсальной истории / С.Д. Хайтун. -М, 2005.
41. Хакен Г. Синергетика: иерархия неустойчивости в самоорганизующихся системах и устройствах / Г. Хакен. -М., 1985.
42. Чижевский А.Л.Космический пульс жизни. -М., 1995.
43. Эбелинг В. Хаос и Космос. Синергетика эволюции / В. Эбелинг, Р. Файстель. -М., 2005.
44. Эбелинг В. Физика процессов эволюции / В. Эбелинг, А. Энгель, Р. Файстель. -М., 2001.
45. Юнг К.Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг. -М., 1991.
46. Dicke R.H. Nature / R.H. Dicke. - 1964. -Vol. 202. -P. 432.
47. Jantch E. The Self-organizing Universe / E. Jantch. -N. Y. etc, 1980.
48. Whitehead A. Process and Reality / A. Whitehead. -N. Y., 1969.

ФАҲМИШИ МАФҲУМИ ТАҲАВВУЛОТГАРОИИ УНИВЕРСАЛӢ ДАР МАНЗАРАИ МУОСИРИ ИЛМИИ ОЛАМ

Мақолаи мазкур фарогири масоили марбут ба тамоюли навин дар фаҳмиши манзараи илмии олам - ғояи таҳаввулотгароии универсалӣ, буда, муаллифон дар он норавшаниро, пеш аз ҳама, дар фаҳмиши истилоҳоти «таҳаввулот», «глобалӣ», «универсалӣ», «таҳаввулотгароӣ», «таҳаввулотгароии глобалӣ», «таҳаввулотгароии универсалӣ» қайд намудаанд. Муҳиммияти омӯзиши масъала тавассути таҳлили андешаҳои олимони маъруфи соҳа асоснок карда шудааст. Дар мақола таҳлили ҷолиби диққат оид ба ҳамбастагии мафҳуми таҳаввулотгароии универсалӣ бо мафҳумҳои бенизомӣ, бемувозинатӣ, худташкилёбӣ ва синергетика гузаронида шудааст. Қайд карда шудааст, ки назарияи низомҳои диссипативӣ (парешоншаванда, бемувозинатӣ) ва синергетика барои тавсиф ва шарҳи паҳлуҳои таҳаввулотгароии универсалӣ аҳамияти бориз доранд. Ҳамчунин, назарияи мазкур имконияти пешгӯӣ намудани ҳодисаҳоеро

дорад, ки баъди фосилаҳои тулонии вақт дар давраҳои охири мавҷудияти Олами мо ба амал меоянд. Инчунин, алоқамандии мафҳумҳои «тамоми ҳастӣ», Метагалактика ва Универсумро аз нигоҳи Н.Н.Моисеев шарҳ дода, муаллифон қайд менамоянд, ки агар дарасри ХХ «тамоми ҳастӣ» бо Метагалактикаи мо шабоҳат ва монанд карда мешуд, дар кайҳоншиносии муосир бошад, оиди Мултиверс (маҷмуи хурдоламҳо) сухан меравад, ки Метагалактикаи мо яке аз қисматҳои хурди он ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: таҳаввулот, Олам, таҳаввулотгароии глобалӣ, таҳаввулотгароии универсалӣ, Метагалактика, низом, сохтор, манзараи илмии олам.

ПОНИМАНИЕ КОНЦЕПЦИИ УНИВЕРСАЛЬНОГО ЭВОЛЮЦИОНИЗМА В СОВРЕМЕННОЙ НАУЧНОЙ КАРТИНЕ МИРА

В данной статье рассматриваются проблемы, относящиеся к новой тенденции в понимании научной картины мира - идеи универсального эволюционизма, в которой авторы отмечают, прежде всего, неясности в понимании терминов «эволюция», «глобальный», универсальный», «эволюционизм», «глобальный эволюционизм», «универсальный эволюционизм». Обосновывается также актуальность и необходимость исследования проблемы на основе анализа идеи и взглядов известных ученых данной области. В статье представлен интересный анализ взаимосвязи концепций универсального эволюционизма с концепциями беспорядка, неравновесности, самоорганизации и синергетики. Разумно отмечено, что теория диссипативных систем и синергетика имеют большое значение для описания и интерпретации аспектов универсальной эволюции. Эта теория также может предсказывать события, которые произойдут через длительные промежутки времени на последних стадиях развития нашей Вселенной. Также авторы, объясняя взаимосвязанность понятий «все существующее», Метагалактика и Универсум, с точки зрения Н.Н.Моисеева, отмечают, что если на протяжении большей части XX века «все существующее» отождествлялось с нашей Метагалактикой, то современная космология говорит уже о Мультиверсе, включающем Метагалактику в качесчтве одной из ничтожно малых частей

Ключевые слова: эволюция, Вселенная, глобальный эволюционизм, универсальный эволюционизм, Метагалактика, система, структура, научная картина мира.

UNDERSTANDING THE CONCEPT OF UNIVERSAL EVOLUTIONISM IN THE MODERN SCIENTIFIC PICTURE OF THE WORLD

This article examines the problems related to a new trend in understanding the scientific picture of the world - the idea of universal evolutionism, in which the authors note, first of all, ambiguities in understanding the terms "evolution", "global", universal "," evolutionism "," global evolutionism "," Universal evolutionism ". It also substantiates the relevance and necessity of researching the problem based on the analysis of ideas and views of famous scientists in this field. The article presents an interesting analysis of the relationship between the concepts of universal evolutionism and the concepts of disorder, disequilibrium, self-organization and synergetics. It is reasonably noted that the theory of dissipative systems and synergetics are of great importance for the description and interpretation of aspects of universal evolution. This theory can also predict events that will occur over long periods of time in the last stages of the development of our universe. Also, the authors, explaining the interconnectedness of the concepts of "everything that exists", the Metagalaxy and the Universe from the point of view of N.N. Moiseev, note that if for most of the 20th century "everything that exists" was identified with our Metagalaxy, then modern cosmology already speaks of the Multiverse, which includes the Metagalaxy as one of the negligible parts

Key words: evolution, Universe, global evolutionism, universal evolutionism, Metagalaxy, system, structure, scientific picture of the world.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Ибодов М.О.*** – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, доктори илмҳои фалсафа, профессори кафедраи фалсафа. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кулоб, кӯчаи С.Сафаров 16

Камолов Ш.В. - Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, муаллими калони кафедраи фалсафа. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кулоб, кӯчаи С.Сафаров 16

Раҷабов А.С. – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, ассистенти кафедраи фалсафа. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кулоб, кӯчаи С.Сафаров 16. Телефон: **(+992) 904101417.**

Сведения об авторах: ***Ибодов М.О.*** - Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, доктор философских наук, профессор кафедры философии. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, ул. С.Сафаров, 16

Камолов Ш.В. - Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, старший преподаватель кафедры философии. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, ул. С.Сафаров, 16

Раджабов А.С. – Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, соискатель кафедры философии. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, ул. С.Сафаров, 16. Телефон: **(+992) 904101417.**

Information about authors: ***Ibodov M.O.*** - Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki, Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Philosophy. **Address:** 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, st. S. Safarov 16

Kamolov Sh.V. - Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki, senior lecturer of the Department of Philosophy. **Address:** 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, st. S. Safarov 16

Rajabov A.S. - Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki, applicant for the Department of Philosophy. **Address:** 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, st. S. Safarov 16. Phone: **(+992) 904101417.**

УДК:371.3

КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ: ВЗГЛЯД НА ОЦЕНИВАНИЕ

Каримова И.Х., Мирзоева Н.
Академия образования Таджикистана

В последнее десятилетие понятие «качество» стало использоваться широко и многогранно. В различных источниках «качество» трактуется по-разному. Под качеством трудовой жизни понимается систематизированная совокупность свойств, характеризующих условия труда в самом широком смысле этого слова и позволяющих учесть степень реализации интересов работника. [15,396]. Слово «качество» многогранно. Нас же интересует качество, применимое к образованию. Общепринято под качеством образования понимать свойства, которые характеризуют условия образования, в первую очередь это связано с передачей знаний, которые позволяют учесть глубину многогранных способностей учащихся. Мы часто задаем себе вопрос: так как же «пощупать» это качество, какие критерии определяют качество образования. Постараемся ответить на интересующий нас вопрос. Думаем, что это:

1.Организация учебного процесса.

2.Уровень подготовки специалиста, работающего в образовательном учреждении (участие в тренингах, повышение квалификации и т.д.).

3.Требования при приеме на работу.

4. Научно- исследовательская, методическая работа.

5. Материально- техническая база образовательного учреждения.

6. Финансовое обеспечение образовательного учреждения.

Мы также должны определить место новомодного понятия «компетенции» в раскрытии содержания категории «качество образования».

Понятие «компетенции» занимает основное, центральное место в вопросе достижения образования высокого качества.

К сожалению, термин «компетенция» понимается учителями и руководителями системы образования по - разному, каждый вкладывает в него различное толкование.

Компетенция, прежде всего, основывается на знаниях, опыте, ценностях, которые приобретаются благодаря образованию человека, это отражается на его мобильности. Порой считают, что компетенция – это знания, хотя она относятся к умениям, характеризует умение применять свои знания на практике, в своей жизнедеятельности.

Сложно выделить компетенции, которые необходимы выпускнику образовательного учреждения. Как показала практика, они не имеют начала и конца, стремятся к бесконечности, а также для каждого ученика индивидуальны, но можно выделить и доминирующие. Например, мы имеем выпускника образовательного учреждения, который имеет удовлетворительные знания по курсу общеобразовательного учреждения, владеет компьютером, современными технологиями, владеет несколькими иностранными языками, экономически грамотен, умеет оказывать первую медицинскую помощь в экстремальных ситуациях, умение правильно себя вести в чрезвычайных ситуациях, сохраняет свое здоровье, ведя здоровый образ жизни и пр.

Перечисленные ценности, безусловно, влияют на качество жизни и определяют мобильность ученика. Замечу, что мы часто говорим о мобильности студента и преподавателя высшей школы, все реже о мобильности ученика среднего образовательного учреждения, что недопустимо. Когда ученик не обладает набором компетенций, которые могут и не входить в школьное образование, то прослеживается однобокость, которая скажется в дальнейшей его жизнедеятельности.

С целью предотвращения создаваемой ситуации, целесообразно администрации школы предусмотреть в плане работы на год среднего образовательного учреждения, работы методического объединения рассмотрение вопроса «Формирование и развитие у учителей и учащихся ключевых компетенций в учебно-воспитательном процессе».

Как же нам следует оценивать, грамотно оценивать, качество образования. А у нас любят

это делать, концентрируя внимание на отрицательные стороны учебно-воспитательного процесса. Здесь возникает вопрос: может ли хорошее образование принести вред ученику? Прежде всего необходимо уяснить, что необходимо для того, чтобы определить образование как хорошее. Мы также должны убедиться, что негативные стороны и их последствия минимальны. А они неизбежны, ведь на образование влияет перегруз ученика, вследствие которого возникает утомляемость, ухудшается здоровье, возникает нежелание учиться и пр.

При посещении образовательного учреждения проверяющими лицами руководство школы, органы образования, аттестационная комиссия обращают внимание, как правило, на негативные эффекты образования, что не допустимо. Если же результат добивается за счет нарушения здоровья ученика, его нравственного, физического развития, то он более обесценен.

Следует отметить, что не всегда положительный результат свидетельствует о достойном качестве обучения, образования в образовательном учреждении. И здесь следует говорить о хорошей/и не очень работе учителей, т.к. при индивидуальном подходе возможности учащихся могут быть различными - высокими или же наоборот, низкими. Такая ситуация характерна для образовательных учреждений, где не проводился мониторинг обучаемости и не рассматривались индивидуальные возможности каждого ученика в объеме их индивидуального развития.

Для определения качества образования необходимо ставить цели конкретно, а не устаревшие. Анализируя планы работ средних образовательных учреждений мы находим смысловые выражения, которые по смысловому значению близки друг к другу. Н-р, «формирование разносторонне развитой личности» или же «создание условий для разностороннего развития личности», или «подготовить выпускника к жизни» и др. Возникает вопрос, а по каким характеристикам это можно определить. Можно ли назвать это целью? Ведь цель должна быть конкретной с определением времени получения положительного результата, иначе качество образования определить не представится возможным.

Каждый родитель, ученик, образовательное учреждение желают получить и дать образование высокого качества, цели должны быть нацелены на подготовку ученика к будущей взрослой жизни, а потому и цели должны быть с перспективой на будущее, учитывая индивидуальные способности выпускника.

Необходимо уяснить, что не все результаты образования можно измерить, т.к. здесь мы сталкиваемся с различными характеристиками качественного подхода, методами проверки, целями выявления качества образования воспитанника.

Показатель уровня гармонически развитой личности в физической, эстетической, патриотической и нравственной и других сферах может быть только качественным, не ущемляющим самого ученика, дающим надежду на развитие своих способностей, нужности для общества. Здесь необходимо не забывать о педагогическом такте со стороны учителей. Наблюдение за учеником, совместная работа со школьным психологом, медиков и др. Все это в совокупности и позволяет избежать технократических издержек при определении количественных показателей качества образования.

Сложно дать точное определение качества образования и все потому, что его не существует. Действительно, существуют ряд результатов образования, которые сложно определить, «пощупать», хотя результат есть. Представляют сложность определения результаты образования, достигнутые образовательным учреждением. Все дело заключается в том, что любое образовательное учреждение имеет свою изюминку, и школы не только в городе и селе, но и в одном регионе могут отличаться одна от другой. И эту разницу необходимо учитывать, при определении качества образования. Каждая школа находится на разной стадии своей жизнедеятельности (становление, стабильное функционирование, развитие), у школы могут быть разные стартовые и прочие условия (в одной директор только назначен, в другой- в апогее, в третьей завершает свою деятельность; в одной школе классы имеют нормальную наполняемость, в другой- переполненные классы и т.д. и т.п.) [12,с.69].

А может быть следует отказаться от определения качества образования?!

Ведь мы же уяснили, что его невозможно определить точно, но этого делать не стоит, т.к. всегда мы должны иметь информацию о состоянии учебно-воспитательного процесса в школе, ее проблемах, успехах, которая так важна для дальнейшего планирования работы

образовательного учреждения.

Традиционно качество знаний мы оцениваем с помощью пятибалльной системы, и это количественные показатели, суммируя которые, в дальнейшем можно определить средний балл и вывести проценты учащихся, усвоивших знания на определенный балл.

Такое оперирование отметками общепринято и по сей день. С чем же здесь можно не согласиться? Итоговая оценка у нас выражается в цифрах, которые, как бы это не выглядело парадоксально, определяют качество обучения. Обратите внимание, что называя оценивание пятибалльной шкалой, мы по своей сути используем четырехбалльную, т.к. в силу субъективный причин отметка «единица» отсутствует, хотя она тоже несет свою нагрузку. Согласитесь, что это качественные и нередко субъективные оценки. Чтобы цифры выражали количество чего-то, необходимо, чтобы была точка отсчета, единица измерения этого количества, которая укладывается в определенное число раз по прямой или кривой линии, где этот параметр определен. Мы же не будем утверждать, что расстояние от 5 до 4 баллов и т.д. одинаково. На практике мы видим, что за один и тот же ответ (объем и глубину знаний) один учитель всем ставит «5», а другой- «4», что за какую-то ошибку один учитель ограничивается устным замечанием, другой ставит оценку, например, «5-», третий снижает на балл оценку, четвертый - на два балла, то качественный , не измеряемый количественно характер балльной оценки становится очевидным. На практике мы также можем видеть, что за идентичный ответ ученика учитель может поставить разным ученикам разные отметки: одному ученику- только «4», а другому- «5», и это может быть абсолютно правильным и справедливым.

Мы не отрицаем, что некоторые элементы количественного оценивания знаний существуют. Например, установлены нормативы по темпу чтения (балльная оценка ставится за определенное число прочитанных слов в минуту, мы это называем чтением на скорость. За установленное число орографических или синтаксических ошибок при письме и т.д.). Но по сути своей и эти оценки относительные и качественные: ведь текст может состоять из слов разного объема, разной сложности, знакомых и незнакомых для ребенка слов, а при осмысленном чтении, что проверяем мы крайне редко, глубина осмысления будет влиять на темп чтения и т.д. Да и ошибки при письме по сути разные: пропуск букв является грубой орфографической ошибкой, которая влечет за собой снижение отметки. Давайте взглянем на это с другой стороны: пропуск буквы может быть и из-за усталости ученика, по невнимательности, другое дело- по незнанию правил орфографии. При проверке качества знаний отметка снижается в любом случае.

Не могу не отметить, что компетентный, авторитетный учитель, справедливо оценивающий знания ученика, никогда не будет выставлять четвертные, за полугодие или годовую оценку как среднее арифметическое текущих оценок. Хотя на практике это всегда так и случается. Учитель оценивает ученика по уровню знаний на конец отчетного периода: это устные, письменные ответы учащихся, ибо психология показывает, что у многих учащихся кривая научения может быть долгое время пологой и находиться на низком уровне, но после уроков обобщения и систематизации в конце многочасовой темы резко пойти вверх, что нередко происходит именно в конце четверти или полугодия.

Думаю, что оценка качества, как правило, всегда субъективна. Возникает вопрос: а как сделать или же может ли она быть объективной? Любое оценивание, которое мы осуществляем, носит субъективно- объективный характер. Субъективность заключается в том, что каждый из нас имеет свое видение, критерии и подходы к оцениванию, отсутствуют конкретные характеристики оценивания, о чем мы говорили выше. Объективность заключается в том, что мы руководствуемся единой законодательной базой, нормативно- правовыми актами и пр. Очень хочется, чтобы объективность преобладала. Тогда и оценивание будет реальным, справедливым.

Но еще раз хочется заострить внимание на том, что субъективная точка зрения присутствует в большей мере везде, где оценивание осуществляет человек.

Как известно, чтобы оценить качество образования, нужно определить его результаты, но последние могут определяться по многим и разным критериям, для разных объектов и на разных уровнях. И каждый раз, речь будет идти о разных результатах. Опять возникает вопрос: как же их суммировать, интегрировать, особенно если по одним показателям результаты

положительные, а по другим- отрицательные? Возможна или невозможна оценка качества образования с помощью интегративного или очень небольшого числа интегративных показателей?

Следует отметить, что пути интеграции результатов качества, можно определить по разным критериям, но это дело будущего, в настоящее время мы над ними работаем, и думаю, что в следующей статье мы их озаглавим и осветим, хотя штриховые их контуры в практике все более отчетливей стали проявляться. Рассмотрим их. Как поступаем мы, исследователи, ученые и практики. Мы исходим из того, что выпускникам ряда образовательных учреждений проставляется оценка по тем требованиям, которые одобрены руководством ряда близлежащих школ. В итоге передовыми определяются результаты ученика, класса, школы, у которых показатель меньший.

В последние годы в Республике Таджикистан стали использовать разработанные органами образования (Центр тестирования при Президенте РТ и Агентство за контролем в сфере образования) системы аттестации образовательных учреждений, где имеются показатели качества образования. Суть аттестационных технологий следующая. Сначала определяются (называются)обобщенные показатели, а затем они оцениваются по разному количеству критериев (как правило не более 10), соответствующих, как записано в положении об аттестации, установленной норме. Качество образования (как и другие параметры) оценивается по количеству критериев, соответствующих норме, например, если 4 критерия из 4 или из 5, или 10 критериев из 11 соответствуют норме, то школа по показанию качества образования оценивается положительно и признается аттестованной. На первый взгляд, все верно, разумно.

При внимательном рассмотрении становится очевидной различная значимость каждого показателя и критерия. Допустим, что мы положительно аттестовываем образовательное учреждение, по большинству показателей и критериев школа выглядит вполне респектабельно, но вот есть пусть даже единичные факты… распада личности, гибель выпускников из-за употребления наркотиков. Здесь возникает правомерный вопрос о достаточности числа критериев, относимых к норме. Становится неясным, почему нормой считают именно это число показателей, а не большее и не меньшее. Из сказанного можно сделать вывод, что такая система возможна, но на сегодняшний день она далека от совершенства.

Обратимся к синергетике, которая, как кажется отдельным ученым, может помочь интегрировать различные результаты образования. И здесь мы дадим отрицательный ответ, ведь синергетика - это научное направление, изучающее поведение неравновесных физических, химических и биологических систем, связанных с обменом между этими системами веществом и энергией. Мы полагаем, что перенос закономерностей из сферы естественных наук в социальные, в нашем случае, не увенчается успехом, ибо в постулатах синергетики нет ничего такого, что способствовало бы исследованию проблем образования по сравнению с тем, что педагогика, психология, социология и др. берут из общей теории систем, системного подхода. Воочию можно увидеть, что при проведении аттестации школ органами образования, проверяющие, как правило, не знакомы с тонкостями системы критериев образовательного процесса. Как правило, у них даже нет желания для углубления в справедливое оценивание качества образования, а порой они даже некомпетентны в оценке работы образовательного учреждения, поэтому у них и предвзятое отношение к учащимся и учителям. Каждое образовательное учреждение имеет в банке школы результаты своих исследований, с которыми проверяющие в обязательном порядке должны ознакомиться. А часто ли они это делают!?

Администрации образовательных учреждений необходимо быть готовым к тому, что положительные, передовые, инновационные способы организации учебно-воспитательной деятельности не приходят стихийно, сами по себе. Это достигается большим трудом, ежедневным кропотливым трудом. Лица при должности должны быть безупречно компетентны в своей деятельности.

Нам также хочется акцентировать внимание на том, что термин «воспитание» практически стал исчезать из обихода педагогов. Думаю, что это произошло в период разгрома тоталитарной идеологии, организационных структур. Но как это часто уже было в педагогике (вспомним пример, связанный с антропологией), вместе с водой из ванны выплеснули и самого ребенка. «Воспитание человека, формирование развитой личности всегда было в центре

внимания педагогической науки и составляет одну из главенствующих задач современного общества. Возможность более полной реализации человека самого себя, своих способностей и более полное самовыражение, и самораскрытие - вот одна из главных целей развития личности» [7,с.230].В настоящее время как ученые, так и учителя - практики приходят к убеждению, что без воспитания нет и не может быть развития личности. Мы стали забывать, что наука Педагогика - это наука о воспитании, но воспитывается ребенок не только в школе, прежде всего ребенок воспитывается в семье. И очень своевременен был Закон Республики Таджикистан «Об ответственности родителей за обучение и воспитание детей».

И наконец постараемся решить последний вопрос в нашей статье. Каково же оптимальное количество параметров для отслеживания качества образования на уровне образовательного учреждения, города и области. Считаем, что для определения качества образования критерии в каждом образовательном учреждении не могут быть идентичными.

Какие- то школы вообще никак не оценивают качество образования, которое они дают, и удовлетворяются только констатацией результатов ЗУН. Другие оценивают качество образования, но только по одному параметру- по качеству знаний, умений и навыков (результаты и качество, напомним, это не одно и то же). Третьи школы оценивают качество образования по знаниям и степени развитости личности. Как мы видим, в каждом регионе в отделах образования оптимальное количество параметров оценки качества свое, и это естественно. А потому, в конечном счете, и качество жизни у всех разное.

При оценивании трудностей качества образования существуют и объективные трудности, о которых мне хотелось бы сказать. Эти трудности являются одновременно и неизбежными трудностями работы любого образовательного учреждения над вопросом управления качеством образования.

1. Очень важно отделить результаты образования, достигнутые образовательным учреждением, от других образовательных эффектов, влияний, условий жизни.

2. Многие желаемые и реальные результаты образования очень трудно задать и измерить, оценить точно и операционально в силу чрезвычайной динамичности развития детей и недостаточных знаний о возможностях школьников, отсроченности во времени многих результатов образования.

3. Обязательной оценкой качества образования является хорошее самочувствие всего педагогического коллектива, вовлеченного в образовательный процесс и получающего удовлетворенность от своего труда.

4.Порой некорректными и даже ошибочными могут оказаться попытки сравнивать качество образования различных образовательных учреждений даже одного типа, поскольку каждая школа может находиться на определенном уровне развития.

В настоящее время мы используем различные, так называемые, новые информационные технологии, т.е. компьютеры, но надо заметить, что в обучении учащихся ничего хорошего не сулит в преподавании физики, химии и других предметов, где важнейшим средством обучения является эксперимент, практические работы, проводимые самими учащимися. Компьютерное обучение со временем естественным образом вытеснит эксперимент из образовательного процесса, что только отрицательно может сказаться на качестве школьного образования. Не случайно Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон в своем Послании Маджлиси Оли (26.12.2019 г.) «с целью большего изучения естественных, точных и математических наук, а также развития технического мышления подрастающего поколения 2020-2040 годы объявил «Двадцатилетием изучения и развития естественных, точных и математических наук. И в завершении хотим сказать, что если помнить об интересах детей, то любые усилия педагогов, которые приводят хоть к какому- то прогрессу в повышении качества образования учащихся, не напрасны и имеют важное прогностическое значение для жизни и для дальнейшей жизни ребят.Качество образования зависит от многих факторов. Мы назвали только часть причин, отрицательно влияющих на решение проблемы качества. К месту будет заметить, что устранение некоторых из вышеназванных причин зависит не только от чиновников, но в большей степени от учителей и родителей воспитанников.

Кроме этого, качество образования может быть значительно повышено при введении инновационных ценностных оснований образования, усиления воспитательного компонента,

развития самообразования, улучшения условий образования (инфраструктура, льготы молодым специалистам, подвоз к учебному образовательному учреждению для малокомплектных школ, обеспечение санитарно-гигиенических норм и др.), которые во многих образовательных учреждениях оставляют желать лучшего.

В заключении хочу вспомнить лозунг: «Кадры решают все», который как никогда актуален и сегодня. Каждый на своем месте должен быть компетентен. Какие мы имеем кадры педагогов и руководителей - такое мы имеем и качество образования в средних образовательных учреждениях!

ЛИТЕРАТУРА

1. Вербицкий А.А. Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции / А.А. Вербицкий, О.Г. Ларионова. -М., 2011.
2. Вопросы психологии учебной деятельности младших школьников / под ред. Д.Б. Эльконина, В.В. Давыдова. - М., 1962.
3. Закон Об образовании Республики Таджикистан. -Д., 2013.
4. Закон РТ Об ответственности родителей за обучение и воспитание детей. Д., 2013.
5. Занков Л.В. (К 75- летию со дня рождения) / Л.В. Занков //Дефектология. - 1976. -№5. -С.95.
6. Иванов Д.А. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий / Д.А. Иванов, К.Г. Митрофанов, О.В. Соколова. -М.: АПК и ПРО, 2003.
7. Каримова И.Х. Еще раз о взаимодействии педагога и учащихся в общеобразовательном учреждении / И.Х. Каримова // Вестник Таджикского национального университета. – 2020. -№8. -С.230-234.
8. Лебедева А.С. Качество образования в соответствии с требованиями новых образовательных стандартов СПО / А.С. Лебедева // Научно-методический электронный журнал «Концепт». - 2017. -Т.30. -С.36-41. [Электронный ресурс]. URL: http://e-koncept.ru/2017/770962.htm
9. Марцинковская Т.Д. История детской психологии: учебник для студ. пед. Вузов / Т.Д. Марцинковская. -М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. -272 с.
10. Монтессори, Мария. Помоги мне делать это самому / Монтессори, Мария. -М.: Издат. дом «Карапуз», 2000. - ISBN 5-8403-0100-0.
11. Подласый И.П. Педагогика. Книга 1 / И.П. Подласый. -М., 1999.
12. Поташник М.М. Качество образования: проблемы и технология управления / М.М. Поташник. -М., 2002. -352 с.
13. Ростовцева В.М. Компетентность и компетенции: герменевтический аспект в контексте диверсификации современного образования / В.М. Ростовцева. -Томск, 2009.
14. Шарифзода Ф. Педагогикаи ибтикорї / Шарифзода Ф. -Душанбе, 2013.
15. Экономика и социология труда. Учебник / Под ред. А.Я. Кабанова. -М., 2003. -584 с.
16. Эльконин Д.Б. Психология игры. Педагогика / Д.Б. Эльконин. - 1978. – 304 с.

СИФАТИ ТАҲСИЛОТ: НАЗАРЕ БА АРЗЁБӢ

Дар ин мақола муаллифон масъалаи сифати таҳсилотро дар парадигмаи пешрафтаи ба шахсият нигаронидашуда баррасӣ кардаанд. Онҳо сифати таҳсилоти шахсро таносуби мақсад ва натиҷаи фаъолияти таълимӣ муайян менамоянд. Ба ақидаи онҳо, натиҷа ва сифати таҳсилот ду категорияи ба ҳам алоқамананд, аммо якхела нестанд. Натиҷа як ҷузъи ҳатмиест, ки бе он сифатро муайян кардан ғайриимкон аст. Ягон натиҷаро хуб ҳисоб кардан мумкин нест, ҳарчанд назаррас бошад ва агар донишҷӯ ба он бештар ноил шуда тавонад ва ҳеҷ натиҷае, ки ҳатто хурд ҳам бошад, бад эътироф карда намешавад, агар он ба ҳадди аксари имконияти кӯдак мувофиқат кунад. Аз ин рӯ, муаллифони мақола бар ин назаранд, ки барои натиҷаро ҳамчун арзёбии дастовард ё нокомии шахсии донишҷӯ табдил додан мафҳуми «сифати таҳсилот» ҷорӣ шудааст. Дар охир, онҳо хулоса менамоянд, ки сифати таҳсилот дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ на танҳо аз умқи дониш, балки аз сатҳи рушди маънавӣ ва шаҳрвандии шахсияти хонанда, шуурнокӣ ва маданият, тайёр будан ба ҳалли мустақилонаи масъалаҳои ҳаётӣ ва дараҷаи ташаккули салоҳиятҳои асосӣ арзёбӣ карда мешавад.

Калидвожаҳо: таҳсил, таълим, тарбия, инкишоф, ташаккул, арзёбӣ, меъёрҳо, дониш, малака, таҷриба, маҳорати касбӣ.

КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ: ВЗГЛЯД НА ОЦЕНИВАНИЕ

В статье авторы рассматривают вопрос качества образования в прогрессивной личностно- ориентированной парадигме. Качество образования личности они определяют как соотношение цели и результата образовательной деятельности. По их мнению, результаты и качество образования – это две взаимосвязанные, но нетождественные категории. Результаты – обязательный компонент, без которого невозможно определить качество. Никакие результаты нельзя признать хорошими, как бы значительны они ни были, если ученик может достичь гораздо более высоких результатов, и никакие результаты, как бы они ни были малы, нельзя признать плохими, если они соответствуют максимальным возможностям ребёнка. Вот почему, утверждают авторы статьи, для того, чтобы результаты превратились в оценку личностных достижений или неудач ученика, и введено понятие «качество образования». В завершении они резюмируют, что качество образования в среднем образовательном учреждении определяется не только глубиной и прочностью знаний, но и уровнем личностного, духовного, гражданского развития обучающегося, их интеллигентностью и культурой, готовностью к самостоятельному решению

жизненных проблем, степенью сформированности ключевых компетенций.

Ключевые слова: обучение, образование, развитие, формирование, воспитание, оценивание, критерии, знания, умения, навыки, профессионализм.

QUALITY OF EDUCATION: A LOOK AT ASSESSMENT

In the article, the authors consider the issue of the quality of education in a progressive personality-oriented paradigm. They define the quality of an individual's education as the ratio of the goal and result of educational activity. In their opinion, the results and quality of education are two interrelated, but not identical categories.Results are an obligatory component, without which it is impossible to determine quality. No results can be considered good, however significant, if the student can achieve much higher, and no results, can be considered small or recognized bad if they correspond to the maximum abilities of the child. That is why, the authors of the article claim, in order to turn the results into an assessment of the student's personal achievements or failures, the concept of "quality of education" was introduced. In conclusion, they summarize that the quality of education in a secondary educational institution is determined not only by the depth and strength of knowledge, but also by the level of personal, spiritual, civic development of the student, their intelligence and culture, also, readiness to solve life problems independently and the degree of formation of key competencies.

Keywords: training, education, development, formation, upbringing, assessment, criteria, knowledge, skills, skills, professionalism.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Каримова Ирина Холовна*** **-** Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор, ноиби президент. **Суроға:** 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Айнӣ, 126. E-mail: **gumanizm@mail.ru**. Телефон: **(+992) 907 72 55 94**
Мирзоева Н.Р. **-** Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, унвонҷӯ. **Суроға:** 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Айнӣ, 126. E-mail: **golo_78@mail.ru**. Телефон: **931998000, 919655378**

Сведение об авторах: ***Каримова Ирина Холовна*** - Академии образования Таджикистана, доктор педагогических наук, профессор, вице- президент. **Адрес:** 734024, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Айни, 126. Телефон: **(+992) 907 72 55 94.** E-mail: **gumanizm@mail.ru**
Мирзоева Н.Р. - Академии образования Таджикистана, соискатель. **Адрес:** 734024, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Айни, 126. E-mail: **golo_78@mail.ru.** Телефон: **931998000, 919655378**

Information about the authors: ***Karimova Irina Kholovna*** - Academy of Education of Tajikistan, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vice President. **Address**: 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini street, 126. Phone: **(+992) 907 72 55 94.** E-mail: **gumanizm@mail.ru**
Mirzoeva N.R. - Academy of Education of Tajikistan, applicant. **Address**: 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini street, 126. E-mail: **golo_78@mail.ru.** Phone: **931998000, 919655378**

УДК: 371:574 (575.3)

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ОПТИМАЛЬНЫХ МОДЕЛЕЙ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОЙ ФУНКЦИОНАЛЬНОСТИ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СФЕРЕ БЕЗОПАСНОСТИ И ЭКОЛОГИИ

Саидзода П.Х., Шогурезов Х.А., Набиев З.А., Набиев С.О., Маджидов Т.С.
Национальный центр тестирования при Президенте Республики Таджикистан,
Технологический университет Таджикистана,
Институт водных проблем, гидроэнергетики и экологии НАНТ,
Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими

Образование в плане экологии и безопасности на современном этапе относят к статично развивающемуся компоненту в общем образовании. Выраженное кризисное состояние экологии ставит на первоочередный план необходимость вырабатывания экологического мышления и, так называемой, «экологизации» всех сфер науки, относящихся к жизнедеятельности людей. В этой связи становятся актуальными вопросы, касающиеся постоянного экологического образования, что на текущее время является приоритетным направлением в целях устойчивого развития образования в странах СНГ. Независимая Республика Таджикистан, в которой непрерывно применяется система воспитания и повышения знаний в области экологии, также не является исключением. В ней все образовательные учреждения интегрированно проводят специальные занятия, в процессе которых учащиеся получают научно-практические знания и навыки по бережному отношению к природе. Все эти факторы способствуют воспитанию у учащихся чуткого и бережного отношения к окружающей среде.

Описанное выше выдвигает проблемы электронного обучения для Таджикистана как наиболее актуальные, которые объясняются разнообразными образовательными и научно-образовательными центрами с учётом того фактора, что значительная часть населения удалена от главных и крупных научно-образовательных, а также культурных центров. Таким образом, в образовательном процессе особую роль следовало отвести на процессу формирования и развития приоритетных потребностей людей касательно выбора содержания и технологий обучающего курса.

По отношению степени изученности рассматриваемой проблемы можно отметить, что в нашей стране современное общество находится на стадии перехода к устойчивому развитию, и в силу этого в главную задачу вуза входит глубокая подготовка специалистов в области техники и технологий. Одним из основных требований к таким специалистам является достижение высокого уровня экологического мышления. Подготавливаемые вузами специалисты должны уметь осуществлять деятельность, совместимую с биосферой планеты, принимать экологически обоснованные решения и уметь создавать консенсус между человеком, техникой и природой.

Изучение данного вопроса свидетельствует о том, что успешному решению этой важной задачи могут быть противопоставлены сложившиеся образовательные традиции, например, традиции технократического характера, особенно в преподавании экологических дисциплин в технических вузах. Поэтому для преодоления указанной проблемы в систему образования следует включить дисциплины по экологии, что потребует постановку, поиск и систематизацию разработок новых методик, решений задач, а также технологических средств в отношении экологического образования. Кроме того, следует подчеркнуть, что рациональное применение, сохранность и воспроизводство природных ископаемых в современном мире с его ускоренным темпом научно-технического прогресса, бережное отношене к природным ресурсам представляет собой самую важную часть базовых знаний об экономическом развитии Таджикистана. Этот посыл четко прослеживается в обращениях к народу и высказываниях Основателя мира и согласия, Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона с целью реализации Целей Развития Тысячелетия и Целей Устойчивого Развития.

Таким образом, в условиях совершенствования системы образования и науки Таджикистана, в силу того, что проблемы экологии являются мировыми проблемами и их решение может быть достигнуто только совместными усилиями и на международном уровне, обучение основам экологии и экологическое воспитание становится одним из наиболее приоритетных направлений современного образования.

В связи с вышеизложенным, наша цель заключается в описании и раскрытии моделей образования, фундаментальных принципов касательно экологических идей в образовании природоохранного направления и экологического воспитания студентов ВУЗов Республики Таджикистан в контексте устойчивого развития, улучшения и повышения доступности, гибкого и индивидуального характера дополнительного профессионального роста в образовании посредством комплексной автоматизации.Ддля достижения этой цели в рамках данной статьи необходимо решить следующие задачи:

1. При обучении и воспитании в Республике Таджикистан основам экологии изучить теоретическую базу и научную мысль по устойчивому развитию.

2. Установить условия, замедляющие развитие образования в области экологии Республики Таджикистан.

3. Провести эксперимент для определения уровня знаний студентов технических вузов по направлению образования в области экологии в рамках устойчивого развития.

4. Оценить и провести контроль разработки способов по подготовке высококвалифицированных специалистов по направлению образования в области экологии и устойчивого развития в современных условиях Таджикистана.

5. Организовать учебные образовательные программы и методические комплексы по экологическому образованию и воспитанию рационального использования природных ресурсов.

6. Разработать и предложить модели и рекомендации с целью повышения уровня и качества знаний обучающихся посредством введения спецкурсов для будущих специалистов в

технических ВУЗах по направлению экологического образования, а затем экспериментальное подтверждение эффективности предпринятых мероприятий.

В процессе решения вышеуказанных задач авторами статьи применялись такие подходы, как:

- рассмотрение идеи взаимосвязи общества и природы, основу которой составляет концепция о единстве живой и неживой природы;

- осуществление анализа исследований по философии, технике и истории эволюций с научной точки зрения, которые в основном, рассматриваются с позиций социального и естественно-научного развития;

- рассмотрение концепции устойчивого развития общества в контексте экоэволюции в природе и обществе;

- организация системы постоянного образования в области экологии по концептуальному содержанию.

В исследовательских работах методологическую основу также составляют основные подходы к образовательному процессу, закреплённые Конституцией Республики Таджикистан (1994) и её законодательными актами в сферах образования и охраны природных ресурсов.

Наряду с этим, в статье применялись такие методы исследования, как теоретический и системный виды анализа, моделирование с применением математических выкладок. Кроме того, авторами использованы материалы наблюдений, обобщен опыт, накопленный в образовательном процессе. Авторами также выставлены оценки путём тестирования и анкетирования. Поставлен учебный эксперимент, в котором применялись методы комплексного исследования, математической обработки и статистический метод, проанализирована учебная документация, изучены творческие работы обучающихся.

Новшеством проведённого исследования является то, что:

1. Нами определён потенциал всех сфер и направлений процесса обучения и воспитания при обеспечении качества подготовки будущих специалистов к деятельности по образованию и воспитанию в сфере экологии и устойчивого развития.

2. Разработана аксиоматическая модель процесса обучения, которая основана на превентивных понятиях знаний и на базе аксиом и выведенных формул данной теории выстроен формализованный процесс проектирования обучения, применимый для различной предметной области.

3. Разработаны модели учебного процесса касательно подготовки специалистов технического профиля с экологическим уклоном на базе реализации разработанных электронных учебных планов в соответствии с образовательными программами для инженерных специальностей.

4. Предложены блок-схемы программного обеспечения с соответствующими алгоритмами, а также и инструментальными средствами для автоматизированного проектирования и менеджмента в сфере профобразования с экологическим уклоном.

5. Представлена программно-аппаратная реализация (ПАР) автоматизированной информационной системы (АИС) обеспечения учебно-методического характера. Приведены и решены задачи при помощи АИС, рекомендованы области применения АИС.

Особую роль в реализации результатов исследований играют разработанные нижеследующие результаты и индикаторы, обладающие практической ценностью:

1. На основании усовершенствованной теоретической концепции выполнены основные процедуры, относящиеся к формированию и проектированию методик индивидуальных учебных планов и программ профессиональной подготовки, а также переподготовки специалистов.

2. Выявлены и сформулированы научно-методические аспекты модернизации образования, а именно: обучение основам экологии в концепции устойчивого развития, которые основаны на комплексных экологических знаниях и навыках, а также на интегрированном подходе естественно-научных, технических, а также и гуманитарных наук, которые являются структурообразующей основой основных идей устойчивого развития.

3. Разработаны, созданы и предложены к внедрению различные программные средства для автоматизации доступа к информационной системе с совмещением учебно-методических

материалов на различных уровнях для участников процесса обучения, начиная от проектирования учебных планов и программ обучения и до окончания реализации специального обучения в разнообразных формах.

4. При внедрении АИС предложено применение технологии «пользователь-сервер» с использованием технологии DataSnap. Разработана схема взаимодействия пользовательского приложения с серверным, которая реализована с применением данной технологии.

При написании статьи мы руководствовались научно-методологическими положениями таких научных отраслей, как философия, педагогика и психология. Были проанализированы различные источники и применены методы, позволившие проверить полученные результаты. Нами выполнены анализ и обобщение накопленного опыта работы в сфере экологического образования обучающихся.

В связи с вышеизложенным в статье, для оценки разработанных выводов и рекомендаций, и их реализации выводятся нижеследующие положения, относящиеся к основным положениям, выносимым на обсуждение.

1. Осуществлён анализ научного и методологического становления и разветвления системы преподавания экологии в РТ. При этом, нами учитывалось формирование структуры экологического образования устойчивого развития, что позволило выявить преобладающие направления этой сферы, способные повысить качество и уровень знаний студентов об основных экологических ценностях, в соответствии с запросами общества, в рамках устойчивого развития.

2. Проанализированы основные идеи и концепции экологического образования, которые отображены тремя Конвенциями Рио на основе интересов устойчивого развития для усовершенствования уровня образования, который включает реализацию социально-экологических проблем современности и условия созидания с целью самореализации и развития индивидуума в остроизменяемых социальных и природных условиях.

3. Анализ содержания и структуры дисциплин, которые предусмотрены учебно-методическими комплексами с постановкой конкретных задач исследования, включающего системный подход к описанию стадий проектирования и управления образовательным процессом. Оценка важности предметов, отношений и их характеристик дисциплин, а также разработка моделей функционирования образовательного процесса.

4. Модели учебного процесса по подготовке специалистов технического профиля с экологическим уклоном на базе реализации разработанных электронных учебных планов в соответствии с образовательными программами для инженерных специальностей.

5. Разработанные блок-схемы программного обеспечения с соответствующими алгоритмами, а также инструментальными средствами для автоматизированного проектирования и менеджмента в сфере профобразования с уклоном безопасности и экологии.

Для реализации предложенных моделей следует оценить современное состояние высшего профессионального образования в Республике Таджикистан. В сложившихся условиях функционирования рыночных отношений устойчивое и неизменное, эффективное развитие системы услуг в образовании, которые оказывают высшие учебные заведения страны, становится наиважнейшей задачей и нужным элементом, для обеспечения качественного удовлетворения растущих потребностей национальной экономики, развития государства и рынка труда для подготовки высококвалифицированных специалистов.

Конечно, благосостояние любой страны в значительной степени зависит от эффективной деятельности всей системы образования. К тому же роль системы образования еще более становится ощутимой в современных условиях, в которых знания, навыки и инновации являются первостепенными источниками экономического роста государства. Опыт последних лет указывает на то, то при нынешних условиях экономики знания ориентации переместились в сторону роста качества и доступности обучения, включая высшее профессиональное образование, принимая во внимание, что ранее главной целью политики большинства мировых стран являлось достижение всеобщей грамотности населения. Такое явление объяснимо развитием и ростом экономики в глобальном масштабе, при котором эффективное управление потребует нужных качественных ресурсов - высококвалифицированных специалистов. Таких специалистов высокого качества для разных сфер экономики подготавливают высшие учебные

заведения. Понятно, что от эффективной деятельности ВУЗов зависит обеспеченность экономики высококвалифицированными специалистами, а отсюда и рост конкурентоспособности национальной экономики.

Следует отметить, что ВУЗы играют специфическую роль субъекта рынка, а именно: рынка образовательных услуг. Но также образовательным услугам свойственны особенности и некоторые черты, которые делают их отличимыми от других видов услуг.

Продукт или товар устанавливается как итог или результат человеческого труда. Термин «услуга» в подобных случаях предствляется как трудовая деятельность, которая не создает отдельный, самостоятельный продукт. Вследствие чего услуга представляет собой собственно саму трудовую деятельность, процесс, который отражает в полезном эффекте удовлетворение различных потребностей участников рынка.

Отметим лишь, что при изучении понятия «товар» нам стоит исходить из того, что сущность его интерпретации заключается в результате труда или продукта, который может удовлетворять какие-то потребности, также может быть применим для обмена.

Многими авторами научных работ под товаром понимается продукт, который имеет материальный и вещественный характер. Таким образом, в монографии «Сфера услуг: проблемы и перспективы развития» авторы предполагают, что товар «...есть материализованный, объективизированный, овеществленный и отчуждаемый от производителя результата труда» [23]. А К. Марксом отмечено, что услуга: «...особый вид потребительной стоимости, существующей в форме полезной деятельности, удовлетворяющей какие-либо потребности человека, общества. При этом она рассматривается как потребительская стоимость, потребляемая в процессе производства» [16]. Далее, можно отметить мнение широко известного специалиста в сфере маркетинга Ф. Котлера, где им услуга определена в виде «любое мероприятие или выгода, которую одна сторона может предложить другой, и которые в основном неосязаемы и не приводят к завладению чем-либо. Производство услуг может быть, а может и не быть связано с товаром в его материальном виде. Услуги неосязаемы, неотделимы от источника, непостоянны в качестве и несохраняемы» [14].

На основании анализа характеристики услуг, определялись ее специфические и особенные свойства (рис. 1).

Рис. 1. Специфические свойства услуги

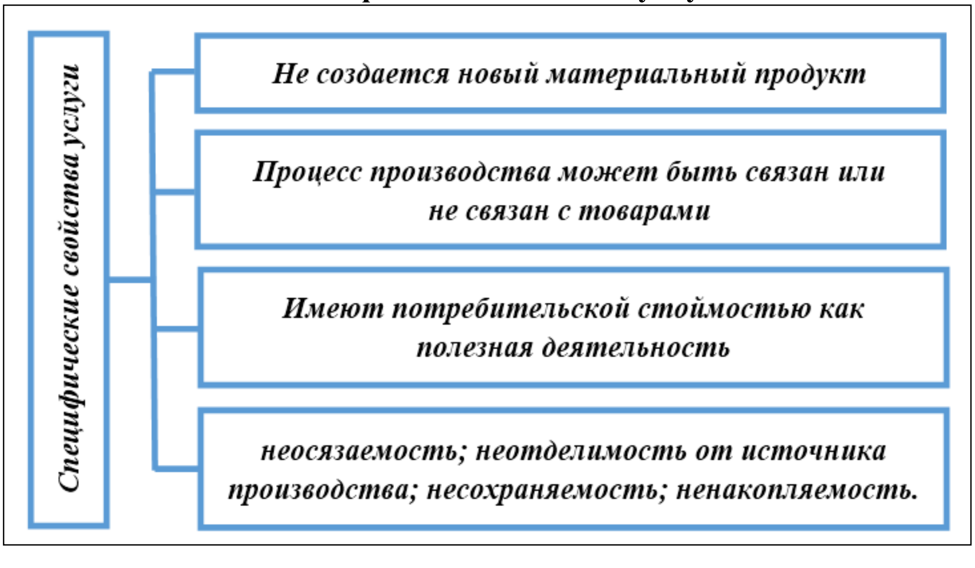

На основе этого хотелось бы подчеркнуть, что авторы данной статьи придерживаются мнения, в котором говорится следующее: «...услуга реализует полезное действие живого труда, направленное не на внешнее, по отношению к человеку, а на самого человека. Этой особенностью уже преимущественно определяется и производство, и потребление услуг» [25].

Анализ и оценка категории оказания услуг в рамках рыночных взаимоотношений свидетельствует о том, что в качестве товара признаётся такой продукт, который получает выражение в материальной или нематериальной форме, тогда как в случае с услугой она не образует новый продукт, тогда на рынок попадает сама полезность труда.

Мы считаем, что наиболее существенным и важным для понимания свойств услуги и отличия от товара показаны выводами Е.Н. Жильцова, который говорит, что «...производство услуг отличается от материально-вещественного производства значительно большей близостью к конечному потреблению благ. Более того, производство многих видов услуг совпадает во времени и пространстве с их потреблением. Оно выступает в качестве деятельности и, следовательно, не оставляет осязательности результатов» [10].

Напомним, что в плане широкого спектра услуг важное место при нынешних условиях относится к образовательным услугам, которые «обладают огромной социальной значимостью» [27].

Мы соглашаемся с тем, что методологической основой исследования сути категории «образовательная услуга» является теория трудовой стоимости, определенная К.Марксом, как теория предельной полезности и теория развития человеческого капитала.

Подробно категория «образовательная услуга» и её сущность рассмотрены в работах многих наших ученых, таких как Х.Н. Факеров, Р.К. Раджабов, Н.С. Сангинов, А. Джураева, З.Х. Кадырова, З.А. Катаева, У.М. Абдурахмонов, Ш. Кодиров, Ф.Р. Шаропов, а также зарубежных ученых и экономистов, таких, как С.А. Беляков, Е.Н. Попов, А.Н. Васильев, М.А. Лукашенко, С. Д. Еникеева, Л.С. Гребнев, Е.В. Жильцов, В.И. Ерошин, В.М. Зуев, А.П. Панкрухин, В.П. Щетинин, К. Менгер, В.В. Чекмарев и др.

Так, в исследованиях К. Менгера отмечается, что «образовательная услуга – это совокупность целесообразной деятельности, удовлетворяющей потребность субъекта в образовании и промежуточных образовательных продуктах в форме вещи, сопровождающих такую деятельность». Наряду с этим, проблема установления данного понятия встречается и в работах В.П. Щетинина. Исследователь рассматривает данное понятие в качестве образовательной услуги. В частности, он отмечает: «совокупность знаний, умений, навыков и информации для удовлетворения потребностей человека, общества и государства». А. Челенков утверждает, что образовательная услуга - это «...согласованный процесс взаимодействия, поскольку она является не только совокупностью действий (воздействий), направленных проайдером на потребителя, но и совокупностью ответных реакций потребителя на эти действия» [17; 26; 24]. М. Лукашенко дает следующее определение образовательному продукту: «...образованность индивида и промежуточный образовательный продукт как результат промежуточных этапов образовательного производства, выраженный в образовательных товарах и услугах» [15].

З.А. Катаева определяет, что «услуги в сфере образования или образо-вательные услуги - услуги, оказываемые населению образовательными учреждениями в соответствии и с уставной деятельностью, независимо от их организационно-правовых форм (государственные, негосударственные)» [13].

Согласно трактовке О.С. Табарова, «…образовательная услуга - это процесс создания и передачи требуемого объема учебной и научной информации человеку, удовлетворяющей его определенную потребность, и который формирует свой духовный облик под влиянием моральных и духовных ценностей» [23; 5].

Рассматриваем значение еще одного определения, которое выразил К.В. Величкович в виде образовательной услуги с позиции экономической категории. Согласно данному определению образовательная услуга «выражает отношения, которые складываются между ее субъектами – студентом, вузом, государством и работодателем – по поводу воспроизводства системы знаний, умений, навыков и компетенций, необходимых для нормального функционирования рабочей силы» [5].

На наш взгляд, одно из доминирующих положений в научно-практической сфере занимает позиция С.А. Зайчиковой по отношению к трактовке классификации категории образовательная услуга: «образовательные услуги – это система знаний, умений и навыков, которые используются в целях удовлетворения потребностей индивида, общества и государства и направлены на приращение человеческого капитала» [11]. Ею к главным целям образовательной услуги относены укрепление потенциала человеческого ресурса и удовлетворение нужд личности, общества и государства. Ею также отмечено, что человеческий капитал относится к наиважнейшему фактору стабильного и поступательного экономического

роста государства.

В своих исследованиях многими учеными [6] охарактеризована образовательная услуга как общественное благо. Но следует сказать, что общественными в экономической науке определяются такие блага, которым свойственны 2 черты – неисключаемость и неконкурентность. На наш взгляд, для определения образовательных услуг свойство «неисключаемости» не имеет место, т.к. на практике, как правило, исключает проявление определенных индивидов из потребления услуг в сфере образования.

Известным ученым-экономистом из Голландии Марком Блаугом в своем научном трактате «Экономическая мысль в ретроспективе» образовательные услуги определены в виде квазиобщественных. Он трактует, что «не все выгоды образования достаются только тем, кто за них заплатил, а также невозможно целиком отстранить менее образованных людей от выгод, создаваемых более образованными, и попытка производить его посредством рыночного механизма вполне могла бы привести к недоинвестированию в образование».

Распростанены позиции учёных [4; 12], которые считают, что образовательные услуги, которые предоставляются на платной основе, можно считать как рыночные, а бесплатные рассматривать как нерыночные. Но здесь имеет место факт купли-продажи образовательных услуг в обоих случаях – как в платном, так и в бесплатном образовании.

Итак, понимание сочетания «образовательные услуги» в наше время расширило свои рамки за счёт новых специфических оттенков. В результате научного исследования данного понятия отстаивается точка зрения о том, что образовательными услугами считаются общие параметры, характерные для всех видов услуг. Относительно образовательных услуг исследователь высказывает следующее мнение: «...возможность потребления услуги только в процессе ее оказания, неэквивалентность услуги и результата ее потребления, творческое содержание процесса потребления, возможность коллективного потребления, способность изменять потребителя, эридитарность (отсроченность эффекта)».

Одновременно с этим, по мнению автора С.А. Белякова, «услуги в сфере образования не имеют каких-либо специфических особенностей по отношению к другим услугам, а основные отличия имеют количественный характер» [21; 3].

В отличие от предыдущего исследователя, С.Д. Еникеева придерживается мнения о том, что образовательные услуги имеют свою характерную специфику. Эти услуги зависят от специфики образования как экономической области со своей социальной ролью. Кроме того, С.Д. Еникеева утверждает, что к таким особенностям принадлежит «социальная значимость; крупномасштабность; уникальность сферы образования; дифференциация образовательных услуг по видам подготовки; специфика государственного регулирования в сфере образования, определяющая особенности образовательных услуг».

По нашему мнению, для услуг в сфере образования характерны общие особенности, имеющиеся во всех видах услуг. Однако наряду с этим, для них свойственны и специфические особенности, отличающие их от других разновидностей услуг. Как объект рынка образовательных услуг «образовательные услуги» содержат свою специфику:

1. Растущая социальная значимость, а также и ценность образовательных услуг.

2. Приведение работников (специалистов) к международным рынкам труда.

3. Образовательные услуги переходят к одной из важных категорий средств социальной защиты.

4. Взаимосвязь результатов касательно эффективности образовательных услуг от потребителей услуг. Данная специфическая особенность устанавливается в зависимости от того, интерпретация информации, полученной в образовательном процессе различными потребителями, будет разной, и указывает на то, что итог или результат зависит от самого потребителя во многом.

Еще характерной особенностью образовательных услуг является невозможность их существования, а также отдельного хранения от носителя. Образовательные услуги не представляются возможным для складирования, при этом дожидаясь роста уровня спроса [8].

Неотделимость услуг сферы образования от своего источника можно представить както, что образовательные услуги прикреплены к субъектам, оказывающих их, т.е. профессорско-преподавательский состав, материально-техническая база ВУЗа, а также иным родам ресурсов.

Неспособность к хранению образовательных услуг может проявляться двойственно, в этом смысле для данного свойства интересным является мнение А.П. Панкрухина, который пишет, что «… с одной стороны, невозможно заготовить услуги в полном объеме заранее и складировать их как материальный товар в ожидании повышения спроса» [18]. К данной особенности можно отнести подход Н.А. Баранника, который предлагает характерные свойства услуг в сфере образования, приведенные на рис. 2 [18; 1].

Важным аспектом при изучении сферы образовательных услуг является установление субъектов в данном сегменте рынка, производителей аналогичных услуг, и особенно роли потребителей. Итак, О.В. Сагинова в своих исследовательских работах вычленяет такие группы потребителей в сфере образовательных услуг: покупатель, непосредственно потребитель и клиент [20].Дадим определения этим группам.

Покупатель – это в первую очередь тот, кто принимает решение о покупке услуги образования, он и платит стоимость услуг (отметим, в роли покупателей служат родители, сами обучающиеся, учреждения и организации могут оплачивать обучение своих потенциальных сотрудников, а также государство, обеспечивающее в определенных ситуациях обучение студентов на бюджетной основе).

Потребитель – это непосредственный получатель образовательных услуг (здесь в системе высшего образования - студенты, магистранты и другие обучающиеся).

Клиент – это наиболее широкое понятие, оно содержит в себе всех потенциальных потребителей и покупателей касательно услуг в области высшего образования, кроме того, включает и другие структуры, которые так или иначе заинтересованы в работе высших учебных заведений (например, Агентство по трудоустройству, также разные фонды или поставщики учебных источников; учреждения или организации, которые нанимают к себе выпускников ВУЗов).

Рис. 2. Особенности услуг в образовательной сфере

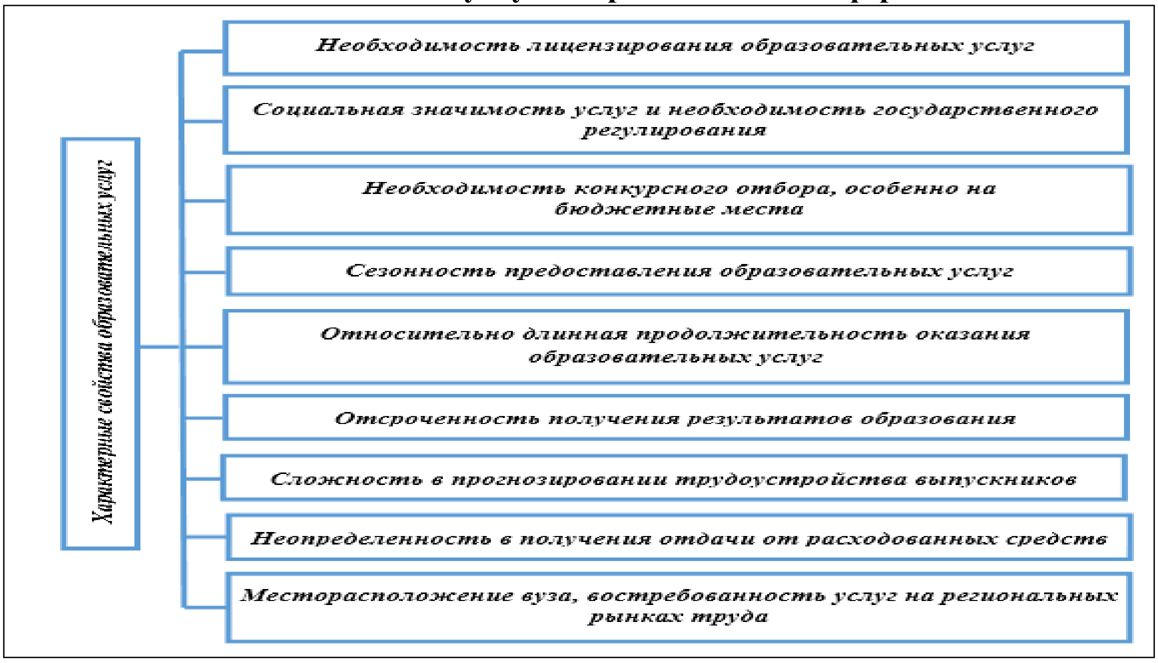

Составлено автором

Таким образом, изложенные выше положения позволяют предложить такую схему главных элементов рынка образовательных услуг в сфере высшего образования, которая приведена на рис. 3.

Рис. 3. Структурообразующие механизмы рынка услуг в сфере высшего профессионального образования

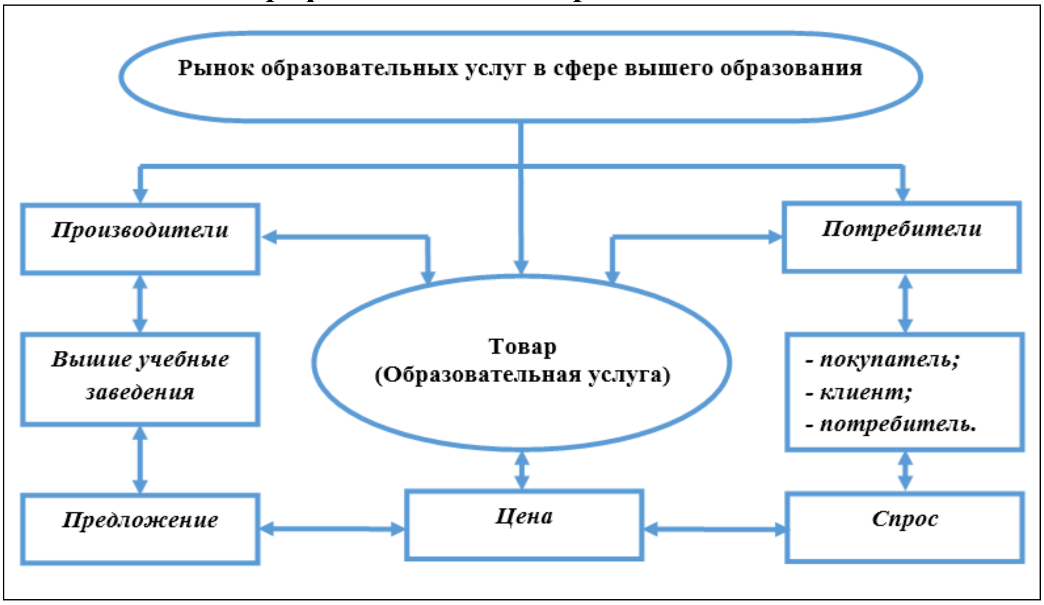

Составлено автором

Развитие на современном этапе потребует от специалистов навыков не только необходимых, но и знаний, опыта и умения в конкретной области деятельности, а также и творческого мышления, способности разрешить какие-либо проблемные или конфликтные ситуации, проанализировать и дать прогноз социально-экономическим процессам. Это сводится к тому, что давний подход при рассмотрении людей в качестве рабочей силы теперь потерял свои позиции. Так, на первый план в развитых странах вышел интеллектуальный потенциал для общества. В связи с данным утверждением, еще в XVII в. У. Петти была предпринята попытка при оценке денежной стоимости производительных свойств индивида, считая, что «...ценность основной массы людей, равна двадцатикратному годовому доходу, который они приносят» [19; 2; 7; 2].Согласно высказыванию Г. Беккера, «… человеческий капитал формируется за счет инвестиций (долгосрочных вложений капитала) в человека путем затрат на образование и подготовку рабочей силы на производстве, расходов на охрану здоровья, миграцию и поиски информации о ценах и доходах».

Другой автор – Л. Туроу утверждает, что в современной экономике особую роль несет в себе концепция «человеческого капитала». При этом представление человеческого потенциала рассматривается как источник знаний, определенных способностей и мотиваций, воздействующих на рост производительности труда и соответствующих доходов. Эти представления стали предпосылками для последующих исследований в этой сфере.

В настоящих условиях современности проявляется зависимость цивилизации от определенных способностей и качеств людей, которые усваиваются и закладываются на разных уровнях образования. Из-за этого потенциал для устойчивого развития экономики мира, гарантийного предотвращения кризисов, конфликтов, которые весьма характерны в настоящее время в развитии человечества, чрезвычайно связан с уровнем образования всех членов общества. А значит, что согласно теории человеческого капитала, образование в целом, и особенно высшее, на сегодняшний день необходимо рассматривать как важнейший ресурс стабильного и поступательного экономического роста в отдельно взятых странах, а также борьбы с безработицей.При изучении услуг в сфере образования с позиции процессного подхода стало очевидным, что исходным элементом является потребность в определенных знаниях и специальных профессиональных навыках (например, приобретение высшего профессионального образования), целью которых является предложение качественной рабочей силы на современный рынок труда. Отсюда следует, что в системе высшего профессионального образования выходным элементом процесса производства в сфере образовательных услуг является выпускник - специалист (рис. 4) [9].Необходимо отметить, что в ответ на спрос на рынке труда в ВУЗах, обычно появляются новые виды услуг, проявляющиеся в форме

конкретных образовательных программ. Примером служит развитие информационно-коммуникационных технологий, которое вывело на рынок образовательных услуг такие новшества, как программы «дистанционного обучения» (ДО). При этом, высшие учебные заведения предлагают на рынке образовательных услуг программы, в виде особого продукта, например, в форме разнообразных образовательных программ.

Рис. 4. Процесс получения качественного образования

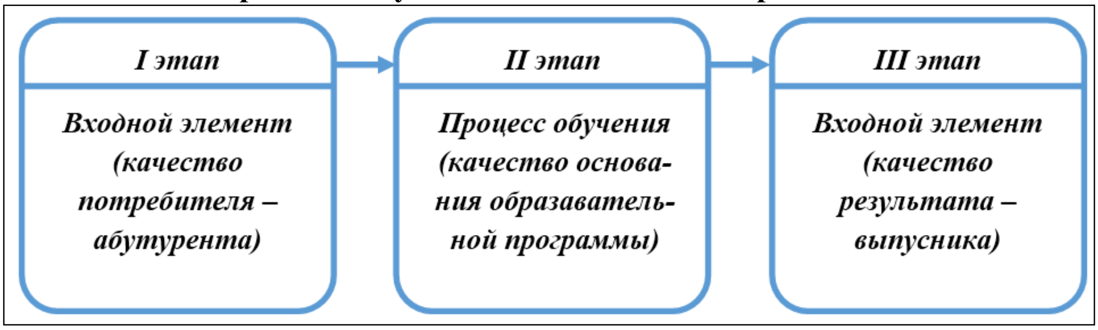

Подводя итог рассматриваемого в рамках данной статьи вопроса, следует отметить, что услуги в сфере образования направлены на обучение и воспитание общественной и гражданской ответственности обучающихся. Это подразумевает активизацию процесса финансирования в высшее образование из средств бюджета государства. При этом следует сконцентрировать внимание на использовании самых новых, основанных на научных достижениях отечественных и зарубежных учёных инструментов и рычагов управления, не выпуская из поля зрения также и рыночные механизмы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баранник Н.А. Маркетинг образовательных услуг: базовые понятия / Н.А. Баранник. [Электронный ресурс]. URL: http://www,aha. пд/~оао/316.Ьт
2. Беккер Г. Человеческий капитал (главы из книги) / Г. Беккер // США: ЭПИ. - 1993. -№11.
3. Беляков С.А. Лекции по экономике образования / С.А. Беляков. -М.: МАКС Пресс, 2007. -С.40.
4. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг. -М.: Дело, 1994. -720 с.
5. Величкович К.В. Экономическое содержание образовательной услуги - сравнительный анализ концептуальных подходов / К.В. Величкович // Весшк Беларускага дзяржаунага ушверсггэта. Сер. 3: Пстория. Фiласофiя. Пшхалопя. Палггалопя. Сацыялопя. Эканомша. Права. - 2007. -№3. -С.79-84.
6. Гневашева, В.А. Образование как фактор производства в информационном обществе / В.А. Гневашева // Вестник высшей школы. - 2009. -№4. -С.11/
7. Дятлов С.А. Основы теории человеческого капитала / С.А. Дятлов. -С.-Пб., 1994. -С.76.
8. Еникеева, С.Д. Рынок образовательных услуг и методы его регулирования / С.Д. Еникеева. -М.: МАКС Пресс, 2011. -С.7.
9. Ерошин В.И. Современная ситуация в образовании / В.И. Ерошин // Педагогика. - 1996. -№5.; Жильцов Е.Н. Коммерциализация высшего образования в России / Е.Н. Жильцов, В.М. Зуев, Р.Л. Колосова // Вестник Московского университета. Сер. 6. Экономика. - 1993. -№6.
10. Жильцов Е.Н. Особенности труда специалистов сферы услуг / Е.Н. Жильцов // Сфера услуг: проблемы обеспечения кадрами. Сб. науч. тр. НИИВО. -М.: НИИВО, 1992. -С.7.
11. Зайчикова С.А. Стратегия маркетинга вуза в системе открытого образования: дис. ...канд. экон. наук / С.А. Зайчикова. - 2005. -С.14.
12. Ильинский И. Об экономической природе современного отечественного образования / И. Ильинский // Высшее образование в России. - 2004. -№9. -С.39-52; Колесов В. Рынок образовательных услуг и ценности образования (между ВТО и Болонским процессом) / В. Колесов // Высшее образование в России. – 2006. -№2. -С.3-8; Попов Е. Услуги образования и рынок / Е. Попов // Российский экономический журнал. - 1992. -№2. -С.43-49.
13. Катаева З.А. Организационно-экономические основы формирова-ния и развития рынка образовательных услуг в Республике Таджикистан: автореф. дисс. ... канд. эк. наук:08.00.05 / ЗА. Катаева. -Душанбе, 2006. -С.11.
14. Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер. -СПб: АО Коруна, 1994. -С. 60-61.
15. Лукашенко М. Высшее учебное заведение на рынке образовательных услуг: актуальные проблемы управления / М. Лукашенко. -М.: Маркет ДС, 2012. -С.45.
16. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. -2-е изд. -Т. 26. -С. 243.
17. Менгер К. Основания политической экономии / К. Менгер. -М.: Экономика, 1992. -С.201-202.
18. Панкрухин А.П. Образовательные услуги: точка зрения маркетолога / А.П. Панкрухин // Alma mater. - 1997. -№3. -С.28.
19. Петти У. Трактат о налогах и сборах. /Экономическая библиотека. [Электронный ресурс]. URL: http://e2000.kyiv.org

20. Сагинова О.В. Маркетинг образовательных услуг / О.В. Сагинова // Маркетинг в России за рубежом. - 1999.
21. Скоробогатова Ю.А. Об определении понятия «образовательная услуга» / Ю.А. Скоробогатова // Известия Иркутской государственной экономической академии. - 2010. -№5. -С.254-257.
22. Сфера услуг: проблемы и перспективы развития. -М.: Вега Интеллект XXI, 2001. -Т.3. -С.57.
23. Табаров О.С. Проблемы обеспечения экономической безопасности рынка образовательных услуг: автореф. дис. ... канд. эк. наук: 08.00.05 / О.С. Табаров. -Душанбе, 2010. -С.10.
24. Челенков А. Конкурентоспособность на рынках интеллектуального сервиса / А. Челенков, М. Орлова // Маркетинг. - 2012. -№5. -С.91-105.
25. Щетинин В.П. Экономика образования / В.П. Щетинин, Н.А. Хроменков, Б.С. Рябушкин. -М.: РЦЭО МПУ, 1995. –С.50.
26. Щетинин В.П. Экономика образования: Учебное пособие / В.П. Щетинин, И.А. Хроменков, Б.С. Рябушкин. -М.: Российское педагогическое агентство, 1998.
27. Экономика образования: образовательная услуга: учебное пособие / Сост.: Е.Б. Манузина, О.В. Мельникова, Л.Г. Миляева, Л.А. Мокрецова. -Бийск: ФГБОУ ВПО Алтайская гос. академия образования им. В.М. Шукшина, 2014. -С.5.
28. [Электронный ресурс]. http://www.nihe.bsu.by/images/ehea/Praga_2001.pdf
29. [Электронный ресурс]. https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/045/84/IMG/NR004584.pdf?OpenElement

РОҲҲОИ КОНСЕПТУАЛИИ МУАЙЯН НАМУДАНИ МОДЕЛҲОИ ОПТИМАЛӢ ДАР ТАЪМИНИ ФАЪОЛИЯТИ УСТУВОРИ НИЗОМИ МАКТАБҲОИ ОЛӢ ДАР СОҲАИ БЕХАТАРӢ ВА ЭКОЛОГИЯ

Дар мақола масоили характерноки консептуалӣ оид ба созмон додани моделҳои оптималӣ, ки фаъолияти устувори раванди таълимро дар системаи макотиби олӣ дар мисоли барномаи дарсии ихтисоси «Муҳандис-эколог», таъмин менамоянд ва аз ҷониби Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таърихи 01.08.2018 с. тасдиқ шудааст, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Муайян карда шудааст, ки масоилҳое, ки ба таълими муттасили экологӣ дахл доранд, дар ҳоли ҳозир бо мақсади ҳадафҳои рушди устувор (ҲРУ)-и маориф дар мамолики ИДМ масоили ҳалталаб ба шумор мераванд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар он системаи бемайлони тарбия ва маърифати экологӣ тарҳрезӣ шудааст, дар муассисаҳои гуногуни таълимӣ ба синергизми дарсҳои махсусгардонидашуда, донишҳои илмӣ-амалӣ бо таҷрибаи тарбиявии арзишӣ, фаъолият ва рафтори мақсаднок нигаронида шудааст. Муайян карда шуд, ки маълумотҳои экологӣ ва раванди тарбиявӣ дар нақшаи экологӣ дар шароити кунунии навсозии системаи маориф ва илм, аз сабаби он ки масъалаҳои экологӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ баррасӣ мешаванд, афзалиятнок мегарданд, ҳалли масъалаҳо дар сатҳи байналмилалӣ ба даст оварда мешавад. Аз ин рӯ, моделҳои гуногуни таълим дар асоси принсипҳои асосии ғояҳои экологӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва тарбияи экологии донишҷӯёни мактабҳои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи рушди устувор (РУ) пешниҳод карда мешаванд, ки ба такмил ва афзоиши дастрасӣ, хусусияти фасеҳ ва инфиродии рушди иловагии касбӣ дар соҳаи таълим тавассути автоматикунонии комплексӣ бо назардошти механизмҳои таҳияшудаи бозори хизматрасонии таълимӣ асос ёфтаанд.

Калидвожаҳо: бехатарӣ, экология, модел, равишҳои консептуалӣ, равандҳои таълимӣ, устувории фаъолият, модулҳои таълимӣ.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ОПТИМАЛЬНЫХ МОДЕЛЕЙ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОЙ ФУНКЦИОНАЛЬНОСТИ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СФЕРЕ БЕЗОПАСНОСТИ И ЭКОЛОГИИ

В статье приведены проблемы концептуального характера относительно создания оптимальных моделей, которые должны обеспечивать устойчивое функционирование учебного процесса в системе высшего профессионального образования на примере учебной программы специальности «Инженер-эколог», утверждённой Министром образования и науки РТ от 01.08.2018 года. Установлено, что становятся актуальными вопросы, касающиеся постоянного экологического образования, что на текущее время является приоритетным направлением в целях устойчивого развития (ЦУР) образования в странах СНГ. Уточнено, что не исключение и суверенный Таджикистан, где внедрена система постоянного воспитания и повышения знаний в области экологии, которая интегрирует образовательные учреждения всех уровней и направлена на синергизм специализированных занятий, научно-практических знаний и приобретенных навыков с воспитанием ценностных ориентаций, целевых занятий и поведения.Определено, что обучение основам экологии, процесс воспитания в экологическом плане при сложившихся условиях модернизации системы образования и науки выходит на приоритетное место вследствие того, что экологические вопросы рассматриваются на глобальном уровне, решения могут быть достигнуты совместными усилиями на международном уровне. Поэтому и предлагаются различные модели образования на основе фундаментальных принципов экологических идей в образовании природоохранного направления и экологического воспитании студентов ВУЗов Республики Таджикистан в контексте устойчивого развития (УР), улучшения и повышения доступности, гибкого и индивидуального характера дополнительного профессионального роста в образовании посредством комплексной автоматизации с учётом разработанных механизмов рынка образовательных услуг.

Ключевые слова: безопасность, экология, модель, концептуальные подходы, учебный процесс, устойчивое функционирование, учебно-образовательные модули.

CONCEPTUAL APPROACHES TO DEFINITION OF OPTIMAL MODELS FOR PROVIDING STABLE FUNCTIONING OF THE HIGHER SYSTEM PROFESSIONAL EDUCATION IN THE SPHERE OF SAFETY AND ECOLOGY

The article discusses problems of a conceptual nature regarding the creation of optimal models that ensure the sustainable functioning of the educational process in the system of higher professional education on the example of the curriculum for the specialty "Environmental Engineer", approved by the Minister of Education and Science of the Republic of Tajikistan on 08/01/2018.It has been established that the issues related to permanent environmental education are becoming topical. It was clarified that sovereign Tajikistan is no exception, where a system of permanent environmental education and training has been introduced, which integrates educational institutions of all levels and is aimed at synergy of training sessions, scientific and practical knowledge and acquired skills with the development of value orientations, target lessons and behavior.It has been determined that environmental education and the process of upbringing in the environmental plan, under difficult conditions of modernization of the education system and science, comes to a priority of global decision at the international level, that environmental solutions can be achieved by joint decisions at the international level. Improving and ensuring the availability, flexible and sustainable nature of the additional nature of professional growth in the Republic of Tajikistan in the context of individual development (SD). Education through complex automation, taking into account the developed mechanisms of the educational services market.

Keywords: safety, ecology, model, conceptual approaches, educational process, sustainable functioning, educational and training modules.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Саидзода Парвиз Ҳамро*** – сардори раёсати Маркази миллии тестии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. **Суроға**: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 192. E-mail: **parviz74@bk.ru**. Телефон: **918-74-86-14**

Шогурезов Худоёр Ашулиевич – Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, сардори маркази мушоваратӣ-бақайдгирии системаи кредитии маълумот. **Суроға**: 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Н. Қарабаев, 63/3. E-mail: **khudoer@mail.ru**. Телефон: **919-75-07-84**

Набиев Зоҳир Аҳмадович –Институти масъалаҳои об, гидроэнергетика ва экологияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, унвонҷӯ. **Суроға**: 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Айнӣ, 14А. E-mail: **zohir-92@bk.ru**. Телефон: **90-929-63-29**

Набиев Сироҷиддин Остонович – Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ, номзади илмҳои техникӣ, дотсенти кафедраи автоматикунонии системаҳои идораи равандҳои технологӣ. **Суроға**: 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи академикҳо Раҷабовҳо, 10А. E-mail: **nabiev@tarena.tj**. Телефон: **93-579-88-75**

Маҷидов Тоҳир Саидович **-** Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ, номзади илмҳои техникӣ, дотсент. **Суроға**: 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи академикҳо Раҷабовҳо, 10А. E-mail: mr.majidov@mail.ru. Телефон: **93-586-13-67**

Сведение об авторах: ***Саидзода Парвиз Хамро*** – начальник управления при Национальном центре тестирования при Президенте Республики Таджикистан, соискатель института водных проблем, гидроэнергетики и экологии НАН Таджикистана. **Адрес**: 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 192. E-mail: **parviz74@bk.ru**. Телефон: **918-74-86-14**

Шогурезов Худоёр Ашулиевич – Технологический университет Таджикистана, начальник консультативно-регистрационного центра кредитной системы образования. **Адрес**: 734061, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Н. Карабаева, 63/3. Телефон: **919-75-07-84**. E-mail: **khudoer@mail.ru**

Набиев Зохир Ахмадович – Институт водных проблем, гидроэнергетики и экологии Национальной академии наук Таджикистана, соискатель. **Адрес**: 734042, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Айни, 14А. E-mail: **zohir-92@bk.ru**. Телефон: **90-929-63-29**

Набиев Сироджиддин Остонович – Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими, кандидат технических наук, доцент кафедры автоматизированные системы управления технологическими процессами. **Адрес**: 734042, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица академиков Раджабовых, 10А. E-mail: **nabiev@tarena.tj**. Телефон: **93-579-88-75**

Маджидов Тохир Саидович – Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими, кандидат технических наук, доцент. **Адрес**: 734042, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица академиков Раджабовых, 10А. E-mail: **mr.majidov@mail.ru**. Телефон: **93-586-13-67**

Information about the authors: ***Saidzoda Parviz Khamro* -** Head of Department at the National Testing Center under the President of the Republic of Tajikistan, applicant for the Institute of Water Problems, Hydropower and Ecology of the National Academy of Sciences of Tajikistan. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 192. E-mail: **parviz74@bk.ru.** Phone**: 918-74-86-14**

***Shogurezov Khudoyor Ashulievich* -** Technological University of Tajikistan, head of the consultative and registration center of the credit system of education. **Address:** 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, N. Karabaev street, 63/3. Phone: **919-75-07-84.** E-mail: **khudoer@mail.ru**

***Nabiev Zohir Akhmadovich* -** Institute of Water Problems, Hydropower and Ecology of the National Academy of Sciences of Tajikistan, applicant. **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini street, 14A. E-mail: **zohir-92@bk.ru.** Phone**: 90-929-63-29**

***Nabiev Sirojiddin Ostonovich* -** Tajik Technical University named after Academician M.S. Osimi, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Automated Process Control Systems. **Address:** 734042, Republic of

Tajikistan, Dushanbe, Academician Radjabov street, 10A. E-mail: **nabiev@tarena.tj.** Phone**: 93-579-88-*75***
Majidov Tokhir Saidovich **-** Tajik Technical University named after Academician M.S. Osimi, candidate of technical sciences, associate professor. **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Academician Radjabov street, 10A. E-mail: **mr.majidov@mail.ru.** Phone**: 93-586-13-67**

УДК: 371.1

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ СРЕДСТВАМИ МАТЕРИАЛОВ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ХАРАКТЕРА

Худойбердиева М.З.
Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова

Методика подготовки, исправления и анализа студенческих высказываний на патриотические темы подчиняется общим для методики изложений и сочинений требованиям. Однако одно из них приобретает особое значение, что объясняется спецификой тематики рассматриваемых высказываний. Это - требование о предоставлении учащимся самостоятельности в раскрытии темы сочинения. Именно поэтому тема высказывания должна быть посильной для студентов и с точки зрения вопроса, который предстоит разрешить в сочинении, и с точки зрения тех коммуникативных умений, которых оно требует. Нецелесообразно навязывать студентам содержание предстоящей работы, своё отношение к предмету высказывания и т. д. Вступительное слово преподавателя, анализ темы высказывания, обсуждение возможных подходов к раскрытию темы, композиционной формы высказывания должны помочь студентам в самостоятельной разработке темы, в определении своего замысла сочинения. Поэтому крайне нежелательно коллективно разрабатывать содержание высказывания, знакомить студентов с образцовым сочинением на предложенную тему (в подобных случаях лучше использовать образцы сочинений на аналогичную по сложности тему.) Важно помнить, что воспитательный эффект изложений и сочинений зависит от многих факторов педагогического и методического характера: от того, как студенты контактируют с преподавателем, от его деликатности и уважения к юным авторам, от методики подготовительной работы к изложениям и сочинениям и методики их анализа, от того, как преподаватель предупредить типичные для подготавливаемых высказываний недочёты и ошибки.

Остановимся на некоторых, наиболее важных, с нашей точки зрения, вопросах методики высказываний на патриотические темы.

1. **Постановка темы высказывания.** Конечно, прежде чем предложить студентам ту или иную тему, преподаватель тоже взвешивает её удельный вес. Но одного этого недостаточно. Нужно, чтобы темы рассматриваемых нами высказываний, как и любых других, были посильными, доступными; ясными, понятными; интересными.

Для того чтобы реализовать указанные выше требования, преподаватель должен хорошо изучить студентов, знать их возможности, интересы и склонности. Не менее важно предлагать студентам большой и разнообразный выбор тем.

Особенно важно предоставлять студентам известную свободу в выборе темы сочинения патриотического характера. Если студент выберет тему, к которой у него «лежит душа» и к раскрытию которой он больше подготовлен, это, несомненно, благотворно отразится на содержательности и эмоциональности высказывания. Для выбора могут предлагаться:

а) разные по предмету высказывания темы, например: «Спасибо за чистое небо», «С чего начинается Родина»;

б) разные по широте, направленности и по выразительности темы при одном и том же предмете высказывания. Например, все приведённые ниже темы о Родине, но различаются они той основной мыслью, которую требуется раскрыть в сочинении в соответствии с формулировкой темы: «Я с гордостью смотрю на Родину свою» (В. Гусев), «Я люблю тебя, моя Родина», «Прекраснее Родины нет ничего!»;(Л. Хаустов).

2. Вступительное слово преподавателя. Смысл вступительного слова в том, чтобы создать у студентов эмоциональный настрой и уточнить стоящую перед ними задачу. С этой

целью используются стихи, живопись, музыка-всё, что помогает вызвать у детей определённое отношение к предмету высказывания, к теме предстоящего сочинения.

3. Беседа. Беседа на этапе подготовки к сочинению на патриотические темы может включать: а) анализ темы высказывания; б) выяснение существа понятий, важных для раскрытия темы сочинения; в) обсуждение материала, собранного студентами во время экскурсии или в процессе ознакомления с литературой; г) обсуждение вопросов, связанных с композицией предстоящего сочинения.

Анализ темы сочинения предполагает постановку преподавателем двух таких вопросов: «О чём вы будете писать в сочинении на данную тему?», «Что вы будете утверждать, доказывать в этом сочинении?» Этот анализ предполагает вычленение в формулировке темы слов, содержащих ответ на поставленные вопросы (если разумеется, эти слова есть в темке высказывания).

Эти же вопросы студент ставит перед собой, самостоятельно анализируя тему предстоящего высказывания: «О чём я буду писать?», «Что я буду утверждать в данном сочинении?»

От анализа темы сочинения легко перейти к выяснению существа понятий, имеющих принципиальное значение для раскрытия темы высказывания. Опыт показал, что в процессе подготовки может быть разъяснено два три понятия-центральных, ключевых для данной темы. Опыт показал также, что студенты лучше усваивают эти «проблемные» понятия, если преподаватель с самого начала привлекает к ним внимание, предлагая объяснить значения слов, называющих эти понятия. Постановка вопросов типа «How do you understand the word Motherland», «Как вы понимаете слова родной край?», «What is tradition», «Что такое традиция?»-хорошее начало для такой беседы.

Выслушав студентов, преподаватель вносит в их ответы необходимые уточнения и дополнения.

В целом ряде случаев для уточнения ответов на поставленные вопросы достаточно обратиться к толковому словарю. Следовательно, в сочинении должна пойти речь об опытных, проявивших себя с самой лучшей стороны работниках умственного или физического труда (при этом совсем не обязательно писать о многих-можно рассказать об одном, хорошо известном авторе-дедушке, матери, соседе и т. д.) [7,с.18].

Однако во многих случаях краткое определение значения слова по толковому словарю не раскрывает существа понятия, так как от «словаря нельзя требовать сведений для всестороннего знакомства с самим предметом». Так, например, обращение к толковому словарю покажет, что счастье-это: «1. Чувство и состояние полного и высшего удовлетворения; 2. Успех, удача». Понятно, что это толкование слова в его первом значении надо иметь в виду, размышляя над темой сочинения «Что такое счастье», но этого толкования явно недостаточно. Очевидно в сочинении нужно раскрыть своё понимание этого чувства, показать, в каких случаях люди испытывают это чувство полного удовлетворения, высказать свое отношение к проблеме счастья. Последнее необходимо, хотя в приведённой выше формулировке темы и отсутствуют слова типа «Что я думаю о том» (что такое счастье), «Моё мнение о том» (что такое счастье) и т. п. Понятно, что когда подобные слова и выражения, включающие личные и притяжательные местоимения я, ты (вы), мой, твой (ваш) и т. п., имеются в формулировке темы сочинения, высказать своё понимание существа проблемы, своё отношение к поставленному вопросу тем более необходимо. Кроме того, в некоторых случаях нужно ограничить, уточнить объём понятия. Так, например, в сочинении на тему «Я люблю тебя, край мой родимый…» понятие «край мой родимый», «my lovely hometown» каждый пишущий будет определять применительно к себе не только в географическом смысле, но, главное, в смысле объёма понятия: природа; люди; то, что создано руками человека [8,с.19].

Предлагая сочинения на патриотические темы, преподаватель может обратить внимание студентов на те центральные понятия, смысл которых нужно хорошо уяснить для себя, прежде чем писать сочинение или эссе. Он может организовать обсуждение различных точек зрения и даже высказать свою (если умеет делать это тактично), но не должен навязывать своим студентам чужих взглядов, своего мнения в том числе. Главное, чтобы студенты искали ответы на поставленные вопросы самостоятельно. Пусть посмотрят книги, расспросят старших,

поспорят друг с другом, поищут в интернете. Преподаватель должен руководить студентами, но не думать за них. В конце концов преподавателю важно знать, в чём видят счастье (смысл жизни и т. д.) его студенты - что и как они думают об этом сами на уровне своего возраста, своего житейского опыта. Это можно узнать из эссе студентов, написанных в полной мере самостоятельно. И если потребуется, организовать обсуждение некоторых важных в воспитательном отношении вопросов при анализе сочинений, на специальных собраниях, дебатах, дискуссиях, провести беседу с группами студентов или даже с отдельно взятыми студентами, организовать диспут, тренинги, семинары, zoom - мероприятия.

Есть и другая возможность узнать точку зрения авторов будущего сочинения по тому или иному вопросу-провести опрос в форме анкеты до занятия подготовки к сочинению и эссе. Эта анкета портфолио позволит выяснить, в какой мере готовы студенты к предстоящему высказыванию, что именно следует обсудить во время беседы на занятиях. Например, готовя студентов к сочинению на тему «Кого я считаю героем нашего времени», «Who is the hero of our time?», мы просим студентов ответить на следующие вопросы [4,с.9]:

1. Кого вы считаете героем нашего времени?

-Who is hero of our time?

2.Что вы больше всего цените в людях?

-What do you most value in people?

3. Что вы больше всего цените в жизни?

-What do you value most in life?

Зная подготовленность группы и учитывая данные анкеты (если она была предложена детям), преподаватель сможет определить, нужно ли обсуждать со студентами собранные материалы, те фактические данные, которыми они собираются воспользоваться в своих эссе. В группах, где студенты не овладели умением собирать и систематизировать материал, и в курсах со слабой речевой подготовкой такие обсуждения полезны. «Какие факты вы собираетесь использовать для подтверждения (раскрытия, доказательства, обоснования) такой-то мысли (тезиса, аргумента и т. п.)», «Какой материал дала вам прочитанная литература?», «Какие наблюдения, проведённые во время экскурсии, помогут вам раскрыть основную мысль эссе (тезис, доказательство)?» -вопросы подобного типа активизируют память учащихся и обращают их внимание на разные источники получения информации.

Обсуждение собранных материалов покажет, какой тип материалов целесообразно использовать. Студенты должны знать, что в отборе и подаче (расположении, последовательности преподнесения) материала проявляется их самостоятельность, их подход к раскрытию темы, поэтому они должны искать «свой» материал, «свои» факты. И было бы крайне нежелательно лишать их этой возможности. Следует направить студентов на самостоятельные поиски, указав литературу или, если есть возможность, назвав героев, которые живут рядом и славные дела которых действительно заслуживают внимания.

И наконец, предметом беседы может быть вопрос о композиционной форме высказывания, его начале, концовке и эпиграфе. Смысл и этой части беседы в том, чтобы пробудить в студентах творческое начало, желание найти «своё» «their own» вступление «свой» эпиграф, «свою» форму эссе. Так, предлагая тему «I am fond of you, my lovely Dushanbe», преподаватель учтёт, что она достаточно конкретна и определённа (по своей формулировке), близка и понятна студентам первого курса. Вместе с тем она может быть раскрыта по-разному. И об этом надо сказать студентам: «Вы можете раскрыть эту тему в любой композиционной форме: можете написать рассуждение, повествование, описание, можете сочетать эти типы высказываний. Очень важно придумать интересное начало, не забыть о концовке эссе, попытаться прояснить его основную мысль эпиграфом».

Студенты - первокурсники, где указанная тема была предложена для устного эссе, самым различным образом построили высказывания. Так, например, некоторые студенты строили своё высказывание как рассуждение с элементами описания: «Я люблю тебя, Душанбе», и это не удивительно. Душанбе - это сердце нашей страны и одно из самых интереснейших, удивительных и красивейших мест на всём земном шаре. Чтобы посмотреть Душанбе и увидеть его достопримечательности, люди разных стран и национальностей приезжают из-за границы, из далёких городов и сёл», далее один студент рассказывает, что интересного, красивого и

достопримечательного он видит в Душанбе, при этом описание Душанбе подчиняется следующему замыслу - показать, за что именно говорящий любит Душанбе. Примерно в том же плане строят свои высказывания еще два других студента, но используют другую аргументацию - один утверждает, что он любит Душанбе за его прошлое (он для него прежде всего столица любимой Родины), а другой за его настоящее, за то, что он - сердце нашей Родины, и поэтому наша столица близка и дорога каждому таджикистанцу.

Другие студенты использовали форму описания с элементами рассуждения. В этих высказываниях преобладает описание, которое подчиняется раскрытию следующих мыслей: «Я люблю тебя, Душанбе: а) всегда всяким; б) таким, какой ты представляешься мне в прошлом; в) «Всё кругом кажется каким-то необычным.

Многие студенты построили свои высказывания в форме художественного описания, и при этом каждый нашел свой подход к раскрытию темы.

Особый интерес представляют высказывания, построенные в форме повествования. Одно из них –рассказ воспоминание; «Облик Душанбе знаком мне с детства. С этим городом связаны самые дорогие для меня воспоминания».

Интересны высказывания, построенные в форме повествования с элементами описания или в форме репортажа, небольшого радиоочерка. В этих высказываниях больше, чем в других, студентам удаётся передать свои свежие, сиюминутные впечатления.

В анализируемых студенческих высказываниях мы видим высокий уровень умения выбрать нужную композиционную форму высказывания, реализовать свой замысел [4,с.16].

Если же преподаватель готовит студентов к эссе определённой композиционной формы, например, к сочинению-рассуждению на тему «Что значит любить Таджикистан?», он напомнит студентам особенности построения таких сочинений или познакомит студентов с этими особенностями, проанализировав подобное по композиции высказывание, но на другую аналогичную тему. Что требуется для того, чтобы быть полезным обществу и государству, человеку нужны»: 1) честность; 2) любовь к труду; 3) твёрдость характера; 4) ум и 5) знание – с чёткой системой аргументов в защиту каждого из выдвинутых положений.

4. Языковая подготовка. Языковая подготовка к сочинениям на патриотические темы проводится, как обычно, в двух направлениях: 1) предупреждения различного рода речевых недочётов и грамматических ошибок; 2) обогащения речи студентов.

Эта подготовительная работа над словом, словосочетанием, предложением начинается задолго до итогового занятия подготовки к сочинению и проводится рассредоточено.

Определив тематику предстоящего сочинения, преподаватель намечает те тематические и лексико-семантические группы слов, а также характерные для речевого оформления и стиля планируемого сочинения синтаксические средства, которые могут потребоваться при раскрытии темы высказывания и которыми студенты не умеют или не привыкли пользоваться.

К тематически обусловленным словам относятся прежде всего ключевые (стержневые) для данной темы слова (или сочетания слов). Так, например, можно предположить, что в сочинении на тему «Горжусь тобой, мой край родной» студенты будут пользоваться такими ключевыми для данной темы словами и словосочетаниями, как край (мой край, родной край), гордиться (гордость). Следовательно, прежде всего, необходимо раскрыть значение и употребление этих ключевых слов, входящих в тематическую группу слов «Мой край». Другие слова на эту тему (тематически обусловленные) определяются на основе выделения подтем высказывания. В данном сочинении такими подтемами могут быть памятники старины; достопримечательности; героическое прошлое; люди, прославившие родимый край; успехи строительства; планируемое будущее и т. п. в зависимости от особенностей описываемой местности и замысла высказывания [5,с.37].

К тематически обусловленным синтаксическим средствам относятся те из них, с помощью которых создается в первую очередь та или иная стилистическая окраска сочинения, тот или иной стиль. Применительно к указанной теме («Горжусь тобой, мой край родной») это средства эмоционально приподнятой речи, характерные для публицистики: именительный представления, восклицательные предложения, попарное соединение однородных членов, сложные предложения, попарное соединение однородных членов, сложные предложения с несколькими придаточными и т. д. Отбирая для языковой подготовки материал, преподаватель,

конечно, учтёт, знакомились ли студенты с определённым синтаксическим явлением на занятиях изучения основной программы вузовского курса английского языка.

Языковая подготовка начинается с момента объявления темы эссе и её анализа, с того момента, когда устанавливается лексическое значение слов, входящих в формулировку темы, или ключевых для данного высказывания. Затем преподаватель ставит перед студентами задачу продолжить начатую работу по составлению тематического словаря, указывает возможные подтемы и обращает внимание студентов на то, что и как они должны записывать в свои словари, чтобы эта работа не превратилась в пустое собирательство слов. В свои словари студенты должны записывать только те слова (словосочетания, сочетания слов), которые представляют определённый интерес по своему лексическому значению, по словоупотреблению, лексической сочетаемости, правописанию и т. д.

Записывая слова, студенты должны отмечать то, что для них важно в слове: фиксировать толкование его значения, записывать синонимы к слову, словосочетания с ним и т. д.

Преподаватель напоминает, что, собирая тематический словарь, можно пользоваться (дома или в библиотеке) различного рода справочным материалом: толковыми словарями, словарем синонимов, фразеологическим словарем и т. п.

На этом же занятии анализируются образцы высказываний, близких в тематическом и стилистическом отношении предстоящему сочинению. Это могут быть отдельные предложения или связный текст, записанный предварительно на электронной доске или продиктованный преподавателем в различных дидактических целях (для грамматического разбора, для закрепления навыков правописания, для опроса, объяснения нового и т. д.).

Преподаватель обращает внимание студентов на выбор автором определённых речевых средств, показывает, как связано их использование с темой, основной мыслью, стилем высказывания.

Слова край-страна обозначают определённую территорию определенное земельное пространство. Но слово «страна» обычно употребляется по отношению к обширной территории; слово «край» чаще употребляется к более ограниченному в размерах пространству, как и в предложении: Я горжусь тобой, мой край родной. В этом же значении употребляются слова местность, сторона и сторонка, при этом последние два слова, указывает «Словарь синонимов», часто употребляются в поэтической речи. Например: родная, чужая, дальняя сторона, а слово сторонка с ласкательным оттенком имеет помету, т. е. употребляется и в разговорной речи. В данном сочинении уместно использовать слово «сторона» (родной край-родная сторона), учитывая разговорный характер слова сторонка [1,с.53].

Теперь рассмотрим ещё один ряд, куда входит как синоним слово «страна». Государство-страна с определенным политическим устройством; слово «страна» несколько шире по значению, употребляется, когда имеется в виду сама территория (и ее население) с определённым политическим устройством; Земля-слово, близкое по значению к слову страна, это сама территория и её население, употребляется в этом значении в приподнятой, возвышенной речи, часто в сочетании с прилагательными родная, чужая. Слово держава (официальное, несколько приподнятое) употребляется, когда имеют в виду сильное, влиятельное, независимое государство. Можно ли использовать слова этого синонимического ряда в сочинении на тему «I proud of you my hometown» и какие именно?

Так, словарная работа смыкается с работой по предупреждению речевых недочётов (таких, как употребление слов в несвойственном им значении, нарушение лексической сочетаемости, неоправданное повторение одного и того же слова, неуместное употребление слов иной стилевой окраски) и грамматических ошибок (в частности, нарушения норм управления: гордится чем? а не за что? за кого?).

Словарно-семантическая работа тесно связана синтаксической работой, когда выяснение лексического значения слова и сущности понятия сопровождается составлением словосочетаний и предложений. Так, например, разъяснив в процессе подготовки к сочинению «Что значит любить Родину», «What does the love for motherland means to you» значение слова «патриотизм» (любовь к Родине, преданность своему Отечеству, своему народу (от греч. Патрис -родина, отечество), преподаватель предложит составить словосочетания с данными существительными на тему предстоящего сочинения (в скобках указаны некоторые

словосочетания):

Любовь к Родине-это:

-привязанность (к месту жительства);

-любовь к родной природе, родному языку, традициям, культуре;

-верность идеалам Родины, её строю;

-уважение (к славному историческому прошлому страны);

-гордость (достижениями Родины в области культуры, науки, техники и т. д.);

-борьба (с недостатками, с врагами);

-готовность (служить общему делу, трудиться на благо народа; стать на защиту Родины; совершить подвиг).

Love for the Motherland is:

- attachment (to the place of residence);

- love for native nature, native language, traditions, culture;

- loyalty to the ideals of the Motherland, I build it;

-respect (for the glorious historical past of the country);

- pride (achievements of the Motherland in the field of culture, science, technology, etc.);

-fight (with flaws, with enemies);

- readiness (to serve a common cause, works for the good of the people; to defend the Motherland; to accomplish a feat.

Начатая языковая подготовка продолжается: на следующих занятиях преподаватель проводит языковой анализ с элементами лингвистического эксперимента (когда сравнивается использование различных синонимических речевых средств), предлагает упражнения на конструирование предложений (что позволяет активизировать определённые синтаксические средства), даёт для анализа и исправления предложения с речевыми недочётами и грамматическими ошибками, организует коллективное или самостоятельное редактирование текста студентами и т. д.

Рецензент: ***Ходжиматова Г.М.*** **– д.п.н., профессор ТНУ**

ЛИТЕРАТУРА

1. Алгазин, Д.А. Воспитание юных патриотов: Пособие для учителей / Д.А. Алгазин. -М.: Просвещение, 1979. -127 с.
2. Аронов, А.А. Воспитывать патриотов: Книга для учителя / А.А. Аронов. -М.: Просвещение, 1989. -175 с.
3. Бондаревская, Е.В. Ценностные основания личностно-ориентированного воспитания / Е.В. Бондаревская // Педагогика. - 1995. -№4. -С.18-21.
4. Бублик, Л.А. Военно-патриотическое воспитание советской молодёжи / Л.А. Бублик. -М.: ДОСААФ, 1977. -95 с.
5. Быков, А.К. Проблемы патриотического воспитания/ А.К. Быков // Педагогика. - 2006. -№2. -С.37-42.
6. Воспитание патриотизма. Что это значит сегодня?// Первое сентября. -2006. -№3(11 февраля). -С.2-3.
7. Вырщиков, А.Н. Психолого-педагогические основы формирования готовности к защите Родины (материал в помощь лекторам) / А.Н. Вырщиков. -Волгоград, 1985. -150 с.
8. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. -4-е изд., дополненное. -М.: Азбуковник, 1999. [Электронный ресурс]. https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=20061
9. Пелеванюк Е.Н. Воспитание патриотизма на уроках английского языка / Е.Н. Пелеванюк // Эксперимент и инновации в школе. - 2015. -№2. [Электронный ресурс]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vospitanie-patriotizma-na-urokah-angliyskogo-yazyka (дата обращения: 06.10.2021).
10. [Электронный ресурс]. https://www.youtube.com/watch?v=rcDe0CyOVLE
11. Abazov R. Tajikistan (Cultures of the World). Salt Lake Cit.y Publisher :«Benchmark Books» / R. Abazov. - 2006. -142 p.
12. Abdulloeva M. The Land of paradise. Учебно-метод. пособие / M. Abdulloeva, R. Ibragimova. –Худжанд: Меъроч, 2019. -220 с.
13. Abdulloeva M.A. My Native Land. Учебное пособие / M.A. Abdulloeva. –Худжанд: Меъроч, 2014. -172 с.
14. Tajikistan diplomacy. The past and the present. Volumes I-III. -Dushanbe: Irfon, 2009.
15. Yunusova M. The sacred symbols of Tajikistan / M. Yunusova. -Khujand, 2006. -20 p.

ОИДИ МАСЪАЛАИ ИНКИШОФИ НУТҚИ ХАТТӢ БО ВОСИТАИ МАВОДИ ДОРОИ МАЗМУНИ ВАТАНДӮСТӢ

Омӯзгор бо пешниҳоди иншо дар мавзуъҳои ватандӯстӣ метавонад диққати донишҷӯёнро ба он мафҳумҳои марказӣ ҷалб кунад, ки маънои онҳоро пеш аз навиштани иншо ё эссе барои худ хуб дарк кардан лозим аст. Вай метавонад мубоҳиса ташкил кунад ва фикри худро баён кунад, вале набояд ба шогирдони худ ақидаи дигарон, аз ҷумла фикри худро бор кунад. Чизи асосӣ он аст, ки хонандагон ба саволҳои додашуда худашон ҷавоб меҷӯянд. Бигзор китоб хонанд, аз пирон бипурсанд, бо ҳам баҳс кунанд, шабакаи интернетро ҷустуҷӯ кунанд. Муаллим бояд шогирдонро роҳнамоӣ кунад, аммо ба ҷойи онҳо худаш фикр накунад,

бимонад, ки онҳо мустақилона фикрронӣ намоянд. Дар ниҳояти кор муаллим бояд донад, ки шогирдонаш хушбахтиро дар чӣ мебинанд (маънои ҳаёт ва ғайра). Муаллим мавзуи иншои дарпешистодаро муайян намуда, он гурӯҳҳои мавзуӣ ва лексикӣ-семантикии калимаҳо, инчунин воситаҳои синтаксисие, ки ба тарҳрезии нутқ ва услуби иншои банақшагирифташуда хосанд, ки ҳангоми кушодани мавзуъ талаб карда мешаванд, нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: Ватан, очерк, ҳокимият, сохти сиёсӣ, луғати фразеологӣ, луғати мавзуӣ, маънои луғавии калимаҳо, публитсистика, таркиби калима, ҷустуҷӯи мустақилона.

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ СРЕДСТВАМИ МАТЕРИАЛОВ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ХАРАКТЕРА

Предлагая сочинения на патриотические темы, преподаватель может обратить внимание студентов на те центральные понятия, смысл которых нужно хорошо уяснить для себя, прежде чем писать сочинение или эссе. Он может организовать обсуждение различных точек зрения и даже высказать свою (если умеет делать это тактично), но не должен навязывать своим студентам чужих взглядов, своего мнения в том числе. Главное, чтобы студенты искали ответы на поставленные вопросы самостоятельно. Пусть посмотрят книги, расспросят старших, поспорят друг с другом, поищут в интернете. Преподаватель должен руководить студентами, но не думать за них. В конце концов преподавателю важно знать, в чём видят счастье (смысл жизни и т. д.) его студенты-что и как они думают об этом сами на уровне своего возраста, своего житейского опыта. Это можно узнать из эссе студентов, написанных в полной мере самостоятельно.Преподаватель определяет тему предстоящего сочинения и намечает тематические и лексико-семантические группы слов, а также синтаксические средства, характерные для конструкции планируемой речи и стиля сочинения, которые необходимы при раскрытии темы высказывания.

Ключевые слова: Отечество, сочинения, держава, политическое устройство, фразеологический словарь, тематический словарь, лексическое значение слов, публицистика, словосочетание, самостоятельные поиски.

TO THE QUESTION OF THE DEVELOPMENT OF WRITTEN SPEECH BY MEANS OF MATERIALS OF A PATRIOTIC CHARACTER

By offering essays on patriotic topics, the teacher can draw the attention of students to those central concepts, the meaning of which must be well understood for oneself before writing an essay or essay. He can organize a discussion of various points of view and even express his own (if he knows how to do it tactfully), but he should not impose on his students other people's views, including his own. The main thing is that students look for answers to the questions posed on their own. Let them look at books, ask elders, argue with each other, search the Internet. The teacher should lead the students, but not think for them. In the end, it is important for a teacher to know what his students see happiness (the meaning of life, etc.) - what and how they think about it themselves at the level of their age, their everyday experience. The teacher determines the topic of the upcoming essay and outlines thematic and lexical-semantic groups of words, as well as syntactic means characteristic of the design of the planned speech and the style of writing, which are necessary when disclosing the topic of the statement. which students do not use or are not used to.

Keywords: Fatherland, compositions, state, political structure, phraseological dictionary, thematic dictionary, lexical meaning of words, journalism, phrase, independent searches.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Худойбердиева Мафтуна Зафаровна*** – Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров, унвонҷӯи кафедраи педагогикаи иҷтимоӣ ва касбӣ. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков 1. E-mail: **maftunakhon89@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Худойбердиева Мафтуна Зафаровна*** – Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, соискатель кафедры социальной и профессиональной педагогики. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проезд Мавлонбекова 1. E-mail: **maftunakhon89@mail.ru**

Information about the author: ***Khudoyberdiyeva Maftuna Zafarovna*** - Khujand State University named after academician B. Gafurov, applicant for the Department of Social and Professional Pedagogy. **Address**: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage 1. E-mail: **maftunakhon89@mail.ru**

УДК:371.315.7

СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Азизов Х.У.

Таджикский педагогический институт в городе Пенджикенте

Состояние образования в современном мире характеризуется исследователями как сложное и достаточно противоречивое. С одной стороны, образование еще в XX веке было признано одной из самых важных сфер человеческой деятельности. Общепринятые достижения в этой области составили основу грандиозных социальных и научно-технологических преобразований, характерных для двадцатого века. С другой стороны, признается, что существенное расширение сферы образования, изменение ее статуса одновременно сопровождаются обострениями ряда проблем, которые свидетельствуют о нарастающем кризисе образования. В-третьих, в последние десятилетия, по мнению А.М. Атаяна, происходит формирование новой образовательной системы как способа преодоления кризиса образования [1].

В последние несколько лет в выступлениях и публикациях российских исследователей (философов, социологов, психологов и педагогов), а также других представителей отечественной интеллигенции (писателей, общественных деятелей, политиков) обосновывается совершенно особая актуальность проблем современного образования. Это обусловлено, как отмечается в ряде исследований, например, А.М. Эйхельбаум де Бабини [23], определенными новыми тенденциями общемирового цивилизационного процесса.

Во многих документах, так или иначе связанных с образованием [23], принятых в начале 21 века, неоднократно упоминается, что инвестиции, вложенные в человеческий капитал, многократно отражаются на развитии экономики государства, на общественных отношениях, развитии науки и образования в целом. Это подтверждено многочисленными исследованиями и международным опытом организации образования.

Специалисты подвергают довольно жесткой критической оценке классические образовательные парадигмы, концепции, модели образования, традиционные институты. Так, критики традиционной модели образования отмечают, что она практически всегда представляет собой простую трансляцию культуры, сложившейся в конкретном обществе и государстве в определенное время. Основной смысл такого образования обычно составляет обучение, в традиционной парадигме понимаемое как усвоение учащимися некоторой суммы накопленных человечеством в различных областях, в значительной степени, разрозненных знаний [20].

Развитие современного образования происходит на фоне серьезных изменений на мировом рынке образовательных услуг. Как определяют специалисты, основной вектор этих изменений - глобализация, которая проявляется, в том числе в постепенном стирании границ между системами образования, сформировавшимся в различных странах. Миграционные процессы, приобретая общемировой характер, вынуждают образовательные учреждения следовать принципу «наш диплом – для гражданина мира».

Одновременно предпринимаются серьезные попытки поиска новых образцов, более адекватных современной культурной, социальной ситуации. Наиболее серьезные поиски фиксируются в системе профессионального образования, в частности среднего профессионального образования. Чем это обусловлено?

Современный этап развития общества актуализировал задачу подготовки специалистов среднего звена и, как следствие, проблемы профессионального обучения. А.А.Лушников, анализируя сущность профессионального обучения, рассматривает его как процесс целенаправленного формирования у обучающихся специальных знаний, развитие требуемых навыков и умений. Эта совокупность знаний и умений позволяют человеку повышать производительность его труда, увеличивать свой человеческий капитал и максимально качественно выполнять функциональные обязанности, осваивая новые виды деятельности [2].

Исследователи, в частности, С.Я Батышев, профессиональное образование рассматривают как систему профессиональных образовательных учреждений, решающих задачи подготовки

высококвалифицированных кадров для различных отраслей общественного производства, совершенствования профессионального мастерства работников различных сфер, воспитания положительного отношения к трудовой деятельности. Эти задачи в полной мере способствуют экономическому росту государства, культурному развитию общества и профессионально-личностному становлению каждого его члена [11].

Сравнительный анализ документов, в частности, Законов об образовании ряда государств СНГ и Государственной программы развития образования Республики Таджикистан [15], позволил выделить следующие задачи модернизации среднего профессионального образования:

1. Совершенствование содержания и структуры учреждений профессионального образования с учетом требований рынка труда и рынка профессиональных кадров.
2. Модернизация системы подготовки кадров в профессионально-образовательных учреждениях.
3. Повышение статуса обучающихся в профессиональных образовательных учреждениях.

В педагогических исследованиях Д.Ю. Короля определены ряд задач, отражающих все изменения в профессиональном образовании:

- обновление, разработка и модернизация профессионально-образовательных стандартов, обеспечивающих подготовку будущих специалистов, востребованных на рынке труда;
- разработку организационно-педагогических условий, обеспечивающих доступность высококачественного образования;
- оказание помощи негосударственному сектору в подготовке высококвалифицированных специалистов народного хозяйства;
- создание материально-технических и социальных условий, направленных на развитие социального партнерства в профессиональном образовании;
- развитие и расширение международного сотрудничества в разработке стандартов профессионального образования.[8]

В соответствии с данными статистики Министерства образования и науки Республики Таджикистан в стране насчитывается около 50 высших и 80 средних профессионально-образовательных учреждений, в которых обучаются выпускники школ. Это учреждения высшего и среднего профессионального образования, а также центры по повышению уровня квалификации и переподготовке специалистов. Всего в республике действует достаточно учебных заведений, обеспечивающих все потребности общественного производства страны.

Анализируя особенности поступающих в средние профессиональные учебные заведения, ряд исследователей утверждают, что в эти профессиональные заведения поступают выпускники девятых и одиннадцатых классов, которые в большинстве уходят из школы по причине плохой успеваемости. Они характеризуются, в том числе и плохой подготовкой и ориентацией в будущей профессиональной деятельности. По мнению автора, выработка мотивации учащихся в приобретении знаний и умений, приобретении компетенций для дальнейшего развития в выбранной профессии становится одной из определяющих задач преподавательского корпуса именно в среднем профессиональном образовании [3].

Развитие современного общества, по мнению рядя исследователей (А.В. Костина, А.Е. Сатунина, Ж. Эмюль и др.), связано с широким внедрением в его сферы информационных технологий, что дает основание считать такое общество информационным. Ученые выделяют целый рад общих черт информационного общества, к которым относят такие, как:

- информационные технологии реализовали проблему информационного голода и позволили свободно получать всю необходимую информацию;
- ведущим ресурсом развития общества стала возможность пользоваться неограниченными источниками информации;
- значительно выросли возможности экономики;
- информатизация всех сфер деятельности человека строится на новых возможностях приобретения, хранения и использования информации как основного источника знаний;
- информационное пространство способствует глобализации всех сфер продуктивной деятельности человека;

- важным компонентом информационного общества является повышение роли человеческого капитала и его развитие в соответствии с возможностями каждого государства [15]

В условиях информационного общества широкое распространение приобретают инновационные способы организации образовательного процесса: нелинейная система образовательного процесса, дистанционная (дистантная) форма организации профессионального образования, электронное обучение (e-learning) и другие.

Динамичное развитие современного общества обеспечивается быстрыми и доступными способами разработки и передачи информации. Это в полной мере нашло свое отражение в электронном обучении. Именно это обучение способно обеспечить возрастающие требования к приобретению необходимой информации. Многие исследователи (А.А. Андреев [4], А.Е. Сатунина [21] и др.) часто называют современных студентов и школьников сетевым поколением, для которого электронный способ получения информации (в данном случае именно учебной) является нормальной составляющей жизни. Как отмечается в исследованиях, студентами в целом высокие технологии в образовании приветствуются. При этом студенты разных возрастов различаются в своем отношении к электронному способу получения учебной информации. Так, по материалам социологического мониторинга, основную часть первокурсников обучение с применением, например, дистанционных технологий привлекает индивидуальным расписанием занятий, географической доступностью образования.

Исследователи отмечают, при этом, слабое понимание того, что такое дистанционное образование. И это является фактором риска, с которым связывают возможные сложности в процессе обучения. Студенты старших курсов относятся к дистанционному обучению иначе. Их привлекают инновационные методы, которые помогают учиться и делают специалиста более востребованным на рынке труда, могут пригодиться в карьерном росте, дают им возможность овладеть компьютерными программами и навыками самопрезентации (телеэссе), формируют умение использовать компьютерные базы данных, электронные библиотеки, позволяют совмещать работу и учебу, самостоятельно платить за образование, и так далее. Информационные коммуникационные технологии стали их рабочим инструментом.

Ряд ученых (А.А. Андреев [4], В.Н. Барсуков [4], А.Е. Сатунина [21] и др.) отмечают, что информационно-коммуникативные технологии довольно быстро внедрились в образование. На протяжении достаточно короткого времени они стали все больше и больше занимать информационное пространство, вытесняя традиционное обучение. Этот процесс был связан сначала с появлением значительных архивов, где хранилась различная машиночитаемая информация и соответствующие ей носители. В некоторой степени именно это обстоятельство позволило разработке идеи использования сети Интернет, где была реализована возможность динамично работать с информацией. Ее можно было легко перемещать из одного места в другое, использовать в любое время, быстро наполнять новые информационные источники, конструировать Интернет-сайты, которыми могли широко пользоваться все, кто нуждался в необходимой информации. Особе значение имела возможность в работе с информацией использовать online - режим.

В разработках ряда ученых, рассматривающих современные проблемы организации электронного обучения, отмечается несколько этапов его развития, в основе которых лежат так называемые компьютерные технологии.

Большинство исследователей солидарны во мнении, что предтечей современного электронного обучения является дистанционное обучение. Рассмотрим взаимосвязь и особенности этих двух типов обучения. По определению многих ученых и специалистов Республики Таджикистан, дистант в обучении или дистанционное обучение являет собой систему образовательных возможностей и образовательных услуг, которая используется обучающимися в государстве или вне его на основе разработанной информационно-образовательной среды вне зависимости от места расположения пользователя этой средой [24].

Между тем, как полагают большинство ученых, в основе образовательного процесса, построенного на основе дистанта, лежит самостоятельная деятельность обучающегося, которая характеризуется целенаправленностью, контролируемостью, положительной мотивированностью. Здесь важно то, что обучающийся может обучаться в удобное для себя

время, в удобном месте, по индивидуальному плану. Главное – это обеспеченность обучающегося специальными средствами обучения: компьютером, программой, Интернетом, необходимой связью с преподавателем.В ряде публикаций таджикских и российских исследователей эти идеи нашли свое подтверждение. Так например, А.А. Андреев [4], А.Н. Романов, В.С. Торопцов [22], Ф.Ф. Шарипов, А.Р. Мирзоев, характеризуя дистанционное обучение, рассматривают его как универсальную, интегрально-гуманистическую форму приобретения знаний обучающимися. Будучи современной, она строится на основе применения различных как традиционных, так и инновационных технологий, в основе которых лежат информационно-коммуникативные технологии. Вместе с тем, авторы рассматривают целый комплекс современных материально-технических средств, используемых для:

- быстрой и своевременной доставки и обработки учебного материала;
- создания условия самостоятельного изучения этого материала;
- учебного диалога между обучающимся и преподавателем [22].

Важной особенностью такого обучения, как отмечают все исследователи, является то, что в ходе такого обучения на его организацию не влияют ни место дислокации студентов, ни время организации занятий, ни статус в конкретном образовательном учреждении. В исследовании ряда ученых, проводится мысль о том, что дистанционное обучение позволяет получать качественное образование, если его средства и мотивация обучаемых настроены на такое качество. Это следует из того, как отмечает А.А. Андреев, что при дистанционном обучении сохраняется качественное взаимодействие преподавателя и студента, а также в этом виде обучения присутствуют все компоненты обучающего процесса. Единственное отличие состоит в том, как отмечает А.А. Андреев, что эти компоненты реализуются через систему Интернет [4].

Проводя сравнительный анализ особенностей традиционного и дистанционного обучения, ряд авторов (Богатырь Б.Н., Кузубов В.Н. [9], Токмакова О.В. [25] и др.) отмечают следующие характерные черты, отличающие дистанционное обучение: универсальность, доступность, гибкость, модульность, многоканальность и многопоточность, открытость, инновационность, учёт индивидуальных особенностей и предпочтений, управляемость, интерактивность, активность. Выделенные особенности, по мнению большинства специалистов, могут быть характеристиками, одновременно, и электронного обучения.Эффективная реализация и достаточно широкое распространение дистанционной формы обучения, развитие интернета и мультимедиа, компьютерных технологий позволили осуществлять в Европе электронное обучение [27]. Для более точного понимания сущности современного электронного обучения (e-learning) представим историю развития этого направления в образовании.

В Европе (Старом Свете) система электронного обучения развивалась достаточно стремительно. Исследователи, например, В.В. Трофимов, считают, что страны-пионеры в этом смысле - Великобритания, Италия, Испания, Франция. Одна из программ Франции гласит: «каждому студенту - ноутбук по стоимости чашки кофе». Данное оборудование, как пишет В. В. Трофимов, стало основой интеллектуальной мобильности обучающихся [26].

В передовых странах мира более 90% студентов вовлечены в учебный процесс посредством e-learning. Более 80% вузов предоставляют услуги по дистанционному образованию. Мировая индустрия электронного обучения, по самым скромным подсчётам, составляет 48 млрд. долларов [28].Дистанционное образование в Таджикистане сегодня также развивается стремительно. По словам Е.А. Бакановой, переломными для развития e-learning в Таджикистане могут считаться 2004-2005 годы. В эти годы стали заметны значительные успехи целого ряда проектов:

-дистанционное обучение персонала с использованием технологий электронного образования с успехом было реализовано на таких крупных предприятиях, как «Российские железные дороги», «Север-Сталь», «Норильский никель», «РусАл», «ВымпелКом», «УралСиб», «Связьинвест» и др.;

-возможности дистанционного обучения были задействованы при переобучении сотрудников Государственной Думы, Федерального собрания РФ, Центрального банка России, Внешторгбанка и ряда других организаций [6].

14 октября 2005 года Международная ассоциация ADL (Advanced Distributed Learning)

официально объявила об успешном окончании испытаний отечественной системы дистанционного обучения СДТ REDCLASS на соответствие международному стандарту SCORM 1.2. Данный стандарт является признанным во всем мире стандартом в сфере e-learning и поддерживается практически всеми ведущими производителями систем дистанционного обучения, СДТ REDCLASS стала первой из сертифицированных на международном уровне российских систем e-learning [6].

В настоящий момент ведущие таджикские и российские вузы и крупные учебные центры (МЭСИ, Академия «АйТи», СДБО, РЕДЦЕНТР и др.) предлагают все большее число курсов по самым разным предметным областям. Идет активный процесс адаптации зарубежного контента от ведущих поставщиков, разрабатываются таджикские дистанционные курсы. В настоящее время наиболее известными центрами дистанционного образования можно считать следующие учреждения: Институт дистанционного образования МЭСИ; Центр дистанционного обучения (Московский государственный индустриальный университет); Русский гуманитарно-технический колледж «Тантал»; Московский государственный социальный университет; Европейская школа корреспондентского обучения (ЕШКО); Отраслевой научно-исследовательский учебно-тренажерный центр (ОНУТЦ) ОАО «Газпром»; Институт «Высшие Столыпинские курсы государственного права и управления»; Российский государственный открытый технический университет путей сообщения; Центр дистанционного образования МИЭМ; Электронный университет Центра «Истина» (РУДН); Международный институт экономики и права (МИЭП); Международный институт менеджмента «ЛИНК»; Современный гуманитарный университет (СГУ); Открытый университет технологий, предпринимательства и экологии; Институт новых форм обучения. Виртуальную информационно–образовательную среду для учителей создают Федерация «Интернет–образование» совместно с ИОСО РАО.

Исследователи (Гребенюк И.И., Голубцов Н.В., Кожин В.А.[28]) выделяют основные препятствия, сдерживающие, по их мнению, темпы развития рынка e-learning в Таджикистане и России:- недостаток хорошего русскоязычного электронного контента;- недостаточно развитая инфраструктура и определенные культурные барьеры регионов [10].

В Таджикистане электронное обучение получило официальный статус с 2010 года. Была подготовлена программа развития образования Республики Таджикистан на 2011 – 2020 годы. В программе e-learning – «обучение, построенное с использованием информационных и телекоммуникационных технологий, соответствующее всем современным требованиям, поддерживающее международные стандарты и принципы организации учебного процесса» [11].

На основании программы можно сказать, что электронное обучение включает в себя:

-автоматизированное рабочее место учителя (электронные журналы, дневники, планирование, электронные учительские, SMS-оповещение родителей);

-«Online» - доступ каждого учащегося и учителя к лучшим мировым образовательным ресурсам в любое время;

-цифровые образовательные ресурсы – библиотеки, порталы, электронные учебники, игры, виртуальные тренажеры, лаборатории;

-автоматизированную систему управления;

-автоматизированный сбор первичной статистической информации [11].

С 2011 начата работа, связанная с повышением квалификации педагогов по использованию и применению системы электронного обучения.

В программе определены перспективы:

–организационное обеспечение системы электронного обучения будут осуществлять региональные центры новых технологий в образовании при управлениях образования городов и областей;

–подключение к широкополосному Интернету, обеспечение оборудованием для системы электронного образования и выбор поставщиков услуг будут проводиться в соответствии с действующим законодательством Республики Таджикистан в области государственных закупок;

–90% организаций образования будут иметь Интернет-ресурсы с необходимыми учебными ресурсами;

–по каждому предмету, изучаемому в основной и профильной школе, будут разработаны интерактивные и интеллектуальные цифровые образовательные ресурсы;

–планируется полное обеспечение цифровым образовательным контентом (наполнение или содержание какого-либо информационного ресурса - текст, графика, музыка, видео, звуки и т.д.) организаций среднего, технического и профессионального образования в открытом доступе;

–получат развитие электронные образовательные ресурсы, создаваемые преподавателями (централизованное создание и наполнение ресурсами медиатек) [11].

В 2011 году были разработаны функционалы для администратора, заместителя директора, учителя, ученика, медицинского работника, библиотекаря.

В программе также отмечена роль ученика, который будет вести личный портфолио, календарь, дневник в автоматизированной системе. Учитель будет заполнять электронную тетрадь с календарно-тематическим планированием, классный журнал, сервисы оповещения (отправка e-mail или sms-сообщений родителям учеников о предстоящих плановых и внеплановых собраниях и встречах, отчетность и др.) [11].

Преподавательская нагрузка, расписание занятий, мониторинг успеваемости и посещаемости учащихся, деятельности педагога, отчетность будет осуществляться заместителем директора. Системный администратор будет ответственным за поддержку многопользовательской компьютерной системы, включая локальные и глобальные вычислительные сети, телефонные системы или системы голосовой почты [11].

В большинстве работ электронное обучение рассматривается как синоним понятия «дистанционно обучение» в сфере высшего и дополнительного профессионального образования. При этом под электронным обучением понимается использование ИКТ для обеспечения обучения в дополнение или с частичной заменой традиционных методов обучения и взаимодействия субъектов образовательного процесса [16], синхронные и асинхронные способы доставки контента [12], передача знаний (е-материалы, е-курс) с применением среды обучения, ориентированной программными средствами обучения, компьютерами, локальными и/или глобальными сетями (О.А. Лавров [17]) и т.п.

Благодаря электронному обучению происходит органичное перерастание традиционного учебного процесса в познавательную деятельность учащихся. Эта познавательная деятельность ориентирована не только на приобретение знаний и умений по конкретному изучаемому предмету, но и становление универсальных умений (поиск, отбор, анализ, организация и представление информации, использование полученной информации для решения конкретных жизненных задач, способов инфо-коммуникационного взаимодействия и т.д.). Эти универсальные знания и умения, как определяет Е.Ю. Артыкпаева, являются составной частью информационной культуры личности, необходимой каждому человеку для полноценной жизни и деятельности в информационном обществе [7].

А.Е. Сатунина отмечает, что e-learning решает не только задачу обучения на расстоянии посредством Интернет, но и также является отличным дополнением очной формы обучения. Поэтому, как считает автор, e-learning может служить хорошим подспорьем для повышения качества и эффективности традиционного обучения [21].

Традиционно как дистанционное, так и электронное обучение осуществляется с использованием специальных образовательных технологий. В.Л. Иванов выделяет главные особенности дистанционных образовательных технологий:

- существенное увеличение значимости учебно-методического обеспечения;

-наличие информационной образовательной среды;

- наличие обратной связи;

-возможность проведения оперативного мониторинга текущей успеваемости обучающихся [18].

При этом, автор отмечает, что обучение с применением информационно-коммуникационных технологий непосредственно опирается на дидактическое, техническое обеспечение, а также специальные формы проведения занятий и контроля знаний, которые поддерживаются доступом обучающихся, педагогических работников и учебно-вспомогательного персонала к электронным учебно-методическим комплексам [18].

Таким образом, несмотря на то, что прогнозы относительно скорой электронной революции в системе образования всех стран пока не оправдываются, и традиционная форма обучения не уступает свои позиции альтернативному - дистанционному его варианту, электронное обучение уже перешло из статуса экспериментального в обычный режим и активно используется учебными заведениями.

Проанализировав исследования ряда авторов (А.А. Андреев [4], А.Е. Сатунина [21], А.С.Кармозина [19], Н.А. Гейн [13]) и материалы ГОС СПО, можно сделать вывод, что внедрение электронного обучения и новых образовательных технологий в образовательный процесс имеет ряд преимуществ. Это:

- повышение у студентов творческого и интеллектуального потенциала за счет самоорганизации, стремления к знаниям;
- автоматизированное рабочее место учителя;
- «Online» доступ каждого учащегося и учителя к образовательным ресурсам в любое время;
- цифровые образовательные ресурсы;
- гибкость обучения;
- умение взаимодействовать с компьютерной техникой;
- студент самостоятельно принимает ответственные решения.

Вместе с тем, существует достаточное количество недостатков, которые требуют решения и не позволяют улучшать качество профессионального образования. Это:

- недостаточное совершенствование его нормативного, организационно-методического и ресурсного обеспечения;
- необходимость высоких инвестиций на подготовительном этапе проведения электронного обучения;
- высокая зависимость от технической инфраструктуры;
- отсутствие достаточного количества специалистов в сфере технологий дистанционного обучения;
- необходимость наличия целого ряда индивидуально-психологических условий;
- языковая проблема при импорте (экспорте) образования.

Электронное образование предполагает тщательное и детальное планирование деятельности обучаемого, четкую постановку задач и целей обучения, организацию доставки необходимых учебных материалов.

Реализация электронного обучения - настоятельная необходимость современного этапа развития общества.

Рецензент: *Шаропов Ш.А.* – д.п.н., профессор ХГУ им.академика Б.Гафурова

ЛИТЕРАТУРА

1. Аргунова, Е.Р. Активные методы обучения: учеб.-метод. пособие / Е.Р. Аргунова, И.Г. Жуков, Р.Ф. Маричев. -М.: ИЦПКПС, 2005. -104 с.
2. Астахова, Е.В. Активизация самостоятельной учебной работы студентов технического университета в модульно-рейтинговом обучении: дис. … канд. пед. наук: 13.00.08 / Е.В. Астахова. -Кемерово, 2015. -191 с.
3. Александрова, Е.А. Педагогическое сопровождение старшеклассников в процессе разработки и реализации индивидуальных образовательных траекторий: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Е.А. Александрова. -Тюмень, 2016. -42 с.
4. Абдуманнонов А.,Омӯзиши чамъшавии лаппишхои хамсамт ва падидаи заниш тавассути модели компютери / А. Абдуманнонов, Л. Мухторов, Ф. Абдуманонова // Учёные записки Худжандского государственного университета имени академика Б.Г. Гафурова. – 2016. -№1(36). -С.192-195.
5. Астанин С.В. Особенности проектирования электронных методических материалов / С.В. Астанин. -Таганрог: ТРТУ, 2005. -183 с.
6. Артыкпаева Е.Ю. Теория и технология электронного обучения в общеобразовательной школе: автореферат / Е.Ю. Артыкпаева. –Алматы: КазНУ, 2010. -345 с.
7. Андреев А.А. Современные телекоммуникационные системы в образовании / А.А. Андреев, В.П. Меркулов, Г.В. Тараканов // Педагогическая информатика. – 1995. -№1. -С.55-63., Сатунина А.Е. электронное обучение: плюсы и минусы / А.Е. Сатунина // Современные проблемы науки и образования. – 2006. -№1. -С.89-90.
8. Битянова, М.Р. Адаптация ребенка в школе: диагностика, коррекция, педагогическая поддержка / М.Р. Битянова. -М.: Педагогический поиск, 2009. -67 с.
9. Барсуков В.Н. Виртуальный вуз. Теория становления / В.Н. Барсуков. -СПб.: Корифей, 2008. -190 с.

10. Буханцева Н.В. Модель e-learning как инструмент управления электронными ресурсами вуза / Н.В. Буханцева, И.А. Дудина // Образовательные технологии и общество (EducationalTechnology&Society). - 2009. -Т.12. -№2. - С.438-440.
11. Бурлакова, Н.В. Изменение функции и роли преподавателя в условиях использования новых образовательных технологий / Н.В. Бурлакова // Инновации в образовании. – 2016. -№3. -С.33-36.
12. Болотов В.А. Компетентностный подход: от идеи к образовательной программе / В.А. Болотов, В.В. Сериков // Педагогика. – 2013. -№10. -С.11-24.
13. Бондарева, С.Г. Педагогические условия организации дистанционного обучения в процессе подготовки будущих учителей (на примере курса «История зарубежной педагогики»): дис. … канд. пед. наук: 13.00.08 / С.Г. Бондарева. -Барнаул, 2003. -165 с.
14. Григорьев, С.Г. Информационные и коммуникационные технологии в современном открытом образовании [Электронный ресурс] / С.Г. Григорьев, В.В. Гриншкун. [Электронный ресурс]. http://www.ido.rudn.ru/Open/ikt/.
15. Григорьева Е.В. Учебно-методический комплекс по природоведению как средство реализации региональной составляющей начального естествонаучного образования: автореф. дис. канд. пед. наук / Е.В. Григорьева. -М., 2000. -20 с.; Лаптев В.В. Объектно-ориентированное программирование / В.В. Лаптев. -Питер. 2008. -464 с.
16. Гейн Н.А. Информатика и информационные технологии / Н.А. Гейн. Изд.: Просвещение, 2015. -112 с.
17. Густырь, А.В. Концептуально-методологические основания развития дистанционного образования в системе среднего профессионального образования: дис. … канд. пед. наук: 13.00.08 / А.В. Густырь. -М.Просвещение, 2011. -225 с.
18. Горшенина, Я.Л. Педагогическое сопровождение как условие развития коммуникативной компетентности будущего учителя в вузе / Я.Л. Горшенина // Социальные коммуникации и социальные науки в Сибирском регионе: материалы межрегиональной научн.-практ. конф. (Омск, 26-27 апреля 2016 г.). -Омск: ОмГТУ, 2016. - С.54-59.
19. Гребенюк, О. С. Общие основы педагогики: учебник для вузов / О.С. Гребенюк, М.И. Рожков. -М.: Владос-Пресс, 2004. -160 с.
20. Джонмаҳмадова Г.Ш. Современные компьютерные технологии в школьном образовании как инновационная форма обучения / Г.Ш. Джонмаҳмадова // Вестник ТНУ. - 2015. -№3/10(188). -С.68-73.
21. Ишутина И.Р. Проектирование курса обучения по учебной дисциплине / И.Р. Ишутина. -М., 1994.
22. Иванов В.Л. Структура электронного учебника / В.Л. Иванов // Информатика и образование. – 2001. -№6.
23. Куклев, В.А. Электронное обучение с помощью мобильных устройств в любое время и в любом месте / В.А. Куклев. -Ульяновск: УлГТУ, 2019. -356 с.
24. Костина А.В. Тенденции развития культуры информационного общества: анализ современных информационных и постиндустриальных концепций / А.В. Костина. –М: Московского гуманитарного университета, 2009. -195 с.
25. Кармозина А.С. Электронное обучение – достоинства и недостатки, статья / А.С. Кармозина // Журнал «Современные проблемы науки и образования». – 2010. -№4. -С.53-55.
26. Клейман, Э.И. Становление учебной компетентности студента в условиях дистанционного образования: дис. … канд. пед. наук: 13.00.01 / Э.И. Клейман. -Пермь, 2007. -222 с.
27. Левицкий А.А. Подготовка учебных материалов для использования в образовательном процессе с применением дистанционных технологий: учеб.-метод. пособие / А.А. Левицкий, А.В. Сарафанов, А.В. Толстоногов, С.И. Трегубов. -Красноярск: ИПЦ КГТУ, 2003. -43 с.
28. Лебедев, О.Е. Управление образовательными системами: учеб.-метод. пособие для вузов / О.Е. Лебедев. -М.: Литературное агентство «Университетская книга», 2014. -256 с.

МОҲИЯТ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ТАЪЛИМИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР АДАБИЁТИ ПЕДАГОГӢ

Дар мақола муаллиф моҳият ва хусусиятҳои таълими электрониро дар адабиёти педагогӣ баррасӣ кардааст. Вазъи маориф дар ҷаҳони муосир аз ҷониби муҳаққиқон мураккаб ва хеле зиддиятнок тавсиф карда мешавад. Тайи чанд соли охир дар баромадҳо ва нашрияҳои муҳаққиқони рус (файласуфҳо, ҷомеашиносон, равоншиносон ва омӯзгорон), инчунин дигар намояндагони зиёиёни ватанӣ (адибон, ходимони ҷамъиятӣ, сиёсатмадорон) аҳамияти хоссаи мушкилоти таълими муосир асоснок карда шудааст. Коршиносон парадигмаҳои таълимии классикӣ, консепсияҳо, моделҳои таҳсилот ва муассисаҳои анъанавиро ба арзёбии хеле шадиди интиқодӣ мегузоранд. Муаллиф қайд мекунад, ки рушди маорифи муосир дар пасманзари тағйироти ҷиддии бозори ҷаҳонии хизматрасонии таълимӣ сурат мегирад. Марҳалаи ҳозираи тараққиёти ҷомеа вазифаи тайёр кардани мутахассисони звенои миёна ва дар натиҷа проблемаҳои таълими касбӣ-техникиро мубрам гардондааст. Тадқиқотчиён таълими касбӣ-техникиро ҳамчун системаи муассисаҳои таълимии касбӣ мешуморанд, ки масъалаҳои тайёр кардани кадрхои баландихтисос барои соҳаҳои гуногуни истеҳсолоти ҷамъиятӣ, баланд бардоштани маҳорати касбии кормандони соҳаҳои гуногун, тарбияи муносибати мусбат ба меҳнатро ҳал мекунанд. Таҳсилоти электронӣ банақшагирии дақиқ ва муфассали фаъолияти донишҷӯ, дақиқ муайян кардани вазифаҳо ва ҳадафҳои таълим ва ташкили интиқоли маводи зарурии таълимиро дар бар мегирад. Татбиқи таълими электронӣ зарурати таъхирнопазири марҳилаи кунунии рушди ҷомеа мебошад.

Калидвожаҳо: омӯзиши электронӣ, адабиёти педагогӣ, масъалаҳои таълими касбӣ, банақшагирии фаъолияти донишҷӯён.

СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье автором рассматриваются сущность и особенности электронного обучения в педагогической литературе. Состояние образования в современном мире характеризуется исследователями как сложное и достаточно противоречивое. В последние несколько лет в выступлениях и публикациях российских исследователей (философов, социологов, психологов и педагогов), а также других представителей отечественной интеллигенции (писателей, общественных деятелей, политиков) обосновывается совершенно особая актуальность проблем современного образования. Специалисты подвергают довольно жесткой критической оценке классические образовательные парадигмы, концепции, модели образования, традиционные институты. Автор отмечает, что развитие современного образования происходит на фоне серьезных изменений на мировом рынке образовательных услуг. Современный этап развития общества актуализировал задачу подготовки специалистов среднего звена и, как следствие, проблемы профессионального обучения. Исследователи профессиональное образование рассматривают как систему профессиональных образовательных учреждений, решающих задачи подготовки высококвалифицированных кадров для различных отраслей общественного производства, совершенствования профессионального мастерства работников различных сфер, воспитания положительного отношения к трудовой деятельности. Электронное образование предполагает тщательное и детальное планирование деятельности обучаемого, четкую постановку задач и целей обучения, организацию доставки необходимых учебных материалов. Реализация электронного обучения - настоятельная необходимость современного этапа развития общества.

Ключевые слова: электронное обучение, педагогическая литература, проблемы профессионального обучения, планирование деятельности обучаемого.

ESSENCE AND PECULIARITIES OF ELECTRONIC LEARNING IN PEDAGOGICAL LITERATURE

In the article the author considers the essence and features of e-learning in pedagogical literature. The state of education in the modern world is characterized by researchers as complex and rather contradictory. Over the past few years, in the speeches and publications of Russian researchers (philosophers, sociologists, psychologists and educators), as well as other representatives of the domestic intelligentsia (writers, public figures, politicians), a very special relevance of the problems of modern education has been substantiated. Experts subject classical educational paradigms, concepts, models of education, and traditional institutions to a rather tough critical assessment. The author notes that the development of modern education takes place against the backdrop of serious changes in the world market of educational services. The current stage of the development of society has actualized the task of training mid-level specialists and, as a result, the problems of vocational training. Researchers consider vocational education as a system of professional educational institutions that solve the problems of training highly qualified personnel for various sectors of social production, improving the professional skills of workers in various fields, and cultivating a positive attitude towards work. E-education involves careful and detailed planning of the student's activities, a clear setting of learning objectives and goals, and organizing the delivery of the necessary educational materials. The implementation of e-learning is an urgent need for the current stage of development of society.

Key words: e-learning, pedagogical literature, problems of vocational training, student activity planning.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Азизов Хусрав Умриддинович*** – Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент, унвонҷӯйи кафедраи педагогика ва психология. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Панҷакент, хиёбон и Рӯдакӣ, 106. E-mail: **khisrav_010889@mail.ru** Телефон: **+992927263663**.

Сведение об авторе: ***Азизов Хусрав Умриддинович*** – Таджикский педагогический институт в городе Пенджикенте, соискатель кафедры педагогики и психологии. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, город Пенджикент, проспект Рудаки 106. E-mail: **khisrav_010889@mail.ru** Телефон: **+992927263663**.

Information about the author: ***Azizov Khusrav Umriddinovich*** - Tajik Pedagogical Institute in the city of Penjikent, applicant for the Department of Pedagogy and Psychology. Address: 735700, Republic of Tajikistan, Penjikent city, Rudaki avenue 106. E-mail**: khisrav_010889@mail.ru** Phone: **+992927263663.**

УДК:372.3.41

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Худойназаров М.А.
Таджикский педагогический институт в г.Пенджикенте

Программа развития образования и интеллектуальный потенциал человеческих ресурсов как критерии уровня общественного развития, экономической мощи и национальной безопасности Республики Таджикистан в современных условиях достигла значительного роста. В современной системе образования страны главным фактором эффективности выступает инновационная технология, ее использование в содержании обучения. Инновационную технологию мы определяем как особый процесс организации познавательной деятельности, направленный на выработку объективных, системно организованных и обоснованных знаний о мире.

По мнению педагогов и психологов М.В. Кларина [11] и В.В. Гузеева [12], главными признаками инновационной технологии обучения являются предметность и объективность, системная организация учебно-познавательного процесса. Если дать определение термина «технология», то она определяется как процесс конструирования оптимальных обучающих систем и проектирование учебных процессов [12].

Технология, по мнению В.А. Сластенина и Л.С. Подымовой, есть педагогический процесс по проектированию, организации и проведению учебного процесса с безусловным обеспечением комфортных условий для учителя и учащихся [24].

Термин «инновационная технология» допускает широкую трактовку как «технология» в сфере образования. Мы предпочитаем исследовать технологию учебного процесса. Именно в этом смысле мы применяем термин «инновационная технология».

Инновация - это термин, который обозначает впервые появившиеся или заимствованные из других областей наук и культур объекты, нормы, ценности, парадигмы [12].

Таким образом, инновационная технология в контексте нашего исследования определяется как процесс введения в организацию познавательной деятельности новых средств обучения с целью повышения качества знаний учащихся.

Педагогический процесс выстраивается на основе обобщения, раскрытия и анализа опыта наиболее успешных учителей, стоящих на позициях прогрессивной, современной педагогики, обогащающих практику и науку новыми выводами и положениями. Для каждой конкретной ситуации отыскивается образец педагогической деятельности успешного учителя, и этот образец настоятельно рекомендуется другим учителям. Методистами накоплен педагогический опыт. Применение чужого опыта не гарантирует качественной и количественной успеваемости, поэтому важным оказывается прогноз развития системы, чтобы вовремя вмешаться, если процесс отклоняется от желаемого. По этой причине ключевым элементом традиционного частнометодического подхода является прогностика, для чего и нужна информация обратной связи. Так как прогностика является одним из видов учебной деятельности, которая, по словам С.Л. Рубинштейна [23], определяется характером ее «основного продукта» и ее целью.

«Эффективные» технологии обучения как способы системной организации деятельности учащихся и педагогов в рамках социокультурных образовательных систем могут быть основаны специализированным учебным инструментарием.

Учебный инструментарий тесно связан с содержанием, методами и формами, а также информационно-предметной средой обучения, в которой материальные средства обучения составляют его существенную связь.

Определенный вклад в педагогическую науку внес Ш.А. Амонашвили [1]. Его гуманно-личностная технология обоснована и проверена в школьной практике. В данной технологии раскрыты условия, содержание и принципы работы с шестилетними детьми, способствующие становлению социально-значимых мотивов учения. Им определены цели вовлечения 6-летних детей в школьную жизнь, отличие 6-летних детей от 7-летних, их потенциальные возможности, источники конфликтов в воспитании, подходы к ученику и характер обучения.

Технология С.Н. Лысенковой [17] заключается в перспективно- опережающем обучении с использованием опорных схем при комментируемом управлении. Она разработала систему управления учением младших школьников, дарующую каждому ребенку радость успеха в учебном труде, вооружающую детей способами учения, саморегуляцией познавательной деятельности.

На данной стадии развития общества основные функции научных знаний и практических умений не совпадают по цели и характеру проявления, в силу чего не создаются предпосылки для целенаправленного усиления взаимодействия между ними. Это позволило бы, с одной стороны, интенсифицировать развитие науки, а с другой стороны, повысить качество учебно-воспитательной деятельности, оперативно способствовать развитию интеллектуальной культуры учащихся.

Учебный процесс, при котором основная функция учителя состоит в сообщении готовых знаний, а ученика - в восприятии, осознании, запоминании и воспроизведении сообщаемых знаний, формирует у учащихся воспроизводящую познавательную деятельность, не способствуя развитию интеллектуальной культуры.

По мнению Ю.К. Бабанского [3], надо учить детей обсуждать факты, делать предположения, выдвигать гипотезы, версии, пытаться обобщать. Обсуждение фактов на начальной ступени развертывать в основном на уровне образных представлений. Факты нельзя предлагать разрозненно, так как ребенку непонятно, зачем они ему. Но если факты рассматривать во взаимодействии, в контексте общей картины, в связи с какими-то гипотезами и обобщениями, то у ребенка возникает положительная внутренняя мотивация их изучения, тогда он сможет без особых усилий усвоить значительный объем фактического материала и тем самым развить свой интеллект.

Для полноценного формирования умственных действий необходимо обеспечить создание системы психологических условий, состоящих из четырех подсистем:

-формирование адекватной мотивации освоения действия и его осуществление;

-обеспечение полноценной ориентировки и исполнение осваиваемого действия;

-воспитание желаемых свойств действия;

-перенос действия в идеальный (умственный) план.

Четвертая подсистема - это «шкала поэтапного формирования». Она представляет описание последовательных преобразований, происходящих как в ориентировочных, так и в исполнительских действиях в процессе его становления.

Покажем процедуры формирования умственного действия.

На первом этапе - формирование мотивационной основы действия. На этом этапе закладывается отношение субъекта к целям и задачам предстоящего действия, к содержанию материала, намеченного для усвоения.

На втором этапе - становление первичной схемы ориентировочной основы действия, то есть системы ориентиров и указаний, учет которых необходим для выполнения осваиваемого действия с требуемыми качествами в заданном диапазоне. В ходе освоения действия эта схема постоянно проверяется и уточняется. Выделены три типа построения схемы ориентировочной основы действия и, соответственно, три типа учения. При первом типе субъект имеет дело с принципиально неполной системой условий, поэтому вынужден действовать методом проб и ошибок. При втором типе субъект ориентируется на полную систему ориентиров и указаний и учитывает всю систему условий правильного выполнения действия. Это гарантирует безошибочность действия, обобщенность, высокий уровень критичности и первичные и вторичные свойства действия. При этом схема ориентировочной основы действия либо задается в готовом виде, либо составляется учащимися совместно. Объем материала, доступный для усвоения с помощью схемы ориентировочной основы действия, может варьироваться от отдельно взятого умственного действия или понятия до системы таких единиц человеческой деятельности, которые покрывают целый раздел учебного материала. Ориентировочная основа такой системы обеспечивает глубокий анализ изучаемого материала, формирование познавательной мотивации.

Третий этап - формирование действия в материализованной форме. Здесь субъект осуществляет ориентировку и исполнение осваиваемого действия с опорой на внешне

представленные компоненты, схемы ориентировочной основы действия [8].

На четвертом этапе идет опора на «громкую социализированную речь». Необходимость вещественного использования схемы ориентировочной основы действия отпадает. Ее содержание полностью и психологически полноценно отражается в речи, которая и начинает выступать в качестве основной опоры для действия [19].

На пятом этапе происходит исчезновение внешней, звуковой стороны речи. Действие остается внешним лишь в незначительном количестве ключевых ориентировочных и исполнительных моментов, по которым осуществляется контроль (как внешний, так и внутренний самоконтроль). Основное же содержание переносится во внутренний умственный план.

На шестом этапе эти моменты уходят в их сознание, оставляя в нем только конечный результат, т.е. предметное содержание. Благодаря процессам автоматизации и мгновенности действия, которые прошли перечисленные преобразования, действие приобретает вид непосредственного одномоментного усмотрения проблемной ситуации [4].

При таком подходе к обучению ученик является не субъектом образовательного взаимодействия, а объектом педагогического воздействия. Это значит, что не ведется диалог, нет свободного выбора пути и самостоятельного движения. Перед нами так называемый индивидуальный подход, при котором считается, что сам ученик ничего о себе не знает, но учитель очень хорошо представляет, что для него будет лучше.

Педагогическая технология имеет общий характер, чем частнометодические технологии обучения. Технология обучения отличается от педагогической технологии тем, что технология обучения отражает путь освоения конкретного учебного материала (понятия) в рамках определенного предмета, темы, вопроса и в пределах избранной технологии.

Узость и однозначность целей, достигаемых за счет педагогических технологий 50-80-х годов прошлого столетия, приходит в противоречие с принимаемым теперь приоритетом развития человеческой индивидуальности и личности [6]. Идет установка на самоактуализацию и самореализацию, поощрение неповторимости человека, где каждый ученик заслуживает собственной траектории движения по учебному материалу. Отвечающей его целям, потребностям, интересам. Сегодня разрабатываются концепции подлинно развивающего образования, идеалом которого становится «человек способный и человек свободный». Субъектом образования в этом случае выступает личность, способная ориентироваться во всем многообразии противоречий современного мира [7].

Ключевыми словами личностно-центрированного подхода являются: «интеллект», «научность». Данные понятия соотносятся с классическим технологическим процессом. Для технологического процесса необходимо действие, направленное на выполнение задачи (операционально) и установление и изучение признаков, характеризующих состояние изучаемых объектов, для предсказания возможных отклонений (диагностично). В личностно-центрированном образовании, имеются в виду цели, а не идеалы, к достижению которых должна стремиться система образования. Не всякая стратегическая цель может быть определена операционально и диагностично, но можно допускать такое определение примитивно к системе целей, через достижение которых можно убедиться в достижении стратегической цели. Если подробно представление осуществить нельзя, то мы имеем дело не с целью, а с утопией. Например, И. С. Якиманская подчеркивает, что личностно - ориентированное обучение основано на изучении личности ученика в образовательном процессе, что оно опирается на «субъектный опыт ученика», который должен быть включен в образовательный процесс [25].

Личностно-ориентированный подход в обучении создает стартовые условия для каждого ребенка, независимо от уровня его актуального развития с момента поступления в школу. Это адаптивное образование, которое организовано и едино для всех, но разнородно по интеллектуальному составу образовательной среды. Такое образование создает условия для внутренней дифференциации каждого на основе изучения его личностных проявлений. Определяет индивидуальную образовательную траекторию, способствующую проявлению научного мировоззрения, личностно значимых ценностей и жизненных установок. Таким образом, работая в рамках классического технологического подхода, изменяя цели, можно их достигнуть с его помощью [9].

А.В. Хуторский высказал идею о том, что любой ученик имеет право выбирать основные компоненты своего образования. Очевидно, что этот выбор не укладывается в жесткую модель педагогического воздействия с заданной целью, на которой основана классическая технология. Продолжая сравнение личностно-ориентированного и личностно-центрированного образования надо отметить, что центрированное вокруг личности образование основывается на предположении: человек познан крайне неудовлетворительно, и только сам может пробовать строить свое образование, самостоятельно рисковать и потом отвечать за результаты своего движения в плохо предсказуемой среде. На психологическом языке эти разные позиции обозначаются с помощью понятий «субъект - объектных» и «субъект - субъектных» отношений. В личностноориентированном подходе ребенок выступает объектом воздействия со стороны взрослых, а в среде центрированной вокруг личности происходит диалог полноправных субъектов взаимодействия. Через такое взаимодействие реализуются принципы и закономерности педагогических основ инновационных технологии обучения в развитии интеллектуальной культуры учащихся. Наличие или отсутствие диалога, творческого участия ученика в своем образовании есть кардинальное основание для различения парадигм, составляющих педагогическую основу [16].

Наиболее полное отражение категории вероятностной науки получили в научных трудах среднеазиатских ученых аль-Фараби, Улугбека, Кожа Ахмета Яссави, а также ученых современной эпохи [2]. Центральным пунктом понимания сущности научных понятий как категорий является признание педагогической основы инновационных технологий обучения.

Категориальная сущность научных вероятностей осмысливается в практической деятельности субъекта на основе глубоких знаний механизма образования категорий. Исходную позицию структуры вероятностей представляет субъект - объект - субъектное отношение к цели: добывание достоверных знаний.

В существующих педагогических технологиях не всегда учитывается субъектный подход в обучении. Мы в своем исследовании делаем опору на научное мировоззрение каждого ученика.

По нашему мнению, не любая технология обучения создает возможности для развития научного мировоззрения учащихся. Для раскрытия данной темы нами проведена сравнительная характеристика понятий «педагогическая технология» и «инновационная технология». При внедрении педагогических технологий каждый творчески работающий учитель составлял свою технологию, начиная с целей, задач, структуры урока, применяя различные методы и средства обучения. Внедрение передового опыта педагогов-новаторов носит название «эмпирическая парадигма». Предварительный прогноз деятельности учащихся при жестком планировании ограничивал возможности учеников и не способствовал развитию их личностных качеств. В педагогических технологиях основной проблемой являлась алгоритмизация деятельности учащихся, т.е. любая познавательная деятельность предлагалась ученикам как алгоритм действий. В связи с этим у учащихся недостаточно развивалось логическое мышление и их интеллектуальный потенциал, что не помогало учащимся овладеть общими закономерностями, явлениями и принципами построения учебного материала. Поэтому алгоритмическая парадигма не способствовала применению на практике подходов в обучении, влияющих на развитие научного мировоззрения учащихся [13].

По этой причине в процессе использования алгоритмической парадигмы не могут быть осуществлены предлагаемые нами аналитический, аксиологический, праксиологический, синергетический и другие подходы, которые являются движущей силой развития научного мировоззрения учащихся.

Построение инновационных технологий обучения мы начали с диагностического этапа, на котором выяснили настоящее состояние объектов изучения [18].

Графическая модель обучения предусматривает построение учебного материала блочным методом. Блок означает укрупнение теоретического материала [20]. Таким образом, учащиеся уже на начальной ступени среднего образования будут иметь полное представление о содержании дисциплины. Но понятия будут углубляться с учетом возрастных и индивидуальных особенностей. Данный метод помогает выкроить (освободить) время для развития когнитивных навыков и индивидуальных способностей учащихся [22].

При исследовании данной проблемы целесообразно учитывать, что педагогическую основу инновационных технологий обучения составляет его содержание, от которого производим методы (или способы) организации обучения. Обучение свою ведущую роль в усвоении знаний осуществляет через развитие научного мировоззрения учащихся.

Традиционная система образования продолжает ориентироваться на коллективное развитие и организацию коллективной деятельности учащихся. В странах СНГ и Республике Таджикистан, которые осуществляют крупномасштабные задачи модернизации в системе образования, педагогическая наука изучает теорию образования и обучения, обобщает инновационный опыт гуманного воспитания учащихся. Не ограничиваясь накопленным опытом на гносеологическом подходе и аксиологическом, необходимо учитывать прогнозируемые перспективы развития общества.

Предметом общетеоретических работ является исследование сущности закономерностей и законов педагогического процесса. Общетеоретический характер носит также изучение межаспектных проблем, таких как соотношение парадигм обучения и воспитания, взаимосвязь между организацией опыта и развитием мировоззрения учащихся.

Мировоззрение определяет направление исследования и, тем самым, выступает в роли методологии. Ее ближайшая задача состоит в выделении наименее разработанных проблем и сосредоточении усилий на их исследовании.

К числу таких проблем относится взаимосвязь диагностической, прогностической, конструктивной функций педагогической науки.

В настоящее время отсутствуют убедительные данные о том, что система обучения, построенная на основе алгоритмической парадигмы, не является эффективной или не способна к дальнейшему развитию. Работы по их совершенствованию продолжаются в двух направлениях. Одно из них связано с разработкой системы организационных форм обучения, позволяющих организовать учебную деятельность учащихся в соответствии с принципами теории управления и закономерностями усвоения информации учащимися. В качестве одной единицы учебного процесса рассматривается блок уроков по определенной теме, имеющий инвариантную (выбор) структуру, не зависящую от содержания обучения. Каждый этап структуры соответствует определенному этапу деятельности учащихся по усвоению учебной информации. В зависимости от цели деятельности к каждому этапу подбираются соответствующие формы организации учебного процесса в виде беседы, практических, контрольных, проверочных или самостоятельных работ. Полученное таким образом множество организационных форм, взятых в определенной последовательности, отображается на множестве уроков по данной теме. В результате каждый урок получает свою главную дидактическую цель, теряя самостоятельное значение, как единица учебного процесса, но приобретая смысл в системе уроков.

С целью получения более полной, объективной и своевременной обратной информации о ходе процесса обучения, и для его индивидуализации и дифференциации используются групповые формы работы. Отдельные варианты блочных схем (модульно-блочные, цельно-блочные, учебные циклы) предполагают различные структуры блоков уроков, принципы комплектования групп учащихся, различные способы диагностики текущего состояния знаний учащихся и коррекции учебного процесса. Все они построены на единой теоретической основе. Наличие определенной повторяющейся структуры форм организации учебного процесса, инвариантной по отношению к его содержанию, позволяет в определенном смысле отнести описанные выше системы к инновационным технологиям. Практика показала, что их применение обеспечивает повышение качества обучения. С разработкой моделей учебного процесса, основанного на изучении научного мировоззрения личности ученика, связано второе направление исследований в рамках алгоритмического подхода. Развитие данного направления может быть связано только с уменьшением неопределенности информации о состоянии знаний учащихся [14].

Рассматривая проблему развития научного мировоззрения учащихся в системе личностно-ориентированного обучения, приходим к выводу о том, что уровень деятельности проектирования ограничен принципами неопределенности, в соответствии с которыми предусмотреть все подробности невозможно и не нужно. Нельзя расписать заранее путь

становления и развития личности, но можно и необходимо проектировать желательные свойства развития учащихся в образовательной среде.

Вероятностный характер прогнозирования можно применить для проектирования личностно-ориентированного учебного процесса. Понятие вероятности не чуждо технологическим процессам. Не трудно увидеть аналогию между принципами проектирования личностно- ориентированной системой и вероятностным проектированием современных технологий. В обоих случаях речь идет о проектировании среды для изменения вероятности протекания процесса в заданном направлении. Теория вероятностей в стохастической парадигме дает возможность не ограничиваться только теми правилами и упражнениями, которые даны в учебнике. С целью развития научного мировоззрения каждого ученика (в соответствии с его возможностями) надо полностью обеспечить учебную деятельность названными шестью подходами. Это означает предварительное проектирование учителем вероятности решения одной задачи несколькими вариантами, т.е. он предлагает возможные варианты решения задач, имеющихся в учебниках.

Таким образом, использование графической модели, электронного учебника, дидактического материала в учебном процессе способствует развитию личностно-ориентированного подхода в обучении. В нашем исследовании понятие «научное мировоззрение» мы предлагаем понимать как умение совершенствовать мировозренческие способности через освоение содержания образования и науки. С другой стороны, как мировоззрение, использующее имеющиеся научные результаты, т.е. как систему интерпретации научных данных, как совокупность представлений, основанных на научном знании.

Это поиск и выбор, это «деятельность, результатом которой является создание новых материальных и духовных ценностей». Это научное определение познавательной деятельности.

На наш взгляд, духовные ценности необходимо поставить на первое место, так как без души, без чувства и мысли, вряд ли возможна созидающая деятельность.

В повседневности же научным мировоззрением, обычно называют, во- первых, деятельность в области науки, образования; во-вторых, конструирование, создание и реализацию новых программ и проектов; в третьих, научное познание, так сказать, конечный результат разума. Этим, конечно, не ограничивается вся область мировоззрения; элемент мировоззрения может присутствовать в самых различных видах деятельности человека [15].

Научное мировоззрение - это знания, то есть образцы свойств, процессов, отношений действительности, сохраняющиеся в памяти индивида в форме понятий, представлений, чувств, отношений. Основу мировоззрения составляют знания о природе, обществе и человеке, мышлении. Для того чтобы знания стали убеждениями и вошли в общую сумму ценностных ориентаций, они должны проникнуть в сферу чувств и воли личности, приобрести субъективный смысл. Научное мировоззрение формируется в результате последовательного овладения научно-философскими знаниями, современными научными достижениями, а также суммой общих методов познания действительности.

У многих детей имеет место ранняя специализация познавательных интересов, эмоциональной сферы, активность, инициативность, обычно - тяготение к лидерству, настойчивость в работе или учебе, умение достигать цели, предрасположенность к поисковым видам деятельности.

Условием развития научного мировоззрения является активная деятельность. Однако это вполне закономерно, так как умственно развитый человек - это деятель, не пренебрегающий тщательной работой, кропотливым трудом, глубокими знаниями и прочными умениями.

Для развития научного мировоззрения у школьника необходима систематизированная деятельность.Необходимы качества, которые служили бы предпосылками для развития научного мировоззрения: наблюдательность, общительность, речевая и языковая активность, цепкая память и быстрота припоминания, гибкая привычка означивать и осмысливать факты.

Для развития научного мировоззрения нужна активность и самостоятельность во всех делах и в первую очередь в познании.Указанные предпосылки научного мировоззрения формируют такие средства учения родного языка, как сказки и загадки; уроки, игры, конкурсы, викторины, сочинения разных типов и назначений; выступления на обычных уроках и на праздниках. Другими словами, эти выступления выходят за рамки повседневности и стандарта.

На грани развития научного мировоззрения находится поисковая деятельность, которая в условиях выбора различных альтернатив, версий и вариантов возвышается до подлинной культуры.Это особый вид прочтения учебных текстов - сопереживание героям, полное погружение в мир героев книги; юный читатель воображает себя одним из персонажей книги, верит авторскому замыслу, что происходит в книге. Это наивно-реалистическое восприятие литературного произведения [10].

Развитие научного мировоззрения будет продуктивным в том случае, если возникает необходимость освоения соответствующих умений и навыков. Например, ребенок сочиняет стихотворение или забавную историю, для этого ему как минимум необходимо писать и рисовать. Внимание взрослого должно быть направлено на организацию соответствующей возрасту деятельности и общения, а не на собственное усвоение знаний. Потребность в усвоении знаний и усвоении умений должна возникнуть у ребенка внутри деятельности, значимой для него.Осуществляя значимую для себя деятельность, ребенок имеет возможность ориентироваться не только на «требования» собственной индивидуальности, такие как особенности темперамента, мотивации, способности и т.д. Жизнь каждого ученика в школе нацелена на стремление быть непохожим на всех.

Первым фактором становления научного мировоззрения является выбор духовного и материального. Когда взрослые стоят перед такой альтернативой, то они избирают добро, истину и красоту во всех проявлениях.Если в школе духовные ценности превалируют над материальными ценностями, то каждый из детей приобретет личностный опыт на высшие духовные ценности, в зависимости от жизненных обстоятельств.

Вторым фактором развития научного мировоззрения является непосредственное проживание детьми взаимодействий с реальной окружающей действительностью. Условием такого проживания становится педагогическое вскрытие в факте его отношенческого содержания, в предмете его человеческой сущности, «в очеловечивании» протекающей жизни, окружающих предметов и свершающихся событий: педагог интерпретирует событие как бытие культуры, науки и указывает на связь каждого ребенка с ней. Выглядит это житейски просто, и неопытное, непрофессиональное восприятие не способно отличить педагога от надзирателя, так как и тот и другой организуют деятельность детей и часто качественный результат предметной деятельности одинаков [22].Культура существует как некая возможность, как потенция чего-либо, которая может и не проявить себя. Например, выполнить задание по предмету не означает утверждение интеллектуального труда. Такое произойдет лишь в реальной работе школьника, который имеет нравственный мотив и созидательно-творческую цель («Я сделаю то, без чего течение жизни нарушится и при наличии чего улучшится её ход») [18].

Третьим фактором становления и развития научного мировоззрения является осмысление самим субъектом содержания, форм проявления и общего значения ценности в жизни человека. Это происходит в личностно-ориентированной деятельности, когда личность, взаимодействуя с миром, производит оценку объекта взаимодействия для собственной жизни и жизни человека как таковой.Итак, процесс обучения надо наполнить научным мировоззрением. Оно объект внимания педагога, когда тот взаимодействует с детьми, И это ни сколько не умаляет ценности самого ребенка, ибо он сам тоже в общении с педагогом ориентирован на развитие собственного мировоззрения через восприятие мира. И педагог, и ребенок - два субъекта научного мировоззрения. Они дороги друг для друга именно как носители особого автономного мира с особой системой отношений и особой, отличной от других, позицией по отношению к миру.

Без обучения, которое обеспечивает знание и умение жить в этом мире, невозможно развитие научного мировоззрения. Объект может стать для личности ценностью лишь при условии познания окружающего мира.Мы пришли к выводу, что педагогической основой инновационных технологий обучения являются парадигмы. Проблема использования этих трех парадигм дает наилучший эффект при их целостном применении в следующих соотношениях: эмпирическая - 15%, алгоритмическая - 20%, стохастическая - 65%. Большая часть технологий в эмпирической парадигме направлена на улучшение запоминания. Каждое определение на уроке объясняется учителем, затем их повторяют учащиеся из каждого ряда, хорошо запомнившие материал. После этого учащиеся, сидящие рядом за одной партой, рассказывают

друг другу изученный материал. В ходе учебного процесса 15% учебного времени (от 3 до 5 минут) надо уделить воспроизводству учебного материала на эмпирическом уровне. В инновационной технологии этот элемент урока можно провести в форме беседы. Учитель задает подобранные вопросы, а ученики, отвечая на эти вопросы, восстанавливают в памяти необходимые факты. Важным элементом технологий алгоритмической парадигмы является тетрадь на печатной основе. Структура и содержание тетради соответствует принципам теории поэтапного формирования умственных действий. Страница в них отводится для отработки задач одного вида. В ходе учебного процесса 20% (6-7 минут) учебного времени можно уделить решению задач на алгоритмическом уровне. Названные парадигмы являются движущей силой развития научного мировоззрения учащихся через возможности содержания образования. Вместе с тем, чтобы сохранить в памяти, полученные из содержания образования ценностные установки, влияющие на научное мировоззрение учащихся, необходимо целостно применять научные подходы в учебной деятельности. Только тогда сотрудничество в системе «учитель - ученик», «ученик - учитель» будет осуществляться в соответствии с полным значением данного вида деятельности. При этом каждый ученик осознает уровень развития собственного научного мировоззрения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амонашвили Ш.А. Единство цели / Ш.А. Амонашвили. -М.: Просвещение, 1987. -208 с.
2. Аль-Фараби. О разуме и науке. -Алма-Ата: Наука, 1973. -425 с.; Бартольд В.В. Улугбек и его время / В.В. Бартольд. Соч., -Т.2, -Ч.2. -М., 1964. -С.23-196; Кожахмет Яссави. Рухнама // Кереку - Баян штапханасы. -Павлодар: ЭКО, 2003.
3. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды / Ю.К. Бабанский. -М.: Педагогика, 1989. -560 с.
4. Давыдов В.В. Виды обобщений в обучении / В.В. Давыдов. -М.: Педагогика, 1982. -С.423; Занков Л.В. Дидактика и жизнь / Л.В. Занков. -М., 1968. -С.70-89.
5. Гузеев В.В. Лекции по педагогической технологии / В.В. Гузеев. -М.: Знание, 1992. -60 с., ил.: Гузеев В.В. Системные основания образовательной технологии / В.В. Гузеев. -М.: Знание, 1995. -135 с.
6. Дайри Н.Г. Проблемность в обучении / Н.Г. Дайри // Народное образование. - 1973. -№10.
7. Дайри Н.Г. О сохранности знаний / Н.Г. Дайри // Народное образование. - 1966. -№9. -С.24-31; Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе / Т. Котарбинский; пер. с польского. -М.: Экономика, 1975. -271 с.; Нечаев Н.П. Психология. Т. 3 / Н.П. Нечаев. -М.: Знание, 1998. -448 с.
8. Занков Л.В. Дидактика и жизнь / Л.В. Занков. -М., 1968. -С.70-89; Занков Л.В. Наглядность и активизация в обучении / Л.В. Занков. -М: Учпедгиз, 1960. -34 с.; Зинченко В.П. Аффект и интеллект в образовании / В.П. Зинченко. -М.: Тривола, 1995. -61 с.; Зотов Ю.Б. Организация современного урока. Книга для учителя / Ю.Б. Зотов; под ред. П.И. Пидкасистого. -М.: Просвещение, 1984. -144 с.; Иванов В.П. Мировоззренческая культура личности (философские проблемы формирования) / В.П. Иванов. -Киев: Наукова думка, 1986. -С.292.
9. Зайцев С.В. Личностно-ориентированный к школе класс / С.В. Зайцев. -М., 2003. -160 с.
10. Занков Л.В. Дидактика и жизнь / Л.В. Занков. -М., 1968. -С.70-89; Низомномаи тайёр кардани кадрҳои илмӣ ва илмию педагогӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31. 05. 2012, №265, аз 10.02.2016, №66. –Душанбе, 2016.
11. Кларин М.В. Инновации в обучении: метафоры и модели / М.В. Кларин. -М.: Наука, 1997. -223 с.
12. Коджаспирова Г.Н. Педагогический словарь: для студентов высш. и сред. пед. учеб. заведений / Г.Н. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспирова. -М.: Издательский центр «Академия», 2003. -176 с.
13. Краевский В.В., Лернер И.Я. Дидактические основания определения содержания учебника / В.В. Краевский, И.Я. Лернер // Проблемы школьного учебника. -М., 1980. -№8. -С.34-40; Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения / И.Я. Лернер. -М.: Педагогика, 1981. -С.5-120; Менчинская Н.А. Психологические проблемы активности личности в обучении / Н.А. Менчинская. -М.: АПН РСФСР, 1982. -С.37-68.
14. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе / Т. Котарбинский; пер. с польского. -М.: Экономика, 1975. -271 с.; Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций / Б.Т. Лихачев. -М.: Прометей, 1998. -С.217; Матрос Д.Ш. Управление качеством образования на основе новых информационных технологий и образовательного мониторинга / Д.Ш. Матрос, Д.М. Полев, Н.Н. Мельникова. -2-е, издание исправл. и дополн. -М.: Знание, 1998. -386 с.; Менчинская Н.А. Психологические проблемы активности личности в обучении / Н.А. Менчинская. -М.: АПН РСФСР, 1982. -С.37-68.
15. Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Бо қарори Хукумати Чумҳурии Тоҷикистон аз 3.03.2006, №94 тасдиқ гардидааст [Матн]. -Душанбе, 2006. -26 с.; Краевский В.В. Дидактические основания определения содержания учебника / В.В. Краевский, И.Я. Лернер // Проблемы школьного учебника. -М., 1980. -№8. -С.34-40.; Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения / И.Я. Лернер. -М.: Педагогика, 1981. -С.5-120.; Лысенкова С.Н. Комментарии управления / С.Н. Лысенкова. -М.: Знание, 1997. -С.27.; Назарова Т.С. Педагогическая технология: Новый этап эволюции / Т.С. Назарова // Педагогика. - 1997. -№3. -С.20-27; Нечаев Н.П. Психология. Т. 3 / Н.П. Нечаев. -М.: Знание, 1998. -448 с.
16. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” [Матн]. -Душанбе: Шарқи озод, 22.07.2013. -№1004. -34 с.; Нечаев Н.П. Психология. Т. 3 / Н.П. Нечаев. -М.: Знание, 1998. -448 с.; Шакуров Р.Х. Творческий рост педагога / Р.Х. Шакуров. -М., 1985. -21 с.

17. Лысенкова С.Н. Комментарии управления / С.Н. Лысенкова. -М.: Знание, 1997. -С.27.
18. Лутфуллоев М. Шарафномаи миллат / М. Лутфуллоев. -Душанбе, 2003. -320 с.
19. Менчинская Н.А. Психологические проблемы активности личности в обучении / Н.А. Менчинская. -М.: АПН РСФСР, 1982. -С.37-68; Матюшкин А.Н. Развитие творческой активности / А.Н. Матюшкин. -М.: Педагогика, 1991. -155 с.
20. Малькова З.А. Современная школа США / З.А. Малькова. -М., 1971. -С.30-34.
21. Матрос Д.Ш. Управление качеством образования на основе новых информационных технологий и образовательного мониторинга / Д.Ш. Матрос, Д.М. Полев, Н.Н. Мельникова. -2-е, издание исправл. и дополн. -М.: Знание, 1998. -386 с.
22. Песталоцци И.Г. Избранные педагогические сочинения в 2-х томах / И.Г. Песталоцци; под ред. В.Н. Столетов. -М.: Педагогика, 1981. -334 с.
23. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. -М.: Учпедгиз, 1957. -704 с.
24. Сластенин В.А. Педагогика: инновационная деятельность / В.А. Сластенин, Л.С. Подымова. -М., 1997.
25. Якиманская И.С. Психолого-педагогические проблемы дифференцированного обучения / И.С. Якиманская // Советская педагогика. - 1991. -№4. -С.44-52.

МОҲИЯТ ВА МАЗМУНИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ УМУМӢ

Дар мақола муаллиф моҳият ва мундариҷаи технологияҳои инноватсиониро дар раванди таълими муассисаҳои таълимӣ баррасӣ кардааст. Дар низоми муосири маорифи кишвар омили асосии самаранокӣ технологияи инноватсионӣ, истифодаи он дар мундариҷаи таълим ба ҳисоб меравад. Мо технологияи инноватсиониро ҳамчун раванди махсуси ташкили фаъолияти маърифатӣ муайян мекунем, ки ба рушди донишҳои объективӣ, мунтазам ташкилшуда ва асоснок дар бораи ҷаҳон нигаронида шудааст. Муаллиф ба хулосае омадааст, ки асоси педагогии технологияҳои инноватсионии таълим парадигмаҳо мебошанд. Муаллим саволҳои интихобшударо медиҳад ва хонандагон ба ин саволҳо ҷавоб дода, далелҳои заруриро дар хотираи худ барқарор мекунанд. Унсури муҳимми технологияҳои парадигмаи алгоритмӣ дафтар дар асоси чопӣ мебошад. Сохтор ва мазмуни дафтар ба принсипҳои назарияи тадриҷан ташаккули амали равонӣ мувофиқат мекунад. Саҳифа дар онҳо барои коркарди вазифаҳо як навъ ҷудо карда шудааст. Ҳамзамон, барои дар назар доштани муносибатҳои арзишӣ, ки аз муҳтавои таълим бармеояд ва ба ҷаҳонбинии илмии хонандагон таъсир мерасонанд, дар фаъолияти таълимӣ равишҳои илмиро ҳамаҷониба татбиқ кардан зарур аст. Танҳо дар он сурат ҳамкорӣ дар системаи «муаллим - шогирд», «шогирд - муаллим» мувофики маънои пурраи ин намуди фаъолият сурат мегирад. Дар баробари ин ҳар як талаба дараҷаи рушди ҷаҳонбинии илмии худро дарк хоҳад кард.

Калидвожаҳо: муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, технологияҳои инноватсионӣ, раванди таълим, заминаи педагогии технологияҳои инноватсионии таълим, парадигмаҳо.

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

В статье автором рассматривается сущность и содержание инновационных технологий в учебном процессе общеобразовательных учреждений. В современной системе образования страны главным фактором эффективности выступает инновационная технология, ее использование в содержании обучения. Инновационную технологию мы определяем как особый процесс организации познавательной деятельности, направленный на выработку объективных, системно организованных и обоснованных знаний о мире. Автор пришел к выводу о том, что педагогической основой инновационных технологий обучения являются парадигмы. Учитель задает подобранные вопросы, а ученики, отвечая на эти вопросы, восстанавливают в памяти необходимые факты. Важным элементом технологий алгоритмической парадигмы является тетрадь на печатной основе. Структура и содержание тетради соответствует принципам теории поэтапного формирования умственных действий. Страница в них отводится для отработки задач одного вида. Вместе с тем, чтобы сохранить в памяти, полученные из содержания образования ценностные установки, влияющие на научное мировоззрение учащихся, необходимо целостно применять научные подходы в учебной деятельности. Только тогда сотрудничество в системе «учитель - ученик», «ученик - учитель» будет осуществляться в соответствии с полным значением данного вида деятельности. При этом каждый ученик осознает уровень развития собственного научного мировоззрения.

Ключевые слова: общеобразовательные учреждения, инновационные технологии, учебный процесс, педагогическая основа инновационных технологий обучения, парадигмы.

ESSENCE AND CONTENT OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF GENERAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

In the article the author considers the essence and content of innovative technologies in the educational process of educational institutions. In the modern education system of the country, the main factor of efficiency is innovative technology, its use in the content of education. We define innovative technology as a special process of organizing cognitive activity aimed at developing objective, systematically organized and justified knowledge about the world. The author came to the conclusion that the pedagogical basis of innovative learning technologies are paradigms. The teacher asks selected questions, and the students, answering these questions, restore the necessary facts in their memory. An important element of the technologies of the algorithmic paradigm is a notebook on a printed basis. The structure and content of the notebook corresponds to the principles of the theory of the gradual formation of mental actions. A page in

them is reserved for working out tasks of the same type. At the same time, in order to keep in mind the value attitudes derived from the content of education that affect the scientific worldview of students, it is necessary to holistically apply scientific approaches in educational activities. Only then will cooperation in the "teacher-student", "student-teacher" system be carried out in accordance with the full meaning of this type of activity. At the same time, each student is aware of the level of development of his own scientific worldview.

Key words: educational institutions, innovative technologies, educational process, pedagogical basis of innovative teaching technologies, paradigms.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Худойназаров Меҳроҷиддин Ашурович*** – Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент, унвонҷӯйи кафедраи педагогика ва психология. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Панҷакент, хиёбони Рӯдакӣ, 106. E-mail: **mehroj20@mail.ru.** Телефон: **+992927263663**

Сведение об авторе: ***Худойназаров Мехроджиддин Ашурович*** – Таджикский педагогический институт в г.Пенджикенте, соискатель кафедры педагогики и психологии. **Адрес:** Республика Таджикистан, город Пенджикент, проспект Рудаки, 106. E-mail: **mehroj20@mail.ru.** Телефон: **+992927263663**

Information about the author: ***Khudoynazarov Mehrojiddin Ashurovich*** - Tajik Pedagogical Institute in Penjikent, applicant for the Department of Pedagogy and Psychology. **Address:** Republic of Tajikistan, city of Penjikent, Rudaki Avenue, 106. E-mail: **mehroj20@mail.ru.** Phone: **+992927263663**

УДК:371.8.4

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АКТИВИЗАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ АКСИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА К ОБУЧЕНИЮ БИОЛОГИЧЕСКИМ ДИСЦИПЛИНАМ

Дадобоева М.Б.
Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова

Обучение, как и всякий другой процесс, связано с движением. Оно, как и целостный педагогический процесс, имеет задачную структуру, а следовательно, и движение в процессе обучения идет от решения одной учебной задачи к другой, продвигая учащегося по пути познания: от незнания к знанию, то неполного знания к более полному и точному. Обучение не сводится к механической «передаче» знаний, умений и навыков, т.к. обучение является двусторонним процессом, в котором тесно взаимодействуют педагоги и учащиеся: преподавание и учение [4,с.12]. Отношение учащихся к процессу обучения обычно характеризуется активностью. Активность (учения, освоения, содержания и т.п.) определяет степень (интенсивность, прочность) «соприкосновения» обучаемого с предметом его деятельности.

В структуре активности авторы выделяются следующие компоненты:

- готовность выполнять учебные задания;
- стремление к самостоятельной деятельности;
- сознательность выполнения заданий;
- систематичность обучения;
- стремление повысить свой личный уровень и другие [9,с.41].

С активностью непосредственно сопрягается еще одна важная сторона мотивации учения учащихся - это самостоятельность, которая связана с определением объекта, средств деятельности, её осуществление самим учащимся без помощи взрослых и учителей. Познавательная активность и самостоятельность неотделимы друг от друга: более активные школьники, как правило, и более самостоятельные; недостаточная собственная активность учащегося ставит его в зависимость от других и лишает самостоятельности.

Невозможно добиться успехов в решении задач, поставленных перед учителем, без активизации познавательной деятельности, внимания учащихся, формирования и развития устойчивого познавательного интереса к изучаемому материалу. Важное условие творческого мышления учащихся – наличие у них общей культуры мышления, поэтому учебная деятельность на уроке направлена прежде всего на развитие интеллектуальных умений учащихся: умений анализировать, синтезировать, находить причинно-следственные связи, обобщать, делать выводы, классифицировать, сравнивать.

Формирование познавательных интересов и активизация личности – процессы взаимообусловленные. Познавательный интерес порождает активность, но в свою очередь, повышение активности укрепляет и углубляет познавательный интерес. Вопросы активизации учения школьников относятся к числу наиболее важных проблем современной педагогической науки и практики. Реализация принципа активности в обучении имеет определенное значение, т.к. обучение и развитие носят деятельностный характер и от качества учения как деятельности зависит результат обучения, развития и воспитания школьников. Ключевой проблемой в решении задачи повышения эффективности и качества учебного процесса является активизация учения школьников. Ее особая значимость состоит в том, что учение, являясь отражательно - преобразующей деятельностью, направлено не только на восприятие учебного материала, но и на формирование отношения ученика к самой познавательной деятельности. Одним из существенных недостатков знаний учащихся остается формализм, который проявляется в отрыве заученных учащимися теоретических положений от умения применить их на практике.

Под активизацией познавательной деятельности подразумевается целенаправленная педагогическая деятельность учителя по повышению уровня (степени) учебной активности школьников, по стимулированию у них учебной активности. Действия учителя, которые побуждают школьников к старательному учению, способствуют созданию положительного отношения к учебной работе и знаниям, являются средствами активизации.

Разумеется, степень познавательной активности учеников зависит и от них самих, от их воспитанности, сознательности, любознательности, волевых усилий, ведь ученик не только объект, но и субъект учебного процесса. Но если у ученика этих качеств пока нет, то формирование их тоже входит в нашу профессиональную функцию. Вся трудность, диалектическая противоречивость обучения в том и заключается, что на уроке необходима познавательная активность учащихся, а она зависит от учителя, от его умения активизировать их. Степень активности школьников является реакцией на методы и приемы работы учителя, показателем его педагогического мастерства [3,с.147].

На уроках биологии для активизации познавательной деятельности учащихся средствами аксиологического подхода можно использовать всевозможные биологические задачи. Верным является утверждение, что коль нет познавательной задачи, нет и работы мысли, есть задача - есть поиск ее решения. Постановка задач в процессе обучения повышает активность учащихся. Ученики исследуют явление, ищут пути его решения, выдвигают различные предположения, приводят доказательства, а это, несомненно, способствует активизации мыслительной деятельности школьников, развитию логического мышления, познавательной самостоятельности и в итоге формированию и развитию познавательного интереса к биологии. На уроках биологии по активизации познавательной деятельности учащихся средствами аксиологического подхода приемлемо использовать следующие типы задач:

а) Задачи, способствующие развитию логического мышления. Учить мыслить школьников в процессе обучения – это значит учитывать их природные особенности, опираясь на методические и психологические основы их развития, обеспечить усвоение содержания учебного предмета.Обучить школьников владению и применению этих приемов в учебно-воспитательном процессе – важная задача учителя. Целенаправленная и систематическая работа по развитию мыслительной деятельности в конечном итоге повысит качество знаний и уровень сформированности учебных умений.

В этом поможет выработка универсальных учебных действий на уроках биологии. Приоритетной целью школьного образования становится формирование умения учиться. Достижение данной цели становится возможным благодаря формированию универсальных учебных действий.

В основе проблемы формирования и развития мышления учащихся лежат законы и закономерности процесса обучения, в особенности закон о связи обучения и развития. Признавая единство этих процессов, ученые в то же время утверждают, что «обучение не есть развитие, но правильно организованное обучение школьника ведет за собой детское умственное развитие, вызывает к жизни целый ряд таких процессов развития, которые вне обучения вообще сделались бы невозможными» [2,с.16]. Данный закон находит отражение в ряде дидактических принципов, которые при благоприятных условиях способствуют управлению развитием

мышления учащихся. Среди них можно выделить следующие: воспитание логического мышления учащихся осуществляется не сразу, не за короткий срок, оно требует длительной, систематической работы в течение всего времени обучения биологии в школе. Причем эта работа над воспитанием мышления учащихся осуществляется во всех звеньях учебного процесса – во время проверки знаний, при изучении нового материала урока, закреплении знаний по новой теме, при актуализации опорных понятий и т. п.

Работа по активизации познавательной деятельности учащихся при обучении биологическим дисциплинам средствами аксиологического подхода не требует от учителя дополнительных часов, она должна проводиться в учебное время и на программном материале. Но в то же время нельзя забывать и о том, что уроки биологии ни в коем случае не должны подменяться преподаванием логики. Практические методы при активизации познавательной деятельности учащихся при обучении биологическим дисциплинам средствами аксиологического подхода отличаются значительным разнообразием. Среди них - работы по распознаванию и определению объектов, проведение опытов, наблюдение за природными явлениями. Распознавание, описание и определение, а также наблюдение как виды практических методов достаточно широко представлены на уроках биологии. В основном данные методы используются при изучении морфологического, анатомического, систематического материала, а также эволюционного и экологического содержания. Использование этих практических методов при активизации познавательной деятельности учащихся при обучении биологическим дисциплинам средствами аксиологического подходаобычно требует наличия определенного раздаточного материала.Грамотно проводить исследования может не только человек, занимающийся наукой профессионально, но и тот, кто еще учится в школе.

Поэтому одним из важнейших условий активизации познавательной деятельности учащихся при обучении биологическим дисциплинам средствами аксиологического подхода является организация учебной исследовательской деятельности и развитие её основного компонента – исследовательских умений, которые не только помогают школьникам лучше справляться с требованием программы, но и развивают у них логическое мышление, создают внутренний мотив учебной деятельности в целом.

Проблема исследования связана с преодолением противоречия между необходимостью активизации познавательной деятельности, развития исследовательских наклонностей школьника, его познавательного интереса к изучению биологии и преобладанием анатомо-морфологического материала в содержании школьного курса биологии.На этапе основного общего среднего образования происходит включение обучаемых в проектную и исследовательскую деятельность, основу которой составляют такие учебные действия, как:

- умение видеть проблему;
- умение ставить цель как представление о результате;
- умение выдвигать гипотезу;
- умение задавать вопросы;
- умение давать определение понятиям;
- умение классифицировать;
- умение наблюдать, проводить эксперимент;
- умение структурировать материал;
- умение работать с текстом, умение делать выводы и умозаключения;
- умение выстроить взаимодействие с руководителем, участниками проектной, исследовательской работы;
- умение защищать и доказывать свои идеи;
- умение представлять результат собственной деятельности.

Практические методы при активизации познавательной деятельности учащихся при обучении биологическим дисциплинам средствами аксиологического подхода представляют собой сложное взаимодействие слова, наглядности и практической работы, организуемое и направляемое учителем, последующее развитие мысли учащихся.

Применение практических методов при активизации познавательной деятельности учащихся при обучении биологическим дисциплинам средствами аксиологического подхода

связано также с активной деятельностью рецепторов и анализаторов учащихся, с развитием их общей трудовой активности.

Задания для выполнения практических работ при активизации познавательной деятельности учащихся при обучении биологическим дисциплинам средствами аксиологического подхода особенно ценны в учебно-воспитательном отношении, когда в них содержатся вопрос, задача, которые надо решить учащимся, применяя на практике ранее приобретенные знания: умения будут развиваться не механически, а основываться на знаниях. Именно при этом условии практические работы будут источником знаний.

К видам практических методов по активизации познавательной деятельности учащихся при обучении биологическим дисциплинам средствами аксиологического подхода относятся:

1) работы по распознаванию и определению природных объектов;
2) наблюдения с последующей регистрацией явления;
3) проведение эксперимента (решение опытом);
4) работа с раздаточным материалом;
5) моделирование.

Под практической работой при активизации познавательной деятельности учащихся при обучении биологическим дисциплинам средствами аксиологического подхода мы понимаем такую работу, которая выполняется обучающимися по заданию и под контролем учителя, но без непосредственного его участия в ней, в специально предоставленное для этого время. При этом обучающиеся сознательно стремятся достигнуть поставленной цели, употребляя свои умственные усилия и выражая в той или иной форме (устный ответ, графическое построение, описание опытов, расчеты и т.д.) результат умственных и физических действий.

Все виды практических работ по дидактической цели при активизации познавательной деятельности учащихся при обучении биологическим дисциплинам средствами аксиологического подход аможно разделить на пять групп:

- приобретение новых знаний, овладение умением самостоятельно приобретать знания;
- закрепление и уточнение знаний;
- выработка умения применять знания в решении учебных и практических задач;
- формирование умений и навыков практического характера;
- формирование творческого характера, умение применять знания в усложненной ситуации.

Каждая из перечисленных групп включает в себя несколько видов практических работ, поскольку решение одной и той же дидактической задачи может осуществляться различными способами. Указанные группы тесно связаны между собой. Эта связь обусловлена тем, что одни и те же виды работ могут быть использованы для решения различных дидактических задач. Например, с помощью экспериментальных практических работ достигается не только приобретение умений и навыков, но также приобретение новых знаний и выработка умения применять ранее полученные знания.

Для разработки конкретной учебно-познавательной задачи при активизации познавательной деятельности учащихся при обучении биологическим дисциплинам средствами аксиологического подхода необходимо четко соблюдать ее структуру:

- название;
- описание типа, согласно типологии задач по характеру и уровню познавательной деятельности;
- класс и учебные дисциплины, на которых может быть возложена эта задача;
- текст задачи и основные действия учеников на каждом из этапов решения задачи: осмысление условия, составление плана решения, осуществление плана решения, изучение найденного решения и дополнительные вопросы к задаче, носящие, как правило, проблемный характер;
- образовательные результаты, которые можно ожидать после решения задачи: предметные, личностные и метапредметные (межпредметные понятия и познавательные, коммуникативные, регулятивные учебные действия).

На каждом этапе решения учебно-познавательной задачи должны формироваться универсальные учебные действия.

1этап. Осмысление условия задачи.

Идет отбор необходимой информации, ученикам нужно выделить ключевые моменты: скорость автомобиля- животное бегает быстрее. Затем нужно ·соотнести известные элементы задачи с неизвестными, сделать краткую запись.

2 этап. Составление плана решения учебной задачи.

Сопоставить данную задачу с известными классами задач (на составление уравнений, на нахождение процентов от числа) и выбрать возможный путь решения (алгебраический или арифметический).

3 этап. Осуществление плана решения.

4 этап. Изучение найденного решения.

Наибольший активизирующий эффект на занятиях дают ситуации, в которых учащиеся сами должны:

- отстаивать свое мнение;
- принимать участие в дискуссиях и обсуждениях;
- ставить вопросы своим товарищам и преподавателям;
- рецензировать ответы товарищей;
- оценивать ответы и письменные работы товарищей;
- заниматься обучением отстающих;
- объяснять более слабым учащимся непонятный материал;
- самостоятельно выбирать посильное задание;
- находить несколько вариантов возможного решения познавательной задачи (проблемы);
- создавать ситуации самопроверки, анализа личных познавательных и практических действий;
- решать познавательные задачи путем комплексного применения известных им способов решения [14,с.14].

Авторы выделяют несколько уровней познавательной активности.

1) воспроизводящая активность. Характеризуется стремлением учащегося понять, запомнить и воспроизвести знания, овладеть способом его применения по образцу. Этот уровень отличается неустойчивостью волевых усилий школьника, отсутствием у учащихся интереса к углублению знаний, отсутствие вопросов типа: «Почему?»

2) интерпретирующая активность. Характеризуется стремлением учащегося к выявлению смысла изучаемого содержания, стремлением познать связи между явлениями и процессами, овладеть способами применения знаний в измененных условиях.

Характерный показатель: большая устойчивость волевых усилий, которая проявляется в том, что учащийся стремится довести начатое дело до конца, при затруднении не отказывается от выполнения задания, а ищет пути решения.

3) творческая активность. Характеризуется интересом и стремлением не только проникнуть глубоко в сущность явлений и их взаимосвязей, но и найти для этой цели новый способ.

Характерная особенность - проявление высоких волевых качеств учащегося, упорство и настойчивость в достижении цели, широкие и стойкие познавательные интересы. Данный уровень активности обеспечивается возбуждением высокой степени рассогласования между тем, что учащийся знал, что уже встречалось в его опыте и новой информацией, новым явлением. Активность, как качество деятельности личности, является неотъемлемым условием и показателем реализации любого принципа обучения [5,с.19].

Одним из средств освоения обучающимися видов деятельности по получению нового знания, осмысления и практического применения предметных знаний являются учебно-познавательные, ситуационные задачи. Особенность ситуационных задач заключаются в том, что они всегда носят проблемный, поисковый характер, имеют практическую направленность, личностно-значимый для учащихся познавательный интерес [1,с.48]. Эти задачи формируют надпредметные умения, позволяют ученику осваивать интеллектуальные умения в процессе работы с информацией, помогают интерпретировать и преобразовывать полученные данные.

Ситуационная задача при активизации познавательной деятельности учащихся при обучении биологическим дисциплинам средствами аксиологического подхода представляет

собой описание ситуации, которую надо решить, ответив на вопросы, носящие проблемный характер и (или) выполнив задания, которые демонстрируют действенность знаний. Такие задания могут представлять собой проект, памятку, инструкцию, другой презентуемый практический результат выполнения задания.

Для ситуационных заданий обычно подбираются названия, которые отражают либо основное содержание ситуации, либо проблему, на решение которой ситуация направлена.

Ситуационные задачи при активизации познавательной деятельности учащихся при обучении биологическим дисциплинам средствами аксиологического подхода можно подразделить по:

- уровням знаний и творчества;
- способам подачи материала (видам формулировок);
- уровням рефлексии;
- по направленности на формирование личностной позиции школьников.

По уровням знаний и творчества выделяют:

- контекстуальные задания (контекстные задачи), ответ на которые можно определить по контексту;
- межпредметные задания, предполагающие привлечение знаний из смежных областей знаний;
- задания, для выполнения которых необходимо синтезировать новое знание, где необходим анализ собственной практики;
- задания по формированию УУД и ключевых компетенций (ценностно-смысловые компетенции; общекультурные компетенции; учебно-познавательные компетенции; информационные компетенции; коммуникативные компетенции; социально-трудовые компетенции; компетенции личностного самосовершенствования);

Степень активности учащихся является реакцией, методы и приемы работы преподавателя являются показателем его педагогического мастерства. Активными методами обучения следует называть те, которые максимально повышают уровень познавательной активности школьников, побуждают их к старательному учению. В педагогической практике принято делить методы обучения по источнику знаний: словесные, наглядные и практические. Каждый из них может быть и более активным и менее активным, пассивным. При применении активных методов обучения учитель может решить следующие педагогические задачи: активизировать и стимулировать учебно-познавательную деятельность учащихся; формировать коммуникативные и личностные компетенции учащихся через организацию работы в группе; обеспечить формирование предметных и метапредметных компетенций учащихся.

Разработано много форм и методов активного обучения на уроках биологических дисциплин, которые можно применять как для усвоения нового материала, так и для проверки знаний. Изучать биологию - не значит только знакомиться с видовым составом флоры и фауны, знать отдельных представителей. Это изучение большого количества понятий и определений, законов и закономерностей. Сделать такую работу интересной и увлекательной, в то же время научной и познавательной, повышать активность учащихся, интерес к предмету - является главной задачей учителя .При выборе тех или иных методов обучения необходимо, прежде всего, стремиться к продуктивному результату. При этом от учащегося требуется не только понять, запомнить и воспроизвести полученные знания, но и уметь ими оперировать, применять их в практической деятельности, развивать, ведь степень продуктивности обучения во многом зависит от уровня активности учебно-познавательной деятельности учащегося.Активизация познавательной деятельности учащихся при обучении биологическим дисциплинам средствами аксиологического подхода зависит от многих факторов, основными из которых являются:

- правильная постановка задач урока;
- создание положительного эмоционального фона;
- оптимальная загруженность школьника.

С этой точки зрения наиболее подходящие условия обеспечиваются на уроках биологических дисциплин, которые подразумевают организацию деятельности школьников, направленную на достижение поставленной цели.

Таким образом, на основе анализа психолого-педагогической литературы мы выделим три уровня активизации познавательной деятельности учащихся при обучении биологическим дисциплинам средствами аксиологического подхода.

Первый (низкий) - воспроизводящая активность. Этот уровень отличается неустойчивостью волевых усилий учащегося, отсутствием интереса к углублению знаний.

Второй уровень (средний) - интерпретирующая активность. Характерный показатель: большая устойчивость волевых усилий, которая проявляется в том, что учащийся стремится довести начатое дело до конца, при затруднении не отказывается от выполнения задания и ищет пути решения.

Третий уровень (высокий) - творческий. Характерная особенность - высокие волевые качества учащегося, упорство и настойчивость в достижении цели, широкие и стойкие познавательные интересы.

Рецензент: ***Шаропов Ш.А.*** **– д.п.н., профессор ХГУ им. академика Б.Гафурова**

ЛИТЕРАТУРА

1. Акулова О.В. Конструирование ситуационных задач для оценки компетентности учащихся: Учебно-методическое пособие для педагогов школ / О.В. Акулова, С.А. Писарева, Е.В. Пискунова. -СПб.: КАРО, 2008.
2. Демьянков, Е.Н. Биология. Природа живая и неживая в задачах, проблемных вопросах и интересных фактах / Е.Н. Демьянков, Л.Л. Тимофеева //Рекомендовано МАНПО № 1 от 26 января 2016 г. -Орел: ФГБОУ ВО «ОГУ им. И. С. Тургенева», 2016. -191 с.
3. Луначарский А.В. О воспитании и образовании / А.В. Луначарский. -М.: Педагогика, 1976. -394 с.; Михайлова М.А. Праздники в детском саду: сценарии, игры, аттракционы / М.А. Михайлова. –Ярославль: Издательство «Академия развития», 2005. -300 с.
4. Мижериков, В.А. Введение в педагогическую деятельность / В.А. Мижериков, Т.А. Юзефавичус. -М.: Роспедагентство, 2005. -54 с.
5. Теоретические основы активизации творческой познавательной деятельности учащихся. Теория и практика образования: история и современность. -Липецк: ЛГПУ, 2001. -185 с.
6. Тимошенко Т.И. Стимулирование познавательной деятельности учащихся на нетрадиционных уроках / Т.И. Тимошенко. -Белгород, 1997. -314 с.
7. Учителю биологии о внеклассной работе / Сост. А.Х. Гусакова, А.А. Лазаренко. -М.: Просвещение, 2008. -97 с.
8. Чернобельская, Г.М. Теория и методика обучения биологии / Г.М. Чернобельская. -М.: Дрофа, 2010. -336 с.
9. Шамова Т.И. Активизация учения школьников / Т.И. Шамова. -М.: Педагогика, 1982. -208 с.
10. Широкий Е.Н. Развитие познавательной активности учащихся / Е.Н. Широкий // Среднее специальное образование. – 1990. -№10.
11. Штофф В.А. Понятие модели в современной науке / В.А. Штофф // Некоторые вопросы диалектического материализма. -Л., 1962.
12. Щукина, Г.И. Роль деятельности в учебном процессе текст / Г.И. Щукина. -М.: Просвещение, 1986. -144 с.
13. Ядровская М.В. Средства моделирования в обучении / М.В. Ядровская // Вестник ЯГУ. – 2010. -Т. 7. -№1.
14. Якиманская, И.С. Развивающее обучение / И.С. Якиманская. -М.: Просвещение, 1989. -75 с.

БАЪЗЕ ҶАНБАҲОИ ФАЪОЛНОКСОЗИИ ФАЪОЛИЯТИ МАЪРИФАТИИ ХОНАНДАГОН ДАР АСОСИ РАВИШИ АКСИОЛОГӢ НИСБАТИ ТАЪЛИМИ ФАНҲОИ БИОЛОГӢ

Дар мақола муаллиф баъзе ҷанбаҳои баланд бардоштани фаъолияти маърифатии хонандагонро дар асоси равиши аксиологӣ нисбати таълими фанҳои биологӣ баррасӣ кардааст. Ҷанбаи дигари муҳимми ҳавасмандгардонии хонандагон ба таълим бевосита бо фаъолият алоқаманд аст, ки ин мустақилият аст, ки бо муайян кардани объект, воситаи фаъолият, амалӣ намудани он аз ҷониби худи хонанда бе ёрии калонсолон ва омӯзгорон алоқаманд аст. Фаъолияти маърифатӣ ва мустақилӣ аз ҳамдигар ҷудонашавандаанд: мактаббачагони фаъолтар, чун қоида, мустақилтаранд; фаъолияти нокифояи худи талаба ӯро ба дигарон вобаста намуда, аз мустақилият маҳрум месозад. Муаллиф қайд мекунад, ки бе фаъолгардонии фаъолияти маърифатӣ, таваҷҷуҳи хонандагон, ташаккул ва инкишоф додани шавқи устувори маърифатӣ дар ҳалли вазифаҳои дар назди муаллим гузошташуда ба муваффақият ноил шудан имконнопазир аст. Шарти муҳимми тафаккури эҷодии хонандагон ин аст, ки онҳо фарҳанги умумии тафаккур дошта бошанд, аз ин рӯ, фаъолияти таълимӣ дар синф пеш аз ҳама ба ташаккули маҳорати зеҳнии хонандагон: маҳорати таҳлил, синтез, дарёфти сабабу натиҷа нигаронида шудааст: муносибатҳо, умумӣ кардан, хулосабарорӣ намудан, тасниф ва муқоиса намудан. Инчунин муаллиф кайд мекунад, ки масъалаҳои фаъолгардонии таълими мактаббачагон аз ҷумлаи проблемаҳои муҳимтарини илм ва амалияи педагогии муосир мебошанд. Татбиқи принсипи фаъолият дар таълим аҳамияти махсус дорад, зеро таълиму тарбия хусусияти фаъолиятӣ дошта, натиҷаи таълим, рушд ва тарбияи мактаббачагон ба сифати таълим ҳамчун фаъолият вобаста аст.

Калидвожаҳо: баланд бардоштани самаранокӣ ва сифати раванди таълим, фаъолгардонии таълими хонандагони мактабҳо, дарки маводи таълимӣ, ташаккули муносибати хонанда ба худи фаъолияти маърифатӣ, фаъолсозии фаъолияти маърифатӣ.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АКТИВИЗАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ АКСИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА К ОБУЧЕНИЮ БИОЛОГИЧЕСКИМ ДИСЦИПЛИНАМ

В статье автором рассматриваются некоторые аспекты активизации познавательной деятельности учащихся на основе аксиологического подхода к обучению биологическим дисциплинам. С активностью непосредственно сопрягается еще одна важная сторона мотивации учения учащихся - это самостоятельность, которая связана с определением объекта, средств деятельности, её осуществление самим учащимся без помощи взрослых и учителей. Познавательная активность и самостоятельность неотделимы друг от друга: более активные школьники, как правило, и более самостоятельные; недостаточная собственная активность учащегося ставит его в зависимость от других и лишает самостоятельности. Автор отмечает, что невозможно добиться успехов в решении задач, поставленных перед учителем, без активизации познавательной деятельности, внимания учащихся, формирования и развития устойчивого познавательного интереса к изучаемому материалу. Важное условие творческого мышления учащихся – наличие у них общей культуры мышления, поэтому учебная деятельность на уроке направлена, прежде всего, на развитие интеллектуальных умений учащихся: умений анализировать, синтезировать, находить причинно-следственные связи, обобщать, делать выводы, классифицировать, сравнивать. Также автор указывает на то, что вопросы активизации учения школьников относятся к числу наиболее важных проблем современной педагогической науки и практики. Реализация принципа активности в обучении имеет определенное значение, т.к. обучение и развитие носят деятельностный характер и от качества учения как деятельности зависит результат обучения, развития и воспитания школьников.

Ключевые слова: повышение эффективности и качества учебного процесса, активизация учения школьников, восприятие учебного материала, формирование отношения ученика к самой познавательной деятельности, аактивизация познавательной деятельности.

SOME ASPECTS OF ACTIVATION OF STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY ON THE BASIS OF THE AXIOLOGICAL APPROACH TO TEACHING BIOLOGICAL DISCIPLINES

In the article, the author considers some aspects of enhancing the cognitive activity of students on the basis of an axiological approach to teaching biological disciplines. Activity is directly related to another important aspect of motivating students to learn - this is independence, which is associated with the definition of the object, means of activity, its implementation by the student himself without the help of adults and teachers. Cognitive activity and independence are inseparable from each other: more active schoolchildren, as a rule, are more independent; insufficient own activity of the student makes him dependent on others and deprives him of independence. The author notes that it is impossible to achieve success in solving the tasks assigned to the teacher without activating cognitive activity, student attention, forming and developing a sustainable cognitive interest in the material being studied. An important condition for the creative thinking of students is that they have a common culture of thinking, therefore, educational activities in the classroom are aimed primarily at developing the intellectual skills of students: the ability to analyze, synthesize, find cause-and-effect relationships, generalize, draw conclusions, classify, compare. Also the author points out that the issues of activating the learning of schoolchildren are among the most important problems of modern pedagogical science and practice. The implementation of the principle of activity in learning is of particular importance, because. training and development are of an activity nature, and the result of training, development and education of schoolchildren depends on the quality of teaching as an activity.

Key words: improving the efficiency and quality of the educational process, activating the teaching of schoolchildren, the perception of educational material, the formation of the student's attitude to the cognitive activity itself, and the activation of cognitive activity.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Дадобоева Муслима Бахтиёровна*** **–** Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, омӯзгори кафедраи ботаника ва физиологияи растаниҳо. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. Телефон:**92-9060085**

Сведение об авторе: ***Дадобоева Муслима Бахтиёровна*** – Худжандский государственный университет им.академика Б.Гафурова, преподаватель кафедры ботаники и физиологии растений. **Адрес:** Республика Таджикистан, город Худжанд, проезд Мавлонбекова 1. Телефон: **92-9060085**

Information about the author: ***Dadoboeva Muslima Bakhtiyorovna*** - Khujand State University named after Academician B. Gafurov, teacher of the Department of Botany and Plant Physiology. **Address:** Republic of Tajikistan, Khujand city, Mavlonbekov passage 1. Phone: **92-9060085.** E-mail: **muslima.bakhiyerovna@mail.ru**

УДК:378.6(575.3)

ЦЕЛЬ И ТРЕБОВАНИЯ ПРОВЕДЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ ПО ПЕДАГОГИКЕ

Каримова И.Х., Амирова Г.Г.
Академия образования Таджикистана,
Таджикский государственный институт языков имени Сотима Улугзаде

Одним из способов реализации теоретических знаний студентов высших учебных заведений является педагогическая практика студентов, которая является ключевым компонентом системы подготовки будущих учителей. Таким образом, опыт преподавания в этот период поможет студентам развиваться как молодые учителя. Стажер несет большую ответственность и осваивает навыки своей педагогической, воспитательной и методической работы. Во время стажировки проводится классификация реализации индивидуальных педагогических методов, что способствует творческой и исследовательской работе студентов. Стажер выполняет очень ответственную и сложную задачу. Она является организатором воспитательной работы в классе, тьютором студентов, организатором организованной группы класса, с помощью преподавателей института и учителей школы совместно со студенческой организацией: «Ахтарон», «Ворисони Сомониён», «Сомониён», работает общество родителей и друзей. Основная цель педагогической практики - подготовка будущих учителей. В связи с этим перед стажерами стоят следующие задачи:

-практическое применение педагогических знаний, полученных студентами в институте;

-повышение педагогических знаний стажеров;

-изучить профессиональные качества будущего учителя, отвечающие требованиям современного общества;

-корректное взаимодействие практикантов со студентами;

-изучение возрастных и индивидуальных особенностей студентов с точки зрения педагогического и психологического развития;

-проведение творческой и научно-исследовательской работы по педагогической деятельности;

-предоставляем анализ результатов стажировки [1, с.18].

Четкое изучение предметов специальности имеет большое значение при выполнении вышеперечисленных задач, поскольку в связи с ними может осуществляться педагогическая деятельность будущих учителей. Должен быть тщательно изучен руководитель педагогической практики по педагогике, состав, практические задания, критерии оценки результатов практических занятий будущего учителя, педагогический анализ урока, описание педагогической деятельности, порядок проведения учебных часов.

Преподаватель педагогики предлагает не только теоретические знания о педагогической практике, но и практические способы составления планов: (описание педагогического анализа урока, изучение личности ученика, взаимоотношений между ними в коллективе, план работы классный руководитель)-помогите будущим учителям.

Педагогический руководитель должен проанализировать способы и методы проведения воспитательной работы, критерии оценки педагогической среды, элементы образования, связанные с преподаванием и проведением учебных часов, чтобы студенты могли использовать их в процессе своей практики. Педагог предлагает планы и таблицы по каждой теме и использует их для совершенствования своей педагогической работы [2, с.33].

В процессе подготовки высококвалифицированных специалистов, в том числе интернов, преподаватель педагогики должен учитывать следующее:

1.Процесс профессиональной подготовки учителей должен быть направлен на овладение профессиональной культурой, которая должна отражать наличие педагогических знаний, применение теоретических знаний на практике, умение творчески решать профессиональные задачи и их отношение к профессиональной деятельности.

2.Основой профессиональной подготовки учителей является профессиональный подход к обучению, который должен найти отражение в приобретении методических навыков.

3. Система профессионального обучения должна быть ориентирована не на пассивный обмен знаниями, а на развитие аналитических и исследовательских навыков.

4. В процессе повышения квалификации развиваются базовые навыки педагогической деятельности: навыки проектирования (навыки планирования деятельности, планирования педагогической работы), адаптации (навыки выполнения плана в конкретных условиях обучения), организаторские способности. (организаторские навыки). и различные учебно-педагогические действия), мотивация (навыки, побуждающие учащихся к участию в образовательной деятельности), коммуникативные (коммуникативные навыки в классе и за его пределами), навыки контроля и самоконтроля, когнитивные (исследовательские навыки) и служба поддержки.

5. Одна из основных задач вуза - формирование личности будущего учителя. Личное обращение определяет гуманное отношение и осуществляется на уровне «личность-личность».

6. Система профессионального обучения должна способствовать получению базового образования, т.е. выпускники должны иметь современную основу профессиональных знаний.

7. Система профессиональной подготовки учителей должна обеспечивать получение широкого спектра общегуманитарного образования.

8. Важнейшим условием системы является подготовка учителей для обеспечения высокого уровня профессионализма.

9. В процессе профессиональной подготовки, стремясь к интеграции между дисциплинами, преподаватель должен стараться сочетать знания разных наук в своей работе.

10. В процессе профессиональной подготовки учителей очень важно создавать условия для самосовершенствования учащихся.

11. Процесс профессионального обучения должен убедить студента в том, что его профессия и предмет имеют общественное значение.

12. При профессиональном обучении оценивается не только уровень знаний, но и профессиональные навыки, и оценка должна быть дифференцированной [3, с. 48].

Во время прохождения педагогической практики студенты должны продемонстрировать свои знания и умения в организации и проведении всех форм педагогической деятельности: лекций, семинаров, практических, лабораторных, учебных часов. Воспитательная работа должна планироваться классным руководителем с учениками таким образом, чтобы соблюдались возраст, распорядок дня, не допускались излишние социальные задания и внеклассные занятия [3, с.103].

План работы классного руководителя обычно разрабатывается на год, семестр или квартал и утверждается директором школы. Также желательно разработать календарно-образовательный план на короткий период. Классный руководитель участвует в разработке плана действий учеников-активистов, родителей. Сначала они выполняют индивидуальные задачи, затем постепенно выполняют часть организационных задач, связанных с выполнением плана.

Одна из основных обязанностей классного руководителя- проведение со студентами образовательных мероприятий, которые проводятся еженедельно во время практики в соответствии с школьным расписанием и фиксируются в классном журнале. Учебные часы являются одной из основных форм воспитательной работы и широко используются в сегодняшней школьной практике, где есть широкий спектр возможностей для комплексного подхода к всестороннему развитию личности, что является ключевым условием нравственного, трудового и духовного. воспитание учащихся, их возрастные и индивидуальные особенности, в частности, в формировании личности класса [4, с.12].

Опыт показал, что необходимо проводить образовательный час каждую неделю, что расширяет спектр других образовательных мероприятий в классе. Если учебный час проводится четыре раза в месяц с приготовлением пищи, то при других формах внеклассной деятельности это будет очень полезно. При проведении учебных часов учитываются следующие требования: разнообразие, соответствие темы возрасту учащихся, индивидуальные особенности, уровень их развития. В качестве учебных часов используются беседы, экскурсии, конференции, встречи с опытными людьми, обсуждение критических статей из газет и журналов, новых фильмов, пьес и т. д. [4, с.29].

Образовательные занятия можно проводить и вне школы. Например, если урок посвящен теме охраны природы или правил дорожного движения, то классный руководитель проводит его в лесу, ботаническом саду или перед Госавтоинспекцией. Организация и проведение таких учебных часов требует тщательной подготовки и планируется заранее. Следует отметить, что во время практики в школе ученики должны работать по трем направлениям:

- как классный руководитель;

- как профессиональный учитель-предметник с соблюдением этических норм педагогическая профессия;

- как организатор (проведение образовательных сессий, мероприятий аудиторные, внеаудиторные и внеклассные).

Результаты стажировки студентов оцениваются по следующим критериям:

а) обязательное прохождение всех этапов стажировки;

б) приобретение навыков и компетенций, предусмотренных программой стажировки (владение педагогическими приемами и этикой, навыки анализа других, самоанализ);

в) степень самостоятельности и творческих способностей обучающегося в освоении содержания и методов составления любой учебной работы;

1) умение творчески применять теоретические знания на практике;

2) степень методической зрелости обучающегося;

3) содержание, качество и подготовка документов;

4) своевременная подача документов руководителям практик и кафедр; 5) общее отношение студента к деятельности и стажировке (проявление активности и дисциплины во время стажировки, уровень активности при выполнении методической работы, обеспечение уроков техническими и методическими материалами и их использование, а также использование нововведений в классе и др.) [5, стр. 14].

Организация образовательной деятельности для студентов:

- как активировать понятность и целостность восприятия студентов;

- в какой форме использовались средства психологического воздействия (убеждение, впечатление);

- насколько ему удалось привлечь и удержать внимание студентов;

- какой метод использовали ученики для активации воспоминаний о предыдущих уроках, что необходимо для понимания новой темы.

Организуйте мыслительную деятельность и воображение в процессе приобретения новых знаний и навыков:

- насколько вам удалось развить новые знания и навыки,

- какие психологические законы были учтены при формировании новых инсайдов, идей и образов;

-как активировалось мышление студентов, и какие методы использовались для развития их мыслительной самостоятельности;

-каков уровень понимания (объяснительный, сравнительный, описательный, оценочный), как учитель руководил формированием идеалов и убеждений учащихся;

- какие формы творческой работы использовались на уроке и как учитель руководил творческой деятельностью учеников.

Повышение производительности:

- развитие навыков с помощью упражнений; -использовать и улучшать имеющиеся навыки в новых условиях.

Анализ уровня интеллектуального развития, отношения к образованию и особенности самосовершенствования отдельных студентов:

-какая группа студентов по специальностям разделили свои знания,

- как он координировал свою работу в группе и индивидуальную работу со студентами[5, с. 52].

Учет возрастных характеристик учащихся.

Процесс подготовки к уроку и процесс его характеристики как учитывался возраст учеников:

- при определении цели и формы урока, при организации занятий познавательные у

студентов и при взаимодействии их во время урока.

План образовательной работы по развитию основ демократического мировоззрения. Есть планы демократического мировоззрения, политического понимания, материальности мира, интерпретации природных явлений и законов, исторических памятников. Кроме того, необходимо спланировать празднование и регистрацию исторических дат, национальных традиций и сезонных праздников, непереносимости вредных обычаев, вопросов и просветительских мероприятий. Для полного достижения демократического воспитания и национального самосознания классные руководители обязаны привлекать учеников в клубы и клубы в духе патриотизма, защиты Родины, твердой веры в демократическое государство, защиты его достижений, ненависти к врагам. нации и государства., взращивайте политическую бдительность.

Поощрение осознанного подхода к чтению и повышение качества знаний учащихся. В этот раздел включены мероприятия и воспитательная работа на попечение Президента и Правительства об образовании, постановление Министерства образования Республики Таджикистан «О правильном использовании учебников», порядок использования учебников и предметов искусства, привлечение учащиеся школ (лицеев, гимназий) подчиняются техническим и техническим, любительским, кружкам, внешкольным учреждениям, школьным кружкам, факультетам, олимпиадам, подписке на газеты и журналы, организации этнографической работы юных натуралистов, книжной участие клубов «Друзья» в операции «Да здравствует книга!» и т. д. планируются. Кроме того, необходимо организовать беседы, лекции, викторины, вечеринки и конференции [6, с.24].

В воспитании демократической этики, сознательной дисциплины и культурного поведения, образовательных вопросах и деятельности, посвященных учениям педагогов сегодняшнего и прошлого, изучению демократической этики как формы общественного сознания и соблюдению компонентов образования: нравственного воспитания, патриотическое воспитание, любовь к Родине. сознательная культурная дисциплина, развитие чувства человечности, дружбы, доброты к человеку в обществе, честности, чувства ответственности за выполнение поставленных задач, правильного отношения к общественной собственности, историческим памятникам, природа, животные, школьные и школьные принадлежности, школьные принадлежности и школьные принадлежности.

Наряду с этими вопросами необходимо спланировать подготовку школьников к половому воспитанию в семейной жизни. Классный руководитель также затронул вопросы самоуправления молодежи, воспитания чувства чести, уважения и достоинства, лояльности, любви и дружбы между молодыми людьми, мальчиками и девочками, понимания гражданской ответственности в обществе, воспитания детей и их поведения. в семье, школе, классе, группах, учителях и школьных общественных организациях и т.д. следует планировать [7, с.116].

Реализация этих вопросов требует от классного руководителя осторожности и осмотрительности.

При трудовом воспитании и выборе профессии классный руководитель обязан выполнять постановление Правительства Республики Таджикистан и Министерства образования «О совершенствовании трудового воспитания, выборе профессии обучающихся и организации общественно полезного, производительного труда». Положение «Об организации общественно-полезного и производительного труда учащихся общеобразовательных школ»; Приказы и инструкции по оценке поведения и стремлений учащихся общеобразовательных школ к образованию и общественно полезному труду как отправной точке их работы и планированию следующих образовательных мероприятий:

- учения наших предков и современных ученых о труде;
- виды труда и заработная плата;
-привлечение студентов к общественно-полезной работе: субботники, организация бескорыстной помощи друг другу в трудовом процессе, организация межклассных соревнований, организация коллективизма среди студентов;
-трудовая деятельность студентов, сбор мусора на природе; работа на производственной площадке, в оздоровительном лагере, колхозно-студенческом отряде и экскурсиях по выбору профессии;

-организация встреч с ветеранами труда и выпускниками школ;

- организация описаний и анкет и рефератов по выбору профессии;

- пропаганда важности нравственного воспитания наших предков среди учащихся;

-формирование знакомства с трудовыми достижениями Республики Таджикистан в период независимости и признательности за добросовестный труд.

- воспитание в духе нетерпимости к нарушителям трудовой дисциплины, ленивцам, хищникам государственной собственности, расточительному использованию природных ресурсов, электроэнергии, хлеба, школьных принадлежностей и т. д ;

-организация лекций, бесед, викторин, кружков, театрализованных представлений на темы «В мире профессии», «Выбранный нами путь ждет нас», «Родительская профессия» и «Что я умею!» ...

Следует отметить, что педагогический опыт играет очень важную роль в творческой и практической работе учащихся и развитии педагогической профессии в школе. Как объявил Президент Республики Таджикистан в 2019-2021 годах, в годы «Развития села, туризма и народных промыслов», было бы хорошо обучать студентов преподаванию, выделяя финансирование и создавая социальные условия в сельской местности (не в место жительства) проводится [8, с.64].

ЛИТЕРАТУРА

1. Амонов Н. К. Психологические основы педагогического общения.- Душанбе, 2003. 204с.
2. Абдуллозаде Х., Саидов А.- Пособие по педагогической практике.- Душанбе, 2013. 55с.
3. Абдурахимов Г.Н. Индивидуально-психологические особенности студента и их учет в процессе обучения.- Душанбе, 2009. 215с.
4. Абдуллозаде Х., Саидов А. Общая педагогика (образовательный комплекс) - Душанбе, 2013. 198с.
5. Давидов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М., 1986. 230с.
6. Кодиров К., Давлатов М., Расулов С. Глоссарий педагогических и психологических терминов. Душанбе, 2008. 300с.
7. Сборник нормативно-правовых документов в сфере образования. Душанбе: ООО «Офсет», 2008. 50с.
8. Миралиев А., Давлатов М. Психология и педагогика. Душанбе, 2007.
9. 343 с.
10. Мустафокулов Т., Нарзуллоева М. Основы педагогики и возрастной психологии - Куляб, 1993. 200с.
11. Махмудов М.И. Организация проблемного обучения в школе. М., 1997. 310с.
12. Носиров С.Ш., Давлатова М. Д. Педагогика. - Душанбе, 2014. 178 с.
13. Обидов И. история развития народного образования в Таджикской СССР (1917-1957). М., 1968. 400с.
14. Расулов С., Х. Джураев Д. Руководство по стажировке. Часть 1. Учебный план - методическое пособие для студентов педагогических специальностей. ТНУ-Душанбе, 2012. 60с.
15. Сухомлинский В.А. Родительская педагогика.- Москва, 1981. 300с.
16. Хайрулло Рагимов, Абдулкадир Нуров. Педагогика. - Душанбе, 2011. 518с.

МАҚСАД ВА ВАЗИФАҲОИ АСОСИИ ГУЗАРОНИДАНИ ТАҶРИБАОМӮЗИИ ОМӮЗГОРӢ АЗ ПЕДАГОГИКА

Дар мақолаи мазкур оиди роҳҳои амалӣ гардонидани донишҳои назариявии донишҷӯёни мактабҳои олии равияи омӯзгорӣ, дар рафти таҷрибаомӯзии омӯзгории донишҷӯён аз педагогика маълумот дода шудааст, ки он ҷузъи асосии низоми тайёр намудани омӯзгорони оянда ҳисоб мешавад. Аз ин лиҳоз, таҷрибаи омӯзгорӣ дар ин давра барои донишҷӯён дар ташаккул ёфтани онҳо ҳамчун муаллими ҷавон ёрӣ расонида, дар иҷрои корҳои педагогӣ, таълиму тарбиявӣ ва методӣ кумак мерасонад. Дар рафти таҷрибаомӯзӣ таснифи иҷрои усулҳои фардиӣ педагогӣ пурра пешниҳод шудааст, ки он ба корҳои эҷодию тадқиқотии донишҷӯён мусоидат мекунад. Дар мавод вазифаҳои таҷрибаомӯз ҳамчун ташкилотчии корҳои тарбиявӣ дар синф, мураббии хонандагон, ташкилкунандаи гурӯҳи муташаккилу тифоқ баррасӣ гардида дар он роҳҳои амалӣ намудани онҳо бо ёрии устодони аз донишкада вобаст шуда ва муаллимони мактаб бо якҷоягии созмони талабагӣ: «Ахтарон», «Ворисони Сомониён», «Сомониён» падару модарон ва аҳли љамъият ҳаматарафа тавсиф ёфтааст. Дар мақола вазифаҳои ва моҳияти роҳбари таҷрибаомӯзии омӯзгорӣ оиди педагогика, сохтор, вазифаҳои таҷрибаомӯзӣ, меъёрҳои баҳогузорӣ ба натиҷаи кори таҷрибаомӯзӣ омодасозии омӯзгори оянда, таҳлили педагогии дарс, тавсифи фаъолияти таҷрибаомӯзӣ аз ҷиҳати педагогӣ, тартиби гузаронидани соатҳои тарбиявӣ хеле хуб дарк ёфтааст.Муаллифон доир ба асосҳои таҷрибаомӯзии омӯзгорӣ гуфтааст, ки мутасаддиён ба таҷрибаомӯзон на ин кӣ донишҳои назариявӣ диҳанд, балки амалан роҳҳои тартиб додани нақшаҳоро: (шарҳи таҳлили педегогии дарс, омӯзиши шахсияти хонанда, муносибатҳои байни онҳоро дар колектив, нақшаи кори роҳбари синф) пешниҳод намуда, дар пешравии кори таҷрибаомӯзон - муаллимони оянда кӯмаки амалӣ расонанд.

Калидвожаҳо: дониш, омӯзгор, маҳорат, педагог, таълим, тарбия, донишҷӯ, фард, синф, хонанда, ахтарон, сомониён, ворисон, ҷамъият, талаба, фаъолият, муаллим, шахс, коллектив, усул, дастур, волидон, таҷриба, рафтор, ахлоқ, фармон, роҳбар, баҳогузорӣ, меъёр, маълумот, низом, вазифа, хонанда, сохтор.

ЦЕЛЬ И ТРЕБОВАНИЯ ПРОВЕДЕНИЯ ПЕДАГОГИИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ ПО ПЕДАГОГИКЕ

В данной статье дана информация о реализации теоретического образования студентов высших учебных заведениях по специальности учитель в процессе педагогической практики студентов, что является неотъемлемой частью подготовки будущих профессиональных кадров. Исходя из этого педагогическая практика является вспомогательной частью в их развитии как молодых учителей в выполнении педагогических действии в обучении и воспитании. В процессе практики были составлены индивидуальные педагогические разработки, которые помогают студентам в творческой и исследовательской деятельности. В материале приведены задачи практиканта как исполнителя воспитательных работ в классе, воспитателя учащихся, организатора объединенных групп и в них всесторонне раскрываются их пути и решения с помощью преподавателей ВУЗ-ов и учителей школ в сотрудничестве с школьной организации на ступенях: «Ахтарон», «Ворисони Сомониён», «Сомониён» также родителей и общества. В статье раскрыты задачи и значение руководителя педагогической практики о педагогике структура, функции практики, методы и норма оценивания результатов практики, подготовки будущего учителя, педагогический анализ, урок анализ протекания практики с педагогической точки зрения, а также порядок проведения воспитательных часов.Авторы на основе педагогической практики отмечают что ответственные лица практикантам должны довать не только теоретические, но и иметь способность планирования в практике и предоставить: (обоснование педагогического анализа урока, изучения личности учащихся, взаимоотношения учащихся в коллективе, план работы классного руководителя) и предоставить в развитии практической работы будущих учителей.

Ключевые слова: знание, учитель, навык, педагог, обучение, воспитание, студент, личность, класс, сомониён, ступень, общество, ученик, деятельность, индивидуал, коллектив, метод, пособие, родители, практика, поведение, нрав, команда, лидер, оценка, норма, информация, система, позиция, читатель, структура.

PURPOSE AND REQUIREMENTS OF PEDAGOGICAL PRACTICE IN PEDOGOGY

This article provides information on the theoretical implementation of theoretical education of students of higher education in the area of teaching, in the process of teaching students, which is an integral part of the training of future professional personnel. Based on this, pedagogical practice is an auxiliary part in their development as young teachers in performing pedagogical actions in training and education.In the process of practice, individual pedagogical developments were developed that assist students in creative and research activities. The material presents the tasks of a trainee as a performer of educational work in the classroom, educating students, organizer of united groups and their ways and solutions are comprehensively disclosed with the help of university teachers and school teachers in cooperation with the school organization on the steps: Akhtaron, VorisoniSomoniyon ",“ Somoniyon "also of parents and society.The article reveals the tasks and importance of the head of pedagogical practice on pedagogy, structure, functions of the practice, methods and norms for evaluating the results of the practice, preparing the future teacher, pedagogical analysis, a lesson analyzing the course of practice from a pedagogical point of view, as well as the order of educational hours.On the basis of pedagogical practice, the authors note that the responsible persons should not only be theoretical but also have the ability to plan in practice and provide: (justification of the pedagogical analysis of the lesson, studying the students' personality, student relationships in the team, the work plan of the class teacher) practical work of future teachers.

Keywords: knowledge, teacher, skill, teacher, teaching, upbringing, student, personality, class, somoniyon, stage, society, student, activity, individual, team, method, allowance, parents, practice, behavior, disposition, team, leader, assessment, norm, information, system, position, reader, structure.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Каримова Ирина Холовна*** - Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор, ноиби президент. **Суроға:** 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Айнӣ, 126. E-mail: **gumanizm@mail.ru**. Телефон: **(+992) 907 72 55 94**
Амирова Гулниссо Гулмировна – Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон, омӯзгори калони кафедраи педагогика ва психология. **Суроға:** 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Телефон: **93-829-57-75.**

Сведение об авторах: ***Каримова Ирина Холовна*** - Академия образования Таджикистана, доктор педагогических наук, профессор, вице- президент. **Адрес:** 734024, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Айни, 126. Телефон: **(+992) 907 72 55 94.** E-mail: **gumanizm@mail.ru**
Амирова Гулнисо Гулмировна- Таджикский государственный институт языков им. С. Улугзаде, старший преподаватель кафедры педагогики и психологии**. Адрес**: 734019, Таджикистан, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6. Телефон: **93-829-57-75.**

Information about the authors: ***Karimova Irina Kholovna*** - Academy of Education of Tajikistan, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vice President. **Address**: 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini street, 126. Phone: **(+992) 907 72 55 94.** E-mail: **gumanizm@mail.ru**
Amirova Gulniso Gulmirovna – Tajik State institute of Languages. S. Ulugzade, senior teacher of the Department of pedagogy, psychology and teaching methods. Address: 734019, Tajikistan, Dushanbe, Mukhammadiev street, 17/6. Phone: 93-829-57-75., 232-50-00.

УДК:371.32.3

НАПРАВЛЕННОСТЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ВОЕННОМ ВУЗЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПОЗИЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ УСПЕШНОСТИ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ

Петрусевич А.А., Кулумбетов Р.Ж.
Таджикский педагогический институт в г.Пенджикенте

Одной из задач данной статьи является определение таких условий, которые способствуют формированию позиции социальной успешности как важнейшей составляющей профессиональной подготовки будущих офицеров.

Исследование особенностей образовательного процесса, оказывающего действенное влияние на формирование успешной социальной позиции, исходило из того, что социальная значимость военной профессии неустанно возрастает. Уже только поэтому необходимо точное научное обоснование структуры и содержания феномена «позиция социальной успешности» и тех педагогических условий, которые ее определяют как задачу, решаемую в образовательном процессе военного вуза.

Решение этой задачи было связано с изучением и анализом новых требований к качеству военного образования, которые реализуются в теории и практике образовательного процесса военного вуза. Эти требования, в конечном счете, определили целый ряд изменений в теории и практике организации и содержании военной подготовки. К ним мы отнесли следующие.

1. Формирование позиции социальной успешности будущего офицера МВД является одной из важнейших задач, решаемых в образовательном процессе военного вуза, поскольку такая позиция составляет один из важнейших компонентов профессионализма будущего офицера.

2. В образовательном процессе военного вуза все острее ощущается необходимость разработки содержания обучения, в котором формирование позиции социальной успешности рассматривается как процесс разрешения противоречий между потребностями личности и ее социального окружения. Отсюда организация и содержание образования направлены на создание условий активного включения курсанта в деятельность, обеспечивающую завоевание позиции социальной успешности.

3. Поскольку позиция социальной успешности не дана молодому человеку от природы в готовом виде, то её формирование становится одним из важных направлений не только процесса обучения, но и воспитательной работы с курсантами в военном вузе.

Педагогические исследования и развитие педагогической науки в целом свидетельствуют о том, что гуманизация процесса образования и воспитания становится основополагающей в педагогическом сопровождении процесса формирования позиции социальной успешности курсантов военного вуза. В настоящее время воплощение идей гуманизации определяет направленность воспитательного процесса на формирование личности курсанта как самостоятельного, активного субъекта образовательного процесса.

Анализ соответствующих педагогических исследований показывает, что в них особое внимание уделяется созданию в отношениях курсантов и военных командиров и преподавателей атмосферы доверительных отношений и уважения, которые являются основаниями позиции социальной успешности курсантов. При этом, подчеркивается, что в образовательном процессе военного вуза должны постоянно присутствовать взаимопонимание, доверие и уважение друг друга в тех ситуациях, которые складываются между военными командирами, преподавателями и курсантами.

Анализируя педагогические идеи, связанные с формированием позиции социальной успешности, высказанные С.С. Таулановым, мы отмечали, что ученый особое внимание уделяет подготовке будущих офицеров в современных условиях, связанных с новыми общественными отношениями, экономической и политической ситуацией в мире. При решении вопросов организации и содержания образовательного процесса военного вуза военные преподаватели должны обращать внимание на создание условий, способствующих успеху курсантов в

различных видах деятельности. Это, прежде всего, как отмечает С.С. Тауланов, осуществление педагогического сопровождения позиции социальной успешности [15].

Раскрывая содержание такого сопровождения, авторы различных исследований отмечают, необходимость оказания помощи курсантам в овладении военной профессией, в приобретении опыта социальных отношений, в создании благоприятного социально-психологического климата в курсантских группах, в приобретении коммуникативных умений при выполнении различных поручений, выполняемых курсантами вуза МВД.

Анализ педагогических исследований особенностей образовательного процесса и его направленности на формирование позиции социальной успешности показывает, что такая позиция является важной составляющей военно-профессиональной компетентности курсанта МВД, поскольку в ней выражено умение строить отношения с различными социальными объектами, умение правильно строить коммуникацию с социальным окружением, умение завоевывать высокий статус и авторитет [2,с.72].

В исследовании М.И. Дьяченко отмечается, что в позиции социальной успешности следует разглядеть готовность будущего офицера к социальной деятельности, к успешной коммуникации, стремление приобрести высокий уровень профессиональных умений и качеств, им соответствующих, к самосовершенствованию [6].

Рассматривая особенности образовательного процесса в военном вузе в исторической ретроспективе мы обращали внимание на те важнейшие компоненты этого процесса, которые задают его направленность и содержание. К таким компонентам безусловно относят цель. В работе И.В. Биочинского отмечается, что традиционно образовательные цели формулировались таким образом, чтобы обеспечить формирование и развитие профессионально-личностных качеств будущего офицера. Это именно те качества, которые позволяли ему грамотно действовать в боевой обстановке. В настоящее время цели военного образования значительно расширились. Они определяют необходимость подготовки высококультурных выпускников военного вуза, владеющих военно-профессиональными компетенциями, проявляющих активность в социальной деятельности, обладающих высоким уровнем интеллекта и подготовленности к взаимодействию с военно-профессиональным окружением [1,с.34-35].

Анализируя исследования В.В. Бондаря, мы отмечали, что новые требования к образованию военных специалистов, в первую очередь, связаны с усилением личностного потенциала в образовательном процессе военного вуза. Именно здесь, как указывает ученый, кроются большие возможности в адекватном ответе на новые требования. Это происходит из общего контекста организации образовательного процесса, в котором осуществлен переход от позиции объекта обучения к позиции субъекта [2,с.67].

Очевидно, что эти изменения в требованиях к образовательному процессу связаны с общей гуманизацией военного образования. Под влиянием идей гуманизации, как утверждает В.В. Бондарь, проблема формирования позиции социальной успешности сегодня становится одной из основных, решаемых в военном вузе [2]. В то же время эффективность решения задачи формирования позиции социальной успешности курсанта военного вуза во многом зависит от сформированного курсантом отношения к нормативным документам воинской службы. Это, в первую очередь, общевоинский устав Вооруженных сил и Уставы других войск и формирований. Эти документы определяют организацию и порядок жизни военного, а в военном вузе содержание и организацию учебной и внеучебной деятельности.

Важнейшим документом, который регулирует содержательные основания работы военного вуза и его организационные начала, является Государственный стандарт (ГУСО) подготовки военного специалиста. Именно в его содержании, которое реализует военное образовательное учреждение, выстраиваются организационно-педагогические условия, определяющие возможности формирования позиции социальной успешности будущих офицеров. Так, например, в рамках государственного образовательного стандарта Военного института Национальной Гвардии Республики Казахстан подготовка специалистов осуществляется по целому ряду специальностей. При этом, осуществляется изучение дисциплин, входящих в разные блоки: общеобразовательные, военные базовые, профильные дисциплины. Образовательный процесс современного военного вуза учитывает тенденции гуманистической парадигмы в военном образовании и поэтому должен обеспечить каждому

обучающемуся возможность в приобретении не только требуемых профессиональных знаний, но и формировать позицию социальной успешности, которая может служить надежным механизмом приобретения этих знаний.

Вместе с внедрением в военное образование гуманитарных идей, большое место сегодня в реальном образовательном процессе занимают принципы гуманитаризации содержания образования. Естественно, что гуманитаризация военно-профессионального образования отражается не только в содержании преподаваемых дисциплин, но и в особом распределении учебных дисциплин, которые осваивают курсанты. Так, например, в Военном институте Национальной Гвардии МВД курсанты осваивают блок социально-гуманитарных дисциплин в объеме более 500 учебных часов по всем семи специальностям подготовки военных специалистов. Содержание дисциплин общеобразовательного блока, пропитанное гуманитаризацией, в значительной мере оказывают влияние на формирование гуманистической направленности будущих офицеров, их профессиональной социиализации. Особое место в этом процессе занимают дисциплины социально-гуманитарного блока. Им, как правило, отводится основная роль в формировании позиции социальной успешности. Анализ содержания целого ряда дисциплин образовательного процесса в Военном институте Национальной гвардии Республики Казахстан позволил выявить именно те блоки дисциплин, которые оказывают наиболее действенное влияние на процесс формирования позиции социальной успешности будущего офицера. Эти блоки дисциплин представлены на рисунке 1.

Рис. 1. Основные блоки дисциплин, способствующих формированию успешной социальной позиции курсанта

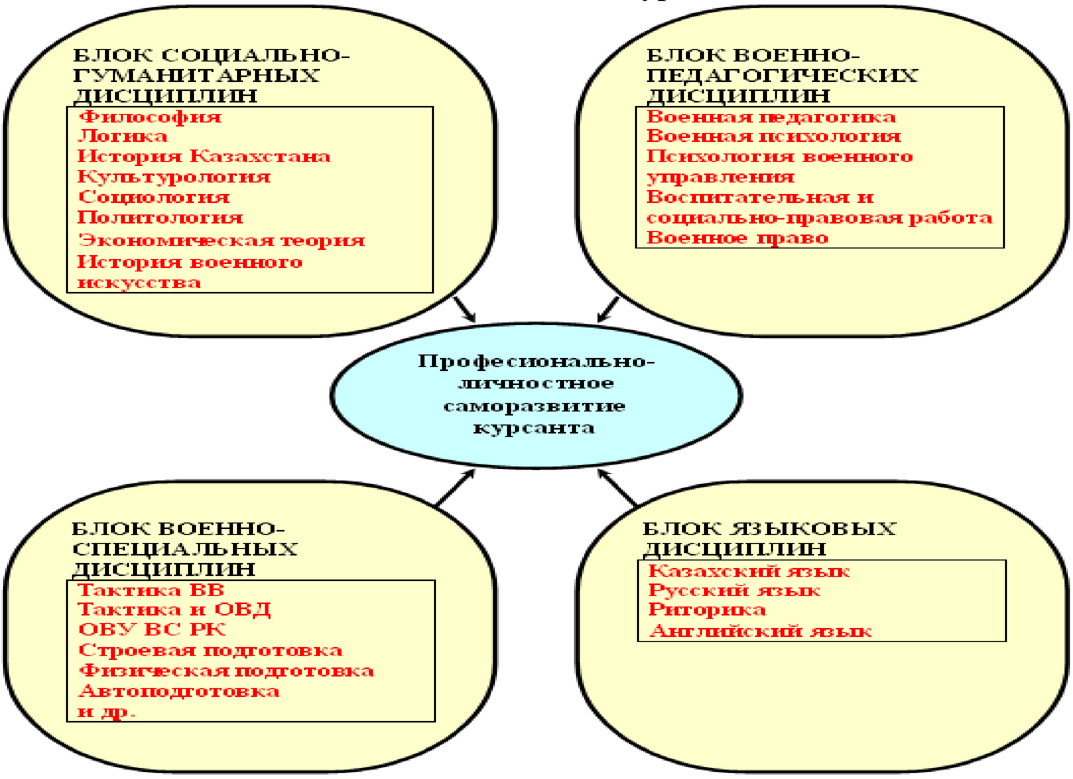

Особую роль в формировании феномена среди этих блоков играет блок социально-гуманитарных дисциплин. Дисциплины этого блока, как отмечается в исследованиях А.С. Белкина, В.П. Давыдова, А.Р. Лопатина и др., оказывают значительное влияние на формирование позиции социальной успешности. Их содержание вызывает соответствующую мотивацию курсантов к завоеванию такой позиции в образовательном процессе военного вуза и в коммуникациях в военно-профессиональном сообществе.

Исходя из вышесказанного, можно считать, что социально-гуманитарные дисциплины актуализируют позицию социальной успешности курсантов, создают надлежащие условия, когда пробуждаются мотивы, ведущие к действию, к приобретению статуса и авторитета как составляющих успешной позиции будущих офицеров. Кроме этого, как отмечается в

исследованиях Е.Ю. Варламовой, социально-гуманитарные дисциплины оказывают значительное влияние на становление нравственной позиции курсанта, которую он все чаще готов проявлять в отношениях с другими социальными объектами [4].

К числу дисциплин, которые были в центре нашего внимания мы отнесли такие, как «Психология», «Воспитательная и социально-правовая работа», «Военная педагогика». Рассматривая дисциплину «Военная педагогика» в содержательном и организационном плане в Военном институте Национальной Гвардии Республики Казахстан, мы отмечали, что число часов по большинству специальностей составляет не меньше 140 аудиторных часов. Кроме этого, образовательный процесс предусматривает вариативную и дополнительную составляющую. Это так называемая расширенная часть гуманитарного образования.

Будущие офицеры, обучающиеся по расширенной программе, имеют возможность приобрести более глубокие знания в области успешного построения социальной деятельности, обеспечивающей искомую позицию. Это происходит еще и от того, что в процессе изучения содержания гуманитарных дисциплин курсанты получают глубокие знания о способах завоевания авторитета в военно-профессиональном сообществе, о методах построения деятельности, в которой они могут быть успешными.

Такая углубленная подготовка оказывает значительное влияние на мотивацию курсантов к формированию позиции социальной успешности. Это естественно может проявляться в их практической деятельности по освоению содержания военного образования, поскольку это основной вид деятельности курсантов, который дает полное представление об успехе, и успех в которой окрыляет обучающихся, заставляет их действовать с большей активностью и творчески.

Таким образом, подготовка курсантов по расширенной программе изучения гуманитарных дисциплин позволяет подготовить способных офицеров, знающих как завоевать желаемое отношение к себе со стороны сослуживцев, как быть авторитетным в выполнении своих учебных и служебных обязанностей, как строить взаимодействие с окружающими, что добиться успеха.На формирование успешной социальной позиции курсантов в образовательном процессе военного вуза особое влияние оказывают те условия, которые объективно созданы в военном вузе. Это целый ряд условий, в которых протекает образовательный процесс и в которых осуществляется приобретение различного, в том числе и социального опыта будущих офицеров.

Естественно, что в этих условиях, когда все запрограмированно, все под контролем со стороны военных командиров и преподавателей образовательный процесс имеет свою специфику, и в отличие от гражданских вузов каждый обучающийся постоянно чувствует на себе повышенное внимание и давление со стороны военных командиров. Таким образом, формирование позиции социальной успешности как задача образовательного процесса является по контролем, если она актуализирована в вузе, то ее выполнение будет строго контролироваться. Рассматривая образовательный процесс в военном вузе, осуществляющийся в особых условиях и, тем не менее, решающий задачу формирования позиции социальной успешности будущих офицеров, мы обращали внимание на формы учебных занятий и виды образовательной деятельности, которые могут оказывать влияние на формирование позиции социальной успешности курсантов.

Образовательный процесс военного вуза строится как на традиционных формах высшего образования (лекции, семинарские занятия, лабораторные и практические работы и пр.), так и на специфических формах образовательной деятельности, к которым относят войсковые стажировки, военно-специальные игры, командно-штабные учения, служебнцю деятельность курсантов МВД. Так, например, особое внимание в войсковой стажировке отводится организации социальных проб и социальных практик как одних из действенных средств формирования позиции социальной успешности. Термины «социальная практика» и «социальная проба» как образовательное понятие в современной педагогике четко не прописаны, что позволяет предположить, что «социальная практика» и «социальная проба» – относительно новые педагогические понятия, которые проникли в педагогику из социологической науки. В свободных источниках такая практика определяется как практическая деятельность курсанта, в ходе которой курсант, как субъект деятельности,

приобретает новый профессиональный или служебный опыт в ходе решения значимых для профессиональной деятельности задач [4,с.29]. Между тем, ее содержание, в силу особенностей организации, создает достаточно хорошие условия формирования позиции социальной успешности курсантов вуза.В педагогической литературе существует немало источников, в которых рассматриваются различные вопросы, связанные с социальной практикойкак образовательной формой, способствующей формированию позиции социальной успешности обучающегося. В работах А.Ф. Валентьева, Н.А. Кибальченко, В.И. Моросановой [5;8;9] и др. отмечается, что в процессе социальной практики обучающийся имеет большие возможности освоения социальных умений и навыков в сотрудничестве с другими курсантами. В работах этих и других исследователей социальная практика рассматривается как вид социальной деятельности, в результате которой формируется определенная позиция обучающегося в военно-профессиональной среде, приобретается опыт взаимодействия с другими социальными объектами по решению образовательных и других задач, выполняемыми курсантами. Однако главная составляющая такой практики это несомненно приобретаемый опыт завоевания позиции социальной успешности.

В работе В.Ю. Питюкова, исследовавшего социальную практику как форму образовательной деятельности студентов вуза, убедительно показано, что под социальной практикой стоит понимать активные гражданские действия студентов, одновременно являющиеся и образовательными формами, и гражданскими акциями [12]. С.В. Славнов считает, что социальные практики направлены на создание условий для формирования позиции социальной успешности обучающихся, способных к преобразованию социума и поддержке социально-значимых инноваций. Это предполагает, во-первых, включенность молодых людей в реальные социальные отношения, их самореализацию в процессе социального взаимодействия; во-вторых, доминирование в образовательном учреждении и социальном окружении творческих начал при организации образовательной деятельности [13,с.84].

Исходя из приведенных позиций различных авторов, можно сформулировать общее определение, характеризующее социальную практику как форму образовательной деятельности, в которой заложены педагогические потенциалы, способствующие формированию позиции социальной успешности. Социальная практика – это организованная деятельность курсантов военного вуза, в которой имеют место значительные возможности в приобретении социальной компетентности за счет предоставляющихся условий самореализации курсантов, за счет опыта успешной деятельности, за счет выбора курсантами таких форм социальной деятельности, в которых они могут быть успешными.

Таким образом, социальная практика, которая становится необходимой формой образовательной деятельности курсантов военного вуза выполняет важную роль в приобретении социальных компетенций курсантами, она формирует индивидуальную модель социального поведения, которая становится основанием позиции социальной успешности. В ее ходе курсанты приобретают навыки делового общения, устанавливают необходимые социальные связи, адаптируются в военно-профессиональном сообществе.

Важнейшим компонентом образовательного процесса является организация и проведение тактических и тактико-специальных занятий как форм практической подготовки курсантов. В рамках таких форм содержание образования строится таким образом, чтобы обеспечить успешную деятельность каждого курсанта в этих практических формах. Вместе с тем, эти формы образовательной деятельности в значительной мере способствуют профессиональной социализации курсантов.

Формированию позиции социальной успешности в значительной мере способствует то, что современный образовательный процесс в военном вузе строится на основе принципов личностно-ориентированного обучения. Он сегодня практически воплощает в себя все идеи и принципы такой парадигмы. В содержании и организации процесса все чаще используются так называемые образовательные маршруты курсантов. Эти маршруты реализуют принципы индивидуализации учебного процесса курсантов, а, следовательно, обеспечивают высокий уровень овладения военными и гуманитарными знаниями, способствуют формированию таких важных качеств курсантов, как самостоятельность, активность, ответственность в образовательном процессе. Естественно, что индивидуализация образовательной деятельности

способствует стремлению курсантов к успеху и формированию позиции социальной успешности.Образовательный процесс в военном вузе, построенный на основе принципов личностно-ориентированного образования, как отмечает И.В. Биочинский, способствует формированию и развитию социальных компетенций курсантов [1]. Эти компетенции, являясь основой позиции социальной успешности, отражают умения курсантов приобретать и применять социальный опыт в своей практической деятельности. В этой связи можно утверждать, что социальные компетенции являют собой часть социального опыта и проявляются в различных ситуациях жизнедеятельности курсантов. Поскольку социальный опыт и компетенции его составляющие являются структурными компонентами социальной компетентности, то мы считаем необходимым дать определение этой компетентности.Социальная компетентность как составляющая социальной позиции курсанта - это глубокие знания его о социальном мире, о своих социальных ресурсах, о своем месте в военно-профессиональном сообществе, о способах социального поведения, обеспечивающего формирование позиции социальной успешности, которая реализуется в социальном мире.

Значительное место в образовательном процессе военного вуза занимают те технологии, использование которых тесно связано с творческой деятельностью курсантов, созданием условий конструирования и проектирования образовательных продуктов, требующих взаимодействия с другими субъектами образования. Особенностью таких технологий являлось то, что они строились на основании образовательных интересов курсантов, на их выборе в соответствии со своими возможностями. Примером таких технологий является метод проектов.

Проектная технология как способ военно-профессионального обучения представляет собой особую организацию образовательного процесса, где обучение направлено на реализацию профессиональных задач обучающимися, в их основе осуществляется самостоятельный поиск и структурирование необходимой информации, ее анализ на предмет использования в проекте, внедрение в проект и получение готового проектного продукта. Особое значение в формировании позиции социальной успешности занимает процесс презентации созданного проекта, поскольку сам продукт являет собой определенный результат как успех индивидуального или группового действия курсантов в его создании.

Применение проектной технологии создает образовательные ситуации, в которых обучение для курсантов приобретает значительный личностный смысл, что оказывает положительное влияние на учебную мотивацию обучающихся, стремление к признанному военным сообществом успеху. Эту особенность проектной технологии отмечает в своей работе А.Р. Лопатин, который указывает, что процесс проектирования в образовании в значительной мере обеспечивает решение различных профессиональных проблем, поскольку предметом проектирования становятся объекты и их связи, соответствующие содержанию профессионального обучения [9,с.89]. Проектная технология в образовательном процессе военного вуза является значимым средством повышения образовательной и социальной активности курсантов и, как отмечает А.Р. Лопатин, оказывает значительное воздействие на: успешность профессиональной социализации курсантов; развитие самостоятельности, творчества, профессионального мышления курсантов; понимание необходимости глубокого изучения военно-профессиональных дисциплин; формирование положительной мотивации к освоению профессии; стремление к успеху и завоеванию позиции социальной успешности во взаимодействии с другими курсантами участниками проекта [9,с.92-93].

Значительные возможности в формировании позиции социальной успешности отмечает в своей работе В. А. Сапожинский. Он, в частности, считает, что в процессе образовательной работы курсантов над индивидуальным или групповым проектом у них значительное развитие получают способности к самоорганизации, к рефлексии, к приобретению опыта социального взаимодействия. Курсанты в процессе работы над проектом осваивают умения планировать свою учебную деятельность, находить и структурировать образовательную информацию, анализировать промежуточные и итоговые результаты, формировать собственную точку зрения на различные аспекты образовательной работы, уметь отстаивать и защищать ее [14,с.132].

Значительное место в образовательном процессе военного вуза занимает воспитательная работа с курсантами. Её особенностью являются условия, в которых она осуществляется. Построение образовательного процесса на основе личностно-ориентированного подхода

предполагает организацию такой системы обмена деятельностью, которая строит различные виды образовательного взаимодействия. Их содержанием в профессиональном образовании является, с одной стороны, освоение глубоких профессиональных знаний, а с другой – приобретение социального опыта. Этот опыт, как отмечает А.С. Белкин, вполне может обеспечивать приобретение позиции социальной успешности. В профессиональном образовании, как свидетельствует автор, позиция социальной успешности мотивируется потребностью в получении качественного образования. Поэтому будущие специалисты формируют свою позицию на основе профессиональных ценностей и идеалов, которыми они руководствуются в профессии [3].

В целом, теоретический анализ такой важнейшей характеристики образовательного процесса как «профессиональная компетентность военного преподавателя и командира» свидетельствует, что она служит одним из значимых индикаторов, характеризующих требования к образовательному процессу в военном вузе и отражает содержание их педагогического потенциала [10,с.156-157].

Таким образом, образовательный процесс, в котором осуществляется формирование успешной социальной позиции обучающихся, может быть представлен как система состоявшихся благоприятных связей между всеми субъектами образования, где отношения между ними пронизаны отношениями взаимной ответственности, взаимопомощью и дружбой.

Рецензент: *Шаропов Ш.А.* – д.п.н., профессор ХГУ им. академика Б.Гафурова

ЛИТЕРАТУРА

1. Биочинский И.В. Педагогика подготовки офицера в военном училище: Учебное пособие / И.В. Биочинский. -Самара, Издательство СГУ, 1994. -С.21-42.
2. Бондаревская, Е.В. Концепции личностно-ориентированного образования и целостная педагогическая теория [Текст] / Е.В. Бондаревская // Школа духовности. – 1999. -№5. -С.41-52.
3. Белкин, А.С. Ситуация успеха. Как ее создать? / А.С. Белкин. -М.: Просвещение, 1991. -176 с.
4. Варламова Е.Ю. Организационно-педагогические условия обеспечения социальной успешности школьников: автореф. дис... канд…пед… наук / Е.Ю. Варламова. -Кострома, 2004. - 23 с.
5. Валентьев, А.Ф. Формирование позиции личностного успеха учащегося в образовательном учреждении / А.Ф. Валентьев // Изв. ТулГУ. Сер. Педагогика. Вып. 4. -Тула: Изд-во ТулГУ, 2006. -С.114-119.
6. Дьяченко, М.И. Психолого-педагогические основы деятельности командира / М.И. Дьяченко, Е.Ф. Осипенков, Л.Е. Мерзляк. -М.: Воениздат, 1978. -296 с.
7. Ефлова, М.Ю. Социальное самочувствие и ценностные ориентации студенческой молодёжи в контексте социальных изменений [Текст] / М.Ю. Ефлова, Ф.Ф. Ишкинеева, В.В. Фурсова // Вестник института социологии. – 2014. -№3(10). -С.33-44.
8. Кибальченко, Н.А. Взаимосвязь субъектного, ментального и познавательного опыта у лиц с разной успешностью деятельности [Текст] / Н.А. Кибальченко // Психологический журнал. - 2010. -Т. 31. -№3. -С.33-45.
9. Лопатин, А.Р. Теория и технология создания ситуаций успеха в образовательном процессе / А.Р. Лопатин. -Кострома: КГУ, 2003. -248 с.
10. Ломов Б.Ф. Личность как продукт и субъект общественных отношений / Б.Ф. Ломов // Психология личности в социалистическом обществе. -М.: Педагогика, 1989. -433 с.
11. Моросанова В.И. Метод выявления субъективного критерия успешности действий / В.И. Моросанова, В.И. Степанский // Вопросы психологии. - 1982. -№3. -С.129-133.
12. Питюков, В.Ю. Создание ситуации успеха и неуспеха. Основы педагогической технологии: учебно-практическое пособие / В.Ю. Питюков. –2-е изд., испр. и доп. -М.: Гном-Пресс: Московское городское педагогич. о-во, 1999. -192 с.
13. Славнов С.В. Структурно-динамические характеристики образа успешного профессионала налоговой полиции / С.В. Славнов // Психологический журнал. - 2003. -Т. 24. -№1. -С.82-90.
14. Сапожинский В.А. Состояние и перспективы развития профессиональной подготовки офицеров ВС РФ в условиях реформы военного образования / В.А. Сапожинский // Совершенствование подготовки офицерских кадров и проблемы перехода к системе непрерывного военного образования: материалы межвузовского семинара. -М.: Военная Академия им. Фрунзе, 1999. -С.121-124.
15. Тауланов С.С. Профессионально-ценностное ориентирование будущих офицеров в процессе обучения военной педагогике в условиях информатизации общества: дис. … д-ра пед. наук: 13.00.01 / С.С. Тауланов. -Алматы, 2005. -334 с.

САМТНОКИИ РАВАНДИ ТАЪЛИМ ДАР МАКОТИБИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ ҲАРБӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ТАШАККУЛИ МАВҚЕИ МУВАФФАҚИЯТНОКИИ ҶАМЪИЯТИИ АФСАРОНИ ОЯНДА

Мақсади ин мақола муайян кардани чунин шароитест, ки ба ташаккули мавқеи муваффақиятнокии иҷтимоӣ ҳамчун муҳимтарин ҷузъи омодагии касбии афсарони оянда мусоидат мекунанд. Омӯзиши хусусиятҳои раванди таълим, ки ба ташаккули мавқеи муваффақи иҷтимоӣ таъсири муассир мерасонад, аз он

бармеояд, ки аҳамияти иҷтимоии касби ҳарбӣ мунтазам меафзояд. Танҳо аз ҳамин сабаб асосҳои дақиқи илмии сохтор ва мундариҷаи падидаи «мавқеи муваффақиятнокии иҷтимоӣ» ва он шартҳои педагогӣ, ки онро ҳамчун вазифаи ҳалшуда дар раванди таълими донишгоҳи ҳарбӣ муайян мекунанд, зарур аст. Ҳалли ин масъала бо омӯзиш ва таҳлили талаботи нав ба сифати таҳсилоти ҳарбӣ, ки дар назария ва амалияи ҷараёни таълимии донишгоҳи ҳарбӣ татбиқ карда мешаванд, алоқаманд буд. Дар раванди таълими донишгоҳи ҳарбӣ кори тарбиявӣ бо курсантҳо ҷои муҳимро ишғол мекунад. Хусусияти он дар он аст, ки дар чӣ гуна шароит он гузаронида мешавад. Ташкили раванди таълим дар асоси равиши ба донишҷӯй нигаронидашуда ташкили чунин низоми табодули фаъолиятро дар бар мегирад, ки навъҳои гуногуни ҳамкории таълимиро ба вуҷуд меорад. Мазмуни онҳо дар таълими касбӣ-техникӣ, аз як тараф, рушди дониши амиқи касбӣ бошад, аз тарафи дигар, азхуд кардани таҷрибаи ҷамъиятӣ мебошад. Ҳамин тариқ, раванди таълимро, ки дар он ташаккули мавқеи бомуваффақияти иҷтимоии донишҷӯён амалӣ карда мешавад, метавон ҳамчун як низоми робитаҳои муваффақи байни ҳамаи субъектҳои таълим муаррифӣ кард, ки дар он муносибатҳои байни онҳо бо муносибатҳои масъулиятшиносӣ, ёрии байниҳамдигарӣ ва дӯстӣ фаро гирифта шудаанд.

Калидвожаҳо: омодагии касбии афсарони оянда, ташаккули мавқеи муваффақиятнокии иҷтимоӣ, талаботи нав ба сифати таҳсилоти ҳарбӣ.

НАПРАВЛЕННОСТЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ВОЕННОМ ВУЗЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПОЗИЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ УСПЕШНОСТИ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ

Задачей данной статьи является определение таких условий, которые способствуют формированию позиции социальной успешности как важнейшей составляющей профессиональной подготовки будущих офицеров. Исследование особенностей образовательного процесса, оказывающего действенное влияние на формирование успешной социальной позиции, исходило из того, что социальная значимость военной профессии неустанно возрастает. Уже только поэтому необходимо точное научное обоснование структуры и содержания феномена «позиция социальной успешности» и тех педагогических условий, которые ее определяют как задачу, решаемую в образовательном процессе военного вуза. Решение этой задачи было связано с изучением и анализом новых требований к качеству военного образования, которые реализуются в теории и практике образовательного процесса военного вуза. Значительное место в образовательном процессе военного вуза занимает воспитательная работа с курсантами. Её особенностью являются условия, в которых она осуществляется. Построение образовательного процесса на основе личностно-ориентированного подхода предполагает организацию такой системы обмена деятельностью, которая строит различные виды образовательного взаимодействия. Их содержанием в профессиональном образовании является, с одной стороны, освоение глубоких профессиональных знаний, а с другой – приобретение социального опыта. Таким образом, образовательный процесс, в котором осуществляется формирование успешной социальной позиции обучающихся, может быть представлен как система состоявшихся благоприятных связей между всеми субъектами образования, где отношения между ними пронизаны отношениями взаимной ответственности, взаимопомощью и дружбой.

Клюячевые слова: профессиональная подготовка будущих офицеров, формирование позиции социальной успешности, новые требования к качеству военного образования.

THE DIRECTION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN A MILITARY UNIVERSITY AND ITS INFLUENCE ON THE FORMATION OF THE POSITION OF SOCIAL SUCCESS OF FUTURE OFFICERS»

The purpose of this article is to determine such conditions that contribute to the formation of a position of social success as the most important component of the professional training of future officers. The study of the features of the educational process, which has an effective influence on the formation of a successful social position, proceeded from the fact that the social significance of the military profession is constantly growing. For this reason alone, an exact scientific substantiation of the structure and content of the “position of social success” phenomenon and those pedagogical conditions that define it as a task solved in the educational process of a military university is necessary. The solution of this problem was associated with the study and analysis of new requirements for the quality of military education, which are implemented in the theory and practice of the educational process of a military university. A significant place in the educational process of a military university is occupied by educational work with cadets. Its peculiarity is the conditions in which it is carried out. Building an educational process based on a student-centered approach involves the organization of such a system of exchange of activities that builds various types of educational interaction. Their content in vocational education is, on the one hand, the development of deep professional knowledge, and on the other hand, the acquisition of social experience. Thus, the educational process in which the formation of a successful social position of students is carried out can be represented as a system of successful ties between all subjects of education, where relations between them are permeated with relations of mutual responsibility, mutual assistance and friendship.

Keywords: professional training of future officers, formation of a position of social success, new requirements for the quality of military education.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Петрусевич Аркадий Аркадьевич*** **-** Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент, доктори илмҳои педагогӣ, профессор, мудири кафедраи педагогика ва психология. **Суроға:** 734500, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Суғд, шаҳри Панҷакент, хиёбони Рӯдакӣ,108
Кулумбетов Руслан Жаксылыкович **-** Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент, унвонҷӯйи кафедраи педагогика ва психология. **Суроға:** 734500, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Суғд, шаҳри Панҷакент, хиёбони Рӯдакӣ, 108. Телефон: **+992(92) 92-6663326**. E-mail: **tou@bk.ru**

Сведение об авторах: ***Петрусевич Аркадий Аркадевич*** - Таджикский педагогический институт в городе Пенджикент, доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой педагогики и психологии. **Адрес:** 734500, Республика Таджикистан, Согдийская область, город Пенджикент, проспект Рудаки 108.
Кулумбетов Руслан Жаксиликович - Таджикский педагогический институт в городе Пенджикент, соискатель кафедры педагогики и психологии. **Адрес:** 734500, Республика Таджикистан, Согдийская область, город Пенджикент, проспект Рудаки 108. Телефон: **+992(92) 92-6663326**. E-mail: **tou@bk.ru**

Information about the authors: ***Petrusevich Arkady Arkadyevich*** - Tajik Pedagogical Institute in the city of Penjikent, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Psychology. Address: 734500, Republic of Tajikistan, Sughd region, Penjikent city, Rudaki avenue 108.
Kulumbetov Ruslan Zhaksylykovich - Tajik Pedagogical Institute in the city of Penjikent, applicant for the Department of Pedagogy and Psychology. Address: 734500, Republic of Tajikistan, Sughd region, Penjikent city, Rudaki avenue 108. Phone: **+992(92) 92-6663326**. E-mail: **tou@bk.ru**

УДК:372.861

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ САМОРЕАЛИЗАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ В ТЕОРИИ И ПРАКТИКЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

Алиева Г.Х.
Педагогический колледж Худжандского государственного университета имени академика Б.Гафурова

В современных условиях жизни человека в период реформирования системы образования обострение противоречий между потребностью утвердить себя в окружающем мире, реализовать себя в обществе, быть независимым, самостоятельным и неспособностью брать на себя ответственность за значимые для человека ситуации, переходить к «личностному измерению» в педагогическом целеполагании предполагает иную парадигму. Как полагает В.В.Сериков, знаниево-просветительская парадигма, господствовавшая в образовании на протяжении многих веков, исчерпала свои возможности. По мнению автора, личностный опыт и другие продукты его рефлексии, в конечном счете, имеют форму знания с несколько иными свойствами. Следовательно, мы попытаемся рассматривать данную проблему в аспекте целостного образа человеческого бытия, возможностей образования в развитии сущностных сил человека. Профессиональная самореализация как фундаментальное понятие, в котором воплощены сущностные признаки и особенности личности, выполняющие определенные функции, требует категориального синтеза нетривиального и нефункционального бытия человека. Это связано с наполнением образовательного процесса такими задачами и видами деятельности, выполнение которых вне актуализации целостных, жизненносмысловых функций человека невозможно.

По мнению Н.И. Полубабкиной, самореализация является процессом и результатом диалектического слияния уникальной неповторимой личности и объективного мира, которое происходит в результате человеческой деятельности [23,с.105]. К необходимым признакам самореализации автор относит потребность в самореализации, которая в отличие от других безгранична и ненасыщаема, и, несмотря на различные виды деятельности, никогда не может быть полностью удовлетворена.

Н.Л. Кулик считает, что понятие «самореализация» подчеркивает определенную сторону процесса реализации возможностей, заложенных в субъективной личности, а именно: реализацию их в соответствии с волей личности [12,с.11].

Таким образом, в рассмотренных нами основных концепциях, отражающих взгляды на сущность исследуемого объекта, обнаруживается общий философский принцип диалектического единства бытия. В соответствии с ним философия исследует самореализацию как целостный процесс во взаимосвязи и взаимодействии таких его сторон, как внутреннее и внешнее, материальное и идеальное, субъективное и объективное, и пытается определить закономерности самоосуществления личности. Сравнительный анализ рассмотренных философских взглядов дает широкую панораму концепций сущности профессиональной самореализации. Вариативность в их представлении помогает нам вычленить в философской проблематике самореализации основные положения, которые могут быть использованы в

настоящем исследовании.

Природосообразная революция Я.А. Коменского и выдающегося продолжателя И.Г. Песталоцци пронизана духом высочайшего гуманизма. Как полагал Я.А. Коменский, ребенок с колыбели должен учиться делать, желать, надеяться, верить и стремиться к тому, что в его положении является «необходимым и полезным» [14,с.46]. Высшая цель воспитания для И.Г. Песталоцци - способствовать подъему внутренних сил человеческой природы и сознанию «творческой близости к природе и человеку для деятельного труда в обществе, которому должны способствовать внутренний покой и внешний порядок. Он, основываясь на своем многолетнем опыте, сформулировал основной принцип природосообразного воспитания. Жизнь образует (воспитывает). Жизнь самого ребенка - главный и единственный способ его воспитания, образования, формирования и развития» [24,с.86].

Гуманистическую линию продолжали и развивали выдающиеся русские педагоги. Л.Н.Толстой, проповедуя гуманистический подход к воспитанию, способствовал внедрению понимания «самосовершенствования и свободы в условиях естественности и ненасилия во взаимоотношениях между поколениями» [28]. На подобных позициях К.Д. Ушинский сформулировал свое педагогическое кредо так: «Наставник должен помогать воспитаннику, а не учить» [29]. П.Ф. Каптерев, продолжив в новой эпохе проблемы целостности воспитания и обучения, восходя к педагогическому опыту И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинского, представлял «педагогический процесс как оказание систематической помощи саморазвитию организма и всестороннее усовершенствование личности» [13].

Согласно концепции, разработанной основателями психологии, самореализация человека возможна, если он следует внутреннему критерию, позволяющему выбрать единственно верный вариант самореализации в конкретный момент жизни индивида. Однако, как указывает онтопсихолог А. Менегетти, современный человек утратил эту способность устанавливать контакт со своим “in se” из-за исключительной центрированности вовне [19,с.13].

Человек в деятельности раскрывает свои возможности, являясь в конечном итоге результатом своего труда. Поэтому ученые выдвигают идею необходимости усложнения деятельности для развития личности, обогащая все ее структурные компоненты при активном участии в ней человека как деятеля и как ее субъекта.

Таким образом, категория деятельности выделяет специфику жизни людей, которая целенаправленно преобразует природную и социальную действительность, способную к неограниченному саморазвитию, и предполагает возможность свободного целеполагания, перманентного конструирования целей (В.В.Давыдов [8], В.Г. Афанасьев [1]). В этом смысле деятельность рассматривается как динамическая система взаимодействий субъекта с миром. С точки зрения деятельностного подхода в психологии развитие личности происходит в процессе успешного овладения профессиональной деятельностью, значимой для субъекта. Н.Р. Битянова, исследуя зависимость профессиональной деятельности от динамики профессионально-значимых личностных качеств, определяет, что *профессия - это источник существования и средств личностной самореализации (курсив наш).* Автор, описывая профессиональную компетентность, раскрывает индивидуальную компетентность как целостное профессиональное саморазвитие, содержательными характеристиками которого являются профессиональное самосознание, профессиональное самоопределение [5,с.29-31]. По мнению ученой, профессиональное самосознание («Я-образ») включает представление профессионала о себе и своей ценности, своем вкладе в общее дело.

Б.С. Гершунский, исследуя научный статус философии образования и возможности философско-образовательного знания на разных уровнях социально-педагогической деятельности, восходит к высшим жизненным идеалам, к самому смыслу человеческой жизни. По мнению автора, смысл жизни каждого человека состоит в его наиболее полной жизненной самореализации, представляющей собой максимально возможную пользу, которую принесет человек самому себе, его реальный вклад в обогащение материальных и духовных ценностей мира. Автор в качестве необходимого условия для осуществления своего стремления к полноценной самореализации выделяет веру, осознанность, общеучебные умения и навыки, а также волю [7]. Самореализация учителей рассматривается учеными в контексте проблем самосовершенствования, самовоспитания, самоопределения, самообразования, саморазвития. В

педагогических трудах проблема самореализации рассматривается также относительно деятельности учащихся. А.И. Кочетов, проводя исследования по формированию нравственного идеала, пишет, что полная самореализация в творчестве «Я-человек» выступает в качестве основного пути формирования идеала и связывает сформированность идеала с духовным развитием, которое обусловливается именно самореализацией [15].

В науке имеются монографии, которые раскрывают суть механизма самореализации (И.Ф. Исаев [11], М.А. Недашсковская [21] и др.). И.Ф. Исаев выделяет три этапа самореализации: первый этап - самопознание и самооценка, второй этап - самодеятельность или собственно самореализация, третий этап - самоутверждение, суть которого составляет стремление проверить себя, реализовать свои интеллектуальные, творческие, коммуникативные и др. возможности. Автор соответственно выделяет самонаблюдение и самоанализ как компоненты самореализации и ясно выражает, что «для будущего педагога представляет профессиональный интерес умение изучать не только деятельность школьника, но и знать свои возможности в плане перспектив профессионального роста, развития общей и профессиональной культуры» [11,с.12-13].Имеются различные трактовки самого понятия. В целом, представленный анализ позволяет стимулировать ряд наиболее существенных, с точки зрения самореализации, положений, которые в дальнейшем получат конкретизацию в авторской позиции относительно исследуемой проблемы: суть самореализации заключается в диалектическом единстве бытия. В нашем понимании самореализация представляется *как результат реализации возможности.*

Учеными-философами отмечено, что категории «возможность» и «действительность» играют особую роль в развитии теории и практики, так как действительность меняется в соответствии с имеющимися возможностями, вследствие чего и теория, и практика должны отражать не только действительность, но и возможность, которые в ней содержатся.

«Возможность» как диалектико-материалистическая категория раскрывает суть самореализации в инновационном процессе. По мнению философов-диалектов, возможность представляет потенциальную действительность, а действительность, в свою очередь, - реализованную возможность.В работах последних лет наметились тенденции, в которых современные учителя должны выполнять новые задачи образования, должны иметь инновационный тип мышления, заложенный в их собственных возможностях. Б.Г. Ананьев, характеризуя возможности, рождающиеся в совместной деятельности, связывает их с понятием «потенциал», с такими ресурсами и резервами человеческой личности, как одаренность, работоспособность, трудоспособность и т.д. [2].

А. Лутошкин, развивая понятие «потенциал», представляет их как «кладовую» жизненных ресурсов общности, обеспечивающих развитие коллектива как социальной системы. Потенциал коллектива представляет собой его возможности в настоящем и будущем. Термин «потенциальность» (от лат. «скрытая сила») - возможность, наличные силы, знания, которые могут быть пущены в ход, использован противоположно актуальности, т.е. действительности [17]. В словаре С.И. Ожегова слово «потенциал» рассматривается как физическая величина, характеризующая силовое поле в данной точке, степень мощности в каком-нибудь отношении, совокупность средств, необходимых для чего-нибудь [22].

Самореализация, являясь формой проявления возможности, раскрывает внутреннюю, глубинную, скрытую сторону личности и как целостный процесс представляет собой внешние, наблюдаемые, более подвижные, изменчивые характеристики предметов и процессов во взаимосвязи и взаимодействии. С точки зрения категорий диалектики, отражающих детерминацию бытия, возможность и самореализация указывают направление, путь вечного, бесконечного углубления человеческих знаний.

По мнению В.Н. Соколова [26] и Л.М. Фридмана [30], вероятность реальных возможностей при необходимых и достаточных условиях равна единице, а для возможностей, которые не имеют всех необходимых и достаточных условий для реализации, вероятность будет меньше единицы. Вероятность может быть близкой к нулю для возможностей, возникших при случайном стечении обстоятельств. При вероятности равной нулю возможность превращается в невозможность.Одним из первых, обративших внимание на реальность возможности, был Ю.К. Бабанский, который понимал под реальной возможностью единство внутренних и внешних условий, опосредуемых личностью и определяющих потенциал

конкретной личности в области учебной деятельности [6,с.98]. По мнению Ю.К. Бабанского, изучение основы реальных возможностей должно опираться на определенную концепцию структуры личности. Характеризуя реальные учебные возможности, он выделяет шесть основных компонентов, раскрывающих целостность структуры личности, целостность процесса усвоения знаний личностью, единство деятельности [10,с.100]. Автор также отмечает, что реальная учебная возможность не является абсолютной, что она изменяется под влиянием целенаправленной деятельности.

Реальная возможность есть сущность происхождения деятельности. Как и все другие категории материалистической диалектики, категория «возможность» выступает не только формой познания объективной реальности, но и формой самосознания и целеполагания. По утверждению ученых, вся история человечества представляет собой целесообразную социальную деятельность, которая включает в себя две операции: целеполагание и целереализацию.Анализируя пути образовательной реформы, сравнивая ее с международным опытом, инноваторами, исследователями были отмечены необычайность, уникальность самого феномена общественно - педагогического движения и инновационных школ, их смелость быть непохожими на других. Инновационные школы как феномен инновационного движения предоставили всем школам огромные возможности выбора в содержательном, организационном и технологическом планах деятельности.

Как показывает изучение инновационных процессов, инновацию, инновационную деятельность, становящихся широко применяемыми и все более модными, зачастую начинают употреблять неадекватно.Инновационную деятельность, инновационные процессы следует отличать от локального опытничества, изобретательства, от ситуации появления или внедрения отдельных новшеств. Российские ученые-теоретики и ученые-инноваторы выделяют качества интегральности, целостности, присущие инновационной деятельности (О.Г. Хомерики, М.М. Поташник, В. Лоренсов, В.С.Лазарев, В.А. Сластенин, А. Пинский, Кваш, А Каспржак и др.).

К.А. Абульханова-Славская, рассматривая механизмы становления личности в процессе деятельности и общения, подчеркивает, что организация личностью своей активности сводится к ее мобилизации, согласованию с требованиями деятельности, сопряжению с активностью других людей. Эти моменты составляют важнейшую характеристику личности как субъекта деятельности [3]. Она считает, что личность проходит три уровня становления. Первый исходный уровень определяется «невыделенностью личности из хода событий и изменения ее условий», на следующем уровне личность начинает выделяться, самоопределяться по отношению к событиям, происходит стабилизация личностных свойств. Третий уровень связан с самоопределением собственной жизни. Осуществление личностного роста заключается в *выстраивании жизненной линии собственными возможностями и силами личности (курсив наш)* [3,с.35].По мнению психологов, субъект - это человек, познающий и преобразующий окружающий мир, обладающий сознанием и волей, способный действовать целенаправленно. В частности, С.Л. Рубинштейн рассматривает личность как целостную систему внутренних условий, через которые преломляются все внешние воздействия [25,с.154].

В педагогической литературе личность понимается как «носитель неповторимого ансамбля свойств». В личностно-ориентированной концепции личность представлена как «своеобразный закон устройства человеком собственного бытия, поведения и отношений с миром. Личность изначально создается из «материала», который несет в себе заряд субъектности» [27,с.11].Понятие «личность» используется для характеристики отдельного человека с присущими ему индивидуальными особенностями психического склада, характера, темперамента. В личностном качестве взаимодействуют все подструктуры: биологически обусловленные особенности, особенности психических процессов, способности, направленность личности (А.Г. Ковалев) [16]. В структуре качества личности подчеркнуты мотивационный компонент (С.Л. Рубинштейн) [25], явно выраженное отношение (В.Н. Мясищев) [20], деятельностный компонент (В.Н. Ананьев) [2].

А.Н. Леонтьев, В.В. Давыдов разводят понятия индивида и личности. По их мнению, личностью является творческий, свободно и талантливо действующий человек, создающий новые формы общественной жизни. Понятие личности как субъекта творческой деятельности предполагает также ценностное отношение человека к собственному развитию, то есть,

развиваясь как субъект деятельности, человек становится все более универсален, значит свободен в выборе целей и способов их достижения [18;3]. Личностное развитие человека выступает как «своеобразное уравновешивание двух начал - императива и свободы». В.В.Зайцев отмечал, что императив для личности - это то, что, вероятно, служит императивом и для других личностей, т.е., прежде всего, это общечеловеческие нормы морали, тогда как свобода выражается в собственных притязаниях личности на достижения, утверждающие образ «Я» [9,с.10]. Анализ личностного развития предполагает, что самореализация как наивысшая ступень свободы влияет на реальное движение к гуманному образованию и является главной ценностью для человека. С позиции вечных ценностей, идей гуманного подхода Ш.А. Амонашвили, В.И. Загвязинский отмечают, что в качестве стратегических ориентиров самое главное - по-настоящему видеть, ценить и сохранять человеческие ценности [4].

Конкретной методологией для объяснения самореализации личности в психологическом аспекте выступают личностный и деятельностный подходы. Деятельность, с точки зрения философии, психологии, социологии и педагогики, исходит из определенных мотивов личности и направлена на достижение определенных целей. Представление деятельности как формы активности, которая способна по самой природе к неограниченному какими-либо извне заданными рамками «перепрограммированию», конкретизировано применительна к индивидуальности. Ведь активность имеет множество направлений, но одним из важнейших является активность самореализации и самоутверждения. В такой активности обнаруживают себя уникальность, неповторимость, своеобразие, самобытность, самостоятельность и автономия личности. Поэтому активность индивидуальности проявляется как самореализация и самоутверждение.

Таким образом, теоретический анализ философской, социологической, психолого-педагогической литературы приводит нас к следующим выводам:

- истоки идей о самореализации уходят в далекое прошлое, в изыскания философов, психологов;
- фонд знаний об этом феномене накапливался в связи с развитием теории личности и деятельности;
- ученые трактуют термин «самореализация» с различных точек зрения (как процесс воплощения заложенных возможностей личности, как свободное раскрытие ее индивидуальности, как процесс и результат взаимодействия личности и окружающей действительности, как творчество самого себя, как один из компонентов саморазвития и др.).

Изложенный фонд данных о самореализации личности является теоретико-методологической основой для исследования сущности данного «образования» учителей общеобразовательных школ. Придерживаясь вышеизложенных трактовок самореализации личности, мы понимаем, что применительно к педагогам она может быть выражена так: профессиональная самореализация как процесс проявления возможности личности является результатом собственных сил, т.е. самореализация - это самоосуществление, самовыражение, которое находит свое отражение в инновационной деятельности.Теоретический анализ дает возможность представить самореализацию учителя в трех аспектах:

- самореализация в действительности как отражение самобытности, своеобразия личности, способной отвечать на инновационный вызов все новыми и альтернативными способами деятельности (личностный подход);
- самореализация в действительности как инновационный опыт в целостно-самоуправляемой системе социально-педагогического преобразования (деятельностный подход);
- самореализация в действительности как сознательное отношение к самому себе (синергетический подход).

Таким образом, мы отмечаем генетическое единство самореализации и инновационной деятельности и констатируем, что самореализация как система, предшествующая появлению личностного опыта и цели, представляет противоречивый процесс поиска, обретения и осуществления личностью своих жизненных ценностей и как самодостаточный механизм включает следующие компоненты: саморегуляцию (работоспособность, самообладание, самоощущение, самокомпенсацию, способность к самообновлению), самоактуализацию, «Я-

концепцию» (самоопределение, самовыражение, самоутверждение).

Рецензент: *Шаропов Ш.А.* – д.п.н., профессор ХГУ им. академика Б.Гафурова

ЛИТЕРАТУРА

1. Афанасьев В.Г. Системность и общество / В.Г. Афанасьев. -М.: Политиздат, 1980.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: в 2 т. / Б.Г. Ананьев; под ред. Бодалева А.А. и др. -М., 1980. - 288 с.
3. Абульханова-Славская К.А. Личностные механизмы регуляции деятельности / Абульханова-Славская К.А. // Проблемы психологии личности. -М.: Наука, 1982.
4. Амонашвили Ш.А. Паритеты, приоритеты и акценты в теории и практике образования / Ш.А. Амонашвили, В.И. Загвязинский // Педагогика. - 2000. -№2. -С.11.
5. Битянова Н.Р. Проблема саморазвития личности в психологии. Аналитический обзор / Н.Р. Битянова. -М.: Московский психолого-социальный институт: «Филинта», 1998. -48 с.
6. Бабанский Ю.К. Избр. пед.труды / Ю.К. Бабанский. -М.: Педагогика, 1989. -560 с.
7. Гершунский Б.С. Философия образования / Б.С. Гершунский. -М.: Московский психолого-социальный институт, «Флинта», 1998. -432 с.
8. Давыдов В.В. Нерешенные проблемы теории деятельности / В.В. Давыдов // Психологический журнал. - 1992. -№2. -С.3-13.
9. Зайцев В.В. Стимулирование свободного морального выбора поступка у младших школьников / В.В. Зайцев. - Волгоград, 1993. -С.10.
10. Журавлев В.И. Взаимосвязь педагогической науки и практики / В.И. Журавлев. -М.: Педагогика, 1984. -176 с.
11. Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя высшей школы: воспитательный аспект: Уч.пособие / И.Ф. Исаев. –М., 1992. -102 с.
12. Кулик Н.Л. Самореализация личности как философская проблема / Н.Л. Кулик //Личность. Общество. -М., 1990. -С.39-47.
13. Каптерев П.Ф. О саморазвитии и самовоспитании / П.Ф. Каптерев // Педагогика. - 1999. -№7. -С.73-84.
14. Коменский Я.А. Всеобщий совет об исправлении дел человеческих. 1У Пампедия / Я.А. Коменский, Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци // Педагогическое наследие. -М., 1989. –С.107-137.
15. Кочетов А.И. Культура педагогического исследования / А.И. Кочетов. -Минск, 1986. -328 с.
16. Ковалев А.Г. Психология личности / А.Г. Ковалев. -М., 1965. -41 с.
17. *Лутошкин А.*Н. *Эмоциональные потенциалы коллектива / Лутошкин А.*Н.. *-М.*: *Педагогика*, 1988. -125 с.
18. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Избр. произ.2-х т. Т.2. / А.Н. Леонтьев. -М., 1977. -94 с.
19. Менегетти А. Психология жизни. 10 лекций по онтопсихологии / А. Менегетти, Е.В. Романова, Т.И. Сытько. - СПб., 1992. -84 с.
20. Мясищев В.Н. Психология отношений: Избранные психологические труды / В.Н. Мясищев. -М.: Воронеж, 1995. -356 с.
21. *Недашковская М.А. Самореализация личности* как *феномен культуры*: автореф. дисс. … канд. пед. наук / *М.А. Недашковская*. -Киев, 1990. -32 с.
22. Ожегов С. Словарь русского языка / С. Ожегов. -М.: Русский язык, 1984. -С.674.
23. Полубабкина Н.И. Самореализация личности (социально-философский аспект): дисс... на соискание ученой степени канд филос.наук / Н.И. Полубабкина. - 1989. -189 с.
24. Песталоцци И.Г. Избранные педагогические сочинения: В 2-хт.-Т.1 / И.Г. Песталоцци. -М.: Педагогика, 1981. - 246 с.
25. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. -М.: Педагогика, 1973. -С.25.
26. Соколов В.Н. Педагогическая эвристика. Уч. пособие для студентов высших уч. заведений / В.Н. Соколов. -М.: Аспект Пресс, 1995. -255 с.
27. Сериков В.В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем / В.В. Сериков. -М.: Изд. корпорация«Логос», 1999. -272 с.
28. Толстой Л.Н. О народном образовании / Л.Н. Толстой // Педагогические сочинения. -М.: Педагогика, 1989. - С.54-70.
29. Ушинский К.Д. Предисловие к «Педагогической антропологии» / К.Д. Ушинский // Педагогические сочинения: В 6т. -Т.5. -М.: Педагогика, 1990. -С.7-38.
30. Фридман Л.М. Эвристика и педагогика / Л.М. Фридман // Советская педагогика. - 1971. -№9. -С.14-23.

КОНСЕПСИЯҲОИ НАЗАРИЯВИИ ХУДТАТБИҚКУНИИ КАСБИИ ОМӮЗГОР ДАР НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЯИ ИЛМИ ПЕДАГОГӢ

Дар мақола муаллиф мафҳумҳои назариявии худшиносии касбии омӯзгоронро дар назария ва амалияи илми педагогӣ баррасӣ кардааст. Дар мафҳумҳои асосии баррасикардаи муаллиф, ки ақидаҳо дар бораи мохияти предмети таҳқиқшавандаро инъикос менамоянд, принсипи умумии фалсафии ягонагии диалектикии вуҷуд ошкор мегардад. Мутобиқи ин фалсафа худшиносиро ҳамчун як раванди ҷудонашаванда дар робита ва таъсири мутақобилаи ҷанбаҳои он, аз қабили дохилӣ ва берунӣ, моддӣ ва идеалӣ, субъективӣ ва объективӣ меомӯзад ва кушиш мекунад, ки намунаҳои худшиносии шахсиятро муайян кунад. Таҳлили муқоисавии ақидаҳои фалсафии баррасишуда намои васеи мафҳумҳои моҳияти худшиносии касбиро инъикос менамояд. Тағйирпазирии муаррифии онҳо ба мо кумак мекунад, ки муқаррароти асосиро дар масъалаҳои фалсафии худшиносӣ, ки дар ин тадқиқот истифода бурдан мумкин аст, ҷудо кунем.

Методологияи мушаххаси фаҳмонидани худшиносии шахс дар ҷанбаи равонӣ равишҳои шахсӣ ва фаъолиятӣ мебошад. Муаллиф ягонагии ирсии худшиносӣ ва фаъолияти инноватсиониро қайд намуда, иброз медорад, ки худшиносӣ ҳамчун низомест, ки пеш аз пайдоиши таҷриба ва ҳадафҳои шахсӣ аст, раванди зиддиятноки ҷустуҷӯй, ба даст овардан ва татбиқи арзишҳои ҳаётии худ ва ҳамчун механизми худкифоя, ҷузъҳои зеринро дар бар мегирад: худтанзимкунӣ (қобилияти корӣ, худидоракунӣ, худшиносӣ, худтаъминкунӣ, қобилияти навсозӣ), худтаъсискунӣ, «ман-консепсия» (худмуайянкунӣ) , худ баён кардан, худтаъйид кардан).

Калидвожаҳо: худшиносӣ, мафҳумҳои назариявии худшиносии касбии омӯзгор, худшиносии шахсият дар ҷанбаи равонӣ, худшиносии касбӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ САМОРЕАЛИЗАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ В ТЕОРИИ И ПРАКТИКЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

В статье автором рассмотрены теоретические концепции профессиональной самореализации учителей в теории и практике педагогической науки. В рассмотренных автором основных концепциях, отражающих взгляды на сущность исследуемого объекта, обнаруживается общий философский принцип диалектического единства бытия. В соответствии с ним философия исследует самореализацию как целостный процесс во взаимосвязи и взаимодействии таких его сторон, как внутреннее и внешнее, материальное и идеальное, субъективное и объективное, и пытается определить закономерности самоосуществления личности. Сравнительный анализ рассмотренных философских взглядов дает широкую панораму концепций сущности профессиональной самореализации. Вариативность в их представлении помогает нам вычленить в философской проблематике самореализации основные положения, которые могут быть использованы в настоящем исследовании. Конкретной методологией для объяснения самореализации личности в психологическом аспекте выступают личностный и деятельностный подходы. Автор, отмечая генетическое единство самореализации и инновационной деятельности, констатирует, что самореализация как система, предшествующая появлению личностного опыта и цели, представляет противоречивый процесс поиска, обретения и осуществления личностью своих жизненных ценностей и как самодостаточный механизм включает следующие компоненты: саморегуляцию (работоспособность, самообладание, самоощущение, самокомпенсацию, способность к самообновлению), самоактуализацию, «Я-концепцию» (самоопределение, самовыражение, самоутверждение).

Ключевые слова: самореализация, теоретические концепции профессиональной самореализации учителей, самореализация личности в психологическом аспекте, профессиональная самореализация.

THEORETICAL CONCEPTS OF PROFESSIONAL SELF-REALIZATION OF TEACHERS IN THE THEORY AND PRACTICE OF PEDAGOGICAL SCIENCE

In the article, the author considers the theoretical concepts of professional self-realization of teachers in the theory and practice of pedagogical science. In the basic concepts considered by the author, which reflect the views on the essence of the object under study, the general philosophical principle of the dialectical unity of being is revealed. In accordance with it, philosophy explores self-realization as an integral process in the interconnection and interaction of its aspects such as internal and external, material and ideal, subjective and objective, and tries to determine the patterns of self-realization of the individual. A comparative analysis of the considered philosophical views gives a broad panorama of the concepts of the essence of professional self-realization. The variability in their presentation helps us to isolate the main provisions in the philosophical problems of self-realization that can be used in this study. A specific methodology for explaining the self-realization of a person in the psychological aspect is the personal and activity approaches. The author, noting the genetic unity of self-realization and innovative activity, states that self-realization as a system preceding the emergence of personal experience and goals is a contradictory process of searching, acquiring and implementing one's life values and, as a self-sufficient mechanism, includes the following components: self-regulation (working capacity, self-control, self-awareness, self-compensation, the ability to self-renewal), self-actualization, "I-concept" (self-determination, self-expression, self-affirmation).

Key words: self-realization, theoretical concepts of professional self-realization of teachers, self-realization of the personality in the psychological aspect, professional self-realization.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Алиева Гавҳар Ҳайдаралиевна*** - Коллеҷи педагогии Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, мудири кафедраи забони англисӣ. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. Телефон: **933-67-97-97.** E-mail: **berdishukurov70@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Алиева Гавхар Хайдаралиевна*** - Педагогический колледж Худжандского государственного университета имени академика Б.Гафурова, заведующая кафедрой английского языка. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1. Телефон: **933-67-97-97.** E-mail: **berdishukurov70@mail.ru**

Information about the author: ***Aliyeva Gavkhar Haydaralievna*** - Pedagogical College of Khujand State University named after Academician B. Gafurov, Head of the Department of English. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage, 1. Phone: **933679797**. E-mail: **berdishukurov70@mail.ru**

УДК:370.3

ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ ВНЕДРЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА В СОВРЕМЕННОМ ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Обухова Л.А., Назиров А.А.

Институт государственной службы и управления Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации

Введение. Социально-экономические условия в мире задают тенденции к подготовке специалистов современного уровня, обладающих активной жизненной позицией, способностью адаптироваться к изменяющимся условиям рынка труда, высокой самостоятельностью и научным любопытством. Происходящие изменения в сфере высшего образования требуют формирование специалиста, готового использовать знания и накапливать новые, а также обладающего достаточным уровнем компетенций для решения практических и теоретических задач. В реалиях фундаментальных изменений системы высшего образования и внедрения компетентностного подхода в подготовке специалистов, пересматривается значимость процесса освоения знаний.

Инновационные методы и технологии реализации компетентностного подхода. Классическая система образования полностью пересматривается в контексте формирования личности конкурентоспособного специалиста и некоторые методы обучения исчерпывали свою актуальность и эффективность. В связи с этим необходима перестройка целей обучения, технологий и методов, которые направлены на формирование специалиста, готового накапливать, анализировать знания и использовать их в решении практических задач. Реализация компетентностного подхода заключается в том, что образование перестает быть односторонней системой передачи знаний от педагога к студенту, а ставит перед собой практические задачи транслирования разносторонних умений и навыков, формирования самостоятельности и инициативности студентов, что предусматривает внедрение инновационно-интерактивных форм и методов обучения. Благодаря этому в рамках любого учебного предмета представляется возможным уменьшить противоречия, сложившиеся между обозначенными на законодательном уровне требованиями и текущими результатами образовательной деятельности. Существуют методы и технологии реализации компетентностного подхода, направленные на формирование универсальных компетенций для успешной деятельности будущего специалиста и применимых в любой профессиональной или социальной ситуации [6,с.231-234].

В условиях классической системы образования, от учащегося требуется большая внимательность и хорошая память, направленная на заучивание академического знания и попытки воспроизвести его посредством выполнения некоторых упражнений «по образцу». Такая деятельность имеет мало общего с творческим и научным складом ума, так как все знание сводится лишь к обращению к знаниям, приобретённым в прошлом. Для формирования профессионального мышления, учебная деятельность должна быть направлена не только на получение информации, но и на её применение в действии и контексте определенной профессиональной задачи. Согласно требованиям компетентностного подхода, обучение студента должно быть построено на принципе взаимосвязи учебной информации, контекстной среды и служить профессиональной задаче и необходимому опыту. Благодаря такому подходу возможно избежать формализма академических знаний и преобразовать их в профессиональный опыт, необходимый для решения социально-культурных проблем. Контекст обучения важен при актуализации образовательного процесса, моделировании активной позиции студента, исследовательской деятельности и формировании профессиональных компетенций [2,с.83-87].

Контекстное обучение предполагает организацию занятий, направленных на решение задач, при которых формируется логическое и творческое мышление. То есть формулируется проблема, на ее основе педагог обосновывает необходимость освоения формальных знаний, выдвижение гипотезы, решение проблемы и проектирование умозаключения для ее практического решения. При этом решение этой задачи выдвигает обучение на новый уровень

развития потенциала студента, как потенциального работника, способного решить реальную задачу [11,с.97-100].

Практический подход к организации деятельности учащихся: формирование компетенций. Компетенция может быть сформирована в процессе системного образования, ориентированного на формирование личностных качеств студента, что невозможно без практического подхода к организации деятельности учащихся. К таким подходам можно отнести такие интерактивные методы обучения, как ролевые игры, проектная деятельность, лабораторные работы, семинары, психологические игры и стажировки [14,с.211-214].

Проект является методом, отвечающим всем параметрам компетентностно-ориентированного подхода, выстраивая обучение таким образом, что студент погружается в среду реальной ситуации. Проект, прежде всего, ставит задачу, как усовершенствовать конкретную сферу деятельности и решить социальную проблему. То есть изначально во главе обучения ставится не набор знаний, а задача, которая потребует для ее решения определенных знаний и умений, в зависимости от сложности и интересов студентов. При этом учащийся по итогу проекта сформирует умение самостоятельно анализировать, конструировать свои знания и организовывать их в информационном пространстве в контексте определённого отрезка времени. Результатом является приобретение не академического знания, а осязаемого опыта решения практической задачи, готовой к внедрению в реальную жизненную ситуацию. Реализация проектного метода – это интеграция совместной деятельности педагога и студента в поисках методов формулировки и решения профессиональной задачи. В процессе проектной деятельности формулируются такие интеллектуальные процессы, как целеполагание, анализ, моделирование и прогнозирование процессов, что в свою очередь развивают креативность, рефлексию и научное любопытство [7,с.39-43].

Проектный метод– гибкий по своей форме и может подстраиваться как под индивидуальное обучение, в виде ролевой игры, так и под работу в команде. При участии в проекте нескольких студентов ответственность за итоговое решение ложится равномерно на всех, не уменьшая необходимости самостоятельности каждого участника, при этом имея возможность рассмотреть решение ситуационной задачи с разных точек зрения. При групповой работе решение проектной задачи делится на несколько этапов. После того как проблема была обозначена учащиеся должны проанализировать ее и перейти к проработке вариантов решения. В итоге должен сформироваться план с конкретными действиями, учитывая все риски.

Решение определенной ситуации как метод обучения – универсально и подходит для любого учебного предмета. В отличие от классической схемы обучения, при которой итогом является оценка, проект не может иметь правильного или неверного решения. По своей сути он является как итогом, так и инструментом для формирования аналитического склада ума, умения работать в команде, опыта публичного выступления, навыка обработки информации и творческого мышления.

Приобретение лидерских качеств, психологической устойчивости в стрессовых ситуациях, принятие решений и прогнозирование их результатов. Тренинг – это следующий метод, реализующий компетентностную технологию обучения. В отличие от проекта, в тренинг не направлен на поиск решения ситуативной задачи. Его целью является отработка определенных навыков, стимуляция самостоятельности, принятие решений в новых для учащихся условиях, закрепление умений и опыта студента [1,с.150-155].

Тренинги формируют набор знаний, необходимых для профессиональной деятельности, применяемых на практике(изучение иностранных языков, компьютерная грамотность), а также навыки, напрямую не связанные с профессией, но влияющие на коммуникацию, самостоятельность и уверенность будущего специалиста. Исходя из требований к компетенции определенной дисциплины, тренинги могут быть направлены на приобретение лидерских качеств, психологической устойчивости в стрессовых ситуациях, принятие решений и прогнозирование их результатов, самопрезентации и улучшение ораторского мастерства. Помимо того, что учащиеся приобретают поведенческий опыт, раскрывается их личностный потенциал и осознание необходимости постоянной саморегуляции.

Условно принципы метода тренинга можно определить как обучающие, «дрессирующие» и интерактивные. Предполагается, что учащиеся получают знания о том, как действовать в

сложных или постоянно повторяющихся ситуациях профессиональной деятельности, доводя их до автоматизма и минимизации стресса при их выполнении. Интерактивное обучение является очень эффективным для создания условий раскрытия самостоятельности студентов и поиска решений в условиях неопределенности, так как создает условное препятствие, которое необходимо преодолеть и как результат получить профессиональный опыт. Участники тренинга ставятся в ситуацию, которая требует от них активной позиции [8].

Таким образом, внедрение компетентностного подхода актуализирует потребность внедрения инновационных методов обучения, которые модернизируют функцию педагога и студента, делая их активными участниками научно-образовательной деятельности. Использование интерративных методов позволяет учащимся эффективно, с интересом осваивать профессиональные компетенции, не теряя при этом мотивации. Обучение рассматривается в контексте взаимодействия академических знаний и контекстной среды. Такой подход исключает формализм изучения дисциплин, при котором в классической системе образования итогом является оценка и позволяет преобразовать учебный опыт в реальные профессиональные ситуации. Контекст обучения важен при актуализации образовательного процесса, моделировании активной позиции студента, исследовательской деятельности и формировании профессиональных компетенций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев А.А. Тренинг формирования педагогических компетенций как метод подготовки курсантов военных образовательных организаций высшего образования к проведению учебных занятий (на примере обучения курсантов проведению боевых стрельб) / А.А. Алиев, М.В. Аниканов // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. - 2017. -№1(73). -С.150-155. [Электронный ресурс]. https://cyberleninka.ru/article/n/trening-formirovaniya-pedagogicheskih-kompetentsiy-kak-metod-podgotovki-kursantov-voennyh-obrazovatelnyh-organizatsiy-vysshego
2. Еловская С.В. Интерактивное обучение в высшем образовании / С.В. Еловская, Т.Н. Черняева // Известия Саратовского университета. Новая серия. Сер.: Акмеология образования. Психология развития. - 2019. -№1. -С.83-87. [Электронный ресурс]. https://cyberleninka.ru/article/n/interaktivnoe-obuchenie-v-vysshem-obrazovanii
3. Зимняя, И.А. Компетентностный подход в образовании (методолого-теоретический аспект) Текст. / И.А. Зимняя // Проблемы качества образования: материалы XIV Всерос. совещ. -М., 2004. -Кн. 2. -С.6-12.
4. Краевский В.В. О культурологическом и компетентностном подходах к формированию содержания образования / В.В. Краевский // Доклады 4-й Всероссийской дистанционной августовской педагогической конференции "Обновление российской школы" (26 августа - 10 сентября 2005 г.). -М, 2005. -С.17-23.
5. Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании / О.Е. Лебедев // Школьные технологии. - 2004. -№5. -С.3-12.
6. Макаров С.И. Организация самостоятельной работы студентов в рамках компетентностного подхода обучения / С.И. Макаров, Е.В. Бунтова // Самарский научный вестник. - 2017. -№4(21). -С.231-234. [Электронный ресурс]. https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-samostoyatelnoy-raboty-studentov-v-ramkah-kompetentnostnogo-podhoda-obucheniya
7. Максимова В.Е. Некоторые методы для реализации компетентностного подхода в высшей школе / В.Е. Максимова, Г.Н. Слепцова //Язык и культура: сборник материалов VI Международной научно-практической конференции; под общ. ред. С.С. Чернова. -Новосибирск: ООО агентство «СИБПРИНТ», 2013. -С.39-43.
8. Малая О.Г. Тренинг в системе высшего профессионального образования / О.Г. Малая, В.А. Ларионова // Культура и образование: научно-информационный журнал вузов культуры и искусств. - 2020. -№4(39). [Электронный ресурс]. https://cyberleninka.ru/article/n/trening-v-sisteme-vysshego-professionalnogo-obrazovaniya
9. Мильруд, Р.П. Компетентность в изучении языка Текст / Р.П. Мильруд // Иностр. яз. в шк. - 2000. -№3. -С.30-37.
10. Огарёв, В.И. Компетентное образование: социал. аспект Текст. / В.И. Огарёв. -Спб.: Изд-во РАИ ИОВ, 1995. -181 с.
11. Пашина М.В. Исследовательская компетентность преподавателя вуза при работе со студентами на основе советской научной деятельности / М.В. Пашина, А.А. Петрусевич // Мир науки, культуры, образования. - 2021. -№3(88). -С.97-100. [Электронный ресурс]. https://cyberleninka.ru/article/n/issledovatelskaya-kompetentnost-prepodavatelya-vuza-pri-rabote-so-studentami-na-osnove-sovetskoy-nauchnoy-deyatelnosti
12. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты / А.В. Хуторской // Интернет-журнал "Эйдос". - 2006. -23 апреля. [Электронный ресурс]. http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm.
13. Черепанова О.А. Актуализация ключевых компетенций в содержании повышения квалификации педагогов дополнительного образования: автореферат кандидатской диссертации / О.А. Черепанова. -Екатеринбург, 2007
14. Шахноза Г.А. Интерактивные методы формирования навыков коммуникативной компетентности у студентов технического вуза / Г.А. Шахноза // Academic research in educational sciences. - 2022. -№2. -С.211-214. [Электронный ресурс]. https://cyberleninka.ru/article/n/interaktivnye-metody-formirovaniya-navykov-kommunikativnoy-kompetentnosti-u-studentov-tehnicheskogo-vuza

УСУЛҲОИ АСОСИИ ТАТБИҚ ВА РУШДИ МУНОСИБАТИ САЛОҲИЯТНОК ДАР ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ МУОСИР

Сифати тайёр кардани мутахассисон дар парадигмаи муносибати салоҳиятноки таҳсилоти олии муосир навсозии шаклу усулҳои технологияи таълимиро муайян мекунад. Усулҳои классикии таълим ба усулҳои инноватсионие нигаронида шудаанд, ки барои ноил шудан ба сатҳи баланди тахассуснокии мутахассис имкон медиҳанд. Дар мақола усулҳои интерактивии таълим, асоснокии татбиқи онҳо мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд, ки дар доираи ҳама гуна фанҳо ихтилофи байни талаботи дар сатҳи қонунгузорӣ таъиншуда ва натиҷаҳои ҷории фаъолияти таълимӣ бавуҷудомадаро коҳиш додан мумкин аст. Таълим дар заминаи таъсири мутақобилаи донишҳои академӣ ва муҳити контекстӣ баррасӣ мешавад. Ин равиш расмиятчигии омӯзиши фанҳоро, истисно мекунад ва имкон медиҳад, ки таҷрибаи омӯзишӣ ба ҳолатҳои воқеии касбӣ табдил дода шавад. Тағйироти баамаломада дар соҳаи таҳсилоти олӣ омодакунии мутахассисеро тақозо мекунад, ки барои истифода бурдани дониш ва ҷамъоварии донишҳои нав омода аст, инчунин, дорои сатҳи кофии салоҳият барои ҳалли масъалаҳои амалӣ ва назариявӣ мебошад. Дар шароити дигаргуниҳои куллӣ дар низоми таҳсилоти олӣ ва ҷорӣ намудани муносибати салоҳиятнок дар тайёр кардани мутахассисон, аҳамияти раванди азхудкунии дониш таҷдиди назар карда мешавад.

Калидвожаҳо: муносибати салоҳиятнок, салоҳият, салоҳиятнокӣ, муҳити таълимӣ, малакаҳои касбӣ, технологияҳои интерактивии таълим, усулҳои таълим.

ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ ВНЕДРЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА В СОВРЕМЕННОМ ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Качество подготовки специалистов в парадигме компетентностного подхода современного высшего образования обуславливает модернизацию форм и методов обучающих технологий. Классические способы обучения переориентируются на инновационные методы, позволяющие достигать более высокого уровня квалификации специалиста. В статье рассматриваются интерактивные методы обучения, их обоснованность внедрения, благодаря чему, в рамках любой дисциплины представляется возможным уменьшить противоречия, сложившиеся между обозначенными на законодательном уровне, требованиями к специалистам и текущими результатами образовательной деятельности. Обучение рассматривается в контексте взаимодействия академических знаний и контекстной среды. Такой подход исключает формализм изучения дисциплин, при котором в классической системе образования итогом является оценка и позволяет преобразовать учебный опыт в реальные профессиональные ситуации. Происходящие изменения в сфере высшего образования требуют формирование специалиста, готового использовать знания и накапливать новые, а также обладающего достаточным уровнем компетенций для решения практических и теоретических задач. В реалиях фундаментальных изменений системы высшего образования и внедрения компетентностного подхода в подготовке специалистов, пересматривается значимость процесса освоения знаний.

Ключевые слова: компетентностный подход, компетенция, компетентность, образовательная среда, профессиональные умения и навыки, интерактивные технологии обучения, методы обучения.

MAIN METHODS OF INTRODUCING AND DEVELOPING THE COMPETENCE-BASED APPROACH IN MODERN HIGHER EDUCATION

The quality of training specialists in the paradigm of the competence-based approach of modern higher education determines the modernization of the forms and methods of teaching technologies. Classical teaching methods are being reoriented to innovative methods that allow achieving a higher level of specialist qualification. The article discusses interactive teaching methods, their validity of implementation, due to which, within any discipline, it seems possible to reduce the contradictions that have developed between the requirements for specialists designated at the legislative level and the current results of educational activities. Learning is considered in the context of the interaction of academic knowledge and the contextual environment. This approach excludes the formalism of the study of disciplines, in which in the classical education system the total is an assessment and allows you to transform learning experience into real professional situations. The ongoing changes in the field of higher education require the formation of a specialist who is ready to use knowledge and accumulate new ones, as well as having a sufficient level of competence to solve practical and theoretical problems. In the realities of fundamental changes in the system of higher education and the introduction of a competency-based approach in the training of specialists, the importance of the process of mastering knowledge is being reviewed.

Keywords: competency-based approach, competence, competence, educational environment, professional skills and abilities, interactive learning technologies, teaching methods.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Обухова Лариса Александровна*** **-** Институти хадамоти давлатӣ ва идоракунии Академияи хоҷагии халқ ва хадамоти давлатии назди Президенти Федератсияи Россия, доктори илмҳои сотсиология, мудири кафедраи идоракунии кадрҳо. **Адрес:** 119606, РФГ, Москва, проспекти Вернадский, 84

Назиров Аброр Асатуллоевич **-** Институти хадамоти давлатӣ ва идоракунии Академияи хоҷагии халқ ва хадамоти давлатии назди Президенти Федератсияи Россия, аспирантура. **Суроға:** 119606, Федератсияи Россия, Москва, хиёбони Вернадский, 84. E-mail: **abrornazirov@mail.ru**

Сведение об авторах: ***Обухова Лариса Александровна*** **-** Институт государственной службы и управления Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, доктор социологических наук, заведующая кафедрой управления персоналом. **Адрес:** 119606, Российская

Федерация, Москва, проспект Вернадского, 84
Назиров Аброр Асатуллоевич - Институт государственной службы и управления Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, аспирант. **Адрес:** 119606, Российская Федерация, Москва, проспект Вернадского, 84. E-mail: **abrornazirov@mail.ru**

Information about the authors: ***Obukhova Larisa Aleksandrovna*** **-** Institute of Public Administration and Management of the Russian Academy of National Economy and Public Administration under the President of the Russian Federation, Doctor of Social Sciences, Head of the Department of Personnel Management. **Address:** 119606, Russian Federation, Moscow, Vernadsky Avenue, 84
Nazirov Abror Asatulloevich - Institute of Public Administration and Administration of the Russian Academy of National Economy and Public Administration under the President of the Russian Federation, post-graduate student. Address: 119606, Russian Federation, Moscow, Vernadsky Avenue, 84. E-mail: **abrornazirov@mail.ru**

УДК: 510.6 (072)

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ФУНКЦИИ БУЛЯ, СУПЕРПОЗИЦИЯ БУЛЕВЫХ ФУНКЦИЙ, МНОГОЧЛЕНЫ ПО МОДУЛЮ ДВА И ПОЛИНОМЫ ЖЕГАЛКИНА

Собиров А.Ш.
Таджикский национальный университет

1. Понятие булевых функций и полная система функций. Алгебра логики – один из основных разделов математической логики, в котором методы алгебры применяются в логических предложениях и преобразованиях для изучения операций над высказываниями, т. е. над предложениями, в отношении каждого имеет смысл утверждать, что его содержание истинно или ложно.

Алгебра Буля – исторически первый раздел математической логики, возникший по имени Джорджа Буля (1815 – 1864) – ирландского логика и математика, одного из основоположников математической логики, опублико-вавшего в 1847 г. книгу «Математический анализ логики» [1].

Определение 1. [2] Функция от n переменных $f\,(x_1,\ x_2,\ \ldots,\ x_n)$ называется булевой, если его аргументы и сама функция от этих аргументов принимает значение из множества $\{И,\ Л\ \} = \{1;\ 0\}$.

Примеры булевых функций:

1. $f\,(1) = 0$, $f\,(0) = 1$, - это булева функция от одного переменного. Эту функцию ещё можно писать так: f=$\{(1;\ 0),\ (0;\ 1)\}$, или с помощью таблицы 1:

x	$f\,(x)$
1	0
0	1

Таблица 1.

Это есть функция отрицания.

1. $g\,(1, 1) = 1$, $g\,(1, 0) = 0$, $g\,(0, 1) = 0$, $g\,(0, 0) = 1$.

Это есть булева функция от двух переменных. Эту функцию можно записать так: $g = \{(1;\ 1;\ 1), (1;\ 0;\ 0), (0;\ 1;\ 0), (0;\ 0;\ 1)\}$ или с помощью таблицы 2:

x	y	g
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	1

Таблица 2.

Это есть функция эквиваленции [3], [4].

Теорема 1. [5] Количество всех булевых функций от n переменных равно 2^{2^n}. Согласно условию теоремы аргументов, эти функции состоят из системы переменных $(x_1,\ x_2,\ \ldots,\ x_n)$ и они независимо друг от друга принимают логические значения 0 (ложь) или 1 (истина). Согласно свойствам биномиальных коэффициентов, количество разнообразных наборов

значений аргументов $(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ равно 2^n. Таблица истинности этой функции, строится так:

x_1	x_2	…	x_n	f
•	•	…	•	•
•	•	…	•	•
…….	…….	…….	…….	…….
•	•	…	•	•

Таблица 3.

2^n - строк ……. Каждый представитель $\bullet \in \{И, Л\}$.

Из таблицы 3 следует, что для определения некоторой булевой функции f от n переменного в столбцы f в некотором порядке должны располагаться логические символы 1 (И) и 0 (Л). Каждая система $(a_1, a_2, \ldots, a_{2^n})$, $a_¿ \in \{0; 1\}$,

¿= 1, 2, …, 2^{2^n} показывает одну булевую функцию. Количество всевозможных разнообразных систем $(a_1, a_2, \ldots, a_{2^n})$ равно 2^{2^n}. Теорема доказана.

Пример. Пусть $f(x)$ - булевая функция одной переменной. Её возможные значения приведем в таблице 4:

x	$f_1(x)$	$f_2(x)$	$f_3(x)$	$f_4(x)$
1	1	0	0	1
0	1	0	1	0

Таблица 4.

$f_2(x) = 0$ (постоянная, не зависит от x)

$f_1(x) = 1$ (постоянная, не зависит от x)

$f_3(x) = x$ (x - существенная переменная)

$f_4(x) = \overline{x}$ (x - существенная переменная)

Количество булевых функций от одного переменного равно $4 = 2^{2^1}$.

Если $n = 2$, тогда $2^{2^2} = 16$ количество булевых функций от двух переменных, выразим все эти функции через два аргумента x и y:

$f_1 \equiv 1$, $f_2 \equiv 0$, $f_3 = x$, $f_4 = \overline{x}$, $f_5 = y$, $f_6 = \overline{y}$, $f_7 = x \vee y$, $f_8 = \overline{x \vee y}$, $f_9 = x \wedge y$, $f_{10} = = \overline{x \wedge y}$, $f_{11} = x \Rightarrow y$,

$f_{12} = \overline{x \Rightarrow y}$, $f_{13} = y \Rightarrow x$, $f_{14} = \overline{y \Rightarrow x}$, $f_{15} = x \Leftrightarrow y$, $f_{16} = \overline{x \Leftrightarrow y}$.

Расположим их в таблице истинности.

x	y	f_1	f_2	f_3	f_4	f_5	f_6	f_7	f_8	f_9	f_{10}	f_{11}	f_{12}	f_{13}	f_{14}	f_{15}	f_{16}
1	1	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0
1	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	1	0	1	1	0	0	1
0	1	1	0	0	1	1	0	1	0	0	1	1	0	0	1	0	1
0	0	1	0	0	1	0	1	0	1	0	1	1	0	1	0	1	0

Таблица 5.

Если $n = 3$, тогда $2^{2^3} = 256$ -количество булевых функций от трёх переменных. Составить все их - трудоёмкая работа [6].

2. **Примеры основных булевых функций.** Обозначим множества булевых функций через P_2.

Примерами элементарных булевых функций являются:

1. $f_1(x) = 0$.
2. $f_2(x) = 1$.
3. $f_3(x) = \overline{x}$.
4. $f_4(x, y) = x \wedge y$.
5. $f_5(x, y) = x \vee y$.
6. $f_6(x, y) = x \Rightarrow y$.
7. $f_7(x, y) = x \Leftrightarrow y$.

8. $f_8(x,y) = x \oplus y$.

f_8 – определяется так: $0 \oplus 0 = 1 \oplus 1 = 0$, $0 \oplus 1 = 1 \oplus 0 = 1$.

1. Отсюда, $f_8(x,y) = x \oplus y = \overline{x \Leftrightarrow y}$ - функция отрицания эквиваленции.

Замечание. Эти $f_¿$ отличаются от предыдущих f_j .

Построим таблицу истинности этих функции.

x	y	$f_1(x)$	$f_2(x)$	$f_3(x)$	$f_4(x,y)$	$f_5(x,y)$	$f_6(x,y)$	$f_7(x,y)$	$f_8(x,y)$
1	1	0	1	0	1	1	1	1	0
1	0	0	1	0	0	1	0	0	1
0	1	0	1	1	0	1	1	0	1
0	0	0	1	1	0	0	1	1	0

Таблица 6.

Из таблицы можно записать следующие выражения:

$f_8(x,y) = \overline{f_7}(x,y) = f_3(f_7(x,y))$.

Аналогично, из формулы получаем

$0 = (x \wedge \overline{x})$ следующие комбинации:

$f_1(x) = f_3(f_5(x,\ f_3(x))) = f_4(x,\ f_3(x))$ или из формулы $1 = x \vee \overline{x} = \overline{x \wedge \overline{x}}$ получим $f_2(x) = f_5(x,\ f_3(x)) = f_3(f_4(x,\ f_3(x)))$.

Такое преставление булевых функций называется суперпозицией булевых функций. Суперпозиция - латинское слово, означает подстановку функций в функцию или переменных в функцию.

3. Суперпозиция булевых функций. Определение 2. [7] Функция $f\ (u_1,\ u_2,\ \ldots,\ u_n)$ называется суперпозицией функции $f\ (x_1, x_2,\ \ldots,\ x_n)$, если она получается при подстановке всех аргументов $u_1, u_2, \ldots, u_n \in \{x_1, x_2, \ldots, x_n\}$.

Определение 3. [9] Пусть $f\ (x_1,\ x_2,\ \ldots,\ x_n)$, $f_1(y_1^1,\ y_2^1,\ \ldots,\ y_n^1)$, $f_2(y_1^2,\ y_2^2,\ \ldots,\ \ldots,\ y_n^2)$, … , $f_n(y_1^n,\ y_2^n,\ \ldots,\ y_n^n) \in P_2$. Функция $F\ (y_1,\ y_2,\ \ldots,\ y_n)$, $(N = n_1 + n_2 + \ldots + n_n)$, которая имеет представление $F\ (y_1,\ y_2,\ \ldots,\ y_n) = f\ (f_1(y_1^1,\ y_2^1,\ \ldots,\ \ldots, y_{n_1}^1),\ f_2(y_1^2,\ y_2^2,\ \ldots,\ y_{n_2}^2),\ \ldots,\ f_n(y_1^n,\ y_2^n,\ \ldots,\ y_{n_n}^n))$ называется суперпозицией функции F с помощью функции $(f_1,\ f_2,\ \ldots,\ f_n)$.

Теперь возникает следующий вопрос: Какие булевые функции можно выразить как суперпозицию данного класса булевых функций?

С такой целью рассмотрим следующую теорему:

Теорема 2. [10] Любую булевую функцию можно выразить через суперпозиции элементарных булевых функций $f_3 = \overline{x}$, $f_4 = x \wedge y$ и $f_5 = x \vee y$.

Доказательство. Пусть f некоторая булевая функция ($f \in P_2$). Возможны три случая:

1. f может быть тождественно ложным. $f\ (x_1,\ x_2,\ \ldots,\ x_n) \equiv 0$.
2. f может быть тождественно истинным. $f\ (x_1,\ x_2,\ \ldots,\ x_n) \equiv 1$.
3. f может быть выполнимым. $f\ (x_1,\ x_2,\ \ldots,\ x_n) \not\equiv 0$ и $f\ (x_1,\ x_2,\ \ldots,\ x_n) \not\equiv 1$.

Рассмотрим каждый случай в отдельности.

1. Если $f\ (x_1,\ x_2,\ \ldots,\ x_n) \equiv 0$, тогда $f\ (x_1,\ x_2,\ \ldots,\ x_n) \equiv 0 \equiv x_¿ \wedge \overline{x_¿} \equiv x_¿ \wedge \wedge f_3(x_¿) = f_4(x_¿,\ f_3(x_¿))$ - это есть ожидаемая суперпозиция.

2. Если $f\ (x_1,\ x_2,\ \ldots,\ x_n) \equiv 1$, тогда $f\ (x_1,\ x_2,\ \ldots,\ x_n) \equiv 1 = x_¿ \vee \overline{x_¿} = x_¿ \vee \vee f_3(x_¿) = f_5(x,\ f_3(x))$ ожидаемая суперпозиция.

3. Если $f\ (x_1,\ x_2,\ \ldots,\ x_n) \not\equiv 0$ и $f\ (x_1,\ x_2,\ \ldots,\ x_n) \not\equiv 1$, тогда для точности пусть для k – наборов $A_¿ = (a_1^¿,\ a_2^¿,\ \ldots,\ a_n^¿)$, $¿ = 1,\ 2,\ \ldots,\ k$ выполняется $f\ (a_1^¿,\ a_2^¿,\ \ldots,\ a_n^¿) = 1$ и для остальных наборов $B_j = (a_1^j,\ a_2^j,\ \ldots,\ a_n^j)$

$j = k + 1,\ k + 2,\ \ldots,\ 2^n$

$f\ (a_1^j,\ a_2^j,\ \ldots,\ a_n^j) = 0$

ПЭК $(a_1^¿,\ a_2^¿,\ \ldots,\ a_n^¿) = \delta_¿ = x_1^{a_1^¿} \wedge x_2^{a_2^¿} \wedge \ldots \wedge x_n^{a_n^¿} = 1$, $¿ = 1,\ 2,\ \ldots,\ k$.

Отсюда, СНДФ = $\delta = \delta_1 \vee \delta_2 \vee \ldots \vee \delta_k$ принимает значение истины -1, и для другой системы значение аргументов $B_j = (a_1^j,\ a_2^j,\ \ldots,\ a_n^j)$ этот СНДФ принимает ложные значения.

Согласно второго пункта теоремы видно, что каждое $\delta_¿$состоит из суперпозиции f_3 и f_5 и каждое δ_j, согласно первого пункта теоремы, состоит из суперпозиций f_3 и f_4 .

Например, логическая формула $f\ (x,\ y,\ z,\ t) = (x \vee y) \Rightarrow (z \vee t)$ выполнимая формула. Преобразуем ее и представим в виде суперпозиции:

$\overline{x \vee y} \vee (z \vee t) = (\overline{x} \wedge \overline{y}) \vee (z \vee t) = (\overline{x} \vee z \vee t) \wedge (\overline{y} \vee z \vee t) =$

$= [f_3(x) \vee f_5(z,t)] \wedge [f_3(y) \vee f_5(z,t)] = f_5(f_3(x),\ f_5(z,t)) \wedge f_5(f_3(y),\ f_5(z,t)) = = f_4(f_5(f_3(x), f_5(z,t)), f_5(f_3(y), f_5(z,t)))$.

Теперь ознакомимся с новым понятием. Пусть $m \subset P_2$.

Определение 4. [12] Класс булевых функций m называется функционально совершенным, если их суперпозиции принадлежат к классу m.

Пример 1. $T_0 = \{f \in P_2, f\,(0, 0, \ldots, 0) = 0$ действительно

$f\,(0, 0, \ldots, 0) = 0 \equiv 0 \wedge 0 \wedge \ldots \wedge 0 =$

$= f_1(0) \wedge f_1(0) \wedge \ldots \wedge f_1(0) = f_1(0) \wedge f_1(0) \wedge \ldots \wedge f_4(f_1(0), f_1(0)) =$

$= f_1(0) \wedge f_1(0) \wedge \ldots \wedge f_4(f_1(0), f_4(f_1(0), f_1(0))))) =$

$= f_4(f_1(0), f_4(f_1(0), \ldots, f_4(f_1(0), f_4(f_1(0), f_1(0))))) \ldots))$.

Пример 2. $T_1 = \{f \in P_2, f\,(1, 1, \ldots, 1) = 1$ действительно $f\,(1, 1, \ldots, 1) = 1 \equiv 1 \wedge 1 \wedge \ldots \wedge 1 =$

$= f_2(1) \wedge f_2(1) \wedge \ldots \wedge f_2(1) = f_4(f_2(1), f_4(f_2(1), \ldots, f_4(f_2(1), f_4(f_2(1), f_2(1))))) \ldots))$.

Определение 5. Класс булевых функций $m \in P_2$ называется функционально полным, если с помощью суперпозиции его функций, можно получить любую булевую функцию.

Примеры функционально полных классов булевых функций:

1. $m = \{f_3, f_4, f_5\}$ - является классом функционально полных булевых функций. Полнота этого класса получается согласно теореме 1. Так как каждая булевая функция состоит из суперпозиции булевых функций f_3, f_4 и f_5.

$f_4(f_3(x), f_5(x,y)) = f_3(x) \wedge f_5(x,y) = \overline{x} \wedge (x \vee y) \equiv x \Rightarrow (x \vee y)$.

2. $m_2 = \{f_3;\ f_4\}$

Полнота этого класса получается за счёт тавтологии $x \vee y \equiv \overline{\overline{x} \wedge \overline{y}}$ или $f_5(x,y) =$

$= f_3(f_4(f_3(x),\ f_3(y)))$ и первого примера. С точки зрения класса m_2, первый пример ещё принимает следующую форму суперпозиции: $\overline{x} \wedge (x \vee y) =$

$= f_3(x) \wedge f_3(f_4(f_3(x), f_3(y))) = f_4(f_3(x), f_3(f_4(f_3(x), f_3(y))))$.

3. $m_3 = \{f_3;\ f_5\}$ $x \wedge y \equiv \overline{\overline{x} \vee \overline{y}}$ $f_4(x,y) = f_3(f_5(f_3(x), f_3(y)))$.

Пример на языке класса m_3, выглядит в виде следующей суперпозиции:

$f(x,y) = x \Rightarrow (x \vee y) = \overline{x} \wedge (x \vee y) = f_3(x) \wedge f_5(x,y) = \overline{\overline{f_3(x)} \vee \overline{f_5(x,y)}} = f_3(f_5(\overline{f_3(x)}, \overline{f_5(x,y)})) =$

$= f_3(f_5(f_3(f_3(x)), f_3(f_5(x,y))))$.

4. $m_4 = \{|\}$, где функция $|$ штрих Шеффер называется и определяется так: $x \mid y = \overline{x} \vee \overline{y}$ затем для него получается следующая суперпозиция:

$\overline{x} \vee \overline{y} = f_3(x) \vee f_3(y) = f_5(f_3(x), f_3(y))$.

5. $m_5 = \{\downarrow\}$, где функция $\downarrow$ стрелка Пирс называется и определяется так:

$x \downarrow y = \overline{x} \wedge \overline{y}$ и для него получается следующая суперпозиция:

$\overline{x} \wedge \overline{y} = f_3(x) \wedge f_3(y) = f_4(f_3(x), f_3(x))$.

6. $m_5 = \{f_2, f_4, f_8\}$. Действительно, $f_8(f_4, f_2) = f_4 \oplus f_2 = (x \wedge y) \oplus 1 = (\overline{x \wedge y}) = \overline{x} \vee \overline{y}$ =

$= f_3(x) \vee f_3(y) = f_5(f_3(x), f_3(y))$ или $f_4(f_8, f_2) = f_8 \wedge f_2 = (x \oplus y) \wedge 1 = x \oplus y = \overline{x \Leftrightarrow y} =$

$= \overline{(x \Rightarrow y) \wedge (y \Rightarrow x)} = \overline{(x \Rightarrow y)} \vee \overline{(y \Rightarrow x)} = \overline{(\overline{x} \vee y)} \vee \overline{(\overline{y} \vee x)} = (x \wedge \overline{y}) \vee (y \wedge \overline{x}) =$

$= (x \wedge f_3(y)) \vee (y \wedge f_3(x)) = f_4(x, f_3(y)) \vee f_4(y, f_3(x)) = f_5(f_4(x, f_3(y))), f_4(y, f_3(x))$.

Замечание: стрелка Пирса $\{\downarrow\}$ и штрих Шеффера $\{|\}$ не являются самостоятельными логическими операциями, и они построены с помощью других логических операций.

4. Полиномы Жегалкина [12] Конъюнкция $x \wedge y = xy$ в булевой алгебре совпадает с арифметической операцией умножения над числами. Обычное арифметическое сложение выводит за пределы множества $\{0; 1\}$, но можно использовать сложение по модулю 2.

Рассмотрим логическую операцию, определяемую в таблице 7:

x	y	$x \oplus y$

1	1	0
1	0	1
0	1	1
0	0	0

Таблица 7.

Эта новая логическая операция и обозначим её через $x \oplus y$. Жегалкин И. И. - советский математик, ввёл эту логическую операцию и назвал суммой x и y и обозначил $x \oplus y$. Знак $\oplus$ означает союз «или», который употребляется в строго разделительном смысле. Сравнивая таблицы истинности логических операций, видно, что $x \oplus y = \overline{x \Leftrightarrow y}$.

Определение 6. Многочленом по модулю 2 называется булевая функция, вида $B_1 \oplus B_2 \oplus \ldots \oplus B_m$, (1)

где $B_¿ = x_{1¿} \wedge x_{2¿} \wedge \ldots \wedge x_{n¿}$ и $x_{¿j}$ - независимые переменные.

Формула (1) называется многочленом Жегалкина.

Приведём доказательство следующих тавтологических формул табличным способом:

1. $\overline{x} \equiv 1 \oplus x$.

x	$\overline{x}$	1	$1 \oplus x$
1	0	1	0
0	1	1	1

Таблица 8.

2. $x \wedge (y \oplus z) \equiv (x \wedge y) \oplus (x \wedge z)$.
3.

x	y	z	$y \oplus x$	$x \wedge (y \oplus z)$	$x \wedge y$	$x \wedge z$	$(x \wedge y) \oplus (x \wedge z)$
1	1	1	0	0	1	1	0
1	1	0	1	1	1	0	1
1	0	1	1	1	0	1	1
1	0	0	0	0	0	0	0
0	1	1	0	0	0	0	0
0	1	0	1	0	0	0	0
0	0	1	1	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0

Таблица 9.

Теорема Жегалкина 3. [14] Любую булевую функцию можно выразить многочленом по модулю 2.

Доказательство. Рассмотрим два возможных случая:

1. $f(x_1, x_2, \ldots, x_n) \equiv 0$
2. $f(x_1, x_2, \ldots, x_n) \not\equiv 0$.

В первом случае, $f(x_1, x_2, \ldots, x_¿, \ldots, x_n) \equiv x_¿ \oplus x_¿ \equiv 0 \; 1 \leq ¿ \leq n$.

Во втором случае, если для системы аргументов $(a_1, a_2, \ldots, a_n)$,

$f(a_1, a_2, \ldots, a_n) = 1$, тогда составим ПЭК = $(x_1^{a_1} \wedge x_2^{a_2} \wedge \ldots x_n^{a_n})$ и, пользуясь тавтологиями 1 и 2, полученных ПЭК, можно представить в виде многочлена по модулю 2. Если для всех систем значений аргументов $(a_1^1, a_2^1, \ldots, a_n^1)$, $(a_1^2, a_2^2, \ldots, a_n^2)$, …, $(a_1^k, a_2^k, \ldots, a_n^k)$ функция f получает 1 (истину), тогда для каждой системы построим многочлен по модулю 2 и их соединим операцией $\oplus$ и получим равносильное выражение для данной функции. Теорема доказана.

Например. Представить функцию $f(x, y, z) = \overline{x \Rightarrow (y \oplus z)}$ в виде многочлена по модулю 2.

Решение. Построим таблицу истинности для данной функции:

x	y	z	$y \oplus z$	$x \Rightarrow (y \oplus z)$	$\overline{x \Rightarrow (y \oplus z)}$
1	1	1	0	0	1
1	1	0	1	1	0
1	0	1	1	1	0

1	0	0	0	0	1
0	1	1	0	1	0
0	1	0	1	1	0
0	0	1	1	1	0
0	0	0	0	1	0

Таблица 10.

Из таблицы видно, что $f(x, y, z) \not\equiv 0$ и для систем значений аргументов (1, 1, 1) и (1, 0, 0), f = 1 (*И*). Согласно доказательствам теоремы, построим ПЭК для этих систем:

3. $x^1 \wedge y^1 \wedge z^1 \equiv x \wedge y \wedge z$
4. $x^1 \wedge y^0 \wedge z^0 \equiv x \wedge \overline{y} \wedge \overline{z}$

Согласно тавтологии 1 и 2, получим:

$x \wedge \overline{y} \wedge \overline{z} \equiv x \wedge (1 \oplus y) \wedge (1 \oplus z) \equiv ((x \wedge 1) \oplus (x \wedge y)) \wedge (1 \oplus z) \equiv (x \oplus (x \wedge y)) \wedge (1 \oplus z) \equiv x \wedge (1 \oplus z) \oplus (x \wedge y) \wedge (1 \oplus z) \equiv x \oplus (x \wedge z) \oplus (x \wedge y) \oplus (x \wedge y \wedge \wedge z)$.

Теперь соединим формулу 3 с результатом преобразования формулы 4 со знаком $\oplus$ и, учитывая $(x \wedge y \wedge z) \oplus (x \wedge y \wedge z) = 0$, получим один из многочленов Жегалкина: $f(x, y, z) = \overline{x \Rightarrow (y \oplus z)} \equiv x \oplus (x \wedge y) \oplus (x \wedge z)$.

Если в формулы $B_1 \oplus B_2 \oplus \ldots \oplus B_m (1)$ заменить $\oplus$ на + и $\wedge$ на умножение, тогда формула превращается в обычный алгебраический многочлен.

5. Линейные булевые функции. Обозначим множество булевых функций через P_2.

Определение 7. [15] Функция $f(x_1, x_2, \ldots, x_n) \in P_2$ называется линейной, если найдутся такие высказывания $a_1, a_2, \ldots, a_n \in \{0; 1\}$, что выполняется равенство $f(x_1, x_2, \ldots, x_n) = a_0 \oplus (a_1 \wedge x_1) \oplus (a_2 \wedge x_2) \oplus \ldots \oplus (a_n \wedge x_n)$.

Например. Следующие булевые функции являются линейными:

1. $f(x) = 0 = 0 \oplus (0 \wedge x)$
2. $f(x) = 1 = 1 \oplus (0 \wedge x)$
3. $f(x) = x = 0 \oplus (1 \wedge x)$
4. $f(x) = \overline{x} = 1 \oplus x \equiv 1 \oplus (1 \wedge x)$
5. $f(x, y) = 1 \oplus x \oplus y = 1 \oplus (1 \wedge x) \oplus (1 \wedge y)$
6. $f(x, y) = x \oplus y = 0 \oplus (1 \wedge x) \oplus (1 \wedge y)$
7. $f(x, y, z) = x \oplus y \oplus z = 0 \oplus (1 \wedge x) \oplus (1 \wedge y) \oplus (1 \wedge z)$.

Класс всех линейных булевых функций, обозначим через L.

Теорема 1. [12], [16] Класс линейных булевых функций L является замкнутым.

Доказательство. Пусть $f(x_1, x_2, \ldots, x_n) \in L$. Тогда найдутся элементы $a_1, a_2, \ldots, a_n \in \{0; 1\}$, для которых выполняется равенство

$f(x_1, x_2, \ldots, x_n) = a_0 \oplus (a_1 \wedge x_1) \oplus \ldots \oplus (a_n \wedge x_n)$ (2).

Если система $(u_1, u_2, \ldots, u_n)$ и системы $(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ получены при равнении некоторых переменных, пусть будет $x_1 = u_1$, $x_2 = u_2$, …, $x_n = u_n$, тогда:

$f(u_1, u_2, \ldots, u_n) = a_0 \oplus (a_1 \wedge u_1) \oplus \ldots \oplus (a_k \wedge u_k) \oplus (a_{k+1} \wedge u_{k+1}) \oplus \ldots \ldots \oplus (a_n \wedge u_n)$ и в частности, при $u_1 = u_2 = \ldots = u_k$, получим $f(u_1, u_1, \ldots \ldots, u_1, u_{k+1} \ldots, u_n) = a_0 \oplus ((a_1 \oplus a_2 \oplus \ldots \oplus a_k) \wedge u_1) \oplus (a_{k+1} \wedge u_{k+1}) \oplus \ldots \oplus (a_n \wedge u_n) \equiv a_0 \oplus (b_1 \wedge u_1) \oplus (a_{k+1} \wedge u_{k+1}) \oplus \ldots \oplus (a_n \wedge u_n)$, где $b_1 = a_1 \oplus \ldots \oplus a_k) \in \{0; 1\}$.

Таким образом, $f(u_1, u_2, \ldots, u_n)$ тоже является линейной, и поэтому $f(x_1, x_2, \ldots, x_n) \in L$.

Теперь пусть $f_¿(a_{¿1}, a_{¿2}, \ldots, a_{¿k_¿}) \in L$, $¿ = 1, 2, \ldots, n$.

Покажем, что функция $F(x_{11}, x_{12}, \ldots, x_{nk_n}) = f(f_1, f_2, \ldots, f_n) \in L$.

Действительно, так как $f_¿ \in L$, тогда найдутся такие постоянные $a_{¿0}, a_{¿1}, \ldots \ldots, a_{¿k_¿}$ такие, что выполняется представление

$f_¿(x_{¿1}, x_{¿2}, \ldots, x_{¿k_¿}) \equiv a_{¿0} \oplus (a_{¿1} \wedge x_{¿2}) \oplus \ldots \oplus (a_{¿k_¿} \wedge x_{¿k_¿})$. (3).

Отсюда, и из формулы (2), получим: $a_¿ \wedge f_¿ \equiv a_¿ \wedge f_¿(x_{¿1}, x_{¿2}, \ldots, x_{¿k_¿}) \equiv$

$\equiv a_¿ \wedge [a_{¿0} \oplus (a_{¿1} \wedge x_{¿2}) \oplus \ldots \oplus (a_{¿k_¿} \wedge x_{¿k_¿}) \equiv (a_¿ \wedge a_{¿0}) \oplus (a_¿ \wedge a_{¿1} \wedge x_{¿2}) \oplus \ldots \oplus (a_¿ \wedge a_{¿k_¿} \wedge x_{¿k_¿})$, обозначим $b_{¿k} = a_¿ \wedge a_{¿k}$, $k = 0, 1, \ldots, k_¿$.

Тогда из (3) следует, что функция $F(x_{11}, x_{12}, \ldots, x_{nk_n}) = f\ (f_1, f_2, \ldots, f_n) = b_0 \oplus \oplus (b_{11} \wedge x_{11}) \oplus \ldots \oplus (b_{12} \wedge x_{12}) \oplus \ldots \oplus (b_{1k_1} \wedge x_{1k_1}) \oplus \ldots \oplus (b_{n1} \wedge x_{n1}) \oplus \ldots \ldots \oplus (b_{nk_n} \wedge x_{nk_n})$ является линейной, где $b_0 = a_0 \oplus b_{10} \oplus \ldots \oplus b_{n0}$. Теорема доказана.

Следствие. Из этой теоремы следует, что класс L не является функционально полным, так как класс L является функционально замкнутым.

С другой стороны существуют и нелинейные булевые функции.

Например. $f(x) = x \wedge y$, $f(x,y) = x \Rightarrow y$.

Теорема 2. [12] Пусть $f(x_1, x_2, \ldots, x_n) = a_0 \oplus (a_1 \wedge x_1) \oplus \ldots \oplus (a_n \wedge x_n)$ и $g(x_1, x_2, \ldots, x_n) = b_0 \oplus (b_1 \wedge x_1) \oplus \ldots \oplus (b_n \wedge x_n)$.

Тогда они будут равными, тогда и только тогда, когда выполняется равенство

$a_1 = b_1, a_2 = b_2, \ldots, a_n = b_n$.

Теорема 3. [12] Количество всех линейных булевых функций n переменных равно 2^{n+1}.

Доказательство. Из теоремы 2 следует, что любая линейная булевая функция от n переменных определяется с помощью $n + 1$ элементов

$(a_0, a_1, a_2, \ldots, a_n) \in \{0; 1\}$. Тогда каждой линейной булевой функции соответствует одна система высказывательных букв $(a_0, a_1, a_2, \ldots, a_n)$. Так как количество всевозможных различных значений наборов $(a_0, a_1, a_2, \ldots \ldots, a_n)$ равно 2^{n+1}, тогда количество всех линейных булевых функций от n переменных равно 2^{n+1}. Теорема доказана.

Согласно теореме 3, количество всех линейных булевых функций от одного переменного, равно $2^{1+1} = 4$. Тогда все булевые функции от одного переменного являются линейными.

Эти четыре функции являются $f(x) = 0$, $f(x) = 1$, $f(x) = x$, $f(x) = 1 \oplus x$.

Заключение. Имеются много преобразований в самом создании и течении жизни. В связи с этим, эта миссия перешла в производство и в науку. Наука должна упрощать проблемы жизни и до максимума помогать людям улучшать условия жизни [15].

Далее теорема 2 стандартизирует так, что всякую булевую функцию можно представить в виде суперпозиции элементарных булевых функций. Таким образом, эта теорема обещает алгоритмизацию булевых функций на языке суперпозиции.

В жизни встречается много нестандартных задач. Поэтому мы их должны решать с помощью известных стандартных элементарных задач. Это относится к любой области нашей деятельности: науке, освоении новых технологий, орошаемых земель, организации дополнительной рабочей силы, привлечения крупных и опытных специалистов в строительстве, медицине, юриспруденции и т.д. При решении всех названных задачах помогают логические взаимопонимание и соответствующие логические законы.

Из математических и логических преобразований иногда возникают громоздкие по виду формулы и задачи, которые нужно изучить, разобраться и применять на практике студентом и исследователям.

Рецензент*: Нугмонов Мансур*- д.п.н., профессор ТГПУ имени Садриддина Айни

ЛИТЕРАТУРА

1. Винокуров С.Ф. Избранные вопросы теории булевых функций /С.Ф. Винокуров - М.: Наука, 2012. - 564 с.
2. Гаврилов С.П. Сапоженко А.А. Сборник задач по дискретной математике. - М.: Наука, 1978.
3. Евграфов М.А. Асимптотические оценки и целые функции / М.А. Евграфов. - М.: Наука, 2014. - 285 с. 4. Катленд Н. Вычислимость. Введение в теорию рекурсивных функций / Н. Катленд. - М.: Наука, 2011. - 707 с.
4. Кузнецов О.П., Адельсон-Вельский Г.М. Дискретная математика для инженера. - М.: Энергоатомиздат, 1988.
5. Кук Д., Бейз Г. Компьютерная математика. - М.: Наука, 1990.
6. Ленг С. Введение в алгебраические и абелевы функции / С. Ленг. – М. Наука, 2014. - 601 с.
7. Мальгранж Б. Идеалы дифференцируемых функций / Б. Мальгранж. - М.: Наука, 2011. - 874 с.
8. Мальцев А.И. Алгоритмы и рекурсивные функции / А.И. Мальцев. - М.: Наука, 2016. - 629 с.
9. Марченков С.С. Замкнутые классы булевых функций: моногр. / С.С. Марченков. - М.: Наука, 2015. -946 с.
10. Нефедов В.Н., Осипова В.А. Курс дискретной математики. - М.: Издательство МАИ, 1992.
11. Собиров А.Ш., Файзиев Р.Ф., Нозимов А.Б. ва Облобердиев Р. Элементҳои назарияи маҷмӯъҳо ва мантиқи математикӣ. - Душанбе, 1986. 114 с.
12. Столяр А.А. Педагогика математики. – Минск, 1986. - С. 414.
13. Шапорев С.Д., Математическая логика. - С-П., 2014. - 410 с.
14. Шёнфилд Д. Математическая логика. - М.: Наука, 1975.

МЕТОДИ ТАЪЛИМИ ФУНКСИЯҲОИ БУЛ, СУПЕРПОЗИТСИЯИ ФУНКСИЯҲОИ БУЛӢ, БИСЁРАЪЗОГӢ АЗ РӮИ МОДУЛИ 2 ВА БИСЁРАЪЗОГИИ ЖЕГАЛКИН

Моҳияти асосии мақола, аз таҳлил ва исботи панҷ теорема, бо назардошти теоремаи Жегалкин иборат аст. Дар теоремаи 1 шумораи функсияҳои булии n - тағйирёбандаро баррасӣ мекунад ва махсусан, барои n = 2, 2^{2^2}= 16 - то функсияҳои булӣ тартиб дода шудаанд. Теоремаи 2 ба суперпозитсияи функсияҳои булӣ ба воситаи функсияҳои элементарии булӣ бахшида шудааст. Теоремаи Жегалкин ба он бахшида шудааст, ки ҳар як функсияи булӣро ба бисёраъзогӣ аз рӯйи модули 2 ифода карда мешавад. Ғайр аз ин мисолҳои мувофиқ ба теоремаҳои 4, 5, 6, яъне ба функсияҳои хаттии булӣ вобастагӣ доранд. Аз теоремаи Жегалкин сар карда, таҳлили бисёраъзогиҳои мантиқӣ, ба монанди бисёраъзогиҳои алгебраи олӣ идома ёфтааст. Ҳамин тавр, тамоми илмҳо дар баробари ҳаёти инсон вобаста ба якдигар инкишоф меёбанд. Мафҳуми функсияи мураккаб ё функсия аз функсия, дар таҳлили математикӣ суперпозитсияи ба худ хос дошта, суперпозитсияи функсияҳои булӣ умумишудаи онҳо мебошад ва чунин муҳокима ҷаҳонбинии донишҷӯёнро дар соҳаи математика, мантиқи математикӣ ва ҳалли масъалаҳои ҳаётӣ васеъ менамояд. Аз ин рӯ, мантиқи умумӣ, мантиқи риёзӣ ва худи раванди ҳаёт мутахассисони оянда, махсусан донишҷӯёнро даъват менамояд, ки барои васеъ намудани ояндаи соҳаи илм ва натиҷагирӣ аз он, ба илмҳои гуногуни замонавӣ машғул шаванд.

Калидвожаҳо: функсияҳои Булл, суперпозитсияи функсияҳои Бул, формулаҳои айниятан ҳақ, формулаҳои айниятан ноҳақ, шакли дизюнктивии нормалии мукаммал..

МЕТОД ОБУЧЕНИЯ ФУНКЦИИ БУЛЯ, СУПЕРПОЗИЦИЯ БУЛЕВЫХ ФУНКЦИЙ, МНОГОЧЛЕНЫ ПО МОДУЛЮ ДВА И ПОЛИНОМЫ ЖЕГАЛКИНА

Основным содержанием работы являются доказательства и разъяснения пяти теорем, включая теоремы Жегалкина. В теореме 1, речь идёт о количестве булевых функций от n- переменных и, в частности, для $n = 2$ составлены $2^{2^2} = 16$ булевых функций. Теорема 2 посвящена суперпозиции булевых функций через элементарные булевые функции. Теорема Жегалкина посвящена тому, что любую булевую функцию можно выразить через многочлен по модулю 2 и приведены соответствующие примеры, теоремы 4, 5, 6 посвящены линейным булевым функциям. Начиная с теоремы Жегалкина, идёт анализ многочленов логики параллельно с подобными обычными многочленами, как в высшей алгебре. Таким образом, все науки развиваются параллельно с человеческой жизнью. Понятие сложной функции или функция от функции в математическом анализе тоже имеет свою суперпозицию, а суперпозиции булевых функций являются её обобщением, и такое обобщение расширяет кругозор студентов в области математики, математической логики и решения задач жизни. Поэтому общая логика, математическая логика и сам процесс жизни призывают специалистов и, особенно студентов заниматься разнообразными науками для расширения и перспективы в научной области и успехов развития в занимаемой должности.

Ключевые слова: функция Буля, суперпозиции функции Буля, тождественно-истинные формулы, тождественно-ложные функции, совершенно нормальная дизъюнктивная формула, штрих Шеффера.

METHOD OF LEARNING BOOLE FUNCTIONS, SUPERPOSITION OF BOOLEAN FUNCTIONS, POLYNOMIALS IN MODULE 2 AND ZHEGALKIN'S POLYNOMA

The main content of the work is the proofs and clarifications of five theorems, including Zhegalkin's theorems. In Theorem 1, we are talking about the number of Boolean functions in n-variables and, in particular, for n = 2, 2 ^ (2 ^ 2) = 16 Boolean functions are composed. Theorem 2 is devoted to the superposition of Boolean functions in terms of elementary Boolean functions. Zhegalkin's theorem is devoted to the fact that any Boolean function can be expressed in terms of a polynomial modulo 2 and corresponding examples are given; Theorems 4, 5, 6 are devoted to linear Boolean functions. Starting with the Zhegalkin theorem, the analysis of logic polynomials goes in parallel with similar ordinary polynomials as in higher algebra. Thus, all sciences develop in parallel with human life. The concept of a complex function or a function of a function in mathematical analysis also has its own superposition, and the superposition of Boolean functions is its generalization, and such a generalization expands the horizons of students in the field of mathematics, mathematical logic and solving problems of life. Therefore, general logic, mathematical logic and the process of life itself, call on specialists and, especially students, to be engaged in a variety of sciences for expansion and prospects in the scientific field and development success in the position of life.

Keywords: Boole function, Superposition of Boole function, identically true formulas, identically false functions, perfectly normal disjunctive formula, Schaeffer's stroke.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Собиров Абдусабур Шукурович*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои физикаю математика, дотсент. **Суроға:** 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон:**+992907388038.** E-mail: **abdusabur-sobi@mail.r**u

Сведение об авторе*: Собиров Абдусабур Шукурович* - Таджикский национальный университет, кандидат физико-математических наук, доцент. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон:+**992907388038.** E-mail**: abdusabur-sobi@mail.ru**

Information about the author: ***Sobirov Abdusabur Shukurovich*** - Tajik National University, candidate of physical and mathematical sciences, associate professor. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. Phone: **+ 992907388038**. E-mail: **abdusabur-sobi@mail.ru**

УДК:371.018

АРЗИШҲОИ АСОСИИ ФАРҲАНГИ ЭТНОПЕДАГОГИИ МАРДУМИ ТОҶИК

Аҳророва Г.У.

Донишкадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон дар шаҳри Хуҷанд

Дар шароити муосири Тоҷикистон, раванди эҳёшавии арзишҳои беҳтарини фарҳангӣ, ки тули садсолаҳо ташаккул ёфтаанд, ҷараён дорад. Бо итминон метавон гуфт, ки расму оинҳо, иду ҷашнҳо, маросимҳо, ки таърихи ҳазорсола доранд, симои наву замонавӣ касб карда, барои ҳифзи арзишҳои маънавии миллат, баланд бардоштани ҳисси ифтихори миллӣ, ватандӯстӣ ва масъулияти шаҳрвандии насли имрӯза, хусусан ҷавонон нақши муҳим мебозанд. Рӯй овардан ба фарҳанги миллӣ муҳим аст, зеро он воситаи пуриқтидор дар раванди таълиму тарбияи ҷавонон маҳсуб меёбад.

Фарҳанг вожаи мураккаби тоҷикӣ буда, аз ду қисм фар(р) ва ҳанг таркиб ёфтааст. “Фар(р)” дар мазмуни нур, дурахш, шаън, шавкат корбаст гашта, ҷузъи дуюми он, яъне – “ҳанг” дар маънои арзишу эътибор, виқору матонат, тавоноӣ ва қудрат мавриди истеъмол қарор доранд [4,с.570]. Дар ҳамҷоягӣ, яъне чун истилоҳ “фарҳанг” дар луғатҳо хеле сермаъно тафсир гардида, он ба маънои “одоб, дониш, илму маърифат, ақлу хирад омадааст [14,с.423]. Аз замонҳои қадим то ба имрӯз фарҳанг ҳамчун маҷмуи арзишҳои моддӣ ва маънавӣ, ки инсоният дар таърихи тараққиёташ ҷамъ овардааст, фаҳмида мешавад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин таъкид намудаанд: “Фарҳанг пайвандгари маънавии наслҳо буда, ҳофизаи таърихии миллатро устувор медорад, фарзандони худро сӯйи арзишҳои солиму ибратбахши ҷомеаи башарӣ ҳидоят менамояд” [10,с.2]. Ё худ дар китоби “Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ” Пешвои миллат таъкид кардаанд, ки “ғановатмандӣ ва зебоии фарҳанги муосир марбути он аст, ки ҳар қавму халқ, миллат дар тули таърих роҳи мушаххаси худро паймуда, дар фарозу нишеби зиндагӣ асолату ҳувияти собит ва соҳиби расму анъана ва суннатҳои нотакрори худ мегардад, ба забони хеш такаллум мекунад ва ганҷинаҳои арзишманд эҷод менамояд ва дар ташаккули фарҳанги бузурги инсонӣ саҳми худро мегузорад” [11,с.12].

Файласуфон бар ин ақидаанд, ки “фарҳанг- ин раванди таърихии ташаккул ва такомули инсон чун шахси фаъоли ҷамъиятӣ буда, дар гуногуншаклии офаридаҳои инсонӣ, дар маҷмуи натиҷаҳои дастовардҳои меҳнати ҷисмонию зеҳнӣ ифодаи худро ёфтааст” [13,с.16]. Яъне, фарҳанг маҷмуи дастовардҳои инсоният дар соҳаи муносибатҳои истеҳсолӣ, ҷамъиятӣ ва ахлоқӣ маънидод мегардад. Фарҳанг аз насл ба насл гузашта, ба фарҳангҳои халқҳои мухталифи ҷаҳон бархӯрда, заифию бузургии худро дармеёбад.

Фарҳанги педагогӣ ҳаёти моддӣ ва маънавии мардум мебошад, ки бевосита бо тарбияи насли наврас вобастагӣ дорад. Он тарбияи насли наврас, қоидаҳои истеъмоли таом, ашёи маишии кӯдакон (гаҳвора, либос, бозичаҳо), фолклор, ҷашнҳои анъанавии кӯдакону ҷавонон, шаклҳои гуногуни мусобиқаҳои мардумӣ, маслиҳат ба модарони ҷавон ва насиҳату андарзи ниёгон ба наслҳои оянда, мусобиқаҳои варзишӣ, фаъолияти меҳнатии кӯдаконро танзим мекунад. Қайд кардан зарур аст, ки ба ғайр аз ақидаҳои дар боло зикршуда, ба мафҳуми «фарҳанги педагогӣ» шакл, усул ва воситаҳое, ки бевосита омӯзгорону волидайн дар раванди таълиму тарбия истифода мебаранд, инчунин сатҳи маърифат, маҳорати худи омӯзгорон ва волидайн дохил мешаванд.

Фарҳанги педагогӣ маҷмуи ғояҳо ва усулҳои омода намудани насли ҷавон ба ҳаёт тавассути анъана, суннат, оин, ид, ҷашн, маросимҳо ва эҷодиёти шифоҳии халқ аст. Фарҳанги педагогӣ - ягонагии ҳадафҳо, вазифаҳо, шаклҳо, усулҳо ва воситаҳои таълиму тарбияи кӯдакону ҷавонон, муносибати тамоми ҷомеа ба он, роҳҳои ҳамкории мутақобилаи онҳо мебошад. Фарҳанги педагогӣ кори бисёрҷанбае мебошад, ки барои мунтазам баланд бардоштани сатҳи тарбия ва сифати дониши ҳамаи қишрҳои ҷомеа нигаронида шудааст.

Пешрафти ҷомеа, фарҳанги маънавӣ ва моддии он аз сатҳи фарҳанги педагогӣ вобаста аст, фарҳанги педагогӣ қисми таркибии фарҳанги умумӣ мебошад. "Фарҳанги педагогӣ - менависад Е.В. Бондаревская, - ҷузъи фарҳанги ҷамъиятӣ мебошад, ки дар он бештар арзишҳои маънавӣ ва моддӣ, инчунин тарзҳои фаъолияти эҷодии педагогӣ, ки барои инсоният дар раванди таърихии ивазшавии наслҳо ва ба ҷомеа ворид шудан (ба воя расидан, ташаккул ёфтан) заруранд, таҷассум ёфтаанд" [1,с.7]. Ҳадафи асосии фарҳанги педагогӣ - кӯдак, тарбия ва таълиму инкишофи ӯст. Дар фарҳанги педагогӣ ғояҳо ва таҷрибаи тарбияи халқӣ ва инкишофи он аз замонҳои қадим то давраи муосир инъикос ёфтааст. Сухан, пеш аз ҳама, дар бораи хислатҳои маънавӣ ва ахлоқии насли ҷавон меравад.

Вақте дар бораи фарҳанги педагогии мардуми алоҳида, ё гурӯҳи мардумони дар як макон сукуннатдошта ва соҳиби ғояҳои ягона дар низоми тарбия сухан меравад, ба доираи мафҳуми "фарҳанги педагогӣ" ба таври фарох "фарҳанги этнопедагогӣ" дохил мешавад. Калимаи "этнос" аслан юнонӣ буда, маънои "халқ", "қабила", "тӯдаи мардум"-ро ифода мекунад. Таърифи ҳозираи илмии "этнос"-ро бори аввал соли 1923 этнографи рус С.М.Широгоров баён намуда буд: "Гурӯҳи одамонеро, ки бо як забон гап зада, пайдоиши умумӣ, дорои тарзи зиндагӣ, анъана ва расму оинҳои ба худ хос мебошанд, этнос меноманд" [15,с.8].

"Этнос ин умумияти таърихан ташаккулёфтаи устувори одамон дар асоси ягонагии ҳудуд, забон, маданият, ҳаёти хоҷагӣ-маишӣ мебошад. Дар як маврид дар ташаккули этнос нақши асосиро забон мебозад, дар ҳолати дигар умумияти ҳудудӣ, дар мавриди сеюм ба мадди аввал ягонагии маданият мебарояд ва ё ҳаёти хоҷагӣ аҳамият пайдо мекунад. Ҳамин тавр, умумияти этникӣ ва ё этнос ин гурӯҳи одамоне мебошад, ки дар асоси ягонагии забон, маданият, ҳаёти хоҷагӣ, ҳудудиумумӣ ва худогоҳии миллии таърихан шаклгирифта муттаҳид шудаанд" [5,с.99].

"Яке аз нишонаҳои муътамади этнос худогоҳӣ ва худшиносии этникӣ мебошад, зеро дар он ҳам аз тарафи одам эҳсос кардани пайдоиши худ, ҳам дарки наздикӣ ба ҳамтоифаи худ ва ҳам алоқа бо забони модариву Ватани худ гӯё ҷамъбаст шудааст"[5,с.102].

Агар фарҳанги педагогӣ ба тарбия ва ташаккули шахсият нигаронида шуда бошад, пас фарҳанги этнопедагогӣ бештар ба хусусиятҳои миллии омодакунии насли ҷавон ба ҳаёт самтгузорӣ шуда, ба анъанаҳои муқарраршудаи тарбиявии ниёгон такя мекунад. Ба андешаи Д. Латифов, "маҳз фарҳанги миллӣ, ки маҷмуъ ва натиҷаи фаъолияти эҷодии интелектуалии халқ ба шумор меравад, ба муҳите, ки дар он муассисаҳои таҳсилотӣ ва фарҳангӣ фаъолият мекунанд, рӯҳияи асилияти иҷтимоӣ-фарҳангӣ мебахшад. Ҳамзамон, барои дар насли наврас ташаккул додани омодагӣ ба муоширати байнифарҳангӣ замина гузошта шуда, азхудкунии арзишҳои умумибашарӣ таъмин карда мешавад" [6,с.21].

Фарҳанги этнопедагогӣ ба пуррагӣ ҳадафҳо, вазифаҳо, принсипҳо, шаклҳо, тарзҳо, усулҳо, омилҳо, шароит, намудҳои фаъолиятеро, ки ба хусусиятҳои зеҳнии як халқ ё гурӯҳи халқҳои дар як макон зич сукунатдошта хос аст, фаро мегирад. Он раванди тарбияе мебошад, ки дар заминаи таҷрибаи мардум ташаккул ёфтааст. Вобаста ба ин олимони тоҷик ба хулосае меоянд, ки "дар ҷараёни тарбияи ахлоқии насли наврас ба ҳисоб гирифтан зарур аст, ки дар баробари меъёрҳои умумии ахлоқӣ ба ташаккулёбии сифатҳои ахлоқии шахс шароити маҳал, анъанаҳо ва урфу одатҳои миллат таъсир мерасонанд" [9,с.126].

Бояд қайд намуд, ки халқи тоҷик дорои фарҳанги бойи этнопедагогӣ аст, ки он дар тарбияи ахлоқии насли наврас саҳми босазо гузоштааст. Яке аз ҷанбаҳои муҳимми фарҳанги этнопедагогии халқи тоҷик тарбия намудани кӯшиши ба наслҳои нав мерос гузоштани таҷрибаи мусбии ҷамъшуда мебошад. Дар рафти таъсиррасонӣ ба шахсият, одатан чунин мегӯянд: "Вақте ки мо хурд будем, моро калонсолон тарбия медоданд. Шумо ба камол мерасед, ба фарзандони худ анъанаҳои беҳтаринро мерос мегузоред". Ба туфайли чунин муносибат нисбати тарбия фарҳанги педагогии ниёгонамон бо расму анъанаҳои ба худ хос то замони мо омада расидаанд. Ба қавли академик Лутфуллоев М., "имрӯз аз афкори педагогикаи аҷам то аҷам ва баъди он ҳазорҳо сол сипарӣ шуда бошад ҳам, ҳеҷ гоҳ ба вай боди хазон асар накардааст ва мисли гулҳои баҳорӣ ҳамеша тарутоза

аст ва машоми моро муаттар месозад” [7,с.146].

Дар китоби “Бунёди некӣ” В.С. Соловёв ба сифати тарбияи маънавии инсоният - ворисияти наслҳоро эътироф кардааст. “Ахлоқи баландтарин насли имрӯзаро ӯҳдадор месозад, ки ба насли нав мероси дуҷонибаро гузорад: якум, ҳама он чизи мусбие, ки дар гузашта башарият ба даст овардааст, ҳама натиҷаҳои ҷамъовардаи таърихӣ; дуюм, қобилият ва омодагии истифода кардани ин сармояи асосӣ ба манфиати умумӣ. Ин рисолати муҳимми тарбияи ҳақиқӣ мебошад, ки бояд ҳам анъанавӣ ва ҳам пешқадам бошад” [12,с.495]. Олимони тоҷик бар ин ақида ҳастанд, ки “ҳар қадар дастовардҳои ахлоқии насли гузашта амиқтар омӯхта шаванд, онҳо барои наслҳои оянда беҳтару хубтар ҳифз мегарданд”[16,с.524]. Дар таҷрибаи тарбиявии насли калонсол анъанае вобаста ба эҳтироми ниёгон ва иззату арҷгузорӣ ба қавму авлоди худ бо донистани таърихи ниёгон, решаҳои авлодии худ, инчунин ривоятҳо ва анъанаҳои марбут ба аъмоли неки гузаштагони худ мушоҳида мешавад. Муҳаббат ба ниёгони худ барои шинохтани ҷаҳон, такомули шахсӣ, саҳми муайян доштан дар баланд бардоштани мақоми авлод тавассути тарбияи маънавӣ, таҳсил, такмили шахсият кумак мерасонад. Чунин дилбастагӣ ба ниёгон, ба хонаи падар, ба оила дар ташаккули ҳисси ватандӯстӣ, эҳтиром нисбати авлод, сокинони ҷомеа ва дигар миллатҳо мусоидат мекунад. Президенти кишварамон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар китоби пурарзиши хеш “Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ” қайд мекунанд, ки “ҳар як шахс бояд аз ҳафт пушти худ огоҳ бошад, то дар ҳамаи соҳаҳои зиндагиву фаъолияти худ огоҳона амал намуда, зиндагии созандаи худро пеш барад” [11,с.8]. Донишманди рус Г.Н. Волков ба хулосае меояд, ки “барои он ки дар бораи дараҷаи дониши педагогии халқ муҳокима ронем, баъзан лозим меояд, ки аз натиҷаи тарбия ба манбаи он рӯ оварем ва саъю кӯшиш намоем, ки сиру асрори тарбияро фаҳмида гирем” [2,с.24]

Арзиши асосии фарҳанги этнопедагогӣ - тарбияи маънавӣ дар заминаи арзишҳои умумибашарӣ, аммо бо назардошти хусусиятҳо ва талаботҳои алоҳидаи миллӣ мебошад. Мақсади он ташаккули маданияти зебоишиносӣ ва маънавӣ, тарбияи меҳнатдӯстӣ, ҷисмонӣ ва оилавӣ, ташаккули муносибатҳои хуб дар оила, ҷомеа ва давлат мебошад.

Манзалати асосии фарҳанги этнопедагогӣ аз он иборат аст, ки ҳамаи шаклҳо, усулҳо ва воситаҳое, ки дар раванди тарбия истифода мешаванд, бо эҷодиёти дастаҷамъонаи халқ офарида шудаанд. Муқаррароти пурҳикмати педагогикаи халқӣ, кодекси шараф, ахлоқ ва маънавият, ғояҳои ахлоқӣ ва эстетикӣ, намунаҳои қаҳрамонӣ, далерӣ, ҷасорат, меҳнатдӯстӣ, камолоти ҷисмонӣ дар ҳамаи халқҳо дар зарбулмасалҳо, мақолҳо, сурудҳо, афсонаҳо, ривоятҳо ва эпосҳо ифода ёфтаанд. “Дар ҳикмати халқии педагогӣ, - менависад Г.Н. Волков, - тафовути шаклҳои тарбия хеле возеҳ мушоҳида мешавад: зарбулмасалҳо - асосан барои тарбияи эстетикӣ, чистонҳо - барои тарбияи зеҳнӣ, афсонаҳо - барои ҳарду мусоидат мекунанд” [2,с.98]. Ба сифати намуна зарбулмасалҳо ва мақолҳое, ки ҳазорсолаҳо пеш ба вуҷуд омадаанд, мисол шуда метавонанд ва имрӯз ҳам наву тозаву ширин ба гӯш мерасанд. Онҳо дар худ қудрати бузурги таъсиррасонӣ ба шуури одамонро доранд. Бо ҳамин сабаб онҳо, ба монанди аксарияти қоидаву меъёрҳо, хусусияти анъанавиро пайдо кардаанд ва ба яке аз унсурҳои асосии фарҳанги педагогии миллӣ мубаддал шудаанд.Дар анъанаҳои педагогии насли калонсол ба тарбияи муҳаббат нисбати хонавода ҷойи намоёне дода шудааст. Манзили инсон - ибтидои зодгоҳи ӯст. Муҳити оила, симои ахлоқӣ ва маънавии он, расму одатҳои оила, анъана ва оинҳо дар тарбияи насли наврас нақши бориз доранд. Педагогикаи халқӣ, ки асоси фарҳанги этнопедагогӣ мебошад, дар асоси ғояҳои табиӣ доштани тарбия бунёд ёфтааст. Ин дар осори эҷодиёти шифоҳии халқ инъикос ёфтааст. Дар зарбулмасалу мақолҳо, достонҳо, ривоятҳо, хусусан дар афсонаҳои сершуморе, ки дар онҳо табиат ва ҳайвонот ба қаҳрамонони афсонаҳо дар мубориза нисбати бадӣ кумак мерасонанд, хусусияти тарбия зиёд ба чашм мерасад. Аксар вақт ба қаҳрамонҳои афсонаҳо муҳаббати онҳо ба табиат, ҳайвонот ва растаниҳо кумак мерасонанд. Асарҳои фолклорӣ барои дар кӯдакон тарбия намудани муҳаббат нисбати замин, табиат, ташаккул додани завқи зебоипарастӣ мусоидат мекунанд.

Ғояи тарбияи шахси комил, ки ба фарҳанги этнопедагогӣ хос аст, асосан аз симоҳои

умумии қаҳрамонони халқӣ иборат аст, ки дар намунаҳои эҷодиёти халқ инъикоси худро ёфтаанд. “Халқ,-таъкид мекунад А.М. Горкий, -на танҳо қувваест, ки ҳамаи ганҷҳои моддиро ба вуҷуд меоварад, вай ягона манбаи бепоёни ганҷҳои маънавӣ, аввалин философ ва шоири закии замон аст, ки ҳамаи достонҳои бузург, тамоми фоҷиаҳои рӯйи замин ва бузургтарини онҳо – таърихи маданияти умумиҷаҳониро офаридааст” [3,с.48]. Педагогикаи халқӣ яке аз ҷанбаҳои беназири соҳаи педагогикаи муосир буда, дар ташаккули сифатҳои маънавии инсон, аз ҷумла наврасон нақши бориз дорад. Сабаби ин қадар ба дилу дидаи мардум ҷой гирифтани педагогикаи халқӣ (аз ҷумла педагогикаи халқи тоҷик) аз он иборат аст, ки он бевосита аз ҳаёти ин ва ё он халқ сарчашма гирифта, руҳи ҳамон халкро ифода мекунад [8,с.3].

Ҳамаи гуфтаҳои боло оид ба як хусусияти муҳимми фарҳанги этнопедагогӣ – аз пойдору устувор будани он шаҳодат медиҳанд. Тамоми ғояҳои он аз ҳаёт гирифта шудаанд ва бо он алоқаманданд. Новобаста аз он ки умр чӣ қадар давом мекунад ва чанд насл дигар мешавад, новобаста аз пешрафти инсоният дар асоси фарҳанги он мабдаи халқӣ боқӣ мемонад. Зеро якҷоя бо пешравии ҷомеаи инсонӣ, фарҳанги этнопедагогӣ ривоҷ ва нашъунамо меёбад. Ҳамин тавр, арзишҳои асосии фарҳанги педагогӣ ва этнопедагогиро дар чанд нукта қайд кардан мумкин аст:

- фарҳанги педагогӣ маҷмуи ғояҳо ва усулҳои омода намудани насли ҷавон ба ҳаёт тавассути анъана, суннат, оин, ҷашн, маросимҳо ва эҷодиёти шифоҳии халқ аст;
- дар фарҳанги педагогӣ ба тарбияи муҳаббат нисбати авлод, зодгоҳ ва меҳанпарастии ҷавонон таваҷҷуҳи хосса дода мешавад;
- фарҳанги этнопедагогӣ дар заминаи педагогикаи халқӣ ва педагогикаи илмии муосир бунёд ёфтааст. Он бо илмҳои таърих, мардумшиносӣ, фолклор, равоншиносӣ, ҷомеашиносӣ, фалсафа, фарҳангшиносӣ алоқаманд аст;
- дар зинаҳои арзишҳои фарҳанги этнопедагогӣ оила ҳамчун нигаҳбони анъана ва урфу одатҳо, пайвандкунандаи байни наслҳо, ҳамчун «мактаби хонаводагӣ»-и таълиму тарбияи насли ҷавон, ки дар он ҷо фазои тарбияи меҳнатӣ, маънавӣ, ахлоқӣ ва эстетикӣ ҳукмрон аст, мавқеи муҳимро ишғол менамояд;
- фарҳанги этнопедагогӣ ба рушди ғояҳои инсондӯстӣ мусоидат менамояд;
- дар таҷрибаи тарбиявии насли калонсол анъанае вобаста бо эҳтироми ниёгон ва иззату арҷгузорӣ ба қавму авлоди худ бо донистани таърихи ниёгон, решаҳои авлодии худ, инчунин ривоятҳо ва анъанаҳои марбут ба аъмоли неки гузаштагони худ мушоҳида мешавад;
- дар фарҳанги педагогии халқҳои гуногун умумияти зиёд вуҷуд дорад, ки ба фарҳанги тарбияи умумиҷаҳонӣ хос аст, зеро арзишҳои маънавӣ-ахлоқии умумиинсонӣ, ки тамоми миллатҳоро дар самти тарбия роҳнамоӣ мекунанд, шабеҳ ҳастанд.
- як ҷузъи муҳимми педагогикаи халқӣ, ки дар худи ҳамин мафҳум мавҷуд аст, ин халқӣ будани он аст. То даме ки халқ зинда аст, фарҳанги педагогии он ҳам зинда боқӣ мемонад;
-анъанаҳои ғании халқи тоҷик ва ҷашнҳои дар заминаи онҳо ташаккулёфта ба ҷавонон имкон медиҳанд, то худро меросбари боигарии бузурги маънавӣ эҳсос намоянд.

Муқарриз: *Қодиров Каримҷон* –д.и.п, профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Введение в педагогическую культуру. Учебное пособие / Под ред. Е.В. Бондаревской. -Ростов-на-Дону, 1995. -172 с.
2. Волков Г.Н. Этнопедагогика / Г.Н. Волков. –М., 1999. -168 с.
3. Горький А.М. О литературе / А.М. Горький. –М., 1953.
4. Ёҳақӣ, Муҳаммадҷаъфар. Фарҳанги асотир ва достонвораҳо дар адабиёти форсӣ. Таҳия бо шарҳу тавзеҳот ва таълиқоти Рустами Ваҳҳоб / Муҳаммадҷаъфари Ёҳақӣ. -Душанбе: Бухоро, 2014. -748 с.
5. Камолиддинов С. Географияи аҳолӣ бо асосҳои демография ва этнография / С. Камолиддинов. –Хуҷанд: Нури маърифат, 2009. -232 с.
6. Латифов Д. Эҷодиёти мардумӣ - асоси фарҳанги этникӣ / Д. Латифов. **-Душанбе,** 2011. -160 **с.**
7. Лутфуллоев М. Эҳёи педагогикаи Аҷам / М. Лутфуллоев. -Душанбе, 1997. -148 с.
8. Нуров А. Нақши педагогикаи халқӣ дар ташаккули арзишҳои ахлоқии наврасон дар оила / А. Нуров, Н. Чобулова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, 2017. -№1-2. –С.68-69.

9. Расулов Д. Педагогика (назарияи тарбия) / Д. Расулов, Л. Сайидаҳмадов, А. Ғаффоров. -Душанбе: Маориф, 2009. -268 с.
10. Раҳмонов Э. Фарҳанг ҳастии миллат аст / Э. Раҳмонов // Рӯзномаи “Садои мардум” аз 24.03.2001.
11. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ / Э. Раҳмонов. -Душанбе: Ирфон, 2006. -372 с.
12. Соловьев В.С. Соч. в 2 т./ В.С. Соловьев. - 2-е изд., Т. 1. -М., 1990. -495 с.
13. Турсунов Ф. Фарҳангшиносӣ. Маҷмуаи маводи таълимӣ / Ф. Турсунов, Д. Ҷонназарова, С. Саидова. -Душанбе, 2017. -217 с.
14. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду ҷилд / Дар зери таҳрири М. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. Маъсумӣ. –М., 1969.
15. Ҷаҳонов У. Этнография (Дастури таълимӣ) / У. Ҷаҳонов. -Хуҷанд, 2011. -208 с.
16. Шарифзода Ф. Педагогикаи умумӣ ва касбӣ / Шарифзода Ф., А.М. Миралиева. -Душанбе: Ирфон, 2012. -560 с.

АРЗИШҲОИ АСОСИИ ФАРҲАНГИ ЭТНОПЕДАГОГИИ МАРДУМИ ТОҶИК

Дар мақола доир ба масъалаи моҳияти фарҳанги педагогӣ ва этнопедагогӣ сухан рафтааст. Қайд мегардад, ки фарҳанг - маҷмуи дастовардҳои инсоният дар соҳаи муносибатҳои истеҳсолӣ, ҷамъиятӣ ва ахлоқӣ мебошад. Фарҳанги педагогӣ маҷмуи ғояҳо ва усулҳои омода намудани насли ҷавон ба ҳаёт тавассути анъана, суннат, оин, ид, ҷашн, маросимҳо ва эҷодиёти шифоҳии халқ аст. Фарҳанги этнопедагогӣ ба пуррагӣ ҳадафҳо, вазифаҳо, принсипҳо, шаклҳо, тарзҳо, усулҳо, омилҳо, шароит, намудҳои фаъолиятеро, ки ба хусусиятҳои зеҳнии як халқ ё гурӯҳи халқҳои дар як макон зич сукунатдошта хос аст, фаро мегирад. Он раванди тарбияе мебошад, ки дар заминаи таҷрибаи мардум ташаккул ёфтааст. Муаллиф таъкид мекунад, ки агар фарҳанги педагогӣ ба тарбия ва ташаккули шахсият нигаронида шуда бошад, пас фарҳанги этнопедагогӣ бештар ба хусусиятҳои миллии омодакунии насли ҷавон ба ҳаёт самтгузорӣ шуда, ба анъанаҳои муқарраршудаи тарбиявии ниёгон такя мекунад. Халқи тоҷик дорои фарҳанги бойи этнопедагогӣ аст, ки он дар тарбияи ахлоқии насли наврас саҳми босазо гузоштааст. Яке аз ҷанбаҳои муҳимми фарҳанги этнопедагогии халқи тоҷик тарбия намудани кӯшиши ба наслҳои нав мерос гузоштани таҷрибаи мусбии ҷамъшуда мебошад. Муаллиф ба хулосае меояд, ки фарҳанги этнопедагогӣ дар заминаи педагогикаи халқӣ ва педагогикаи илмии муосир бунёд ёфта, хусусияти муҳимми фарҳанги этнопедагогӣ пойдору устувор будани он аст.

Калидвожаҳо: фарҳанг, фарҳанги педагогӣ, фарҳанги этнопедагогӣ, хусусияти миллӣ, тарбия, ҷашну маросим, фолклор, педагогикаи халқӣ, этнос, арзиш.

ОСНОВНЫЕ ЦЕННОСТИ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА

В статье акцентируется внимание на проблеме педагогической и этнопедагогической культуры. Отмечается, что культура - это совокупность достижений человека в области производственных, социальных и нравственных отношений. Педагогическая культура - это совокупность идей и методов подготовки подрастающего поколения к жизни через традиции, обычаи, обряды, праздники, устное народное творчество. Этнопедагогическая культура в полной мере охватывает цели, задачи, принципы, формы, методы, факторы, условия, виды деятельности, которые характерны для интеллектуальных особенностей народа или народов, проживающих в одном месте. Это процесс воспитания, основанный на опыте людей. Автор подчеркивает, что если педагогическая культура ориентирована на воспитание и формирование личности, то этнопедагогическая культура больше ориентирована на национальные особенности подготовки подрастающего поколения к жизни и опирается на сложившиеся воспитательные традиции предков. У таджикского народа богатая этнопедагогическая культура, внесшая значительный вклад в нравственное воспитание подрастающего поколения. Одним из важных аспектов этнопедагогической культуры таджикского народа является воспитание стремления передать накопленный положительный опыт новым поколениям. Автор приходит к выводу, что этнопедагогическая культура базируется на народной педагогике и современной научной педагогике, а важной особенностью этнопедагогической культуры является ее устойчивость.

Ключевые слова: культура, педагогическая культура, этнопедагогическая культура, национальный характер, воспитание, праздники, фольклор, народная педагогика, этнос, ценности.

BASIC VALUES OF ETHNOPEDAGOGICAL CULTURE OF THE TAJIK PEOPLE

The article focuses on the problem of pedagogical and ethnopedagogical culture. It is noted that culture is a set of human achievements in the field of industrial, social and moral relations. Pedagogical culture is a set of ideas and methods of preparing the younger generation for life through traditions, customs, ceremonies, holidays, oral folk art. Ethnic pedagogical culture fully covers the goals, objectives, principles, forms, methods, factors, conditions, activities that are characteristic of the intellectual characteristics of a people or peoples living in one place. It is a parenting process based on the experience of people. The author emphasizes that if the pedagogical culture is focused on the upbringing and formation of the personality, then the ethnopedagogical culture is more focused on the national characteristics of preparing the younger generation for life and is based on the established educational traditions of the ancestors. The Tajik people have a rich ethnopedagogical culture that has made a significant contribution to the moral education of the younger generation. One of the important aspects of the ethno-pedagogical culture of the Tajik people is the fostering of the desire to pass on the accumulated positive experience to new generations. The author comes to the conclusion that ethnopedagogical culture is based on folk pedagogy and modern scientific pedagogy, and an important feature of ethnopedagogical culture is its stability.

Keywords: culture, pedagogical culture, ethnopedagogical culture, national character, education, holidays, folklore, folk pedagogy, ethnos, values.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Аҳророва Гулчеҳра Усмоновна*** - Донишкадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забонҳои тоҷикӣ ва русӣ. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, хиёбони Исмоили Сомонӣ, 169. E-mail: **g_ahrorova@iet.tj.** Телефон: **+992927422565**

Сведение об авторе: ***Ахророва Гулчехра Усмоновна*** - Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции, кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикского и русского языков. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, проспект Исмоили Сомони, 169**.** E-mail: **g_ahrorova@iet.tj.** Телефон: (**+992)927422565**

Information about the author: ***Ahrorova Gulchehra Usmonovna*** **-** Institute of Economy and Trade, Tajik State University of Commerce, PhD in Philology, Associate Professor of Candidate of the Department of Tajik and Russian Languages. **Adress**: 735700, Republic of Tajikistan, the city of Khujand,169 Ismoili Somoni Avenue**.** E-mail: **g_ahrorova@iet.tj. Phone**:(+992)927422565

УДК:372.84

МУАЙЯН КАРДАНИ МАҚСАД ВА ВАЗИФАҲОИ ФАЪОЛИЯТИ МУСТАҚИЛОНАИ ТАЪЛИМӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ МОДАРӢ ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Бозоров Х.
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

“...ақл агар кор накунад, ба чизи беҷону беруҳ табдил мегардад ва борест бар дӯши одамӣ ва агар кор кунад, яъне фаъол бошад, ба неру ё қувваи азиме табдил мегардад, ки сели хурӯшонро мемонад” [6,с-480-481].

Муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ талоши пайгирона доранд, ки тафаккури мустақилонаи таълимиро ҳамчун масъалаи таъмини сифати дониши шогирдон ҳал намоянд. Бахри ноил гардидан ба рушди зеҳнии хонандагони синфҳои ибтидоӣ кашфиёти олимони ватанӣ ва хориҷии илми педагогика дар фаъолияти ҳамарӯзаи мактаби тоҷик эҷодкоронаю босубот роҳандозӣ карда мешаванд. Муаллимон аз усулҳои фаъолгардонии раванди таълим истифода карда, неруи илмӣ ва амалии тафаккури мустақилонаи хонандагонро рушд бахшида истодаанд.

Дар замони муосир, мақсади умдатарини фанни таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ баробари хондан, навиштан, гуфтан ва аз ёд кардан, боз ба рушди тафаккур, мустақилона ва эҷодӣ фикр кардан мусоидат кардан мебошадмебошад. Дар ин силсилаи мақсадҳо,рушди тафаккур бояд пешбаранда ва муҳимтар бошад. Охир бе рушди навъҳои тафаккур расидан ба мақсад муҳол аст, зеро ҳама гуна амалу фаъолиятҳои инсонро маҳз фикри солим, идора мекунад, яъне доноӣ ва гироии фикр инсонро тавонманду салоҳиятнок мекунад. Малакаҳои тафаккури мустақилонаи таълимиро бо усули “ Пешгӯйӣ кардан”-и афсонаи “ Деҳқон ва хирс” [2,с.87-88] дида мебароем.

Рӯзе аз рӯзҳо хирс бо деҳқоне ошно шуд ва онҳо маслиҳат карданд, ки ҳамроҳ шалғам коранд.

Исти 1.

- Ба фикри шумо, деҳқон ва хирс ошно шуда метавонад? Чаро «не?» ё Чаро «ҳа?»
- Оё онҳо якҷоя шалғам мекоранд?
- Барои фаҳмидан давоми афсонаро мехонем.

Деҳқон гуфт:

-*Хирсҷон, решаи шалғамро ман мегирам, баргашро* - *ту.*

Исти 2.

- Ба фикри шумо, хирс ба ин таклиф розӣ мешавад?
- Барои чӣ?
- Мехоҳед донед, ки баъд чӣ мешавад? Пас, биёед, давоми афсонаро мехонем.

Дар фасли тирамоҳ ҳосили фаровон гирифтанд.Деҳқон мувофиқи шарт решаҳои

шалгамро худаш гирифту ба хирс баргҳояшро дод.Хирс каме гинг –гинг кард, аммо чизе гуфта натавонист.

Соли дигар деҳқон ба хирс гуфт:

- Биё, боз ҳамроҳ ягон чиз мекорем.

Исти 3.

- Ба фикри шумо, хирс ба ин таклиф розӣ мешавад? Чаро «не»? Чаро «ҳа»?
- Агар шумо ба ҷойи хирс мешудед, ба ин таклиф розӣ мешудед?
- Барои ҷавоби дуруст ёфтан ба ин саволҳо, биёед давоми афсонаро мехонем.

-Ман розӣ! Фақат ин дафъа ту баргҳоро гиру ба ман решаашро деҳ,- шарт гузошт хирс.

Деҳқони гапдаро гуфт:- Хуб, гуфти ту шавад.

Исти 4.

- Ба фикри шумо, онҳо чӣ мекоранд?
- Оё деҳқон ин дафъа ҳам хирсро фиреб медиҳад?
- Мехоҳед, давоми афсонаро шунавед? Пас бодиққат гӯш кунед.

Онҳо гандум коштанд, Ҳосили фаровон рӯйид. Деҳқон хӯшаҳои гандумро гирифт, хирс-решаҳои онро. Аз ҳамон вақт дӯстии деҳқон ва хирс барҳам хурд.

Исти 5.

- Ба фикри шумо, деҳқон ҳақ буд? Чаро ҳа? Чаро не?
- Чаро хирс ба ин ҳолат гирифтор шуд?

Дар раванди таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ, замина гузоштан ба рушди тафаккур нақши калидӣ дошта, ба бедорсозии шавқу рағбат, маърифатҷӯию забондонии хонандагон алоқамандии зич дорад.

Барои рушди фикрии кӯдакон дар ҷараёни таълим иҷрои чунин вазифаҳо ҳатмист: бедорсозии рушди маърифатҷӯӣ; рушди шавқи малакаҳои фаъолияти фикрӣ; ташаккули қобилияти донишандӯзӣ; ҳавасмандӣ.

Ҳалли ин вазифаҳо барои рушди ақлӣ ва фикрии кӯдакони синни хурди мактабӣ чун обу ҳаво зарур буда, барои рушди шавқи маърифатҷӯӣ ва қобилиятҳои фикрии хонандагонро бедор намудан нақши ҳалкунанда доранд.

Мисол, матни “Ҳуҷраи махфӣ” [4,с.303-305], усули “Хониши ботаваққуф”. Ин усул имконият медиҳад, ки анҷоми ҳикоя, натиҷаи рафтору амали симоҳои ҳикояро пешгӯйӣ кунанд. Яъне, хонандагон пеш аз хондан мазмуни онро пешгӯйӣ карда тавонанд.

Подшоҳе буд,ки хизматгори зиёде дошт. Яке аз онҳоро бо номи Аёз аз ҳама бештар дӯст медошт. Ӯ ходими дӯстдоштаи шоҳ буд. Рӯзе шоҳ Аёзро хазинадори худ интихоб кард, то сарваташро муҳофизат кунад. Вақте ки наздикони шоҳ аз вазифаи нави Аёз бохабар шуданд...

Исти 1.

- ✓ Чаро маҳз шоҳ Аёзро хазинадор интихоб кард?
- ✓ Оё Аёз ба боварии шоҳ сазовор буд?
- ✓ Ба фикри шумо хазинадорон чӣ кор мекунанд?

Барои донистани давоми ҳикоя онро бодиққат гӯш мекунем.

Хеле нороҳат гаштанд. Онҳо байни ҳамдигар мегуфтанд,ки чӣ тавр шоҳ тавонист гуломеро ба вазифаи муҳимми хизматгорӣ интихоб кунад.

Бо гузашти вақт атрофиёни шоҳ ба Аёз бисёртар ҳасад мебурдагӣ шуданд. Онҳо ҳамчун ҷосус ҳамеша аз пайи Аёз буданд ва мехостанд, ки кори нодурусти Аёзро бинанду ба шоҳ шикоят баранд. Ниҳоят онҳо дар кори Аёз чизе гайриодӣ ёфтанд ва зуд ба шоҳ шикоят карданд.

Исти 2.

- ✓ Чаро атрофиён намехостанд, ки Аёз хазинадор бошад?
- ✓ Ба фикратон, дарбориён чӣ ёфтанд?

Дарбориён дари ҳуҷраи Аёзро шикаста, *ба хона даромаданд, аммо аз тиллою нукра ва ҷавоҳироти хазина чизе набуд.Онҳо фақат пӯстин ва чоруқи кухнаи Аёзро дар он ҷо диданд.Ночор онҳо назди шоҳ баргаштанд ва он чиро ки диданд, ба шоҳ гуфтанд.Подшоҳ аз Аёз пурсид,ки чаро ӯ пӯстин ва чоруқи куҳнаро дар ҳуҷра нигоҳ медорад.*

Исти 3.

- ✓ Ба фикри шумо Аёз ба подшоҳ чӣ мегӯяд?

✓ Агар шумо мебудед, дар ҳуҷра чиро нигоҳ медоштед?

Аёз гуфт: -Эй подшоҳ, ин либосҳои давраи ғуломии ман буданд. Ман онҳоро нигоҳ доштам, то гузаштаамро фаромӯш накунам. Ҳеҷ гоҳ аз мансаби ҳозираи худ мағрур нашавам.

Дарбориён дар назди ӯ сар хам карданд ва аз подшоҳ узр пурсиданд. Подшоҳ гуфт:

-Бахшидани шумо кори ман нест. Шумо ба Аёз бадӣ кардед. Акнун бояд ки ӯ шуморо бахшад ё азоб диҳад.

Исти 4.

✓ Агар шумо ба ҷойи Аёз мешудед, аз гуноҳи дарбориён мегузаштед? Чаро ҳа? Чаро не?

✓ Оё рафтори дарбориён дуруст буд? Чаро?

✓ Боре бо шумо чунин ҳодиса рух додааст, ки касе бароятон душманӣ карда бошад?

Рушди тафаккури мустақилонаи таълимӣ дар амалия ва назарияи таълим принсипи алоқаи таълим ба ҳаётро ба миён гузошта, дар асоси овардани мисолҳо аз ҳаёти ҷомеа робитаи устувор ва мушаххас пайдо мекунад. Бинобар ин, таълиму тарбия дар ин марҳилаи таҳсилот бояд ба ташаккули ҳавасмандӣ ба омӯзиш (мативатсия) ва шавқмандӣ нисбат ба фаъолияти таълимӣ нигаронида шавад. Мисол, дар таълими матни “Ҳикояти чӯпон” [10,с.315-316] аз усули Диаграммаи ВЕНН- истифода мебарем.

Супориш: Мустақилона хондани матни “Ҳикояти чӯпон” (вақт барои хондан 5-7 дақиқа).

Баъди хондани ҳикоят муаллим бо чунин саволҳо ба аҳли синф муроҷиат мекунад:

А). Рамаи гӯсфандон аз они кӣ буд?

Б). Чӯпони ҳалолкор марди давлатмандро чӣ насиҳат мекард?

В).Оқибати кори бад ба чӣ анҷомид?

Г). Ба хиёнати давлатманд чӣ гуна баҳо медиҳед?

Муродифи калимаҳои душворфаҳми “ҳалолкор-...., хоҷа-..., хиёнат- ...., илтифот-..., иттифоқо-..., азиме- ..., бузурге-...”, шарҳ дода шаванд.

(калимаҳо барои истифода: ҳалолхӯр, бовиҷдон, сардор, хӯҷаин, аҳамият додан, макру фиреб, мувофиқ, хеле калон, азим)

Диаграммаи Венн:

Давлатманд. Умумӣ. Чӯпон. Ҳалолкор

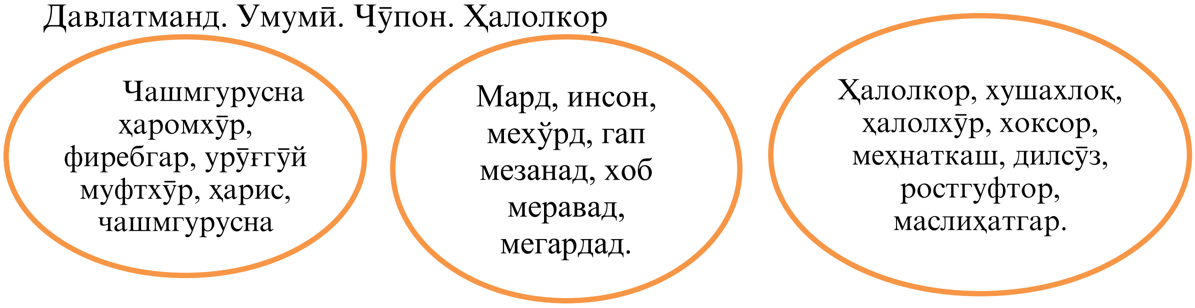

Истифодаи усулҳои фаъолгардонии раванди дарс барои бартараф кардани монеаҳои мушкилгузар, ки фикри ҷиддӣ ва талошҳои муназзамро тақозо доранд ва кӯдаконро аз як зина ба зинаи дигари баландтар гузаронда, ба гирифтани донишҳои бунёдӣ ва босифат сафарбар менамояд, зарур аст.

Масъалаи бедорсозии шавқу рағбати забондонӣ ва ташаккули шавқи маърифатҷӯӣ дар педагогикаи муосир яке аз самтҳои бунёдӣ дониста мешавад.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “ Дар бораи маориф” [5,с.2013] дар хонандагони хурдсол тарбия кардани мустақилият, ташаббускорӣ, фаъолнокиро тақозо намуда, талаб менамояд, ки технологияи раванди таълим мунтазам такмил дода шавад, ба ҷараён ва тарзу усулҳои ҳалли вазифаҳои таълимӣ навгониҳо ворид карда шаванд, то ки хонандагон донишҳоро на ба таври тайёру безаҳмат, балки бо ёрӣ ва роҳнамоии муаллим, вале мустақилона, дар ҷараёни ковишҳо, ҳалли масъалаҳои нисбатан монеадор, аз худ кунанд. Фикр карда хондан, навиштан, гӯш кардану фаҳмидан ва фаҳмида гуфтан, яъне ба маънии матн сарфаҳм раванд.

Дар шароити гузариши Тоҷикистони соҳибистиқлол ба давраи нави рушди

иҷтимоию иқтисодӣ ҷустуҷӯйи моделҳои нави педагогӣ, ки сатҳи нави инкишофи насли наврасро таъмин менамоянд, дар назди мактаб вазифаҳои муайян мегузоранд ва дар чорчӯбаи он татбиқи ҷузъҳои асосии Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” амалӣ мегардад.

Дар мактаби ибтидоӣ бо шогирдон фаъолиятҳои мушкилу зарурии хондан, навиштан, баёни маънӣ (гуфтор) ба хотир гирифтан (аз ёд кардан) ҳалли мисолу масъалаҳо маҳз дар заминаи зеҳн ва тафаккури бедор омӯзонида шаванд. Қатъи назар аз ин, дар таҳқиқи назарияи мазмуни таҳсилот дар солҳои 80-90-ум асри XX комёбиҳои назаррас ба даст омаданд. Дар асоси хулосае, ки мазмуни таҳсилот бе раванди тадрис вуҷуд дошта наметавонад, “ҳангоми тартиб додани мазмуни фанни таълим ва раванди таълим бояд методҳо, қонуниятҳо, принсипҳо,имкониятҳо ва шароити мавҷудаи таълим ба инобат гирифта шаванд” [6,с.700].

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” омадааст, ки тарбияи мустақилият, ташаббускорӣ, фаъолӣ дар хонандагони хурдсол талаби замон аст.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” таъкид шудааст, ки тафаккури мустақилонаи хонандагон, ташаккули рағбати маърифатҷӯии онҳо дар раванди омӯзиши асосҳои илм, ки таҷрибаи тулонии башариятро ҷамъбаст ва барои аз худ кардан ҳамчун асоси илм пешниҳод кардааст, яке аз вазифаҳои умдаи мактаби муосири тоҷик мебошад.

Дар иҷрои ин талаб муаллими мактаби ибтидоӣ бояд:

а) ба кӯдакон фикр кардан ва донишандӯзиро омӯзонад;

б) шароите муҳайё созад, ки барои аз худ кардани асосҳои илм мусоидат намояд;

в) рағбати маърифатҷӯии кӯдаконро бедор намуда, ҳамзамон, онро ташаккул диҳад.

Дар ҳалли масъалаи бедорсозии шавқу рағбати забондонии хонандагон педагог ва равоншиноси маъруф А.Н. Леонтев, М. Лутфуллозода, К.Д. Ушинский, Г.И. Шукина ва дигарон саҳми арзанда гузоштаанд. Дар ин пажӯҳишҳо тафаккури мустақилонаи таълимӣ барои бедор кардани рағбати маърифатҷӯии талабагон ҳамчун рӯйдоди педагогӣ қаламдод гардидааст, яъне он ҳамчун мафҳум (категория)-и дидактикӣ, воҳиди таҳсилот, омили инкишофи шахсияти талаба маънидод мешавад. Чунин муносибат мақсадҳои зеринро дар назар дорад:

а) маънидоди нақши дониш;

б) раванди ҳазму маърифати он;

в) тафаккури мустақилонаи таълимӣ ҳамчун сифати шахсият.

“Таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ хусусияти амалӣ дошта, хонандагонро ба омӯхтани курси муназзами забони модарӣ ва адабиёт дар синфҳои боло омода месозад” [9,с.6].

Таҷрибаҳо ва назарияҳои илмӣ исбот кардаанд, ки муваффақияти фаъолияти педагогӣ аз муаллимоне вобаста аст, ки соҳиби донишҳои назариявӣ ва маҳорати педагогӣ бошанд ва дар раванди томи педагогӣ тафаккури мустақилонаи таълимӣ ва рағбати маърифатҷӯии кӯдаконро дастгирӣ ва инкишоф диҳанд. Агар дар раванди таълим оид ба ҳама гуна воқеот, ҳодисот ва ашёҳо таҳлилу исбот, хулосаҳои мантиқӣ бароварда шаванд, хеле хуб аст, ба шарте ки нисбат ба руйдодҳои олам муносибати кӯдакон ташаккул дода шавад. Масалан, мавзуи “Бахти хонадон”, синфи 1 [2,с.26-27]. Усули «Нақшофарӣ»

Барандаи нақш.

Муаллим: -Будаст, набудаст, як мард будааст. Вай се писар доштааст. Онҳо бо ҳамдигар аҳл, яъне дӯсту меҳрубон будаанд. Як рӯз Бахт пеши он мард омадаасту гуфтааст:

Бахт: -Ман аз хонаат меравам!

Мард писари калониро пеши худ хонда, гуфтааст:

- Бахт аз хонаи мо рафтанист.Ту чӣ мегӯйӣ?

Писари калонӣ: -Бигузор равад! Ба мо бахт не, иттифоқ лозим!

Мард писари дуюмашро ҷеғ зада, гуфтааст:

- Бахт аз хонаи мо рафтанист. Ту ба ин чӣ мегӯӣ?

Писари миёна: -Равад, рафтан гирад! Ба мо дӯстӣ даркор аст!

Мард ба писари сеюмаш ҳам ҳамин гапро гуфтааст.

Писари хурдӣ -Бахт равад ҳам, мо аҳл мемонем.

Он мард ҷавоби ҳар се писарашро ба **Бахт** гуфтааст. Бахт ҷавоб додааст:

Бахт: -Ин хел бошад, ман ба ҳеҷ куҷо намеравам! Хонаи ман он ҷост, ки дӯстию иттифоқ бошад. Одамон ҳама аҳл бошанд.

Бедорсозии шавқу рағбат барои рушди тафаккури мустақилонаи таълимӣ бояд вазифаҳоеро ба миён оварад, ки ба ташаккули маърифатҷӯии хонандагон мусоидат карда тавонанд. Фаъолияти мустақилонаи фикрӣ, ки заминаи асосии рушди неруҳои маърифатӣ ва захираҳои зеҳнии хонандагон мебошад, барои ҳалли масъалаҳои мантиқӣ, маърифатӣ, ба вуҷуд овардани вазъи ҷустуҷӯии фаъолонаи тахминҳо, рушди тафаккури мустақилонаи таълимӣ, тазоди муҳокимаҳоро барои бархӯрди назарияҳои гуногун, ки дар рафти он кӯдак ба хулоса ояд, қарор қабул кунад, ба ақидае бирасад, тақозо дорад. Барои амалӣ кардани ин ва дигар вазъиятҳои педагогӣ муаллим бояд қобилияти фикррониии чунин талаботро ба инобат гирад:

-дар раванди таълим рушди тафаккури мустақилона бояд мувофиқи сатҳи инкишофи талабаи хурдсол ба роҳ монда шавад;

-меҳнати фикрӣ кӯдакро ба фаъолияти мустақилонаи таълимӣ ҷалб карда, тадриҷан ва мунтазам ин раванд мураккаб шуда, шавқу рағбати онҳоро бедор карда, дар натиҷа донишҳои мураккаб ва мушкилтар аз худ карда мешаванд.

Дар дарсҳои забони модарӣ ба рушди тафаккури мустақилонаи хонандагони хурдсол диққати хосса дода, хонандагон маводи таълимиро метавонанд бо шавқу рағбат аз худ кунанд, ба шарте ки ин мавод ба онҳо наздик бошад ва талаботи онҳоро қонеъ карда тавонад. Агар мазмуни матн ба хонандагон фаҳмо бошад, хонандагон қисмҳои матнро ҷо ба ҷо гузошта, пайдарҳамии онро муайян карда метавонанд. Яъне, ин усул ба "инкишофи нутқ барои ҳаматарафа тарбия кардани хонандагон аҳамияти калон дорад. Инкишофи нутқро аз синни 6-солагӣ сар кардан зарур аст, зеро кӯдак дар ин синну сол забони модариашро медонад ва нутқашро ба тартиб дароварда метавонад" [3,с.9].

Мисол, матни "Пурхӯрӣ"-и Саъдии Шерозӣ [1,с.67]. Ҷобаҷогузории қисмҳои парокандаи матн.

а) Писар гуфт:

-Эй падар, гуруснагӣ халқро бикушад. Нашунидаӣ, ки зарифон гуфтаанд: аз гурусна будан ба серӣ мурдан беҳ.

б) Падар гуфт:

-Андоза нигоҳ дор.

Панд:

На чандон бихӯр, к-аз даҳонат барояд,
На чандон, ки аз заъф ҷонат барояд.

в) Яке аз донишмандон писарро аз бисёр хӯрдан манъ кард, ки пурхӯрӣ мардумро ранҷур кунад.

Пурхӯрӣ. Яке аз донишмандон писарро аз бисёр хӯрдан манъ кард, ки пурхӯрӣ мардумро ранҷур кунад.

Писар гуфт: -Эй падар, гуруснагӣ халқро бикушад. Нашунидаӣ, ки зарифон гуфтаанд: аз гурусна будан ба серӣ мурдан беҳ.

Падар гуфт: -Андоза нигоҳ дор.

Панд: На чандон бихӯр, к-аз даҳонат барояд,

На чандон, ки аз заъф ҷонат барояд. Саъдии Шерозӣ

Фикр карда хондан, навиштан, гӯш кардану фаҳмидан ва фаҳмида гуфтан, яъне дарку фаҳми маънии матн ва гуфтори дигарон дар дарсҳои забони модарӣ дар рушди тафаккури мустақилонаи хонандагон нақши муҳим дошта, имкон медиҳад, ки якбора якчанд масъалаи таълимӣ ва тарбиявӣ ҳал карда шавад.

Кӯдак дар натиҷаи талошу фаъолиятҳои амалӣ, асроркушоӣ ва "кашфиёт" шавқу рағбати забондонии худро бедор сохта, оҳиста-оҳиста рушд меёбад. Дар заминаи ковиш ва ҷустуҷӯҳои нахустин дониш ва тафаккури кӯдак рушд мекунад. Дар кӯдак азму майли ҳарчи бештар аз худ намудани забон, амиқтар фурӯ рафтан ба асрори ашё, ҳодисоту воқеоти табиат, олами ҳастӣ, муҳтаво ва асрори фанни таълимӣ зухур кардан мегиранд. Ин ҷунбиш ва ҳаракати фикр барои кӯдак нахустин рӯйдоди арзишманди ҳаёти бошуурона ва бомақсадона буда, онро минбаъд ба донишандӯзӣ сафарбар мекунад.

Барои расидан ба ин мақсаду вазифаҳо муҳайё кардани шароити мусоиди педагогӣ зарур аст, ки яке аз ин шароитҳо таълими забони модарӣ мебошад.

Ин амалҳо дар таълими забони модарии синфҳои ибтидоӣ шавқи маърифатҷӯйии кӯдаконро бедор намуда,ҳамзамон онҳоро ташаккул медиҳад, имкон медиҳад, ки ба мактаббачаҳо дар хусуси яклухтии ҳодисаю воқеаҳои табиату ҷамъият маълумот диҳем [6,с.551-552].“Хонандагон бо роҳҳои гуногун меомӯзанд ва мутаносибан усулҳои гуногуни дарккунӣ доранд. Ҳар як шахс қобилияти гуногуни зеҳнӣ дорад. Ба эътибор гирифтан ва инкишофи ин қобилиятҳо яке аз унсурҳои асосии таълими хонандамеҳвар ба шумор меравад” [7,с.14].

Дар партави ислоҳоти мактаб ва мазмуни таҳсилот, таҳқиқи масъалаи таълими ҳамгиро ба миён омад. Таҳқиқи ин масъала ба ғайр аз қонеъ гардонидани майлҳои фардӣ ба рушди мустақилият ва қобилиятҳои ғановати ҷаҳонбинӣ ва дунёи (ҷаҳони) ботинӣ, дарки яклухти олам, инкишофи шуур, хотира, тахайюл, нутқ ва дигар равандҳои маърифат, ҳамчунин ба рафъи мушкилоти сарбории зиёди мазмуни таҳсилот ва натиҷаҳои манфии он барои кӯдакон равона шудааст.

“Забони тоҷикӣ дорои мафҳумҳои абстракту муҷаррад буда, аглаб аз худ кардани онҳо ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ бо душворӣ муяссар мешавад. Омӯзиши забони модарӣ раванди педагогиро мантиқан бо ҳам алоқаманд месозад, яъне қисматҳои онро на аз якдигар ҷудо, балки мушаххас менамояд, аз ин рӯ, ин навъи омӯзиши забон барои кӯдакон фаҳмо ва дастрас мегардад, зеро кӯдакони ин синну солро матнҳои адабии серобуранг, маводи ҳаётии муҳити атроф ва нутқи худи онҳо бештар ҷалб менамояд [12,с.463].

Ҳамин тариқ, рӯ овардан ба ҷустуҷӯ ва эҷодҳои одитарини забонӣ ба тавоноии хонандагон вусъат бахшида, мустақилияти онҳоро барои дарки яклухти на танҳо донишҳои забонӣ, балки табиат, муҳити атроф ва ҳаёт таъмин месозад.

Муқарриз: *Иззатова М.Н.* –д.и.п, профессори ДДК ба номи А.Рӯдакӣ

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев И. Забони модарӣ барои синф 3 / И. Абдуллоев (гурӯҳи муаллифон). –Душанбе, 2012. -375 с.
2. Байзоев А. Забони модарӣ барои синфи 1 / А. Байзоев (гурӯҳи муаллифон). –Душанбе, 2010. –С.167.
3. Довудов Р. Машқҳо оид ба инкишофи нутқи алоқанок / Р. Довудов. – 1984. –С.9.
4. Зиёев М. Забони модарӣ барои синфи 4 / М. Зиёев (гурӯҳи муаллифон). –Душанбе, 2012. -С.343.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф”. -Душанбе, 2013.
6. Лутфуллоев М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик / М. Лутфуллоев. -Душанбе, 2015. -700 с.
7. Маҷмуи модулҳо оид ба низоми таълими салоҳиятнок. –Душанбе, 2016. -226 с.
8. Маҷмуаи дастурҳои методӣ. –Душанбе, 2015. -279 с.
9. Стандарти таҳсилоти ибтидоӣ. Забони модарӣ ва математика барои синфхои 1-4. – 2012. –С.6.
10. Шарифзода Ф. Забони модарӣ барои синфи 2 / Шарифзода Ф. (гурӯҳи муаллифон). –Душанбе, 2017. –С.327.
11. Шарифзода Ф. Педагогикаи қарни 21 / Шарифзода Ф. -Теҳрон: Авоматн, 2012. -394 с.
12. Шарифзода Ф. Таҳқиқи асрори таҳсилот ва таълим / Шарифзода Ф. –Душанбе: Ирфон, 2020. -463 с.
13. Эшонҷонов А. Методикаи таълими забони тоҷикӣ дар мактаби ибтидоӣ / А. Эшонҷонов, М. Шукуров, М. Раҳмонов. -Душанбе, 1964. -263 с.
14. Юнусова Н.М. Хусусиятхои дарс дар синфҳои ибтидоӣ / Н.М. Юнусова. –Душанбе: ДДОТ, 1998.

МУАЙЯН КАРДАНИ МАҚСАД ВА ВАЗИФАҲОИ ФАЪОЛИЯТИ МУСТАҚИЛОНАИ ТАЪЛИМӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ МОДАРӢ ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Мақола ба муайян кардани мақсад ва вазифаҳои фаъолияти мустақилонаи таълимӣ дар раванди таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ бахшида шудааст. Маллиф қайд мекунад, ки муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ талоши пайгирона доранд, ки тафаккури мустақилонаи таълимиро ҳамчун масъалаи таъмини сифати дониши шогирдон ҳал намоянд. Бахри ноил гардидан ба рушди зеҳнии хонандагони синфҳои ибтидоӣ кашфиёти олимони ватанӣ ва хориҷии илми педагогика дар фаъолияти ҳамарӯзаи мактаби тоҷик эҷодкоронаю босубот роҳандозӣ карда мешаванд. Муаллимон аз усулҳои фаъолгардонии раванди таълим истифода карда, неруи илмӣ ва амалии тафаккури мустақилонаи хонандагонро рушд бахшида истодаанд. Дар замони муосир, мақсади умдатарини фанни таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ баробари хондан, навиштан, гуфтан ва аз ёд кардан, боз ба рушди тафаккур, мустақилона ва эҷодӣ фикр кардан мусоидат кардан мебошадмебошад. Дар ин силсилаи мақсадҳо,рушди тафаккур бояд пешбаранда ва муҳимтар бошад. Охир бе рушди навъҳои тафаккур расидан ба мақсад муҳол аст, зеро ҳама гуна амалу фаъолиятҳои инсонро маҳз фикри солим, идора мекунад, яъне доноӣ ва гироии фикр инсонро тавонманду салоҳиятнок мекунад.

Калидвожаҳо: раванди таълими забони модарӣ, фаъолияти мустақилонаи таълимӣ, синфҳои ибтидоӣ, тафаккури мустақилонаи таълимӣ, хонандагони синфҳои ибтидоӣ.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЦЕЛИ И ЗАДАЧ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РОДНОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Статья посвящена определению целей и задач самостоятельной учебной деятельности в процессе обучения родному языку в начальной школе. Автор отмечает, что в общеобразовательных учреждениях проводится последовательная работа по решению вопроса о самостоятельном обучении как вопросе обеспечения качества знаний учащихся. Для достижения интеллектуального развития младших школьников творчески и последовательно пртворяются в жизнь открытия отечественных и зарубежных ученых-педагогов в повседневной деятельности таджикской школы. Преподаватели используют методы активизации учебного процесса, развития научно-практического потенциала самостоятельного мышления учащихся. Сегодня основной целью обучения родному языку в начальной школе наряду с чтением, письмом, говорением и запоминанием является содействие развитию самостоятельного и творческого мышления. В этом ряду целей развитие мышления должно быть ведущим и более важным. Ведь невозможно достичь цели без развития разных видов мышления, ведь все действия и деятельность человека руководствуются здравым смыслом, то есть мудрость и сила мысли делают человека сильным и компетентным.

Ключевые слова: процесс обучения родному языку, самостоятельная учебная деятельность, начальная школа, самостоятельное учебное мышление, младшие школьники.

DETERMINATION OF THE GOAL AND OBJECTIVES OF INDEPENDENT LEARNING ACTIVITY IN THE PROCESS OF TEACHING THE NATIVE LANGUAGE IN PRIMARY SCHOOL

The article is devoted to defining the goals and objectives of independent learning activities in the process of teaching the native language in elementary school. The author notes that consistent work is being carried out in educational institutions to address the issue of independent learning as a matter of ensuring the quality of students' knowledge. To achieve the intellectual development of younger students, the discoveries of domestic and foreign scientists and teachers are creatively and consistently put into practice in the daily activities of the Tajik school. Teachers use the methods of activating the educational process, developing the scientific and practical potential of independent thinking of students. Today, the main goal of teaching the mother tongue in primary school, along with reading, writing, speaking and memorizing, is to promote the development of independent and creative thinking. In this series of goals, the development of thinking should be leading and more important. After all, it is impossible to achieve a goal without the development of different types of thinking, because all actions and activities of a person are guided by common sense, that is, wisdom and the power of thought make a person strong and competent.

Key words: the process of teaching the native language, independent learning activities, elementary school, independent learning thinking, younger students.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Бозоров Хушвахт*** **-** Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент. **Суроға**: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16

Сведение об авторе: ***Бозоров Хушвахт*** - Кулябский государственный университет им. Абуабдулаха Рудаки, кандидат педагогических наук, доцент. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С. Сафарова 16

Information about the author: ***Bozorov Khushvakht*** - Kulyab State University named after. Abuabdulah Rudaki, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, S. Safarov street 16

УДК:371.41

ОМӮЗГОР - САҲМГУЗОРИ РУШДИ НЕРУИ АҚЛОНӢ

Гулов Р.Б.
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Мақому манзалати омӯзгор дар ташаккули фарҳанги ниёгони мо ҳамеша бузург арзёбӣ гардида, ӯро тарбиятгари инсон, чароғи роҳнамо ба сӯйи фардои дурахшон, таконбахши рушди ҷомеа ва саҳмгузори рушди неруи ақлонӣ номидаанд. Имрӯз низ ин гуфтаи бузургони илму хирад пойбарҷо буда, аҳли ҷомеа ба бузургии устод арҷ мегузоранд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зери роҳбарии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба омӯзгорон таваҷҷуҳи хосса зоҳир гардида, барои кору фаъолияти судманду мондагори онҳо дар ҷомеа шароитҳои зарурӣ фароҳам оварда шудаанд. Омӯзгорӣ аз бошарафтарин касб дар ҳама давру замон ба шумор рафта, машаққати зиёдро дар тарбияи насли наврас, киояндасози миллатанд, талаб менамояд. Таърихи мактабу маориф, мактабшиносӣ дар марҳилаҳои гуногуни тараққиёти ҷамъият рушди бемайлони соҳаи маорифро дар сатҳи

гуногун ёд дорад. Марҳилаи имрӯзаи инкишофи назария ва амалияи низоми мактабу маориф, ки таълиму тарбия ҷузъи таркибии он аст, бо саъю талошҳои Сарвари давлат ҷиддан вобаста мебошад.

Касби омӯзгорӣ пешаест пурифтихор ва омӯзгор нафарест, ки дар ҷомеа мавқеи муҳим дошта, тарбиятгари насли имрӯзу фардои мо ба ҳисоб меравад. Оре, омӯзгор шахсеро мегӯянд, ки ба мо хондану навиштан, одобу рафтор, илму дониш ва хислатҳои ҳамидаи инсониро омӯзонида, роҳи дурусти зиндагиро нишон медиҳад.

Касби омӯзгориро аз рӯйи ҳақиқат касби инсонпарварона (инсонгароӣ) меноманд. Н.В. Белинский дар ин боб чунин изҳори ақида карда буд: мақсади тарбия – одамгарӣ ва восита – муҳаббат мебошад. Одамгарии (гуманизми) педагогӣ ин ба одамон холисона ва беғаразона манфиат расонидан, насли наврасро дар руҳияи солими руҳӣ (маънавӣ) ва ҷисмонӣ тарбия намудан аст [10,с.51].

Муаллим шахси барӯмандест, ки аз хурдӣ инсонро илму адаб омӯхта, ӯро ба воя мерасонад. Ӯ бузургшахсест, ки дар баробари волидони мунису ғамхор касро олами маънӣ меомӯзонад.

Барои қадр кардани заҳмати омӯзгорон ва ёдоварӣ намудан аз фаъолияти содиқонаву самимонаи онҳо дар самти таълиму тарбияи насли наврас ва ҷавон ҳар сол дар ҳафтаи аввали моҳи октябр ҳамчун «Рӯзи омӯзгор» дар сатҳи баланд қайд мешавад. Таҷлили «Рӯзи омӯзгор» дар кишвар шаҳодати он аст, ки роҳбарияти олии мамлакат ба омӯзгорон таваҷҷуҳи ҳамешагӣ доранду нақши онҳоро дар ба камол расидани насли ояндаи кишвар муҳим медонанд. Ба таъкиди бештари равшанфикрон, дар соҳиби илму дониш ва ахлоқи ҳамида гардидани фарзандон дар баробари волидайн омӯзгорон ҳам вазифадоранд. Ва хеле хуб аст, ки имрӯз омӯзгорон ин вазифаи хешро дар сатҳи зарурӣ иҷро намуда истодаанд. Нақши омӯзгор дар таълиму тарбияи насли наврас бениҳоят бузург аст.Дар ҳама давру замон таълиму тарбияи омӯзгор, ки аҳаммияти бузурги илмӣ доранд, мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд ва ғояҳои ахлоқии он дар амал татбиқ мешаванд. Антуан де Сент-Экзюпери қайд карда буд, ки дар ҷаҳон одамони зиёде ҳастанд, ки касе онҳоро аз хоби гарон бедор накардааст. Дар инсон зинда намудани беҳтарин сифатҳои шахсӣ, пеш аз ҳама, вазифаи омӯзгор аст [10,с.52].

Омӯхтан ва татбиқи таълимоти педагогии омӯзгорон аз он ҷиҳат аҳамиятнок аст, ки омузгор чун тараннумгари ахлоқи ҳамида, роҳнамо ба корҳои нек, ватандӯстиву миллатдӯстӣ эътироф гаштааст. Омӯзгорон шахсро барои ноил гардидан ба мақсадҳои пешқадам ҳидоят мекунад. Панди омӯзгор беҳтарин намунаи баёни маърифат ва тафаккури амиқи ақлу хирад мебошад. Омӯзгорон дар низоми таълимӣ ва тарбиявӣ омӯзиши илм ва донишро зарурӣ мешуморанд ва пешрафти ҷомеаи инсониро дар омӯзиш ва дониш мебинанд. Инсоният илму донишро аз насл ба насл мерос гузоштааст. Марди соҳибхираду донишманд аз назари омӯзгор ҳар гуна офату монеаҳоро бо тадбири хираду дониш бартараф карда, ба саодату хушбахтӣ мерасад.

Муаллим дар тамоми давру замонҳо шахси соҳибэҳтиром буд ва чунин хоҳад монд, чунки ба дасти вай тарбияи насли наврас-ояндаи дурахшони халқу миллатро бовар карда месупоранд [11,с.163]. Аз назари омӯзгор, ақлу хиради инсон ва омӯхтани илму дониш дар робита ба ҳаёти инсон маъниву арзиш пайдо мекунанд. Устод барои муайян кардани арзиши инсон зиндагиро маҳаки асосӣ қарор дода, зуҳури моҳияти инсон, ғановати маънавии ӯро дар рафтору амалаш мебинад. Омӯзгор дар низоми таълиму тарбияи худ ба шахсияти инсон, ба хусусиятҳои ахлоқию равонӣ ва тарбияи дурусти онҳо таваҷҷуҳи хосса зоҳир мекунад. Ба қавли устодон, ҳамаи одамон табиатан нотавону заифанд ва бо туфайли таълиму тарбия обутоб меёбанд, оқилу доно мешаванд ва ҳақро аз ботил фарқ мекунанд. Ба ақидаи Ж. Руссо, муаллим нигоҳбон ва муҳофизи кӯдак аз вайроншавӣ ва дигар таъсироти номатлуб асг. Ба андешаи Л.Н. Толстой бошад, муаллим бояд шахси накукор ва некухислате бошад, ки кӯдакро бо ахлоқи ҳамидаи хеш тарбия намояд [11,с.164].

Тарбия равандест, ки чунин хислатҳоро, аз қабили хирадмандӣ, ростқавлӣ, хоксорӣ, эҳтироми инсон, кордонӣ, накукорӣ, мардонагӣ ва ғайраҳоро дар инсон тарбия менамояд. Омӯзгорон таъкид мекунад, ки инсон ҳамеша бояд ба камбудиҳо муносибати интиқодӣ дошта бошад ва табиати покиза ва беолоиши ибтидоии худро нигоҳ доранд. Агар инсон

ба худтарбиякунӣ мунтазам машғул шавад, шахсияти худро ташаккул дода, ба камоли маънавӣ даст меёбад. Дар тасвири омӯзгор ҳаёт ва зиндагӣ беҳтарин имтиҳонгирандаи инсон мебошанд, ки шахси бетаҷриба ва бедонишу ҳунарро ба коми ҳалокатбори худ мекашад. Барои ҳамин устодон донишу илм ва касбро шарти зарурии ҳаёту зиндагии инсон мешуморанд ва зиндагиро, муносибатҳои иҷтимоӣ ва таҷрибаи андухтаи насли пешинро аз ҷумлаи дарсҳои беҳтарин медонанд. Ҳофизи Шерозӣ муаллимро чароғи ҳидоят хонда, гуфтааст, ки муаллим инсонро таълим дода, ба сарчашмаи ҳаёт мерасонад. Ҳофиз муаллимро дар ашъори худ бо истилоҳоти «Хизр», «Аҳли дил», «Мурғи Сулаймон», «Далели роҳ» ном бурда, ҳамду сано гуфтааст:

Саъй нокарда дар ин роҳ ба ҷое нарасӣ,
Музд агар металабӣ, тоати устод бибар. [2,с.167]

Бинобар ин, вазифаи асосии муаллим дар баробари омӯзонидани илму дониш, инчунин омӯзонидани адаб ва ҳидояту роҳнамоии шогирдон ба роҳи рост мебошад. Ин амр бояд ба меъёри ахлоқии фаъолияти муаллим табдил ёбад. Дарвоқеъ, омӯзгорон роҳнамову роҳкушои аҳли башар ба сӯйи дониш, илм, маърифат ва камолоти маънавиянд. Онҳо ҳидоятгари роҳи рост, роҳи орӣ аз ҳама гуна кирдорҳои бади инсонӣ, ташвиққунандаи роҳи дониш ва камолоти инсониянд. Ва онҳоянд, ки имрӯз мо якояк аз илму дониш бархӯрдорему ҳама баҳри ҳаёти маърифатнок доштан саъю талош менамоем.

Дар тарбияи насли худогоҳу худшинос ва ватандӯст омӯзгор нақши муҳим дорад ва калиди ҳама гуна дастоварду пешравӣ ва истиқлолияти фикрӣ муаллим ва хазинаи маънавию илмии ӯ ба шумор меравад. Замони муосир ҷомеаи иттилоотӣ барои омӯзгорон ҳам осонӣ ва ҳам мушкилиҳои зиёд эҷод намудааст. Зеро таҷрибаи солҳои охир нишон дод, ки давлатҳои абарқудрат дар кишварҳои кӯчак мактабҳои хешро бунёд намуда, барои пиёда намудани ғаразҳои сиёсии худ замина тайёр мекунанд. Ҳар фарди худшинос, ки имрӯз касби омӯзгориро интихоб намудааст ва ба тарбияи насли наврас машғул аст, бояд ҳувияти миллӣ ва зиракии сиёсии баланд дошта бошад, ҳамеша манфиати ҷамъиятро аз манфиати шахсиаш боло гузошта тавонад. Муаллим, ба қавли бузургон, муҳандиси руҳи инсон аст. Тавре ки муҳандис нақша ё созмони ягон кореро ташкил медиҳад, муаллим низ аз рӯзи аввал ба шогирдон адаб меомӯзонад ва онҳоро ба ҳаёти солими оянда омода месозад. Муаллимро оинаи рӯзгори халқ мегӯянд. Оинае, ки ба он нигариста камбудиву нуқсонҳоро бартараф мекунанд. Яъне омӯзгор ибратомӯзест, ки ҳар калому ҳар нигоҳу ҳар қадамаш саропо ибрати соҳибдилон аст.Муаллим аз ҳар як норасоиву носазоиҳо ва беаҳмиятии шогирдони худ ба изтироб меафтад. Қуввати худро барои тарбияи фарзандони мардум дареғ намедорад. Устод бо машаққатҳои зиёду бепоён шогирдонро ба воя расонида, соҳибмаълумот мегардонад ва ҳар илме, ки дар ҷавонӣ аз бар мекунанд, ҳеҷ гоҳ фаромӯш нахоҳанд шуд. Ба қавли Шайх Саъдии бузургвор, ки гуфтааст:

Дар ҷавонӣ саъй кун, гар бехалал хоҳӣ амал,
Мева бенуқсон бувад, чун аз дарахти навбар аст.

Рӯзе ки устод шогирди ба ҷон парвардаашро рӯйи коре мебинад, мефахрад, ки нахли парвардааш самаре додааст. Меболад, ки тавонистааст, маҳсули заҳмати беандоза ва дастранҷи заҳматталаби хешро бо бузурге пайваста. Хушбахт онест, ки сазовори номи бузурги устодӣ ё омӯзгорӣ гаштааст. Омӯзгорӣ касби ниҳоят пуршараф аст ва омӯзгор касест, ки ҳамеша дар ҷустуҷӯи навоварист. Аммо донистану аз худ кардани навоварию ҷамъи рафтору гуфтори нек ба кас ба осонӣ муяссар намешавад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз нахустин рӯзҳои ба арсаи сиёсат қадам гузоштан соҳаи маорифро яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатдории хеш эълон дошта, ба таҷдиди мактаб ва таълиму тарбия таваҷҷуҳи махсус зоҳир карданд. Муаллим касест роҳнамою ҳидояткунанда, мунису ғамхор, дӯсти беғаразу ислоҳкори ҳама норасоиву нуқсонҳои инсон. Муаллим пешвою омӯзандаи алфози неку таҷассумгари ростию росткорист, ки машҳуртарин бузургони рӯйи оламро навиштану хондан ва гуфтору рафтори дуруст омӯхтааст. Ҳуқуқи муаллимро он нафароне мешиносанд, медонанд ва эҳтирому қадрдонӣ мекунанд, ки худ қимату дараҷа ва манзалати илмро медонанд, зеро илм нур аст ва нодонӣ торикиву зулумот ва илм инсонро аз зулумоти нодонӣ ба нур мебарорад, ки ба воситаи он

инсон ҳаётро дарк мекунад ва муаллим он нафарест, ки моро ба ин нур далолат ва раҳнамоӣ мекунад ва ба воситаи нур торикиҳои зиндагӣ равшан мешавад ва инсон роҳгум намезанад ва муаллим ҳамеша аз пешрафти шогирд шод асту мамнун ва хурсанд ва ҳамеша шогирдонро ба ахлоқи неку, одоби писандида ва барои гирифтани илму дониш далолату даъват мекунад ва тамоми ҳастии худро дар ин кор сарф мекунад.

Ба қавли мутафаккирони форсу тоҷик, барои сайқал ёфтани маҳорати педагогии омӯзгорон на танҳо такмил додани донишҳои касбӣ, балки дар баробари ин андухтани таҷрибаи пешқадами якдигар ва ба ин восита баланд бардоштани малакаи педагогии ҳар як омӯзгор низ зарур аст. Омӯзгор дар ҳама давру замон бояд шахси бохирад, бодониш, боақл, хушгуфтор ва дорои дигар сифатҳои беҳтарини инсонӣ бошад.

Талабот ба омӯзгор ва касби омӯзгорӣ дар замони муосир боз ҳам меафзояд. Ҳамон нафаре омӯзгори ҳақиқӣ шуда метавонад, ки агар соҳиби дили бузург бошад, ба дунёи афсонавии кӯдакон ворид шуда тавонад ва дар мавриди зарурӣ худро тифл ҳисобад. Танҳо дар ҳамин сурат кӯдакон ба омӯзгор чун одами тасодуфӣ не, балки ҳамчун шахсияти азизу боэътимод нигоҳ хоҳанд кард.

Яке аз вазифаҳои асосии муаллимон ба олами мураккаби муносибатхои инсонӣ ворид намудани хонандагон мебошад, ки ин яке аз муҳимтарин вазифаҳои тарбия аст. Хонандагон бояд дар симои муаллим шахси ғамхору меҳрубон, ҳассос, кушодачеҳра, соҳиби лутфу эҳсон ва ҳалиму меҳрубонро бинанд. В.А. Сухомлинский навиштааст: «Ба муаллим бисёр вақт лозим меояд, ки ба ҷойи ҷарроҳ бошад ва ба дардмандтарин ҷойи одам даст расонаду худи одам аз ин бехабар монад» [7,с.124].

Дар ҷойи дигар В. А. Сухомлинский чунин менависад: «Муаллим барои кӯдаки хурдсол ифодаи зиндаи адолатнокӣ аст. Ба чашми хонандаи синфи якум, ки баҳои ғайриқаноатбахш гирифтааст, нигаред. Ӯ на танҳо худашро бадбахт меҳисобад, балки дар ӯ нисбат ба муаллим хисси бадбинию душманӣ пайдо мешавад» [7,с.164].

Дар ин ҷо, албатта, муносибати боэҳтиромонаю самимонаи омӯзгор нисбат ба тарбиягиранда, эхтироми шахсияти ӯ бояд дар ҷойи аввал қарор гирад. Омӯзгор дар муошират бо хонандагон тавре рафтор намояд, ки шогирдон аз сухани ӯ наранҷанд. Бинобар ин, барои касби омӯзгорӣ муҳим аст, ки шахсони дорои ахлоқи баланд ва баобрӯ интихоб карда шаванд. Ин талабе мебошад, ки дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» ва Консепсияи мактаби миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон зикр гардидааст. Аз тарафи дигар, хислати аз болои худ кор кардан, худомӯзию худтакмилдиҳӣ ва меҳнати суботкоронаю пурмашаққати омӯзгорро қадрдонӣ намудан лозим аст.

Омӯзгор дар кори тарбияи хонандагон, махсусан хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар сурате ба муваффақият ноил шуда метавонад, ки агар дили кӯдакро аз ҳиссиёти баланд ба шӯр орад. Бигзор мактаббача ҳанӯз таҷрибаи кофии ҳаётӣ надошта бошад ҳам, омӯзгор ба ӯ ёфтани роҳеро, ки қалбашро ба меҳру садоқат раҳнамун карда тавонад, ҳидоят намояд. Шубҳае нест, ки шахсияти омӯзгор ба ақлу равони талабагон таъсири ниҳоят бузург мерасонад. Шояд беҳтарин сухан дар робита ба ин мавзӯъ он ривояте аст, ки Ҷоҳиз аз каломи Уқба ибни Абӯсуфён ривоят кардааст. Уқба ибни Абӯсуфён ба мурабии писараш чунин гуфтааст: “Якумин ислоҳоте, ки ту нисбат ба фарзандони ман роҳандозӣ мекунӣ, бояд ислоҳи худат бошад. Аввал худро ислоҳ кун, зеро чашми онҳо танҳо аъмоли туро мебинад. Дар назари онҳо хубӣ ҳамон аст, ки ту онро хуб мепиндорӣ ва амали зишт он аст, ки ту онро қабеҳ донӣ”. Омӯзгор барои касби ахлоқи нек ниёзманд аст, зеро ӯ барои талабагон намунаи ибрат шуморида мешавад. Шогирдон ба ӯ пайравӣ мекунанд. Аз нигоҳи равонӣ, фаъолтарин омили таъсиррасон барои шогирдон омӯзгор ба ҳисоб меравад. Аз тарафи дигар, касби омӯзгорӣ низ аз соҳибаш ин сифоти ҳамидаро тақозо мекунад, то устод дар амали худ муваффақ гардад.

Муҳимтарин сифоте, ки мавҷудияти он барои муаллим зарурӣ ҳисобида мешавад, инҳо мебошанд:

1. Омӯзгор бояд ба андозаи лозимӣ аз фанни ахлоқ, сиёсат, ҷомеашиносӣ ва иқтисод бохабар бошад. Чунки ӯ барои ҷомеа хидмат мекунад ва талабагонро ҳамчун узви фаъол ва судманд барои ҷомеа ба воя мерасонад. Барои омӯзгор бидуни огоҳӣ аз вазъи иқтисодӣ, ҳолати иҷтимоӣ, сиёсӣ ва арзишҳои ахлоқии ҷомеа адо намудани рисолати устодӣ имконнопазир аст. Ӯ бояд аз тамоми ин улум огоҳ бошад, то дар раванди таълим ва

тарбия тамоми ин ҷонибҳоро ба инобат гирад.

2. Омӯзгор бояд нисбат ба талабагони худ мушфиқу меҳрубон ва дилсӯз бошад. Набояд сангдил ва сахтгир бошад, ки талабагон аз ӯ нафрат дошта бошанд. Риояи низом аз ҷониби талабагон танҳо ба эҳтиром ва итоат асос ёфтааст, на ба сахтгириҳои беасоси омӯзгор.

Худованд роҷеъ ба ин мавзуъ дар Қуръони карим чунин гуфтааст: "…Ва агар ту (хитоб ба Паёмбар (с)) тундхӯ ва сангдил мебудӣ, онҳо (саҳобагон) аз атрофат пароканда мешуданд". (Сураи Оли Имрон, ояи 159).

Қобили зикр аст, ки набояд устод бештар аз ҳадди лозим нармхӯ бошад, зеро баъзан шояд талабагон аз ин рафтори ӯ суиистифода намоянд, балки омӯзгор ин гуфтаи ҳакими сухан ва муаллими тарбия, Саъдии Шерозиро барои худ шиор қарор диҳад: "Дуруштиву нармӣ ба ҳам дар беҳ аст"!

1. Устод доим аз сифоти ҳикмат, зиракӣ ва ҷиддият бояд истифода барад. Дар чунин сурат онҳо эҳсос мекунанд, ки ба омӯзгор ниёз доранд ва ҳатман барои рафъи мушкилоти худ ба назди устодашон ҳозир мешаванд. Ҷиддияти устод дар қалби талабагон ниҳоли эҳтиромро нисбат ба тамоми амалкарди ӯ месабзонад. Ҷиддият ба он маъно аст, ки ӯ бояд дар ҳар коре, ки азм кард, онро ба субут расонад. Вобаста ба алоқаи устоду шогирд баъзе аз донишмандон чунин гуфтаанд: "Иртиботи устоду шогирд, пеш аз ҳама, монанди алоқаи бародари бузург бо додаракони хурдӣ ва дӯстона аст. Соати дарсӣ танҳо барои бохабар шудан аз мушкилоти шогирдон ва роҳи ҳал пайдо кардан барои он мебошад".

2. Дар адои рисолати омӯзгорӣ ихлоси комил дошта бошад. Ӯ бояд мақоми рисолати омӯзгориро ба инобат гирад. Аз ин нуқтаи назар бояд барои адои ин масъулият амин ва боихлос бошад. Аз худ садоқат нишон диҳад ва маълумоти муфидро барои талабагон интиқол дода, аз маълумоти зараровар худдорӣ намояд.

Имрӯз фаъолияти муаллим дар шароити нави муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ бо гуногунмазмунӣ, гуногунсоҳавӣ пурра мегардад, чунки маҳз ӯ дар ташкилу ба роҳ мондани шаклу усулҳои нави таълиму тарбия дар мактаб шахси асосӣ ба шумор меравад ва фаъолияти ӯ баҳри дар амал татбиқ намудани тайёрии касбии мутахассисони асри XXI равона карда мешавад.

Муқарриз: *Қурбонов Ф.А.* – н.и.п, дотсенти ДДБ ба номи Носири Хусрав

АДАБИЁТ

1. Абдураҳимов Қ.С. Назария ва мундариҷаи тарбия / Қ.С. Абдураҳимов. -Душанбе, 2012.
2. Абдураҳимов Қ.С. Таърихи педагогика / Қ.С. Абдураҳимов. -Қӯрғонтеппа, 2012.
3. Арифи (Орифӣ) М. Из истории педагогической мысли таджикского народа. Часть 1 и часть 2 / Арифи (Орифӣ) М. -Душанбе, 1962 и 1965.
4. Атахонов Т. Очеркҳои афкори педагогии халқи тоҷик / Т. Атахонов, М. Лутфуллоев, Ф. Шарипов. -Душанбе, 2005.
5. Афзалов Х. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик / Х. Афзалов, Б. Раҳимов. –Д., 1994.
6. Буйдоқов Х. Асосҳои дидактика / Х. Буйдоқов. -Душанбе, 1996.
7. Гулмадов Ф. Инъикоси образи муаллим дар мероси педагогии мутафаккирони форсу тоҷик / Ф. Гулмадов. -Душанбе. 1997. -265 с.
8. Ильина Т.А. Педагогика / Т.А. Ильина. -М., 1984.
9. Лутфуллоев М. Эҳёи педагогикаи Аҷам / М. Лутфуллоев. –Д., 1997.
10. Лутфуллоев М., Абдураҳимов Қ.С. Муқаддимаи ихтисоси омӯзгорӣ. Васоити таълимӣ / М. Лутфуллоев, Қ.С. Абдураҳимов. -Душанбе, 2012. -208 с.
11. Психологияи омӯзгорӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни коллеҷҳо ва мактабҳои олии омӯзгорӣ. –Душанбе: Ирфон, 2011.
12. Раҳимов Х. Педагогика / Х. Раҳимов, А. Нуров. -Душанбе, 2007.
13. Сангинов Н. Дидактика. Матни курси лексия барои донишҷӯёни донишкадаҳои омӯзгорӣ / Н. Сангинов. -Душанбе, 1992.
14. Саъдии Шерозӣ. Куллиёт. -Душанбе: Адиб, 1988.
15. Харламов М.Ф. Педагогика / М.Ф. Харламов. -М., 1990.

ОМӮЗГОР - САҲМГУЗОРИ РУШДИ НЕРУИ АҚЛОНӢ

Муаллиф дар таълифоти хеш омӯзгорро саҳмгузори рушди неруи ақлонӣ баҳо дода, аз он ҷумла қайд кардааст, ки омӯзгорӣ аз бошарафтарин касб дар ҳама давру замон ба шумор рафта, машаққати зиёдро дар тарбияи насли наврас, ки ояндасози миллатанд, талаб менамояд. Муаллим шахси барӯмандест, ки аз хурдӣ инсонро илму адаб омӯхта, ӯро ба воя мерасонад. Дар ҳама давру замон ақидаҳои таълимиву тарбиявӣ, ки аҳамияти бузурги илмӣ доранд, мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд ва дар амал татбиқ мешаванд.

Омӯхтан ва татбиқи таълимоти педагогии омӯзгорон аз он ҷиҳат аҳамиятнок аст, ки омӯзгор чун тараннумгари ахлоқи ҳамида, роҳнамо ба корҳои нек, ватандӯстиву миллатдӯстӣ эътироф гаштааст. Ақидаҳои мутафаккирон хусусиятҳои воқеии таълимӣ ва тарбиявӣ дошта, шахсро барои ноил гардидан ба мақсадҳои пешқадам ҳидоят мекунанд. Панди омӯзгор беҳтарин намунаи баёни маърифат ва тафаккури амиқи ақлу хирад мебошад. Омӯзгорон дар низоми таълиму тарбия омӯзиши илм ва донишро зарурӣ мешуморанд ва пешрафти ҷомеаи инсониро дар омӯзиш ва дониш мебинанд. Зеро ки донишу хирад дар ҳар давру замон боиси ривоҷи равнақи ҷомеа мегардад. Инсоният илму донишро аз насл ба насл мерос гузоштааст. Марди соҳибхираду донишманд аз назари омӯзгор ҳар гуна офату монеаҳоро бо тадбири хираду дониш бартараф карда, ба саодату хушбахтӣ мерасад.
Калидвожаҳо: омӯзгор, таълиму тарбия, касби омӯзгорӣ, мактаб, ақидаҳои педагогӣ, панди омӯзгор, илму дониш, ахлоқи ҳамида, ақлу хирад, ғамхору меҳрубон, ҳассос, соҳиби лутфу эҳсон, ҳалиму меҳрубон, маърифатнок.

УЧИТЕЛЬ - ВНОСЯЩИЙ ВКЛАД В РАЗВИТИЕ УМСТВЕННОГО ПОТЕНЦИАЛА

В данной статье автор, оценивая роль учителя, вносящего вклад в развитие умственного потенциала ученика, отмечает, что учительство во все времена – это почётная профессия и требует больших усилий в воспитании подрастающего поколения, будущего нации. Учитель как авторитетная личность с детства воспитывает человека. Учитель – это великая личность, которая наравне с родителями обогащает духовный мир ребёнка.Во все времена учебные и воспитательные взгляды учителя, имеюшие большое научное значение, изучаются и применяются на практике его нравственные идеи. Изучение и осуществление педагогического учения учителей имеет важное значение, так как направляют на добрые дела, воспевают нравственность, признают патриотические чувства. Взгляды большинства несут объективные учебно-воспитательные особенности, направляют личность на достижение передовых целей. Наставления педагога – лучший образец выражения познания и глубокого мышления, разума. Учителя в системе обучения и воспитания необходимым считают изучение науки и знаний и прогресс человеческого общества. Они подчёркивают, что разум и мудрость во все времена служили для развития общества. Наука и знания переходят из одного поколения в другое. Умный и мудрый человек своими знаниями и мудростью преодолевает все препятствия на своём пути и становится счастливым.
Ключевие слова: учитель, обучение и воспитание, профессия учителя, школа, педагогические взгляды, наставления учителя, наука и знания, высокая провственность, ум и мудрость, добрый и вежливый, чувствительный, милоствый, воспитанный, грамотный.

THE TEACHER IS A CONTRIBUTOR TO THE DEVELOPMENT OF MENTAL POTENTIAL

In this article, the author, assessing the role of the teacher, who contributes to the development of mental potential, notes that teaching at all times is an honorable profession and requires a lot of effort in educating the younger generation, the future of the nation. A teacher as an authoritative person will educate a person from childhood. The teacher is a great personality who is more in good terms with the parents and enriches the spiritual world of the child.At all times, the teaching and educational views of the teacher, which are of great scientific importance, have been studied and put into practice his moral ideas. The study and implementation of the pedagogical teaching of teachers is important, since they are directed to good deeds, praise morality, and recognize patriotic feelings. The views of the majority bear objective teaching and educational features, direct the individual towards achieving advanced goals.The teacher's instructions are the best example of the expression of knowledge and deep thinking, reason. Teachers in the system of education and upbringing consider it necessary to study science and knowledge and the progress of human society. They emphasize that reason and wisdom at all times served for the development of society. Science and knowledge are passed from one generation to another. An intelligent and wise person with his knowledge and wisdom overcomes all obstacles on his way and becomes happy.
Keywords: teacher, teaching and upbringing, teaching profession, school, pedagogical views, teacher's instructions, science and knowledge, high provocation, intelligence and wisdom, kind and polite, sensitive, with an open face, merciful, well-mannered, literate.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Гулов Рамазон Боймаҳмадович*** - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, унвонҷӯи кафедраи педагогика. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Айнӣ 67. Телефон: **(+992) 917-99-91-11**

Сведение об авторе: ***Гулов Рамазон Боймахмадович*** - Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, соискатель кафедры педагогики. **Адрес**: 735140, Республика Таджикистан, г.Бохтар, улица Айни 67. Телефон: **(+992) 917-99-91-11**

Information about the author: ***Gulov Ramazon Boymaћmadovich*** - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, applicant for the Department of Pedagogy. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, Aini street 67. Phone: **(+992) 917-99-91-11**

УДК:37.3.43

МАҚСАД ВА ВАЗИФАҲОИ КОРҲОИ БЕРУНАЗСИНФӢ: ПРИНСИПҲО ВА ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛИ ОНҲО

Валиев С.Т.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Соҳибистиқлол гаштани Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ба ҳайси кишвари озоди демократӣ ба ҷомеаи ҷаҳонӣ шомил шудани он тақозо менамояд, ки бунёди мактабу маориф ва дар баробари ба эътибор гирифтани арзишҳои умумибашарӣ дар асоси урфу одат, расму оин, ахлоқу одоби мардумӣ ва умуман арзишҳои миллӣ тарҳрезӣ мешавад [2,с.12].

Натиҷаи тадқиқот ва таҷрибаи беҳтарин муаллимони мактабҳо нишон медиҳанд, ки истифодаи дастурҳои намоишӣ ҳангоми дарс, дар ҳақиқат, барои таълимро самаранок гардонидан мусоидат менамояд ва бояд шартҳои зерин амалӣ гарданд: мавҷудияти маҷмуи васоити техникӣ ва дастурамалҳо дар мактаб, донистан ва аз худ кардани дастурамал аз тарафи омӯзгор, банақшагирии дуруст ва истифодаи он, интихоби маҷмуаи дастурамалҳои таълимӣ, аз ҷумла намоишӣ, ки ба муаллим барои ҳалли масъалаҳои ҷудогона кумак мерасонад ва дар охир, тайёрии методиву техникии муаллим мебошад. Санҷиш, тавре маълум аст, қисми ҷудонашавандаи раванди таълим мебошад ва вазифаи алоқаи дутарафаро миёни хонандагон ва муаллим иҷро мекунад.

Ба вазифаҳои омӯзгор, ҳамчунин амалӣ кардани завқи хонандагон, коркарди меъёрҳои эстетикии муайян дохил мешаванд. Ҳангоми муҳокимаи пешниҳод аз ҷониби хонандагон, омӯзгор онҳоро ба идеяҳои ягонаи шакл ва мазмун наздик менамояд [2,с.47-49].

Ҳамчунин, муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки дар корҳои беруназсинфӣ, ба омӯзгор имконияти зиёди ҷалби диққат ба худи материяи забон фароҳам меояд. Онҳо диққати педагогҳоро ба он равона мекунанд, ки вазифаи омӯзгор дар вуҷуди забономӯз шавқу ҳавасро нисбат ба забон, ибрози андеша, ба дақиқӣ, мухтасарӣ ва ҳакимона баён кардан зиёд гардондан аст. Дар ин замина асоси муҳтавои кори беруназсинфӣ хеле муҳим аст.

Тавре Л.С. Виготский тахмин мекунад, «дар синни кӯдакӣ танҳо ҳамон намуди омӯзиш самарабахш аст, ки аз пеши инкишоф медавад ва инкишофро аз паси худ мебарад». Ин, пеш аз ҳама, ба корҳои беруназсинфӣ тааллуқ дорад ва метавонад аз мушкилии маводи таълимии курси ҳатмӣ мушкилтар бошад. Г.В. Рогова диққатро ба он ҷалб мекунонад, ки кори беруназсинфӣ дар хонандагон хислатҳои коллективиро тарбия мекунад, муносибати шахсиро ба шакли муайян медарорад. Он ҳамчунин ба дар дохили коллектив созмон додани микроколлектив алоқаманд аст [3,с.351].

Ҳамин гуна кори беруназсинфӣ бояд дар давоми курси омӯзиши забони хориҷӣ гузаронида шавад. Он бояд бо мақсади бедор намудани мативатсия дар дили забономӯз ва бо иштироки бевоситаи худи забономӯз гузаронида шавад. Кори беруназсинфӣ маънои фарох дорад, зеро муҳтавои машғулияти беруназзсинфӣ шавқу ҳаваси хонандагонро ба омӯзиши ояндаи забон устувор мегардонад [3,с.303].

Кори беруназзсинфиро дар илми методикаи омӯзиши забони хориҷӣ чунин таъриф додаанд: «***Кори беруназзсинфӣ***-фаъолияти гуногуни хонандагон буда, характери тарбиявӣ ва таълимдиҳӣ дорад ва аз ҷониби мактаб берун аз вақти дарсӣ гузаронида мешавад». Аксарияти методистон ба муайянкунии мақсад ва вазифаи корҳои беруназзсинфӣ аз фанни забони хориҷӣ таваҷҷуҳи зиёд зоҳир мекунанд. Вале ин масъаларо В.С. Шатилов пурратар мавриди таҳқиқ қарор додааст. Ӯ бар ин назар аст, ки дар таълими забонҳои хориҷӣ (англисӣ, олмонӣ) кори беруназзсинфӣ ҷойи муҳимро ишғол мекунад. Он дар мувофиқа бо номгӯйи фанни мазкур гузаронида мешавад. Ба ғайр аз ин, он ду масъалаи асосиро ҳал мекунад [4,с.192]:

Аввал, инкишофи шавқу ҳавас, донишандӯзӣ, амаликунии навовариҳо ва донишҳои фанни мазкур.

Дуюм, ташкили вақти холии хонандагон бо мақсади инкишофи умумии онҳо, тарбияи меҳнатӣ, ахлоқӣ ва эстетикӣ.

Кори беруназзсинфӣ аз фанни забони хориҷӣ ин вазифаҳоро ба воситаи забони

хориҷӣ мувофиқ бо амалия, мақсадҳои таҳсилоти ҳамагонӣ, тарбияӣ ва вазифаҳои омӯзиш дар мактабҳои миёнаи таҳсилоти ҳамагонӣ ҳаллу фасл менамояд. С.Ф. Шатилов қайд мекунад, ки «кори беруназсинфӣ ба инкишоф ва шавқу ҳаваси хонанда ба омӯзиши забонҳои хориҷӣ (англисӣ, олмонӣ) мусоидат мекунад». Ҳарчанд мақсад ва вазифаҳои таълимӣ ва корҳои беруназсинфӣ дар шакл, мазмуну муҳтаво ва ташкилкунӣ куллан ба ҳам мувофиқанд, вале вактҳои охир фарқият ба назар мерасад [5,с.18-22].

Маводҳое, ки ҳангоми омода намудани чорабиниҳои оммавӣ дар корҳои беруназсинфӣ истифода мешаванд, бояд шавқовар, маърифатӣ ва инкишофдиҳанда бошанд. Дар ин раванд бояд фардият, шавқу рағбат ва сатҳи омодакунии хонандагон аз лиҳози забонӣ ба назар гирифта шавад. Усулҳои гуногун ва шакли корҳо бо назардошти гузаронидани дарс (макон, замон ва ғ.), синну соли хонандагон, хусусияти корҳои беруназсинфӣ яке аз воситаҳои муҳим барои ҷалб намудани шавқу ҳаваси хонандагон ба шумор меравад [6,с.261].

Ҳангоми интихоби шаклу намуди кори беруназсинфӣ ба инобат гирифтани хусусиятҳои синнусолӣ хеле муҳим аст. «Дар раванди рушди таърихӣ мазмун ва методҳои омӯзиш тағйир меёбанд ва ҳамаи ин ба марҳилаҳои синнусолии инкишофёбӣ таъсир мерасонанд. Ҳар як марҳилаи синнусолӣ хусусияти хосси инкишофи равонӣ дошта, бо тағйироти зиёде, ки дар маҷмуъ структураи ба худ хоси шахсияти кӯдакро дар марҳилаи кунунии инкишофёбӣ дар бар мегирад, тавсиф меёбад» (Петровский Л.В.). Ин гуфтаҳо ба корҳои беруназсинфӣ низ дахл доранд. Ҳарчанд дар кор хусусиятҳои махсуси фарққунанда мавҷуд набошанд ҳам, вале мавзуъҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Махсусан, марҳилаи ибтидоии ташкили корҳои беруназсинфӣ аз фанни забони хориҷӣ (синфҳои5-6-ум) бо синну соли наврасони хурд мувофиқ аст. Мавзуи фаъолияти хонандагони ин марҳила на бо омилҳое, чун ҳисси уҳдадорӣ, нақшаҳои зиндагӣ, балки бо ҳавасмандӣ ба худи фаъолият муайян карда мешаванд. Барои ин марҳилаи синнусолӣ тағйирпазирӣ ва фаъолнокӣ хос мебошад, барои ҳамин дар ин марҳила беҳтар аст, намудҳои фаъолияти хусусияти муқоисакунидошта ва дигар намудҳои корҳои беруназсинфӣ – мусобиқаҳо, озмунҳо, викторинаҳо ва КВН гузаронида шаванд. Дар мусобиқаҳои КВН муҳассилин метавонанд бо омодагии якхела ва гуногуни забонӣ иштирок кунанд [7,с.46].

Ташкил намудани намоишҳои пагоҳирӯзӣ, бегоҳирӯзӣ, барномаҳои консертӣ, викторинаҳо, омодакунӣ ва гузаронидани онҳо метавонад хонандагони синну соли гуногунро гирд оварад. Онҳо метавонанд нақши сенариянавис, коргардон ва рассомонро иҷро кунанд. Яке аз намудҳои маъмултарини корҳои беруназсинфӣ, ки ҳама синну солро муттаҳид мекунад, маҳфилҳо мебошанд. Якчанд намуди гузаронидани дарсҳои маҳфилӣ вуҷуд дорад. Кори беруназсинфӣ, хонандагони синну солҳои гуногунро, ки ба намудҳои гуногуни фаъолият машғуланд, муттаҳид мекунад. Ҳангоми ташкили корҳои беруназсинфӣ бо хонандагони синну соли гуногун бояд кори беруназсинфии ба синни ҳар нафар мувофиқро гузаронд [8,с.368].

Системаи корҳои беруназсинфӣ аз фанни забони хориҷӣ як қатор принсипҳоро дар бар мегирад.

Таҳқиқоти муаллифони гуногунро (Рогова Г.В., Бим И.Л., Пассов Е.И., Савина С.Н., Шатилов С.Ф.) дар бораи корҳои беруназсинфӣ мутолиа карда, метавон гуфт, ки Савина С.Н. фикрҳои худро дар бораи корҳои беруназсинфӣ аз фанни забони хориҷӣ ботафсилтар баён намуда, принсипҳои асосии ташкилкунии онро нишон додааст [9,с.234]:

- Амаликунии принсипи бо зиндагӣ алоқаманд иҷозат медиҳад, ки алоқаи зичи кори беруназсинфиро аз фанни забони хориҷӣ бо шартҳои ҳаёт ва фаъолияти хонанда таъмин кунем.

- Мувофиқ ба принсипи фаъолнокии коммуникативӣ навгониҳо ҷорӣ карда мешаванд ва ба инкишофи минбаъдаи онҳо мусоидат мекунад. Ба ақидаи С.Н. Савина, назорати принсипи фаъолнокии мухобиротӣ структураи гуногуни шахсиятро тахмин мекунад. Ҳамчунин, Савина қайд мекунад, ки фаъолнокии мухобиротии хонандагон ҳангоми кори беруназсинфӣ бештар аз муносибати омӯзгор ба кор вобаста аст, дониши ӯ барои фароҳам овардани муносибати дӯстонаву некбинона бо кӯдакон, кумак мерасонад.

-Принсипи ба ҳисоб гирифтани сатҳи омодакунии забондонии хонандагон ва

пайдарпайии дарсҳои забони хориҷӣ [10,с.243]. С.Н. Савина диққаташаро ба он равона месозад, ки дар кори беруназсинфӣ хонандагон бояд бошуурона дониш андухтанро омӯзанд. Аз амалисозии ин принсип фаъолнокии дарккунӣ ва шавқмандии кӯдак ба дигар забонҳо бештар вобаста аст [11,с.165].

Ӯ қайд мекунад, ки муроҷиати доимӣ ба луғатномаҳо дар ҷараёни хониш ва ё омодакунии маълумот, мураккабии сохти нутқ дар шакли драма ва саҳнабоб, зиёд будани калимаҳои ношинос ва зуҳуроти грамматикӣ дар матн ба инкишофи шавқу ҳаваси хонандагон мусоидат намекунад, баръакс арзиши тарбиявӣ ва таълимии корро коҳиш медиҳад ва кӯдаконро хаста мекунад.

- Принсипи ба ҳисоб гирифтани хусусиятҳои синнусолии хонандагон. Ҳангоми гузаронидани корҳои беруназсинфӣ аз фанни забони хориҷӣ зарур аст, ки мазмуну моҳият ва методҳои марҳилавии омӯзиши он дар мувофиқа бо хусусиятҳои равонӣ-ҷисмонии хонандагон бодиққат истифода шаванд [12,с.53-54]. Принсипи муттаҳидкунии шакли корҳои коллективӣ, гуруҳӣ ва фардӣ. Шакли корҳои коллективӣ новобаста аз синну соли иштирокчиёни он ба амалишавии шахсият таъсир мерасонанд ва дар маҷмуъ, инкишофи худи коллективро муайян мекунанд. Принсипҳои ташкилкунии корҳои беруназсинфӣ аз фанни забони хориҷӣ ташаббус ва фаъолнокӣ, дарккунӣ ва шавқу ҳаваси хонандаро ба забони омӯхташаванда инкишоф медиҳанд. Мустақилият ва малакаҳои қаблан азхудкардашуда ба хонанда имкон медиҳанд, ки забонро амиқтар омӯзад [14,с.139]. Кори беруназсинфӣ дар самти омӯзиши забони хориҷӣ нақши муҳим мебозад.Қисмати амалии таҳқиқот оид ба ин проблема дар синфи 5-уми мактаби миёнаи таҳсилоти ҳамагонии №1 шаҳри Александровск-Сахалинск гузаронида шудааст. Ба тавсияи равоншиносон такя карда, дар ин озмоиш хусусиятҳои синнусолӣ ва равонии наврасони синни 11-12-сола фаро гирифта шудаанд. Дар ин таҳқиқот чорабиниҳои беруназсинфӣ, аз ҷумла фаъол намудани ҳисси дарккунӣ берун аз дарсҳои забони англисӣ, ки хонандагони синфи 5-умро ба худ ҷалб мекунанд, оварда шудаанд. Натиҷаи ин озмоиш нишон додааст, ки хонандагон монеаҳо, нобоварӣ ва тарсро пеш аз гуфтугӯ бо забонҳои дигар нест карда, дар дарсҳо фаъолтар мегарданд ва фаъолияти эҷодии худро нишон медиҳанд. Дар ин таҳқиқот ҳамчунин роҳу воситаҳои амаликунии чорабиниҳо нишон дода шудаанд.Бо мақсади бедор кардани шавқу ҳаваси хонандагон ба омӯзиши забони англисӣ аз ҷониби мутахассисон як қатор озмунҳои шавқовар ва ҳамзамон маърифатӣ пешбинӣ шудаанд. Озмун як намуди кори беруназсинфӣ аст, ки бештар хонандагони синфҳои 5-умро ба худ ҷалб мекунад. Зеро дар ин синну сол мусобиқа ва рақобат кардан бо якдигар ва ё дар гурӯҳ муқобили гурӯҳи дигар хосси онҳост. Барои ҳамин хонандагон бо майлу хоҳиши зиёд дар ин гуна чорабиниҳо иштирок мекунанд [15,с.207].

Баъд аз гузаронидани чорабинӣ, дар дарсҳои забони олмонӣ баъзе хонандагон шавқу ҳаваси худро ба ғанӣ гардонидани захираи лексикӣ зоҳир намуданд. Гузаронидани ин озмунҳо на танҳо завқи омӯхтани забони хориҷиро зиёд мегардонад, балки дар муттаҳидкунии коллективи синф мусоидат карда, ҳисси кумакрасонӣ ва дастгирии якдигарро зиёд мегардонад. Ҳамин тавр метавон хулоса баровард, ки баъд аз гузаронидани озмун дар дарсҳои забони англисӣ хонандагон дар дарсҳо худро хеле фаъолтар нишон медиҳанд ва бештари хонандагон тарсу ваҳми сухан гуфтанро ҳангоми суҳбат бо забони бегона бартараф кардаанд. Чорабинӣ ба шахсияти ҳар як хонанда таъсири мусбӣ расонида, коллективро бо ҳам зич кардааст. Намудҳои гуногуни кори беруназсинфӣ шавқу ҳаваси хонандагонро ба омӯзиши минбаъдаи забон бедор кардааст [16,с.116].

КВН ба намуди оммавии кор дохил мешавад, зеро дар ин намуди кори беруназсинфӣ ҳамаи хонандагони синну соли муайяни як синф ё синфҳо иштирок мекунанд. Фарқи КВН аз дигар намудҳои кори беруназсинфӣ дар он ифода меёбад, ки барои он омодагии дақиқ ва тулонӣ зарур аст. Ҳангоми омодашавӣ ба супоришҳо шавқу завқ ва муносибати эҷодии хонандагон ба омода гаштан ба КВН омӯхта мешавад: онҳо баъд аз дарсҳо барои баромади худ тайёрӣ мебинанд, ҳамаи гурӯҳ шеъру сурудҳо аз ёд карданд. Нақши мутахассисон аз назорат ва кумак расонидан ҳангоми талаффузи дурусти калима иборат буд. Ба ҳайси ҳайати доварон хонандагони синфҳои болоӣ даъват шуда буданд. Ба онҳо

имконият дода шуд, ки дониши худро на танҳо бо ҳамсолони худ, балки назди ҳакамон низ нишон диҳанд. Дар КВН се гурӯҳ: *Hot Winter, Yellow Spring, Indian Summer* иштирок доштанд. Вақт барои иҷрои шарт 3-5 дақиқа маҳдуд шуда буд. Ҳангоми иҷрои шарти Provebs иштирокчиён ҳарчи бештар дар мавзуи Seasons (фаслҳои сол) чистон гуфтанд. Хонандагон маҳорати мустақилона пайдо кардани маводи заруриро нишон доданд. Маълум шуд, ки хонандагон бомасъулият ба ин мавзуъ наздик шуданд, зеро ҳамаи гурӯҳҳо зарбулмасалҳоро дар мавзуи Seasons (фаслҳои сол) пайдо карда тавонистанд ва кӯшиш карданд, ки онҳоро тарҷума кунанд. Аз ин маълум мешавад, ки хонандагон бо шавқ ба гурӯҳҳои рақиб гӯш доданд. Вақте ки зарбулмасалҳои онҳо такрор мешуданд, онҳо ғамгин мешуданд. Аз ибтидо мутахассисон диққаташонро ба он равона намуданд, ки чӣ 212унна аъзои гурӯҳҳо дар якҷоягӣ кор карданд, ба якдигар кумак расониданд ва дар ҳамбастагӣ вазифа ва проблемаҳоеро, ки дар рафти КВН ба вуҷуд меомаданд, ҳал мекарданд [17,с.288-295].

Ҳангоми иҷрои супориши ***Capricious Sentences***, хонандагон дониши лексикӣ ва грамматикии худро нишон доданд. Дар қоғаз нисфи ҷумла навишта шуда буд, иштирокчиён аз онҳо ҷумлаҳои пурра тартиб доданд. Аз уҳдаи иҷрои ин шарт хонандагон тезтар баромаданд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки онҳо маводи таълимиро хеле хуб аз худ кардаанд ва ҳангоми иҷрои он ба хонандагон мушкилӣ пеш наомад. Шарти сеюм ***Funny Active*** ба назари мутахассисон хеле муваффақтар буд, зеро дар ин шарт хонандагон на танҳо дониши худ, балки маҳорати ҳунармандиашонро низ нишон доданд. Мо ба хулосае омадем, ки КВН дар бедор намудани шавқу ҳаваси хонандагон таъсири мусбӣ расонида, ба омӯзиши забони хориҷӣ мусоидат мекунад.

Муқарриз: *Тошзода С.Х.* – н.и.п., ДМТ

АДАБИЁТ

1. Амонашвили Ш.А. Воспитательная и образовательная функция оценки учения школьников Педагогика / Ш.А. Амонашвили. –М., 1984. -430 с.
2. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения / В.П. Беспалько. –М., 1995. -342 с.
3. Виленский М.Я. Технологии профессионально-ориентированного обучения в высшей школе. / М.Я. Виленский П.И. Образцов, А.И. Уман. –М.: Пед.общество России, 2004. -225 с.
4. Внеурочная работа. / Рос. Пед Энц. -Москва. 1993.-151с.
5. Внеурочные учебные занятия / Рос. Пед Энц. -М., 1993. -152 с.
6. Возрастная и педагогическая психология / под ред. Петровского А.В. –М.: Просвещение, 1973. -431 с.
7. Выбор методов обучения в средней школе / Под ред. Бабанского Ю.К. -М., 1981. -328 с.
8. Герасимов Г.И. Инновации в образовании / Г.И. Герасимов, Л.В. Илюухина. -Ростов н /Д.: НМЦ Логос, 1999. -56 с.
9. Денисова Л.Г. Интенсивная методика на внеклассных занятиях в школе. / Л.Г. Денисова. -ИЯШ, 1989, № 2, 47-49 с.
10. Дидактика средней школы. Некоторые проблемы современной дидактики. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. / Под ред. Данилова М.А. и Скатина М.Н. -М.: Просвещение. 1975. -303 с.
11. Давидов В.В. Проблемы развивающего обучениям / В.В. Давидов. -М., 2002. -232 с.
12. Занков Л.В. Дидактика и жизнь. Избранные труды / Л.В. Занков. –М., 1990. -339 с.
13. Основы педагогки и психологии высшей школы / Под ред. Петровского А.В. –М.: Изд –во МГУ, 1987. -454 с.
14. Жуковская Р.И. Игра и её педагогическое значение / Р.И. Жуковская. -М., 1975. -192 с.
15. Калечиц Т.Н. Внеклассная и внешкольная работа с учащимися / Т.Н. Калечиц. –М.: Просвещение, 1980. -261 с.
16. Кирданова Н.В. Алфавит в стихах / Н.В. Кирданова. -М.: Детская литература, 1996. -46 с.
17. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения / И.Я. Лернер. -М., 1981. -234 с.
18. Ляховицкий М.В. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. / М.В. Ляховицкий, А.А. Миролюбов. -М.: Высшая школа, 1982. -165 с.
19. Ляэнеметс У.Л. О применении языковых знаний вне урока / У.Л. Ляэнеметс // ИЯШ. – 1988. -№6. -С.53-54.

МАҚСАД ВА ВАЗИФАҲОИ КОРҲОИ БЕРУНАЗСИНФӢ: ПРИНСИПҲО ВА ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛИ ОНҲО

Дар мақолаи мазкур дар бораи мақсад ва вазифаҳои корҳои беруназсинфӣ, принсипҳо ва хусусиятҳои ташкили онҳо сухан рафта, принсипи муттаҳидкунии шакли корҳои коллективӣ ва корҳои беруназсинфӣ бо технологияи нав баррасӣ мегардад. Муҳим он аст, ки хонандагонро бо таълиму тарбияи хуб ба роҳи рост сафарбар намоем. Кори беруназсинфӣ ҳангоми тадриси забони хориҷӣ дорои имкониятҳои зиёд мебошад. Барои кушодани роҳи эҷодии хонандагон аз методҳои таълиму тарбия истифода бурдан лозим аст. Агар мо корҳои беруназсинфиро саривақт гузаронем, дар он вақт шавқу ҳаваси хонанда нисбат ба дарс, падару модар, давлату миллат, фарҳангу тамаддунаш бештар мегардад. Шакли корҳои коллективӣ новобаста аз синну соли иштирокчиёни он ба ташаккули шахсият таъсир мерасонанд ва дар маҷмуъ инкишофи худи коллективро муайян мекунанд. С.Н. Савина чунин мешуморад, ки «муттаҳидии шавқу завқи умумӣ ва

робитаи фаъолиятии хонандагон ба муҳити коллектив ва муносибат дар он таъсир мерасонад, хонандагон тарси худро бартараф сохта, дар ҳалли муаммоҳо ширкат меварзанд».

Калидвожаҳо: принсип, корҳои беруназсинфӣ, корҳои коллективӣ, шахсият, фаъолият, шавқ, маҳорат, хонандагон, омӯзгор, забонҳои хориҷӣ, дарс, омӯзиш, фарҳанг, зебоипарастӣ.

ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ РАБОТЫ ВНЕ КЛАССА, ПРИНЦИПЫ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ОРГАНИЗАЦИИ

В данной статье речь идет о целях и задачи внешкольных работ, принципах и особенностях их организации и рассматривается принцип консолидации форм коллективных работ и внеклассных работ с новой технологией. Цель нашего анализа заключается в том, что внеклассная работа с новой технологией полезна для студентов. Для нас важно мобилизовать учащихся с хорошим обучением и воспитанием на правильном пути. Работа за пределами класса на иностранном языке имеет много возможностей. Для открытия творческого пути учащимся необходимо использовать методы обучения и воспитания. Несмотря на то, что, в то же время, высокий период развития иностранного языка, работы вне класса не так интересны как преподаватели. Если мы своевременно проводим занятия за пределами класса, то интерес учащегося возрастает к урокам, родителям, государству и нации, его культуре и цивилизации. Форма коллективных работ независимо от возраста ее участников оказывают влияние на осуществление личности и в совокупности определяют развитие самого коллектива. С.Н. Савина считает, что» объединение общего интереса и связи деятельности учащихся влияет на созданное коллективом состояние и состояние отношений, удаляют свое психическое здоровье, демонстрируют навыки и решают свои проблемы".

Ключевые слова: принципы, внешняя работа, коллективная работа, личность, занятия, хобби, студенты, преподаватель, иностранные языки, уроки, обучение, культура, эстетика.

OALS AND OBJECTIVES OF WORK OUTSIDE THE CLASSROOM, PRINCIPLES AND FEATURES OF THEIR ORGANIZATION

This article deals with the goals and objectives of extracurricular activities, the principles and features of their organization and discusses the principle of consolidation of forms of collective work and extracurricular activities with new technology. The purpose of our analysis is that extracurricular work with new technology is useful for students. It is important for us to mobilize students with good education and upbringing on the right path. Working outside the classroom in a foreign language has many possibilities. To open a creative path for students, it is necessary to use teaching and upbringing methods. Despite the fact that, at the same time, the high period of development of a foreign language, work outside the classroom is not as interesting as teachers. If we conduct classes outside the classroom in a timely manner, then the student's interest increases in lessons, parents, the state and the nation, its culture and civilization. The form of collective work, regardless of the age of its participants, affects the exercise of personality and collectively determines the development of the collective itself. Savina believes that "combining the common interest and communication of students' activities affects the state and state of relationships created by the team, remove their mental health, demonstrate skills and solve their problems."

Keywords: principles, external work, teamwork, personality, classes, hobbies, students, teacher, foreign languages, lessons, training, culture, aesthetics.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Валиев Суҳбатхон Т.* -** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳии забони англисӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 988-71-61-66**

Сведение об авторе: ***Валиев Сухбатхон Т.*** - Таджикский национальный университет, старший преподаватель общеуниверситетской кафедры английского языка. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 988-71-61-66**

Information about the authors: ***Valiev Sukhbatkhon T.* -** Tajik National University, Senior Lecturer of the General University Department of English. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 988-71-61-66**

УДК 372.881.111.1

НАҚШИ КОРИ МУСТАҚИЛОНАИ БЕРУНАЗАУДИТОРӢ ДАР БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ ХОРИҶӢ

Бобоҷонова М.М.
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Солҳои охир дар раванди таълими фанни забони хориҷӣ дар мактабҳои олӣ як қатор тағйиротҳо ба амал омаданд. Аз ҷумла, сухан дар бораи низоми технологияи таълими кредитӣ меравад, ки дар он нақш ва ҳиссаи кори мустакилона назаррас аст.

Дар тадқиқотҳои олимони рус В.И. Андреева, В.В. Загвязинский, А.С. Косогова, Ю.Н. Кулюткин, О.А. Лапина, В.А. Сластенин, Г.С. Сухобская ва диг. [5; 6; 7; 9] таълим дар мактаби олӣ "ҳамчун омодагӣ барои татбиқи қобилиятҳои шахсии эҷодӣ дар фаъолияти касбии оянда, на танҳо дар донишгоҳ", шарҳ дода мешавад. Татбиқи қобилиятҳои шахсии эҷодӣ шарти муҳимми инкишофи ҳамаҷонибаи шахсияти донишҷӯ ҳамчун инсон ва ҳамчун мутахассис маҳсуб меёбад.

Ин равиш ба зарурати ташаккули қобилияти худомӯзӣ ва омӯзиши пайваста вобаста аст, зеро ҷомеаи муосир назди мутахассис талаботҳои навро мегузорад. Имрӯз мутахассис бояд на танҳо соҳиби маҷмуи дониш, маҳорат ва малакаҳо дар соҳаи муайян бошад, балки инчунин тафаккури интиқодӣ, қобилияти мустақилона ва эҷодкорона ҳаллу фасл намудани масъалаҳои гузошташуда, малакаи худомӯзиро дошта бошад. Аммо, ба ин ҳадаф танҳо тавассути интиқоли дониш дар шакли тайёр аз омӯзгор ба донишҷӯ ноил шудан ғайри имкон аст. Донишҷӯро ба раванди ҷустуҷӯи мустақилона ва сипас азхуд кардани дониш ҷалб кардан зарур аст. Аз ин лиҳоз, кори мустақилона ҷузъи муҳимми раванди таълим маҳсуб меёбад.

Дар тули солҳои соҳибистиқлолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бисёр тадқиқотҳои педагогӣ гузаронида шуда, рисолаҳои илмӣ омода гардидаанд. Ин тадқиқотҳо баъзе ҷанбаҳои масъалаи инкишофи мустақилияти азхудкунии муҳассилинро ошкор кардаанд. Рисолаи номзадии Г.Р. Раҳмонов «Асосҳои педагогии ташаккули шавқи азхудкунии донишҷӯён дар омӯзиши забони хориҷӣ (англисӣ) (дар мисоли мактабҳои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон) [15] ба коркарди илмӣ- амалии системаи методии самарабахш, ки ба фаъолсозии шавқи касбии донишҷӯён дар омӯзиши забони хориҷӣ, инкишофи мустақилият ва қобилияти азхудкунӣ, имконияти истифодаи маҳорати забондонӣ дар фаъолияти касбӣ мусоидат менамояд, бахшида шудааст. Метавон боз мисоли дигаре овард. Рисолаи номзадии Н.С. Азимова ба масъалаи "Асосҳои педагогии инкишофи мустақилияти азхудкунии донишҷӯён дар раванди ҳалли масъалаҳои математикӣ" [2] бахшида шуда, дар он муаллиф тамоми ҷанбаҳои педагогии ташкили раванди таълим ҷиҳати инкишофи мустақилияти донишҷӯёни мактабҳои олиро баррасӣ намудааст. Ин гуна мисолҳоро бисёр овардан мумкин аст, ки меҳвари омӯзиши онҳо баланд бардоштани сифати таълим, инкишофи хусусиятҳои шахсӣ ва салоҳиятҳои донишҷӯён маҳсуб ёфта, ба масъалаи татбиқи бандҳои Низомномаи низоми кредитии таҳсилот дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон диққати махсус дода шудааст.

Дар Низомномаи низоми кредитии таҳсилот дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст [11,с.7]: "Ҳаҷми меҳнатталабии фаъолияти таълимии донишҷӯён вобаста ба азхудкунии барномаҳои таълимии фанҳо ба ҳисоби 1 кредит барои ҳамаи зинаҳои таҳсилот 24 соат муқаррар карда мешавад. Таркиби 1 кредит барои дарсҳои назариявӣ вобаста ба зинаҳои гуногуни таҳсилот ба таври зайл муқаррар карда мешавад: барои барномаи бакалавриат - 8 соати дарси аудиторӣ, 8 соати корҳои мустақилонаи донишҷӯ бо роҳбарии омӯзгор ва 8 соати корҳои мустақилонаи донишҷӯ..."

"Кори мустакилонаи донишҷӯён корест, ки дар раванди таълим тахти роҳбарӣ ва назорати омӯзгор иҷро мешавад. Кори мустақилона шакли олии фаъолияти таълимӣ мебошад, ки бо мафхуми худомӯзӣ ҳамсарҳад аст" [13].

Инчунин, дар Низомномаи низоми кредитии таҳсилот дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон кори мустақилонаи донишҷӯ чунин тавзеҳ дода шудааст [11,с.3]: "*Кори мустақилонаи донишҷӯ - ҳамчун амали донишҷӯ дар ҷодаи мустақилона азхуд намудани барномаи таълимии фан аз рӯи мавзуъҳо ва супоришҳои*

пешбинишуда ба шумор рафта, аз ҷониби муассисаи таҳсилоти олии касбӣ (кафедра) бо адабиёти таълимию методӣ ва дастурҳо пурра таъмин гардонида мешавад. Кори мустақилонаи донишҷӯ дар шароити татбиқи низоми кредитии таҳсил дар ду шакл иҷро карда мешавад:- кори мустақилонаи донишҷӯ бо роҳбарии омӯзгор;- кори мустақилонаи донишҷӯ.

Дар таълими забони хориҷӣ ҷиҳати инкишофи мустақилияти донишҷӯён кори мустақилонаи донишҷӯён яке аз самтҳои афзалиятнок ба ҳисоб меравад. Ин аз он сабаб аст, ки миқдори соатҳои аудиторӣ барои омӯзиши забони хориҷӣ нисбат ба донишгоҳҳои забоншиносӣ ба маротиб камтар аст. Тибқи нақшаи таълимӣ донишҷӯёни ихтисосҳои ғайризабонӣ забони англисиро дар ҳаҷми 8 кредит меомӯзанд, ки аз он 5 кредит кори мустақилонаи синфӣ ва 1 кредит кори мустақилонаи беруназаудиторӣ мебошад.

Ташкили фаъолияти мустақилонаи донишҷӯён дар доираи донишгоҳи ғайризабонӣ бояд дар навбати аввал ба баланд бардоштани сифати таълими забони хориҷӣ, дуюм, ба ташаккули хислатҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳимми шахсият, қобилияти эҷодӣ, мустақилият ва салоҳиятнокии касбӣ нигаронида шавад [3].Яке аз роҳҳои ҳалли технологии масъалаи таълими забонҳои хориҷӣ фаъолсозии фаъолияти беруназаудитории донишҷӯён буда метавонад. Зеро неруи эҷодии донишҷӯёнро танҳо дар машғулиятҳои аудиторӣ инкишоф додан мушкил аст. Таҷриба нишон медиҳад, ки кори мустақилонаи беруназаудиторӣ барои қонеъ намудани хоҳиш ва шавқи ҳар як донишҷӯ, имкониятҳои зиёд фароҳам меорад. Дар терминологияи мактаби олӣ ҳамчун дарс ё машғулияти беруназаудиторӣ истифода бурда мешавад.

Муҳаққиқ С.А.Чичиланова фаъолияти берун аз аудиториро ҳамчун "дилхоҳ фаъолияти донишҷӯён ҳам дар доираи муассисаи таълимӣ ва ҳам берун аз он" меҳисобад, ки бо реҷаи худ анҷом дода мешавад. Ин намуди фаъолият озодии интихоби ҷой ва вақти амалисозии он, талаботи маърифатӣ ва фаъолнокӣ дар азхудкунии мавод, худтанзимкуниро тақозо менамояд. Худтанзимкунӣ ба ташаккул ва рушди сифатҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳим ва ба рушди шахсияти донишҷӯ мусоидат менамоянд [16].

Дар таълими забони хориҷӣ якчанд вазифаҳои корҳои беруназаудиторӣ мавҷуданд, ки ба ҳам пайванд ва вобастаанд, ҳамдигарро пурра ва мустаҳкам мекунанд [5]:

1) вазифаи ташхисӣ (муайян кардани сатҳи салоҳиятҳои забондонии донишҷӯён, муқаррар намудани дараҷаи азхудкунии мавод дар ҳар як марҳилаи таълим, ташхиси мушкилот ва муайян кардани дараҷаи самаранокии таълим);

2) вазифаи таълимӣ (инкишоф ва такмил додани салоҳиятҳои забонӣ, такрор, амиқ ва мустаҳкам намудани маводи гузашта, муқаррар намудани робитаҳои дохилифаннӣ ва байнифаннӣ;

3) вазифаи инкишофдиҳанда (ба рушди зеҳнӣ ва маънавии донишҷӯён, тамаркузи диққат, хотира, тафаккур, нутқ, инкишофи фаъолияти маърифатӣ, салоҳияти иртиботии донистани забони хориҷӣ ва ғ. мусоидат мекунад);

4) вазифаи тарбиявӣ (ташаккули ҳавасмандии мусбӣ барои омӯзиши забони хориҷӣ, эътимод ва омодагӣ ба фаъолияти касбӣ, майл ба донишомӯзӣ, интизом, устуворӣ, омӯзиши пайдарҳам; тарбияи ахлоқи касбӣ);

5) вазифаи идоракунӣ (ба даст овардани маълумот дар бораи раванди таълими забони хориҷӣ ва мувофиқати натиҷаҳо ба нақшаҳои пешбинишуда, идоракунии раванди дидактикӣ бо роҳи тасҳеҳи методикаи таълим аз рӯйи сатҳ ва хусусиятҳои фардии донишҷӯён);

6) вазифаи баҳодиҳӣ (баҳодиҳии фаъолият ва фаъолнокии донишҷӯён, натиҷаҳои онҳо дар раванди корҳои беруназаудиторӣ);

7) вазифаи ҳавасмандгардонӣ (эҷод намудани мақсаднокии мусбӣ дар таълим, баланд бардоштани фаъолияти фикрӣ, ҳавасмандгардонии ташаббускории донишҷӯён, шавқи маърифатӣ ба омӯзиш ва муносибати эҷодӣ ба омӯзиши забони хориҷӣ).

Фаъолияти мустақилонаи беруназаудитории донишҷӯ дар раванди таҳсил дар донишгоҳ шароити муайянеро, ки ба самаранокии он мусоидат мекунанд, талаб мекунад. Аз ҷумла:

- баланд бардоштани мақсаднокии донишҷӯён (омӯзгор шавқу ҳаваси донишҷӯёнро нисбат ба фан бедор сохта, ӯро ба натиҷаи дилхоҳи фаъолият равона месозад);

- огаҳии донишҷӯён аз моҳияти кори мустақилонаи беруназаудиторӣ (мавҷудияти мақсад ва вазифаи мушаххас дар назар дошта мешавад; ба таври саҳеҳ муайян кардани шакли ифодаи натиҷаи кори мустақилона (кори хаттӣ, лоиҳа, презентатсия ва ғ.); муайян кардани шакли санҷиши натиҷаи он; ҳатмӣ будани иҷрои кори мустақилона).

- хусусияти эҷодӣ доштани кори мустақилонаи беруназаудиторӣ (бо интихоби шаклҳои муайяни кор, ки ба ин мусоидат мекунанд) [8].

Натиҷаи бомуваффақияти истифодаи кори мустақилона дар таълими фанни забони хориҷӣ бештар аз интихоби шаклҳои дурусти ташкили кори мустақилонаи беруназаудиторӣ вобаста аст. Дар таълими фанни забони хориҷӣ кори мустақилона бояд шаклҳои зерин дошта бошад: кори мустақилонаи аудиторӣ, кори мустақилонаи беруназаудиторӣ ва кори мустақилонаи эҷодӣ.

Ташкили кори мустакилонаи беруназаудитории донишҷӯён- раванди мураккабе мебошад, ки аз бисёр ҷузъҳо иборат аст. Якум, омили муҳимми муваффақияти иҷрои корҳои мустақилонаи беруназаудиторӣ бояд мунтазам ва батадриҷ зиёд шудани мураккабии он бошад. Шартан, се дараҷаи мураккабии кори мустақилонаи беруназаудиториро дар таълими забони англисӣ ҷудо кардан мумкин аст [13]:

1) Сатҳи репродуктивӣ ё омӯзишӣ - сатҳи асосӣ, ки дар он нақшаи кори минбаъда, яъне шиносоӣ, азхуд кардан ва коркарди маводи нав гузошта мешаванд. Дар натиҷа таҳкурсии устувори лексикию грамматикӣ ташаккул меёбад, алгоритми амалҳо ба вучуд меояд.

2) Дараҷаи бозсозӣ (нисф эҷодӣ) - интиқоли дониш, малака ва маҳорати бадастовардаро ба ҳолатҳое, ки донишҷуён ба онҳо аллакай дучор шудаанд, дар назар дорад. (Масалан, муоширaт дар заминаи вазъияте, ки донишҷӯён қаблан аз сар гузаронидаанд, яъне аз рӯйи маводи шиноси лексикӣ ва грамматикӣ, бо моделҳои шиноси рафтори нутқ). Аммо ин сатҳ на танҳо такроркуниро дар назар дорад, он аз донишҷӯён фаъолияти зеҳнӣ ва зуҳури қобилиятҳои эҷодиро низ тақозо мекунад.

3) Дараҷаи эҷодӣ – сатҳи ташаккул ва инкишофи қобилияти эҷодӣ ва мустақилияти донишҷӯён. Донишҷӯён дар шароите қарор доранд, ки бояд мустақилона кор кунанд, барои баёни андешаи худ аз маводи таълимӣ истифода баранд, инчунин барои ҳалли вазифаҳои дар назди онҳо гузошта шуда усулҳои ғайримуқаррариро истифода баранд.

Самтнокӣ ба ташаккули донишҷӯён ҳамчун шахсият, ҳамчун фард ва субъекти фаъоли амал метавонад дар асоси таҳияи стратегияи мувофиқи фаъолияти омӯзгор амалӣ карда шавад, ки он барои худшиносии неруи эҷодии худ ва шогирдонаш шароит фароҳам меорад. “Дар муҳассилин ташаккул додани қобилиятҳои эҷодӣ ба омӯзгор имкон медиҳад, ки раванди корҳои беруназаудиторӣ ба таври объективӣ ба роҳ монда шавад. Вазифаи муаллим на танҳо аз он иборат аст, ки хусусиятҳои хонандагонро ба инобат гирифта, ҷиҳатҳои пуркимати шахсияти онҳоро муайян кунад, балки хусусиятҳои номатлубро пешгирӣ намояд, тағйир диҳад ва онҳоро тарбия намояд” [14,с.306].

Нақши омӯзгори мактаби олӣ аз он иборат аст, ки ба донишҷӯён барои фаъолияти мустақилонаи азхудкунӣ кумак намояд, самти фаъолияти онҳоро барои худтаҳлилнамоӣ равона намояд, тарзҳои фаъоли донишандӯзиро омӯзонад, муҳити таъсири мутақобиларо фароҳам орад [1].Усулҳои маъмули таълими забони хориҷӣ, ки фоизи зиёди корҳои мустақилонаи беруназаудиториро дар бар мегиранд, усулҳои ба шахсият нигаронидашуда мебошанд. Дар баробари ташаккули малакаи рафтори дурусти нутқ дар ҳолатҳои гуногуни ҳаётӣ, ҳаррӯза ва касбӣ, мақсади онҳо азхуд кардани малакаҳои забони хориҷӣ мебошад. Усулҳои ба шахс нигаронидашудаи таълими забони хориҷӣ бо кори мустақилонаи донишҷӯён мувофиқат мекунанд, зеро субъекти асосии кори мустақилонаи беруназаудиторӣ – шахсият мебошад. Ба ин усулҳо дохил мекунанд [10]:

- усули амсиласозии вазъиятҳои ҳалталаб – эҷоди вазъиятҳои нутқӣ, аз ҷумла дар соҳаи манфиатҳои касбии донишҷӯён, ки мушкилотро дар бар мегирад ва ҳалли онро тавассути истифодаи забони хориҷӣ тақозо мекунад. Мақсади усул - азхудкунӣ ва истифодаи забони хориҷӣ;

- усули фаъолияти лоиҳавӣ ё усули лоиҳакашӣ – кори мустақилонаи донишҷӯён, ки бо мақсади аз худ намудани дониш ба ҳалли масъалаҳои амалӣ нигаронида шудааст.

Ин раванд бо ҷустуҷӯи иттилооти зарурӣ ва кор бо он алоқаманд аст. Ҳар як лоиҳа дорои маҳсули ниҳоию аёнии фаъолият - презентатсия, гузориш, мақола, иншо ва ғайра мебошад, ки барои донишҷӯ дар соҳаи хоҷагӣ, иҷтимоӣ ё касбӣ аҳамияти воқеии амалӣ дорад. Интихоби мавзуъ бояд ба донишҷӯён нигаронида шуда, шавқу рағбати онҳоро бедор созад.Арзиши усули лоиҳа дар имкони истифодаи забон дар шароитҳои то ҳадди имкон ба шароити воқеӣ наздик аст:

- усули таҳлили вазъият ё усули ҳолатҳо (кейсҳо) – омӯзиш тавассути ҳалли масъалаҳои мушаххас. Методологияи он таҳлили вазъияти мушаххасро дар бар мегирад, ки тамоюли касбӣ дошта, ҳалли муамморо тақозо мекунад. Мақсад аз таҳлили вазъият, ҷудо кардан ва омӯхтани ҷанбаҳои мушкилот, ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли имконпазири масъала ва интихоби ҳалли мувофиқтарин мебошад. Истифодаи ин усул дар дарсҳои забони хориҷӣ ба рушди малакаи муошират бо забони хориҷӣ, рушди умумӣ ва касбӣ мусоидат мекунад.Самаранокии истифодаи кори мустақилонаи беруназаудиторӣ бештар ба назораткунӣ вобаста аст. Назорат шарти асосии истифодаи кори мустақилона буда, бояд чӣ дар марҳалаи хотимавӣ ва чӣ дар марҳалаи мобайнӣ мунтазам ба амал бароварда шавад.Нақши назорат хеле бузург аст. Сараввал, мақсади назорат ин амалӣ намудани тадбирҳои назоратӣ мебошад, ки имкон медиҳанд сифати азхудкунии донишу малакаи донишҷӯён назорат карда шавад. Дуюм, ин алоқаи мутақобила аст, барои пешгӯии хатогиҳои эҳтимолии донишҷӯён дар вақти зарурӣ мусоидат мекунанд. Сеюм, ин роҳи ошкор намудани камбудиҳои эҳтимолии истифодаи методи таълим ва сари вақт ислоҳ намудани онҳо мебошад.Шаклҳои назорат хеле зиёданд ва интихоб ба омӯзгор вогузор карда шудааст. Кафолати дигари самарабахшии супоришҳое, ки барои кори мустақилона пешниҳод карда мешаванд, ин аз як тараф ба сатҳи дониши донишҷӯён мувофиқат намудан буда, аз тарафи дигар лаҳзаи навоварӣ, муаммогӣ, номуайянӣ доштан аст. Донишҷӯён дар муддати тулонӣ аз рӯйи намуна иҷро намудани машқҳо дилгир мешаванд ва машқҳое, ки хусусияти эҷодӣ доранд, муносибати ғайристандартиро талаб мекунанд, малакаи иловагиро талаб мекунанд, ҳамеша шавқу ҳавасро ба вуҷуд меоранд.

Аммо, ҳавасмандии баланд дар сурате хоҳад буд, ки маводи таълимӣ танҳо аз маълумоти комилан нав барои донишҷӯён иборат набошад, бештари он бояд дар доираи дониш ва малакаҳои донишҷӯён бошад. Танҳо дар ҳамин сурат мақсаднокӣ ба вуҷуд меояд, яъне барои кори мустақилонаи пурмаҳсул имконият ба вуҷуд меояд. Малакаҳои кори мустақилонае, ки ҳангоми таълими забони хориҷӣ ба амал меоянд, метавонанд самаранокии таълими забони хориҷиро баланд бардоранд, ба ташаккули мутахассиси фаъол, қобилияти худтаълимгирӣ ва худтакмилдиҳӣ заминаи мустаҳкам гузоранд.

Мутобиқшавии психологии донишҷӯ низ нисбати аҳамияти кори иҷрошуда, ҳам аз ҷиҳати тайёрии касбӣ ва ҳамаз ҷиҳати васеъ намудани доираи ҷаҳонбинӣ, низ талаб карда мешавад. Ба донишҷӯ нишон додан лозим аст, ки натиҷаҳои кори мустақилона ба вай барои хубтар дарк намудани маводи лексионӣ кумак мерасонанд. Ба супоришҳо дохил намудани унсурҳои кори курсӣ ё кори дипломӣ самарабахшии кори мустақилонаи беруназаудиториро зиёд мегардонад.«…Таҳлили консепсияҳои методӣ имкон медиҳанд, ки чунин хулоса барорем: фаъолсозӣ ва сермаҳсул гардонидани раванди таълим барои азхудкунии забони хориҷӣ аз ҳисоби истифодаи имкониятҳои инфиродии омӯзгорону донишҷӯён, инчунин имкониятҳои иҷтимоӣ ва психологие, ки ба гурӯҳи таълимии пешрафта хосанд, вобаста аст» [12,с.289].

Барои самаранокии кори мустақилонаи беруназаудиторӣ, бояд як қатор шартҳо риоя карда шаванд:

1. Таъмини пайвастагии дурусти кори синфӣ ва мустақилона.
2. Аз ҷиҳати методӣ дуруст ташкил кардани кори донишҷӯён дар синф ва берун аз он.
3. Бо мақсади ба раванди эҷодӣ табдил додани раванди кори мустақилона, бо маводи зарурии таълимӣ таъмин намудани донишҷӯён.
4. Назорати ташкил ва рафти кори мустакилона ва тадбирҳое, ки донишҷӯёнро барои иҷрои босифати он ҳавасманд мекунанд.

Низоми таълим дар мактаби олӣ бояд ба принсипи асосӣ - тарбияи маҳорати баланди касбӣ аз худи зинаи ибтидоии таълим тобеъ карда шавад.

Муқарриз: ***Азимова Н.С.*** **– н.и.п., дотсенти ДДҲБСТ**

АДАБИЁТ

1. Азимова Н.С. Асосҳои методии ташаккулдиҳии фаъолияти функсионалии омӯзгори мактаби олӣ / Н.С. Азимова, Ш.Ф. Мухаммедова // Номаи донишгоҳ (ДДХ). - 2018. -№1(44). -С.197-203.
2. Азимова Н.С. Педагогические особенности развития познавательной самостоятельности студентов в процессе решения математических задач: диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Н.С. Азимова. -Душанбе, 2013. -158 с.
3. Алтайцев А.М. Учебно-методический комплекс как модель организации учебных материалов и средств дистанционного обучения. В кн.: Университетское образование: от эффективного преподавания к эффективному учению (Минск, 1–3 марта 2001 г.) / А.М. Алтайцев, В.В. Наумов // Белорусский государственный университет. Центр проблем развития образования. -Мн.: Пропилеи, 2002. -С.229-241.
4. Андреев В.И. Законы творческого саморазвития как основания концепции субъективно-ориентированного образования / В.И. Андреев // Вестник Казанского технологического университета. -2013. -№16. -С.13-16.
5. Беляева А.В. Управление самостоятельной работой студентов / А.В. Беляева // Высшее образование в России. - 2003. -№6. -С.105-109.
6. Завязинский В.И. Теория обучения: Современная интерпретация: Учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.И. Завязинский. -М.: Издательский центр «Академия», 2001. -192 с.
7. Косогова А.С. Творческое самовыражение студентов как условие эффективности образовательного процесса / А.С. Косогова // Сибирский психологический журнал. - 2012. -№46. -С.89-95.
8. Кудряшова А.В. Эффективность развития творческой самостоятельности студентов неязыковых вузов в процессе обучения иностранному языку / А.В. Кудряшова, Т.Н. Горбатова // Молодой ученый. - 2014. -№21. - С.641–643.
9. Лапина О.А. Введение в педагогическую деятельность: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / О.А. Лапина, Н.Н. Пядушкина. -М.: Издательский центр «Академия», 2007. -160 с.
10. Мещерякова Е.В. Внеаудиторная работа в педвузе как фактор подготовки будущих учителей к проведению внеклассной работы со школьниками: автореф. дис. канд. пед. наук / Е.В. Мещерякова. -Волгоград, 1994. -20 с.
11. Низомномаи низоми кредитии таҳсилот дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори мушовараи Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.12. 2016, №19/24.
12. Ҳаитбоева Х.О. Асосҳои методологии фаъолсозии фаъолияти маърифатии донишҷӯён ҳангоми омӯзиши забони англисӣ / Х.О. Ҳаитбоева, М.Р. Юлдашева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). - 2020. -№9. -С.285-290.
13. Пичкова Л.С. Организация самостоятельной работы студентов как фактор формирования профессионально значимых компетенций / Л.С. Пичкова // Пути повышения конкурентоспособности экономики России в условиях глобализации. Материалы конференции. МГИМО (У) МИД РФ. -М.: МГИМО-Университет, 2008.
14. Рамазонова Р.С. Истифодаи маҳфили фанни технология дар корҳои эҷодии беруназсинфии мактабҳои ҳамагонӣ / Р.С. Рамазонова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). - 2020. -№9. - С.305-307.
15. Рахмонов Г.Р. Педагогические основы формирования познавательного интереса к иностранному (английскому) языку у студентов (на материале вузов Республики Таджикистан): автореф. дисс…. кан. пед. наук / Г.Р. Рахмонов. –Душанбе, 2002. -22 с.
16. Чичиланова С.А. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции студентов технического вуза в процессе внеаудиторной самостоятельной работы: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.08 / С.А. Чичиланова. - Челябинск, 2010. -25 с.

НАҚШИ КОРИ МУСТАҚИЛОНАИ БЕРУНАЗАУДИТОРӢ ДАР БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ ХОРИҶӢ

Дар мақола муаллиф қайд менамояд, ки имрӯз мутахассис бояд натанҳо маҷмӯи дониш, маҳорат ва малакаро дар соҳаи муайян соҳиб бошад, балки боз тафаккури интиқодӣ, қобилияти мустақилона ва эҷодкорона ҳал намудани масъалаҳои баамаломада, малакаи худомӯзиро дошта бошад. Дар таълими забони хориҷӣ ҷиҳати инкишофи мустақилияти донишҷӯён кори мустақилонаи донишҷӯён яке аз самтҳои афзалиятнок ба ҳисоб меравад. Фаъолияти мустақилонаи берунаудитории донишҷӯ дар раванди таҳсил дар донишгоҳ шароити муайянеро, ки ба самаранокии он мусоидат мекунанд, талаб мекунад. Яке аз роҳҳои ҳалли технологии масъалаи таълими забонҳои хориҷӣ фаъолсозии фаъолияти берунаудитории донишҷӯён буда метавонад. Муаллиф асосҳои педагогии ташкили кори мустақилонаи берунаудитории донишҷӯёнро дар мақола таҳлил намудааст.

Калидвожаҳо: худомӯзӣ, қобилият, раванди таълим, корҳои мустақилонаи донишҷӯ, мустақилият, берунаудиторӣ, рушди шахсият, эҷодкорӣ.

РОЛЬ ВНЕАУДИТОРНОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Автор подчеркивает, что в настоящее время специалист должен обладать не только комплексом знаний, навыков и умений в определенной области, но и обладать критическим мышлением, умением самостоятельно и творчески решать задачи, навыками самообучения. Самостоятельная работа студентов является одним из приоритетов в обучении иностранным языкам для развития самостоятельности студентов. Внеаудиторная самостоятельная работа студента в процессе обучения в вузе требует определенных условий, способствующих его эффективности. Одним из технологических решений проблемы обучения иностранным языкам может стать активизация внеаудиторной самостоятельной работы студентов. В статье автор анализирует педагогические

основы организации внеаудиторной самостоятельной работы студентов.
Ключевые слова: самообучение, способности, учебный процесс, самостоятельная работа студентов, самостоятельность, внеаудиторный, личностное развитие, творчество.

ROLE OF INDIVIDUALWORK OF STUDENT OUT OF SCHEDULE IN IMPROVING THE QUALITY OF FOREIGN LANGUAGE EDUCATION

The author emphasizes that today a specialist must have not only a complex of knowledge, skills and abilities in a certain sphere, but also possess critical thinking, the ability to solve problems individually and creatively, and self-study skills. Individual work of students is one of the priorities in teaching foreign languages for the development of students' individuality. Individual work of a student out of schedule in the process of studying at the university requires certain conditions that promote to its effectiveness. One of the technological solutions to the problem of teaching foreign languages can be the activation of individual work of students out of schedule. In the article, the author analyzes the pedagogical foundations of the organization of individual work of students out of schedule.
Keywords: self-study, abilities, educational process, individual work of students, individualize, out-of-class, personal development, creativity.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Бобоҷонова Мутриба Мирзокаримовна*** – Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва тиҷорати Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи забонҳои хориҷӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хуҷанд, Микрарайони 17, хонаи 1. Телефон: **928-68-00-05**. E-mail: **bobojonovamutriba-tgu@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Бободжонова Мутриба Мирзокаримовна*** - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, старший преподаватель кафедры иностранных языков. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, 17 Микрорайон, дом.1. Телефон: **928-68-00-05**. E-mail: **bobojonovamutriba-tgu@mail.ru**

Information about the author: ***Bobodzhonova Mutriba Mirzokarimovna*** **-** Tajik State University of Law, Business and Politics, Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, 17 Microdistrict, building 1. Phone: **928-68-00-05. E**-mail: **bobojonovamutriba-tgu@mail.ru**

УДК:372.862

МУҲИТИ МУОСИРИ РАВАНДИ ОМОДАСОЗИИ ОМӮЗГОРОН БА ТАТБИҚИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНИИ ТАЪЛИМ

Ахмедова М.Ф.
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Ғафуров

Дар нишон додани хусусияти табии пайдоиш дар амалияи таълими муносибати технологӣ ба ҳалли масъалаҳои таълим ва тарбия ва дар натиҷа, пайдоиши масъалаи тайёр кардани омӯзгоре, ки қодир ба татбиқи ин равиш аст, ба баъзе нуқтаҳои таърихи афкор ва амалияи назариявии педагогӣ таваққуф менамоем.

Фаҳмиши технологии омӯзишро дар асарҳои Я.А. Коменский пайдо кардан мумкин аст, ки ӯ барои сохтани чунин як раванди таълим саъй кардааст, то ҳар он чизе, ки таълим дода мешавад, наметавонад омӯхта шавад. Вай соҳиби муҳимтарин ғояи муносибати технологӣ ба таълим - натиҷаи кафолатнок мебошад. Механизми таълим аз рӯйи гуфтаи Я.А. Коменский гузариши пайдарпайро аз таъини ҳадафи омӯзиш, интихоби василаҳои мувофиқи расидан ба ҳадаф, ба вазифаи дарёфти қоидаҳои истифодаи ин воситаҳо ифода мекунад [22].

Ҳамин тариқ, ҳанӯз дар асри XVII занҷири "хотима - маънои онро дорад - қоидаҳои истифодаи онҳо – натиҷа" ҳамчун унсури такягоҳи ҳама гуна технология дар соҳаи таълим дар системаи Я.А. Коменский таҳия ва татбиқ карда шудааст. Унсурҳои асосии технологияи он талаботи ҷомеаи саноатиро дар марҳилаи ташаккулёбии он қонеъ мекарданд. Мисоли овардашуда ҳам аз кӯшиши татбиқи бомуваффақияти лоиҳаҳои пешбинишудаи системаҳои педагогӣ ва ҳам аз мавҷудияти деринаи технологияҳои таълим шаҳодат медиҳад, ки дар замони худ асосҳои кофии назариявӣ наёфтанд. Рушди босуръати илмҳои табиӣ дар асри XIX, истеҳсолоти оммавии саноатӣ бо истифода аз дастовардҳои муосиртарини илм ва техника дар шакли технологияҳои саноатӣ боиси ба миён омадани вазифаҳои нав дар соҳаи маориф гардид: омодагии оммавии насли наврас ба дониш ва малакаи ба сатҳи истеҳсолоти муосир мувофиқро талаб мекард.

Технологияи равандҳои таълимӣ дар замоне рух медиҳад, ки инсоният дар маҷмуъ аз ҳунармандӣ ба истеҳсоли оммавии маҳсулоти моддӣ ва маънавӣ мегузарад. Бисёр соҳаҳои башардӯстонаи фаъолияти инсон дар баробари таълим, ба истеҳсолоти оммавӣ табдил меёбанд, ҳаракатҳои оммавии иҷтимоӣ аз ҳисоби афзоиш ва ҳамкории аъзои ҷомеа тавассути истифодаи васоити ахбори омма ба вуҷуд меоянд. Пайдоиши равандҳои нави иҷтимоӣ маънои пайдоиши зарурати ташкили махсуси онҳоро дар шакли технологияҳои иҷтимоӣ дорад. Технологияи иҷтимоӣ ҳамеша вуҷуд дошт, ҳамон тавре ки технология дар соҳаи таълим вуҷуд дошт. Аммо, расмиёти мувофиқи идоракунии корҳои ҷамъиятӣ ба рушди мақсаднок дучор намешуданд, зеро робитаҳои иҷтимоии ҷомеа дар асоси истифодаи қоидаҳо, меъёрҳо, анъанаҳо, дастурҳо, намунаҳои фарҳангӣ, яъне технологияҳои иҷтимоии гузашта нисбатан устувор буданд [22].

Ҳамин тариқ, инқилоби техникӣ (ибтидои асри XX) ва сипас инқилоби технологӣ (охири асри XX) на танҳо ба истеҳсолоти моддӣ, балки ба вазъи системаҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла низоми таълимӣ таъсир расонд. Технологияҳои намудҳои оммавии фаъолият ҳамчун падидаҳои объективӣ ва табиӣ пайдо шуда, падидаи технологизатсияи таълим дар соҳаи маориф ба вуҷуд омадааст.

Дар ин ҳолат, мафҳуми "технология" ба таври табиӣ ба шуури омма ва истифодаи илмӣ ворид мешавад. Ба маънои умумии илмӣ мафҳуми "технология"-ро иқтисоддони олмон И. Бекман (1897) ҷорӣ кардааст. Дар фаҳмиши ӯ, технология на танҳо дар бораи техникаи истеҳсоли ашё, балки илм дар бораи ташкили тартиботи ҷамъиятӣ низ буд. Назарияи И. Бекманро ҷомеашинос ва равоншиноси фаронсавӣ А. Эспинас боз ҳам инкишоф дод [16]. Ғояи асосии ин муҳаққиқ аз он иборат аст, ки технологияро дар доираи як падидаи умумӣ - санъат баррасӣ кардан мумкин аст. Санъат маҳсули таҷриба ва андеша аст. Онро озодӣ ва принсипи инфиродӣ - эҷодкорӣ тавсиф мекунад.

Монандии мавқеи А. Эспинас бо мавқеи И. Бекман ва дар айни замон, фарқи умумии онҳо аз мавқеи қадима дар он аст, ки сухан на дар бораи зебоӣ, балки дар бораи санъатҳои ба истилоҳ муфид ё амалӣ меравад. Юнониёни қадим онҳоро технай, яъне илми амалияи баркамол, бошуурона меномиданд, ки бо дониши назариявӣ муқаррар шудааст. Бо вуҷуди ин, мафҳуми "технология" ба туфайли татбиқаш ба "олами ғояҳо" ва "олами ашё", фаъолияти маърифатӣ ва амалӣ маънои истифодаи дугона пайдо карда, ба истифодаи илмӣ ва истеҳсолӣ ворид шуд.

Барои кори мо ошкор кардани раванди таҳаввулоти консепсияҳои марбут ба пайдоиши равиши технологӣ дар системаи таълим муҳим ва зарур аст, зеро муайян кардани моҳияти ин мафҳумҳо барои муайян кардани хусусиятҳои фаъолияти омӯзгорӣ дар заминаи технологисозӣ ва иттилоотикунонии маориф мусоидат хоҳад кард ва зарурати тайёр кардани муаллими мактаби олиро барои татбиқи технологияҳои муосири иттилоотӣ асоснок мекунад.

Ба гуфтаи Т.С. Назарова ва Э.С.Полат ғояҳои муносибати технологӣ дар раванди таълим солҳои 20-уми асри XX дар маорифи шуравӣ муайян карда шуда буданд, аммо А.С. Макаренко имконияти таъсиси истеҳсолоти педагогиро дар мактаби ватанӣ аз рӯйи мантиқи технология, на идеология қайд кардааст [16]. Дар педагогикаи он давра тавсифи равандҳо ва амалиётҳои технологӣ дар таълим вуҷуд надорад, сохтани равандҳои педагогӣ ба назар гирифта намешавад, усулҳои назорат, танзими фаъолияти донишҷӯён ва омӯзгорон таҳия нашудаанд. Дар Иёлоти Муттаҳида ва Аврупои Ғарбӣ низ чунин корҳо оид ба ҷорӣ намудани васоити техникии таълим ва дар натиҷа истифодаи мафҳуми "технологияи таълим" танҳо дар нимаи дуюми асри XX оғоз ёфт. Дар натиҷа, ғояҳои технологизатсияи таълим баъдтар ҳамчун дастовардҳои афкори педагогии Ғарб муаррифӣ шуданд.

Солҳои 40-50-ум дар робита ба васеъ ҷорӣ шудани воситаҳои техникӣ ба раванди таълим, истилоҳи "технологияи таълим" васеъ истифода мешуд. Азбаски методикаи истифодаи воситаҳои техникии таълим дар солҳои 1950-1960 таҳия шуда буд, мафҳуми "технологияи педагогӣ" пайдо шуд.Рушди оммавӣ ва татбиқи технологияҳои педагогӣ ба миёнаҳои солҳои 50-уми асри гузашта мансуб дониста шуда, бо пайдоиши муносибати

технологӣ ба сохтмони таҳсилот аввал дар Амрико ва сипас дар мактаби аврупоӣ алоқаманд аст. Дар тӯли ин солҳо мафҳуми “технологияи таълим” пайдо шуд, ки баъдан зери таъсири асарҳо оид ба методологияи истифодаи воситаҳои гуногуни техникии таълим, алалхусус кино, радио, дастгоҳҳои назоратӣ ба “технологияҳои педагогӣ” тағйир дода шуд.

Дар миёнаи солҳои 60-ум равиши технологӣ мавзуи муҳокимаи васеи ҷомеаи илмӣ ва педагогӣ гардид. Дар натиҷа, ду самт фарқ карда мешавад, ки яке аз онҳо равиши технологиро бо ҷорӣ намудани воситаҳои таълими техникӣ мепайвандад. Дар доираи самти дуввум муносибати технологӣ ба худи раванди таълим таҳия шуда истодааст ва истилоҳи “технологияи таълим” пайдо мешавад.

Дар охири солҳои 60-ум ва аввали солҳои 70-уми асри гузашта дар бисёр кишварҳо муассисаҳои рушди технологияҳои таълимӣ пайдо шуданд ва ба кор шуруъ карданд. Дар маҳфилҳои педагогӣ истилоҳи “технологияи таълим” истифода мешавад. Ин мафҳум бениҳоят васеъ аст, зеро системаи таҳсилот бисёр зерсистемаҳо дорад, ки ба ҳар кадоми онҳо ҳалли технологиро оид ба мушкилоти он татбиқ кардан мумкин аст.

Дар ҳақиқат, тавре ки дар педагогика ва психология муқаррар карда шудааст, таълими дурусти ташкилшуда ба рушди шахсият, асосан тавассути такмил додани фаъолияти зеҳнӣ, пеш аз ҳама маърифатӣ таъсири мусбат мерасонад, яъне ба таълим мусоидат мекунад. Аммо, табиати тарбиявӣ на таълим, балки як раванди ҷудонашавандаи педагогист. Аз ин рӯ, “технологияи таълим” аз ҷиҳати маъно ба мафҳуми “технологияи раванди педагогӣ” наздиктар аст ва гарчанде ки дар таърихи ташаккули равиши технологӣ дар соҳаи маориф замоне буд, ки истилоҳи “технологияи раванди таълим” паҳн шуда буд, вале татбиқи худро наёфт.

Мо ба мафҳуми “технологияи таълим” аз сабаби он, ки ба анъанаҳои истифода дар амалия мувофиқат мекунад, афзалият медиҳем, ки ин дар сатҳи муосири татбиқи усули технологӣ дар таълими донишгоҳӣ муҳим аст.

Таҳлили адабиёти илмию педагогӣ нишон медиҳад, ки истилоҳи “технологияи педагогӣ” кам паҳн нагаштааст ва тафсирҳои зиёд дорад. Аммо дар айни замон, ҳамаи онҳо ба он асос ёфтаанд, ки технология системаи усулҳо ва воситаҳои пешниҳодкардаи илм мебошад, ки истифодаи онҳо ба натиҷаҳои пешакии фаъолият оварда мерасонад, гирифтани миқдор ва сифати маҳсулотро кафолат медиҳад. Технология ифодаи мутамаркази сатҳи ба даст овардашудаи истеҳсолот мебошад, он ҳам метод ва ҳам натиҷаи татбиқи дастовардҳои илмӣ мебошад [17].

Тибқи луғати тафсирӣ “технология” маҷмуи усулҳое мебошад, ки дар ҳама гуна тиҷорат, маҳорат, санъат истифода мешаванд. Б.Т. Лихачёв технологияи педагогиро маҷмуи муносибатҳои психологӣ ва педагогӣ номидааст, ки маҷмуа ва ҷобаҷогузории махсуси шаклҳо, методҳо, усулҳои таълим ва воситаҳои таълимиро муайян мекунанд [21].

Мо чунин мешуморем, ки бо ин таъриф дар доираи мантиқи пешниҳодшудаи рушди мафҳуми технология розӣ шудан ғайриимкон аст, зеро муаллифи таъриф ба омили субъективии раванди таълим диққат медиҳад.Тибқи гуфтаи И.П. Волков, технологияи педагогӣ шарҳи раванди ба даст овардани натиҷаҳои ба нақша гирифташудаи таълим мебошад.

Яъне, агар мо таърифҳои ду муаллифи қаблиро қабул кунем, таҷрибаи сохтани раванди таълим аз ҷониби ҳар як муаллим таҷрибаи эҷоди технология мебошад, дар ҳоле ки ин танҳо як кори таррохӣ аст. Дар айни замон, тамоюли истифодаи мафҳуми “технологияи педагогӣ» дар заминаи таълим ба назар мерасад. Як қатор муҳаққиқон технологияи педагогиро ҳамчун интихоби аз ҷиҳати илмӣ асосноки хусусияти таъсири амалиётӣ дар раванди ҳамкорӣ бо донишҷуён, ки муаллим бо мақсади ба ҳадди аксар расонидани рушди шахсият ҳамчун субъекти воқеияти атроф ташкил кардааст, дарк мекунанд.

Тибқи нуқтаи назари Н.Е. Шуркова технологӣ кардани тамоми раванди таълим ғайриимкон аст, зеро илми педагогика то ҳол тартиби ташхиси шахсиятро ҳамчун маҳсули ниҳоии раванди таълим таҳия накардааст. Рушди технологияҳои педагогӣ дар замони ҳозира, бешубҳа, танҳо барои сифатҳое имконпазир аст, ки таҷрибаи шахсро инъикос

мекунанд. Аммо технологияи таъсиррасонии педагогиро ҳамчун як амали ибтидоии ҳамкорӣ эҷод кардан мумкин аст. Сарфи назар аз он, ки равишҳои технологӣ барои ташкили шакли омӯзишӣ ҳам дар дидактика ва ҳам дар усулҳои хусусӣ мавҷуд буданд ва худро дар системаҳои методологӣ зоҳир карданд, дар илми педагогика мафҳуми “технологияи таълим” нисбатан ба қарибӣ пайдо шуд. Мо боварӣ дорем, ки усулҳои таълим нисбат ба технологияҳои таълим васеътаранд. Барои исбот далелҳои зеринро овардан мумкин аст: методология ба саволҳои чаро, чӣ ва чӣ гуна таълим додан ҷавоб медиҳад. Технология вақте фаъол карда мешавад, ки ҳадафҳо ва мундариҷа аллакай муайян шуда бошанд ва асосан ба саволи сеюми сегона ҷавоб талаб карда шавад. Ҳамин тариқ, пайдоиши равиши технологӣ аз имкониятҳои маҳдуди раванди методологӣ вобаста аст ва ба зарурати посухгӯӣ ба савол дар бораи он, ки чӣ гуна ба натиҷаи раванди таълим, ки дар шакли ташхисӣ пешакӣ муайян карда шудааст, ҷавобгӯ аст.

Аз ин рӯ дидактика саволҳои фалсафаи таълим, аз ҷумла методологияро дар бар мегирад. Аммо технологияро метавон ҳамчун дидактикаи амалӣ ва аз ин рӯ, ҳамчун як соҳаи мустақили илми педагогика баррасӣ кард. Технологияи таълим назарияи истифодаи техника, воситаҳо ва усулҳои ташкили фаъолияти таълимӣ аст. Вазифаи технологияи таълим асосан ба табдил додани қонунҳо ва принсипҳои дар дидактика таҳияшуда ба усулҳои самараноки таълим ва омӯзиш, инчунин фароҳам овардани тамоми шароити зарурӣ барои истифодаи беҳтарини онҳо бо шаклҳо ва воситаҳои техникӣ мувофиқ аст [21].

Агар дидактика назарияи таълим бошад, пас технология таълими мушаххаси аз ҷиҳати илмӣ асосноки махсус ташкилшуда барои ноил шудан ба ҳадафи мушаххаси воқеан иҷрошаванда мебошад. Ҳангоми таҳияи технологияи таълим, фаъолияти мушаххаси муаллим ва донишҷӯ бо назардошти захираҳои иштирокчиёни раванди таълим ва ин воситаҳо бо воситаҳои техникии таълимӣ ё бидуни он таҳия карда мешавад.

Ҳадафи технология татбиқи амалии натиҷаҳои пешбинишуда мебошад. Технологияи таълим барои истеҳсол ва такрористеҳсоли маҳсулоти ин раванд пешбинӣ шудааст. Агар илм аслан ҷустуҷӯи ҳақиқат бошад, пас технология роҳи мушаххаси дарк кардани ҳақиқат дар ҳар як маводи таълими мушаххас, дар дарс ё семинари мушаххас мебошад. Технологияро ҳамчун самти мустақили омӯзиши равандҳои дидактикӣ метавон баррасӣ кард. Ба ин маъно, технологияи таълим як самти таҳқиқоти илмӣ барои муайян кардани принсипҳои таҳияи системаҳои оптималии сохтани равандҳои дидактикии такроршаванда бо хусусиятҳои пешакӣ муайяншуда мебошад. Равандҳои дидактикӣ ҳамчун равандҳое фаҳмида мешаванд, ки хонандаро аз як сатҳи омӯзиш ба сатҳи баландтар интиқол медиҳанд.

Дар технологияи таълим, ҳеҷ чизро дар шакли ҳадаф ба расмият даровардан мумкин нест, агар он дар амал чен карда нашавад, ба таври систематикӣ сохта ва назорат карда нашавад. Дар педагогика фаҳмиши технология ҳамчун як системаи аз ҷиҳати технологӣ таҳияшудаи методология ва таълими муаллим, метод ва усулҳои инфиродии таълим (масалан, технологияи ташкили фаъолияти гурӯҳӣ), ки ба ҳалли масъалаҳои мушаххаси таълим ва тарбия нигаронида шудааст, вуҷуд дорад. Дар ин ҳолат, интихоби усули ҳалли масъалаи дидактикӣ ба худи муаллим вогузор карда мешавад.Амалия нишон медиҳад, ки чунин вазифаи эҷодӣ аз қудрати бисёр муаллимон берун аст, зеро он сатҳи махсуси салоҳияти педагогиро талаб мекунад. Дар амал, муаллимон аксар вақт марҳилаи таъиноти ҳадафи ташхисиро канор гузошта, ба таҳияи раванди педагогӣ шуруъ мекунанд.

Дар таҷрибаи таълимӣ мафҳуми «технология» инчунин ҳамчун хусусияти самарабахшӣ ва сифати раванди таълим дар муассисаи таълимӣ, дар марҳилаи муайяни таълим истифода мешавад. Ҳамин тариқ, таҳлили таҳқиқоти педагогӣ оид ба масъалаҳои муносибати технологии таълим нишон дод, ки ихтилофи назарҳо дар бораи тафсири мафҳуми «технологияи таълим» вуҷуд дорад.

Муқарриз: ***Мирзоев А.Р.*** **– д.и.п, профессори ДМТ**

АДАБИЁТ

1. Барномаи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011-2020 (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2011, № 227) [Матн]. -Душанбе, 2011. -93 с.

2. Берулава Г.А. Совершенствование подготовки студентов педагогических институтов к созданию и применению экранно-звуковых средств в учебном процессе: автореф. ... канд. пед. наук:1300 01 / Г.А. Берулава. -Челябинск, 1981. -28 с.
3. Бершадский М.Е. Дидактические и психологические основания образовательной технологии / М.Е. Бершадский, В.В. Гузеев. -М., 2003. -256 с.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии / В.П. Беспалько. -М., 1989. -190 с.
5. Боголюбов В.И. Педагогическая технология: эволюция понятия / В.И. Боголюбов // Советская педагогика. -1991. -№9. -С.5-10.
6. Бордовский Г.А. Новые технологии обучения: вопросы терминологии / Г.А. Бордовский, В.А. Извозчиков // Педагогика. – 1993. -№5. -С.12-15.
7. Борк А. Компьютеры в обучении: чему учит история: Пер. с англ. / А. Борк // Информатика и образование. – 1990. -№5. -С.110-119.
8. Бруннер Х.Х. Глобализация, образование достижения в технологии / Х.Х. Бруннер // Перспективы: сравнительные исследования в области образования. – 2002. -№117-118. -С.9-23.
9. Велихов Е.П. Новая информационная технология в школе / Е.П. Велихов // Информатика и образование. – 1986. -№1. -С.18-22.
10. Вишничкина Е.В Отношение учителей к современным педагогическим технологиям: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Е.В. Вишничкина. -Калининград, 2000. -24 с.
11. Волков И.П. Цель одна - дорог много: проектирование процессов обучения / И.П. Волков. –М., 1990. -159 с.
12. Воронов В.В. Педагогика школы в двух словах: Конспект-пособие для студентов-педагогов и учителей / В.В. Воронов. -М., 1995. -51 с.
13. Выготский Л.С. Вопросы теории и истории психологии / Л.С. Выготский // Собр. соч.: 6т. -М., 1982. -Т.1.
14. Клентак Л.С. Формирование способности к самоорганизации самостоятельной работы студентов / Л.С. Клентак. -Самара, 2017. -24 с.
15. Красавина Ю.В. Организация самостоятельной работы студентов / Ю.В. Красавина. -Казань, 2017. -28 с.
16. Кутирев В.А. Образование и программирование. Философия образования / В.А. Кутирев. - 2009. -№2(27). -С.60-67.
17. Маралов В.Г. Студент как субъект саморазвития и отношения к учебно-профессиональной деятельности / В.Г. Маралов. -М., 2011. -189 с.
18. Муносибати салоҳиятнокӣ ба таълим. Модули таълимӣ. –Душанбе, 2017.
19. Педагогические технологии / М.В. Буланова-Топоркова, А.В. Духавнева, В.С. Кукушин [и др.]. -Ростов-на-Дону, 2002. -320 с.
20. Татбиқи муносибатҳои босалоҳият дар таълими фанҳои табиӣ ва технологияи информатсионӣ. Дастури таълимӣ-методӣ / Мухторӣ Қ., Сафин Д.В., Н. Кабиров, У.С. Умаров [ва дигарон]. –Душанбе, 2018.
21. Цквитария Т.А. Овладение методологией и методами научного исследования – центральный компонент подготовки научных кадров / Т.А. Цквитария // Современные проблемы науки и образования. - 2016. -№3.
22. Шарифзода Ф. Педагогикаи умумӣ ва касбӣ / Шарифзода Ф., А.М. Миралиев. –Душанбе: Ирфон, 2012. -562 с.
23. Юланова Н.Д. Основные проблемы организации самостоятельной работы студентов / Н.Д. Юланова // Педагогика высшей школы. -2015. -№1. -С.29-32.

МУҲИТИ МУОСИРИ РАВАНДИ ОМОДАСОЗИИ ОМӮЗГОРОН БА ТАТБИҚИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНИИ ТАЪЛИМ

Дар мақола яке аз масъалаҳои мубрами педагогикаи муосир - самарабахшӣ ва сифати раванди таълим дар муассисаи таълимӣ, омодасозии донишҷӯён ба иттилоотонии таҳсилот баррасӣ шудааст. Имрӯз талаботи ҷомеа ба рушди технологияи равандҳои таълимӣ нигаронида шудааст, ки он яке аз шартҳои муҳимми муваффақияти шахс дар фаъолиятҳои гуногун ба ҳисоб меравад. Дар ин мақола гуфта мешавад, ки технологияро ҳамчун самти мустақили омӯзиши равандҳои дидактикӣ метавон баррасӣ кард, инчунин муайян карда шудааст, ки технологияи таълим як самти таҳқиқоти илмӣ барои муайян кардани принсипҳои таҳияи системаҳои оптималии сохтани равандҳои дидактикии бо хусусиятҳои пешакӣ муайяншуда мебошад. Мақола ба яке аз муаммоҳои мубрами системаи маълумоти олии муосир – маданияти иттилоотии донишҷӯён бахшида шудааст. Афзалияти ин масъала ҳамчун яке аз вазифаҳои пешбарандаи таълими муосири педагогӣ, ки ба баланд бардоштани сифати он нигаронида шудааст, ошкор карда шуда, равишҳои асосии мушкилоти сатҳи рушди фарҳанги иттилоотӣ таҳлил ва ҷамъбаст карда шуда, дурнамои рушди он дар байни донишҷӯён муайян карда шудааст. Технологияҳои иттилоотӣ ва компютерҳо системаи сифатан нави иттилоотии компютериро ташаккул дода, заминаҳои таҳкимёбии раванди таълимро ҳамчун намуди муҳимтарини фаъолияти зеҳнӣ фароҳам овардаанд.

Калидвожаҳо: фаҳмиши технологии омӯзиш, технология, раванди таълим, технологияҳои педагогӣ, рушди шахсият, дидактика, фаъолияти муаллим ва донишҷӯ.

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ПРОЦЕССА ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГА ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ К РЕАЛИЗАЦИИ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ

В статье подчеркивается один из ключевых вопросов современной педагогики - эффективность и качество процесса обучения в образовательном учреждении, подготовка студентов к образовательной информации. Сегодня потребности общества ориентированы на развитие технологий в образовательных процессах, что является одним

из важнейших условий успеха личности в различных видах деятельности. В данной статье утверждается, что технологию можно рассматривать как самостоятельную область изучения дидактических процессов, а также область научных исследований по определению принципов разработки оптимальных систем построения дидактических процессов с заданными характеристиками. Статья посвящена одной из самых актуальных проблем современной системы высшего образования - информационной культуре студентов. Раскрывается приоритетность данной проблемы как одной из ведущих задач современного педагогического образования, направленных на повышение его качества, анализируются и обобщаются основные подходы к проблеме уровней развития информационной культуры, определяются перспективы ее развития у студентов. Информационные технологии и компьютерные средства создают качественно новую систему, дают основу для усиления учебного процесса как важнейшего вида интеллектуальной деятельности.

Ключевые слова: технологическое осмысление обучения, технология, образовательный процесс, педагогические технологии, развитие личности, дидактика, деятельность преподавателя и студента.

THE ESSENCE AND CONTENT OF THE PROCESS OF PREPARING A TEACHER OF HIGHER EDUCATION FOR THE IMPLEMENTATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES OF EDUCATION

The article highlights one of the key issues of modern pedagogy, the effectiveness and quality of the learning process in an educational institution, the preparation of students for educational information. Today, the needs of society are focused on the development of technologies in educational processes, which is one of the most important conditions for the success of an individual in various activities. This article argues that technology can be considered as an independent area of study of didactic processes, and also determines that learning technology is an area of scientific research to determine the principles for developing optimal systems for constructing repetitive didactic processes with given characteristics.The article is devoted to the relevant problem of the modern system of higher education- the problem of students' information competence. The article shows the priority of the quality improvement in students' adequacy for high technology; analyses and generalizes the main approaches to the information development in students, defines their perspectives. Information technology and computer tools create a qualitatively new computer information system, provide a basis for strengthening the educational process as the most important type of intellectual activity.

Keywords: technological understanding of education, technology, educational process, pedagogical technologies, personality development, didactics, teacher and student activities.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ахмедова Манижахон Фаррухҷоновна*** - Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, муаллими кафедраи умумидонишгоҳии педагогикаи умумӣ. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. E-mail: **Manija94Farrukhi@mail.ru.** Телефон: **937-75-08-00**

Сведение об авторе: ***Ахмедова Манижахон Фаррухджоновна*** - Худжандский государственный университет им. Б. Гафурова, преподаватель кафедры общей педагогики. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проезд Мавлонбекова 1. E-mail: **Manija94Farrukhi@mail.ru.** Телефон: **937-75-08-00**

Information about the author: ***Akhmedova Manizhahon Farrukhdzhonovna*** - Khujand State University. B. Gafurova, lecturer at the Department of General Pedagogy. **Address**: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage 1. E-mail: **Manija94Farrukhi@mail.ru**. Phone: **937-75-08-00**

УДК:372.862

ХУСУСИЯТҲОИ ҲУНАРҲОИ ХАЛҚӢ ДАР ИНКИШОФИ САЛОҲИЯТИ КАСБИИ МУАЛЛИМОНИ ОЯНДАИ ФАННИ ТЕХНОЛОГИЯ (ТАЪЛИМИ МЕҲНАТ)

Холова М.Р.

Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров

Ба ҳеҷ кас пӯшида нест, ки ҳунарҳои суннатии миллӣ на танҳо мероси таърихиву бадеӣ, балки қисми муҳимми фарҳанги маънавии замони муосир маҳсуб мeёбанд. Новобаста аз он, ки имрӯзҳо фарҳанги анъанавӣ дар мадди назари ҷомеаи навини Тоҷикистон, сиёсати фарҳангии давлати ҷавони соҳибистиқлоламон қарор дорад, мо қадамҳои аввалинро бахри дарки ин таҷрибаи пурғановат гузошта истодаем. Беҳуда нест, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон соли 2018-2021-ро соли “Рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ” эълон намудаанд.

Чӣ хеле ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд менамоянд: “Ҳунарҳои мардумӣ мероси арзишманди фарҳанги куҳани шаҳрдории тоҷикон буда, қобилияти эҷодкории

миллати моро ба ҷаҳониён муаррифӣ мекунанд” [15,с.3].

Аз ин лиҳоз, нигоҳ доштан рушди санъати халқӣ дар мо на танҳо чун вазифаи муҳимми хоҷагии халқ, балки ҳамчун муаммои идеологӣ низ мебошад, ки он ба муносибати бевоситаи ташаккули маданияти бадеии халқӣ мусоидат мекунад.

Санъати ороишӣ - амалӣ аз қадимулайём писандидатарин соҳаи ҳунари тасвирии тоҷикон ба ҳисоб меравад. Тоҷикистон - дорои сарватҳои гуногуни бебаҳост. Мардуми меҳнатдӯсту қавиирода ва пуртоқати он, бо асарҳои ҳунармандии худ шуҳратёр гашта, баҳри ободии кишвар ва беҳбудии зиндагии худ пайваста меҳнат мекунанд.

Воқеан, агар ба рӯзгори занони ҳунарманд назар афканем, дар ин ҷо ҳаминро таъкид кардан ҷоиз аст, ки беҳдошти вазъи иқтисодию иҷтимоии кишвар аз ҳар як оила ибтидо мегирад. Паҳлуи дигари эҳёи ҳунарҳои миллӣ дар тарбияи меҳнатдӯстиву ватанпарварии ҷавонон ҳам аҳамияти калон дорад. Дар самти барномаи «Рушди иҷтимоӣ»-и вилояти Суғд, ҳунару ҳунармандӣ, муаррифии маҳсули дастони ҳунармандон зери таваҷҷуҳи махсус қарор гирифта, баҳри пешрафт ва эҳёи ин соҳа имрӯз тадбирҳои амалӣ андешида мешаванд, ки ин аз насл ба насл боқӣ мондани ҳунари миллии халқи тоҷик аст.

Тоҷикистон, ки кишвари кӯҳҳои сар ба фалак, дарёҳои бузург, кӯлҳо ва пиряххои сершумор мебошад, дар тули ҳазорсолаҳо дар паҳное ташаккул меёфт, ки кӯҳҳо ва водиҳо муҳити асосии зисти инсон буда, Шоҳроҳи бузурги Абрешим имконият медод, то робитаҳои иқтисодӣ ва фарҳангӣ ҳамаҷониба густариш ёбанд. Ҳамаи ин имконият дод, ки тоҷикон хусусиятҳои этникӣ, санъат ва ҳунарҳои анъанавии худро нигоҳ дошта, ҳамзамон бо намунаҳои маданиятхои гуногун (юнонӣ-румӣ, ҳиндӣ, хитоӣ ва ғайра) инсонӣ пайдо кунанд.

Ёдгориҳои бадеӣ ва маснуоти ҳунармандии Тоҷикистон аз давраи неолит то имрӯз ҷузъи ҷудонашавандаи муҳити моддие мебошанд, ки инсон ҳар рӯз бо онҳо сару кор дорад ва онҳо дар худ ҳам арзишҳои маданияти моддӣ ва ҳам маънавиро таҷассум менамоянд. Онҳо дар асоси дарки воқеият ва ҷойгоҳи инсон дар олами ҳастӣ, маънавиёти баланд, тахайюлоти ғанӣ, маданияти хаттии зиёда аз дуҳазорсола эҷод карда шудаанд.

Дар Осиёи Марказӣ ташкилотҳои хосси ҳунармандон мавҷуд буданд.

Суолу масъалаҳои муҳимми ҳалталаб то ҳол дар соҳаи ҳунару ҳунармандӣ мавҷуданд, ки таваҷҷуҳи хоссаро талаб мекунанд. Таҳқиқи ҳамаҷонибаи корҳои илмӣ-амалӣ, методҳои истифодаи анъанаҳои миллӣ, назардошти урфу одат, омӯзиши таъсири равияҳои гуногуни санъат дар ороиши маснуоти бадеӣ дар тарбияи меҳнатӣ ва ҳунаромӯзии донишҷӯёни муассисаҳои таълимии олии кишвар беҳбудиро мехоҳад.

Тавассути технологияҳои ҷадиди асри навин компютерҳо, айни ҳол амалҳои меҳнати дастӣ иҷро гардида истодаанд. Албатта, ин хуб аст, ки донишҷӯи имрӯза аз донишҳои ҷаҳони муосир бархурдор аст. Аммо набояд фаромӯш кард, ки асли ҳунару ҳунармандии анъанавии тоҷикон аз куҷо сарчашма гирифтааст ва бо кадом технология асарҳои эҷодии ҳунармандон тавлид меёбад. Дар баробари омӯзиши амалии ин ҳунар албатта зарур аст, ки пеш аз ҳама таърихи пайдоиши ин ё он намуди ҳунар аз худ карда шавад. Бинобар ин, мо зарур донистем, ки ба таърихи пайдоиш ва марҳилаҳои инкишофи ҳунарҳои мардумӣ, инкишофи салоҳиятҳои касбии омӯзгорони оянда дар раванди таълими технология (таълими меҳнат) назаре андохта, аз тадқиқоти олимони ин соҳа бохабар гардем.

Ақидае ҳаст, ки санъати ҳақиқӣ ба макон ва вақти тавлиди худ нигоҳ накарда, ҳамеша барои инсон фаҳмо ва наздик мебошад. Санъати халқиро бо тамоми ашкор ва зуҳуроташ ба санъати ҳақиқӣ марбут сохтан мумкин аст. Робитаи наздик бо хоки аҷдодӣ ва табиат, ки гӯё худи ҳамин шаклу анвои мухталифи эҷодиётро талқин менамояд, хосияти аслии он ба шумор меравад. Санъати амалӣ-ороишӣ аз қадимулайём писандидатарин соҳаи ҳунари тасвирии тоҷикон буд. Таркибҳои наққошии гулдӯзӣ, нафосату зарофати наққошӣ ва наҷҷорӣ, зарробии филизӣ, зебу зиннати ҷавоҳирсозӣ ва хусусияти хоси сафолгарии миллӣ барои фарзандон оҳангҳои ҳайратангез, шаклҳои тааҷҷубовар ва ҳикоятҳои аҷиброн доир ба ҳаёти халқ, таърих ва фарҳанги он нигоҳ доштаанд.

Гуфтаҳои дар боло зикргардидаро М.А. Ариарский чунин шарҳ додааст: “Санъати ороишӣ-амалӣ дар ҳамкории зичи фарҳанг ва эҷодиёти халқ вуҷуд дошта, дар ҳаёти одамон тамоюли устувори баланд бардоштани ҳисси зебоипарастӣ мушоҳида мешавад.

Иқтидори эҷодии санъат ва ҳунарҳои халқӣ пурра ошкор нашудааст ва барои нишон додани андешаҳои бадеӣ дар бораи олами гирду атроф имкониятҳои зиёд вуҷуд дорад [2,с.20-28].

Ҳунарҳои халқӣ таҷрибаи ҳаёти ҳаррӯза ва динӣ, таърих, фолклор, расму оинҳо дар шакли рамзӣ-сюжетӣ ва утилитарӣ мебошанд. Т.К. Солодухин қайд менамояд, ки санъати ороишӣ-амалӣ, санъати халқӣ дар ду шакли асосӣ зоҳир мешавад: ё ҳамчун эҷоди намунаҳои нав, ки қаблан номаълум буд, ё - ҳамчун офаридани намунаҳои куҳна, аммо ба тариқи нав, ки қаблан номаълум буд [11,с.135-137].

Барои тасаввуроти эҷодии ҳунарманд чунин намуди одӣ ва бештар интишорёфтаи санъати ороишӣ, мисли гулдӯзӣ озодии зиёд медиҳад. Ҳунари зебу оро додани матоъҳо, аз ҷумла сару либоси миллӣ дар байни тоҷикон асрҳои аср вуҷуд дорад. Ҳафриёти бостоншиносии қалъаи суғдии Муғ теъдоди зиёди матоъҳои асрҳои VII-VIII мелодиро ошкор сохтааст.Дар робита ба ин, мушкилоти тағйироти сифатӣ дар системаи таълими омӯзгорони фанни технология таъхирнопазир мегардад, ки он бояд ба ташаккул ва рушди ҳама ҷузъҳои салоҳияти касбии омӯзгор, аз ҷумла технологӣ равона карда шавад.

Дар робита ба ин, масъалаи тайёр кардани омӯзгорони касбии босалоҳият ба миён меояд, ки ташаккули он дар тамоми раванди таълими касбӣ дар донишгоҳ сурат мегирад. Салоҳияти касбӣ ҳамчун хусусияти афзалиятноки мутахассис дар даҳсолаи охир дар маркази таваҷҷуҳи илми педагогика қарор дорад.Аз ин рӯ, омӯзгор ба воситаи гузаронидани самтҳои тарбиявӣ дар руҳияи донишҷӯён ҳисси ватандӯстӣ, одобу ахлоқи нек, ҳурмати калонсолону падару модар, зебопарастӣ барин хислатҳои ҳамидаи инсониро омӯзонад. Дар тарбияи зебоипарастии донишҷӯён муҳимаш он аст, ки тасаввуроти зебоишиносӣ барои афзун гардидани зебоӣ онҳоро ба шуҷоат, олами маънавӣ ва бунёдкорӣ ҳидоят намояд. Парвариши қобилияти дарк намудан ва дуруст фаҳмидани зебоӣ дар санъату ҳаёти ҷамъиятӣ, дар ҳаёти маишӣ ва табиат, парвариш кардани муҳаббат нисбат ба зебоӣ ва парвариши қобилияти эҷодкорона, ба ҳаёт ҷорӣ намудани зебоӣ тарбияи зебоипарастӣ номида мешавад.Тарбияи зебоипарастӣ маънои васеъ дорад, он тамоми паҳлуҳои ҳаёти инсонро фаро мегирад, фақат онро дарк карда тавонистан лозим аст. Моҳияти тарбияи зебоипарастӣ дар донишҷӯён ташаккул додани қобилияти дарккунии зебоии арзанда ва дуруст фаҳмидани он дар санъат, ҳаёт, рағбат ва идеалҳои зебоипарастӣ баҳри инкишофи аломатҳои эҷодӣ ва истеъдод нисбат ба соҳаҳои санъат мебошад.

Зебоипарастӣ шаклҳои гуногуни шуур ва фаъолияти зебоипарастиро таҳқиқ мекунад. Он қонунҳои умумии зебогиро ошкор намуда, бисёр соҳаҳои рафтори инсонро фаро мегирад: кор, таҳсил, варзиш, муносибатҳо ва ғайра [1,с.203].Ҳисси зебоипарастӣ ва зебоӣ омили пешбарандаи қонеъ кардан, дарк кардани талаботи зебоипарастӣ мебошад. Е.М. Торшилова ва Т.В. Морозов чунин қайд менамоянд: "қобилияти дарк кардан, дур кардан ва маънои онро дорад (бо кумаки тахайюл ва ҳамдардӣ маъно медиҳад, шакл медиҳад" [14,с.79].

Аз нуктаи назари илми муосир, тарбияи зебоипарастӣ аз ташаккули мақсадноки муносибати зебоипарастии шахс ба воқеият иборат аст. "Ҳадафи тарбияи зебоипарастӣ ин дарк кардани ҷаҳон ҳамчун идомаи худ, бо эҳсосот ва ҳамдардӣ, посух додан ҳам ба ҷаҳони иҷтимоӣ ва ҳам бо ҷаҳон мебошад, ки бо табиат ва ашёи олами моддӣ алоқаманданд" [10,с.99].Зебоипарастӣ шаклҳои гуногуни шуур ва фаъолияти зебоипарастиро меомӯзад. Он қонунҳои умумии зебоиро ифшо мекунад ва соҳаҳои зиёди рафтори инсонро дар бар мегирад: кор, таҳсил, варзиш, муносибатҳо ва ғайра [1,с.203]

А.И. Буров завқи зебоипарастиро чунин тавсиф намудааст: «хислати нисбатан устувори шахсият, ки дар он меъёрҳо, афзалиятҳо муқаррар карда мешаванд ва ҳамчун меъёри шахсии арзёбии зебоипарастии падидаҳо хизмат мекунанд» [4,с.9].

Ба андешаи Ю.К. Бабанский завқи зебоипарастӣ имкон медиҳад, ки арзишҳои зебоипарастии ашёи олами гирду атроф ба таври нозук ва холисона арзёбӣ карда шаванд [3,с.123].Барои дар худ тарбия кардани ҳисси зебоипарастӣ муаллимони ояндаи фанни технология (таълими меҳнат) бояд қобилияти эҳсос кардани зебоӣ ва зебоипарастиро ташаккул диҳанд.

Н.И. Кияшенко чунин мешуморад, ки: ҷузъи таркибии қобилияти умумии зебоипарастӣ, аз ҷумла эҳсоси зебоипарастӣ, назарҳо, таҷрибаи зебоипарастӣ ва лаззат мебошанд [6,с.123].Албатта, қобилияти шахсиятро барои дарки комили зебоӣ дар санъат ва воқеият дар хурдсолӣ ташаккул додан лозим аст. Аз ин рӯ, дар ҷараёни тарбияи зебоипарастӣ донишҷӯёнро зарур аст, ки системаи ақида ва эътиқоди бадеиро ташаккул диханд, ҳассосият ва завқи зебоипарастиро дар худ тарбия намоянд [14,с.123].

Б.М. Теплов дар таҳқиқоти худ қайд намудааст, ки қобилиятҳои инсонӣ ғайр аз раванди доимии тараққиёт ба таври дигар вуҷуд дошта наметавонанд [13,с.220]. Ӯ қайд кардааст, ки то ба ҳол сохтори қобилиятҳои шахс пурра ифшо нашудааст, сарфи назар аз он ки бидуни иштироки равандҳои равонӣ, ба монанди эҳсосот, диққат, хотира, инчунин хусусиятҳои шахс, қобилиятҳо имконияти пурра амалӣ шуданро надоранд.

Г.В. Олпорт, дар навбати худ, чунин мешуморид, ки қобилият чизест, ки бо дониш, маҳорат ва малака маҳдуд намешавад, балки зуд аз худ кардан, мустаҳкам кардан ва дар амал истифода бурдани онҳоро шарҳ медиҳад [9,с.64].

«Ҳунарҳои халқӣ ин як ҷаҳони ҷудонашаванда ва мутаносиби хосси инсон ба атроф, кор ва зиндагии ҳаррӯзаи ӯст. Дар он ҷаҳонбинӣ, вазъи таърихӣ ва шароити иҷтимоии ҳаёти инсон, тафаккур, эҳсосот, хислат, қобилияти мушоҳида ва намоиш додани воқеият ва зебоӣ дар табиат ва ҳаёти иҷтимоӣ инъикос меёбад» [12,с.11].

Барои он ки омӯзгорони оянда бо донишҳои зебоипарастӣ мусаллаҳ гарданд, пеш аз ҳама, фаъолияти меҳнатӣ аҳамияти зиёд дорад. Фаъолияти меҳнатии худи донишҷӯён бояд босамару босифат бошад. Дар ҳамин қатор эҷодкории онҳо низ ошкор мегардад. Фаъолияти меҳнатӣ дар донишҷӯ ҳассосӣ, ҳавасмандӣ ва ҷиҳатҳои ахлоқию зебоипарастиашро бедор мекунад.Тарбияи зебоипарастӣ дар мазмуни худ пайваста ба ташаккули ахлоқӣ нисбати донистани ҷамъият ва табиат ҳам аҳамияти зиёд дорад. Гуногунии машғулиятҳои эҷодии донишҷӯён ба рушди тафаккур фикр ва тасаввурот, ташаккули маҳорат ва малакаҳои меҳнатӣ сифатҳои ахлоқӣ: ҳадафмандӣ, ирода, мардонагӣ, суботкорӣ муташаккилӣ, интизомнокӣ мувофиқат мекунад.

Вазифаи тарбияи зебоипарастӣ на танҳо аз инкишоф додани ҳолатҳои бадеӣ - эҳсосии донишҷӯён, инчунин аз такмил додани неруи маънавӣ, фикрӣ, ҷисмонӣ - тамоми паҳлуҳои санъат иборат аст.Вазифаҳои тарбиявии ҳисси зебоӣ дар муассисаҳои олӣ аз инҳо иборат мебошанд:

- аввалан, ба донишҷӯ ёрӣ расонидан, то ки зебоии табиат ва муносибатҳои ҷамъиятиро фаҳмад ва аз худ карда тавонад;

- дуюм, қобилиятҳои бадеиву эҷодӣ, кӯшиши ба ҳаёт зебоӣ зам кардан, то ки ҳаёт ва зиндагӣ боз ҳам ҳаловатбахш гардад.

Азбаски дар воқеияти ҳаррӯзаи худ донишҷӯён ба ғайр аз чизҳои хуб бо чизҳои бад низ дучор меоянд, як вазифаи дигари хеле зарури тарбияи зебоипарастӣ ба миён меояд - онҳоро тавре тарбия кардан лозим аст, ки ба рафторҳои зишт муносибати оштинопазир зоҳир намоянд.

Донишҷӯён одатан ҳиссиёт ва таассуроташонро бевосита: дар ханда, дар гапгардонӣ, дар суханронӣ, ҳисси таҳсин, хайрхоҳӣ ё мазаммат ифода мекунанд. Ана ҳамин хусусият ба мо имконият медиҳад, то дар бораи муносибати донишҷӯён ҳукм кунем. Қувваи осори санъат дар ҳамин аст, ки ба шуур, эҳсосот ва иродаи донишҷӯ таъсир расонида, муносибати ӯро ба ин ё он ҳодиса ташаккул медиҳад. Аммо асарҳои санъат дар он сурат ба донишҷӯён таъсир мерасонанд, ки агар муаллим дар дарк намудани идеяи асар ба онҳо ёрӣ расонда, мукаммалтар фаҳмидани ҳодисаҳои дар он аксёфта, аз зебоӣ лаззати зебоипарастӣ бурдану нисбат ба бадӣ нафрат доштанро ёд диҳад.

Инчунин, як хусусияти муҳимми худи падидаҳои зебоипарастиро қайд кардан лозим аст. Дар кадом шакл, масалан, зебоӣ дар санъат ё дар зиндагӣ зоҳир мешавад, хамеша ба таври мушаххас ифода меёбад.

Мо ҳангоми тайёр кардани муаллимониояндаи фанни технология (таълими меҳнат) кӯшиш мекунем, ки аз намунаҳои санъати миллӣ истифода барем ва дар ин ҷо ба намунаҳои меъморӣ ва санъати ороишӣ - амалӣ бештар таваҷҷуҳ зоҳир менамоем.

Муқарриз: ***Азизов А.А.*** **– д.и.п., профессори ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров**

АДАБИЁТ

1. Азизов А.А. Содержание, методы и средства формирования эстетического вкуса учащихся 5-7 классов на уроках изобразительного искусства / А.А. Азизов, Ф.Н. Яхёевв, М. Ганиева // Вестник Таджикского национального университета. –Душанбе, 2017. -№3/4. -С.150-156.
2. Ариарский М.А. Условия реализации созидательного потенциала культуры креативно-информационной эпохи / М.А. Ариарский // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. - 2014. -№1(57). -С.20-28.
1. Бабанский Ю.К. Система эстетического воспитания в школе. Педагогика. Учебное пособие / Ю.К. Бабанский. - М.: Просвещение, 1983. -258 с.
2. Буров А.И. Эстетика. Проблемы и споры. Учебник / А.И. Буров. -М.: Искусство, 1975. -292 с.
3. Гульянц Э.К. Что можно сделать из природного материала. Учебное пособие для студентов / Э.К. Гульянц. –М.: «Просвещение, 1991. -162 с.
4. Киященко Н.И. Вопросы формирования системы эстетического воспитания в СССР. Учебное пособие / Н.И. Киященко. -М.: Просвещение, 1971. -196 с.
5. Крупская Н.К. История педагогики. Учебное пособие для учителей / Н.К. Крупская, Н.А. Константинов. –М.: Просвещение, 1982.
6. Мелик-Пашаев А.А. Об источнике способности ученика к художественному творчеству: автореф. дис. … д-ра психол. наук / А.А. Мелик-Пашаев. -М.: 1994. -18 с.
7. Оллпорт Г.В. Личность в психологии. Учебное пособие / Г.В. Оллпорт. – -М.: “КСП”, СПб: “Ювента”, 2008. - 345 с.
8. Петрушин В.И. Психология и педагогика художественного творчества. Учебник / В.И. Петрушин. -М., 2008. - 108 с.
9. Солодухин Т.К. Основы этнопедагогики. Учебное пособие / Т.К. Солодухин, В.И. Солодухин. -М.: Улан-Удэ, 2000. -70 с.
10. Таирова М.М. Педагогические условия формирования эстетического вкуса школьников на уроках технологии (трудовое обучение) / М.М. Таирова // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). - Душанбе, 2018. -№7. -С. 210-215. ISSN 2074-1847
11. *Теплов Б.М.* Проблемы индивидуальных различий. Учебное пособие / *Б.М. Теплов.* -4-е изд. -М., 1961. -С.9 кн.... А.В. Петровского. -М.: *Издательский* центр «Академия», 1996. -468 с.
12. Торшилова Е.М. Развитие эстетических способностей детей 3-7 лет. Методическое пособие / Е.М. Торшилова, Т.В. Морозова. -М., 2001. -159 с.
13. Эмомалӣ Раҳмон. Послание из 22 декабря 2017 года.

ХУСУСИЯТҲОИ ҲУНАРҲОИ ХАЛҚӢ ДАР ИНКИШОФИ САЛОҲИЯТИ КАСБИИ МУАЛЛИМОНИ ОЯНДАИ ФАННИ ТЕХНОЛОГИЯ (ТАЪЛИМИ МЕҲНАТ)

Замони нав арзишҳои нав, рафтору муносибати навро талаб мекунад. Дар соҳаи таълиму тадрис дигаргуниҳо, фикру мулоҳизаҳо, муносибатҳои нави педагогӣ пайдо шуданд. Аз муаллимони ояндае, ки имрӯз тарбия карда мешаванд, ояндаи Ватани мо ва пешрафти он вобастагӣ дорад. Дар ин ҷода омӯзгорони мо корҳои зиёде анҷом дода истодаанд. Барои ба натиҷаи дилхоҳ ноил шудан онҳо методҳои гуногуни таълимиро истифода мебаранд ва муносибатҳои нави таълимиро дар раванди таълим истифода мебаранд.
Дар ҷараёни таълиму тарбия ва хусусан тарбияи зебоипарастӣ барои рушди салоҳияти касбии муаллимони ояндаи фанни технология (таълими меҳнат) дар рафти аз худ намудани хусусиятҳои ҳунарҳои халқӣ ва дар баробари ин бой гардонидану васеъ шудани ҷаҳонбинӣ ва шавқу ҳаваси донишҷӯён, пеш аз ҳама, ба соҳаи гуногуни илм, техника ва санъат рӯ меоранд. Муассисаҳои таълимии олӣ имкон медиҳанд, ки шахси фаъолеро тарбия намоем, ки ба эҷодиёти бадеӣ ва хоҳиши кор кардан таваҷҷуҳ зоҳир кунад. Инчунин, ба тарбияи зебоипарастӣ мусоидат кунад.

Калидвожаҳо: зебоипарастӣ, маҳорат, малака, салоҳият, ҳунар, ҳунарҳои халқӣ, ташаккул, таълим, касб, санъат.

ОСОБЕННОСТИ НАРОДНЫХ ПРОМЫСЛОВ В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ТЕХНОЛОГИИ (ТРУДОВОЕ ОБЕЧЕНИЕ)

Новое время требует новых ценностей, новых взглядов и подходов. Независимость принесла большие изменения в различные аспекты новообразованного Таджикистана. В сфере образования тоже произошли изменения, размышления, новые педагогические подходы. Сегодня учителя и ученики кардинально изменились. Будущее сегодняшних учителей зависит от будущего нашей страны и ее прогресса. В связи с этим наши учителя прилагают большие усилия. Для достижения желаемого результата они используют разные методы обучения и вместе работают над внедрением новых образовательных подходов.В процессе воспитания и воспитания красоты для развития профессиональной компетентности будущих учителей технологии (трудового обучения) в процессе усвоения особенностей народных промыслов и одновременно обогащения и расширения мировоззрения учащиеся интересуются различными сферами деятельности. науки, техники и искусства. Вузы дают возможность воспитать в себе активного человека, интересующегося искусством и желающего работать. Это также помогает увидеть красоту, активизировать воображение ученика, развить чувство прекрасного.

Ключевые слова: эстетика, умение, навык, компетентность, ремесло, народные промыслы, формирование, образование, профессия, искусство.

PECULIARITIES OF FOLK CRAFTS IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS OF TECHNOLOGY (JOB SUPPORT)

New times require new values, new views and approaches. Independence brought great changes to various aspects of the newly formed Tajikistan. Changes, reflections, new pedagogical approaches have also taken place in the field of education. Today, teachers and students have changed dramatically. The future of today's teachers depends on the future of our country and its progress. In this regard, our teachers are making great efforts. To achieve the desired result, they use different teaching methods and work together to introduce new educational approaches. In the process of educating and educating beauty to develop the professional competence of future technology teachers (labor training) in the process of mastering the features of folk crafts and at the same time enriching and expanding their worldview, students are interested in various areas of activity. science, technology and art. Universities provide an opportunity to educate an active person who is interested in art and wants to work. It also helps to see beauty, activate the student's imagination, develop a sense of beauty.

Key words: aesthetics, skill, skill, competence, craft, folk crafts, formation, education, profession, art.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Холова Марҷона Рустамшоевна*** **-** Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров, унвонҷӯи кафедраи технология ва методикаи таълими он. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков 1. Телефон: **988-14-05-16**

Сведение об авторе: ***Холова Марджона Рустамшоевна*** - Худжандский государственный университет им. Б. Гафурова, соискатель кафедры технологии и методики её обучения. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проезд Мавлонбекова 1. Телефон: **988-14-05-16**

Information about the author: ***Kholova Mardzhona Rustamshoevna*** **-** Khujand State University. B. Gafurova, Applicant of the Department of Technology and Methods of its Teaching. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage 1. Phone**: 988-14-05-16**

УДК:372.84

УСУЛҲО ВА ШАКЛҲОИ ҲАМКОРИИ НУТҚИИ ХОНАНДАГОН ДАР МАШҒУЛИЯТҲОИ ЗАБОНИ ХОРИҶӢ

Турсуматова Р.А.
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон дар шаҳри Хуҷанд

Тағйироте, ки дар низоми муосири маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон рух дода истодааст, ба соҳаи таълими забони хориҷӣ, махсусан забони англисӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҳам бетаъсир намондааст. Баланд бардоштани аҳамияти амалии фанни мазкур нисбат ба азхудкунии он, аз ҷумла ба вуҷуд овардани вариантҳои гуногуни омӯзиши он муносибати навро тақозо менамояд. Таснифи ҳолати кунунии таълими забони хориҷӣ низ хеле муҳим мебошад, зеро самтҳои фаъолиятро ҷиҳати беҳтар намудани таълими ин фан муайян менамояд.

Дар марҳалаи кунунӣ назария ва амалияи таълими забонҳои хориҷӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бо ҷалби васеи тадқиқоти гуногуни илмӣ, ба амалияи мактаб ворид намудани онҳо, ҷустуҷӯи методҳои самараноки таълими фан дар шароити гуногун тасниф меёбад.

Шумораи намудҳои гуногуни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ зиёд шуда истодааст: ба ғайр аз мактабҳои омӯзиши амиқи забонҳои хориҷӣ, инчунин гимназияҳо, литсейҳо, мактабҳо барои хонандагони болаёқат, мактабҳо бо синфҳои таълими амиқи забонҳои хориҷӣ пайдо шуда истодаанд. Имкониятҳои эҷодии омӯзгорони забонҳои хориҷӣ васеъ шуда истодааст. Аз ин сабаб омӯзгорони забони хориҷӣ аз усулу методҳои инноватсионӣ, интерактивӣ ва коммуникативӣ самаранок истифода мебаранд.

Дар даҳсолаи охир дар методикаи гуфтугӯ бо забони хориҷӣ методи коммуникативии Е.И. Пассов [8,с.220] мавқеи худро пайдо намуд, ки ғояи асосиаш аз он иборат аст, ки раванди таълим бояд модели раванди коммуникатсия бошад. Ба мисли дилхоҳ модел раванди таълим аз баъзе ҷиҳатҳо нисбат ба раванди воқеии коммуникатсия содатар гардонида, вале аз рӯйи андозаҳои асосӣ бояд ба он мутобиқ бошад.

Тибқи назари Е.И. Пассов, сабаби дараҷаи пасти ҳавасмандӣ нисбат ба фанни таълимӣ, ангезанокии маърифатӣ асосан методикаи дарсдиҳӣ, яъне набудани таълими фардикунонидашуда мебошад. Дар ҳолате, ки маҳз фардикунонӣ ҳамчун воситаи асосии

бунёди ангезанокии коммуникативӣ истифода шуда, дар зери он Е.И. Пассов [8] намудеро мефаҳмад, ки бо иштироки ташаббускоронаи инсон дар раванди муошират (ҳам дар ҳаёт ва ҳам дар дарс) алоқаманд аст.Аз ин ҷо вай принсипҳои зерини таълими забони хориҷиро ҷудо мекунад.

1. **Принсипи фардикунонӣ,** ки ҳангоми омӯзиш ва гуфтугӯ бо забони хориҷӣ аҳамияти муҳим дорад, зеро нутқи хонанда ҳамчун воситаи фардӣ ва такрорнашаванда барои ифодаи эҳсосоти ӯ фаҳмида мешавад, ки дар эҳсосот, кӯшишҳои ахлоқӣ ва ғайра хислати комилан фардӣ дорад.Таълими забони хориҷӣ дар асоси принсипи фардикунонӣ онро дар назар надорад, ки он воситаи татбиқи якдафъаина ва истифодаи маҳдуд танҳо дар ким-кадом марҳалаи ягона ҳангоми азхуднамоии мавод ва танҳо нисбат ба ягон гурӯҳи алоҳидаи хонандагон (пурқувват, миёна, камқувват) бошад ва он бояд шоҳсутуни тамоми давраҳои раванди таълими гуфтугӯи забони хориҷӣ гардида, ҳамзамон асоси онро бояд фардияти хонанда, ки дар намуди низоми бисёртарафа пешниҳод мешавад, ташкил диҳад.

Низоми таълими фардикунонидашуда, ба ақидаи Е. Пассов, бояд ба воситаи вижагиҳои шахсият, ки ҷузъи муҳимтарини фардияти инсон буда, моҳияти онро ташкил медиҳад, муайян карда шавад; бо вуҷуди ин, ҳамаи низоми фардикунонӣ набояд танҳо ба воситаи фардияти шахс муайян карда шавад.Ҳамин тавр, фардикунонии таълими фаъолияти нутқии забони хориҷӣ ба воситаи таносуби усулҳои таълим ва вижагиҳои шахсият (дар мавриди нақши асосӣ доштани онҳо), субъектӣ ва фардии ҳар як хонанда ба амал бароварда мешавад.

Фардикунонӣ воситаи асосӣ барои барангехтани фаъолияти таълимӣ мебошад, ки ба воситаи шаклҳои кори коллективӣ, гурӯҳӣ ва фардӣ ба амал бароварда мешавад.

2. **Принсипи функсионалӣ будан,** аз тарафи Е.И. Пассов ба воситаи мутобиқати интихоби мавод ба раванди коммуникатсия баррасӣ мешавад, ки дар намудҳои зерин пешниҳод гардидааст: а) интихоби мавод, ки ба соҳаҳои мушаххаси коммуникатсия алоқаманд буда, дар онҳо бояд хонандагон ширкат варзанд; б) интихоби лексика, ки на бо басомади глобалӣ, балки бо басомади бо вазифаҳои мазкури нутқӣ дар вазъияти мушаххас муайян мешавад; в) интихоби лексика, ки барои муҳокимаи муаммои муошырати байниинсонӣ зарур аст.

3. **Вазъиятӣ** ҳамчун принсип дар шакли умумӣ. Вазъият, ба назари Е.И. Пассов, «бо шакли универсалӣ дар амалкунии раванди муошират, ки дар намуди интегративии низоми динамикӣ дар муносибатҳои байниҳамдигарии иҷтимоӣ-вазъиятӣ дар ҳамкориҳои ахлоқӣ, нақшӣ ва ахлоқии субъектҳои муошират, ки дар шуури онҳо инъикос гардидааст ва ба воситаи ҳамкории мавқеъҳои вазъиятии хонандагон ба вуҷуд меояд.

4. Принсипи навбатии таълими коммуникативӣ **принсипи навоварӣ** мебошад, ки нисбат ба шакли баёни нутк, мазмуни баён, ба усулҳои таълим, вазифаҳои нутқӣ, шароити таълим ва ба мазмуни таълим (яъне ба маводи таълим) алоқамандӣ дорад.

Навоварӣ, инчунин, ба фаъолияти талаба ва фаъолияти муаллим дахл дорад; барои густариш додани ҳавасмандӣ нисбат ба малакаи нутқӣ зарур аст, ки навигариҳо доимо ба ҳамаи унсурҳои раванди таълим ворид карда шаванд.

Кори ба маводи нутқӣ бахшида, аз рӯй1и ақидаи Е.И. Пассов, дар се марҳала ба амал бароварда мешавад, ки онҳо иборатанд аз: 1) марҳала оид ба ташаккули малакаҳои нутқӣ; 2) марҳалаи мукаммалсозии малакаҳои нутқӣ; 3) марҳалае, ки бо рушди худи қобилият алоқаманд аст.Раванди таълим (азхудкунӣ), ҳамин тавр, хислати даврагиро ба худ касб менамояд ва механизми раванди таълим мегардад. Ин гуна даврият, аз рӯйи ақидаи Е.И. Пассов, рушди миқдорӣ ва баландшавии сатҳу сифати малакаи нутқиро таъмин менамояд [8,с.223].Сарфи назар аз ҷанбаҳои мусбати худ, методи коммуникативӣ дорои як қатор камбудиҳо мебошад.Ба андешаи мо, замоне, ки методи коммуникативӣ ҳамчун методи универсалӣ, умумӣ дар методикаи таълими забони хориҷӣ баромад карда, ҳамаи методҳо ва муносибатҳои дигарро истисно ё ҳеҷ набошад, мавқеашонро танг мекард, гузашт.

Аввалан, коммуникативӣ будан мавқеи ҳама намудҳои дигари фаъолнокӣ ва ангезанокии хонандагонро танг намуд; сониян, зарур омад, ки ҳамаи муаммои таълими забон ба ташкили муошырати табиӣ дар машғулиятҳо ва ба қаноатбахш намудани талаботи коммуникативии хонандаи алоҳида нигаронида шуданд [8,с.22].Дар бисёр

мавридҳо ба методи коммуникативӣ методи когнитивӣ муқобил гузошта мешавад. Дар ин маврид дар шуури хонанда ҳадафмандӣ ба сӯйи бунёд намудан афзалият дорад, аввалан, баробарвазнии менталитетӣ (равонӣ)-и низоми забони таълимӣ, яъне ҳамин гуна модели забон, ки аз нуқтаи назари истифодаи комили он забон муносиб мебошад; сониян, бо эҳсоси муҳити атроф, ки бо забони мазкури хориҷӣ, фарҳанг ва забони хориҷии ба он хидматрасон муайян карда мешаванд.Аз нигоҳи мо, муносибати (методи) дигар низ метавонад истифода бурда шавад, агар он ба методҳои коммуникативӣ ва когнитивӣ мухолифат надошта бошад. Барои ташкили ҳамкории нутқии хонандагон, ба онҳо пешниҳод намудани танҳо масъалаи нутқӣ ва намунаҳо оид ба амалиётҳои нутқӣ кофӣ намебошад, зеро дар баробари ин, истифодаи усулҳо тақозо карда мешавад. Усулҳои мазкурро метавон, ба шаш гурӯҳ тақсим кард, ки ҳар кадоми онҳо бо вариантҳои гуногун дар асоси аломати умумӣ дар намудҳои зерин мутаҳҳид мешаванд: мубоҳиса; махзани иттилоот; ҷустуҷӯи ҷуфт; ҳалли гурӯҳӣ; мутобиқати амалиёт; бозиҳои дискуссионӣ.

Мубоҳиса. Аломати умумӣ аз рӯйи ин гурӯҳ аз рӯйи вазифае муайян карда мешавад, ки бо пурсиши шумораи ҳарчи бештари хонандагони дар дарс иштирокдошта барои аниқ кардани ақида, муҳокима ва ҷавобҳои онҳо ба саволҳои додашуда алоқаманд аст.

Ҷавоб ба саволҳои додашуда ба таври хаттӣ сабт мешавад; сипас хонандаи дигар интихоб мегардад ва ҳамин тавр мубоҳиса идома меёбад. Ҳангоми ҷамъбаст, дар тахтаи синф натиҷаҳои умумии пурсиш барои муҳокимаи минбаъдаи онҳо сабт карда мешаванд.

Ҳангоми татбиқи ин усул синну сол ё мавзуи муҳокима маҳдуд карда намешаванд. Марҳалаи аввали таълим метавонад бо пешниҳоди ҷавобҳои хонандагон ба саволҳое, ки ба касбу кори падару модар рабт доранд, алоқаманд карда шавад. Дар ин асос тасниф ва батартибдарорӣ аз рӯйи шумораи касбҳои мавҷудаи падару модар пешниҳод карда мешавад: чанд нафар коргар, духтур, муаллим, муҳандис ва ғайра. Барои ташкили ин фаъолият ба ҳар як хонанда варақа бо саволҳо пешниҳод карда мешавад («Модари ту омӯзгор?», ё «Падари ту духтур?», ё «Падари ту коргар?» ва ба ҳамин монанд), ки бо навбат ба ҳамаи хонандагони синф дода мешаванд. Аз рӯйи ҷавобҳои гирифташуда натиҷаҳои пурсиш ҷамъбаст карда мешаванд.

Махзани иттилоот. Яке аз шаклҳои фаъолияти амалии мазкур дар шакли мубодилаи иттилоот аз рӯйи ҳодисаҳои умда сурат мегирад, вақте ба ҳар як нафар хонанда варақа бо иттилооти мухтасар дар бораи ягон ҳодисаи мушаххаси дар мамлакат ё хориҷи он воқеъгашта супорида мешавад. Вазифаи хонанда аз он иборат аст, ки оид ба мазмуни варақа дар муҳлати ҳарчи кӯтоҳтари вақт шумораи ҳарчи бештари хонандагонро пурсад, инчунин ба ҳар як нафар дар бораи худ иттилооти заруририро пешниҳод намояд. Дар натиҷаи пурсиш ба хонандагон имконият дода мешавад, ки бо ҳаҷми ҳарчи бештари иттилоот баромад намоянд.Шакли дигари аз рӯйи усули мазкур иҷрошаванда ташкили фаъолияти хислати амалиявидошта мебошад, ки аз рӯйи мазмун ба ҷузъиёти начандон калон тақсим мешавад. Ба ҳар як хонанда як ҷузъ дар намуди расм дода мешавад, ки аз тарафи ӯбо мақсади пурсиши ҳамсинфон дар хусуси мазмуни ҷузъиёти боқимонда омӯхта мешавад, зимнан дар бораи хусусиятҳои ҷузъи худ ӯ ба дигарон иттилоот медиҳад.

Шакли дигари усули баёншуда – «бозии детектив» мебошад, ки барои мактаббачаҳо хеле шавқовар аст. Ба хонандагон иттилооти ибтидоӣ пешкаш карда мешавад, ки бо «ҳодисаи фавқулода» алоқаманд аст. Дар он ҳама нақши шоҳидро иҷро мекунанд ва дорои иттилооти муайян дар бораи ҳодиса мебошанд, вале ҳеҷ кас дар бораи ҳодиса маълумоти пурра надорад. Кушода додани вазъи мазкур аз қобилияти гирд оварда тавонистани иттилоот вобаста аст.Марҳалаи ибтидоии омӯзиш бо варианти одии бозии мазкур пешниҳод гардидааст, ки бо ҷустуҷӯ ва дарёфти ашёи пинҳоншуда муайян мешавад, дар замоне ки ба ҳар як хонанда варақа бо ишораи ҷойҳои мавҷуд набудани ашёи мазкур супорида мешавад. Хулоса дар бораи он, ки ашё дар куҷо пинҳон карда шудааст, аз тарафи хонандагон дар асоси ҷамъовардани иттилоот пешниҳод карда мешавад.

Ҷустуҷӯи ҷуфт. Ин усул дар назар дорад, ки ҳар яке аз хонандагони дар гурӯҳ иштироккунанда иттилоотеро дорад, ки худаш дар бораи он хабар надорад, вале ба воситаи татбиқ намудани шакли пурсишу ҷавоб бо хонандагон бояд онро аниқ намояд. Маводи нутқӣ бо мақсади мутобиқ намудани он бо имконияти маърифатии хонандагон

оид ба ҳама гурӯҳҳои синнусолӣ, бо дараҷаҳои гуногуни душвориҳои худ фарқ мекунад. Ҳамин тавр, масалан, марҳалаи аввалро дар омӯзиш бо роҳи ҷустуҷӯи тасвирҳои ҷуфтӣ дар ашёҳо, хонаҳо, биноҳо, кӯчаҳо, манзараҳо ва ғайра ташкил намудан мувофиқи мақсад аст.Шаклҳои фаъолият, ки дар марҳалаҳои нисбатан пешрафта истифода мешаванд, баррасии муфассалтарро тақозо менамоянд. Яке аз шаклҳо бо ҷустуҷӯи «шарики баҳс» алоқаманд аст. Ба ҳар як хонанда варақа бо ифодаи ақидаи муайян, ки ба муаммои муҳокимашаванда алоқаманд мебошад, супорида мешавад. Вазифаи хонанда аз он иборат аст, ки ба воситаи саволҳо ҳамсинферо, ки бо ӯ ҳамақида аст, муайян намояд. Масалан, муҳокимаи муаммоми «Телевизор барои таҳсили бомуваффақият ёрдам мекунад ё монеа мешавад?» ба хонандагон варақаҳо бо мазмуни зерин супорида мешаванд:

1. Ба ман тамошои телевизор бисёр маъқул мебошад. Ман бисёр вақт барномаҳои пагоҳирӯзиро тамошо мекунам, бегоҳ бошад, барномаи ахборро. Аз рӯйи барномаҳои «Дар олами ҳайвонот» ё «Клуби сайёҳон», бештар рӯзнома пур мекунам, ки ахбор хубтар дар хотир монад.

2. Баъзе барномаҳои телевизионӣ ба ман барои таҳсил ёрдам мерасонанд, зеро дар бораи ҳодисаҳое, ки дар мамлакати мо ва хориҷа рух медиҳанд, иттилои муфид пешниҳод мекунанд. Бисёр барномаҳои телевизионӣ аз рӯйи зоология ва ҷуғрофия маълумоти фоиданок медиҳанд, ки ман аз онҳо дар дарсҳои минбаъда истифода мекунам. Ва ба ҳамин монанд.

Натиҷаи мусбат бо ду варақаи ҷавобҳои якхела ба даст меояд. Муайян кардани ҳамшарики худ аз тарафи хонандагон ба воситаи пурсуҷӯи ҳамсинфон, ки бо ҳавасмандӣ, табъ, одат, ки ба соҳаҳои гуногуни фаъолият алоқаманд буда, мазмуни онҳо дар саволу ҷавоби варақаҳо сабт гардидаанд, сурат мегирад. Ҷустуҷӯи «шарики баҳс» ба воситаи муҳокимарониҳои озод дар бораи варзиш, касб, шавқу ҳавасҳо, санъат, мусиқӣ ва ғайра сурат мегирад.Ҷустуҷӯи ҷуфт метавонад, инчунин ба воситаи ҷустуҷӯи «суроға» анҷом дода шавад. Бозӣ ба тарзи зерин сурат мегирад: ба ҳар як хонанда оилаи мушаххас вобаста карда мешавад, ки вай аъзои он буда, маълумот дар бораи ин оила дар варақаи ба ӯ супоридашуда дарҷ гардидааст. Вай интизори гирифтани «номаи табрикотӣ» аз «хешовандони худ» мебошад. Вале ба ӯ номаи «бегона» супорида мешавад ва аз тарафи ӯ суроғаи дахлдор ҷустуҷӯ карда мешавад. Вай ин гуна иттилоот дорад: нома аз куҷо ва аз тарафи кӣ ирсол карда шудааст; баъзе тафсилот дар бораи аъзои оилаи шахсе, ки номаро ирсол намудааст; вале суроға норавшан навишта шудааст. Суроға дар ҳамин синф ҷойгир аст, вале ӯ кист? Ковтукови ӯ дар асоси пурсуҷӯи ҳамсинфоне, ки бо «аъзои оилаи ӯ», «шаҳре, ки онҳо дар он зиндагӣ мекунанд» ва тафсилоти дигар алоқаманд мебошад.

Қарорҳои гурӯҳӣ. Барои ин усул барномаи машҳури телевизионии «Брэйн ринг*» низ метавонад ҳамчун намуна истифода бурда шавад, ки дар он ҳамаи синф ба чанд зергурӯҳ тақсим гардида, онҳо барои якҷоя дарёфт намудани ҷавоби дахлдор, ҷавобро муҳокима карда, қарори ниҳоиро қабул ва онро баён менамоянд. Саволҳои таҳияшуда барои ошкор кардани дараҷаи эрудитсия, зиракӣ, зарофат равона карда мешаванд, масалан: «Шумо дар қаиқе саворед, ки сӯрох шудааст, об қаиқро пур карда истодааст. Шумо чӣ тадбир меандешед, агар дар ихтиёр танҳо чунин ашёҳо дошта бошед: табарча, термос, белҳо».

Ҳамоҳангии амалҳо. Ба амал баровардани ин усул бо шаклҳои гуногун сурат мегирад. Яке аз он бо шакли «мубодилаи ашёҳо» дар байни иштирокчиёни муошират мебошад. Ба ҳар як хонанда варақаҳое супорида мешаванд, ки дар яке аз онҳо номи ашёе сабт гардидааст, ки «дар ихтиёри ӯ» мебошад, дар дигараш бошад, мақсаде, ки ӯ мехоҳад онро дар ҷараёни мубодила амалӣ намояд. Дар варақаҳо маҳз бо чӣ бевосита мубодила намудан пешбинӣ нагардидааст. Дастрас намуда гирифтани ашёи дилхоҳ танҳо баъди анҷом додани як силсила мубодилаҳо имконпазир мегардад. Намунаи варақаҳоро нишон медиҳем:

1. Ту китоб дорӣ. Оё ту хоҳиши ба даст овардани стереокассетаро дорӣ?
2. Ту стереокассетаро дорӣ. Оё ту мехоҳӣ, ки маҷаллаи мӯдҳоро дастрас намоӣ?

---

* 60 дақиқа. Брейн-ринг (номи барномаи муаллифӣ ва эфирии телевизионӣ — «Брэйн ринг»; аз забони англ. brain — мағзи сар, зеҳн, ақл; яъне «ринги зеҳнӣ») — бозии телевизионии зеҳнӣ.

3. Ту маҷаллаи мӯдҳоро дорӣ. Оё мехоҳӣ нишони сарисинагӣ дошта бошӣ?
4. Ту нишони сарисинагӣ дорӣ. Оё ту мехоҳӣ, ки китобро ба даст оварӣ ва ба ҳамин монанд.

Ба хонандагон мазмуни варақаҳои дигар номаълум аст, мубодила танҳо дар асоси саволҳо имконпазир аст. Бозии мазкур иштироки ҳама мактаббачаҳо, яъне то чордаҳ-понздаҳ нафарро дар назар дорад.

Бозии дискуссионӣ. Шартҳои бозии дискуссионӣ вокуниши иштирокчиёни муошират ба падидаҳои бо роҳҳои гуногун хонда, дида, шунида мебошад: пешниҳоди иттилооти иловагӣ, савол, розигӣ додан, инкоркунӣ. Ғалаба насиби он нафар мегардад, ки пештар аз ҳама шаклҳои талабшавандаи ифодаро истифода намояд ва муҳокимарониҳои ӯ аз ҳама эътимоднoктар бошанд. Аз тарафи яке аз иштирокчиён вазифаи ҳисобчӣ ба амал баровaрда, ҷадвали дар тахтаи синф кашида шуда, пур карда мешавад.

Ҳамкории хонандагон ба воситаи вокуниши дахлдори онҳо ба ҳамаи луқмаҳо амалӣ мегардад, то матни овардашуда ҳаматарафа муҳокима карда шавад.

Муқарриз: *Шаропов Ш.А.* – д.и.п., професорри ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров

АДАБИЁТ

1. Алиев С.Н. Научно-педагогические основны формирования профессиональной компетенции будущих учителей иностранных языков в педвузах Республики Таджикистан (на материале английского языка): дисс.доктора педагогических наук: 13.00.01 / С.Н. Алиев. -Душанбе, 2009. -373 с.
2. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебного процесса (в вопросах и ответах). - 2-е изд., перераб, и доп. [Текст] / Ю.К. Бабанский, М.М. Поташник. -Киев: Рад.школа, 1984. -287 с.
3. Бабанский Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований (дидактический аспект). [Текст] / Ю.К. Бабанский. -М.: Педагогика, 1982. -192 с.
4. Барномаи намунавии таълимии курси такмили ихтисоси омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ оид ба таълими салоҳиятнокӣ. -Душанбе, 2016. -62 с.
5. Виноградова М.Д. Коллективная познавательная деятельность и воспитание учащихся. [Текст] / М.Д. Виноградова, И.Б. Первин. -М.: Просвещение, 1977. -159 с.
6. Леонтьев А.А. Коммуникативность: пришло или прошло ее время? / А.А. Леонтьев // Иностранные языки в школе. - 1991. -№5. -С.22-23.
7. Мильруд Р.П. Обучение школьников речевому взаимодействию на уроке английского языка / Р.П. Мильруд // Иностранные языки в школе. - 1991.- № 6.- С.3-8.
8. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. [Текст] / Е.И. Пассов. - 2-е изд. -М.: Просвещение, 1991. -223 с.
9. Рахманова М.Д. Инновационные технологии формирования профессионально-коммуникативной компетентности студентов при обучении английскому языку: автореф.дисс.канд.пед.наук / М.Д. Рахманова. -Душанбе, 2016. -25 с.
10. Турчанинова Ю. Свобода учиться и учить / Ю. Турчанинова // Директор школы. - 1997. -№1. -С.38-47.
11. Чередов И.М. Формы учебной работы в средней школе. [Текст] / И.М. Чередов. -М.: Просвещение, 1988. -160 с.
12. Шаропов Ш.А. Муошират ва худшиносӣ / Ш.А. Шаропов. -Хуҷанд: Нури маърифат, 2012. -304 с.
13. Brown. H. Douglas. Principles of Language Learning and Л.С. Проблемы развития психики / Под ред. Teaching. - 2-nd edition. -Englewood Cliffs. -New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1987. -285 p.
14. Rogers, Carl R. Freedom to Learn for the 80s. - Columbus-Toronto- London-Sydney: Ch. Merrill Publishing Company, 1983.- 312 P.
15. Wells, Harry K. The Failure of Psychoanalysis: From Freud to Fromm. -New York: International Publishers Co., Inc., 1963. -252 p.

УСУЛҲО ВА ШАКЛҲОИ ҲАМКОРИИ НУТҚИИ ХОНАНДАГОН ДАР МАШҒУЛИЯТҲОИ ЗАБОНИ ХОРИҶӢ

Дар мақола усулҳо ва шаклҳои ҳамкории нутқии хонандагон дар машғулиятҳои забони хориҷӣ баррасӣ гардидаанд. Муҳаққиқ роҷеъ ба мавқеи методи коммуникативии забони хориҷӣ, ки аз тарафи мутахассисони намоён пешниҳод гардидааст, равшанӣ меандозад. Ба ақидаи онҳо раванди таълим бояд модели раванди коммуникатсия бошад. Сабаби дараҷаи пасти ҳавасмандӣ нисбат ба фанни таълимӣ, ангезанокии маърифатӣ асосан методикаи дарсдиҳӣ, яъне набудани таълими фардикунонидашуда мебошад. Маҳз фардикунонӣ ҳамчун воситаи асосии бунёди ангезанокии коммуникативӣ истифода мешавад. Муаллиф таъкид менамояд, ки сарфи назар аз ҷанбаҳои мусбати худ методи коммуникативӣ аз як қатор камбудиҳо орӣ нест ва наметавонад ҳамчун падидаи беҳтарин истифода гардад, ки дар методикаи муосир бештар ба назар мерасад. Аз ҷониби муаллиф шаклҳои нисбатан маъмули усулҳо дар шаш гурӯҳ баррасӣ гардиданд, ки дар асоси таълими ба амалия тамоюлдошта барои ташкили ҳамкории нутқии хонандагон дар машғулиятҳои забони хориҷӣ мусоидат мекунанд. Хулоса мешавад, ки ҳамкории нутқӣ ҷанбаи бисёр

муҳимро дар ташкили фаъолияти таълимии мактаб дар раванди омӯзиши забони англисӣ ташкил менамояд, ки барои истифодаи самараноки вақти барои таълим ҷудошуда бо ёрии фаъолгардонии нутқи мазмундори хонандагон, баланд бардоштани самаранокии таълим ёрирасон мебошад. Бо худи ҳамин, ба воситаи он мақсаду вазифаҳо оид ба таълими ба амалия тамоюлдоштаи забони англисӣ ҳарчи бештар ҳаллу фасл карда мешаванд.

Калидвожаҳо: таълими ба амалия тамоюлдошта, усулу шакл, ҳамкории нутқии хонандагон, машғулиятҳои забони хориҷӣ, методи коммуникативӣ, раванди таълим, принсипҳои таълими забони хориҷӣ, мубоҳиса, бозиҳои дискуссионӣ, ҳалли гурӯҳӣ.

МЕТОДЫ И ФОРМЫ РЕЧЕВОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

В статье рассматриваются методы и формы речевого взаимодействия учащихся на уроках иностранного языка. Исследователь уточняет положение коммуникативного метода иностранного языка, предложенного видными специалистами. По их мнению, процесс обучения должен быть моделью процесса общения. Причиной низкого интереса к предмету, познавательной мотивации является в основном методика обучения, т. е. отсутствие индивидуализации обучения. При индивидуализации можно использовать как основной инструмент создание коммуникативного стимула. Автор подчеркивает, что, несмотря на свои положительные стороны, коммуникативный метод имеет ряд недостатков и не может считаться лучшим приемом, что более заметно в современных методах. Автор рассмотрел наиболее распространенные формы приемов в шести группах, которые на основе практических занятий способствуют организации устного взаимодействия учащихся на уроках иностранного языка. Делается вывод о том, что речевое сотрудничество является очень важным аспектом в организации учебной деятельности школьников в процессе изучения английского языка, что способствует эффективному использованию времени, отведенного на обучение, за счет активизации осмысленной речи учащихся, повышения эффективности учебного освоения. В то же время все чаще решаются цели и задачи практико-ориентированного обучения английскому языку.

Ключевые слова: практико ориентированное обучение, методы и формы, речевое взаимодействие студентов, уроки иностранного языка, коммуникативный метод, учебный процесс, принципы обучения иностранному языку, дебаты, дискуссионные игры, групповая работа

METHODS AND FORMS OF SPEECH INTERACTION OF STUDENTS IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS

The article discusses the methods and forms of speech interaction of students in foreign language lessons. The researcher clarifies the position of the communicative method of a foreign language, proposed by prominent experts. In their opinion, the learning process should be a model of the communication process. The reason for the low interest in the subject, cognitive motivation is mainly the teaching methodology, that is, the lack of individualization of learning. With individualization, it can be used as the main tool for creating a communicative motivation. The author emphasizes that, despite its positive aspects, the communicative method has a number of disadvantages and cannot be considered the best phenomenon, which is more noticeable in modern methods. The author examined the most common forms of techniques in six groups, which, on the basis of practical exercises, contribute to the organization of oral cooperation of students in foreign language lessons. It is concluded that speech cooperation is a very important aspect in the organization of educational activities of schoolchildren in the process of learning English, which contributes to the effective use of time allotted for learning by activating the meaningful speech of students, increasing the efficiency of educational development. At the same time, the goals and objectives of practice-oriented teaching of the English language are increasingly being solved.

Keywords: practice-oriented teaching, methods and forms, interaction of students' speech, foreign language lessons, communicative method, teaching process, principles for teaching a foreign language, debates, discussion games, work in a group

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Турсуматова Раъно Аҳмадҷоновна-*** Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон дар шаҳри Хуҷанд, ассистенти кафедраи забонҳои хориҷӣ, унвонҷӯи кафедраи педагогикаи иҷтимоӣ ва касбии Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, микрорайони 17бинои №1. E-mail**-ranoxon.tursumatova@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Турсуматова Раъно Ахмаджановна –*** Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики в городе Худжанд, ассистент кафедры иностранных языков, соискатель кафедры социальной и профессиональной педагогики Худжандского государственного университета имени академика Б.Гафурова. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 микрорайон, здание №1. E-mail-**ranoxon.tursumatova@mail.ru**

Information about the author: ***Tursumatova Rano Akhmadzhanovna*** - Tajik State University of Law, Business and Politics in the city of Khujand, assistant of the Department of Foreign Languages. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, microdistrict 17, building No. 1. E-mail:**ranoxon.tursumatova@mail.ru**

УДК: 371.01

ТАШАККУЛИ ТАРБИЯИ ФАРҲАНГИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ ТАВАССУТИ ФАЪОЛИЯТИ ЭҶОДИИ ОНҲО

Файзиев А.Н.
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров

Тарбияи насли наврас таърихи қадима дошта, дар ҳар як давраи таърихӣ мазмуну мундариҷаи он такмил меёбад. Мазмуну мақсади тарбия дар ҳар давру замон баланд бардоштани сатҳи маънавиёти халқу миллат ва ба ҳаёти мустақилона тайёр намудани насли наврас ба ҳисоб меравад. Пайдоиши тарбия ҳанӯз ба замони Зардушт рост меояд ва дар китоби муқаддаси "Авесто" зикр ёфтааст. Зардуштиён насли наврасро аз хурдсолӣ дар руҳияи илмдӯстӣ, поквиҷдонӣ, хоксорӣ, меҳнатдӯстӣ, таҳаммулпазирӣ, ягонагии қавлу амал, саховатпешагӣ, хайрхоҳӣ, эҳтироми калонсолон ва ғайра тарбия менамуданд. Зардуштиён сухани хуб ва муносибати хайрхоҳонаро беҳтарин сифати ахлоқӣ мепиндоштанд. Дар кори тарбия намудани шахси комилан инкишофёфтаи ҷамъият мероси бойи адабӣ - педагогии мутафаккиронии гузаштаи форсу тоҷик ёрӣ мерасонад. Онҳо дар асарҳои худ на танҳо доир ба масъалаҳои гуногуни таълиму тарбия фикрҳои пурқимати педагогӣ баён намудаанд, балки доир ба тарзи маълумотдиҳӣ ва донишандӯзии омӯзгорону толибилмони мактабу мадрасаҳои пешин маълумоти хубе додаанд.

Мутафаккирон - энсиклопедистон ба сифати воситаи муҳимми инкишофи инсон маълумот, аз худ намудани касби муайян, меъёрҳои ахлоқи умумиинсонро ҳисобида, дар бораи он фикр мекарданд, ки инсони комил бояд чӣ гуна тарбия ёбад ва ба камол расонида шавад. Мутафаккирони форсу тоҷик аз асри X сар карда, то ибтидои асри XX дар асарҳои худ қимати илму дониш ва таълиму тарбияро дар инкишофи шахси комили ҷамъият ва ҳаёти инсон бузург дониста, изҳори ақида мекарданд, ки бадахлоқӣ, фиребгарӣ, қаллобӣ, сангдилии иддае аз аъзоёни ҷамъият аз бетарбиягии онҳо сар мезанад. Барои ҳамин онҳо ҳама вақт кӯшиш мекарданд, ки нақши тарбияро дар ҷамъият баланд бардоранд. Восифӣ, Сайидо, Ҳилолӣ, Биноӣ, Умари Хайём, Аҳмади Дониш, Рӯдакӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Ҷомӣ ва дигар намояндагони афкори педагогии халқи тоҷик мавқеи тарбия ва маълумотро хеле баланд бардоштаанд. Восифӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ», Ҳилолӣ дар "Сифот-ул-ошиқин", Биноӣ дар "Беҳрӯзу Баҳром", Сайидо дар "Баҳориёт" ва қитъаоту ғазалиёти худ як қатор масъалаҳои муҳимми педагогиро ба миён гузошта, оид ба ҳалли бомуваффақонаи онҳо фикрҳои пурарзиши педагогиро баён намудаанд. Асоси низоми педагогии онҳоро, пеш аз ҳама, масъалаи омилҳои асосии ташаккули шахсияти инсон, нақши оила дар тарбияи насли наврас, ғояи дар маълумотгирӣ баробарҳуқуқ будани фарзандони ҳама табақаҳои ҷамъият, идеяи тарбияи ватандӯстию инсонпарварӣ ва меҳнатдӯстӣ, нақши илму дониш дар ҳаёт ва зиндагии инсон, мавқеи омӯзгор дар таълиму тарбияи насли наврас ташкил мекунанд. Биноӣ, Восифӣ, Сайидои Насафӣ ва Ҳилолӣ дар заминаи педагогикаи халқӣ ва асарҳои педагогии гузаштагони худ оид ба арзиши педагогии сухан ва аҳамияти дар муносибат ба дигарон пеша сохтани ростӣ, сабру таҳаммул ва қаноатпешагӣ, қимати дар бачагон тарбия намудани тавозуъ ва караму саховат, зарари дар ниҳоди тарбиягирандагон ташаккул ёфтани баднафсӣ, пурхӯрӣ, бахилӣ ва амсоли инҳо як қатор фикрҳои пурқимати педагогӣ баён намудаанд.

Дар осори адабии Унсурулмаолии Кайковус, Абӯнасри Форобӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Ал-Хоразмӣ, Насируддини Тӯсӣ, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, Имом Ғазолӣ, Имоми Аъзам-Абӯҳанифа Нуъмон ибни Собит роҷеъ ба масъалаи тарбияи насли навраси дорои ахлоқи ҳамида фикрҳои ҷолибу тоза пешниҳод шудаанд. Дар маркази таълимоти иҷтимоӣ ва ҷамъиятӣ-сиёсии Абӯнасри Форобӣ масъалаи инкишофи ҳаматарафаи шахсият, роҳҳо ва воситаҳои ноил шудан ба хушбахтӣ, накукорӣ қарор дорад, ки ин аз асосҳои баланди ҷаҳонбинии инсондӯстонаи ӯ дарак медиҳад. Барои ҳамин ӯро яке аз асосгузорони педагогикаи пешқадами асри миёнаи Шарқ ҳисоб мекунанд.

Абӯалӣ ибни Сино методҳои тарбияро таҳлил намуда, ба хулосае омадааст, ки аз ҳама воситаи хуби тарбия ин бо кӯдак дар танҳоӣ оромона, бе овози баланд, бе поймол

кардани ҳуқуқи ӯ ва бо овардани мисолҳои ибратомӯз суҳбат намудан лозим аст. Абӯалӣ ибни Сино чунин мафҳумҳои ахлоқиро, ба монанди накукорӣ, бадӣ, хоксорӣ, хушахлоқиро маънидод намудааст. Дар эҷодиёти ӯ масъалаи тарбияи ахлоқӣ мавқеи намоёнро ишғол менамояд. Ба ақидаи Абуалӣ Ибни Сино, тарбияи ахлоқӣ дар сурати машқ намудани хислатҳои накукорӣ муяссар мешавад, ки дар байни онҳо худдорӣ, далерӣ, хирадмандӣ ҷойи муҳимро ишғол мекунад.

Дар масъалаи тарбияи насли ҷавон ақидаҳои пандуахлоқии Насируддини Тӯсӣ хеле ҷолиб мебошад. Ӯ таъкид намуда буд, ки тарбияи насли наврас аз бисёр ҷиҳат ба инкишофи санъати омӯзгорӣ вобаста мебошад, ки ин дар сурати аз тарафи омӯзгор аз худ намудани асосҳои илмҳои гуногун ва ба даст оврдани таҷрибаи ҳаётӣ муяссар мешавад. Насируддини Тӯсӣ нисбат ба омӯзгор чунин талаботҳоро ба миён гузоштааст: маҳорати ташкил намудани баҳс, ки исботи раднашавандаро дар худ доро бошад; ҳис намудани боварии амиқ дар бораи он чизе, ки дар борааш гуфта мешавад; нутқи хеле хуб; мантиқан баён намудани маводи таълим.

Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ исбот намудааст, ки таълим ва тарбия воситаи муҳимми ташкили ҳаёти бошууронаи фаъолияти инсон ба ҳисоб меравандд, зеро ки танҳо маълумот ва тарбия имконият фароҳам меоваранд, ки ҳаёти одамон ба мақсад мувофиқ ва хушбахтонаю шавқовару пурмазмун гардад. Ақидаҳои педагогии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ҳамчун намунаи такмилёбии ахлоқӣ ва ғанигардонии ҳаёти маънавии халқҳои қадимаи Шарқ хизмат намудаанд.

Масъалаи тарбияи насли ҷавони дорои ахлоқи шоиста дар ақидаҳои мутафаккири намоён Унсурулмаолии Кайковус ба таври барҷаста инъикос ёфтааст. Асари гаронарзиши ӯ “Қобуснома” то ба имрӯз аҳамияти тарбиявии худро гум накардааст ва ҳамчун дастури тарбивӣ барои тарбияи насли ҷавон хизмат карда истодааст. Дар ин асари пандуахлоқӣ олим масъалаҳои мубрами тарбияро баррасӣ намудааст. Аз ҷумла, дар “Қобуснома” дар бораи одоби хӯрдани таому ошомидани об дар ҳузури дигарон, тарзи либоспӯшӣ, сухан гуфтан, ба меҳмонӣ рафтан, сафар намудан фикрҳои пурқимат оварда шудаанд. Кайковус ба падару модарон тавсия додааст, ки ба кӯдакон аввал қоидаҳои одии ахлоқро омӯзонанд ва тадриҷан аз онҳо иҷрои меъёрҳои ҷиддии ахлоқро талаб намоянд.

Дар масъалаи тарбияи инсони нексиришту оқил фаъолияти пурсамари эҷодии Мирзо Абдуқодири Бедилро қайд кардан бамаврид аст. Ӯ абадияти табиат ва ягонагии руҳу олами моддиро таъкид карда буд. Дар таълимоти худ ӯ ақидаро дар бораи он ки ашё ва ҳодисаҳо ба якдигар алоқаманданд ва олам ҳамеша дар ҳолати тағйирёбӣ қарор дорад, инкишоф додааст. Махсусан, ақидаҳои ҷамъиятӣ-сиёсии ӯ аҳамияти бузурги тарбиявӣ доранд. Мирзо Абдуқодири Бедил дар шеърҳои худ ба озодии шахс, шахсият ва хиради инсониро арҷгузорӣ намуда, баъзе догмаҳои диниро зери танқид мегирифт. Ақидаҳои фалсафии Бедил ба ташаккули минбаъдаи ақидаҳои пешқадами фалсафӣ ва ҷамъиятӣ-сиёсии Осиёи Марказӣ таъсири бузург расонидаанд.

Яке аз барҷастатарин мутафаккирони тоҷик Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ мебошад, ки то ба имрӯз аз осори ӯ “Маснавии маънавӣ”, “Девони кабир”, “Мактубот”, “Маҷолиси сабъа” боқӣ мондааст. Дар “Маснавии маънавӣ” ҳазорон-ҳазор нуктаҳои ирфонӣ, инсонӣ, ҳикматӣ, фалсафӣ, ахлоқӣ, равоншиносӣ, таърихӣ, сиёсӣ, динӣ, иҷтимоӣ ва ғайра мавҷуданд, ки аз дониш ва биниши густурдаи ӯ гувоҳӣ медиҳанд. Дар таълимоти Ҷалолуддини Балхӣ кашфиёти беҳамтои мероси маданӣ ва маънавӣ мавҷуд мебошад, ки манбаи дониш ва хусусиятҳои беҳамтои ахлоқию зебоиро дар тули асрҳо нигоҳ дошта, ҳамчун хотираи абадзиндаи замони худ боқӣ мемонад. Дар ҳақиқат, таълимоти ин мутафаккири нуктасанҷ гуногунмазмуну гуногунҷанба буда, дар онҳо паҳлуҳои гуногуни ҳаёти инсонӣ, тафаккури маънавӣ, иҷтимоъ, сиёсат, маданият бо ҷаҳонбинии хос инъикос гардидаанд.

Дар осори фалсафии Шайх Аттор, Ғазолӣ ва Саноию Низомии Ганҷавӣ низ ба масъалаи тарбияи инсони комили дорои сифатҳои ҳамидаи инсонӣ эътибори махсус дода шудааст. Онҳо низ чунин сифатҳои неки инсонӣ, ба монанди қаноатпешагӣ, хоксорию фурӯтанӣ, накукорӣ, хайрхоҳӣ, адолатпешагӣ барин сифатҳои инсониро дар эҷодиёти худ бо далелҳои асоснок ба қалам додаанд.

Охири садаи XX ба фаъолияти пурсамари бисёре аз шоиру нависандагон, ходимони маориф дар Тоҷикистон рост меояд, ки онҳо дар инкишофи минбаъдаи фарҳанг, маориф,

илм ва санъат саҳми босазои худро гузаштаанд. Инҳо Садриддин Айнӣ, Саидризо Ализода, Абдулло Авлонӣ, Мунаввар Қорӣ, Фурқат, Завқӣ, Беҳбудӣ, Фитрат ва дигарон мебошанд.

Дар байни онҳо устод С.Айнӣ яке аз барҷастатарин намояндаи фарҳанги халқҳои минтақаи Осиёи Марказӣ ба ҳисоб меравад. Ӯ муаллифи як қатор китобҳои дарсӣ ба забони тоҷикӣ буда, ҳамзамон дар таълифи китобҳои дарсӣ барои синфҳои ибтидоӣ ва мактаби миёна ширкат варзидааст. "Тартил-ул-Қуръон","Заруриёти диния", "Таҳсиб-ус-сибён" аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Китоби "Духтарбача, ё ки Холида" барои илми педагогика аҳамияти калон дорад, чунки дар он оид ба таълиму тарбияи насли наврас барои ҳамон замон ақидаҳои педагогии нав ба миён гузошта шудаанд. Мафҳумҳои «ахлоқ» ва «маънавиёт» дар фалсафаи этикию фалсафӣ аксар вақт ҳамчун мафҳумҳои айниятдошта, муродиф мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар айни ҳол, мафҳумҳои «маънавиёт» ва «ахлоқ» таърифоти ягонаи умумиқабулшударо надоранд. Бо вуҷуди ин, аксари файласуфон онҳоро ҳамчун муродиф баррасӣ мекунанд. Дар асоси таҳлили адабиёт метавон гуфт, ки таълимоти муосир ахлоқро дар чаҳор самт баррасӣ мекунанд: самти аввал, ахлоқи субъектро ҳамчун натиҷаи шиносшавии он ба арзишҳои умумиинсонӣ ва фарҳанг баррасӣ мекунад; самти дуюм, таҳти ахлоқ омӯзиши омилҳои вазъиятию шахсиятиеро мефаҳмад, ки ба бавуҷудоии бехудиҳои ахлоқӣ дар инсон мусоидат менамоянд; самти сеюм ахлоқро ҳамчун принсипи худрушддиҳӣ ва худтатбиққунии инсон баррасӣ мекунад (В.А. Башикин, Г.Н. Мусин, И.В. Силуянова, В.А. Черкасов ва дигарон.); ҷонибдорони самти чаҳорум, динӣ (К.А. Бердяев, С.Л Франк ва дигарон) ахлоқро бо маънавиёт айният медиҳанд.

Назарияи ташаккули арзишҳои ахлоқӣ дар асарҳои олимони рус Л.С. Виготский, В.А. Караковский, А.С. Макаренко, Л.И. Новикова, Н.И. Пирогов, Л.И. Рувинский, Н.Л. Селиванова, В.А. Сухомлииский, М.И. Шилова, Н.Е. Шуркова ва дигарон шарҳ дода шудааст. Дар корҳои онҳо моҳият ва технологияи тарбияи ахлоқии шахсият муайян карда шудаанд. Дар адабиёти солҳои охир мафҳуми "тарбияи ахлоқӣ" ҳамчун маҷмуи равандҳои ҳамкории инсон ва ҷомеа бартарӣ пайдо мекунад, ки зимни онҳо афрод дар худ ин ё он сифатҳоро инкишоф медиҳанд.

Муҳим аст, ки дар тарбияи ахлоқӣ ҳадафи бошуурона гузошташуда, ки тарбияи ахлоқиро аз раванди умумии ташаккули инсон ҷудо мекунад, мавҷуд бошад. Олимон имрӯз нақши муҳимми одатҳоро дар ташаккули ахлоқ таъкид менамоянд. Зимнан, одатҳои ахлоқӣ бо инкисор дар шуури шахсият ташаккул ёфта, таҳким меёбанд (Соколов В.М. 1993). Барои дарки категорияи «тарбияи ахлоқӣ» муаллиф ғояҳои асосии педагогикаи классикиро мавриди таҳлил қарор медиҳад, ки мутобиқи онҳо тарбияи ахлоқӣ ҳамчун раванди ягонаи рушди шахсият баррасӣ гардида, таҳти таъсири се омили асосӣ: ворисият, муҳит ва тарбия (тибқи парадигмаи нав: омили биоиҷтимоӣ ва тарбия) ҷараён мегирад. Мутобиқи мавқеи мазкур, ба тарбияи ахлоқӣ, бешак, пешзаминаҳои меросию биологӣ таъсир мерасонанд: дар фарқи ин ё он хусусиятҳои табиӣ муҳит таъсир мерасонад; самаранокии тарбияи ахлоқӣ бошад, бо таносуб ва ҳамкории беҳтарини омилҳои субъективӣ ва шароити объективӣ (О.С. Богданова, Н.И. Болдирев, И.Л. Кадиров, И.С. Маренко) таъмин мешавад. Ба сифати таркиби чаҳорум (ё сеюм) таҷрибаи ахлоқӣ мавриди баррасӣ қарор мегирад, ки исботи худро дар як қатор таҳқиқотҳо ёфтааст.

Мавқеъҳои мавчудаеро қайд менамоем, ки мутобиқи онҳо тарбияи ахлоқии фард дар таҷрибаи ҳаррӯзаи ахлоқӣ амалӣ карда мешавад (С.Л. Рубенштейн); тарбияи ахлоқӣ ҳамчун иҷтимоишавии кӯдак ва аз ҷониби ӯ касб намудани таҷрибаи зиндагӣ, рушд ва ташаккули шахсият, ки дорои хислатҳои муфиди барои ҳаёти ӯ дар ҷомеа зарур мебошад (Р.С. Немов); натиҷаи мусбат дар раванди тарбияи ахлоқӣ танҳо дар фаъолияти амалӣ ноилшаванда аст (И.В. Бестужева-Лада, Л.П. Буева ва дигарон) [11,с.246]. Мавқеи муаллиф бо ақидаи Т.К. Грачова мувофиқат мекунад. Ӯ муътақид аст, ки тарбияи ахлоқӣ фаъолнокии эҷодии фардро дар худмуайянкунии ахлоқии ӯ, дар интихоби воситаҳо ва роҳҳои фаъолият, дар гузариши субъективӣ аз риояи меъёрҳои берунаи маънавӣ ба ахлоқ, ҳамчун ба озодии ботинии маънавӣ дар бар мегирад. Барои ҳар гуна таълимот низоми махсуси категорияҳо хос аст. Дар тафсири категорияи марказии тарбияи ахлоқӣ, ақидаи ягона вуҷуд надорад. Масалан, то вақтҳои охир як гурӯҳи олимон – назарияпардозон

мафҳуми ахлоқро ҳамчун айни мафҳуми «ташаккули инсон» шарҳ медоданд. Зимнан як қатор муаллифон мафҳуми мазкурро бо раванди амалисозии вазифаҳои маорифпарварӣ, омӯзиши меъёрҳои маънавиёт ва рафтор маҳдуд месозанд, ки боиси баррасии мафҳуми «ахлоқ» ҳамчун омодашавӣ ба иштироки самаранок дар ҳаёти ҷамъиятӣ мешавад.

Муҳаққиқон И.П. Подласий, М.Г. Тайчинов, Т.К. Грачеваро ҷонибдорӣ намуда, мо ахлоқро ҳамчун сифати ботиние таъриф мекунем, ки зоҳиран аз тариқи тарбиягирифтагии ахлоқӣ намоён мешавад.

Дар фаҳмиши И.С. Марченко, ахлоқ қисми ҷудонашавандаи шахсият мебошад, ки риояи ихтиёронаи қоидаҳо, принсипҳои мавҷудаи рафторро таъмин намуда, дар муносибат ба ҷомеа, коллектив, одамони алоҳида, ба худ, меҳнат ва ғайра ифодаи меёбад. Муайян кардан зарур аст, ки таҳлили консепсияҳои мавҷудаи тарбия самтҳои зерини асосии муносибатҳоеро ҷудо мекунад, ки ҳадафҳои шуури ҷамъиятиро муайян сохта, бо объектҳои атроф, яъне муносибат ба дунё, коинот, кайҳон; муносибат ба олами атроф умуман; муносибат ба ҷомеа (меъёрҳо, қоидаҳо), муносибат ба худ (худбаҳодиҳӣ, худтанзимкунӣ), «симои «Ман»); муносибат ба зарурат ва шакли худтатбиққунӣ; муносибат ба дигарон (гурӯҳ, қабули дигарӣ, шарикӣ, сарварӣ); муносибат ба табиат (экология, олами ҳайвонот ва наботот); муносибат ба дониш муаррифӣ гардидаанд. Дар таърифи меъёрҳо ва сатҳҳои меъёрҳои ахлоқӣ мафҳумҳои муайяни пароканда мавҷуданд. Ба ақидаи баъзе олимон, меъёрҳои ахлоқӣ, қоидаҳо ва талаботҳое мебошанд, ки тарзи рафтор ва кирдори инсонро дар ин ё он вазъияти мушаххас муайян месозанд. “Зимнан меъёри ахлоқӣ нақши ташвиқ ва вазифаи муҳимеро иҷро мекунад, ки метавонад кӯдакро ба рафтор ва кирдорҳои муайян таҳрик диҳад ва метавонад аз онҳо манъ ё пешгирӣ кунад” [6,с.41].

Мутобиқи тафсири бештари интишорёфта тарбия раванди ташаккули мақсадноки шахсият мебошад, ки дорои хислати махсус ташкилшуда, идорашаванда ва назоратшавандаи ҳамкории мураббиён ва тарбиягирандагон буда, ҳадафи ниҳоиаш ташаккули шахсияти ба ҷомеа муфид мебошад. Дар фаҳмиши М.Г. Янковский тарбия – ин раванди дуҷонибае мебошад, ки дар ҳамкории мураббӣ ва тарбиягирандагон асос ёфтааст ва агар сухан дар бораи ҳамкорӣ равад, мактаббача аллакай на танҳо объекти тарбия мебошад. Ӯ ба таври субъективӣ ба таъсири тарбиявии педагог майл карда, онҳоро қабул мекунад ва беҳтар аст, агар мактаббача ба таври одӣ таъсироти педагогиро пай набарад; ба ӯ намудор мешавад, ки ӯ худ инро мехост, ӯ худ ба ин саъй мекард, зеро барои ӯ ин ҳам муҳим аст, ҳам ҷолиб. Дар чунин вазъият мактаббача аллакай субъекти рушди шахсӣ мебошад. Ин қонунияти муҳимтарини педагогӣ мебошад, ки пайравӣ ба он ба таври ҷиддӣ ҳатмист.

Дар асоси тафсири калидии мафҳуми “тарбия” - тарбияи ахлоқӣ ҳамаи ҷанбаҳои фаъолияти ҳаётии инсонро дар бар мегирад. Бинобар ин, педагоги машҳури рус В.А. Сухомлинский низоми тарбиявиро дар бораи рушди шахсият илман асоснок намуда, таъкид мекард, ки қалби тарбияи ахлоқӣ – ин рушди ҳиссиёти ахлоқии шахсият мебошад [12,с.182]. Педагогикаи классикӣ тарбияи ахлоқиро ҳамчун таъсири мақсаднок ва муназзам ба шуур, ҳиссиёт ва рафтори тарбиягирандагон бо мақсади дар онҳо ташаккул додани сифатҳои ахлоқие, ки ба талаботи маънавиёти ҷамъиятӣ мувофиқат мекунанд, тавсиф кардааст. Муаллиф мавқеи олимонеро ҷонибдорӣ мекунад, ки тарбияи ахлоқиро ҳамчун раванди ҳамкории бошуурона ва мақсадноки педагогии субъектҳо баҳо медиҳанд.

Тарбияи ахлоқӣ таъсиррасонии аз ҷиҳати педагогӣ асоснок кардашуда ба шуур, ҳиссиёт ва рафтори инсон бо мақсади ташаккул додани шахсияти хушахлоқ мебошад.

Муқарриз: *Ахмедова Мушаррафа* – н.и.п., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Арефьева О.М. Формирование коммуникативных универсальных учебных умений младших школьников / О.М. Арефьева. -М., 2012. -156 с.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский. -М., 1991. -597 с.
3. Гришанова И.А. Коммуникативная успешность младших школьников (теоретический и практический аспекты): Монография / И.А. Гришанова. -М., 2006. -136 с.
4. Зайцева К.П. Формирование коммуникативных способностей младших школьников в учебно-воспитательной деятельности / К.П. Зайцева // Начальная школа. – 2011. -№4. -С.78-83.
5. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе: от действия к мысли: пособие для учителя / А.Г. Асмолов, Г.В. Бурменская, И.А. Володарская [и др.]. -М.: Просвещение, 2008.

6. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе. От действия к мысли: пособие для учителя / И.А. Володарская [и др.]. -М.: Просвещение, 2010. -152 с.
7. Константинов Н.А. Таърихи педагогика / Н.А. Константинов, Е.Н. Мединский, М.Ф. Шабаева. - Душанбе, 1982. -502 с.
8. Мир детства. Младший школьник / под. ред. А.Г. Хрипковой. -2-е изд. -М.: Педагогика, 1988. -272 с.
9. Мухина В.С. Возрастная психология / В.С. Мухина. -М., 2000. -456 с.
10. Общая педагогика часть 1-2 / В.А. Сластенин [и др.]. -М., 2003. -254 с.; - 287с.
11. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования / С.Л. Рубинштейн. -М.: Просвещение, 1988.-412 с.
12. Сухомлинский В.А. О воспитании / В.А. Сухомлинский. -М.: Изд-во полит, литературы, 1979. -270 с.
13. Усмонов Ғ. Дар роҳи тарбияи насли солим / Ғ. Усмонов, М. Шамсиддинов. -Хуҷанд, 2013. -172 с.
14. Шарифзода Ф. Педагогикаи умумӣ ва касбӣ / Шарифзода Ф., А.М. Миралиев. -Душанбе: Ирфон, 2012. - 562 с.
15. Юнусов Й. Педагогика / Й. Юнусов. -Хуҷанд: Меъроҷ, 2011. -335 с.

ТАШАККУЛИ ТАРБИЯИ ФАРҲАНГИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ ТАВАССУТИ ФАЪОЛИЯТИ ЭҶОДИИ ОНҲО

Мақола ба муаммои мубрами мазмуну мақсади тарбия дар ҳар давру замон, баланд бардоштани сатҳи маънавиёти халқу миллат ва ба ҳаёти мустақилона тайёр намудани насли наврас бахшида шудааст. Дар мақола масъалаҳои доир ба тарзи маълумотдиҳӣ ва донишандӯзии омӯзгорону толибилмон, арзиши илму дониш ва таълиму тарбия дар инкишофи шахси комили ҷамъият ифода карда шудаанд. Инчунин, дар мақола таълим ва тарбия ҳамчун воситаи муҳимми ташкили ҳаёти бошууронаи фаъолияти инсон таъкид карда шудааст. Дар мақолаи мазкур таълимоти мутафаккирони нуктасанҷ ҳамчун намуна оварда шудаанд, ки дар онҳо паҳлуҳои гуногуни ҳаёт, андешаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ инъикос ёфтаанд.

Калидвожаҳо: педагогикаи халқӣ, нақши тарбия, қимати илму дониш, тарзи маълумотдиҳӣ ва донишандӯзӣ, тарбияи ахлоқӣ, ташаккули шахсият, омӯзиши меъёрҳои маънавӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРНОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ПОСРЕДСТВОМ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Статья посвящена актуальной проблеме содержания и цели образования во все времена, повышения духовности народа и нации и подготовки подрастающего поколения к самостоятельной жизни. В статье рассматриваются вопросы, связанные с образованием и знаниями учителей и учащихся, значением науки и образования в развитии полноценной личности в обществе. В статье также доказывается, что обучение и воспитание являются важным инструментом организации сознательной жизнедеятельности человека.В этой статье автор демонстрирует учение великих мыслителей, поэзия которых отражает различные стороны жизни человека, идеи интеллектуальной мудрости, духовного, социального, политического и культурного мышления с определенным мировоззрением.

Ключевые слова: народная педагогика, роль образования, ценность науки и знаний, методы воспитания и обучения, нравственное воспитание, развитие личности, изучение духовности.

FORMATION OF CULTURAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN CREATIVE ACTIVITY

The article is devoted to the actual problem of the content and purpose of education at all times, increasing the spirituality of the people and the nation and preparing the younger generation for an independent life. The article discusses issues related to the education and knowledge of teachers and students, the importance of science and education in the development of a full-fledged personality in society. The article also proves that training and education are an important tool for organizing a person's conscious life In this article, the author demonstrates the teachings of great thinkers, whose poetry reflects various aspects of human life, the ideas of intellectual wisdom, spiritual, social, political and cultural thinking with a certain worldview.

Keywords: folk pedagogy, the role of education, the value of science and knowledge, methods of education and training, moral education, personality development, the study of spirituality.

Маълумот дар бораи муаллиф*: Файзиев Аҳмадҷон Немадбоевич* - Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, муаллими калони кафедраи педагогикаи умумӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. E-mail: **fayziyev9292@mail.ru**. Телефон: **928-96-99-92**

Сведение об авторе: *Файзиев Ахмаджон Немадбоевич* - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, старший преподаватель кафедры общей педагогики. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проезд Мавлонбекова 1. E-mail: **fayziyev9292@mail.ru**. Телефон: **928-96-99-92**

Information about the author: *Fayziev Ahmadjon Nemadboevich* - Khujand State University named after academician B.Gafurov, Senior Lecturer of the Department of General Pedagogy. **Address**: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage 1. E-mail: **fayziyev9292@mail.ru**. Phone: **928-96-99-92**

УДК:371.4

МОҲИЯТ ВА ВАЗИФАҲОИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ТАЪЛИМИ БАЙНИФАННӢ

Холбоев Р.Я.
Донишкадаи кӯҳӣ-металлургиии Тоҷикистон

Марҳилаи муосири рушди илм бо ҳам пайвастани илмҳо ба ҳамдигар хос аст. Алоқаи фанҳои таълимӣ, пеш аз ҳама, инъикоси алоқаи объективии мавҷудаи илмҳои алоҳида ва алоқаи илмҳо бо техника, бо фаъолияти амалии одамон буда, нақши фанни омӯхташавандаро дар ҳаёти оянда муайян мекунад.

Алоқаҳои байнисоҳаҳо ифодаи мушаххасии равандҳои ҳамгирои имрӯза дар илм ва ҳаёти ҷамъият мебошанд. Ин алоқаҳо дар баланд бардоштани тайёрии амалӣ ва илмӣ-назариявии донишҷӯён нақши калон мебозанд, ки хусусияти муҳимми он аз худ намудани характери умумии фаъолияти маърифатии онҳо мебошад.

Татбиқи алоқаҳои байнифаннӣ дар ташаккули фаҳмиши ҳамгироии ҳодисаҳои табиат ва муносибати байни онҳо ва аз ин рӯ, донишро амалан пурмазмунтар ва татбиқшаванда мегардонад, ба донишҷӯён дониш ва малакаҳое, ки дар омӯзиши баъзе фанҳои дигар кумак мекунад, ки онҳо дар омӯзиши баъзе фанҳо истифода шаванд. Омӯхтани фанҳои дигар, имкон медиҳад, ки онҳо дар вазъиятҳои мушаххас, ҳангоми дида баромадани масъалаҳои хусусӣ чи дар фаъолияти таълимӣ ва чи дар фаъолияти беруназсинфӣ, дар ҳаёти ояндаи истеҳсолӣ, илмӣ ва ҷамъиятии донишҷӯён истифода бурда шаванд.

Фаъолияти маърифатӣ донишҷӯёнро ба худтарбиякунӣ ташвиқ мекунад ва ба ташаккули муносибати бошуурона ба фаъолияти онҳо мусоидат мекунад. Дар педагогика усулҳои гуногуни баланд бардоштани фаъолияти таълимӣ маълуманд. Ба назар мерасад, ки самарабахштарини онҳо ташкили алоқаҳои байнисоҳавӣ мебошад. Мафҳуми «алоқаҳои байнифаннӣ» бояд ҳамчун низоми муносибатҳои дониш, малака ва маҳорате, ки дар натиҷаи инъикоси пайваста дар воситаҳо, усулҳо ва мундариҷаи фанҳои омӯхташавандаи он алоқаҳои объективӣ, ки дар ҷаҳони воқеӣ мавҷуданд, ташаккул меёбанд, фаҳмида мешавад. Ба маънои васеи калима алоқаи байнифаннӣ эквиваленти педагогии алоқаҳои диалектикӣ мебошад, ки дар раванди таълим амалӣ мешаванд [7,с.9]. Равшан аст, ки худи муаммои алоқаҳои байнифаннӣ бисёрпаҳлӯ аст. Агар ин масъаларо аз нуқтаи назари фалсафӣ баррасӣ кунем, он гоҳ алоқаҳои байнисубъектӣ яке аз шаклҳои принсипи умумии пайвастагӣ ба ҳисоб меравард [12,с.8].

И. Гербарт чунин мешуморид, ки «фаъолияти равонии мактаббачагон бевосита ба алоқаи фанҳои таълимӣ вобаста аст" [5,с.236]. Аз ин рӯ, шарти зарурӣ ва дар айни замон механизми пайвастани байниҳамдигарӣ, ғанӣ гардонидан ва таъсири мутақобилаи илмҳо ва алалхусус фанҳои таълимӣ алоқаҳои байниилмӣ, байнисоҳаҳо мебошанд. Вобаста ба ин, алоқаҳои байнифаннӣ ҷузъи ҳатмии раванди таълим мебошанд. Алоқаҳои байни фанҳо бояд дар раванди таълим алоқаҳои воқеиятро инъикос намуда, ифодаи қонунҳои олами объективӣ бошанд, аз рӯйи мазмуни фалсафию дидактикии худ, усул ва шаклҳои таълимро муайян кунанд.Дар баробари истилоҳи «алоқаҳои байнисоҳавӣ» мафҳумҳое, ба мисли алоқаи байнифаннӣ ва байнисоҳавӣ истифода мешаванд. Ҳар се истилоҳ дар ҳудуди муайян синоним мебошанд, зеро онҳо хосияти ҳамгироӣ доранд. Аммо аз рӯйи мазмун онҳо аз ҳам фарқ мекунанд. Инак, истилоҳи «муносибатҳои байниилмӣ», аз як тараф, имкони ба даст овардани дониши навро тавассути усулҳои ягонаи шинохта, аз тарафи дигар, имкони омӯзиши як фанро тавассути усулҳои илмҳои хусусӣ ифода мекунад.

Муносибатҳои байнифаннӣ ва байнисоҳавӣ метавонанд ҳамчун синонимҳо ба он маънои «интизоми таълимӣ» муайян карда шаванд. Аммо бояд гуфт, ки тафовути байни ин истилоҳот то ҳол вуҷуд дорад, зеро истилоҳи «байнифаннӣ» ҳамчун яке аз равишҳои ташкили раванди таълим истифода мешавад. Ҷ. Фуре масъалаи таълими фанҳоро баррасӣ намуда, қайд мекунад, ки «ба мо тадқиқоти илмӣ лозим аст... ки фанҳо ва донишҳоро дар низоми таълими фанҳои табиатшиносӣ аҳамият дода, дар айни замон принсипи омӯзиши фанҳои табиатшиносиро ба таври ҷиддӣ инкишоф медоданд» [15,с.35].

Дар адабиёт оид ба таҳлили муносибатҳои байнифаннӣ бештар ба ҷанбаи педагогӣ

таваҷҷуҳи зиёд дода мешавад. Дар асарҳое, ки ба асосҳои назариявии алоқаҳои байнисубъектӣ бахшида шудаанд, нишон дода мешавад, ки онҳо (пайвандҳо) «шарт ва воситаи равиши комплексии таълиму тарбия» мебошанд [6; 4; 3]. Ҳангоми аниқ кардани вазифаҳои алоқаҳои байнифаннӣ масъалаи механизми амали онҳо ва он равандҳои психикии хотира ва тафаккур, ки ҳангоми муқаррар намудан ва истифода бурдани алоқаҳои байни донишҳои якчанд фанҳо ба вуҷуд меоянд, сарфи назар кардан мумкин нест.

Раванди муайян кардан ва истифода бурдани муносибатҳои байнисоҳавӣ метавонад танҳо бо назардошти вазифаҳои онҳо сурат гирад. Аз ин рӯ, алоқаҳои байни субъектиро метавон ба таври зер баррасӣ кард: вазифаи фалсафӣ ҳамчун шакли принсипи умумии мутобиқат, ки дар алоқамандии ҳарду объекти олами воқеӣ ва хосиятҳои онҳо ва усулҳои шинохти воқеияти атрофи мо ифода меёбад; функсияи педагогӣ ҳамчун маҷмуи воситаҳо, шаклҳо ва усулҳои дар раванди таълим истифодашаванда ва ба ҳамгироии дониш, малака ва маҳорат нигаронидашуда.

Ба гуфтаи Ю.К. Бабанский [1,с.56], алоқаҳои байнисоҳавӣ «дар омӯзиши асосҳои илмҳо муқаррар карда мешаванд ва эквиваленти дидактикии таъсири мутақобилаи байниилмӣ мебошанд». Ба монанди алоқаҳои байниилмӣ, онҳо ба синтези донишҳои илмӣ дар донишҳои таълимӣ ва мутаносибан ба ҳамбастагии фанҳои таълимӣ мусоидат мекунанд.

Барои муайян кардани ҳамгиро равишҳои гуногун мавҷуданд. Инак, Н.С. Светловская [11,с.6] ҳамгироро чунин маънидод мекунад «ба вуҷуд овардани як маҷмуи нав дар асоси унсурҳо ва қисмҳои як намуди муайяншуда дар якчанд воҳидҳои қаблан гуногун (фаъолияти таълимӣ, фаъолият ва ғайра) ва баъдан мутобиқшавии ин унсурҳо ва қисмҳо дорои сифати махсус, ки қаблан вуҷуд надошт.

Ба гуфтаи Ю.М. Колягин [9,с.58], мафҳуми «ҳамгиро» дар алоқа бо низоми таълим метавонад ду маъно дошта бошад: ҳамчун ҳадафи таълим ва ҳамчун воситаи таълим. Агар ҳамгироӣ ҳамчун мақсади омӯзиш бояд ба хонанда донише диҳад, ки ӯро аз қадамҳои аввалини мактабӣ тасаввур кардани оламро дар як маҷмуъ, ки дар он ин унсурҳо бо ҳам алоқаманданд, меомӯзонад, пас ҳамгиро ҳамчун воситаи таълим дар инкишоф додани дониши васеъ ва нав кардани дониш равона карда мешавад. Аммо, дар баробари ин, ҳамгиро бояд танҳо донишҳои андухтаро дар як низоми ягона муттаҳид созад.

К.Д. Ушинский ба инкишофи методологии назарияи алоқаҳои байни фанҳо, ки онро бисёр олимон, махсусан В.Я. Стоюнин, Н. Бунаков, В.И. Водовозов ва ғайраҳо мавриди баррасӣ қарор додаанд [14; 13; 3].

Дар ибтидои асрҳои Х1Х ва ХХ идеяи ҳамгироӣ хусусияти пешбаранда мегирад. Ислоҳотгари барҷастаи маориф Ҷ. Дюи [6] кӯдакро Офтоб, маркази олами педагогӣ эълон намуда, принсипи нави сохтани нақшаҳои таълимиро пешниҳод намуд: «Аз кӯдак ба дунё ва аз дунё ба кӯдак». Мазмуни таълим мувофиқи мақсад васеъ гардид.

Алоқаҳои байни фанҳо бояд ҳамчун инъикоси раванди таълим алоқаҳои байни илмӣ, ки яке аз хислатҳои характерноки донишҳои илмии муосир ба шумор мераванд, ҳисоб карда шаванд.Бо ҳама намудҳои гуногуни алоқамандии байниилмӣ, се самти умумиро ҷудо кардан мумкин аст: 1. Омӯзиши ҳамаҷонибаи як объект аз ҷониби илмҳои гуногун; 2. Истифодаи усулҳои як илм барои омӯзиши объектҳои гуногун дар илмҳои дигар; 3. Барои омӯзиши объектҳои гуногун ҷалб намудани як назария ва қонунҳои илмҳои гуногун.

Дар шароити муосир дар донишҷӯён на хусусӣ, балки малакаҳои умумие, ки хусусияти интиқоли васеъ доранд, ташаккул додан зарур аст. Чунин малакаҳое, ки дар раванди омӯзиши ин ё он фан ташаккул меёбанд, баъдан аз ҷониби донишҷӯён дар омӯзиши фанҳои дигар ва фаъолияти амалӣ озодона истифода мешаванд.

Дар адабиёти педагогӣ зиёда аз 30 мафҳуми категорияи «алоқамандии байнифаннӣ» мавҷуд буда, равишҳои гуногуни баҳодиҳии педагогии онҳо ва таснифоти гуногун мавҷуданд. Яке аз таърифҳои мукаммал ин аст: алоқаҳои байнифанӣ категорияи педагогӣ барои муайян кардани муносибатҳои синтезӣ, интегративии байни объектҳо, падидаҳо ва равандҳои воқеият мебошанд, ки дар мазмун, шакл ва усулҳои раванди таълим инъикос ёфта, фаъолияти таълимӣ, тарбиявӣ ва вазифаҳои тарбиявӣ дар ягонагӣ иҷро карда

мешавад.Таснифи ҷоришудаи алоқаҳои байнифанӣ имкон медиҳад, ки алоқаҳои физика - технология (таълими меҳнат), математика- информатика, фанни физика-химияи ғайриорганикӣ ва органикӣ ва ҳамчун алоқаи дохилифаннӣ байни мавзуҳои фанни муайяни таълимӣ, масалан физика, химияи органикӣ, таърихи нав тасниф карда шаванд. Дар алоқаҳои байнифаннӣ аз навъҳои хронологӣ, хелҳои пай дар пай ва дурнамои алоқаҳо бартарӣ доранд, якхела бошад, якбора маҳдуд буда, дар алоқаҳои дохили субъектӣ намуди якхела вуҷуд надорад.

Вазифаи инкишофдиҳандаи алоқаҳои байнифаннӣ бо нақши онҳо дар инкишофи тафаккури низомию эҷодии донишҷӯён, ташаккули фаъолияти маърифатӣ, мустақилият ва шавқу ҳаваси онҳо ба дониш муайян карда мешавад. Алоқаҳои байни фанҳо барои бартараф намудани ҳамгироии фаннии тафаккур ва васеъ намудани ҷаҳонбинии донишҷӯён кумак мерасонанд.Вазифаи тарбиявии алоқаҳои байнифаннӣ дар ёрии онҳо ба тамоми соҳаҳои таълими донишҷӯён дар таълим ифода меёбад Муаллим ба алоқа бо дигар фанҳо такя намуда, муносибати маҷмуиро ба таълим амалӣ менамояд.

Вазифаи конструктивии алоқаҳои байни фанҳо аз он иборат аст, ки бо ёрии онҳо муаллим мазмуни маводи таълим, усул ва шаклҳои ташкили таълимро такмил медиҳад. Татбиқи алоқаҳои байни фанҳо аз тарафи муаллимон ба банақшагирии якҷояи шаклҳои мураккаби кори таълимӣ ва беруназсинфӣ талаб мекунад, ки дониши онҳоро аз рӯйи китобҳои дарсӣ ва барномаҳои фаннии ба ҳам алоқаманд пешбинӣ менамояд.

Коркарди асосҳои назариявии алоқаҳои байнифаннӣ дар мавзуи таълим аз нуқтаи назари ифшои нуқтаҳои пешбарии он имкон медиҳад, ки механизми муайян ва банақшагирии алоқаҳои байнифаннӣ ба мавзуъҳои мушаххаси фанни таҳқиқшаванда татбиқ карда шавад.Барои сохтани модели дидактикии алоқаҳои байнифаннӣ дар мавзуи таълимӣ ду таҳлили сохторӣ ва мантиқии мундариҷаи фанҳои таълимӣ: дохилӣ ва берунӣ гузаронидан лозим аст.

Дохилӣ - ин таҳлили сохторӣ ва мантиқии мундариҷаи мавзуи омӯхташуда бо мақсади муайян кардани муқаррароти пешбари он ва унсурҳои асосии пайвасткунанда мебошад.

Берунӣ таҳлили сохторӣ ва мантиқии мундариҷаи мавзуҳои дигар фанҳои барномаи таълимӣ бо мақсади муайян кардани дараҷаи мувофиқати мундариҷаи онҳо бо мундариҷаи мавзуи омӯхташуда ва муайян кардани донишҳои «асосии» байнифаннӣ, ки бояд дар дарс истифода шаванд.

Омӯзиш як раванди дутарафа аст. Ҳатто ба таври сунъӣ маҳдуд кардани онро метавон нишон дод, ки фаъолияти муаллим ва шогирд як хел нест. Муаллим ба донишҷӯён дониш меомӯзонад, алоқаҳои мантиқии байни қисмҳои ҷудогонаи мундариҷаро муайян мекунад, имкониятҳои истифодаи ин алоқаҳоро барои азхудкунии донишҳои нав нишон медиҳад. Донишҷӯ бошад, ин донишро аз худ мекунад, таҷрибаи фардии маърифатро аз худ мекунад, мустақилона истифода бурдани донишро меомӯзад. Раванди таълим аз ҷониби донишҷӯён тахти роҳбарии муаллим сурат мегирад, ки ин бори дигар фарқияти намудҳои фаъолияти онҳоро таъкид мекунад.Дар роҳи барқарор кардани алоқаҳои байнисоҳавӣ ду марҳила вуҷуд дорад:

I - ибтидоӣ ё омодагӣ, - ба оғози омӯзиши мавзуи таълимӣ дар асоси васеи байнисоҳавӣ пешбинӣ шудааст;

II - асосӣ, ки ифшои мустақими муқаррароти пешбари мавзъро дар заминаи байнисоҳавӣ ифода мекунад.

Моҳияти ин марҳилаҳо чунин аст: Марҳилаи якум, марҳилаи омодагӣ, ки донишҷӯёнро ба омӯзиши мазмуни мавзуи таълимӣ, ба омӯхтани мавзуи таълимӣ дар асоси алоқаи байни фанҳо таъмин менамояд. Бо ин мақсад дар оғози омӯзиш он корҳое анҷом дода мешаванд, ки донишҷӯёнро ба огоҳии хусусияти ҳамгироии мазмуни мавзуъ, ба зарурати истифодаи дониши дигар фанҳо ҳангоми ошкор намудани муқаррароти пешбарии он водор месозад. Дар натиҷа, муаллим якҷоя бо донишҷӯён нақшаи дурнамои омӯхтани мавзуро дар асоси алоқаи байнисоҳавӣ муайян мекунад.

Дар марҳилаи дуюм мувофиқи нақшаи омӯзиши мавзуи таҳиякардаи муаллим якҷоя бо донишҷӯён, марҳилаи навбатии асосӣ аз рӯйи ифшои бевоситаи муқаррароти пешбарии

мавзу сохта мешавад. Дар натиҷа, кори ба амал баровардани алоқаҳои байнифаннӣ бо машғулиятҳо маҳдуд нашуда, ба ташкили семинарҳои байнифаннӣ, экскурсияҳо, тестҳои хаттӣ, конференсияҳои гуногун оварда мерасонад.

Гурӯҳи олимон тадқиқот гузаронда, ҳангоми таҳлили барномаҳо, адабиёти таълимию методӣ ва таҷрибаи кори муаллимон як қатор душвориҳоро муайян карданд, ки ҳангоми амалӣ гардондани алоқаҳои байни фанҳо ба миён меоянд. Онҳо чунинанд:

1. Мутобиқ набудани истилоҳот, таъинот ва дар баъзе мавридҳо нозукиҳои тафсири мафҳумҳое, ки барои фанҳои гуногун маъмуланд.

2. Нақши фанни омӯхташуда дар ташаккули қобилият ва малакаҳои донишҷӯён, ки барои фанҳои ба ҳам наздик заруранд, на ҳамеша дуруст баҳо дода мешаванд.

3. Ҳангоми таълими фанҳо мафҳумҳои дар омӯзиши фанҳои дигар ташаккулёфта аксаран истифода намешаванд.

Барои бомуваффақият татбиқ намудани алоқаҳои байнисоҳавӣ дар назди муаллим талаботи махсус гузошта мешавад. Аз ин рӯ, дар асоси ҳамгироии дониш ду қисмати модели муаллим муайян карда шуд: инвариантӣ ва тағйирёбанда.

Ҷузъи инвариантӣ (хусусияти шахсӣ) сатҳи фарҳанги иттилоотии муаллим, новобаста аз ихтисос инъикос менамояд, ки ҷузъҳои умумии таълимӣ, ғоявӣ, психологӣ, педагогӣ ва технологиро дар бар мегирад.

Ҷузъи тағйирёбанда (хусусияти тахассусӣ) ба ихтисоси мушаххаси муаллимӣ хос буда, номгӯйи донишу малакаҳоро дар бар мегирад, ки хусусияти соҳаи фаннӣ ва хусусиятҳои усулҳои хусусии таълимиро инъикос намуда, ба татбиқи мувофиқи алоқаҳои байнифаннӣ дар раванди таълим мусоидат мекунанд.

Аз ҷумла, ҷузъи тағйирёбанда барои муаллим, ки дар ин ҷо барои намудҳои асосии фаъолияти ӯ оварда шудааст, на танҳо талаботро оид ба омодагии махсус ва методӣ, балки талаботи иловагиро нисбат ба донишҳо оид ба ҳамгироӣ ва муаммоҳои умумии методологии таълим дар бар мегирад.

Муаллим барои амалӣ гардондани алоқаҳои байнифаннӣ бояд: принсипҳои асосии ташкили кори таълимӣ-методӣ оид ба татбиқи алоқаҳои байнифаннӣ дар раванди таълимро донад; нақши алоқаҳои байнисоҳавӣ дар низоми маорифи муосирро дарк намуда, дурнамои рушди онҳоро дида тавонад; дар бораи сохтор, тасниф ва хусусиятҳои амалисозии алоқаҳои байнифаннӣ дар раванди таълим тасаввурот дошта бошад; дар бораи муаммоҳои алоқаи байни фанҳо дар марҳилаи ҳозираи инкишофи низоми маориф тасаввурот дошта бошад; муаммоҳои психологию педагогии татбиқи алоқаҳои байнифаннӣ дар раванди таълимро донад; дарки ҷанбаҳои психологию педагогии омӯзиш бо истифода аз алоқаҳои байнифанӣ; дар бораи сохтори сохтан ва фаъолияти низоми дидактикии алоқаи байнифаннӣ тасаввурот дошта бошад; шакл, усул ва воситаҳои амалӣ гардондани алоқаҳои байни предметҳоро дар раванди таълим донад;

Муаллим бояд алоқаҳои байни фанҳо дар ташаккули ҷаҳонбинии донишҷӯёнро дарк кунад; муаллим бояд: дониши воситаҳои барномавӣ ва усулҳоро, ки ба татбиқи алоқаҳои байнифаннӣ мусоидат мекунанд донад; қобилияти дар амал татбиқ намудани ин дониш, яъне технологияи мувофиқи таълимро донад; малакаи гузаронидани тадқиқоти педагогиро тавонад;Маълумоти дар боло овардашударо ҷамъбаст карда, мехостем қайд намем, ки кори амалии муаллим марҳилаҳои омӯзиши донишҷӯён дар вақти алоқаи байнифаннӣ хеле фарқ мекунад. Мақсади асосии истифодаи марҳилаҳо, аввалан ба тартиб даровардани фаъолияти муаллим оид ба татбиқи алоқаҳои байнифаннӣ дар таълим, дуюм, имконияти натиҷаҳои технология таълими алоқаи байнифаннӣ ба даст оварда шаванд ва сеюм, баҳо додан ба дараҷаи азхудкунии донишҷӯён оид ба истифодаи технология таълими алоқаи байнифаннӣ дониши дар дарси фанҳои ба ҳам наздик имконият фароҳам меорад.

Ҳамин тариқ, метавон қайд кард, ки татбиқи технология таълими алоқаи байнифаннӣ ифшои муқарраротӣ пешбари мавзуъҳои таълимӣ зарур мебошад: а) кам кардани эҳтимолияти муносибати субъективӣ дар муайян кардани қобилияти байнисоҳавии таълими алоқаи байнифаннии мавзуъҳои таълимӣ; б) диққати муаллимон ва донишҷӯёнро ба ҷиҳатҳои асосии фанҳои таълимӣ, ки дар ошкор намудани ақидаҳои пешбарандаи илмҳо нақши калон мебозанд, ҷалб намояд.

Муқарриз: ***Исломов О.А.*** **–д.и.п., профессори ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров**

АДАБИЁТ

1. Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения. Общедидактический аспект. Учебное пособие / Ю.К. Бабанский. -М.: 1977. -254 с.
2. Бахарева Л.Н. Интеграция учебных занятий в начальной школе на краеведческой основе. Учебник / Л.Н. Бахарева. –М., 1991. -251 с.
3. Бунаков Н.Ф. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). словарь / Н.Ф. Бунаков. -СПБ -М., 1890. -1907 с.
4. Водовозов В.И. Избранные педагогические сочинения; под ред. В.З. Смирнова. Учебное пособие / И.М. Водовозов. Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1958. -632 с.
5. Гербарт И. Избранные педагогические сочинения. Учебное пособие/ И. Гербарт. -М.: Книгоизд-во К.И. Тихомирова, 1913. -367 с.
6. Дьюи Дж. Школа и общество. Учебное пособие / Дж. Дьюи. -М.: Госиздат, 1924. -168 с.
7. Еремкин А.И. Система межпредметных связей в высшей школе. Учебное пособие / А.И. Еремкин. -Харьков: Висшая школа, 1984. - 152 с.
8. Зверев И.Д. Межпредметные связи в современной школе. Учебник / И.Д. Зверев, В.И. Максимова. -М.: Педагогика, 1981. -159 с.
9. Колягин Ю.М. Интеграция школьного обучения. Учебное пособие / Ю.М. Колягин, О.Л. Алексеенко. -М., 2001. -231 с.
10. Кулагин П.Г. Межпредметные связи в процессе обучения. Учебное пособие / П.Г. Кулагин. -М.: Просвещение, 1981. -96 с.
11. Светловская Н.Н. Методика обучения творческому чтению. Учебное пособие для вузов / Н.Н. Светловская. -М.: Издательство Юрайт, 2018. -305 с.
12. Скакун В.А. Преподавание общетехнических и специальных предметов в средних профессионально-технических училищах. Учебное пособие для учителей / В.А. Скакун. -М.: Высшая школа, 1987. -271 с.
13. Стоюнин В.А. Избранные педагогические сочинения. Учебное пособие для студентов / В.А. Стоюнин. -М.: Педагогика, 1954. -367 с.
14. Ушинский К.Д. Сочинения, т. 8 / К.Д. Ушинский. -М.: АПН РСФСР, 1948-1952.
15. Фуре Ж. Наука - техника - общество (НТО) и преподавание научных дисциплин. Проект / Ж. Фуре. - 1995. – XXXV. -№1. -С.27-41.

МОҲИЯТ ВА ВАЗИФАҲОИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ТАЪЛИМИ БАЙНИФАННӢ

Ба вуҷуд овардани шароит барои фаъолияти муаллимон вазифаи муҳимми методистон, олимон ва маорифчиён мебошад. Дар ин соҳа кори бисёреро анҷом додан лозим аст. Дар баробари ин, баъзе масъалаҳои муҳимми алоқаҳои байни фанҳо ҳанӯз коркард нашудаанд. Татбиқи алоқаҳои байнифаннӣ ба низомсозӣ ва аз ин рӯ, ба амиқгардонии дониш мусоидат мекунад. Дар баробари ин, самараи таълиму тарбия меафзояд, имконияти истифода бурдани дониш, малака ва маҳорати дар рафти таълим аз фанҳои гуногун гирифташударо таъмин менамояд. Ба ибораи дигар, субъектҳои омӯзиш ба ҳамдигар кумак мекунанд. Алоқаҳои байнифаннӣ барои такмили минбаъдаи раванди таълим имкониятҳои зиёд доранд.

Калидвожаҳо: мақсад, қобилият, маҳорат, малака, таълим, алоқа, муаллим, донишҷӯ, дарк, диққат.

СУЩНОСТЬ И ФУНКЦИИ ТЕХНОЛОГИИ МЕЖДПРЕДМЕТНОГО ОБУЧЕНИЯ

Создание условий деятельности учителей является важной задачей методистов, ученых-педагогов. В этой области предстоит еще много сделать. Наряду с тем, что отдельные важные вопросы межпредметных связей еще не разработаны, трудности в их использовании возникают также по причине слабой соответствующей подготовки учителей. Однако эти связи между отдельными предметами имеют свою специфику, которая накладывает отпечаток на преподавание. Реализация межпредметных связей способствует систематизации, а, следовательно, глубине и прочности знаний, помогает дать ученикам целостную картину мира. При этом повышается эффективность обучения и воспитания, обеспечивается возможность сквозного применения знаний, умений, навыков, полученных на уроках по разным предметам.

Учебные предметы в известном смысле начинают помогать друг другу. В последовательном принципе межпредметных связей содержатся важные резервы дальнейшего совершенствования учебно-воспитательного процесса.

Ключевые слова: цель, знание, умение, навык, образование, взаимосвязь, учитель, ученик, восприятие, внимание.

THE ESSENCE AND FUNCTIONS OF INTERDISCIPLINARY LEARNING TECHNOLOGY

The creation of conditions for the activities of teachers is an important task of methodologists, scientists and educators. Much work remains to be done in this area. Along with the fact that some important issues of interdisciplinary connections have not yet been developed, difficulties in their use arise also due to the poor appropriate training of teachers.However, these connections between individual subjects have their own specifics, which leaves an imprint on teaching. The implementation of interdisciplinary connections contributes to the systematization, and, consequently, the depth and strength of knowledge, helps to give students a holistic picture of the world. At the same time, the effectiveness of teaching and upbringing increases, the possibility of cross-cutting application of knowledge, skills, and abilities obtained

in the lessons in various subjects is provided.In a sense, the subjects of study begin to help each other. The consistent principle of intersubject connections contains important reserves for the further improvement of the educational process.

Keywords: goal, knowledge, skill, skill, education, relationship, teacher, student, perception, attention.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Холбоев Рафиқҷон Яҳёевич*** **-** Донишкадаи кӯҳӣ-металлургиии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи фанҳои табиӣ. **Суроға:** 735730, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Чкаловск, кӯчаи Москва, 6. Телефон: **927-51-31-31**

Сведение об авторе: ***Холбоев Рафикджон Яхёевич*** **-** Горно–металлургический институт Таджикистана, старший преподаватель кафедры естественных наук. **Адрес:** 735730, Республика Таджикистан, г. Чкаловск, улица Московская 6. Телефон: **927-51-31-31**

Information about the author: ***Kholboev Rafikjon Yakhyoevich*** - Mining and Metallurgical Institute of Tajikistan, Senior Lecturer of the Department of Natural Sciences. **Address**: 735730, Republic of Tajikistan, Chkalovsk, Moskovskaya street 6. Phone: **927-51-31-31**

УДК:372.84

ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР ТАШАККУЛИ НЕРУИ ЭҶОДИИ ОМӮЗГОРОНИ ОЯНДАИ ЗАБОНИ ХОРИҶӢ

Хайруллоева С.Х.
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ

Бунёди ҷомеаи демократӣ тақозо менамояд, ки муассисаи таълимии имрӯза дар ташаккули шахсиятҳои озодандеш, эҷодкор ва созанда саҳмгузор бошад. Ин гуна шахсиятҳо ҳамон вакт тарбия меёбанд, ки агар дар мазмуни таҳсилот ва шаклу усулҳои таълим дигаргуниҳои сифатӣ ба амал оянд ва таълим дар асоси намуди нави муносибатҳо, аз ҷумла муносибати инсонгароёна ва истифода аз технологияҳои инноватсионӣ ба роҳ монда шавад.

Дарси забони хориҷӣ муҳити иҷтимоии муайянест, ки дар он омӯзгор ва муҳасилин дар муносибатҳои муайяни иҷмтимоӣ баромад мекунанд. Раванди таълим бошад, муносибати байниҳамдигарии ҳамаи иштирокчиёни дарс мебошад. Дар ин ҳолат муваффақият дар дарс натиҷаи кори дастҷамъонаи истифодаи ҳамаи имкониятҳо барои омӯзиш ба ҳисоб меравад. Донишҷӯ ба таври аёнӣ мушоҳида мекунад, ки забони хориҷиро ба сифати воситаи муошират истифода мекунад. Бозӣ сабаб мешавад, ки донишҷӯён дар муошират байни ҳамдигар ва омӯзгор кӯшиш намоянд. Муоширот шароити баробарӣ дар фазои нутқиро фароҳам меоварад ва монеаи маъмулии байни омӯзгор ва донишҷӯро бартараф месозад.

Ҳамзамон, самаранок гаштани фаъолияти таълимии толибилмон аз ҷорӣ кардани технологияҳои навини педагогӣ ва истифодаи методу усулҳои самаранок дар раванди таҳсилот вобаста аст [3,с.32]. Аз ин рӯ, дар назди муассисаи таълимӣ вазифаҳое меистанд, ки донишҷӯёнро барои ошно шудан бо шароитҳои комилан дигар тайёр намоянд. Вале танҳо маҷмуи донишҳо, ки вазифаи асосии таълими анъанавӣ ба ҳисоб мерафт, ба он қодир нест, ки инсонро бо ҳаёт, дар ҷаҳони зудтағйирёбандаи технологӣ ва иттилоотии баланд тайёр кунад. Бисёр олимон ва педагогҳои нававар номувофиқати шакл ва методҳои таълими анъанавиро ба шароитҳои муосири зиндагӣ дарк намуда, ба ҷустуҷӯйи методҳои муосир шуруъ кардаанд.

Дар усулҳои анъанавӣ омӯзгор нақши мазмуни донишҳоро мебозад. Дар усулҳои анъанавӣ алоқаи байни донишҷӯ ва устод дар азхудкунии дониш оид ба ягон соҳаи муайян ба таври пассивона сурат мегирад. Усулҳои интерактивӣ (ҳамфаъоли омӯзиш) бошад, дар алоқаи бевоситаи донишҷӯён бо мавзую мазмуни маводи омӯхташаванда мегузарад ва дар ин ҳолат омӯзгор дониши тайёрро пешниҳод накарда, донишҷӯёнро барои мустақилона аз худ кардани он водор месозад [4,с.6]. Усулҳои ҳамфаъоли омӯзиш тағйиротҳоро дар фаъолиятҳои ҳамҷояи донишҷӯ ва омӯзгор дар назар дорад.

Фаъолнокии омӯзгор ба фаъолнокии донишҷӯ ҳамгиро гардида, вазифаи ӯ аз тайёр кардани шароит барои мустақилона аз худ кардани мавод иборат мебошад. Ҷаҳоне, ки моро иҳота мекунад, аз системаи бузурге иборат аст, ки дар навбати худ ҳар кадом аз

системаҳои мураккаб таркиб ёфтаанд. Маҳз барои ҳамин мо бояд кӯшиш кунем, ки ба донишҷӯён ба тарзи бонизом фикр карданро омӯзонем. Пеш аз ҳама, бо истифода аз мундариҷаи фанҳо донишҷӯёнро таълим додан лозим аст, ки падидаҳо ва мавзуъҳоро ҳамчун система тасвир намоянд ва чизи асосиро ҷудо карда, лаҳзаҳои дуюмдараҷаро сарфи назар кунанд. Бинобар ин, дар ҳар як система умумиятҳои зиёде мавҷуданд. Агар умумиятҳоро аз бар кунем, мо дар ҳолати хеле мусоид қарор мегирем ва то саршавии таҳқиқоти системаҳои муайян мо дар бораи он бисёр чизҳоро таҳлил карда метавонем [13,с.52]. Ҷолиб будани муносибати бонизом дар ҳамин аст. Чунин муносибат имконият медиҳад, ки фаҳмиши амиқи мафҳумҳо, равандҳо ва падидаи омӯхташаванда ба даст оварда шаванд. Илова бар ин, назорат кардани самаранокии чунин таълимот, бо назардошти стандартҳои фикррониии бонизом лозим аст. Аз нуктаи назари муносибатҳои бонизоми фикррониӣ, элементҳое, ки ба системаи мазкур дохил мешаванд, бояд ҳам худ ба худ ва ҳам вобаста ба дигар объектҳо ва падидаҳо дида баромада шаванд.

Тавре ки маълум аст, симои асосӣ дар дарс омӯзгор ба ҳисоб меравад. Омӯзгори дорои қобилиятҳои дидактикӣ метавонад дар мавриди зарурӣ мавзуъро ба шароит мутобиқ намояд. Ба маҳорати касбӣ на танҳо дастрас баён намудани мавод ва додани донишҳо, инчунин қобилияти ташкили кори мустақилонаи донишҷӯён, ҳидоят кардан ба дарёфти мустақилонаи донишҳо, моҳирона идора намудани раванди фаъолияти таълим ва равонасозии он ба самти зарурӣ низ дохил мешавад [1,с.57].

Ҳамчунин, омӯзгор саъй бар он дорад, ки дар симои ҳар як шогирди хеш шахсиятро бинад ва барои ташаккули одамияти ӯ тамоми дониш, малакаю маҳорат ва таҷрибаю ҳастиашро сарф намояд [17,с.28]. Гузашта аз ин, омӯзгор дар ҳаёти гурӯҳ иштирокчии фаъол буда, ҳиссиёти хешро озодона баён менамояд ва *фазои эҷодӣ* муҳайё месозад. Ниҳоят, азбаски муоширaт воситаи асосии тарбия, асоси донишандӯзӣ ва инкишоф аст, бинобар ин баҳри самарабахш гаштани он омӯзгор дар ниҳоди хеш қобилиятеро инкишоф медиҳад, ки барои хуб нигоҳ доштани ақидаҳои толибилмон дар синф ёрӣ расонад ва ба фароҳам омадани муҳити солими ҳамкорӣ байни толибилмон, аз як тараф омӯзгору шогирдон, аз тарафи дигар мусоидат намояд [8,с.5].

Омӯзгор бояд мувозинати байни донишандӯзии анъанавиро, ки бештар ба таври умумӣ ба амал меояд ва донишомӯзии самаранокро, ки ба мустақилияти тафаккури толибилмон асос меёбад, ба ҳисоб гирад.

Проблемаи технологияҳои педагогӣ ба қатори яке аз баҳснoктарин проблемаҳо дар методикаи муосири таълими забони хориҷӣ тааллуқ дорад. Дар асарҳои илмӣ муносибатҳои гуногун ба фаҳмиши технологияи педагогӣ марбут ба раванди таълим баррасӣ мегарданд. Тибқи таснифе, ки Г.В. Селевко пешниҳод кардааст, дар рафти таълими таҷрибавӣ технологияҳои педагогӣ бо истифодаи шаклҳо ва методҳои фаъолонаи таълим интихоб ва тафтиш карда шуданд, ки ба онҳо мутааллиқанд: методи ҳалли вазифаҳои ҳолатӣ (кейс-метод), методи бозӣ, методи таълими байнифарҳангӣ, методи семинарии телекоммуникатсионӣ [12,с.63].

Саҳми бузурги В.П. Беспалко дар коркарди назария ва амалияи технологияи педагогӣ бузург аст. Аз ҷумла, асарҳои ӯро роҷеъ ба назарияи низомҳои педагогӣ ва маҳз технологияи педагогӣ таъкид кардан мебояд [3]. Дар даҳсолаи охир як қатор матлаби муаллифони гуногун оид ба технологияи педагогӣ ба табъ расиданд (Т.В. Гускова, Е.С. Полат, Н.Е. Шуркова, И.С. Якиманская ва дигарон). Технологияи педагогӣ ҳамчун фанни таълимӣ имрӯз дар бисёр муассисаҳои таҳсилоти олӣ омӯхта мешавад.

Яке аз намудҳои технологияи инноватсионӣ таълими интерактивӣ буда, он тавассути таҷрибаи ҳамфаъол пиёда мегардад. Ҳамфаъолиро мо ҳам ба сифати шароити зарурии татбиқи методи интерактивӣ (истифодаи бозӣ, тренинг, ҳамкориҳо бо муҳити бисёр вариантии компютерӣ) ва ҳам ба сифати таҷрибаи коммуникатсия оид ба тахассус, ки дар рафти ҳамкориҳои гуногунҷанба ба даст оварда мешавад, мефаҳмем.

Таълим дар он вақт самаранок шуда метавонад, ки агар низоми воситаҳои дидактикӣ ва тарбиявие, ки дар дарс истифода мешаванд, ба ҳадафи фаъолият, имкониятҳои ҳақиқии гурӯҳ (ё синф), хонандагони алоҳида ва гурӯҳи хонандагон мувофиқат кунанд.

Дар рушду инкишофи неруи эҷодии муҳассилин бозӣ низ мавқеи муҳим дорад. Бояд қайд намуд, ки дар методика миқдори зиёди таснифоти усулҳои бозӣ вуҷуд доранд

[16,с.59]. Одатан, бозиҳоро аз рӯйи сохту вазифа, мақсад ва муҳтаво, аз рӯйи вақт гузаронидан ва давомнокӣ, аз рӯйи дараҷаи мушкилӣ ва монанди инҳо тақсимбандӣ мекунанд. Чунин амалиёт ба забономӯзон кумак мерасонад, ки мақсади дар назди худ гузоштаашонро муайян созанд, далелҳои дар зери маълумот бударо дарк созанд, аҳамияти баланди маърифатӣ ва тарбиявии маводро бифаҳманд ва аз худ намоянд. Фазои бозиҳои нақшофарӣ, тренинг ва машғулиятҳои компютерӣ дар маҷрои методи интерактивии таълими забони хориҷӣ муфид арзёбӣ мегардад. Бозиҳои нақшофарӣ ва тренинг фаъолияти мураккаб ташкилёфтаест, ки функсияи интерактивӣ, яъне имкони дар асоси саҳми инфиродии ҳар донишҷӯ ба вуҷуд овардани таҳарруки инкишофи фан, аз ҷумла гузариш аз донишҳои кӯҳна ба ташкилдиҳии донишҳои навро фаро мегирад.

Дар дарсҳои забони хориҷӣ ҳарчи бештар истифода кардани воситаҳои аёнӣ яке аз усулҳои самарабахши таълими грамматика, луғат, фонетика, имло ва аломатҳои китобат дониста шудааст, ки принсипи умумидидактикии аёният низ маҳз ҳамин нуқтаро тақозо мекунад. Воситаҳои аёнӣ, пеш аз ҳама, дар ҳосил намудани дониши нав ҳангоми баёни мавзуи нав ва баъдан дар дарсҳои такрору мустаҳкам намудани дониши муҳассилин истифода бурда мешавад [7,с.45].

Моҳияти таълими интерактивӣ ифода менамояд: таҷрибаи мушаххасро аз сар гузаронидани толибилм, идроки таҷрибаи бадастовардашуда, умумиятдиҳӣ (рефлексия), истифодаи малакаҳои ҳосилкарда дар амал [2,с.94]. Таълими интерактивӣ дар маҷрои иттилоотикунонии таълим рушд меёбад, чунки яке аз ҷанбаҳои он истифодаи дидактикаи лингвистӣ мебошад. Истифодаи компютер дар маҷрои таълими интерактивӣ ба маҳсулнокии ташаккули салоҳияти байнифарҳангӣ мусоидат мекунад, зеро ҳудудҳои таълимро васеъ гардонда, ҳолати муоширати ғайризабониро ба ҳолати муоширати табиӣ ба забони хориҷӣ наздик мекунад.

Технологияи компютерӣ бо истифодаи методи интеракативӣ дар маҷрои таълими ба шахсият нигаронидашуда рушд меёбад, зеро на танҳо оид ба ташаккули салоҳияти байнифарҳангӣ, балки инчунин оид ба рушди сифатҳои шахсиятӣ ва ташаккули «ман»-и иҷтимоӣ имкониятҳои нодир фароҳам месозад [11,с.14]. Самарабахшии таълим бо истифодаи методи интерактивӣ ба шахсияти донишҷӯ, дараҷаи ангезаи ӯ, дараҷаи наздикшавии раванди таълим ба шароитҳои азхудкунии идорашавандаи забон дар ҳолати табиии ғайризабонӣ, яъне низоми машғулиятҳое, ки бо шаклҳои гуногун сомон дода мешаванд, муайян карда мешавад.

Методи асосии истифодабарии технологияи интерактивӣ гуфтугӯи интерактивиест, ки аз ҳамкории истифодабаранда бо низоми барномавӣ иборат мебошад. Яке аз ҳалҳо, масалан, татбиқгардонии фаъолонаи тахтаҳои интерактивӣ дар раванди таълим аст. Таълими интерактивӣ дар омӯзиши интенсивӣ ба таври васеъ ба кор бурда мешавад. Барои он ки усулҳои мазкур омӯхта ва татбиқ карда шаванд, ба омӯзгор донистани усулҳои мухталифи фаъолияти дуҷонибаи гурӯҳӣ зарур мешавад. Таълими интерактивӣ ҳамдигарфаҳмӣ, ҳамкорӣ, фаъолнокӣ ва ғановати дучонибаро таъмин менамояд [15,с.342].

Ҳангоми истифодаи чунин усули таълим сифатҳое, чун мустақилияти донишҷӯён, масъулият барои қарори қабул карда ташаккул ва инкишоф меёбад; маърифат, эҷодкорӣ, муошират, амали шахсии фаъол, ки сифати рафтори корманди салоҳиятдорро дар бозори меҳнат ва ба иҷтимоишавии шахсият мувофиқро муайян мекунад, рушд меёбанд. Дар шароити инкишоф ёфтани таълим зарур аст, ки фаъолнокии худи муҳассилин дар раванди ташаккул ёфтани салоҳиятҳои асосӣ таъмин карда шавад, зеро салоҳиятҳои асосӣ танҳо дар асоси таҷрибаи фаъолияти шахсӣ ташаккул ёфта метавонанд. Вобаста ба ин, аксари муҳаққиқон технологияи инноватсиониро дар таълим бо усулҳои интерактивии омӯзиш алоқаманд медонанд, ки тахти он чунин маъно ниҳон аст: «…тамоми раванди таълим аз фаъолият иборат мебошад, ки муносибатҳои эҷодиро ба маводи таълимӣ такозо ва ошкор намудани қобилияти ҳар донишҷӯро таъмин менамояд» [14,с.261].

Дар маҷмуъ, усулҳои интерактивии таълимро ҳамчун шакли муосиртарини усулҳои фаъол баррасӣ кардан мумкин аст. Усулҳои интерактивии нисбатан муҳимро аз нуқтаи назари ташаккул ёфтани салоҳиятҳои асосӣ ҳангоми омӯзиши фанҳои тахассусӣ ва педагогӣ баррасӣ кардан мумкин аст.

Дар Аврупо лоиҳае тахти унвони «Readingand Writing for Critical Thiking» (маҳорату малакаҳои хониш ва хат бахри рушди тафаккури интиқодӣ) маълум аст, ки онро олимону

омӯзгорони якчанд давлатҳо якҷоя кор карда баромадаанд. Вазифаи асосии ин лоиҳа дар илми педагогика амалӣ гардонидани усулу методҳое мебошад, ки тавассути онҳо тафаккури интиқодии донишандӯзон бо назардошти синну соли гуногун ва фанҳои таълим инкишоф дода мешавад. Тафаккури интиқодӣ фаъолияти мураккаби интеллектуалӣ (зеҳнӣ) мебошад, ки ба туфайли он донишҷӯ ахбори навро қабул карда, ба қарори дуруст меояд.

Ин раванд ***се*** давраро дар бар мегирад [15,с.342]:

1. *Давраи бедоршавӣ, омодашавӣ* - дар шогирдон нисбат ба мавзуи нав шавқу ҳавас пайдо мешавад. Онҳо ба донишу таҷрибаи худ такя карда истода, доир ба мазмуну моҳияти ахбори нав (дар пешгӯӣ) фикри худро ифода мекунанд.

2. *Давраи сарфаҳмравӣ* - шогирдон бо матн кор карда, маводи навро меомӯзанд, мазмуни матнро ба фикру ақидаҳои худ ҳамгиро менамоянд ва моҳияти ахбори (маълумоти) навро фаҳмида мегиранд.

3. *Давраи рефлексия* - доир ба маълумоти ҳосилкардаашон фикру ақида ва муҳокима ронда, маводи навро мустаҳкам мекунанд.

Ба ҳамин васила, ғояи асосии методи интерактивӣ инкишофи тафаккури интиқодӣ ҳамчун *фаъолияти зеҳнии* шогирдон мебошад, ки дар заминаи дарк намудани иттилоот ва фарогирии он амалӣ мегардад.

Дар ташаккули неруи эҷодии донишҷӯён дар гурӯҳҳои бисёрэтникӣ ташкили баҳсу мунозира хеле муфид арзёбӣ мегардад. Маҳз *тавассути мубоҳиса* толибилмон бо ҳамсолону омӯзгоронашон ба муносибат дохил мешаванд ва муоширатро ташкил мекунанд [10,с.12]. Дар робита ба ин, мубоҳиса имкон медиҳад, ки ҳар кас нуқтаи назари худро баён намояд, ба андешаҳои дигарон гӯш диҳад ва баҳси ҳақиқиро ороянд. Дар ин ҳолат барандаи мубоҳиса набояд якбора ҷавоби дурустро маҷбурӣ бор кунанд. Зеро иштирокчиён бояд таҷрибаи худифодакунӣ ҳосил кунанд. Дар чунин ҳолат онҳо мебинанд, ки толибилмон аз гурӯҳҳои бисёрэтникӣ ба масъала диди ҳархела доранд ва муҳимтар аз ҳама, онҳо андешаҳои дигаронро бо эҳтиром меомӯзанд [5,с.114].

Маҳз *тавассути мубоҳиса* толибилмон бо ҳамсолону омӯзгоронашон ба муносибат дохил мешаванд ва муоширатро хуб аз худ мекунанд. Ҳамин тавр, мубоҳиса имкон медиҳад, ки ҳар кас нуқтаи назари худро баён намояд, ба андешаҳои дигарон гӯш диҳад ва баҳси ҳақиқиро ороянд. Агар барандаи мубоҳиса якбора ҷавоби дурустро маҷбурӣ бор накунанд, он вақт дар иштирокчиён таҷрибаи худифодакунӣ ҳосил мешаванд. Ҳамзамон мебинанд, ки толибилмон ба масъалаи диди ҳархела дошта, муҳимтар аз ҳама эҳтироми андешаҳои дигаронро меомӯзанд.

Аз рӯйи таҷриба мубоҳиса бояд аз рӯйи принсипҳои мухталиф баргузор гардад. Аввалан, он ҳамчун шакли фаъолият баҳри афзуну бой гардонидани дониш ва қаноатманд шудан аз он пешбинӣ гаштааст. Дар ин марҳила мақсади аввалиндараҷаи мубоҳиса самаранок гардонидани таълим ба ҳисоб меравад [4,с.7]. Ба таври дигар, омӯзиш нисбат ба ғолиб баромадан дар мубоҳиса мақоми баландтар дорад. Агар мо ҳамчун иштирокчии мубоҳиса назди худ танҳо мақсади ғолибоиро гузошта бошем, мақсади гузоштаамон нодуруст мебошад. Агар мо аз роҳҳои манъшуда истифода накунем ва устуворӣ нишон диҳем, он гоҳ ба ҳурмату иззати атрофиён сазовор мегардем. Зеро, вақте ки иштирокчии мубоҳиса дар назди худ мақсади ғолибоиро мегузорад, ӯ одатан, аз доираи риояи қоидаҳо берун мебарояд ва барои ҷорӣ намудани тартибот вақти зиёд сарфа мешавад.

Агар омӯзгор вазифаҳои номбурдаро пайравӣ кунад, он куллан сохтори раванди таълимро дарҷ мекунанд. Барои ташаккули муносибати эҷодӣ шаклҳои гуногуни фаъолияти таълимӣ мавҷуданд. Аз ҷумла, корҳои фронталӣ барои ҳосил намудани донишҳои нав ва корҳои гурӯҳӣ ва ё ҷуфт барои ҳосил кардани малакаҳои муайяни таълимӣ ва истифода намудани бозиҳои нақшофарӣ хеле муфид мебошанд. Таҷрибаи кор дар ин самт нишон медиҳад, ки вобаста ба такмил додани усулҳои педагогию психологии таъсиррасонӣ барои ташаккули инкишофи шахсияти шогирдон бо мақсади рушди мустақилияти онҳо, корҳои гурӯҳӣ ба инкишофи малакаҳои муоширатӣ, зеҳнӣ ва эҷодии онҳо мусоидат мекунад. Шавқманд кардани донишҷӯ ба омӯзиш дар ташкили раванди таълим аҳамияти зиёд дорад. Вай ба фаъол гардонидани тафаккур мусидат мекунад, шавқро нисбати ин ё он намуди машғулият бедор мекунад, ба иҷрои ин ё он машқ

шавқманд мегардонад. Ба омилҳои нисбатан қавии ҳавасмандкунанда усулҳои навини таълим, қонеъ гардонидани талаботи шогирдон, ангезамандии маводи омӯхташаванда ва гуногуншаклии машқҳои иҷрошаванда мансуб мегарданд [6,с.210].

Мушовара, хоҳиш ва фаъолият дар ҳудуди гуфтугӯи фарҳангҳо барои инкишофи ҷаҳонбинии омӯзгорониояндаи забони хориҷӣ мусоидат мекунад. Ҳангоми баргузории баҳсу мунозираҳо дар машғулият мушкилоти ҳамфикрӣ байни иштирокчиёни баҳс ба амал омаданаш мумкин аст. Зеро бо сабаби мансубият ба табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ, таҷрибаи инфиродӣ, мавҷудияти малакаҳои ҳаётӣ фарқиятҳои психологӣ ҷой дошта метавонад. Бинобар ин, вазифаи касбии омӯзгориояндаи забони хориҷӣ аз он иборат аст, ки муоширатро дар рафти баҳс конструктивӣ, мақсаднок, барои ҳамдигарфаҳмии ҳамаи иштирокчиён ташкил кунад.

Дар рушди неруи эҷодии донишҷӯ нақши корҳои беруназдарсӣ бузург аст. Корҳои фориғ аз дарс аз забони хориҷӣ дар якҷоягӣ бо курси ҳатмии забони хориҷӣ барои ноил гардидан ба мақсадҳои амалӣ, тарбиявӣ ва такомули таълим шароит фароҳам меоранд. Ба масъалаҳои ташкили корҳои беруназаудиторӣ аз забони хориҷӣ мутахассисони зиёди соҳаи методикаи таълими забонҳои хориҷӣ машғуланд. Адабиёти ин мавзуъро омӯхта, мо ба хулосае омадем, ки ин проблема бештар аз ҷониби С.Н. Савина, Г.В. Рогова ва дигарон омӯхта шудааст. Аз ҷумла, Г.В. Рогова қайд мекунад, ки «кори беруназсинфӣ ба васеъ шудани ҷаҳонбинӣ ва маҳорати азхудкунӣ дар курси ҳатмӣ ва васеъ шудани доираи забонӣ мусоидат мекунад» [9,с.156]. Муҳаққиқ бар он бовар аст, ки чорабинии беруназдарсӣ, ки бар асоси шароити ихтиёрии озод ташкил шудааст, ҳавасмандии толибилм ва қобилияти ӯро рушд дода, ҳама гуна мушкилоти равонӣ ва проблемаеро, ки ба худиброзкунии ӯ халал мерасонанд, бартараф мекунад; ҳар кас метавонад қобилияту истеъдоди худро нишон диҳад [9,с.158].

Барои ҳамин иштирок дар корҳои фориғ аз дарс ба инкишофи шахсии донишомӯз, аз ҷумла чунин хислаҳои вай, ба монанди фаъол будан, мақсаднокӣ, коллективизм ва дар ниҳоят ҳисси масъулиятшиносӣ мусоидат мекунад. Дар вақти интихоби шакл ва муҳтавои корҳои беруназдарсӣ хоҳиш ва орзуи донишомӯз муайян мегарданд. Г.В. Рогова бар ин назар аст, ки ташкилкунандаи корҳои беруназдарсиро зарур аст, ки ба худидоракунии муҳассилин характери танзимкунӣ диҳад, зеро он аз маҳорати омӯзгор вобаста аст. Ӯ бовар дорад, ки омӯзгор хонандагонро ба интихоб ҷалб карда, ба мушоҳидаҳои танқидии онҳо гӯш дода метавонад [9,с.162].

Ба ҳамин тариқ, комёбии толибилмон дар азхудкунии донишҳои илмӣ ва ҳосил кардани малакаю маҳоратҳои таълим ва инкишофи неруи эҷодии онҳо, аз як тараф, аз истифодаи технологияи навин, интихоби мазмуни таҳсилот ва тарзи ҷойгиркунонии он дар барномаҳои таълимӣ ва китобҳои дарсӣ вобаста бошад, аз тарафи дигар, аз сатҳи дониши фаннии омӯзгорон ва бедор карда тавонистани рағбати донишандӯзӣ дар толибилмон вобаста аст.

Муқарриз: *Ҷамшедов Парвонахон-* д.и.п., профессор, АМИТ

АДАБИЁТ

1. Алиев, С.Н. Общая методика обучения иностранным языкам. Учебник для студентов факультетов иностранных языков педагогических университетов / С.Н. Алиев. -Душанбе: ТГПУ, 2013. -336 с. (на тадж.яз.)
2. Астафурова Т.Н. Интерактивная компетенция в профессионально-значимых ситуациях межкультурного общения [Текст] / Т.Н. Астафурова // Актуальные проблемы преподавания перевода и ИЯ в лингвистическом вузе: Сб.науч.тр. МГЛУ. -М., 1996. - вып.423. -С.93-108.
3. Беспалько, В.П. Слагаемые педагогической технологии / В.П. Беспалько. -М.: Педагогика, 1989. -192 с.
4. Коротаева, Е.В. Интерактивное обучение: организация учебных диалогов / Е.В. Коротаева // Русский язык в школе. - 1999. -№5. -С.3-8.
5. Негматов, С.Э. Актуальные проблемы поликультурного и полилингвального образования: монография / С.Э. Негматов. -Душанбе: Сифат, 2016. -189 с.
6. Ниёзалиева, М. Развитие познавательной активности учащихся как актуальная проблема педагогики / М. Ниёзалиева // Вестник Таджикского национального университета. Научный журнал. – 2017. -№3/2. -С.209-212.
7. Пассов, Е.И. Урок иностранного языка в средней школе / Е.И. Пассов. -М.: Просвещение, 1988. -224 с.
8. Полат, Е.С. Обучение в сотрудничестве / Е.С. Полат // ИЯШ. - 2000. -№1. -С.5-6.
9. Рогова, Г.В. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях: пособие для учителей и студентов педагогических вузов / Г.В. Рогова. -М.: Академия, 2006. -332 с.

10. Сайфуллоев, Х.Г. Тавсияҳои методӣ ба омӯзгорон дар татбиқи усулҳои интерактивӣ дар таълим / Х.Г. Сайфуллоев. -Душанбе: ДДОТ, 2014. -19 с.
11. Саидов, С.А. Педагогические особенности применения компьютерных технологий в школьном обучении: автореф. … канд. пед. наук / С.А.Саидов. -Душанбе, 2012. -24 с.
12. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии: учебное пособие / Г.К. Селевко. -М: Народное образование, 1998. -256 с.
13. Усмонов К. Методикаи таълими забони англисӣ / К. Усмонов, А. Бойматов. -Хуҷанд, 2009. -326 с.
14. Хуторская Л.Н. Видеотренинг профессионально-педагогического творчества будущих учителей / Л.Н. Хуторская, Н.Т. Авласевич, А.В. Хуторской // ТехноОБРАЗ'99: Технологии непрерывного образования и творческого саморазвития личности: Материалы международ. конференции. – В 2 ч. – Ч.2.; отв. ред. Тарантей В.П. -Гродно: ГрГУ, 1999. -С.260-265.
15. Щукин, А.Н. Обучение иностранным языкам: учебное пособие для преподавателей и студентов / А.Н. Щукин. -М.: Филоматис, 2006. -480 с.
16. Эльконин, Д.Б. Психология игры / Д.Б. Эльконин. -М.: Просвещение, 1987. -350 с.
17. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе / И.С. Якиманская. -М., 1996. -96 с.

ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР ТАШАККУЛИ НЕРУИ ЭҶОДИИ ОМӮЗГОРОНИ ОЯНДАИ ЗАБОНИ ХОРИҶӢ

Дар мақолаи мазкур доир ба нақши технологияҳои инноватсионии таълим дар ташаккули неруи эҷодии омӯзгорони ояндаи забонҳои хориҷӣ сухан меравад. Самаранок гаштани фаъолияти таълимии толибилмон аз ҷорӣ кардани технологияи навини педагогӣ ва истифодаи методу усулҳои пешқадам дар раванди таҳсилот вобаста аст. Фаъолнокии омӯзгор ба фаъолнокии донишҷӯ ҳамгиро гардида, вазифаи ӯ аз тайёр кардани шароит барои мустақилона аз худ кардани мавод иборат мебошад. Дар рушду инкишофи неруи эҷодии муҳасилин бозӣ низ мавқеи муҳим дорад. Фазои бозиҳои нақшофарӣ, тренинг ва машғулиятҳои компютерӣ дар маҷрои методи интерактивии таълими забони хориҷӣ муфид арзёбӣ мегардад. Дар ташаккули неруи эҷодии донишҷӯён дар гурӯҳҳои бисёрэтникӣ ташкили баҳсу мунозира манфиатовар мебошад. Ҳангоми баргузории баҳсу мунозираҳо дар машғулият мушкилоти ҳамфикрӣ байни иштирокчиёни баҳс ба амал омаданаш мумкин аст. Зеро бо сабаби мансубият ба табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ, таҷрибаи инфиродӣ, мавҷудияти малакаҳои ҳаётӣ фарқиятҳои психологӣ ҷой дошта метавонанд. Бинобар ин, вазифаи касбии омӯзгори ояндаи забони хориҷӣ аз он иборат аст, ки муоширатро дар рафти баҳс конструктивӣ, мақсаднок, барои ҳамдигарфаҳмии ҳамаи иштирокчиён ташкил кунад. Барои инкишофи неруи эҷодии донишҷӯ нақши корҳои беруназдарсӣ низ бузург аст. Корҳои фориғ аз дарс аз забони хориҷӣ дар якҷоягӣ бо курси ҳатмии забони хориҷӣ барои ноил гардидан ба мақсадҳои амалӣ, тарбиявӣ ва такомулии таълим шароит фароҳам меоранд. Комёбии толибилмон дар азхудкунии донишҳои илмӣ ва ҳосил кардани малакаю маҳоратҳои таълим ва инкишофи неруи эҷодии онҳо аз истифодаи технологияи навин ва сатҳи дониши фаннии омӯзгорон ва бедор карда тавонистани рағбати донишандӯзӣ дар толибилмон вобаста аст.

Калидвожаҳо: технологияҳои инноватсионӣ, равияи инкишофи шахсият, равияи фаъолиятнокӣ, равияи ҳамкории хонандагон, самаранокии таълим, инкишофи неруи эҷодии хонандагон, равияи таҳаммулпазирӣ дар таълим, бозиҳои нақшофарӣ.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ФОРМИРОВАНИИ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

В статье рассматривается роль инновационных технологий обучения в формировании творческого потенциала будущих учителей иностранных языков. Эффективность учебной деятельности студентов зависит от внедрения новых педагогических технологий и использования передовых методов и приемов в учебном процессе. Деятельность учителя интегрирована с деятельностью ученика, и его задача - подготовить условия для самостоятельного изучения материала. В развитии творческого потенциала студентов существенна роль игры. Пространство для ролевых игр, тренингов и мультимедийных занятий считается полезным в контексте интерактивного метода обучения иностранному языку. Организация дебатов очень полезна в формировании творческого потенциала студентов в многонациональных группах. Во время дебатов могут возникнуть проблемы с консенсусом среди участников. Потому что из-за принадлежности к разным этническим группам, индивидуального опыта, наличия жизненных навыков могут быть психологические различия. Поэтому профессиональная задача будущего учителя иностранного языка - организовать общение конструктивно, целенаправленно для взаимопонимания всех участников. Внеклассная деятельность также играет важную роль в развитии творческого потенциала студентов. Внеучебные занятия на иностранном языке вместе с обязательным курсом иностранного языка создают условия для достижения практических, образовательных и развивающих целей обучения. Успех обучающихся в приобретении знаний и педагогических навыков и развитии их творческого потенциала зависит от использования инновационных технологий и уровня предметных знаний учителей и их способности стимулировать интерес к обучению.

Ключевые слова: инновационные технологии, личностно-ориентированный подход, деятельностный подход, сотрудничество студентов, эффективность обучения, развитие творческого потенциала студентов, толерантность в обучении и воспитании, ролевые игры, мультимедийные средства обучения.

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF THE CREATIVE POTENTIAL OF FUTURE TEACHERS OF A FOREIGN LANGUAGE

The article examines the role of innovative teaching technologies in the formation of the creative potential of future teachers of foreign languages. The effectiveness of the educational activities of students depends on the introduction of new pedagogical technologies and the use of advanced methods and techniques in the educational process. The teacher's activity is integrated with the student's activity, and his task is to prepare the conditions for independent study of the material. In the development of students' creative potential, the role of play is essential. A space for role-playing games, trainings and multimedia activities is considered useful in the context of an interactive method of teaching a foreign language. Organizing debates is very helpful in building the creativity of students in multinational groups. During debates, there may be problems with consensus among the participants. Because due to belonging to different ethnic groups, individual experience, the availability of life skills, there can be psychological differences. Therefore, the professional task of a future foreign language teacher is to organize communication constructively, purposefully for mutual understanding of all participants. Extracurricular activities also play an important role in developing students' creativity. Extracurricular activities in a foreign language, together with a compulsory foreign language course, create the conditions for achieving practical, educational and developmental learning goals. The success of students in acquiring knowledge and teaching skills and developing their creative potential depends on the use of innovative technologies and the level of subject knowledge of teachers and their ability to stimulate interest in learning.

Keywords: innovative technologies, personality-oriented approach, activity approach, Student cooperation, learning efficiency, development of the creative potential of students, tolerance in training and education, role-playing games, multimedia teaching aids.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Хайруллоева Ситора Хайруллоевна*** – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, муаллими калони кафедраи забони англисӣ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **(+992) 111-19-93-85.** E-mail: **sitora.khairulloeva@gmail.com**

Сведение об авторе: ***Хайруллоева Ситора Хайруллоевна*** – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, старший преподаватель кафедры английского языка. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: **(+992) 111-19-93-85.** E-mail: **sitora.khairulloeva@gmail.com**

Information about the author: ***Khairulloeva Sitora Khairulloevna*** - Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Senior Lecturer of the Department of English. **Address**: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 121. Phone: **(+992) 111-19-93-85.** E-mail: **sitora.khairulloeva@gmail.com**

УДК:373.41

ТАШАККУЛИ РУШДИ МАҲОРАТИ ЭҶОДИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ ТАВАССУТИ САНЪАТИ ТАСВИРӢ

Осимова П.А.
Муассисаи таълимии миёнаи умумӣ №31 шаҳри Хуҷанд

Санъат дар ташаккули рушди маҳорати эҷодии хонандагони синфҳои ибтидоӣ тавассути санъати тасвирӣ нақши махсус дорад. Хусусияти хосси санъати тасвирӣ инъикоси воқеият дар образҳои бадеӣ мебошад, ки ба шуур ва эҳсосоти инсон таъсир мерасонад, дар ӯ муносибати муайян ба рӯйдодҳо ва падидаҳои ҳаётро тарбия мекунад, барои амиқтар ва пурра шинохтани воқеият мусоидат мекунад. Тавассути санъат қобилияти дида тавонистани табиат ва ҷамъбаст кардани падидаҳои мушоҳидашаванда тарбия карда мешавад.

Дар дарсҳои санъат ва меҳнат муаллим бояд, пеш аз ҳама, хонандагонро бо асарҳои бадеӣ, намудҳои онҳо шинос кунад. Муаллим бояд ҷувздони махсуси расмҳо ва мусаввараҳо бо жанрҳои гуногун, расмҳои ҳайкалу муҷассамаҳо, асарҳои санъати ороишӣ – амалӣ ва ғайра дошта бошад. Ҳангоми нақл ва тафсири асарҳои бадеӣ бо мақсади ташаккули рушди маҳорати эҷодии хонандагони синфҳои ибтидоӣ муаллим бевосита аз он истифода мебарад.

Асарҳои бадеӣ, ки аз мазмуни ғоявии худ бой ва дар шакли бадеӣ комиланд, завқи бадеӣ, қобилияти дарк кардан, фарқ кардан, қадр кардани зебоӣ на танҳо дар санъат, балки дар асл, дар табиат, дар ҳаёти ҳаррӯзаро ташаккул медиҳанд. Дар ҳар як асари назарраси санъат мо мундариҷаи амиқеро хоҳем ёфт, ки ба мо, тамошобинон тавассути

ифодаи он дар образҳои бадеӣ таъсир мерасонад. Инъикоси ҳамаҷонибаи ҳаёт тавассути падидаҳои маъмулӣ яке аз хусусиятҳои асосии тасвири бадеӣ мебошад.

Расми рассом В.И. Суриков «Боярыня Морозоваро» ба хотир меорем. Композитсияи тасвир ба интиқоли ҳаракати издиҳом, гусел кардани ашрофи шармсор, ки ба эътиқоди худ саргарм шудааст ва намехоҳад ба созиш расад, нигаронида шудааст. Рассом тавонист якдилии одамонро, ки ашрофзанро таъриф мекарданд, нишон диҳад. Дар маркази тасвир чеҳраи соҳибзавқ Морозова аст [10,с.85].

Композитсия (аз лот. Composition- тасниф, тартиб додан, эъод кардан, пайвастан) – сохтори асар дар мувофиқат бо қисмҳои онҳо мебошад, ки ба мазмуну мундариҷаашон ҷавобгӯй аст. Дар масъалаи асари композитсионӣ интихоби нақтаи назари хуб оид ба тасвир, модели зинда ва ашё хеле муфид аст. Дар композитсия аз аввал то охири кор эҷоди асар идома меёбад. Ин роҳи ҷустуҷӯ ва фароҳам овардани муҳити образи бадеӣ барои фарох намудани ҷаҳонбинии рассом мусоидат менамояд. Ба ин дохил мешаванд: муайян намудани марказ ва воситаи композитсия бо назардошти тобеияти он дар қисмҳои асар. Дар композитсия интихоби мавзуъ, коркарди сюжет, дарёфти он ва андозаи асар барои ҳалли ғоя мусоидат мекунанд [6,с.98].

Таҷрибаи чандсолаи фаъолияти корӣ дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ нишон дод, ки хонандагон дар бораи асарҳои бадеии рассомони рус, назар ба рассомони тоҷик маълумоти бештар доранд, чунки оиди рассомони рус дар давраи шуравӣ маводҳои бисёри чопӣ мавҷуд буданд ва ҳар як муаллими санъат ва меҳнат аз он дар таҷрибаи кории худ истифода мебарад.

Санъат дар инсон на танҳо зебоипарастӣ, балки эҳсосоти ахлоқиро бедор мекунад, ба ташаккули фаҳмиши нави олӣ мусоидат мекунад, ки метавонад дар амалҳояш, дар рафтор, нисбати дигарон зоҳир шавад.

Санъати тасвирӣ инъикоси бадеии воқеият дар симоҳои ба таври биниш қабулшаванда мебошад. Ба воситаи ранг, қалам ё расм рассом дар матои катонӣ, дар гил ё мармар расмҳои ҳаёти атроф, симои қавӣ ва зебои одамро месозад. Санъати тасвирӣ дар ҷомеаи ибтидоӣ ба вуҷуд омадааст. Аввалин расмҳое, ки ҳайвонот ва манзараҳои шикорро тасвир мекунанд, аввалин муҷассамаҳо - ҳайкалҳои одамон ва ҳайвонот аз устухон ва кандакорӣ аз санг, ашёи меҳнат ва зиндагии рӯзмарра, ки бо кандакорӣ оро дода шуда, бо нақшу нигор кашида шудаанд, ба ҳамин давра рост меоянд. Аз замонҳои қадим одамон қобилияти тасвир кардани муҳити атроф, расонидани тасаввуроти худро дар расмкашӣ, ҳайкалтарошӣ, ороишдиҳӣ аз худ кардаанд.

Муаллими санъат ва меҳнати синфҳои ибтидоӣ бояд худаш рассом бошад ва дар бораи аввалин рассоми тоҷик донад ва ба хонандагони худ маълумот дода тавонад. Яке аз рассомони тоҷик Монӣ ба шумор меравад.Доир ба исм, макону замон ва волидайни Монӣ дар манбаъҳои асримиёнагӣ маълумоти мухталиф вуҷуд дорад. Чунончи, бо истинод ба рисолаи Монӣ «Шопургон», Берунӣ навиштааст, ки Монӣ дар соли 527-уми ситорашиносони Бобул, яъне солшумории Искандарӣ (соли 216 то милод) таваллуд шудааст. Ҳамчунин, Берунӣ ба китоби муаллифи масеҳӣ Яҳё ибни Нуъмон такя карда, хабар додааст, ки масеҳиён Мониро Курбиқус ибни Фотақ мехондаанд. Абӯсаиди Гардезӣ бошад, ӯро Монӣ ибни Фотақ ал-Зиндиқ номидааст. Дар сарчашмаҳо исми Монӣ, инчунин, ба гунаи Монӣ ибни Фотақ ибни Абубазром вомехӯрад. Ба қавли Абулқосими Фирдавсӣ бошад, Монӣ аз Чин зуҳур карда будааст:

Биёмад яке марде гӯё зи Чин,
Ки чун ӯ мусаввир набинад замин.
Бад-он чарбдастӣ расида ба ком,
Яке пурманиш мард Монӣ ба ном.
Ба суратгарӣ – гуфт пайғамбарам,
Зи диноварони ҷаҳон бартарам.

Бинобар гуфтаи муҳаққиқи тоҷик Бобокалони Исомат, Зиндиқ ибни Ҳуммади Монӣ соли 225 милодӣ дар Мадоини Эрон таваллуд шуда, соли 276 дар Гундишопур вафот кардааст. Шояд ин ҳархелагии маълумот натиҷаи навишту талаффузи ҳархела бошад ва масоили дигаре дар ин ҷо ниҳон бошад, мо инро барои худ ҳам амалан амиқ карда

натавонистем ва аз ҳамин боис ҳардуи маълумотро ба хонандагон пешкаш намудем [1,с.39].

Дар мақолаи “Санъат чист?” Л.Толстой маънои ин мафҳумро чунин шарҳ додааст:“Эҳсоси як бор аз сар гузаронидаро бедор намуда, тавассути ҳаракат, хатҳо, расмҳо, садоҳо, образҳои бо калом ифодагардида онро ба хотир оварда, эҳсоси мазкурро тавре баён кардан лозим аст, ки дигарон низ ин эҳсосро аз сар гузаронанд – маҳз чунин аст фаъолияти санъат. Санъат фаъолияти инсонӣ аст ва моҳияташ дар он зуҳур меёбад, ки як инсон бошуурона, бо аломатҳои берунаи маълум ба дигарон эҳсоси ҳис кардаашро интиқол мекунад, одамони дигар бошанд, гирифтори ин эҳсос мешаванд ва онро аз сар мегузаронанд” [12,с.66]. Барои асарҳои санъати тасвирӣ интихоби як лаҳза, падида ва интиқоли онҳо дар тасвирҳои бадеӣ хос аст. Рассом ҳалли тези сюжетро пайдо мекунад, ки имкон медиҳад таассуроти амалиётро расонад.

Вақте ки муаллим ба хонандагон дар бораи асари рассом маълумот медиҳад, оид ба қаҳрамонҳои асар, ки тавсир шудаанд маълумот медиҳад ва яке аз принсипҳои муҳим методикаи таълим, яъне принсипи алоқаи байни фанҳо амалӣ мегардад.

Мусаввара, графика, ҳайкалтарошӣ, меъморӣ, санъати ороишӣ ва амалӣ намудҳои санъати тасвирӣ мебошанд, ки ба жанрҳои санъати тасвирӣ дохил мешаванд ва бо хусусиятҳои умумӣ, воситаҳои мушаххаси тасвирӣ фарқ мекунанд. Ба жанрҳои санъати тасвирӣ дохил мешаванд: жанри асотирӣ, размӣ, маишӣ, чеҳранигорӣ, манзаранигорӣ, натюрморт.

Мусаввирӣ тамоми боигарӣ ва гуногунрангии оламро боз мекунад. Аз ҷиҳати фарогирии ҳаёт, он дар ҷойи аввал меистад. Ҷаҳони воқеӣ бо умқи фазоӣ, ҳаҷм, ранг, рӯшноӣ, ҳаво дар матои катонӣ, дар рӯйи коғаз, дар девори хона ё қаср тавассути мусаввирӣ аз нав сохта мешавад. Ранг воситаи асосии мусаввирӣ аст.

Дар мусаввирӣ, ҳамчун дар дигар намудҳои санъат ва илм, қонунҳои муайян вуҷуд доранд. Ин қоидаҳои мушоҳидавии дурнамои хаттӣ ва фазогӣ, қонунҳои рӯшноию тирагӣ ва методҳои муносибатҳои мувофиқатии тобишҳои ранг мебошад. Агар кори амалии хонандагон бо омӯзиши пайдарпайи ин қонуниятҳо ҳамроҳӣ карда шавад, ҳар як хонанда босаводона аз асл натюрморт, манзара, портрет ва ҷисми одамро тасвир карда метавонад.

Мусаввирӣ бо жанрҳои фаровон тавсиф карда мешавад. Пайдоиши онҳо бо манфиатҳои рассомони давраҳои гуногун ба ҳама ҷанбаҳои ҳаёт вобаста аст.

Асарҳое, ки ба рӯйдодҳои таърихӣ бахшида шудаанд, ҳаёт ва зиндагии одамони давраҳои гузаштаро тасвир мекунанд, ба жанри таърихӣ тааллуқ доранд. В.И. Суриков, И.Е. Репин, В.А. Серов ба тасвири рӯйдодҳо ва образҳои таърихи Русия рӯ овардаанд.

Рассмоми тоҷик низ ба жанрҳои таърихӣ рӯй оварда асарҳои ҷолиб офаридаанд. Ба монанди К.Ёдгоров “Тарки дарбор”, А. Абдураҳмон “Муҳорибаи Спитамен”, Н. Эшонова “Дар дарбори шоҳ” ва ғайра.

Асарҳои санъати тасвирӣ, ки дар сюжетҳои афсонаҳо, эпосҳо офарида шудаанд, ба жанри асотирӣ тааллуқ доранд.

Асарҳои жанри таърихӣ на ҳамеша таърихи дурро инъикос мекунанд. Ба асарҳои рассомони шуравӣ тасвири гузаштаи наздик, муборизаи қаҳрамононаи револютсионӣ хос буд..

Яке аз жанрҳои таърихӣ жанри ҷанг- тасвири набардҳо ва дигар лаҳзаҳои ҷанг ба ҳисоб меравад. Яке аз машҳуртарин рассомони жанри рамзии Русия В.Верешагин аст. Вай дар асарҳои худ даҳшатҳои ҷанг, симои қаҳрамононаи сарбози одиро нишон додааст.

Портрет (аз фаронс. portrait, аз лот. persona, шахсият, шахс, сурат, тасвир) - дар санъати рассомӣ, ҳайкалтарошӣ ва миниатюрнигорӣ жанрест, ки асоси он офариниши образу симои шахси муайян мебошад. Асарҳое, ки дар ин жанр ба вуҷуд оварда мешаванд, портрет ном доранд. Рассом ва ё ҳайкалтарош ба воситаи портрети кашидааш ё офаридааш хулқу атвор ва зоҳири инсонро нишон медиҳад. Тавассути нишон додани образҳои фардии ашхоси бузурги гузашта ва ҳамзамонон, портрет сифати типии ашхоси давраи муайяни таърихиро таҷассум намуда, ҳолат, руҳия ва хусусиётҳи табақаҳои гуногуни ҷамъиятиро ошкор месозад. Тибқи марому мақсади рассом портрет яккаса, дукаса (ҷуфт), гурӯҳӣ ва мувофиқи тарзи тасвир монументалӣ, мутантан, маҳрамона, ҳаҷвӣ

(карикатура, шарж) мешавад. Портрет дар санъати рассомӣ ва графика пайкараи то сина, то миён ва барқад; дар ҳайкалтарошӣ нимтана, ҳайкал ва релеф (тасвироти муқарнас) мебошад. Асрҳои миёна дар мамлакатҳои Шарқ усули хосси портретнигорӣ – миниатюраи портретӣ маъмул буд.

Манзаранигорӣ нисбатан дар муасввирӣ жанри табиат танҳо ҳамчун тасвири муҳити персонажҳо, дар сифати ороиш барои фариштаю авлиёҳои христианӣ мешуд. Тадриҷан, бо инкишофи донишҳои илмӣ ва таҷрибаҳои дурнамои фазоӣ ва хаттӣ, рӯшноию тирагӣ, таносуб, композитсияи умумӣ, обуранг, тасвири муқарнас, намудҳои табиат дар ибтидо аъзои баробарҳуқуқи композитсияи сюжетӣ шуданд ва баъд ба предмети марказии тасвир табдил ёфтанд [16,с.33].

Дар охири асри Х1Х - ибтидои асри ХХ, як намуди нави манзаракашӣ ба вуҷуд омад - саноатӣ. Он дар санъати шуравӣ мундариҷаи махсусе гирифт: инҳо пулҳо ва киштиҳои муосир дар манзараҳои заводу фабрика, сохтмонҳо ва ғайра.

Жанри хосси рассомӣ натюрморт аст - тасвири ашёи рӯзгор, сабзавот, мева, гул. Дар як асар рассом якчанд ашёро бо як мазмун ҷамъ мекунад ва инчунин бо омезиши рангҳо, шаклҳо, тобиши матоъҳо, гулдонҳо, меваҳо ва ғайраро пайваст мекунад.

Дар якҷоягӣ ин ашёҳо гӯё дар сукути вақт қарор ёфта, худро ҳамчун мероси адабии таърихӣ нигоҳ доштанд. Пайдарпайии гузашти вақт, ивазшавии ашёҳоро мувофиқ ба замона, мо дар як макон ҷой додани пилтачароғи қадима ва шамъро бо шамъдонаш мушоҳида карда метавонем.

Аз сарчашмаҳои таърихӣ маълум аст, ки маълумоти бисёри таърихиро мо бештар аз асарҳои санъати тасвирӣ, деворнигораҳои қадим дастрас намудаем.

Яке аз ҳунарҳои зебою қадимаи аҷдодони мо ин ҳаккокии нақшу нигор дар рӯйи маснуоти мисӣ ба шумор меравад. Графика низ яке аз намудҳои санъати тасвирӣ аст. Ба асарҳои графикӣ инҳо дохил мешаванд: расми бо қалам кашидашуда, қалами пӯлодӣ, ангиштсанг, акварел, инчунин намудҳои гуногуни он дар чоп: ҳаккокӣ, литография ва ғайра. Асарҳои графикӣ одатан дар рӯйи коғаз, камтар дар рӯйи пергамент (пӯсти ҳайвонот, ки ба таври махсус кор карда шуда, то пайдоиши қоғаз барои хатнависӣ истеъмол мешуд), матоъ ва дигар маводҳо иҷро карда мешаванд.

Кори графикӣ ба расм асос ёфтааст. Воситаҳои ифодаи бадеӣ дар графика хат, таносуби сафед ва сиёҳ, рӯшноию тирагӣ мебошанд. Аммо графика истифодаи рангро истисно намекунад. Дар тасвири китоб, дар плакат, дар расм, рассом аксар вақт 2-3 ранг ва баъзан тамоми боигарии рангҳоро ба маҷмуи муайяни тасвире, ки ба вижагии ин навъи санъат хос аст, истифода мебарад.

Графика намудҳои гуногуни тасвирҳоро дар бар мегирад. Инҳо метавонанд қайдҳои хомакӣ бо ангишт, қалам, қаламҳои пӯлодӣ, хосси ашё ё чеҳра, инчунин композитсияҳои мукаммалтар ва калонтар бошанд. Карандаш-қалам (аз туркӣ- сиёҳ ва тош санг) - қалам, сиёҳқалам, мадод. Дар санъати тасвирӣ қалам василае аст, ки бо он ашё тасвир карда мешавад.Намудҳои қалам бисёр буда, ҳарфи М (В) дар танаи он сифати мулоимии он ва ҳарфи Т (Н) сахтии онро ифода мекунад. Рақамҳое, ки якҷоя ба ин ҳарфҳо навишта шудаанд (2-3-5 ва ҳоказо) дараҷаи мулоимӣ ва сахтии онҳоро мефаҳмонанд. Қаламҳои графитӣ нисбат ба дигар воситаҳои расмкашӣ арзон ва мувофиқ аст. Бо қаламҳои графитӣ дар рӯйи вараққо тасвирҳо тез ва озодона иҷро карда мешаванд. Ғайр аз ин, дар расмҳои ба воситаи қаламҳо кашидашуда камбудиҳои мавҷудбударо ба воситаи хатпоккунак ба зудӣ ислоҳ карда, корро давом додан мумкин аст. Барои кашидани расмҳои хаттӣ, тобишӣ ва дигар намудҳои расм қалам мувофиқ мебошад.

Перо қалам, перо қалами пӯлодӣ. Яке аз воситаҳои расмкашӣ перо буда, ба воситаи хат ва штрихҳои нозук расмҳо, асарҳои пурҷозиба ва муассир (эмотсионалӣ)-ро кашидан мумкин аст.

Дар вақти кашидани тасвир пероҳои оҳанинро низ истифода бурдан имконпазир аст. Бо пероҳои нӯгаш борик дар сатҳи ҳамвори қоғаз бо туш хатҳо ва рах (штрих)-ҳои беҳад борикро кашидан, ҷузъҳои майдаи шаклро иҷро кардан лозим аст. Шахсе, ки ба воситаи перо тасвир мекунад, дар давоми кор хусусиятҳои онро фаҳмида мегирад. Вақте ки бо перо кор мекунем, ба хато роҳ додан мумкин нест. Зеро ин хаторо ислоҳ карда

наметавонем ва корро аз нав анҷом додан зарур мешавад. Аз ҳамин сабаб, хонанда бояд инро воситаи одии расмкашӣ наҳисобида, малакаи расмкаширо хуб омӯхта, пероҳои маҳорати ҳаракати дастҳоро пайдо карда, дар вақти кашидани тасвир тибқи қоидаҳои расмкашӣ амал намояд. Ба хонанда ҳама вакт дар ин фаъолияти санъати тасвирии мураккаб аз ҷиҳати касбӣ фаъолият бурданро омӯзонидан лозим аст. Ғайр аз ин, ҷараёни мазкур барои аз худ кардани нозукиҳои техникаи расмкашии штрихӣ имкон медиҳад. Дар вақти тарбия кардани рассом ҳар яки мо ба ин хел воситаҳои техникӣ аҳамияти ҷиддӣ дода, расми штрихиро нағз донистанамон шарт ва зарур аст.

Қалам (перо)-ҳо аз ҷиҳати андоза ҳар хел буда, аз маводҳои гуногун сохта мешаванд. Аз ҳама муҳиммаш, дар вақти расмкашӣ перо бояд қоғазро натарошад. Ба воситаи як перо (бо даст зер карда) хатҳои ғафсиаш ҳархеларо кашидан мумкин аст.

Ба воситаи перои оҳанин хатҳои борики аниқро мекашем, ба воситаи пероҳои аз пати ғоз ё аз най сохташуда хат ва тасвирҳои серҷозибаро ифода карда метавонем.

Дар вақти бо перо расм кашидан коғазҳои суфтаи "меловӣ"-ро истифода бурдан беҳтар аст. Хатоҳои дар вақти кор содиршударо ба воситаи теғ метавон ислоҳ кард.

Чӣ хел тасвирҳои ҷозибадорро ба вуҷуд овардан мумкин ва омили он аз чӣ иборат аст? Ҳаминро аз ёд набаронед, ки хат ва штрих бояд ба тобиши қоғаз мувофиқ ояд (хокистарранг, кабуд, зард, ба сабз монанд), расми дар усули мусаввирӣ иҷрошуда дар тамошобин таассуроти хуб эҷод мекунад.

Ангишти чӯби сахт - маводи суратгарӣ мебошад, ки онро аз чӯби шоххои маҳини сӯзонидаи дарахтон тайёр мекунанд. Ангишт яке аз воситаҳои расмкашӣ низ мебошад. Дар расмкашӣ қаламчаи ангиштӣ имкониятҳои худро нишон медиҳад. Ба воситаи қаламчаи ангиштӣ портрет, натюрморт, манзара ва корҳои композитсионии сюжетиро иҷро кардан мумкин аст. Дар тасвир хатҳои борик ва ғафсро кашидан, ҷойҳои васеи тасвирро ба зудӣ бо штрихҳо пур кардан осон ва қулай мебошад. Ангишт дар тасвир тобиши ранги сиёҳро медиҳад, ғайр аз ин тобишҳои диапазони калонро дорад. Бо воситаи ангишт дар муддати кӯтоҳ мусаввара (наброска)-ҳо, дар муддати дароз расмҳоро кашида, нуқсонҳои дар ҷараёни кор пайдошударо ислоҳ кардан осон аст. Ба воситаи ангишт ба рӯйи қоғаз, картон, катон ва ба девор расм кашидан имконпазир аст. Ба воситаи қаламчаи ангиштӣ дар қоғазҳои рӯяш дағал ё рангҳояш норавшан расмҳои сермаъноро офаридан мумкин аст. Ба қаламчаи ангиштӣ барои кашидани хатҳои борик нӯги онро каҷ карда, тарошидан лозим аст. Ҳангоми дар катон (матоъ) кор кардан, ангишт хӯрда мешавад, нӯги қаламчаи ангиштӣ борик шудан мегирад. Дар вақти бо қаламчаи ангишт расм кашидан воситаҳои расмкашии дигар: сангина, пастел, бур, қаламҳои ранга, қалами махсуси ангишти “Ретуш”-ро низ истифода бурдан мумкин аст.

Агар ба воситаи қаламчаи ангиштӣ расм кашида, ба хато роҳ дода бошем, онро бо даст ё матои монанди бахмал (духоба) ё ба воситаи нӯги қоғази ба шакли найча зич печонида пок кардан мумкин аст. Хатогиҳои дар тасвир бавуҷудомадаро ҳеҷ вақт ба воситаи хатпоккунак ислоҳ накунед. Агар ба воситаи хатпоккунак ислоҳ кунем, ҷойҳои ба воситаи хатпоккунак тоза кардашуда ранги қаламчаи ангиштиро дуруст намегиранд. Дар қаламчаи ангиштӣ хусусияти часпакӣ мавҷуд нест. Агар ба ин гуна расмҳо ягон чиз расад ё пуф кунед, сиёҳӣ рафтанаш мумкин аст. Барои ҳамин, рӯйи ин гуна расмҳоро бо маҳлули мустаҳкамкунанда рӯйпӯш кардан зарур аст. Маводи мустаҳкамкунанда қимат аст, аз ҳамин сабаб ба ҷойи онҳо истифодаи локҳои арзони беранг барои мӯй имконпазир аст.

Ғайр аз ин, рассомон дар расмкашӣ сангина, бӯр, қаламҳои ранга ва воситаҳои дигарро истифода мебаранд.

Акварел бо усули намкунӣ (аз фаронс. Aquarelle обнок, итал. acquarello «бо- нами» «бо-тари», «тар бо- тарӣ», фаронс. travailler dans leau «дар об кор мекунанд») фақат ба рассомии акварелӣ хос мебошад. Ин усул аз рассом талаб менамояд, ки рангро мувофиқ интихоб намояд. Рассоми соҳибмалака ҳам ҳангоми кор дар рӯйи қоғази тар натиҷаи амалро пешакӣ эҳсос карда наметавонад. Зеро то хушк шудани қоғаз рангҳое, ки дар рӯи он ҷой гирифтаанд, тағйир меёбанд. Истифодаи ин усул душвор бошад ҳам, таваҷҷуҳи рассомони зиёдро ҷалб намудааст. Ин усул хусусиятҳои хосе дошта, барои ҷавонон имконияти зиёд медиҳад. Чунки дар ин усул ранг додан ва ислоҳ кардани хато ва аз худ

кардани хусусиятҳои он аз ҷониби рассомони ҷавон хеле осон мебошад. Рангҳои нотакрори он дар ягон техникаи рассомӣ дида намешаванд. Тасвири акварелӣ бо услуби алла прима барои нишон додани манзараҳои табиат ва фазои ҳаво хеле мувофиқ мебошад. Истифодаи акварел бо усули намкунӣ хусусияти хосе дорад. Ҳангоми кор бо усули намкунӣ қоғазеро, ки ба рӯйи он тасвир кашида мешавад, ба руйи тахтаи ҳамвори матоъдор часпонида ё атрофаш бо тасмаи қоғазин пӯшонида мешавад (ҳолати мазкур барои нигоҳ доштани намии қоғаз, тар кардани матоъ дар вақти зарурӣ мусоидат мекунад). Пеш аз кор бо ранг қоғаз тавассути исфанҷ ё пахта тар карда мешавад. Агар дар рӯйи қоғаз об бисёр бошад, бо исфанҷ ба меъёр оварда мешавад. Аз болои ранг якчанд маротиба ранг додан ба вайроншавии рангҳо сабаб мегардад. Нишон додани ҷузъиёти хурд аз рассом талаб менамояд, ки он то пурра хушк шудани қоғаз интизор шавад ва рангҳои зарурӣро эҳтиёткорона истифода барад. Дар рӯйи қоғази намкардашуда баъзан пигменти рангҳои ҳархела бо об то охир омехта намешавад. Рангҳо ба ҳар тараф паҳн мешаванд ва ба ҳамдигар махлут шуда, ранги дигарро ҳосил мекунанд. Баъзе рассомон баҳри ҷустан ва нишон додани тасвирҳои шавқовар қоғазро ба ҳар тараф хам мекунад. Вале онҳо дар ҳолати мазкур натиҷаи назаррасро гирифта наметавонанд, зеро пурра идора кардани ҳаракати рангҳо имконнопазир аст.

Ҳамин тавр, рушди маҳорати эҷодии хонандагон омодагии зиёдро аз худи омӯзгор: (интихоби рангҳо, дурнамо ва композитсия, маълумот оид ба жанрҳои санъати тасвирӣ ва омодагӣ ба ҳамкорӣ) талаб мекунад.

Муқарриз:*Азизов А.А.* – д.и.п., профессори ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев С. Исмоили Сомонӣ. Нашри дуюм (бо такмилу иловаҳо) Нашриёти давлатӣ ба номи Раҳим Ҷалил. Воситаи таълимӣ / С. Абдуллоев. –Хуҷанд, 1998. -430 с.
2. Абдуллозода Х. Рисола фи тасҳиҳ – ал- майл ва арз – ал- балад. Порчаҳо аз осор / Абдуллозода Х., Абӯмаҳмуд Хуҷандӣ. –Хуҷанд: Нури маърифат, 2010. -90 с.
3. Азизов А.А. Асосҳои инкишофи техника ва эҷодиёти техникии халқҳои Осиёи Миёна (асрҳои қадим ва охири асрҳои миёна). Китоби дарсӣ / А.А. Азизов, Х.Ф. Абдуллозода, И.Д. Файзиев. –Душанбе: Ирфон, 2011. -220 с.
4. Алпатов М.В. Композитсия дар рассомӣ. Китоби дарсӣ / М.В. Алпатов. –М., 1940. -125 с.
5. Комил Ёдгор. Муаррифгарӣ ҳақиқат / Комил Ёдгор. –Хуҷанд: Нури маърифат, 2020. -119 с.
6. Луғати тафсирии истилоҳоти санъати тасвирӣ А-Я. Луғат / А. Жамолиддинов, А.Б. Исоев, Ҳ.А. Ҷалилова, А. Эргашев. –Хучанд: ҶСК "Набӣ Фахрӣ", 2020. -265 с.
7. Майтдинова Г.М. Таърихи либоси тоҷикӣ. Ҷилди 2. Либоси анъанавии асримиёнагӣ. Китоби дарсӣ / Г.М. Майтдинова. Муҳаррири масъул академики АИ ҶТ Неъматов Н.Н. –Душанбе, 2004. -251 с.
8. Полевой В.М. Энсиклопедияи санъати машҳур / В.М. Полевой. –М.: Энсиклопедияи шуравӣ, 1986. -400 с.
9. Семёнов А. Аз дидгоҳи мусулмонони Осиёи Миёна ва Осиёи Ҷанубӣ оид ба сифатҳо ва дониши баъзе сангҳои наҷиб ва минфол. «Дунёи Ислом». Китоби дарсӣ / А.А. Семёнов. -СПБ, 1992. -120 с.
10. Суриков В.И. Усули эҷодӣ. Китоби дарсӣ / В.И. Суриков. -М.: Рассоми шуравӣ, 1982. -192 с.
11. Толстой Л.Н. Энсиклопедияи бузурги шуравӣ: дар 30 ҷилд / Л.Н. Толстой; зер. нашр. А.М. Прохоров. -М., 1969-1978. -ч. 26.
12. Ҳакимов Н. Маданияти мусиқии тоҷикон: қадим, таърихи қадими асримиёнагӣ. Китоби 2 / Н. Ҳакимов. -Хучанд, 2004. -605 с.
13. Ҳасанов С. Нақши устодон ва хатмкунандагони Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров дар рушди санъати тасвирии Тоҷикистон / С. Ҳасанов. –Хуҷанд: Нури маърифат, 2019. -144 с.
14. Шишкин И.И. Луғати энсиклопедии Брокхауз ва Эфрон: дар 86 ҷилд (82 ҷилд ва 4 илова) / И.И. Шишкин. -Петербург, 1890-1907.
15. Эмомалӣ Раҳмон. Чеҳраҳои мондагор / Эмомалӣ Раҳмон. –Душанбе: Эр-граф, 2016. -364 с.
16. Эшонқулов У. Таърихи биҳишти Суғди бостон / У. Эшонқулов. –Душанбе: Эҷод, 2007. -180 с.
17. Яблонская Т.Н. Энсиклопедияи бузурги шуравӣ: [дар 30 ҷилд] / Т.Н. Яблонская. -М.: Энсиклопедияи шуравӣ, 1969.

ТАШАККУЛИ РУШДИ МАҲОРАТИ ЭҶОДИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ ТАВАССУТИ САНЪАТИ ТАСВИРӢ

Дар шароити муосир функсияҳои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, вазифаҳои онҳо дар ташаккули рушди маҳорати эҷодии хонандагон тағйир додани метод, шакл ва воситаҳои ҷараёни таълимро талаб мекунанд. Шарти муҳимми самаранокии омодагии хонандагон дар рушди маҳорати эҷодӣ, дар баробари дигар омилҳо, такмили маҳорати омӯзгор ба ҳисоб меравад. Муаммои ташаккули маҳорати эҷодӣ дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар дарсҳои фанни санъат ва меҳнат, пеш аз ҳама, ба фикри мо аз салоҳияти касбии омӯзгор вобастагӣ дорад. Омӯзгор бояд, сараввал, нисбати санъат шавқи хонандагонро

бедор кунад. Санъат дар тарбияи зебоипарастӣ ва дида тавонистани зебоӣ, инъикоси ранг, дида тавонистани композитсия нақши махсус дорад. Санъат дар инсон на танҳо зебоипарастӣ, балки ахлоқро тарбия мекунад, ба ташаккули фаҳмиши нави олӣ мусоидат мекунад, ки метавонад дар амалҳояш, дар рафтор, нисбати дигарон зоҳир шавад. Санъати тасвирӣ инъикоси бадеии воқеият дар симоҳои ба таври биниш қабулкунанда мебошад. Ба воситаи ранг, қалам ё расм рассом дар матоъ, дар гил ё мармар расмҳои ҳаёти атроф, симоҳои қавӣ ва зебои одамро месозад.

Калидвожаҳо: санъат ва меҳнат, рассом, дониш, маҳорат, кобилият, омӯзгор, мустақил, эҷодиёт, хонанда, фаъолият, композитсия.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ЧЕРЕЗ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО

В современных условиях функции общеобразовательной школы, ее задачи по развитию творческих способностей учащихся требуют изменения методов, форм и инструментов образовательного процесса. Важным условием готовности учащихся к развитию творческих способностей, наряду с другими факторами, является совершенствование педагогической подготовки. Проблема развития творческих способностей у младших школьников на уроках искусства и труда, на наш взгляд, во многом зависит от профессиональной компетентности учителя. В данной статье приведены методические указания для педагогов по биографии, статусу творчества таджикских художников. Преподаватель должен в первую очередь вызвать у учащихся интерес к искусству, потому что интерес к более качественной деятельности основывается на знаниях и умениях. Интерес и знание исключают друг друга, и интерес есть условие, побуждающее к интеллектуальной деятельности, но знание пробуждает новый интерес. Искусство имеет особую роль в воспитании красоты и умения видеть красоту, отражать цвет, видеть композицию. Искусство пробуждает в человеке не только красоту, но и нравственность, способствует формированию нового высшего понимания, которое может проявиться в его поступках, в его поведении, в отношении к другим. Изобразительное искусство – это художественное отражение действительности в зрительно воспринимаемых образах. С помощью краски, карандаша или картины художник создает образы жизни вокруг, в глине или мраморе сильные и прекрасные образы человека.

Ключевые слова: искусство и труд, художник, знание, умение, учитель, самостоятельность, творчество, ученик, деятельность, композиция.

DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH FINE ARTS

In modern conditions, the functions of the general education school, its tasks of developing the creative abilities of students require changes in the methods, forms and tools of the educational process. An important condition for the effectiveness of students' readiness for the development of creative abilities, along with other factors, is the improvement of pedagogical training.The problem of the development of creative abilities in younger students in the lessons of art and labor, in our opinion, largely depends on the professional competence of the teacher.This article provides guidelines for teachers on the biography, status and status of creativity of Tajik artists. The teacher should first of all arouse students' interest in art, because interest in better activities is based on knowledge and skills. Interest and knowledge are mutually exclusive, and interest is a condition that stimulates intellectual activity, but knowledge awakens a new interest.Art has a special role in the education of beauty and the ability to see beauty, reflect color, and see composition. Art awakens in a person not only beauty, but also morality, contributes to the formation of a new higher understanding, which can manifest itself in his actions, in his behavior, in relation to others. Fine art is an artistic reflection of reality in visually perceived images. With the help of paint, pencil or painting, the artist creates images of life around, in clay or marble, strong and beautiful images of a person.

Keywords: art and labor, artist, knowledge, ability, ability, teacher, independence, creativity, student, activity, composition.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Осимова Парвина Абдулатифовна-*** омӯзгори дараҷаи олии муассисаи таълимии миёнаи умумӣ №31 шаҳри Хуҷанд. **Суроға:**. 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд.

Сведение об авторе: ***Осимова Парвина Абдулатифовна-*** старший предподаватель общеобразовательного учреждения среднего образования №31 города Худжанд. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд.

Information about the author: ***Osimova Parvina Abdulatifovna -*** senior teacher at the general educational institution of secondary education №31 in the city of Khujand. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand.

УДК: 371.41.3

МАСЪАЛАҲОИ МУНОСИБАТИ ДУҶОНИБА БАЙНИ УСТОД ВА ШОГИРД ДАР РИСОЛАҲОИ ИЛМИИ ДОНИШМАНДОНИ АСРҲОИ МИЁНА ВА КОНСЕПСИЯИ РАВИЯҲОИ АРЗИШИИ ДОНИШҶӮЁНИ ИХТИСОСҲОИ ТАБИӢ

Гулаев И.Х., Ойматова Х.Х., Гулаев Б.И.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Дар марҳилаи муосири рушд ва дар асри ҷаҳонишавӣ ва технология ҷомеаи мо ба кадрҳои касбӣ ниёз дорад ва дар омодагии онҳо нақши муҳим ва ҳалкунандаро ҳамеша омӯзгор мебозад. Шароити ҳатмии тавсеаи рушди иҷтимоию иқтисодии ҳар гуна ҷомеа, касбият, ибтикор ва эҷодкории ҳар як аъзои онро талаб мекунад. Дар тарбияи сифатҳои ахлоқии насли наврас нақши ивазнашавандаро муассисаҳои томактабӣ, мактабӣ ва муассисаҳои таҳсилоти миёнаи олии касбӣ мебозанд, ки вазифадор шудаанд, дар ҷараёни муттасили таълимӣ захираҳои самараноки таъсиркунанда на танҳо ба фаъолияти маърифатӣ, балки рушди гармоникӣ, ҷисмонӣ, маънавӣ дар роҳи баланд бардоштани сифати таълиму тарбия, фаъолгардонии иштироки насли наврас ва ҷавонон дар фаъолияти амалиро муайян намоянд. Сарчашмаҳои гуногун ва таҳлили корҳои олимони табиатшиноси асримиёнагӣ ва маводи бойгонӣ доир ба ҳифзи анъанаҳои миллии пешрафта, дар мероси маънавии гузаштагон ва истифодаи онҳо дар таълими физика, ҳамзамон мантиқи машғулиятҳои таълимиро вайрон накарда, дар айни ҳол қисмати ҷудонашавандаи илми педагогикаи муосирро ташкил медиҳанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳамаи муассисаҳои таълимӣ ба омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти донишмандони табиатшиноси асримиёнагии Осиёи Марказӣ, аз он ҷумла Берунӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Форобӣ, Закариёи Розӣ, Умари Хайём , Насируддини Тӯсӣ, ал-Ғозӣ, ал-Ҳайсам ва дигарон ба мақсади ташаккули муносибати эҳтиромона нисбат ба гузаштагони худ ва мероси илмии онҳо диққати кофӣ дода мешавад. Андешаҳо дар бораи таҳсилоти табиатшиносии илмӣ ва сифатҳои ахлоқии инсонро мо дар эҷодиёти донишмандони тоҷику форси табиатшиноси асримиёнагии Осиёи Марказӣ низ мебинем.

Ин кори хайр ва беҳтарин анъана аст, дар робита ба ин, Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мегӯяд: «Миллате, ки таърихи худро медонад ва то метавонад онро ҳифз мекунад ва мероси ниёгонро қадрдонӣ мекунад, оянда дорад», дар ин ҷо метавонад нақши омӯзгор, таълимгар маҳорати касбии ӯ ва истифодаи методҳои муосир ва воситаҳои таълиме, ки дар ҷараёни таълиму тарбияи муассисаҳои таълимӣ мавриди истифода қарор мегиранд, зоҳир гардад [12]. Ал-Форобӣ қайд мекунад, ки мураббӣ бояд донишҳои дахлдор дар бораи вазъияти равонию ахлоқии тарбиягирандаро дошта бошад. Вай мегӯяд: «Дар бораи руҳияи он (тарбиягиранда) донистан ҳамон қадар лозим аст, барои ҳунарманд, ҳамон қадаре ки табиб дар бораи бадан, дуредгар дар бораи дарахт ва оҳангар дар бораи оҳан донад» [1;12]. Ал-Форобӣ чунин ҳисоб мекард: «Омӯзгор на танҳо дар муассисаи таълимӣ, балки дар муассисаи давлатӣ низ бояд роҳбари хирадманд бошад» [11]. Ӯ инчунин қайд карда буд: - «...омӯзгор бояд дорои ақл ва ҳуши тезбин ва закӣ бошад;

- омӯзгор бояд қобилияти додани донишҳои худ ба хонандагонро дошта бошад ва ҳамзамон аз инчунин меҳнат хастагиро эҳсос накунад ва эҳсоси қаноатмандӣ аз чунин корҳо ӯро ҳеҷ вақт набояд тарк кунад;

-омӯзгор набояд машрубот истеъмол кунад ва аз чунин корҳо бояд даст бикашад;

-омӯзгор бояд ҳамеша ҳақиқатпараст бошад, дурӯғ ва дурӯғгӯёнро бад бинад;

- омӯзгор бояд дили кушод дошта бошад ва шаъну эътибори худро ҳимоя кунад;

- омӯзгор бояд нисбат ба тарбиятгирандагони худ одил бошад ва барои расидан ба мақсадҳои хеш ҷасур ва қотеъ бошад» [14].

Ал-Форобӣ дар рисолаи худ бо номи «Дар бораи он ки қабл аз фалсафа чиро бояд омӯхт» рӯйи сифатҳои ахлоқию равонии омӯзгор, шогирд истода чунин менависад: «Ҳолати инсоне, ки аз ӯ таълимоти арсатуӣ пазируфта мешавад, бояд чунин бошад, вай бояд қабл аз ҳама табиати худро чунин тағйир бидиҳад, ки хусусиятҳои руҳи ҳассоси ӯ ба ҳақиқат самт бигиранд, на балки ба сӯйи кайфу сафо. Дар баробари ин, неруи ақлонии худро беҳтар намояд, ба тавре ки иродаи ӯ ба сӯйи ҳақиқат самт бигирад» [1; 2; 3; 4]. Ал-

Форобӣ чунин ҳисоб мекард, ки ватанпарастӣ, садоқат ба халқи худ ба анъана ва суннатҳои он шабоҳат дошта бошад ва ҳамон тавре ки ба мо маълум аст, он талаботҳо ба талаботҳое, ки дар «Консепсияи миллии тарбияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» муқаррар шудаанд, монандӣ доранд ва ин талаботҳо нисбат ба контингенти таълимгирандагон, коллективи педагогии муассисаи таълимӣ ва муассисаи таҳсилоти олии касбӣ ироа карда мешавад [3; 6; 10]. Ал- Форобӣ барои омӯзгорон чунин қоидаҳоро пешниҳод карда буд: «Меъёри рафтори омӯзгор на дар ҷиддият ва айбпӯшӣ ифода мегардад, чунки ҷазо додан шогирдонро ба омӯзгор зид карда, пӯшондани хислатҳои манфӣ боиси беэҳтиромӣ нисбат ба омӯзгор дар синф ва муносибати хунукназарона нисбат ба дарсҳои омӯзгор мегардад» [2; 4].Мутафаккири қуруни вусто Ибни Сино дар корҳои илмии хеш қайд мекард, ки омӯзгор бояд одил, мулоим, некхӯ ва донандаи методҳои таълими фикрӣ ва ахлоқӣ бошад, омӯзгор бояд, хештандор, солим ва иродатманд бошад ва ҳангоми машғулиятҳо худро комилан идора карда битавонад [8; 9].

Ибни Сино дар бораи нақши омӯзгор дар таълиму тарбия қайд карда чунин пешниҳод мекунад, ки омӯзгор бояд:

- дар мурочиат ба ҳайати таълимгиранда дар ҷараёни таълиму тарбия мутмаъин бошад;
- ба таври доимо аз болои он назорат барад, ки шогирдони ӯ чӣ гуна донишҳои азхуднамудаи худро дар амал татбиқ мекунанд;
- ба хотираи худ ва дигар қобилиятҳои зеҳнии шогирдон такя намояд;
- тақлиди хонандагонро ба назар гирифта ва хусусиятҳои инфиродии онҳоро ҳамон тавре ки ҳаст бипазирад;
- ба илму дониш ишқу алоқа дошта ва шогирдони худро низ ба ин ҷода ба сӯйи илм бо тадбир ва танбеҳ ба олами илм бибарад ва амсоли инҳо [12].

Асосгузори расадхонаи Марғиён, ситорашиноси маъруф ва геометр Насируддин ат-Тӯсӣ ба таълиму тарбияи насли наврас таваҷҷуҳи хосса зоҳир намуда, ба таври махсус нақши омӯзгорро қайд намудааст.Профессори ДМТ Қурбонов Б.Р. Дар кори худ қайд намудааст, ки олими маъруфи физик, химик ва донандаи хуби тиб Закариёи Розӣ навиштааст: «Устод-омӯзгор бояд дорои сифатҳи баланди ахлоқӣ, тамоюлҳои арзишманд бошад, ба ҳамаи шогирдони худ бо эҳтиром нигоҳ кунад, нисбат ба худ сахтгир бошад, камбудӣ ва норасоиҳои худро эътироф кунад ва барои бартараф кардани онҳо саъю талош кунад» [13].

Закариёи Розӣ чунин ҳисоб мекард, ки омӯзгор ҳамчун устоди насли наврас бояд нисбат ба ҳаёти шогирдони худ бетафовут набошад, аз он ҷумла ӯ чунин навштааст: «Устод аз ҳаёти шогирди худ бояд бохабар бошад, ӯ бояд донад, ки ҳамсоягон, хоҳару бародарон ва он одамоне, ки ӯро иҳота мекунанд ва ҳамеша бо ӯ дар муоширaт ҳастанд, дар бораи ӯ чӣ мегӯянд, оё онҳо ӯро таъриф мекунанд ё танқид ва монанди инҳо».

Гаҳвораи низоми тарбияи аврупоӣ фалсафаи тарбияи Юнони қадим буд. Демокрит рисолаҳои хулосавие таҳия намуд ва нисбат ба тарбия низ андешаҳои худро иброз намуд. Суханони ӯ қарнҳоро пушти сар карда, имрӯзҳо низ садо дода, дар бораи табиати тарбия хотиррасон мекунанд [4].Гераклит арзиши асосӣ дунёро меҳисобид ва онро чун организми зинда мепиндошт. Ӯ инсонро ба ҳайси маҳаки ҳамаи ашё иониста, аз инсон болотар фақат Худоро эътироф мекард. Ба ҳайси арзиши олӣ Демокрит инсони хирадмандро мепиндошт. Суқрот ба мафҳумҳое, аз қабили «адолат», «шуҷоат», «мардонагӣ», «хушбахтӣ», «неккирдорӣ» таъриф додааст. Хушбахтии худро кӯшиш намекунад ба даст биоварад, чунки ӯ намедонад, ки хушбахтӣ аз чӣ иборатаст [7].

Хайр дар дохили бадан ва руҳ нест – ба қавли ӯ ифтихор, қудрат сармояи моддӣ мебошанд, аммо сарвати маънавиро ӯ аз ҳама чиз боло медонист [5].

Ҳамин тариқ, мо мебинем, ки андешаҳои мутафаккирон бо талаботҳо ва меъёрҳои муосир, одоби омӯзгорӣ, ки имрӯзҳо нисбат ба омӯзгор ироа мегардад, мувофиқат мекунанд. Омӯзгор дар марҳилаи муосир муваззаф аст тамоми маҳорат, донишҳои хешро ба омодагии ҳайати таълимгиранда ва мутахассисони варзида, ки давлат ба онҳо сахт ниёз дорад, бояд равона кунад.Барои он ки шавқу ҳаваси донишҷӯёни хатмкунанда нисбат ба ихтисосҳои физикаи ДДБ ба номи Носири Хусравро зимни омӯзиши корҳои олимони мутафаккири қарнҳои X-XII ва таъсири онҳо ба сифатҳои ахлоқии донишҷӯёни хатмкунандаро биомӯзем, мо аз рӯйи 18 банд пурсиш гузаронидем. Натиҷаи маълумотҳои

муқоисавӣ дар ҷадвали №1 ва диаграммаҳои №1,2,3,4,5 инъикос карда шудаанд. Дар назарсанҷӣ 54 нафар донишҷӯён иштирок карданд. Ба ҳайси муҳимтарин меъёрҳо барои баёну ифода мо 4 арзишро интихоб карда будем: «Меҳнатдӯстӣ», «Таҳсил, муваффақият», «Муоширатӣ будан», «Озодӣ» ва «Натиҷаҳои ҷамъбастӣ», ки рақамҳои умумиро дар ҷавобҳо нишон медиҳанд, «Не» ва «Ҳа».

Ҷадвали 1. Муайян кардани сатҳи арзишҳои донишҷӯёни хатмкунандаи ДДБ ба номи Носири Хусрав (соли таҳсили 2019/2020). Марҳилаи I-II (54 нафар донишҷӯён)

№	Арзишҳо		Ҳамагӣ				
			2018		2019		Фарқият
			нафар	%	нафар	%	
1	Меҳнатдӯстӣ	Ҳа	38	84,4	45	100,0	15,6
		Не	7	15,6	0	0,0	-15,6
2	Намуди зоҳирӣ	Ҳа	32	71,1	45	100,0	28,9
		Не	13	28,9	0	0,0	-28,9
3	Поквиҷдонӣ	Ҳа	37	82,2	45	100,0	17,8
		Нет	8	17,8	0	0,0	-17,8
4	Корчалонӣ	Ҳа	39	86,7	43	95,6	8,9
		Не	5	11,1	2	4,4	-6,7
		Ҷавоб нест	1	2,2	0,	0,0	-2,2
5	Равобити муфид	Ҳа	40	88,9	45	100,0	11,1
		Не	4	8,9	0,	0,0	-8,9
		Ҷавоб нест	1	2,2	0	0,0	-2,2
6	Таҳсил, муваффақият	Ҳа	39	86,7	44	97,8	11,1
		Не	6	13,3	1	2,2	-11,1
7	Муоширатӣ будан	Ҳа	37	82,2	43	95,6	13,3
		Не	8	17,8	2	4,4	-13,3
8	Маҳорати истифодаи инсонҳо ба суди хеш	Ҳа	39	86,7	45	100,0	13,3
		Не	6	13,3	0	0,0	-13,3
9	Ростқавлӣ	Ҳа	41	91,1	45	100,0	8,9
		Не	4	8,9	0	0,0	-8,9
10	Мансаб	Ҳа	41	91,1	45	100,0	8,9
		Не	4	8,9	0	0,0	-8,9
11	Эҳсоси қарз (вазифа)	Ҳа	37	82,2	44	97,8	15,6
		Не	8	17,8	1	2,2	-15,6
12	Оила	Ҳа	43	95,6	45	100,0	4,4
		Не	2	4,4	0	0,0	-4,4
13	Сарфаҷӯ будан	Ҳа	43	95,6	45	100,0	4,4
		Не	1	2,2	0	0,0	-2,2
		Ҷавоб нест	1	2,2	0	0,0	-2,2
14	Эътиқод, руҳоният	Ҳа	44	97,8	45	100,0	2,2
		Не	1	2,2	0	0,0	-2,2
15	Таҳаммулгароӣ	Ҳа	31	68,9	43	95,6	26,7
		Не	14	31,1	2	4,4	-26,7
16	Эътимоднокӣ, дӯстӣ	Ҳа	30	66,7	43	95,6	28,9
		Не	15	33,3	2	4,4	-28,9
17	Озодӣ	Ҳа	44	97,8	45	100,0	2,2
		Не	1	2,2	0	0	-2,2
		Ҷавоб нест	0	0	0	0	0
18	Боигарӣ	Да	40	88,9	45	100,0	11,1
		Не	5	11,1	0	0,0	-11,1
	Ҳамаи ҷавобҳо		810		810		
	Ҳамагӣ ҷавоб доданд (теъдоди умумии ҷавобҳо)	Ҳа	695	85,80	800	98,76	12,96
		Не	112	13,82	10	1,23	-12,59
		Ҷавоб нест	3	0,37	-	-	-0,37

Ҷадвали 1 муайян кардани сатҳи арзишҳо аз рӯйи 18 банд дар донишҷӯёни хатмкунандаи ДДБ ба номи Носири Хусрав (соли таҳсили 2019/2020) марҳилаи I-II-ро нишон медиҳад.

Арзиши «Меҳнатдӯстӣ» дар марҳилаи I 84,4% ҷавобҳои мусбат ва дар марҳилаи II-100% ҷавобҳои дурустро ба даст овард, ҷавобҳои дуруст 15,6% афзоиш ёфтанд, ҷавобҳои «Не» дар марҳила якум дар сатҳи 15,6% боқӣ монданд. Фарқияти ниҳоӣ 15,6%-ро ташкил

дод.

Диаграммаи 1. Меҳнатдӯстӣ

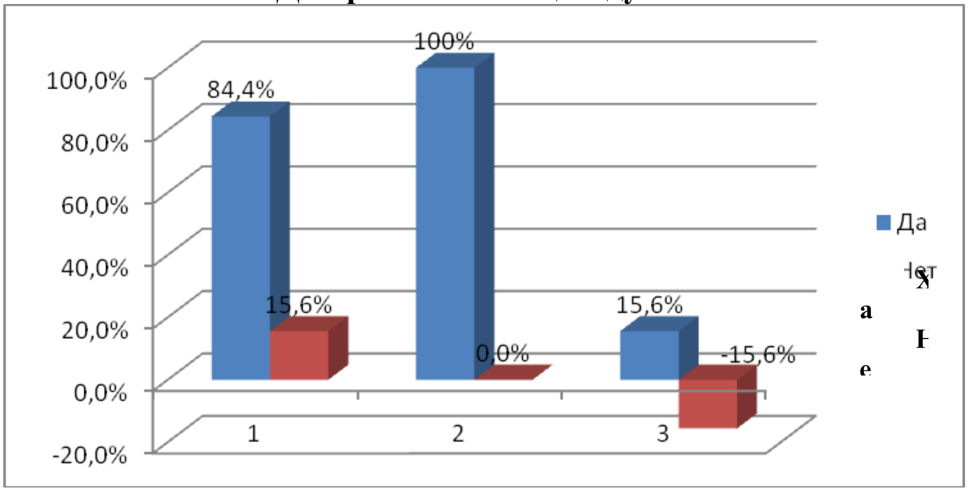

Диаграмма №1 ба таври аёнӣ сатҳи арзиши «Меҳнатдӯстӣ»-ро дар донишҷӯёни хатмкунандаи ДДБ ба номи Носири Хусрав (соли таҳсили 2019/2020) дар марҳилаҳои якум ва дуюм нишон медиҳад.

Арзиши «Таҳсил, муваффақият» дар марҳилаи якум 86,7% дар марҳилаи дуюм бошад, 97,8% ҷавобҳои дурустро ба даст овард, ҷавобҳои дуруст 11,1% афзоиш ёфтанд, ҷавобҳои «Не» дар марҳилаи якум 13,3% ва дар марҳилаи дуюм 2,2%-ро ташкил доданд. Фарқияти ниҳоӣ 11,1%-ро ташкил дод.

Диаграммаи 2. Таҳсил, муваффақият

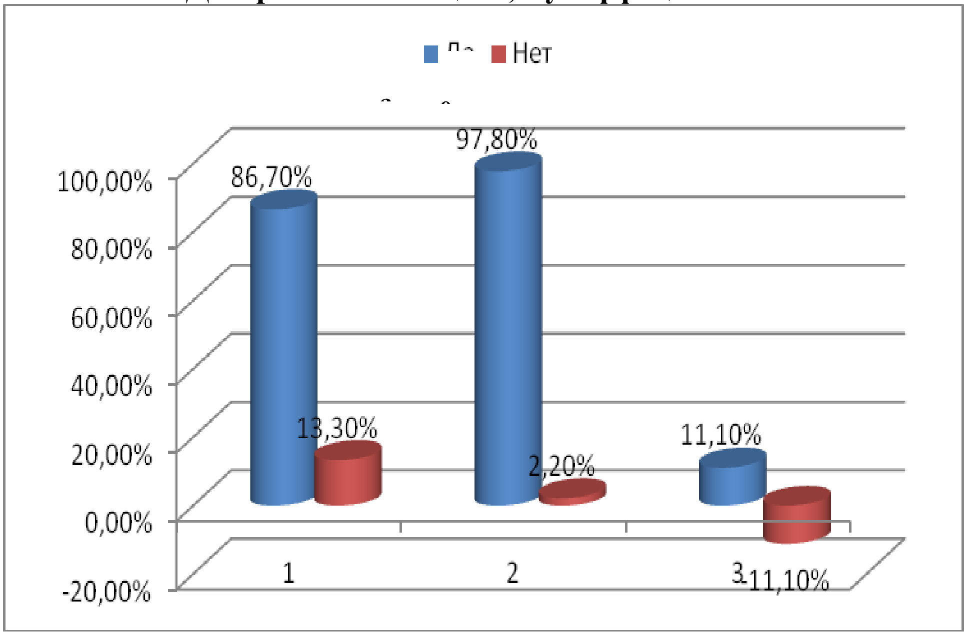

Диаграммаи 2 ба таври аёнӣ сатҳи арзиши «Таҳсил, муваффақият»-ро дар хатмкунандагони ДДБ ба номи Носири Хусрав (соли таҳсили 2019/2020) дар марҳилаи якум ва дуюм нишон медиҳад.

Арзишӣ «Муоширатӣ будан» дар марҳилаи якум 82,2% ҷавобҳои дуруст ва дар марҳилаи дуюм бошад, 95,6% ҷавобҳои дурустро ба даст овард, ҷавобҳои дуруст 15,6% афзоиш ёфтанд, ҷавобҳои «Не» дар марҳилаи якум 17,8%, дар марҳилаи дуюм то сатҳи 4,4% коҳиш ёфтанд. Фарқияти ниҳоӣ 13,3%-ро ташкил дод.

Диаграммаи 3. Муоширатӣ будан

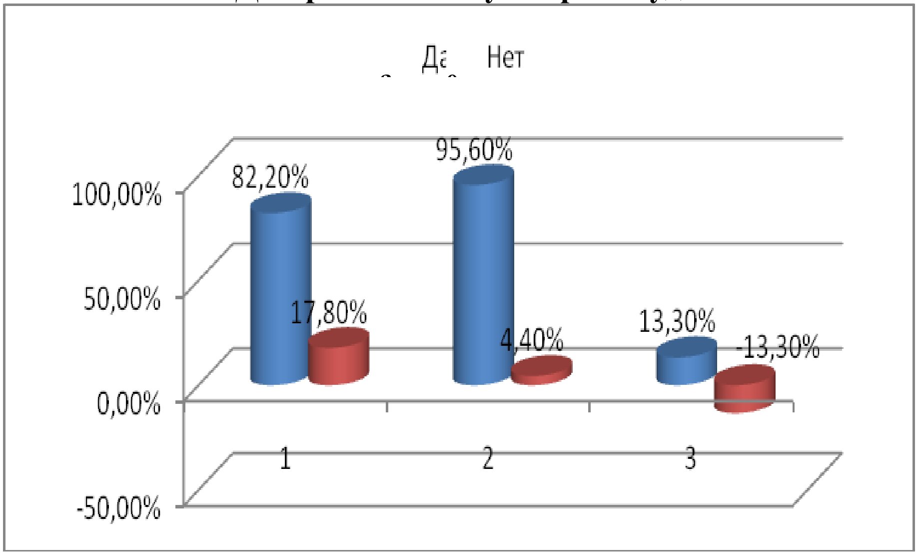

Диаграммаи 3 ба таври возеҳу равшан сатҳи арзиши «Муоширатӣ будан» дар донишҷӯёни хатмкунандаи ДДБ ба номи Носири Хусрав (соли таҳсили 2019/2020) дар марҳилаи якум ва дуюмро нишон медиҳад.

Арзиши «Озодӣ» дар марҳилаи якум 97,8% ҷавобҳои дуруст ва дар марҳилаи дуюм бошад, 100% ҷавобҳои дурустро ба даст овард, ҷавобҳои дуруст 2,2% афзоиш ёфтанд, ҷавобҳои «Не» дар марҳилаи якум 2,2% буда, дар марҳилаи дуюм ҷавобҳои «Не» пешниҳод нашуданд. Фарқияти ниҳоӣ 2,2%-ро ташкил дод.

Диаграммаи 4. Озодӣ

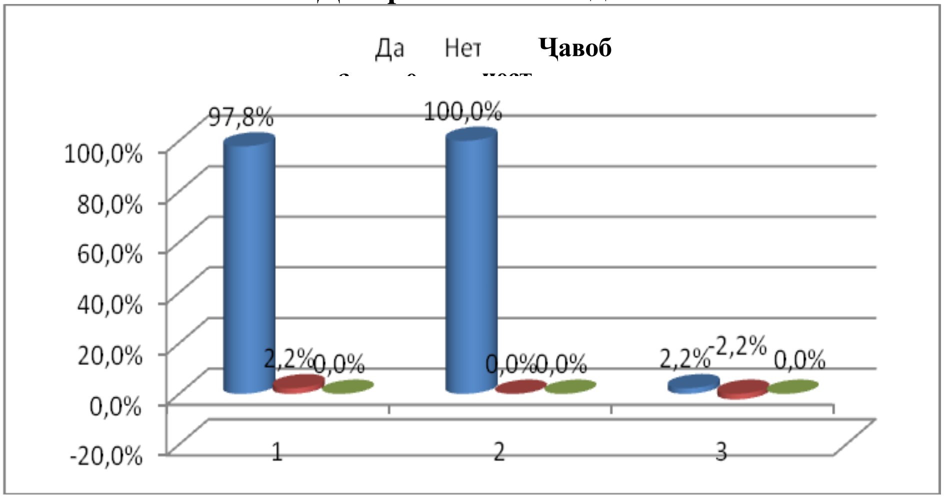

Диаграммаи 4 ба таври возеҳу равшан сатҳи арзиши «Озодӣ»-ро дар донишҷӯёни хатмкунандаи ДДБ ба номи Носири Хусрав (соли таҳсили 2019/2020) дар марҳилаи якум ва дуюм нишон медиҳад.

Маълумотҳои ниҳоии ҷамъбастии озмоиш: ҷавобҳои «Ҳа» дар марҳилаи якум 85,5%; «Не» бошад, 0,37%-ро ташкил дод. Дар марҳилаи дуюм афзоиши ҷавобҳои дуруст 12,96% ва ҷаобҳои «Не» фақат 1,23%-ро нишон дод, ҷавобҳои «Не» коҳиш ёфта, дар маҷмуъ 15,59%-ро ташкил доданд. Дар марҳилаи дуюм ҷавобҳои «Не» пешниҳод нашуданд ва натиҷаи ниҳоии ҷавобҳои «Не» 0,37%-ро ташкил дод.

Диаграммаи 5.

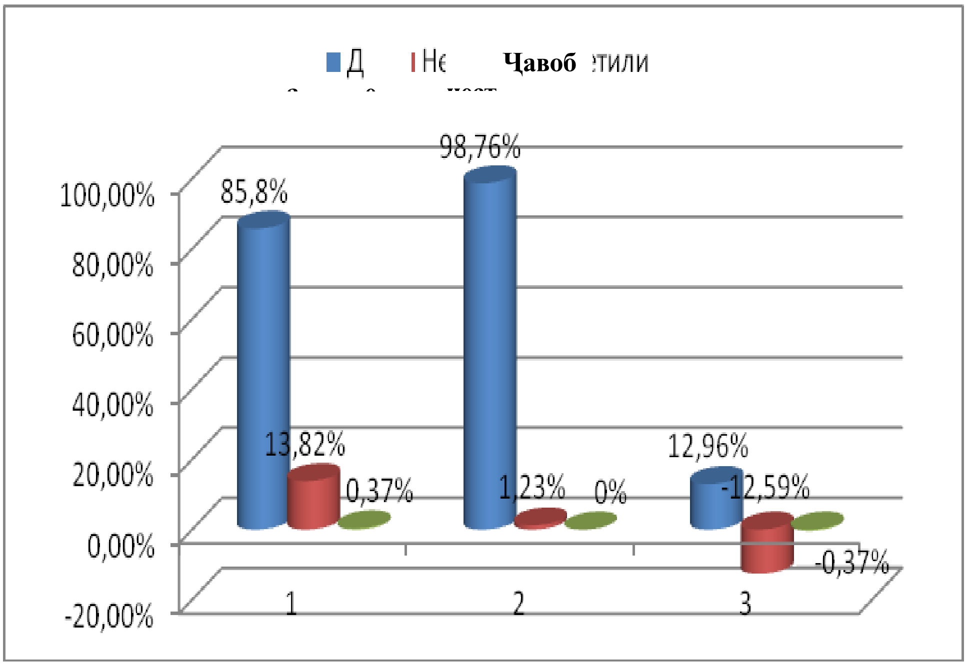

Диаграммаи 5 сатҳи ниҳоиро аз рӯйи 18 банди арзишҳои донишҷӯёни хатмкунандаи ДДБ ба номи Носири Хусрав (соли таҳсили 2019/2020) дар марҳилаи якум ва дуюм нишон медиҳад.Тадқиқоти гузаронида шуда нишон доданд, ки дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ корҳо дар заминаи омӯзиши осори олимони асримиёнагие, ки ба тарбияи ахлоқии донишҷӯён таъсир мерасонанд, ба таври бояду шояд ба роҳ монда нашудааст.

Тарбия дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва таҳсилоти олии касбӣ ҳамеша бояд мақсаднок ва шомили масоили ахлоқӣ бошад ва дар контингенти таълимгирандагон, қабл аз ҳама, арзишҳоеро, ки дар маҳдудаи муассисаҳои таълимӣ бо фаъолиятҳои назариявӣ ва амалӣ тақвият карда мешаванд, ташаккул ёбад [10].

Дар ниҳояти кор, ғояҳои олимони табиатшиноси асримиёнагии Шарқ, инчунин мутафаккирони даврони қадим, муҳиммияти равобити байни устоду шогирдро тасдиқ мекунанд ва бар ин назаранд, ки ин равобит бояд дар асоси таҳсилоти инсонгароёна ва эҳтироми якдигар бунёд карда шавад.

Муқарриз: *Сатторов А.Э.* – д.и.п., профессори ДДБ ба номи Носири Хусрав

АДАБИЁТ

1. Аль-Фараби, Абу Наср. Комментарий к «Этике» Аристотеля. [Текст]/ Аль- Фараби Абу Наср. Собрание Ин-та востоковедения АН Респ. Узб. им. Беруни, инв. - № 2385. -Ташкент, 1959.
2. Аль-Фараби, Абу Наср. Математические трактаты. [Текст] / Аль – Фараби; пер. с араб.; Вступ. Ст. Б.А. Розенфельда и А. Кубесова. - Алма-Ата: Наука, 1972. -324 с.
3. Аль-Фараби, Абу Наср. Философские трактаты. [Текст] / Аль - Фараби Абу наср. -Алма-Ата: Наука, 1970. -430 с.
4. Аминджанова, М.С. Педагогические взгляды Рудаки и его современников в контексте современных проблем образования: автореф. дис. … канд. пед. наук / М.С. Аминджанова. -Душанбе, 2014. -25 с.
5. Актуальные проблемы современной педагогики. Пособие. [Электронный ресурс]. http://lib.pravmir.ru/library/readbook/2262
6. Бондаревская, Е.В. Ценностные основания личностно - ориентированного воспитания / Е.В. Бондаревская // Педагогика. - 1995. -№4. -С.29-36.
7. Дефиниция понятия «ценностные ориентации» в историческом аспекте. [Электронный ресурс]. http://www.finepsyhology.ru/fpsys-963-1.html
8. Ибн Сина, Абу Али. Канон врачебный науки. [Текст] / Ибн Сина, Абу Али. В 5-ти т. -Ташкент: Фан, 1981. -кн. 1. - 30 с.
9. Ибн Сина, Абу Али. Об устройстве семьи. [Текст] / Абу Али Ибн Сина. –Тегеран: Литография, 1939.
10. Каримова, И.Х. Теоретические основы гармонизации гуманитарного образования учащихся таджикской школы: автореф. дис. … д-ра пед. наук / И.Х. Каримова. -Душанбе, 2000. -44 с.
11. Лутфуллоев, М. Педагогика милосердия / М. Лутфуллоев. - Душанбе, 1994. -48 с.
12. Одинаева, Л.А. Методика использования научных идей ученых энциклопедистов Средней Азии и Ирана IX - XIII вв. при обучении естественно-научным дисциплинам: на материале школ и вузов РТ: дис. … канд. пед. наук / Л.А. Одинаев. -Курган-Тюбе, 2012. -154 с.

13. Попова, И.В. Нравственное воспитание личности / И.В. Попова. [Электронный ресурс]. http://h.120-bal.ru/pravo/8573/index.html?page=44.
14. Терехина, М.И. Гносеологические воззрения Ибн Сины в аспекте дидактики физики / М.И. Терехина // В матер. Межд. конф., посвященной 1025-летию Абу Али ибн Сина (Авиценны) и 100-летию специальной теории относительности А. Эйнштейна. -Курган-Тюбе, 2005. -С.155-159.
15. Шарипов, А.А. История высшего образования в Таджикистане: Опыт и проблемы (вторая половина 40-х - первая половина X гг.): автореф. дис. … д-ра истор. Наук / А.А. Шарипов. -Душанбе, 2000. [Электронный ресурс]. www.dissers.ru/avtoreferati-doktorskih.../a340.php.

МАСЪАЛАҲОИ МУНОСИБАТИ ДУҶОНИБА БАЙНИ УСТОД ВА ШОГИРД ДАР РИСОЛАҲОИ ИЛМИИ ДОНИШМАНДОНИ АСРҲОИ МИЁНА ВА КОНСЕПСИЯИ РАВИЯҲОИ АРЗИШИИ ДОНИШҶӮЁНИ ИХТИСОСҲОИ ТАБИӢ

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тамоми муассисаҳои таълимӣ барои омӯзиши ҳаёту фаъолияти донишмандони табиатшиноси асримиёнагии форсу тоҷик, ба монанди Абӯалӣ ибни Сино, Абӯрайҳон Берунӣ, Умари Хайём ва дигарон ба хотири тарбия намудани муносибати эҳтиромона ба таърихи гузаштагон ва осори илмии онҳо диққати махсус дода мешавад. Аз ҷумла, ғояҳои таълимию тарбиявӣ ва ахлоқию инсондӯстиро дар осори донишмандони табиатшиноси асримиёнагии Осиёи Миёна пайдо кардан мумкин аст. Омӯзиши сарчашмаҳо, таҳлили осори табиатшиносии донишмандони асримиёнагии форсу тоҷик ва маълумоти бойгонӣ роҷеъ ба ҳифзи анъанаҳои пешқадами миллӣ аз осори маънавии ниёгон ва истифодаи онҳо дар таълими фанни физика яке аз ҷузъҳои ҷудонашавандаи педагогикаи муосир маҳсуб мегардад. Дар марҳилаи муосири илмҳои педагогӣ, махсусан соҳаи методикаи таълим, аз тарафи сиёсати давлатӣ дастгирӣ ёфтааст. Дар ин мақола муаллифон дар бораи муносибати байни устод ва шогирд бо такя ба рисолаҳои олимони асримиёнагӣ ибрози андеша намудаанд.

Калидвожаҳо: устод, шогирд, муассисаҳои таълимӣ, донишмандони асримиёнагӣ, олимони табиатшинос, олимони маорифпарвар, донишмандони энсиклопедист, тарбия, таҳсилоти инсонгароёна, педагогикаи ватанӣ, тарбияи маънавӣ ва ахлоқӣ.

ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ УЧИТЕЛЯ И СТУДЕНТА В НАУЧНЫХ СТАТЬЯХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ УЧЕНЫХ И КОНЦЕПЦИЯХ ЦЕННОСТНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ФИЗИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

В Республике Таджикистан во всех учебных заведениях особое внимание уделяется изучению жизни и творчества средневековых персидско-таджикских естествоиспытателей, таких как Абу Али Сино, Абу Райхан Беруни, Умар Хайям и других, с целью воспитания уважения к истории человечества, прошлому и их научному наследию. В частности, идеи воспитания, нравственности и гуманизма можно найти в трудах средневековых естествоиспытателей Средней Азии.Анализ творческого наследия средневековых персидско-таджикских ученых и архивных данных, изучение национальных традиций, духовного наследия предков и их использование в преподавании физики является неотъемлемой частью современной педагогики. На современном этапе педагогической науки, особенно в области методики обучения, государственная политика поддерживает. В этой статье авторы обсуждают отношения между учителем и учеником на основе трактатов средневековых ученых. Авторы приходят к выводу о том, что средневековые натуралисты Востока, а также мыслители античности утверждали характер взаимоотношений между учителем и учеником и считали, что они должны основываться на гуманном образовании и взаимном уважении.

Ключевые слова: учитель, ученик, ученые средневековья, ученые-естествоиспытатели, ученые-просветители, воспитание, гуманистическое образование, отечественная педагогика.

PROBLEMS OF RELATIONSHIP OF A TEACHER AND STUDENT IN SCIENTIFIC ARTICLES OF MEDIEVAL SCIENTISTS AND THE CONCEPT OF VALUE TRENDS OF STUDENTS OF PHYSICAL SPECIALTIES

In the Republic of Tajikistan, in all educational institutions, special attention is paid to the study of the life and work of medieval Persian-Tajik naturalists, such as Abu Ali Sino, Abu Raikhan Beruni, Umar Khayyam and others, in order to foster respect for the history of mankind. the past and their scientific heritage. In particular, the ideas of education and morality and humanism can be found in the works of medieval naturalists of Central Asia.The study of sources, analysis of the natural heritage of medieval Persian-Tajik scientists and archival data on the protection of advanced national traditions from the spiritual heritage of ancestors and their use in teaching physics is an integral part of modern pedagogy. At the present stage of pedagogical science, especially in the field of teaching methods, state policy supports the following words of the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon: “The state that we are building, of course, must rely on the experience of civilized countries and general standards of democratic recognition. At the same time, one should rely on the rich heritage of the Tajik people, which played a significant role in the formation of East Iranian culture. In this article, the authors discuss the relationship between teacher and student based on the treatises of medieval scholars. In particular, they write: "The rich pedagogical heritage of encyclopedists and medieval teachers enriches the history of Russian pedagogy and occupies an important place in the history of the world's pedagogical thought." Scientists and thinkers such as Abu Bakr al-Razi, Abu Nasr al-Farabi, Abu Raikhan al-Biruni, Abu Ali ibn Sino, Nasriddin al-Tusi and others, in addition to their scientific dissertations in various fields of natural sciences, have paid special attention to pedagogical issues. Medieval thinker Abu Ali ibn Sina argued: "The teacher should be fair, gentle, kind, knowing the methods of spiritual and moral education, self-control, will and health during the lessons."Thus, medieval naturalists of the East, as well as thinkers of

antiquity, asserted the nature of the relationship between teacher and student and believed that they should be based on humane education and mutual respect.

Keywords: teacher, student, Middle Ages scientists, natural scientists, scientific educators, education, humanistic education, domestic pedagogy.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Гулаев Ибодулло Ходжаназарович*** **-** Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи методикаи таълими физика. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67. E-mail: **guiaev59-03 mail.ru.** Телефон: **(+992) 919-07-89-59**
Ойматова Ҳоҷаримоҳ Холмуродовна - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67.
Гулаев Бахтиёр Ибодуллоевич **-** Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, докторанти Ph.D. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67. Телефон: **(+992) 904-66-54-22**

Сведение об авторах: ***Гулаев Ибодулло Ходжаназарович*** - Бохтарский государственный университет им.Носира Хусрава, кандидат педагогических наук, доцент, заведующий кафедрой методики преподавания физики. **Адрес**: 735140, Республика Таджикистан, г.Бохтар, улица Айни, 67. E-mail: **guiaev59-03mail.ru.** Телефон: **(+992) 919-07-89-59**
Ойматова Ходжармох Холмуродовна - Бохтарский государственный университет им.Носира Хусрава, кандидат педагогических наук, доцент. **Адрес**: 735140, Республика Таджикистан, г.Бохтар, улица Айни, 67
Гулаев Бахтиёр Ибодуллоевич - Бохтарский государственный университет им.Носира Хусрава, докторант Ph.D. **Адрес**: 735140, Республика Таджикистан, г.Бохтар, улица Айни, 67. Телефон: (+992) **904-66-54-22**

Information about the authors: ***Gulaev Ibodullo Khodjanazarovich*** - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Methods of Teaching Physics. **Address**: 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, Aini street, 67. E-mail: **guiaev59-03mail.ru**. Phone: **(+992) 919-07-89-59**
Oimatova Khodjarmoh Holmurodovna - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, Aini street, 67
Gulaev Bakhtiyor Ibodulloevich - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Ph.D. **Address**: 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, Aini street, 67. Phone: **(+992) 904-66-54-22**

УДК372.862

ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ВА БОЗИҲОИ ДИДАКТИКӢ ДАР ДАРСҲОИ САНЪАТ ВА МЕҲНАТ

Деҳқонова М.У.
Филиали муассисаи давлатии Донишкадаи Ҷумҳуриявии такмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф дар вилояти Суғд

Истифодаи технологияҳои нав дар раванди таълим, ки ба усулҳои анъанавӣ асос ёфтааст, раванди таълимро самаранок мегардонад ва самаранокии донишҳои ҳосилшударо баланд мебардорад. Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ қисми ҷудонопазири машғулиятҳои қариб ҳама намудҳои фанҳои муассисаҳои таҳсилоти миёна мегардад.«Ҳадафи омӯзгор-омӯзонидани хонандагони муассисаҳои таълимӣ мебошад. Тавре таҷриба нишон медиҳад, технологияҳои нави таълимиро танҳо дар амалия азхуд кардан мумкин аст» [4,с.45].

Оид ба хусусиятҳои синнусолии хонандагони синфҳои ибтидоӣ М.Н. Алиева чунин қайд кардааст: «Бо назардошти он, ки синну соли мактаби ибтидоӣ давраи азхудкунӣ ва ҷамъкунии дониш мебошад, маҳз дар ин ҷо асоси психологии фаъолият гузошта мешавад. Ин як давраи рушди фаъоли хаёлот ва тахайюлот, тафаккури эҷодӣ, тарбияи кунҷковӣ, ташаккули қобилияти мушоҳида ва таҳлили зуҳурот мебошад. Дар ин давра кӯдакон дар муқоиса омӯхтан, ҷамъбаст кардани натиҷаҳо, хулоса баровардан, ба амалия баҳо додан, фаъол ва ташаббускор буданро ёд мегиранд» [1,с.168].

Масъалаи тайёрии мақсаднок ба фаъолияти эҷодии хонандагон мураккаб ва бисёрҷониба аст. Ин ба он вобаста аст, ки фаъолияти эҷодӣ бо бисёр паҳлӯҳои ҷараёни таълим алоқаманд аст ва дар як вақт ҳамчун ҳадаф – дар нақшаи ташаккули шахсият ва ҳамчун натиҷаи муайяни ташкили фаъолияти таълимии хонандагон ва ҳамзамон ҳамчун воситаи баланд бардоштани самаранокии ҷараёни таълим амал мекунад.

Интерактивӣ (аз забони англисӣ. Interact – якҷоя амал кардан) маънои қобилияти ҳамкорӣ кардан ё дар ҳолати муколама буданро дорад. Аз ин рӯ, омӯзиши интерактивӣ - ин пеш аз ҳама омӯзиши муколамавӣ мебошад [12,с.26].

Технологияи интерактивӣ мувофиқи андешаи олими рус В.В. Гузеев як намуди мубодилаи иттилооти хонандагон бо муҳити иттилооти иҳоташаванда мебошад [7,с.135].

Навоварии педагогӣ-ин қасдан тағйир додани сифат ё миқдорӣ дар амалияи таълим бо мақсади баланд бардоштани сифати таълим мебошад. Аён аст, ки ҳалли масъалаҳои педагогӣ бо усулҳои кӯҳна ғайриимкон аст. Барои ҳалли ин мушкилот дар мактаби муосир технологияҳои сершумори инноватсионӣ истифода бурда мешавад: усули лоиҳа, омӯзиш дар ҳамкорӣ, таълими мухталиф, «ҷузвдони хонанда», омӯзиши модулӣ ва ғайра, инчунин татбиқи ин навовариҳоро бе технологияи мултимедӣ тасаввур кардан душвор аст. Имконияти якҷоя кардани маводи назариявӣ бо намоишӣ мавҷуд аст (филмҳо, видеоҳо, мусиқӣ, намоишҳо барои дарсҳо). Азбаски дарсҳои санъат ва меҳнат ба силсилаи визуалӣ асос ёфтаанд, истифодаи имкониятҳои таҷҳизоти мултимедӣ омӯзгорро ба дарс омода месозад, ки дар он ҷо воситаҳои аёнӣ аксар вақт истифода мешаванд.

Шаклҳои интерактивии таълим ба муносибатҳои мутақобилаи хонандагон ва омӯзгор асос ёфтаанд. Ҷорисозии ТИК ҷараёни таълимро муносиб мекунад, шаклҳои анъанавии пешниҳоди иттилоотро тағйир медиҳад, осонӣ ва роҳатро фароҳам меорад. Аксҳо ва видеоҳои рақамишуда барои таҳия ва коркарди муаррифии дарсҳо замина мегузоранд. Барномаҳои таълимии компютерӣ ба таври бозӣ пешниҳод менамоянд, ки боздид аз осорхонаҳо, намоишгоҳҳои рассомон ба роҳ монда шавад, зеро ин тадбир имкон фароҳам меоварад, ки шогирдон бо нозукиҳои санъати мусаввирӣ, меъморӣ ва муҷассамасозӣ ошноӣ пайдо намоянд.

Захираҳои интернет ба истифодабарандагон имкон медиҳанд, ки ҷойҳои ҷолибтарини сайёра «муаррифӣ» гардида, ба саволҳои гуногуни мавриди таваҷҷуҳи онҳо ҷавоб дода шавад. Дар замони навин таълим ва тарбияи муосири хонандагонро бе истифодаи технологияи иттилоотии коммуникатсионӣ тасаввур кардан ғайриимкон аст.

Маълум аст, ки компютер барои фароҳам овардани шароити мусоиди корӣ ва қобилияти корӣ ба омӯзгорон имконият медиҳад. Инчунин, технологияҳои иттилоотии татбиқшаванда хеле самаранок мебошанд, зеро онҳо бо технологияҳои дахлдори педагогӣ моҳирона ҳамҷоя мешаванд ва ба мо имкон медиҳанд, ки аз мактаби авторитарӣ ба педагогикаи ҳамкорӣ гузарем. Ин шаклҳо имконият медиҳанд, ки амалҳо, натиҷаҳо ва оқибати онҳо зуд баҳо дода шаванд, инчунин дар бораи зарурати ворид намудани тағйиру иловаҳо ба дастгирии методии раванди таълим маълумоти пурра ба даст оранд.

Н.А. Волгина қайд мекунад, ки «...омӯзиши интерактивӣ бар асоси алоқа асос ёфта, дар асоси муқаррар намудани таҷрибаи мусбӣ ё тавсия додани тағйирот дар роҳи мусбати созанда бо ёрии арзёбии маҷмуии мобайнии натиҷаҳои омӯзиш, ки ба омӯзиши интерактивӣ хусусиятҳои таълими барномарезӣ медиҳад» [4,с.65].

Технологияи иттилоотӣ ба омӯзгор имконият медиҳад, ки маводи эҳсосиро ба таври рамзӣ пешниҳод кунад ва инчунин муносибатҳои якдигарфаҳмиро ба роҳ монда, ба рушди таълими мактаб такони иловагӣ бахшад. Онҳо ба зиёд шудани захираҳои омӯзишӣ кумак мерасонанд ва ба хонандагон имконият медиҳанд, ки дар сатҳи баланд таҳсил намоянд. Дар ҷараёни омӯзиши мавзуъ ё бахш хонандагон вазифаҳои эҷодӣ дар компютерро дар шакли слайдҳо иҷро мекунанд ва ин раванд ба онҳо имкон медиҳад, ки шаклҳои гуногуни тасвирро озмоиш намуда, намудҳои гуногуни маълумоти маҷозиро таҳлил намоянд.

Яке аз вазифаҳои таълими бадеӣ-инкишофи ҳамаҷонибаи шахсият, қобилиятҳои эҷодӣ, малакаҳои мустақилонаи таҳсилот ва фароҳам овардани шароит барои худшиносии он мебошад. Истифодаи технологияҳои компютерӣ дар таълими санъати тасвирӣ аҳамияти амалии маводи омӯхташударо нишон медиҳад, ки ба кӯдакон имкон медиҳад, то воқеъбинона хаёлот ва қобилияти эҷодкориашонро нишон диҳанд.

Истифодаи технологияҳои интерактивӣ ба хонанда замина фароҳам месозад, ки аз имкониятҳои васеи усулҳои санъати тасвирӣ амиқтар истифода барад. Имкониятҳои махсус барои ҳамкорӣ дар таълими санъати тасвирӣ, ташкили робита бо санъати классикӣ ва ҳам тамоюлҳои эстетикаи санъати муосир дода мешавад.

Аз ин рӯ боиси қайд аст, ки истифодаи технологияҳои интерактивӣ омӯзиши асосҳои педагогӣ ва психологии фаъолияти бозӣ диққати бисёр дидактҳо ва психологҳоро ба худ

ҷалб кардааст. Дар рафти таҳлили ин масъала мо бояд назарияи бозиро хусусан бозии дидактикиро баррасӣ кунем.

Дар бозӣ талаботи асосии хонанда ифода меёбад. Пеш аз ҳама, қайд кардан зарур аст, ки ба хонанда ҷидду ҷаҳд ба мустақилият, иштироки фаъолона дар ҳаёти калонсолон хос аст. Дар бозӣ кӯдак ба зиммаи худ нақш мегирад, мекӯшад ба он калонсолоне, ки образи онҳо дар хотираш нақш бастааст, тақлид кунад. Ҳангоми бозӣ кӯдак мустақилона амал мекунад, хоҳиш, тасаввурот, эҳсосоташро озодона ифода менамояд.

Вижагии бозӣ дар он аст, ки бозӣ инсонро дар як вақт дар якчанд мавқеъ қарор медиҳад ва ин хусусияти бозӣ аз дуқабата будани он бармеояд. Шахсият дар бозӣ ҳамзамон дар ду тарҳ - воқеӣ ва шартӣ (бозӣ) қарор мегирад. Н.П. Аникеева қайд менамояд “Дар сурати халалдор гардидани яке аз тарҳҳо ё табақаҳои бозӣ - шартӣ бозӣ маъноюю мантиқашро гум мекунад; агар шахсият пурра ба шартӣ гузарад, бозӣ ба патология мубаддал мегардад, қайд мекунад” [2,с.35].

Бозӣ, - менависад Н.П. Аникеева, - тарзи аз ҳама босуръат ва самарабахши андӯхтани таҷриба мебошад. Дар бозӣ таҷрибаи ҳаётии кӯдак васеъ истифода мешавад, унсурҳои нави рафтор аз худ мегарданд. Бозиро истифода бурда, мо раванди инкишофи кӯдак, ба арзишҳои иҷтимоӣ ҷалб кардани ӯро тақвият медиҳем, метезонем ва, дар ниҳояти кор, ҳаёти ҳозира ва ояндаи ӯро сабук мекунем. Дар бозӣ хонандагон коркарди дастаҷамъии қарорро ёд мегиранд, мустақилият ва ташаббускории онҳо инкишоф меёбад. Дар раванди тафоҳуми мутақобила бозӣ ба кушода додани худ ва одами дигар мусоидат мекунад.

Муносибат ба худ ва ба бозӣ дар асарҳои Д.Н. Узнадзе дучор мешавад. Ӯ қайд кардааст, ки дар илми шуравӣ бозӣ аз нуқтаи назари физиологӣ, биологӣ ва ё психологӣ баррасӣ шуда наметавонист: бозӣ намуди алоҳидаи фаъолнокии кӯдак мебошад, ки дар раванди он кӯдак неруяшро машқ мекунонад, самтгириашро васеъ менамояд, ҳодисаҳои ҳаёти атрофро таҷдид намуда, онҳоро ба таври эҷодӣ ба ҳам омехта, таҷрибаи иҷтимоиашро зиёд мекунад. Ба фикри ӯ, ба вуҷуд овардани назарияи қаноатбахши бозӣ ҳеҷ набошад (аллакай) барои он имконнопазир аст, ки ин истилоҳ нисбат ба намудҳои мухталифи фаъолият истифода мешавад. Ӯ ба хулосае омадааст, ки бозӣ чун фаъолият умуман вуҷуд надорад. Дар бозӣ кӯдак нақши калонсолро ба худ гирифта, чун калонсол амал мекунад. Фаъолияти кӯдак дар вазъиятҳои бозӣ, ба назари ӯ, бештар санъат аст, на бозӣ [13,с.58].

Дидактҳои муосир ба бозӣ ҷои назаррас ҷудо мекунанд. Ба ақидаи Н.В. Самоукина бозӣ ҳатман фаъолияти эҷодӣ аст. Дар бозӣ шахсияти инсон эҷод мешавад, худсозии ӯ сурат мегирад. Олати чунин эҷод ё офариниш – муошират аст. Ҳамин тариқ, бозӣ дар педагогика – ташкили муошират кӯдакон аст, ки барои он мундариҷаи муайян дода мешавад. Бозӣ тарзи аз ҳама зуд ва самараноки ба даст овардани таҷриба мебошад. Бозиро истифода бурда, мо раванди инкишофи кӯдак, ҷалбшавии ӯро ба арзишҳои иқтисодӣ метезонем, тақвият медиҳем [11,с.56].

Ба фикри О.С. Газман аломатҳои зерини бозиҳои кӯдаконро ҷудо кардан мумкин аст: 1) машғулиятҳои субъективӣ, муҳим, гуворо, мустақилона ва ихтиёрӣ; 2) машғулиятҳое, ки дар воқеият шабеҳи худро доранд; 3) ба таври спонтанӣ (худбахудрӯйдиҳанда) пайдо мешаванд ё бо мақсади муайян ба тариқи сунъӣ ба вуҷуд оварда мешаванд. Бозӣ чун низоми мураккаб, таъкид мекунад олим, дар худ се зернизомро муттаҳид месозад: бозӣ-мусобиқа, бозӣ-муошират ва бозӣ-фаъолият [6,с.85].

Фаъолияти бозӣ, ба ақидаи ӯ, соҳаи махсуси фаъолнокии инсон аст, ки дар он шахсият ягон мақсадро ба истиснои лаззат гирифтан аз зуҳури неруҳои ҷисмонӣ ва маънавӣ пайгирӣ намекунад. Таҳаввулоти бозӣ, таъкид мекунад С.А.Шмаков, исбот менамоянд, ки аксарияти бозиҳо табиатан тақлидианд, бозӣ шакл аст ва шакли таҷрибаи ҷамъиятии кӯдак хоҳад буд [15,с.23].

Чи тавре ки М.В. Кларин қайд мекунад, солҳои охир дар самти ёфтани таърифи мукаммали бозӣ кӯшишҳои зиёд ба харҷ дода шуданд. Ин олим таъкид мекунад, ки бозӣ сохтори иҷтимоии сарбаста мебошад, ки дар он муборизаи ду ва ё зиёда неру таҷассум меёбад. Он бо қоидаҳо ва тартибот маҳдуд гардидааст ва ба ноил шудан ба натиҷаи

нобаробар (барои иштирокдорон) равона карда шудааст. Ӯ таъкид мекунад, ки хусусияти муҳимми бозӣ сарбаста будани он аст, яъне фаъолияти бозӣ аз олами воқеӣ ҷудо мебошад, ба он таъсир намерасонад ва, дар навбати худ, аз олами воқеӣ таъсир намепазирад [8,с.45].

Нуқтаи назарҳоро ба нақши бозӣ чун (тарзи) коҳиш додани энергияи тамаркузёфта дар мавҷуди ҷавон, чун мактаби табиии тарбияи кӯдакон мавриди таҳлил қарор дода, Л.С. Виготский қайд мекунад, ки "қариб ҳамаи вокунишҳои асосӣ ва аслии мо дар раванди бозии кӯдакона коркард мегарданд ва ба вуҷуд меоянд". Олим қайд мекунад, ки бозии кӯдак ҳамеша эҳсосӣ аст, он дар кӯдак ҳиссиёти қавӣ ва дурахшонро бедор мекунад. Дар инкишофи тахайюли кӯдак бозӣ нақши муҳим мебозад. "Бозии кӯдакон маҳз он соҳаест, ки дар он тахайюл зуҳури нисбатан пурраи худро пайдо менамояд" [5,с.189].

А.Н. Леонтев менависад, ки бозӣ фаъолияти мақсаднок мебошад, ки оламро образнок, мушаххас ва ҳиссиётӣ инъикос мекунад ва тавассути қонунҳои умумии инкишоф муайян карда мешавад [9,с.34].

Ҳафт шакли маъруфи ташкилии фаъолияти бозиро ҷудо кардан мумкин аст: инфиродӣ, танҳо, ҷуфтӣ, гурӯҳӣ, дастаҷамъӣ, оммавӣ, сайёравӣ.

Бозии инфиродӣ - раванди спонтании коммуникатсияи озод дар ноосфера, тамоси мустақим ё ғайримустақим дар Коинот, аз ҷумла бо худии худ дар фаро ва зершуур аст: бозингар берун аз замони маъмулӣ (воқеияти виртуалӣ) зиндагӣ мекунад, суръати тафаккур дар бозӣ бо суръати рӯшноӣ муқоисапазир аст. Ҳамчунин, бозии инсон бо худии худ (расмкашӣ, гаҷкорӣ, пианинонавозӣ, сурудхонӣ, ракс, иншо-таълиф ва ғайра) низ ба бозии инфиродӣ мансубанд.

Бозиҳои дидактикӣ хеле гуногунанд. То ҳол дар мактабҳо, асосан, фақат намудҳои "анъанавӣ"-и бозиҳо, усулҳои бозӣ ва бозиҳои сюжетдори дар амалияи мактаб кайҳо маълумро дар аксар мавридҳо ба сифати мустаҳкамкунӣ ва такрори маводи омӯхташуда истифода мебаранд. Аксар вақт ба бозиҳои дидактикӣ ба сабаби надонистани гуногунии онҳо ва имкониятҳои калони онҳо чун ба машғулиятҳои ғайриҷиддӣ менигаранд, ба онҳо танҳо нақши лаҳзаи шавқовар, ки хастагӣ ва шиддатро аз байн мебарад, хусусияти фаъолияти хонандагонро дигар мекунад, мансуб медонанд. Ба назари мо, сабаби асосии надонистани рангорангии бозиҳо ва имкониятҳои онҳо набудани таснифи низомманди бозиҳои дидактикӣ мебошад, ки барои ба раванди таълим дохил кардан қулай бошад.

Бозии якка – фаъолияти як бозингар дар низоми амсилаҳои тақлидӣ бо алоқаи мустақим ва акс аз натиҷаҳои ноилшавӣ ба мақсад (қарори мустақилонаи масъалаҳои шоҳмот, видеобозиҳо, бозии кӯдакон бо саг, телекинез, фолбинӣ, сеҳру ҷоду ва ғайра).

Бозии ҷуфтӣ бозии як нафарро бо нафари дигар дар вазъияти мусобиқа, рақобат пешбинӣ мекунад. Ба ақидаи муаллифон, ин шакл яке аз шаклҳои паҳншудаи фаъолияти бозӣ аст.

Бозии гурӯҳӣ фаъолияти муштараки се ва бештар ҳарифонро, ки дар шароити мусобиқа як мақсадро пайгирӣ мекунанд (покер, бриҷ, телевикторинаҳо) дар бар мегирад. Бозии гурӯҳӣ, ки дар он мусбиқаи байни бозингарони алоҳида бо мусобиқаи байни командаҳо (тимҳо) иваз мешавад, ба бозии дастаҷамъӣ (футбол, хоккей, бозиҳои ҳарбӣ, спектаклҳо ва ғайра) мансуб аст. Дар ҳар команда (тим) байни бозингарон муносибатҳои рафиқона, ҳамкорӣ ва дӯстӣ афзалият дорад.

Бозии оммавӣ, бино ба таърифи муаллифон, бозии яккаи нусхабардоришуда аст, ки мақсади онро ҳамзамон миллионҳо одамон (спортлото, лото-миллион ва ғайра) пайгирӣ мекунанд.

Бозиҳои сайёравӣ бозиҳои инфиродии компютерӣ мебошанд, ки ба онҳо қисми назарраси аҳолии сайёра ҳамроҳ мешавад ва коммуникатсияи сатҳи сайёравиро ба вуҷуд меорад.

Усулҳои бозӣ мумкин аст дар марҳилаҳои мухталифи дарс бо мақсадҳои гуногуни дидактикӣ мавриди истифода қарор гиранд. Маъмулан онҳоро ҳангоми мустаҳкамкунӣ, ҷамъбаст ва назорати дониш татбиқ мекунанд. Кӯдакон метавонанд дар шакли бозӣ маълумоти зиёди нав гиранд, фаслҳои мушкилро фаҳманд ва мустаҳкам намоянд.

Дар раванди бозӣ ангезаи худбаҳодиҳӣ, шавқу мароқ ба кӯшишҳои зеҳнӣ ба мадди аввал мебарояд. Хонандагон аз ҳал кардан, ҷустуҷӯ намудан ва ёфтани ҷавоб, аз

имконияти тафтиш ва санҷиши неруи худ дар вариантҳои гуногун қаноат ҳосил мекунанд, ҳангоми ёфтани ҳал бошад, эҳсоси ифтихор ва боварӣ ба қувваи худ пайдо мешавад. Усулҳои бозӣ ба амалигардонии муносибати тафриқавӣ, инфиродӣ мусоидат мекунанд. Омӯзгор метавонад тавре усулҳои бозиро интихоб кунад, ки хонандагон аз уҳдаи иҷрои онҳо бароянд. Сабаби диққати хонандагонро ҷалб кардани усулҳои бозӣ дар он аст, ки дар асоси онҳо рефлекси таҳқиқии "Ин чист?" қарор мегирад. Маҳз ҳамин рефлекс боиси пайдо шудани кунҷковӣ мегардад, ба пурзӯршавии фаъолияти маърифатӣ мусоидат мекунад, ба раванди тафаккур, рушди хотира, ки ба маърифати чизи нав, ғайриодӣ, асроромез нигаронида шудааст ва он ғайримустақим ба давомоти кӯдак таъсири мусбат мерасонад, такон мебахшад. Усулҳои бозӣ метавонанд ба ташаккули шавқу рағбат ба илм ва ҳавасмандӣ ба донишандӯзӣ ангезиш бахшанд.

Аз рӯйи хусусияти ташкилӣ усулҳои бозӣ метавонанд инфиродӣ, гурӯҳӣ ва дастаҷамъӣ бошанд: аз рӯйи тарзи фаъолияти маърифатӣ-репродуктивӣ (суолҳо ва супоришҳое, ки омӯзгор медиҳад) ва конструктивӣ (суолҳо ва супоришҳо берун аз ҳудуди китоби дарсии мактаб мебошанд ва татбиқи донишҳоеро тақозо менамоянд, ки донишҷӯён мустақилона меандӯзанд); аз рӯйи муҳити бозӣ – бо предмет ва бе предмет; рӯйи мизӣ, дар синф, дар кӯча; аз рӯйи хусусияти раванди педагогӣ-омӯзанда (мустаҳкамкунанда), назоратӣ шуда метавонанд.

Ҳамаи ин типи бозиҳо кори инфиродӣ, гурӯҳӣ ва фронталии хонандагонро пешбинӣ мекунанд, ки дар маҷмуъ бо "нутқи беруна" ба инкишофи хонандагон мусоидат мекунад. Он чиз хеле муҳим аст, ки дар муқоиса бо усулҳои бозӣ ва бозиҳои сюжетдор дар бозиҳои тақлидӣ, нақшдор ва корӣ (лоиҳаҳо) шавқу мароқи хонандагонро на эффекти берунаи бозӣ ва хоҳиши ғолиб омадан (дар бозиҳои мусобиқавӣ), балки худи мундариҷаи бозӣ, ҷустуҷӯи сабабҳои ҳодисаи мушоҳидашаванда, имкони "нишон додан"-и худ дар рафти ҳимояи нуқтаю назар ҷалб мекунад. Дар ин маврид шавқу рағбати хонандагон аз "шакл" дида, ба "мундариҷаи бозӣ" бештар аст. Дуруст аст, ки ҷидду ҷаҳди дастболо гардидан дар бозиҳои тақлидӣ яке аз ангезаҳои ҳаракатдиҳанда мебошад, вале ғолибиятро дар ин типҳои бозӣ на сатҳи дониш ё исроркорию истодагарии бозингар, балки худи рафти бозӣ, тасодуфӣ будани он равандҳои табиӣ, ки дар рафти бозӣ мавриди омӯзиш қарор мегиранд, муайян мекунанд. Ба ибораи дигар, баъди мағлубият ва ё ғолибият дар бозӣ ҳатман таҳлили сабабҳои он ва мундариҷаи бозӣ сурат мегирад.

Чи тавре ки мушоҳидаҳои мо нишон доданд, аз истифодаи бозиҳои дидактикӣ дар дарс суиистифода кардан нашояд. Методи дилхоҳи таълим "сипар"-и ҳамаи мушкилот шуда наметавонад, агар истифодаи доимии он, бо методҳои дигар иваз кардани он имконнопазир бошад. Бинобар ин, бозиҳои дидактикиро низ якҷоя бо дигар методҳои таълим, методҳои "анъанавӣ" истифода бурдан лозим аст. Умуман, дар мундариҷаи курсҳои мактаб дар истифодаи бозиҳо маҳдудият пешбинӣ нашудааст, яъне бозиҳои дидактикиро дар қисми дилхоҳ ва мавзуи дилхоҳ истифода бурдан мумкин аст. Зимнан дар назар доштан лозим аст, ки дар як дарс аз 1-2 усули бозӣ ва дар як мавзуъ аз як бозии сюжетдор бештар истифода бурдан қобили қабул нест. Дар як мавзуъ 1-2 бозиҳои тақлидиро дар қисмҳои мухталифи дарс метавон корбаст кард. Бозиҳои нақшдор ва бозӣ-лоиҳаҳоро, ки омодагии тулониро тақозо мекунанд, аз ин ҳам камтар (як бозӣ дар 2-3 мавзуъ) истифода бурдан тавсия мешавад.

Ҳамин тариқ, самаранокии истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дар раванди таълим, аз ҷумла мунтазам такмил додани дониш, малака ва қобилияти устодони санъати тасвирӣ дар соҳаи воситаҳо, коркард, истифода ва интиқоли маълумоти таълимӣ, эҷодӣ ва дигар маълумот тавассути компютерҳо, интернет ва дигар воситаҳои техникӣ яке аз омилҳои муҳим дар баланд бардоштани самаранокии кори омӯзгорони санъат ва меҳнат маҳсуб меёбад.

Муқарриз:*Азизов А.А.* – д.и.п., профессори ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров

АДАБИЁТ

1. Алиева М.Н. Формирование творческих способностей и развитие творческого мышления в младших классах на уроках искусства и технологии / А.А. Азизов, М.Н. Алиева // Вестник Таджикского национального университета. –Душанбе, 2021. -№6.; 2018. -310 с. -С.167-171 ISSN 2074-1847

2. Аникеева Н.П. Деятельность школьников в условиях игровой ситуации. Учебное пособие / Н.П. Аникеева. -М.: Просвещение, 1983. -284 с.
3. Блонский П.П. Основы педагогики. Учебное пособие / П.П. Блонский. -М.: Работник просвещения, 1929. -150 с.
4. Волгина Н. А. Организация, формы и методы проведения учебных занятий и самостоятельной работы. Учебник / Н.А. Волгина, Ю.Г. Одегова. -М.: 2004. -88 с.
5. Выготский Л.С. Педагогическая психология. Учебное пособие для учителей / Л.С. Выготский, В.В. Давыдова. -М.: Педагогика, 1991. -480 с.
6. Газман О.С. Каникулы: игра, воспитание. Учебное пособие для учителей / О.С. Газман. -М.: Просвещение, 1988. -85 с.
7. Гузеев В.В. Основы образовательной технологии: дидактический инструментарий. Учебное пособие / В.В. Гузеев. -М., 2006. -192 с.
8. Кларин М.В. Образовательные возможности игры. Учебное пособие / М.В. Кларин. -М., 1985. -134 с.
9. Леонтьев А.Н. Психологические основы дошкольной игры. Учебное пособие / А.Н. Леонтьев. -М., 1944. -232 с.
10. Пидкасистый П.И. Технология игры в обучении и развитии. Учебное пособие / П.И. Пидкасистый, Ж.С. Хайдаров. -М.: Росс. пед. агентство, 1996. -270 с.
11. Самоукина Н.В. Игры, в которые играют... Учебное пособие / Н.В. Самоукина. -М.: Психологический практикум. Дубна: Феникс, 1997. -160с.
12. Суворова Н.А. Интерактивное обучение: новые подходы. Учебное пособие / Н.А. Суворова. -М.: 2000. -150 с.
13. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. Учебное пособие для учителей / Д.Н. Узнадзе. -М.: МГУ, 1966. -218 с.
14. Хотулева М.А. Переход от информативного метода обучения к активной творческой деятельности всего педагогического сообщества / М.А. Холтулева, Е.А. Русанова. -М.: Вестник науки и образования. – 2016. -№1(13). -С.12-16.
15. Шмаков С.А. Игры учащихся - феномен культуры. Учебное пособие / С.А. Шмаков. -М.: Новая школа, 1994. -144 с.

ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ВА БОЗИҲОИ ДИДАКТИКӢ ДАР ДАРСҲОИ САНЪАТ ВА МЕҲНАТ

Таҳсилоти ибтидоӣ барои кӯдак давраи душвор ва буҳронӣ аст. Вай якчанд буҳрони равониро аз сар мегузаронад. Аввал онҳо аз тафаккури визуалӣ - маҷозӣ ба абстрактӣ - мантиқӣ алоқаманд мегузаранд, ки дар синни ҳафтсолагӣ рух медиҳад. Буҳрони дуввум дар оғози балоғат рух медиҳад. Аз ин рӯ, мактаб, ҳамчун як муассисаи таълимӣ, дар соҳаи рушди инсон имтиёзи калон дорад. Бояд ҳам донише дода шавад, ки инсон воқеан дар ҳаёти минбаъда истифода барад ва ҳам тарбияи мувофиқеро, ки ҷомеа аз ӯ талаб мекунад. Боиси қайд аст, ки хусусияти асосии бозиҳои дидактикӣ бо номи онҳо муайян карда мешавад: инҳо бозиҳои таълимӣ мебошанд. Онҳоро калонсолон бо мақсади таълиму тарбия таҳия мекунанд. Аммо барои бозӣ кардани кӯдакон, маънои таълимӣ ва тарбиявии бозии дидактикӣ ошкоро ба назар намерасад, балки тавассути вазифаи бозӣ, амалҳо ва қоидаҳои бозӣ амалӣ карда мешавад. Дар кори таҳқиқотӣ додаҳоро дар бораи типҳои мухталифи бозӣ оид ба истифодаи бозиҳои дидактикӣ дар дарсҳои санъат ва меҳнат дар адабиёти илмӣ ҷамъбаст намуда, кӯшиш ба харҷ додем, то тавсифи муқоисавиро пешниҳод кунем ва хусусиятҳои, ба назари мо, аз ҳама муҳимро ҷудо карда, низоми бозиҳои дидактикиро ба вуҷуд орем.

Калидвожаҳо: санъат, инноватсия, бозиҳои дидактикӣ, усул, супориш, гурӯҳ, меҳнат, илм, таълим.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ И ТРУДОВЫХ КЛАССАХ

Начальное образование - тяжелый и кризисный период для ребенка. Он переживает несколько душевных кризисов. Во-первых, они переходят от визуально-виртуального к абстрактно-логическому мышлению, которое происходит в возрасте семи лет. Второй кризис наступает в начале полового созревания. Поэтому школа как учебное заведение имеет большое преимущество в области человеческого развития. Необходимо дать как знания, которые человек действительно может использовать в следующей жизни, так и соответствующее воспитание, которое требует от него общество. Примечательно, что главная особенность дидактических игр определяется их названием: это развивающие игры. Они разрабатываются взрослыми в образовательных целях. Но для детей, чтобы играть, воспитательное и педагогическое значение дидактической игры не кажется очевидным, но реализуется через задачу игры, действия и правила игры. В ходе исследования мы обобщили данные о различных типах игр, об использовании дидактических игр на художественных и трудовых занятиях, в научной литературе, а также попытались дать сравнительное описание и выделить наиболее важные особенности системы дидактических игр.

Ключевые слова: искусство, инновация, дидактические игры, метод, задача, группа, труд, наука, образование.

THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES AND DIDACTIC GAMES IN ART AND LABOR CLASSES

Primary education is a difficult and crisis period for a child. She is going through several mental crises. First, they move from visual-virtual to abstract-logical thinking, which occurs at the age of seven. The second crisis occurs at the

beginning of puberty. Therefore, the school as an educational institution has a great advantage in the field of human development. It is necessary to give both knowledge that a person can really use in the next life, and the appropriate upbringing that society requires from him. It is noteworthy that the main feature of didactic games is determined by their name: these are educational games. They are developed by adults for educational purposes. But for children to play, the educational and pedagogical significance of didactic play does not seem obvious, but is realized through the task of the game, actions and rules of the game. In the course of the study, we summarized data on various types of games on the use of didactic games in artistic and labor classes in the scientific literature, and also tried to give a comparative description and highlight the most important features of the system of didactic games to exist.

Keywords: art, innovation, didactic games, method, task, group, labor, science, education.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Деҳқонова Марҳамат Умарбоевна-*** Филиали муассисаи давлатии Донишкадаи ҷумҳуриявии такмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф дар вилояти Суғд. **Суроға:**. 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд.

Сведение об авторе: ***Дехконова Мархамат Умарбоевна-*** Филиал Республиканского института повышения квалификации и переподготовки образования в Согдийской области. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд

Information about the author*Dehqonova Marhamat Umarboevna* - Branch of the Republican Institute for Advanced Studies and Retraining of Education in the Sughd Region. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand.

УДК: 37.412

НАЗАРИЯ ВА МЕТОДҲОИ ТАЪЛИМИ РАСМӢ, ҒАЙРИРАСМӢ ВА ИНФОРМАЛИИ КАЛОНСОЛОН

Сафаров М.В., Мирализода А.М.
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ

Принсипҳои таълими андрагогӣ дар фаъолияти амалии омӯзандагон ва устодон амалӣ карда мешаванд, ки таркиби онҳоро технологияи таълими калонсолон муайян менамояд. Технологияи таълими калонсолон ба ғояи раванди таълим ҳамчун як фаъолияти мураккаби омӯзанда ба таълим ва таҳсили муттасил асос ёфтааст.

Тренинг - як раванди мураккаби иҷтимоию психологие мебошад, ки онро шахс анҷом медиҳад. Ба ташкил ва татбиқи ин раванд, шароити иҷтимоию иқтисодии мавҷудияти инсон, ғояҳои фалсафӣ, сотсиологӣ, динӣ, сатҳи рушди тамоми маҷмуи илмҳо бевосита таъсир мерасонад. Аз ин рӯ, тасодуфӣ нест, ки омӯзиши инсон дар як қатор илмҳо, ба монанди фалсафа, ҷомеашиносӣ, иқтисодиёт, психология ва педагогика объекти таҳқиқот қарор мегирад: қонунҳои асосии фаъолият ва рушди таълим (фалсафа), омилҳои иҷтимоӣ, шароит ва падидаҳои омӯзиш (ҷомеашиносӣ), омилҳои иқтисодӣ (иқтисодиёт), равандҳои омӯзиши ақлӣ (психология), ташкили раванди таълимӣ (педагогика).

Аксар вақт дар бораи таълим сухан ронда, равандҳои гуногунро дар назар дорем, ки онҳо ҳодисаҳои мухталифро ба таври гуногун меомӯзанд. Дар баъзе ҳолатҳо омӯзиш ҳамчун раванди фаъолияти муштараки хонанда ва муаллим, дар ҳолатҳои дигар танҳо фаъолияти омӯзанда, дар ҳолати сеюм (аксар вақт) фаъолияти танҳо омӯзгор фаҳмида мешавад.

Олимони хориҷӣ таҳсилотро ҳамчун раванде баррасӣ мекунанд, ки кӯшишҳои муташаккилона, мақсаднок, мунтазами интиқол, муайян кардан ё ба даст овардани дониш, ақидаҳо, арзишҳо ё малакаҳоро дар бар мегирад. Барои таҳсил ва иҷрои чорабиниҳое, ки тавассути онҳо омӯзишҳо баргузор мегарданд, рӯз аз рӯз шароитҳо фароҳам оварда шуда истодааст. Ин аст, ки "таҳсилот раванди мақсаднок (пешакӣ муайяншуда), муташаккил (систематикӣ), пайгирона ва тулонӣ (дастгирӣ)" ташкил шудааст [12,с.2].

Олимони рус чунин мешуморанд, ки таҳсилот ҷанбаи расму қоидаҳои таълим ва намуди асосии фаъолияти таълимӣ, бисёрченака ва ҳамзамон, раванди ягонаест, ки объекти мустақими ташаккули системаҳои дониш ва малака (азхудкунии таҷриба) ва дар ниҳоят рушд ва таълимро дар маҷмуъ доро мебошад [6,с.54-59].

Омӯзиш, дар навбати аввал, ҳамчун фаъолияти худи хонанда баррасӣ карда мешавад, ки шаклҳои гуногун дорад ва тавассути таълими расмӣ ва ғайрирасмӣ интиқол

меёбад. Агар дар адабиёти илмии ватанӣ таълим, пеш аз ҳама ҳамчун фаъолияти махсус ба раванди омӯзиш равонашуда муаррифӣ шуда бошад, пас муҳаққиқони ғарбӣ онро ба фаъолияти хонандагон мансуб донистаанд.

Дар ҳама гуна раванди таълим ҳадди ақал панҷ унсури ҳамкорӣ вуҷуд дорад: хонанда, омӯзгор, мундариҷаи омӯзиш, манбаъҳои омӯзиш, шаклҳо ва усулҳои таълим.

Натиҷаи пурраи табиии густариши робитаҳо бо ҷомеа, ташаккули фазои ягонаи иттилоотӣ, рушди интиқоли иттилоот ва технологияҳои коркарди онҳо мебошад. Албатта, таҳсилот нақши муҳимро мебозад.

Таҳсил раванди муташаккили омӯзиш мебошад, ки дар татбиқи он нисбат ба раванди таълим унсурҳои зиёдтар ҷалб карда мешавад. Инҳо менеҷерҳо, инчунин, таҳиякунандагони маводи илмию методӣ ва муассисаҳои махсуси таълимӣ, илмӣ ва ғайра мебошанд. Аз ин рӯ, таълимро аслан то модели панҷзинагии раванди таълим кам кардан мумкин нест. Таҳсилот - ин раванди мураккаби фароҳам овардани шароит ва татбиқи раванди таълим мебошад. Ин раванди бисёрҷонибаи омӯзиш мебошад, ки дар он бисёр ширкаткунандагон иштирок мекунанд. Ғайр аз ин, таҳсилот натиҷаи муайяни ҷараёни таълим мебошад.

Чунин ба назар мерасад, ки воридкунӣ ба истифодаи илмӣ ва ҳамарӯзаи амалии истилоҳи "технологияи омӯзиш" амиқан мантиқӣ аст. Худи ҷараёни инкишофи таҳсилот ва таҳқиқот дар самти фаъолияти илмии инсонҳо боиси пайдоиш ва паҳншавии васеи истилоҳи мазкур гардид.

Вектори инкишофи маориф дар самти пештар ва бештар озод кардани шахсияти таълимгиранда рушд карда, онро аз қонунҳо ва сохторҳои таълими расмӣ озод карда, ба мавзӯи воқеии раванди таълим табдил медиҳад. Ин вектор дар зери таъсири қавии рушди ҳама шаклҳои имконпазири таълими калонсолон, ки ҳоло бахши пешрафтаи соҳаи хизматрасонии таълимӣ ба ҳисоб меравад, муайян карда мешавад.

Рушди объективии ҷараёни таълим боиси тақвияти назаррас ва воқеии нақши хонанда дар ҷараёни таълими ӯ гардид. Пеш аз ҳама, ин табиист, ки он ба хонандаи калонсол дахл дорад. Аммо ин нақш ва таҳаввулоти он амалан аз ҷониби педагогикаи анъанавӣ хеле кам ва дар сатҳи зарурӣ омӯхта нашудааст. Ин раванд низ дар назарияи таълим ва дар методологияи мавзуи академӣ низ мавриди амал қарор нагирифтааст.

Технологияи таълим, аслан, ташкили раванди таълимӣ мебошад, ки он як низоми муайяни амалҳо ва ҳамбастагии ҳамаро пешбинӣ мекунад, вале асосан унсурҳои фаъоли ҷараёни таълимро дар бар мегирад. Дар ин росто ду нуқтаро таъкид кардан муҳим аст:

1. Технологияи таълим системаи маҷмуи амалҳои на танҳо муаллим, балки пеш аз ҳама ба хонандагон алоқамандро ба назар мегирад;

2. Он иҷроиши дуруст ва ноил шудан ба муваффақияти муайянро таъмин мекунад.

Технологияи таълимӣ системаи амалҳои илмӣ асоснокшудаи унсурҳои фаъоли ҷараёни таълимро ифода мекунад, ки татбиқи онҳо бо эътимоди баланд баҳри ноил шудани ҳадафҳои таълим оварда мерасонад.

Муайянкунии технологияи омӯзиши калонсолон аз ташхиси психологӣ ва педагогии омӯзандагон оғоз мегардад. Ин амал гузаронидани кори зиёд ва муҳимми муштаракро барои муайян кардани омилҳои асосии ҳаёт ва сифатҳои шахсии хонандагон, ки тамоми фаъолиятҳои таълимии онҳоро муайян мекунанд, пешбинӣ мекунад. Вазифаҳои ин марҳила муайян кардани параметрҳои инфиродии омӯзиши одамони мушаххас ва ташаккули ҳавасмандии устувори онҳо барои таълимгирӣ мебошад.

Барои ин, муайян кардани мушкилоти мушаххаси зиндагӣ, ки омӯзанда тавассути омӯзиш онро ҳаллу фасл мекунад, лозим аст. Ба ифодаи дигар - фаҳмидани он, ки омӯзанда бояд дар кадом самтҳои илм таҳсил кунад, инчунин, муайян кардани дониш, малака ва сифатҳоеро, ки шахси мушаххас бояд барои ҳалли мушкилоти зиндагии худ азбар кунад, дар назар дорад. Натиҷаи ниҳоии ин амалиёт модели пешгӯии салоҳият хоҳад буд.

Хусусиятҳои физиологӣ ва психологии омӯзандаро муайян карда, услубҳои маърифатӣ ва таълимии омӯзандагонро бояд муайян намоем.

Услуби маърифатӣ, ин хусусиятҳои фардии фаъолияти маърифатии инсон мебошад. Онҳо бо хусусияти тафаккури шахсият алоқаманданд. Ин хусусиятҳо дар шакли аз ҳама умумӣ ва тахминӣ ба он вобастаанд, ки мо ҷаҳони атрофи худро чи гуна дарк мекунем ва

мефаҳмем.

Услубҳои таълимӣ, ки услубҳои маърифатии омӯзандагонро дар назар доранд, шароити мушаххаси раванди таълимро дар бар мегиранд. Масалан, дараҷаи рӯшноӣ, дигаршавии садо, тағйирёбии ҳарорат, вазъ дар синф, вақти рӯзи таҳсил, иштироки аъзои гурӯҳи омӯзишӣ ва ғайра.

Дар марҳилаи ташхиси психологӣ ва андрагогӣ, амалҳои техникии роҳбари хониш (тренер) ба озмоишҳои ташхисӣ, саволномаҳо, мусоҳибаҳо ва амалҳои омӯзандагон маънии иҷро кардани амалиёти ташхис ва тадриҷан азхудкунии технологияи фаъолияти мустақили таълимӣ, аз ҷумла, худташхискунии эҳтиёҷоти таълимиро дорад.

Банақшагирии ҷараёни таълим марҳилаи муҳимтарин дар ташкили таълими калонсолон мебошад. Фарқияти асосии он аз марҳалаи дахлдори модели педагогии таълим иштироки фаъоли омӯзанда дар ҳама амалиёти ин марҳила аст. Иштироки таълимгиранда дар банақшагирии ҷараёни таълими худ нишондиҳандаи масъулияти ӯро барои ташкил, татбиқ ва натиҷаҳои раванди таълим ба таври назаррас меафзояд. Мувофиқи мақсад ва вазифаҳо мундариҷаи дарсро интихоб кардан лозим аст. Модели андрагогӣ имкони фароҳам овардани мундариҷаи ғайримуқаррарии таълими инфиродиро бо назардошти сатҳи донишҳои қаблии омӯзандагон пешбинӣ менамояд.

Муайян кардани меъёрҳо, шаклҳо, усул ва тартиби баҳодиҳии дастовардҳои омӯзандагон баҳри азхудкунии маводи таълимӣ зарур аст. Ин ҷо якчанд нуқтаро таъкид кардан муҳим аст. Пӯшида нест, ки аксар вақт ҳангоми арзёбии натиҷаҳои бадастомадаи хонандагон, пеш аз ҳама, на донишҳо, малакаҳо, қобилият ва сифатҳои воқеии онҳо, балки хотираи омӯзандагонро баҳогузорӣ мекунанд. Системаи ҳисобкунии ҳиҷоҳо, ки дар педагогикаи анъанавӣ васеъ паҳн шудааст, он ҳам шартӣ ва субъективӣ мебошад, ки он ҳолати воқеии дараҷаи азхудкунии маводи таълимиро нишон намедиҳад. Илова бар ин, омӯзандаи калонсол бо сатҳи баланди худогоҳӣ ҳамчун як шахси мустақил системаи анъанавии арзёбиро манфӣ қабул мекунад. Аз ин рӯ, модели таълимии андрагогӣ баҳогузории дастовардҳои омӯзандагонро пешбинӣ менамояд, ки сатҳи воқеии азхудкунии маводи таълимӣ, ниёзҳои минбаъдаи таълимӣ ва муқарраркунии ҳадафҳои нави таълимро дар бар мегирад. Дар асоси меъёрҳои зикршуда меъёрҳои баҳодиҳӣ бояд ба ҳадафҳо ва мундариҷаи назорат дақиқ мувофиқат кунанд, малака, дониш ё ин ки малака ва ё сифатҳои бадастовардаро баҳо диҳанд. Меъёрҳои дуруст муайяншуда барои мушаххас кардани шаклҳо, усулҳо ва тартиботи баҳодиҳии дастовардҳои омӯзандагон кумак мерасонанд. Иҷрои амалҳои техникии омӯзанда дар ин марҳила ба ташкили барномаи инфиродии таълим нигаронида шудааст, вазифа ва уҳдадориҳои омӯзгор бошад, расонидани кумак ба хонанда дар иҷрои талаботи ин ҳуҷҷат аст.

Принсипҳои андрагогии таълим таъйин мекунад: даст кашидан аз танқиди иштирокчиёни раванди таълим; таъмини озодии афкор; даст кашидан аз ҷазо ва сарзаниши омӯзандагон; эҳтироми гуногунандешӣ ва мавқеи ҳаёти онҳо.

Татбиқи таълим, ки якҷо бо барномаи таълимӣ мураттаб гардидааст, асоси кори омӯзанда мебошад. Дастурдиҳанда дар ин марҳила ҳамкории ҳамаи иштирокчиёни раванди таълимро ташкил мекунад. Дастурдиҳанда тафтиши ташхисӣ мегузаронад, раванди таълими хонандагонро пайгирӣ мекунад, шумора, сарчашмаҳо, воситаҳо, шаклҳо ва усулҳои таълимро, ки ба ҳадафҳои омӯзиш мувофиқанд ва хусусиятҳои хоси хонандагонро ба инобат мегиранд, истифода мебарад.

Бо ёрии меъёрҳо, шаклҳо, усулҳо ва тартиби арзёбии банақшагирифташуда, таълимгирандагон якҷоя бо дастурдиҳанда сатҳи воқеии азхудкунии худро оид ба маводи таълимӣ ошкор мекунанд ва фаслҳои маводи муқаррарнашударо, ки талаботи таълимии онҳоро бояд қонеъ кунанд, муайян мекунанд, то ин ки мақсадҳои гузоштаашудаи таълим ба даст оварда шаванд. Дар асоси муқоисаи натиҷаҳои дар таълим бадастомада ва тағйироти воқеӣ дар ҳолати мушкилоти ҳаёти хонанда кӯшиш мекунад, ки бо роҳи омӯзиш, мундариҷа, манбаҳо, воситаҳо, шаклҳо, усулҳои таълим, сифати барномаҳои таълимӣ, самаранокии раванди таълим ва фаъолияти муаллим ва хонандаро ҳалу фасл намояд.

Мониторинг ва ташхиси тағйиротҳо дар хислатҳои шахсӣ, ҳавасмандӣ ва дастурҳои арзишии хонандагон гузаронида мешавад.

Ислоҳкунии раванди таълим дар ин марҳила дар таълими калонсолон қариб ногузир аст. Амалиёт маънои тағйирот даровардан ба мундариҷа, манбаъҳо, воситаҳо, шаклҳо,

усулҳои таълим ва арзёбии натиҷаи онҳоро дорад.

Яке аз муҳимтарин унсурҳои ташкили ҷараёни таълимӣ фаъолияти омӯзгор - андрагог мебошад. Фаъолият ва салоҳияти андрагог аз фаъолият ва салоҳияти муаллим-педагог фарқ мекунад. Модели фаъолияти андрагогро чунин арзёбӣ намудан мумкин аст.

Омӯзгор-андрагог, мутахассисе мебошад, ки барои кумак ба калонсолон дар соҳаҳои гуногуни фаъолият даъват карда мешавад. Калонсолон қариб дар ҳама самтҳои фаъолият дар истеҳсолот, оила, ҳаёти ҷамъиятӣ ва шахсӣ, дар ҳама ҷое, ки зарурати баланд бардоштани самаранокии фаъолияти калонсолон, мувофиқ кардани муносибатҳои иҷтимоӣ ва байнишахсӣ, инчунин, баланд бардоштани сатҳи ҳузуру ҳаловат ба кумак ниёз доранд.

Андрагог, пеш аз ҳама, мутахассиси соҳаи таълими калонсолон мебошад. Аммо мутахассисони андрагогикаро метавонанд, дар соҳаҳои истеҳсолӣ ва иҷтимоӣ истифода баранд: дар сохторҳои маъмурию идоравӣ, хизматрасонии таълими амалҳои саноатию иқтисодӣ, биржаҳои меҳнатӣ, хадамоти шуғл, кумаки иҷтимоӣ, марказҳои психологӣ ва офиятбахшии тиббӣ, марказҳои иттилоотӣ ва хабардории аҳолӣ дар соҳаи хизматрасонии таълимӣ ва ғайраҳо.

Мутахассисони соҳаи андрагогика метавонанд, вазифаҳои зеринро ишғол кунанд: коромӯз-андрагог, мушовир, коршинос, омӯзгор (куратор, репетитор), ходими илмӣ, менеҷер (администратор, роҳбар) методист, дастурдиҳанда, корманди иҷтимоии соҳаи таълим, тарбия, барқарорсозии донишу малака, кор дар самти иттилоот ва ташкилӣ бо калонсолон. Андрагогро мутахассиси соҳаи таълими калонсолон мегӯянд.

Фаъолияти омӯзгори андрагог ба татбиқи амалҳои муштарак бо омӯзандагон баҳри банақшагирӣ, татбиқ ва арзёбии раванди таълими калонсолон рост меояд.

Вазифаи асосии омӯзгори андрагог иштирок дар ташкил ва татбиқи ҷараёни таълим мебошад.

Мушаххасан вазифаҳо ва амалҳои омӯзгор-андрагог оид ба таълими калонсолон дар марҳилаҳои гуногуни раванди таълим бо технологияи таҳсилоти калонсолон муайян карда мешавад.

Технологияи таълими калонсолон зарурати муайян кардани хусусиятҳои фаъолият ва услубҳои маърифатию таълимии хонандагонро дар назар дорад.

Ҳангоми анҷом додани амалиёти мазкур дар марҳилаи ташхиси психологӣ ва андрагогӣ амалҳои техникии омӯзгорон маънои назорат кардан, гузарондани ташхисҳои санҷишӣ, саволномаҳо ва мусоҳибаҳоро дорад.

Дар марҳилаи банақшагирии ҷараёни таълим, омӯзгор якҷоя бо хонандаи калонсол барномаи таълимии инфиродиро барои таълимгиранда таҳия менамояд.

Омӯзгор бо иҷрои марҳилаи фароҳам овардани шароитро барои татбиқи раванди таълим тақрибан пурра ба анҷом мерасонад. Вай бояд барои таълими бомуваффақияти иштирокчиён ҳама шароити зарурӣ ва мусоидро фароҳам орад.

Омӯзгор барои ташкили фазои мусоиди равонӣ дар таълим масъулияти бузург дорад, ки бо эҳтироми мутақобилаи иштирокчиёни ҷараёни таълим, муносибати созанда бо ҳамдигар, фаъолияти муштараки ҳамаи иштирокчиёни ҷараёни таълим тавсиф карда мешавад.

Принсипҳои таълимии андрагогикӣ чунин дастур медиҳад:

- ба эътибор гирифтани танқиди иштирокчиёни ҷараёни таълим;
- таъмини озодии ақида;
- даст кашидан аз ҷазои иштирокчиён;
- эҳтироми гуногунандешии иштирокчиён марбути мавқеи зиндагӣ.

Дар марҳилаи татбиқи ҷараёни таълим омӯзгор дар шакли дохилии таълим амалҳои зеринро иҷро мекунад:

- робитаи мутақобилаи ҳамаи иштирокчиёни ҷараёни таълимро ташкил мекунад;
- ташхиси фаврии психофизиологӣ, иҷтимоӣ-психологӣ, маърифатӣ ва функсионалии хонандагонро бо мақсади муайян кардани омодагии онҳо ба раванди таълим муайян мекунад;
- вобаста ба натиҷаҳои ташхиси фаврӣ, вазифаҳои воқеии таълимиро мувофиқи сатҳи омодагии иштирокчиёнро барои дохил шудан ба ҷараёни таълим муайян менамояд;
- вазъиятҳои омӯзиширо ба вуҷуд меорад, ки дар он хонандагони дорои дараҷаи

бештари фаъолӣ ва ҳавасмандӣ барномаи таълимиро иҷро мекунанд;

- иҷрошавии ҷараёни таълимро дар раванди таълим назорат мекунад ва дар мавриди зарурӣ истифодаи шаклҳои фаъолияти таълимиро, ки дар ҷараёни банақшагирӣ интихоб шудаанд, тасҳеҳ мекунад.

Дар ин ҳолат, омӯзгор бояд:

а) тафтиши ташхисӣ гузаронад;

б) раванди таълими хонандагонро назорат кунад;

в) мундариҷа, манбаъ, восита, шакл ва усулҳои таълимро, ки ба ҳадафҳои таълим мувофиқанд ва хусусиятҳои хоси хонандагонро ба назар мегиранд, истифода барад.

Дар марҳилаи баҳодиҳии раванд ва натиҷаҳои таълим хонанда ҳамроҳи коромӯзон бо истифода аз меъёрҳо, шаклҳо, усулҳо ва тартиби арзёбӣ, ки дар барномаи таълимӣ муайян шудааст, сатҳи воқеии азхудкунии маводи таълимиро нишон медиҳад, қисмҳои маҳдуди маводро, ки ниёзҳои таълимии омӯзандагонро ифода мекунанд, муайян мекунад, ки барои ноил шудан ба ҳадафҳои муқарраршудаи омӯзиш заруранд.

Дар асоси муқоисаи натиҷаҳои бадастомада, дар таълим ва тағйироти воқеӣ дар вазъи мушкилоти зиндагӣ, ки хонанда кӯшиш мекард, ки бо роҳи таълим, мундариҷа, манбаъҳо, воситаҳо, шаклҳо, усулҳои таълим, сифати барномаи таълим, самаранокии ҷараёни таълим ва фаъолияти омӯзгор ва хонандаро ҳал намояд.

Фаъолияти мураббӣ дар марҳилаи ислоҳкунии раванди таълим ба тағйир додани мундариҷа, манбаъҳо, воситаҳо, шаклҳо, усулҳои таълим ва арзёбии натиҷаҳои он, инчунин, дар ҳолати зарурӣ, ҳадафҳои омӯзиш, худи эҳтиёҷоти омӯзиш вобаста ба натиҷаҳои арзёбии ҷараёни таълим ва дастовардҳои таълимии хонандагон равона карда мешавад.

Муаллим, ҳамзамон, нақши коршиноси соҳаи технологияҳои таълими калонсолон, ташкилкунандаи корҳои муштараки таълимӣ бо хонандагон ва манбаи дониш, малака, қобилият ва сифатро иҷро мекунад.

Барои иҷрои вазифаҳои функсионалии худ, ки аз рӯи модели фаъолият муайян карда шудаанд, омӯзгори андрагог бояд дорои малакаҳои муайян, донишҳо, қобилиятҳо, сифат ва арзишҳои ахлоқӣ бошад, ки аксари онҳоро ҳангоми тайёрӣ ба фаъолияти ояндаи худ ба даст меорад. Ба ибораи дигар, андрагог бояд сатҳи муайяни салоҳият дошта бошад, ки барои самаранок анҷом додани фаъолияташ имкон фароҳам оварад.

Малакаҳои асосии омӯзгор - андрагог аз инҳо иборатанд:

1) муайян кардани эҳтиёҷоти таълимии хонандагон;

2) муайян кардани сатҳи тайёрии омӯзандагон;

3) муайян кардани ҳаҷм ва хусусияти таҷрибаи ҳаётии омӯзандагон ва имкони истифодаи он дар раванди таълим.

4) муайян кардани услубҳои маърифатӣ ва таълимии омӯзандагон;

5) муайян кардани хусусиятҳои психофизиологии омӯзандагон;

6) истифодаи усулҳо ва воситаҳои гуногун барои ташхиси психологӣ ва андрагогӣ;

7) муайян кардани ҳадафҳои омӯзишӣ барои омӯзандагони мушаххас;

8) муайян кардани стратегияи омӯзиш;

9) интихоб ва таркибсозии мундариҷаи омӯзиш;

10) интихоби манбаҳо, воситаҳо, шаклҳо ва усулҳои таълим.

11) таҳияи барномаҳои омӯзишӣ, барномаҳо ё шартномаҳо.

12) фароҳам овардани шароити мусоид барои омӯзиши ҷисмонӣ ва равонӣ.

Малакаҳои номбаршудаи омӯзгор - андрагог ба системаи донишҳои муайян асос ёфтаанд, ки бояд барои иҷрои фаъолияташ азхуд кунад. Гузашта аз ин, вай бояд синну сол, хусусиятҳои психофизиологӣ, иҷтимоӣ ва касбии шахсони калонсолро донад.

Инструктор-андрагог барои ноил гардидан ба донишҳо оид ба психологияи таълими калонсолон ниёз дорад. Вай бидуни донистани асосҳои фалсафӣ ва сотсиологии таълими калонсолон фаъолият карда наметавонад. Андрагог бояд технологияи таълими калонсолон, омодагии таълимию техникии муосир, технологияи худомӯзиро азхуд намояд.

Барои таълими босамар ва огоҳонаи ҳама гуна фанҳо муҳим аст, ки андрагоги калонсол рушди таърихии консепсияҳо ва ғояҳои андрагогиро донад, то қонуниятҳои пайдоиш ва ташаккули муносибати андрагогиро баҳри омӯзиш дарк намояд.

Самти муҳимми донишҳои андрагогӣ ташкил ва технологияи таҳсили фосилавӣ мебошад, ки яке аз намудҳои асосӣ ва муҳимтарини ташкили таълими калонсолон ба ҳисоб меравад.

Барои кори босамар омӯзгор - андрагог бояд дорои як қатор сифатҳо ва тамоюлоти шахсиятии арзишманд бошад. Сифатҳои асосии зарурӣ барои андрагог таҳаммулпазирӣ, некхоҳӣ ҳамдардӣ, иртибот (коммуникатсия), меҳрубонӣ, руҳбаландӣ, хоҳиши сарварӣ, дурустӣ, хушмуомилагӣ, худтанқидӣ, ҳунармандӣ, малакаҳои ташкилӣ, кӯшиши доимӣ ба худтакмилдиҳӣ мебошанд.

Барои таъмини сатҳи баланди касбӣ дар тайёр намудани педагог - мутахассис дар сохтори Стандарти давлатӣ чор блоки фанҳо ҷудо карда шудаанд: умумифарҳангӣ, психологӣ-педагогӣ, тиббию биологӣ ва мавзуӣ. Блоки умумифарҳангӣ фанҳоеро дар бар мегирад, ки ба таҳкими маданияти башардӯстона, экологӣ, иқтисодӣ, тарбияи ҷисмонӣ, маданияти маърифатӣ ва тафаккур равона шудааст.

Блоки мавзуи омӯзиши фанҳои зарурииро барои рушди сатҳи амиқи замонавӣ дар соҳаи муайяни дониш ва фаъолият мутобиқи интихоби хонанда дар назар дорад.

Мушкилоти глобалӣ дар ҷомеа ба вазифаҳои рушди инсонӣ ҳамчун субъекти эҷодкорию иҷтимоӣ, ҳамчун одами бо сатҳи баланди зеҳнӣ ва фаъолияти эҷодӣ аҳамияти хосса медиҳанд. Ин вазъ зиддиятро дар системаи маориф байни рушди босуръати ҳаёти ҷамъиятӣ ва соҳаи маориф ба миён овард, ки бо суръати бошитоби тағйироти шароити иҷтимоӣ мутобиқ набуд.

Дар ҷаҳони муосир худи консепсияи «маориф» тағйир ёфтааст. Гарчанде ки дар таҳқиқоти мутахассисон он бо раванди муташаккил ва дарозмуддати таҳсил дар таҳсилоти ибтидоӣ, миёна ва олӣ, яъне системаи махсусе, ки барои амалӣ намудани ҳадафҳои таълим пешбинӣ шудааст, шинохта шудааст. Дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии маориф таълими калонсолон ҳамчун раванд ва натиҷаи азхудкунии дониш, малака ва қобилияти мураттаб кардашуда мебошад, аммо ин мафҳумҳо, ки дар фаҳмиши онҳо маҳдуданд, ба парадигмаи дониш нигаронида шудаанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки маориф дар ҷомеаи мутамаддин ҳамчун як ниҳоди иҷтимоиву фарҳангӣ нақши ҳалкунанда дорад. Аз ин рӯ, таълими расмӣ дар раванди доимии сохтори иҷтимоии ҷомеа нақши ҳалкунанда дорад.

Ҳамин тавр, ҳамкории мутақобилаи таълими расмӣ, ғайрирасмӣ ва иттилоотӣ барои ворид кардани замина барои таҷдиди таҳқиқот ва рушди таълими инсони муосир зарур аст.

АДАБИЁТ

1. Громкова М.Т. Андрагогика: теория и практика образования взрослых, учеб. пособие для вузов / М.Т. Громкова. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. - 496 с.
2. Дубровина Т.Л. Неформальное педагогическое образование преподавателей профессионального цикла в колледже / Т.Л. Дубровина // Известия Южного федерального университета. - 2011. -№9. -С.195-202.
3. Исаев В.А. Образование взрослых: компетентностный подход учебно-методическое пособие / В.А. Исаев, В.И. Воротилов. -СПб.: ИОВ РАО, 2005. -92 с.
4. Исламшин Р.А. Андрагогика: историко-педагогический процесс и языковая личность XXI века / Р.А. Исламшин, В.Ф. Габдулхаков. -М.: Минобр. РФ, 2004. -304 с.
5. Корсаков С.В. Неформальное образование: мастерская образовательных технологий / С.В. Корсаков // Среднее профессиональное образование. - 2012. -№2. -С.46.
6. Кошманова Т. Андрагогическая модель повышения квалификации педагогических кадров / Т. Кошманова // Образование через всю жизнь. Непрерывное образование для устойчивого развития: труды международного сотрудничества. - Т. 7 / сост. Н.А. Лобанов; под науч. ред. Н.А. Лобанова и В.Н. Скворцова. Ленингр. Гос. ун-т им. А.С. Пушкина, НИИ соц.-экон. и пед. пробл. непрерыв. образования. -СПб.: ЛОИРО, 2009. -С.54-59.
7. Ломакина Т.Ю. О диверсификации непрерывного профессионального образования / Т.Ю. Ломакина / Педагогика. - 2002. -С.75-78.
8. Люкс Т. О системном подходе к формированию программ обучения в рамках непрерывного образования / Т. Люкс // Образование через всю жизнь. Непрерывное образование для устойчивого развития. Труды международного сотрудничества. Т. 7 / сост. Н.А. Лобанов; под науч. ред. Н. А. Лобанова и В. Н. Скворцова. -СПб.: ЛОИРО, 2009. -С.109-114.
9. Розин В.М. Педагогика и личность в точке и процессе бифуркации / В.М. Розин // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. -М., 2011. -С.246-268.
10. Розин В.М. Образование в условиях модернизации и неопределенности / В.М. Розин. -М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. -80 с.

11. Фрумина Е.Л.Непрерывное образование для педагогов: модели и особенности / Е.Л. Фрумина // Непрерывное образование в политическом и экономическом контекстах; отв. ред. Г.А.Ключарев. -М.: ИС РАН, 2008. -278 с.
12. Unesco. The General Conference Adopts a Recommendation on Adult Education*П* Adnft Education Information Notes. - 1977. -Nl. -P.2.

НАЗАРИЯ ВА МЕТОДҲОИ ТАЪЛИМИ РАСМӢ, ҒАЙРИРАСМӢ ВА ИНФОРМАЛИИ КАЛОНСОЛОН

Мақола оид ба проблемаи инкишофи назария ва методологияи андрагогика ва робитаи мутақобилаи таълими расмӣ, ғайрирасмӣ, информалӣ ва асосҳои таълими калонсолон бахшида шудааст. Ба ақидаи муаллиф рушди объективии ҷараёни таълим боиси тақвияти назаррас ва воқеии нақши хонанда дар ҷараёни таълими ӯ мегардад. Пеш аз ҳама, ион ба хонандаи калонсол дахл дорад. Аммо ин нақш ва таҳаввулоти он амалан аз ҷониби педагогикаи анъанавӣ хеле кам ва дар сатҳи зарурӣ омӯхта нашудааст. Ин раванд ҳамдар назарияи таълим ва ҳам дар методологияи мавзуи академӣ мавриди амал қарор нагирифтааст. Муаллиф мутмаин аст, ки муайянкунии технологияи омӯзиши калонсолон аз ташхиси психологӣ ва педагогии омӯзандагон оғоз мегардад. Ин амал гузаронидани кори зиёд ва муҳимми муштаракро барои муайян кардани омилҳои асосии ҳаёт ва сифатҳои шахсии хонандагон, ки тамоми фаъолиятҳои таълимии онҳоро муайян мекунанд, пешбинӣ мекунад. Вазифаҳои ин марҳила муайян кардани параметрҳои инфиродии омӯзиши одамони мушаххас ва ташаккули ҳавасмандии устувори онҳо барои таълимгирӣ мебошад. Ҳамин тариқ, муаллиф, ҳамкории мутақобилаи таълими расмӣ, ғайрирасмӣ ва информалиро барои фароҳам овардани замина барои таҳқиқот ва рушди таълими инсони муосир зарур мешуморад.

Калидвожаҳо: принсип, таълим, ташаккул, фаъолият, таркиб, технология, калонсолон, раванд, фаъолият, мураккаб, ҷараён, ташкил.

ТЕОРИЯ И МЕТОДЫ ФОРМАЛЬНОГО, НЕФОРМАЛЬНОГО И ИНФОРМАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ВЗРОСЛЫХ

Статья посвящена развитию теории и методологии андрагогики и взаимосвязи формального, неформального, информального образования и основ образования взрослых. По мнению автора, объективное развитие учебного процесса привело к значительному и реалистичному усилению роли обучающегося в учебном процессе. В первую очередь, естественно, что это касается взрослого ученика. Однако эта роль и ее эволюция редко практикуются в традиционной педагогике и не изучаются на должном уровне. Этот процесс также не реализован в теории обучения и методологии академической темы. Автор убежден, что определение технологии обучения взрослых начинается с психолого-педагогического анализа студента. Эта деятельность предполагает большую важную предварительную совместную работу по определению основных факторов жизни и личностных качеств студентов, которые определяют всю их учебную деятельность. Задача на этом этапе - определение индивидуальных параметров учебы конкретных людей и формирование у них устойчивой мотивации к обучению. Таким образом, автор считает взаимодействие формального, неформального и информационного образования необходимым, чтобы заложить основу для обновления исследований и развития современного человеческого образования.

Ключевые слова: принцип, обучение, деятельность, композиция, технология, взрослый, процесс, деятельность, комплекс, организация, развитие.

THEORY AND METHODS OF FORMAL, INFORMAL AND INFORMAL EDUCATION OF ADULTS

The article is devoted to the development of the theory and methodology of andragogy and the relationship between formal, non-formal, informal education and the foundations of adult education. According to the author, the objective development of the educational process has led to a significant and realistic strengthening of the role of the student in the educational process. First of all, it is natural that this applies to an adult student. However, this role and its evolution are rarely practiced in traditional pedagogy and are not studied at the proper level. This process is also not implemented in the theory of teaching and methodology of the academic topic. The author is convinced that the definition of the technology of teaching adults begins with the psychological and pedagogical analysis of the student. This activity involves a lot of important preliminary joint work to determine the main factors of life and personal qualities of students, which determine all their educational activities. The task at this stage is to determine the individual parameters of the study of specific people and the formation of their stable motivation for learning. Thus, the author considers the interaction of formal, informal and informational education necessary to lay the foundation for the renewal of research and the development of modern human education.

Keywords: principle, learning, activity, composition, technology, adult, process, activity, complex, process, organization, development.

Маълумот дар бораи муаллифон*:* *Сафаров Мунир Ватанович* – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров-16. Телефон: **918665441**. E-mail: munir11@list.ru
Мирализода Абдусалом Мустафо – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, доктори илмҳои педагогӣ, профессор, ректор. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16.

Сведение об авторах: ***Сафаров Мунир Ватанович*** – Кулябский государственный университет им. А. Рудаки, кандидат педагогических наук, доцент**. Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова-16. Телефон: **918665441**. E-mail: munir11@list.ru

Мирализода Абдусалом Мустафо – Кулябский государственный университет им. А. Рудаки, доктор педагогических наук, профессор, ректор. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, ул. С. Сафарова,16.,

Information about the authors: ***Safarov Munir Vatanovich*** – Kulob State University named after A.Rudaki, Candidate of Science Pedagogical, assistant professor. **Address**: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab city, S. Safarov street 16. Phone: **918665441**. E-mail:munir11@list.ru
Miralizoda Abdusalom Mustafo **-** Kulyab State University named after A. Rudaki, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Rector of the Kulyab State University named after A. Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab city, st. S. Safarov, 16.,

УДК-74.4

АСОСҲОИ ПЕДАГОГИИ ХУДТАРБИЯКУНИИ ҶИСМОНИИ ДОНИШҶӮЁНИ МАКТАБҲОИ ОЛӢ

Сангинов Б.К.
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б Ғафуров

Тарбияи ҷисмонӣ барои инкишофи мукаммали шахсият, ҳамоҳанг намудани неруи маънавӣ ва ҷисмонӣ, фаъолгардонии омодабошии ҳамаҷониба дар татбиқ намудани неруи ҳастӣ нисбат ба тарзи ҳаёти солиму самаранок равона карда шудааст, ки он ҷузъи ҷудонопазири фазои маърифатии мактаби олӣ ба ҳисоб меравад.

Тарбияи ҷисмонӣ дар таҳсилоти олӣ донишҷӯёнро бо ҳамаи ҷанбаҳои донишҳо оиди асосҳои илмӣ-амалии фарҳанги ҷисмонӣ ва тарзи ҳаёти солим таъмин намуда, барои азхудкунии маҷмуи маҳорату малакаҳои амалӣ дар таҳкими саломатӣ, беҳбудии руҳӣ-равонӣ ва такмил додани қобилиятҳои психофизикӣ, сифатҳои шахсият бояд саҳм гузошта бошад [17,с.284].

Аҳамияти гуманитарии тарбияи ҷисмонӣ дар таъсиси мотиватсияи устувори донишҷӯён нисбат ба тарзи ҳаёти солим, ташаккули талаботҳо ба мукаммалии ҷисмонӣ ифода карда мешавад.

Тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар раванди таълимӣ-тарбиявии мактаби олӣ ҳамчун воситаи ташаккули иҷтимоии мутахассисони оянда пешбинӣ карда шудааст.

Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки донишҷӯён нисбат ба машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш муносибати мусбӣ доранд. Дар баробари ин, дар аксарияти ҷавонписарон ва хусусан ҷавондухтарон майлу рағбати варзишӣ ва талабот ба фаъолияти ҳаракатӣ дида намешавад.

Хусусияти муҳимми психологии шахси ҷавон ин боварӣ, эътимод ба беҳбудии вазъи саломатии худ, эҳсоси неру ва тобоварии калон мебошад. Аз ҳамин лиҳоз, бояд корҳои фаҳмондадиҳӣ ва тарғиботӣ бо донишҷӯён гузаронида шавад.

Таълими тарбияи ҷисмонӣ тибқи барномаи таълимии давлатӣ гузаронида мешавад. Фанни мазкур аз ҷузъҳои назариявӣ ва амалӣ иборат мебошад.

Қисми назариявии барнома азхудкунии донишҳои назария ва методикаи тарбияи ҷисмониро дар назар дорад. Донишҳои назариявӣ дар шакли лексияҳо, суҳбатҳо дар машғулиятҳои амалӣ ва инчунин, омӯзиши мустақилонаи адабиётҳои таълимӣ ва махсус аз ҷониби донишҷӯёнро дар назар дорад.

Ҳадафи тарбияи ҷисмонии донишҷӯёни мактабҳои олӣ барои ташаккули фарҳанги ҷисмонии мутахассиси баландихтисоси оянда равона карда шудааст. Чунин ҳадаф вазифаҳои барномавиро амалӣ намуда, хусусиятҳои интегративии фаъолияти педагогиро муайян намуда, чунин вазифаҳои тарбиявӣ, таълимӣ ва солимгардониро дар бар мегирад:

- дарки нақши тарбияи ҷисмонӣ дар ташаккули шахсият, омодашавии ӯ ба фаъолияти касбӣ;
- азхудкунии асосҳои илмӣ-амалии тарбияи ҷисмонӣ ва тарзи ҳаёти солим;
- ташаккули муносибати мотиватсионӣ-арзишии донишҷӯён нисбат ба тарбияи ҷисмонӣ ва ҳавасманд намудани онҳо ба иҷрои мунтазами машқҳои ҷисмонӣ;
- аз бар намудани маҷмуи маҳорату малакаҳои амалӣ, ки таҳкими саломатӣ, рушди қобилиятҳои психофизикиро таъмин менамояд;
- таъмини омодабошии ҷисмонии касбӣ-амалӣ дар касби интихобшуда;

- ба даст овардани таҷрибаи истифодабарии фаъолияти ҷисмонӣ-варзишӣ бо мақсади ноил гаштан ба ҳадафҳои муҳимми касбӣ [17,с.169].

Яке аз самтҳои асосии таълими тарбияи ҷисмонии донишҷӯёни мактабҳои олӣ, мукаммалгардонии шакл, восита ва методҳои тарбияи ҷисмонӣ мебошад, ки он барои нигоҳдории саломатӣ, баланд бардоштани имкониятҳои функсионалӣ, сатҳи омодабошии ҷисмонӣ, ташаккули донишҳо ва маҳорату малакаҳо доир ба худтарбиякунии ҷисмонии донишҷӯён равона карда мешаванд. Раванди худтарбиякунии ҷисмонӣ аз ҷониби донишҷӯён аз ҷиҳати назариявӣ ва методӣ бояд ба таври дуруст ба роҳ монда шуда бошад.

Барои дуруст дарк намудани моҳият ва муҳимияти худтарбиякунӣ дар тарбияи ҷисмонӣ, мо бояд худи раванди тарбия ҷисмониро дуруст дарк карда бошем. Ин равандро олими машҳури соҳаи тарбияи ҷисмонӣ Л.П. Матвеев ба таври мукаммал баён намудааст. Тибқи тавзеҳоти ӯ тарбияи ҷисмонӣ ин раванди бисёрсола буда, дар ҳамаи марҳилаҳои ҳаёти фард пас аз таваллуд фаро гирифта мешавад. Шакл ва мундариҷаи ин раванд дар марҳилаҳои гуногун, вобаста аз қонуниятҳои ташаккули синнусолӣ, серҳаракатӣ, шароити зист ва фаъолият, инчунин мантиқи худи раванд тағйир ёфта меистад. Марҳилаи аввал давраи таҳкурсии тарбияи ҷисмонии насли наврас мебошад, ки дар муассисаҳои томактабӣ, мактабӣ, дар оила ва дигар ташкилотҳои варзишӣ ба роҳ монда мешаванд. Дар марҳилаҳои бисёрсолаи минбаъда шакл ва намудҳои тарбияи ҷисмонӣ ба таври қатъӣ тағйир ёфта, дорои хусусиятҳои худтарбиякуниро мегирад, алалхусус, дар одамони ба камол расида ва калонсолон. Бо вуҷуди ин, дар ин марҳила тарбияи ҷисмонӣ набояд хусусиятҳои муайяни педагогиро гум намояд. Фаъолияти тарбияи ҷисмонӣ, аз он ҷумла, худтарбиякунии ҷисмонӣ ҳамеша бояд баҳри татбиқи вазифаҳои маърифатӣ-тарбиявӣ мутобиқи принсипҳо ва қоидаҳои педагогӣ равона карда шуда бошад.

Ҳамин тариқ, танҳо бо маҳдуд гаштан бо машғулиятҳои барномавии мактабҳои олӣ ба марому мақсади инкишофи ҷисмонӣ ва ҳамаҷонибаи шахсият расидан имконнопазир мебошад. Ҳамин тавр, муҳиммияти тарбия ва худтарбиякунӣ афзун мегардад.

Дар тавзеҳоти истилоҳ ва мафҳумҳои педагогӣ, ба монанди тарбия, худтарбиякунӣ, азнавтарбиякунӣ ақидаҳои гуногун вуҷуд доранд. Бинобар ҳамин, мо метавонем якчанд фикру ақидаҳои мутахассисонро мавриди баррасӣ қарор диҳем. Худтарбиякунӣ ҳамчун фаъолияти танзимдорорандаи инсон пешниҳод карда шудааст, ки барои инкишофи шахсияти худ равона карда шудааст [2,с.14].

Олими маъруфи рус В.В. Белорусова қайд намудааст, ки барои тарбияи барои тарбияи ахлоқи ҳамон таъсиротҳои педагогӣ мусоидат карда метавонанд, ки эҳсосоти муайянро ба вуҷуд оварда, ҳамзамон ба шахсият таассур бахшида, ба талабот, майлу ҳавас, манфиатҳои ӯ ҷавобгӯ мебошад. Ҳамин тариқ, аз рӯйи ақидаи В.В. Белорусова худтарбиякунӣ бояд дар якҷоягӣ бо масъалаҳои тарбия баррасӣ карда шавад [5,с.32].

Дар монографияи "Маҳорати педагогии мураббӣ" муаллифон А.А. Деркач ва А.А. Исаев чунин оварда шудааст: "Таҳти худтарбиякунӣ фаъолияти бошууронаи мунтазами фард аз болои шахсияти худ фаҳмида мешавад, ки барои таъсис ва ташаккул додани сифатҳои мусбӣ ва бартараф намудани сифатҳои манфӣ, тибқи талаботҳои ҷомеа ва шахсӣ, идеалҳои ташаккулёфта равона карда шудааст" [8,с.41].

Ҳамин тавр, мо метавонем қайд намоем, ки худтарбиякунии шахсият бо тарбияи ӯ ҷудонопазир мебошад. Дар раванди тарбия заминаҳои маънавӣ-равонии худтарбиякунӣ ба вуҷуд меояд. Бо вуҷуди он ки худтарбиякунӣ ва тарбия бо ҳамдигар иртиботи зич дошта бошанд ҳам, байни онҳо тафовутҳои муайян мушоҳида карда мешаванд:

1. Агар дар раванди тарбия шахсият ҳамчун объекти таъсиротҳо қарор дошта бошад, пас дар худтарбиякунӣ объекти таъсиротҳо худи субъект қарор мегирад, яъне объект ва субъект бо ҳам якҷоя мебошанд.

2. Агар инсон ба таҳти тарбия аз рӯзи тавлид ёфтанаш қарор гирифта бошад, бо худтарбиякунӣ танҳо ҳангоми ба сатҳи муайяни камолоти маънавӣ-равонӣ расиданаш, дар мавриди ташаккул ёфтани худогоҳӣ, қобилияти худбаҳодиҳӣ ва худтаҳлилсозӣ машғул мегардад.

3. Агар дар раванди тарбия хусусиятҳои синнусолӣ ва инфиродии шахсият ба инобат гирифта шуда бошанд, пас худтарбиякунӣ бевосита тавассути хусусиятҳои синнусолӣ ва инфиродӣ муайян карда мешавад, ки на ҳама вақт аз ҷониби шахсият дарк карда мешавад [2,с.26].

Худтарбиякунӣ бо мақсади тағйир додани шахсияти худ амалӣ карда мешавад, дар он сурате, ки худтағйирдиҳӣ аз тарафи инсон дарк карда шуда бошад. Худтарбиякунӣ дар раванди ташаккулёбии шахсият, тағйир ёфтани мавқеи ӯ нисбат ба муҳити атроф, дар раванди дарккунии шахсияти худ инкишоф меёбад. Сатҳи муайяни худогоҳӣ ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки тавассути арзёбии рафтори худ, ба афзудани неруи зеҳнӣ ва ҷисмонии худ баҳо дода бошанд, нобаробарии имкониятҳои баланди худро дарк намоянд [2,с.29].

Дарк намудани моҳияти амалҳои ҳаракатӣ дар машғулиятҳои мустақилонаи машқҳои ҷисмонӣ иҷрошаванда, барои донишҷӯён хеле муҳим мебошад. Мутаассифона, донишҷӯён дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ онро дарк наменамоянд. Одатан омӯзгор супориш медиҳад ва донишҷӯён онро иҷро менамоянд ё иҷро наменамоянд, агар он мақбули онҳо нагардида бошад.

Як қатор таҳлилҳои таҷрибаи фаъолияти таълимии тарбияи ҷисмонии мактабҳои олӣ нишон медиҳанд, ки саъю кӯшишҳои худтарбиякунии ҷисмонии донишҷӯён дар сатҳи паст қарор дорад ва ихтилофоти байни муҳиммияти таҳкими саломатӣ, беҳтар гардонидани инкишофи ҷисмонӣ ва омодабошии воқеӣ ба фаъолияти бомаром дар арсаи тарбияи ҷисмонӣ вуҷуд доранд. Барои бартараф намудани ихтилофоти бавуҷудомада як қатор масъалаҳо бояд ҳалли худро ёбанд. Худтарбиякунии ҷисмонӣ тибқи барномаи тартибдодашуда бояд ба роҳ монда шавад ва ҳангоми дар амал ҷорӣ намудан таҳти назорат гирифта шавад.

Вазифаҳое, ки доир ба тарбия ва худтарбиякунии ҷисмонӣ дар назди педагогон ва донишҷӯён гузошта шудааст, метавонем бо тартиби зерин пешниҳод намоем:

- ба даст овардани донишҳо дар бораи истифодабарии мустақилонаи машқҳои ҷисмонӣ дар инкишофи ҷисмонӣ ва тарзи ҳаёти солим, инчунин дар тарбия ва худтарбиякунии сифатҳои шахсият;
- ташаккули маҳорату малакаҳои татбиқи тарзу методҳои худтарбиякунии ҷисмонӣ дар машғулиятҳои гуногуни тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш;
- азхудкунии методикаи ташаккул ва худтарбиякунии қобилиятҳои ҷисмонӣ [2,с.31].

Яке аз методҳои самараноки худтарбиякунии донишҷӯён ин машқҳои мустақилона мебошанд, ки машғулиятҳои мазкурро мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Машғулиятҳои мустақилонаи машқҳои ҷисмонӣ, варзишӣ, сайёҳӣ бояд қисми таркибии ҳатмии тарзи ҳаёти солими донишҷӯён бошанд. Ин машғулиятҳо қисми ҷудонашавандаи ташкили илмии меҳнат буда, норасоии фаъолнокии ҳаракатиро пурра мегардонанд, барои барқароршавии организм пас аз хасташавии ҷисмонӣ ва баланд бардоштани қобилиятнокии ҷисмонӣ ва зеҳнӣ мусоидат менамоянд. Машғулиятҳои мустақилона дар ҳамаи шароитҳо, дар вақтҳои гуногун гузаронида шуда, вазифаҳо ва супоришҳои мураббӣ, омӯзгорро дар бар мегирад. Машғулиятҳо инчунин мутобиқи барномаҳои мустақилона таҳия гардида, тибқи нақшаҳои инфиродӣ ба роҳ монда мешаванд. Машғулиятҳои мустақилона барои баланд бардоштани натиҷаҳои варзишии машқкунандагон муҳим мебошад. Инчунин, барои ҷалби бештари аъзоёни коллективи донишгоҳ ба машғулиятҳо ва татбиқи тарзи ҳаёти солим мусоидат менамояд.

Машқкунандагон дар гузаронидани машғулиятҳои мустақилона ба кумаки методии муаллимони кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва мураббиёни бошгоҳи варзишӣ такя менамоянд.

Ҳар як машғулияти мустақилона тибқи нақшаи тартиб дода шуда бояд ба роҳ монда шуда бошад. Банақшагирии машғулиятҳои мустақилона таҳти роҳбарии омӯзгорон амалӣ карда мешавад. Нақшаҳои дурнамои машғулиятҳои мустақилонаро барои тамоми давраи таҳсил, яъне барои 4-5 сол таҳия намудан мувофиқи мақсад мебошад. Вобаста ба вазъи саломатӣ, мансубият ба гурӯҳи тиббӣ, сатҳи ибтидоии омодабошии ҷисмонӣ ва варзишӣ-техникӣ, донишҷӯён метавонанд дастовардҳои гуногуни натиҷаҳоро мутобиқи соли таҳсил ба нақша гиранд, масалан аз иҷроиши талаботҳои меъёрии комплексӣ то иҷроиши меъёрҳои устоди варзиш.

Взифаи асосии машғулиятҳои тамринии мустақилонаи донишҷӯёни гурӯҳи махсуси тиббӣ ин бартараф намудани падидаҳои боқимондаи бемориҳои пасисаркардашуда, тамоюлҳои функсионалӣ ва камбудиҳои инкишофи ҷисмонӣ мебошад. Донишҷӯёни гурӯҳи тиббӣ ҳангоми машғулиятҳои мустақилонаи тамринӣ бояд маслиҳатҳо гирифта

бошанд ва бо омӯзгори тарбияи ҷисмонӣ ва духтури оилавӣ робитаи доимӣ дошта бошанд.

Ба донишҷӯёни гурӯҳи тиббӣ машғулиятҳои мустақилонаи тамринӣ бо мақсади азхудкунии ҳамаи талаботҳо ва меъёрҳои комплекс тавсия карда мешавад. Ҳамзамон, барои ин категорияи донишҷӯён машғул шудан бо намудҳои алоҳидаи варзиш дастрас мебошад.

Ба нақша гирифтани машғулиятҳои мустақилонаи машқҳои ҷисмонӣ ва варзиш барои ноил шудан ба ҳадафҳои ягона равона карда шудаанд, ки дар назди донишҷӯёни ҳамаи гурӯҳҳои тиббӣ гузошта шудааст – нигоҳдории саломатии хуб, пойдории сатҳи баланди қобилиятнокии ҷисмонӣ ва зеҳнӣ.

Ҳар як машғулияти мустақилона дар шаклҳои гуногун ташкил карда мешавад. Шаклҳои машғулиятҳои мустақилонаи машқҳои ҷисмонӣ ва варзиш мутобиқи ҳадаф ва вазифаҳояшон муайян карда мешаванд. Се шакли машғулиятҳои мустақилона вуҷуд доранд: гимнастикаи гигиении пагоҳирӯзӣ, машқҳо дар ҷараёни рӯзи таълимӣ, машғулиятҳои тамринии мустақилона. Ба мухтавои машғулиятҳои мустақилона ворид намудани ҳамаи намудҳои машқҳои барномавии тарбияи ҷисмонӣ тавися карда шудааст.

Бо дарназардошти аҳамияти махсуси гимнастикаи гигиении пагоҳирӯзӣ онро ба реҷаи ҳамарӯзаи донишҷӯёну магистрантон, омӯзгорону кормандони мактабҳои олӣ ворид намудан зарур аст.

Ба комплекси машқҳои гимнастикаи гигиении пагоҳирӯзӣ бояд машқҳо барои ҳамаи гурӯҳҳои мушакҳо, машқҳои нафасӣ ва машқҳо барои чандирӣ дохил карда шуда бошанд. Татбиқи машқҳои хусусияти статикӣ дошта, машқҳо барои тобоварӣ дар комплексҳои гимнастикаи гигиении пагоҳирӯзӣ тавсия карда намешавад. Инчунин, ба маҷмуи машқҳои гимнастикаи пагоҳирӯзӣ машқҳо бо ҷаҳакҳо, эспандерҳо, бо тӯб (масалан, элементҳои бозии волейбол, баскетбол, футбол бо сарбории начандон зиёд) дохил карда шаванд.

Ҳангоми иҷроиши гимнастикаи гигиении пагоҳирӯзӣ бояд муттасилии муайянро риоя намуд: роҳгардӣ, дави ором, роҳгардӣ (2-3 дақиқа); машқҳои амсоли «кашишхӯрӣ» бо нафаскашии чуқур; машқҳои чандирӣ ва машқҳо барои серҳаракатии дастон, гардан, тан ва пойҳо; машқҳои қувваӣ бе истифодаи вазн ё бо истифодаи вазнҳои начандон калон (қат ва рост кардани дастон дар ҳолати такязадаи хобрафта, машқҳо бо гантелҳои сабук, бо эспандерҳо, аммортизаторҳои резинӣ); хамзаниҳои гуногун ва ростшавӣ аз ҳолатҳои ростистода, нишаста, хобрафта; ҷаҳишҳои сабук (масалан, бо истифодаи ҷаҳак) – 20-30 маротиба; дави ором ва роҳгардӣ (2-3 дақиқа); машқҳо барои осудашаваӣ бо нафаскашиҳои чуқур.

Ҳангоми тартиб додани комплексҳои гимнастикаи гигиении пагоҳирӯзӣ ва иҷроиши машқҳои он тадриҷан афзун кардани сарбориҳои физиологӣ ба организм тавсия карда мешавад. Дар хотимаи иҷроиши комплекси машқҳо, сарбории ҷисмонӣ паст карда мешавад ва организм ба ҳолати нисбатан муътадил оварда мешавад.

Машқҳо дар давоми рӯзи таҳсил дар вақти танаффусҳои байни дарсҳои таълимӣ ё машғулиятҳои мустақилона ҷорӣ карда мешавад. Ин навъи машқҳо пешгирӣ намудани хасташавиро таъмин намуда, барои пойдор намудан ва нигоҳдории қобилиятнокии баланди корӣ мусоидат менамоянд. Иҷроиши машқҳои ҷисмонӣ дар муддати 10-15 дақиқа пас аз 1-1,5 соати кор самаранокиии дучанди нигоҳдории қобилиятнокии кориро дорад, нисбат ба дамгирии ғайрифаъол дар муддати ду баробар зиёди вақт.

Машғулиятҳои мустақилонаи тамриниро метавон ба таври инфиродӣ ё дар ҳайати гурӯҳ аз 4-5 нафар ба роҳ монд. Тамрини гурӯҳӣ нисбат ба тамринҳои мустақилона самаранокии бештар дорад. Бояд дар хотир дошта бошем, ки машғулиятҳои яккавиро танҳо дар варзишгоҳҳо, майдончаҳои варзишӣ, боғҳо, дар ҳудуди нуктаҳои аҳолинишин бояд гузаронд. Машғулиятҳои мустақилонаи инфиродӣ дар минтақа ё дар бешазор, берун аз ҳудуди нуқтаи аҳолинишин гузаронидан, бо мақсади бехатарӣ манъ карда мешавад. Берун омадан аз ҳудуди нуқтаи аҳолинишин барои машғулиятҳои тамринӣ дар ҳайати гурӯҳҳо аз 3-5 нафар ва зиёда амалӣ карда мешавад. Дар ин бобат бояд ҳамаи тадбирҳои бехатарӣ, пешгирии бардоштани осебҳо, сармозанӣ ва ғайра андешида шуда бошад. Инчунин, аз ҳайати гурӯҳ қафо мондани машқкунандагони алоҳида набояд роҳ дода шавад. Машғул шудан бо машқҳо 2-7 маротиба дар як ҳафта бо давомнокии 1-1,5 соат тавсия карда шудааст. Гузаронидани машғулиятҳо камтар аз 2 маротиба дар як ҳафта

мутобиқи мақсад намебошад, зеро ин барои баланд шудани сатҳи тамринии организм мусоидат карда наметавонад. Вақти аз ҳама мусоид барои машғулиятҳои тамринӣ қисми дуюми рӯз, пас аз 2-3 соати хӯроки нисфирӯзӣ мебошад. Дар вақти дигар гузаронидани машқҳо мумкин аст, лекин на барвақт аз гузашти 2 соат пас аз хӯрок ва на дер аз як соат то тановул ё вақти хоб рафтан. Гузаронидани машғулиятҳои тамринӣ саҳар ҳангоми аз хоб бедор шудан тавсия карда намешавад (пагоҳирӯзӣ бояд гимнастикаи гигиенӣ гузаронд). Машғулиятҳои тамринӣ бояд хусусияти комплексӣ дошта бошанд, яъне барои ташаккули ҳамаи маҷмуи сифатҳои ҷисмонӣ мусоидат намоянд. Инчунин, машғулиятҳои тамринӣ дар таҳкими саломати ва баланд бардоштани сатҳи қобилиятнокии кории организм мусоидат мекунанд. Машғулиятҳои хусусияти тахассусӣ дошта, яъне бо намуди варзиши интихобшуда, танҳо барои варзишгарони касбӣ мақбул дониста мешаванд.

Барои идоракунии раванди машқҳои тамринии мустақилона ба назар гирифтани нуктаҳои зерин муҳим мебошад:

- муайян намудани мақсад ва ҳадафҳои машғулият. Мақсадҳо чунин тасниф карда мешаванд: қавӣ гардонидани саломатӣ, обутоб додани организм, баланд бардоштани сатҳи омодабошии ҷисмонӣ, баланд бардоштани сатҳи маҳорати варзишӣ дар намуди интихобшудаи варзиш;

- муайян намудани хусусиятҳои инфиродии машққунандагон – шавқу ҳавасҳои варзишӣ, шароити хӯрокхӯрӣ, таҳсил, тарзи зист ва шароити маишӣ, сифатҳои иродавӣ ва руҳии ӯ ва ғайра;

- таҳия ва тасҳеҳи нақшаҳои дурнамоӣ ва солонаи машғулиятҳо ва инчунин нақшаҳо барои марҳила, давра ва силсилаи машғулиятҳои тамринӣ бо назардошти хусусиятҳои инфиродии машққунандагон ва динамикаи нишондиҳандаҳои вазъи саломатӣ, омодабошии ҷисмонӣ-варзишӣ дар раванди машғулиятҳо ба дастовардашуда;

- муайян намудан ва тағйирот даровардан ба мундариҷа, ташкил, методика, шароитҳои машғулият ва инчунин, воситаҳои тамринии татбиқшаванда бо мақсади ноил шудан ба самаранокии баланди машғулиятҳо вобаста ба натиҷаҳои худназораткунӣ ва баҳисобгирии сарбориҳои тамринӣ. Ба ҳисоб гирифтани корҳои тамринии иҷрошуда, имконияти таҳлил намудани раванди тамринӣ, ислоҳдорорӣ ва тасҳеҳ намудани нақшаҳоро фароҳам меоварад.

Дар мактабҳои олии кишвар, дар хобгоҳҳои донишҷӯён аз 30% то 60% аз шумораи умумии донишҷӯён истиқомат мекунанд. Ташкили корҳо доир ба тарбияи ҷисмонии онҳо яке аз вазифаҳои муҳим мебошад ва ҳамзамон мураккаб мебошад, ки аз як тараф саъю кӯшиши раёсати донишгоҳ, деканатҳои факултетҳо, маъмурияти хобгоҳ ва кафедраи тарбияи ҷисмонӣ, аз тарафи дигар саъю кӯшиши майдонҳои варзишӣ, шуроҳои варзишии факултетҳо ва шуроҳои донишҷӯёни хобгоҳро талаб менамояд.

Тарбияи ҷисмонӣ дар шароити хобгоҳ қисми таркибии тамоми корҳои тарбиявии донишгоҳ ҳисобида шуда, татбиқи вазифаҳои зеринро талаб менамояд:

1. Фароҳам овардани шароити мусоид барои татбиқи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиши оммавӣ дар тарзи зисти хобгоҳ, ҷалб намудани тамоми коллективи донишҷӯёни хобгоҳ ба машғулиятҳои фаъолонаи тарбияи ҷисмонӣ.

2. Ташаккули маданияти меҳнати зеҳнӣ, талқин намудани малакаҳои гигиенӣ, омӯзонидан ба асосҳои гигиении машқҳои ҷисмонӣ ва обутобдиҳӣ.

3. Таъсиси одат нисбат ба фарогати солимгардонӣ ва тарбияи иштиёқи устувор ба машғулиятҳои муттасили машқҳои ҷисмонӣ.

4. Тарбияи фаъолон-донишҷӯёни хобгоҳ ва ҷалби онҳо дар ташкил ва гузаронидани фароғати ҷисмонӣ-солимгардонӣ.

Гуногунии шаклҳои ташкили тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш шавқу ҳавасро зиёд мегардонад, талаботҳои навбанавро пеш оварда, азму ирода ва неруи инсонро фаъол мегардонад, яъне он омилҳоеро, ки дар ташаккули шахсият татбиқ карда мешаванд. Дар раванди фароғати варзишӣ донишҷӯён ба муносибатҳои иҷтимоӣ ворид мешаванд, соҳиби маълумотҳои гуногунҷанба ва таҷрибаи истифодабарии воситаҳои тарбияи ҷисмонӣ мешаванд.

Муқарриз: ***Хоҷамбердиев Ҷ.Т.*** **– н.и.п., дотсенти ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров**

АДАБИЁТ

1. Бабаков, А.И. Самовоспитание юных спортсменов / А.И. Бабаков, Н.М. Магомедов; Владим. гос. пед. ун-т. -Владимир, 1996. -75 с.
2. Бабаков, А.И. Воспитание и самовоспитание студентов средствами физической культуры, спорта и туризма (психологопедагогические аспекты): учеб. пособие / А.И. Бабаков; Владим. гос. ун-т. -Владимир: Изд-во Владим. гос. ун-та, 2006. -99 с.
3. Бальсевич В.К. Спортивно-ориентированное физическое воспитание: образовательный и социальный аспекты / В.К. Бальсевич, Л.И. Лубышева // Теория и практика физической культуры. – 2003. -№5. -С.19–22.
4. Бальсевич В.К. Физическая культура для всех и для каждого / В.К. Бальсевич. –М.: ФиС, 1988. -208 с.
5. Белорусова, В.В. Воспитание в спорте / В.В. Белорусова. -М.: Физическая культура и спорт, 1974. – 119 с.
6. Беляева, В.А. Педагогические основы физического самовоспитания студентов / В.А. Беляева; Рязан. гос. пед. ин-т. -Рязань: Изд-во Рязан. гос. пед. ун-та, 1978. -118 с.
7. Горбунов, Г.Д. Психопедагогика спорта / Г.Д. Горбунов. -М.: Физкультура и спорт, 1986. -207 с.
8. Деркач, А.А. Педагогическое мастерство тренера / А.А. Деркач, А.А. Исаев. -М.: Физическая культура и спорт, 1981. -240 с.
9. Кочетов, А.И. Как заниматься самовоспитанием / А.И. Кочетов. – 3-е изд., перераб. и доп. -Минск: Асвета, 1991. -С.164-166.
10. Матвеев, Л.П. Теория и методика физического воспитания: учеб. для ин-тов физ. культуры: в 2 кн. / Л.П. Матвеев. -М.: Физкультура и спорт, 1986. -446 с.
11. Остапец-Свешников, А.А. Туристско-краеведческая деятельность детско-юношеского клуба «Родина» г. Москвы / А.А. Остапец-Свешников. -М.: Прометей, 1992. -108 с.
12. Педагогика (для институтов физической культуры) по ред. Белорусовой В.В. -М.: «ФиС», 1972 (1986) / сост. И.Н. Решетень. – М.: Физическая культура и спорт, 1987. -359 с.
13. Станкин М.И. Психолого-педагогические основы физического воспитания / М.И. Станкин. -М.: Просвещение, 1987.
14. Теория и методика физического воспитания (для спец. 2115 "Начальная военная подготовка и физическое воспитание) / под ред. Б.М. Шияна. -М.: Просвещение, 1988.
15. Тер-Ованесян А.А. Педагогические основы физического воспитания / А.А. Тер-Ованесян. -М.: "ФиС", 1978.
16. Ульянкин, С.В. Руководство процессом самовоспитания студентов, склонных к употреблению наркотиков / С.В. Ульянкин // Материалы XVI Междунар. науч.-практ. конф. по проблемам физ. воспитания учащихся «Человек, здоровье, физическая культура и спорт в изменяющемся мире». -М.: Коломенская типография, 2006. -С.394-395.
17. Холодов Ж.К. Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта. Учебное пособие / Ж.К. Холодов, В.С. Кузнецов. –М.: Академа, 2003.
18. Щуркова, Н.Е. Беседы с тренером о воспитании / Н.Е. Щуркова. -М.: Физическая культура и спорт, 1973. -115 с.
19. Ямалетдинова Г.А. Педагогика физической культуры и спорта. Курс лекций. Учебное пособие / Г.А. Ямалетдинова. –Екатеринбург: Из-во Уральского университета, 2014.

АСОСҲОИ ПЕДАГОГИИ ХУДТАРБИЯКУНИИ ҶИСМОНИИ ДОНИШҶӮЁНИ МАКТАБҲОИ ОЛӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои тарбияи ҷисмонии донишҷӯён мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Дар ин ҷода таваҷҷуҳи хосса ба худтарбиякунӣ ва машғулиятҳои мустақилонаи машқҳои ҷисмонӣ равона карда шудааст. Муаллиф дар асоси адабиётҳои илмӣ-методӣ мақсад ва вазифаҳои тарбияи ҷисмонии мактаби олиро таҳлил намудааст. Дар ин ҳошия аҳамияти гуманитарии тарбияи ҷисмонӣ дар раванди таълимии мактаби олӣ тавсиф карда шуда, нақши арзиши иҷтимоии он дар инкишофи ҳамаҷонибаи шахсият зикр ёфтааст. Барои ноил шудан ба мақсаду вазифаҳои тарбияи ҷисмонии донишҷӯён худтарбиякунӣ ҳамчун методи самаранок пешбинӣ гардидааст. Доир ба масъалаи мазкур муаллиф нуқтаи назари мутахассисони тарбияи ҷисмонӣ ва педагогонро мавриди таҳлил қарор додааст. Тафовут байни тарбия ва худтарбиякунӣ дода шудааст. Ғайр аз ин, аз ҷониби муаллиф нақши муҳимми машғулиятҳои мустақилона қайд карда шудааст. Дар ҳамин асно шаклҳои гуногуни машғулиятҳои мустақилонаи ҷисмонӣ, варзиш ва туризм пешниҳод карда шудаанд. Инчунин, масъалаҳои банақшагирӣ, назорат ва масъалаҳои фаъолияти ҷисмонӣ-варзишӣ баррасӣ карда шуда, ҳадафҳои асосии машғулиятҳои мустақилона муайян гардидаанд.

Калидвожаҳо*:* Худтарбиякунӣ, тарбияи ҷисмонӣ, мактаби олӣ, донишҷӯён, тарзи ҳаёти солим, солимгардонӣ.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФИЗИЧЕСКОГО САМОВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ

В данной статье излагаются проблемы физического воспитания студенческой молодёжи. Особое место занимает процесс самовоспитания и самостоятельные занятия физическими упражнениями, спортом. Автор, опираясь на научно-методическую литературу, раскрывает цели и задачи физического воспитания в высшем учебном заведении. В данном контексте характеризуется гуманитарное значение физической культуры в учебном процессе вуза, отмечается её социально-значимая роль. Для эффективного решения поставленных целей и задач в физическом воспитании студентов, автор считает важным рассматривать вопросы самовоспитания как одного из методов физического воспитания в условиях вузовского обучения. По данному вопросу автор анализирует существующие точки зрения, отражающие позиции спортивных специалистов и педагогов по определению понятия самовоспитания. Приводятся существенные различия между процессами воспитания и самовоспитания. Автор также отмечает немаловажную роль самостоятельных занятий в процессе физического воспитания и

самовоспитания студентов, приводятся различные формы самостоятельных занятий физическими упражнениями, спортом и туризмом. В этом аспекте затрагиваются вопросы планирования, контроля, а также проблемы физического воспитания в студенческих общежитиях, определяются основные цели самостоятельных занятий.

Ключевые слова: самовоспитание, физическое воспитание, высшее учебное заведение, студенты, здоровый образ жизни, выздоровление.

PEDAGOGICAL BASIS OF PHYSICAL SELF-EDUCATION OF STUDENTS AT THE UNIVERSITY

This article outlines the problems of physical education of student youth. A special place is occupied by the process of self-education and independent exercise and sports. The author, relying on the scientific and methodological literature, reveals the goals and objectives of physical education in a higher educational institution. In this context, the humanitarian significance of physical culture in the educational process of the university is characterized, its socially significant role is noted. For the effective solution of the goals and objectives in the physical education of students, the author considers it important to consider the issues of self-education as one of the methods of physical education in the conditions of higher education. On this issue, the author analyzes the existing points of view, reflecting the positions of sports specialists and teachers on the definition of the concept of self-education. Significant differences between the processes of upbringing and self-upbringing are given. The author also notes the important role of independent studies in the process of physical education and self-education of students, various forms of independent physical exercises, sports and tourism are given. In this aspect, the questions of planning, control, as well as the problems of physical education in student dormitories are raised, the main goals of independent studies are determined.

Keywords: Self-education, physical education, high school, students, healthy lifestyle, healing.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Сангинов Бахром Каримович*** – Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Ғафуров, номзади илмҳои педагогӣ, муаллими калони кафедраи варзиш ва методикаи таълими тарбияи ҷисмонӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. E-mail: bakhrom3931@gmail.com

Сведение об авторе: ***Сангинов Бахром Каримович*** - Худжандский государственный университет им. Б. Гафурова, кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры теории и методики физического воспитания. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проезд Мавлонбекова 1. E-mail: bakhrom3931@gmail.com

Information about the author: ***Sanginov Bakhrom Karimovich*** **-** Khujand State University. B. Gafurova, Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Theory and Methods of Physical Education. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage 1. E-mail: **bakhrom3931@gmail.com**

УДК: 372.851

ОМӮЗОНИДАНИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ МАТЕМАТИКИИ МАТНӢ ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Буриев Ф.К., Бегимов Ҳ.Х.
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ

Дар курси математикаи синфҳои ибтидоӣ асосан масъалаҳои математикии матнӣ ҷо дода шудаанд. Аз ин лиҳоз, масъалаи математикии матнӣ - ин иншои ягон вазъият бо забони табиӣ, арзёбии миқдори ягон компоненти ин вазъиятро талабкунанда мебошад, ки муносибатро дар байни онҳо муайян месозад.

Ҳалли масъалаи математикии матнӣ бошад, фаъолияти фикриро талаб менамояд. Бинобар ин, барои ба иҷрои ягон корро оғоз кардан, пеш аз ҳама, ин корро бояд хуб омӯхта, бо кадом методҳо иҷро карданро донистан зарур аст.

Барои кори мо таҳқиқоти Т.В. Огонков ҷолиби диққат аст, ки дар он якҷояшавии (интегратсия) тамоми фанҳои таълимӣ ва ҳалли масъалаҳои математикии матнии дар синфҳои ибтидоӣ омӯхташаванда, тибқи ҷобаҷогузории мавзуъҳои таълимӣ пешниҳод карда мешавад.

Аз нуктаи назари методии таълими ҳалли масъалаҳои математикии матнӣ дар синфҳои ибтидоӣ якчанд равияҳо мавҷуданд, ки онҳоро дида мебароем:

* якҷояшавии ҳамаи фанҳои таълимӣ мувофиқи барномаҳои омӯхташаванда дар синфҳои ибтидоӣ таъмин карда шавад;

* барои амалигардонии мақсад ва вазифаҳои таълим ба якҷояшавии ҳар як фанни таълимӣ мусоидат карда шавад;

* ҳамчун воситаи робитаҳои байни фанҳои таълимӣ барои ҷобаҷогузории манзараи томи амали зуҳурот, ҷараёни омӯхташаванда баромад мекунад;

* барои нигоҳ дошани солимии равонии хонандагон аз ҳисоби ивазкунӣ фаъолияти таълимии шартҳоро фароҳам меоварад;

* ба инкишофи малакаҳои муоширати пурмаҳсул таҷрибаи омӯхташаванда, ки фазои иҷтимоии шахсиятро васеъ менамояд, мусоидат мекунад [12,с.40-48].

Масъала. Ҷамшед ва Фазилат қарор доданд, ки хона созанд. Барои ин кор, онҳо аз бонк 60000 сомонӣ қарз гирифтанд. Агар барои сохтани як ошёнаи хона 15000 сомонӣ сарф шавад, оё маблағи қарзгирифтаи онҳо барои сохтани хонаи дуошёна кифоя мебошад? Барои хонаи сеошёна чӣ? Агар барои сохтани анбори нигаҳдории ғалладона 6000 сомонӣ сарф шавад, оё ин маблағ барои сохтани хонаи дуошёна ва анбори нигаҳдории ғалладона кифоя аст?

Аз шарти масъала бармеояд, ки онро ба якчанд ҷузъҳо ҷудо кардан мумкин аст.

Макон: ҷойи амалиёт - бонк, хона (шаҳр, деҳот, тафовути байни онҳо), анбори нигаҳдории ғалладона, хона, нақлиёт, масалан, фигураҳои геометриро дар ҳаморӣ пешниҳод намудан мумкин аст.

Нақша: ифодаи ададӣ, ки вобастагии байни арзиши хона, миқдори ошёнаҳо ва арзиши хонаи якошёна, баробарӣ ва нобаробариҳои ададӣ, инчунин фанҳои иқтисодӣ.

Бузургӣ: арзиш, арзиши хонаи якошёна, миқдори ошёнаҳо.

Тағйирот: мутаносиби роста, вобастагии хаттӣ байни арзиши хонаю миқдори ошёнаҳо.

Ҷузъҳои додашуда маҷмуи донишҳоро дар соҳаҳои гуногун инъикос мекунанд. Масалан, муҳокимаи масоили марбут ба манзил, нақлиёт, сохтмон, ҳамчунин шаклҳои фаъолияти меҳнатӣ.

Муҳокимаи масоил оид ба шакли бино (аз ҷумла, шакли дару тиреза), анбори нигаҳлории ғалладона алоқаманд, дониши соҳаи математикаро инъикос мекунанд. Дар ин самт фаъолиятро ба ҳалли масъалаҳои математикии матнии синфҳои ибтидоӣ доир ба мафҳумҳои «масоҳат» ва «ҳаҷм» давом додан мумкин аст. Дар ин ҷо маҳз мафҳумҳои геометрии математикаи синфҳои ибтидоӣ ҷолиби диққат мебошанд. Мафҳумҳои иқтисодиро, мафҳумҳои «бонк», «қарз», «фоидаи иқтисодӣ» ва «арзиш» робитадошта инъикос менамоянд. Модели математикии масъалаи додашуда, ки хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар рафти ҳалли масъалаҳо омода мешаванд, ҳамчун соҳаи иқтисодиёт ва олами атроф маънидод карда мешавад. Ба ин маъно марҳилаи муҳимтарини раванди ҳалли масъалаҳои математикии матнӣ, маҳз ҳалли он мебошад.

Ҳамин тавр, мазмуни масъала имкон медиҳад, ки ба воситаи маҷмуи ҷузъҳо, донишҳо дар бораи ҳолати мушаххасгардонии воқеият ташаккул дода шуда, бо ҳамин яке аз соҳаҳои донишҳои асосӣ аз худ карда шавад. Методи аз ҳама самаранок ҳангоми ҳалли масъалаҳо методи лоиҳаҳо мебошад.

Методи лоиҳаҳо - системаи таълимие мебошад, ки дар он хонандагони синфҳои ибтидоӣ тадриҷан аз методҳои ҳалли масъалаҳои математикии матнӣ дар раванди банақшагирӣ ва иҷрои супоришҳои тадриҷан мураккабшаванда – лоиҳаҳо донишҳоро аз худ мекунанд. Методи додашуда бо дараҷаи аз тарафи мактаббачагон аз худ карда шудани дониш, маҳорат ва малакаҳои тадқиқотӣ тавсиф карда мешавад. Истифодаи методи лоиҳаҳо ба сифати технология, ба раванди мушаххасгардонии таълимӣ, низоми муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дохил шуда, имкон медиҳад, ки ба мақсадҳои Стандарти давлатии таҳсилот ва барномаҳои таълимии синфҳои ибтидоӣ дар мавриди ҳалли масъалаҳои математикии матнӣ ноил гашта, бо методҳои дигари анъанавӣ ҳамчун маҷмуи методҳои таҳқиқотӣ: ҷустуҷӯӣ, проблемавӣ ва эҷодӣ якҷоя карда шавад.

Методи лоиҳавӣ бори нахуст аз тарафи педагоги амрикоӣ Уилям Килпатрико дар нимаи аввали асри XX ҳамчун методи мақсаднок оид ба таълими ҳалли масъалаҳои математикии матнӣ дар синфҳои ибтидоӣ барои муҳити ҳаётии воқеӣ тавсия карда шуда, муфассал шарҳ дода шуда буд.

Ба андешаи Ҷ. Дюи, методи лоиҳавӣ ин «таълим ба воситаи кор кардан мавриди ҳалли масъалаҳои маматематикии матнӣ дар синфҳои ибтидоӣ» ме- бошад, ки таълимгиранда бевосита ба раванди фаъоли фаҳмидан шомил буда, проблемаи таълимро мустақилона тавсия медиҳад, вариантҳои гуногуни ҳалли онро ба нақша мегирад, хулоса мебарорад ва фаъолияти хешро таҳлил мекунад.

Имрӯз дар ҷумҳурии мо эҳёи методи лоиҳаҳо амалӣ гардида истодааст.

Машғулиятҳо дар шакли лоиҳаҳо азхудкунии муназзами донишҳоро инкор намекунад. Чунин фаъолият ба мазмуни лоиҳа дохил карда мешавад.

Хуторский А.В. қайд мекунад, ки арзиши асосии методи лоиҳавии таълим аз он иборат аст, ки он хонандагонро ба тартиб додани маводи таълимӣ водор месозад, на ба омӯзиши одии мавзуи муайян [20,с.68]. Хонандагони синфҳои ибтидоӣ ба таври инфиродӣ ё дар гурӯҳҳо корҳои фаҳмондадиҳӣ, тадқиқотӣ ва корҳои дигарро доир ба мавзуи додашуда иҷро мекунанд. Вазифаи онҳо ба даст овардани маводи нав, ҳал кардани проблемаи илмӣ, техникӣ ва ғайра мебошад.

Лоиҳаи таҳсилотӣ - ин шакли ташкили машғулиятҳо мебошад, ки он тавсифоти комплексии фаъолияти ҳамаи иштирокчиёни онро барои ба даст овардани маводи таълим дар фосилаи муайяни вақт - аз як дарс то якчанд дарси дигарро пешбинӣ мекунад.

Ба андешаи Хуторский А.В., барои таҳияи лоиҳа талаботи зеринро пешниҳод кардан мумкин аст:

1. Лоиҳа бо ташаббуси хонандагон таҳия карда мешавад. Мавзуи лоиҳа барои тамоми синф якто шуда метавонад ва роҳҳои амалигардонии он дар ҳар як гурӯҳ гуногун мебошад. Дар як маврид аз тарафи хонандагон таҳия кардани лоиҳаҳои гуногун имконпазир аст.

2. Лоиҳа барои атрофиёни хонандагон - ҳамсинфон, волидон ва шиносон аҳамиятнок мебошад.

3. Кор бо лоиҳа – кори таълимӣ мебошад.

4. Лоиҳа дар фаъолияти педагогӣ аҳамиятнок мебошад. Дар раванди татбиқи он хонандагон дониш мегиранд, муносибат барпо месозанд, тафаккурашон ташаккул меёбад ва тарзҳои зарурии амалиётро аз худ мекунанд.

5. Лоиҳа пешакӣ ба нақша гирифта шуда, таҳия карда мешавад ва ҳангоми иҷро кардан тағйирпазир мебошад.

6. Лоиҳа ба ҳалли проблемаи мушаххас нигаронида шудааст. Мақсадҳои лоиҳа бо ҳалли масоили ҳалшаванда ба даст оварда мешаванд.

7. Лоиҳа воқеӣ буда, ба захираҳои дар ихтиёри муассисаҳои таълимӣ (муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ, литсейҳо, гимназияҳо ва ғайра) мавҷуда нигаронида мешавад.

Мавзуъҳои лоиҳаҳои таълимӣ гуногуншакл буда метавонанд: омӯзиш ва истифодаи ҳодисоти табиӣ, тадқиқи равандҳои техникӣ, сохти ҷамъкунӣ ба параметрҳои додашуда, сохтани моделҳои назариявӣ, коркардҳои иҷтимоӣ ва афсонавӣ, сохтани объектҳо бо хосиятҳои додашуда, мавзуъҳои адабӣ, таърихӣ ва ғайра [20,с.124].

Методи лоиҳаҳо дорои як қатор тавсифоти муҳим мебошад:

- консептуалӣ - такя ба низоми мазмуни консепсияҳои фалсафӣ, психологӣ ва педагогӣ;

- мусалсалӣ - пайдарпайии яклухти методҳо ва амалиёти дидактикӣ бо нақшаи мавзуи мантиқан (марҳилаҳои иҷрои таҳқиқоти таълимӣ, вазифаҳои омӯзгор ва таълимгиранда, баҳодиҳӣ ба натиҷаҳои кор) асоснок кардашуда;

- азнавташкилкунии метод метавонад татбиқи хешро дар марҳилаҳои гуногуни таълим, дар раванди кор бо мактаббачагони синну соли гуногун амалӣ карда шавад;

- универсалӣ - метавонад ба хусусиятҳои ҳар як фанни таълимӣ мутобиқ карда шавад.

Технологияи педагогии додашуда на фақат аз нуктаи назари фалсафӣ ва психологияи гуманистӣ мусоид мебошад, инчунин аз нуктаи назари ахлоқӣ ва ба аз тарафи ҳамаи хонандагони синфҳои ибтидоӣ баробар аз худ кардани маводи таълимӣ низ мусоидат мекунад. Шиносоӣ бо маданиятҳои гуногун ба инкишофи фикррონии хонандагони синфҳои ибтидоӣ, мустақилияти онҳо дар донишандӯзӣ, ташаккули маҳорат ва малакаҳои коммуникативӣ, некхоҳӣ нисбат ба ҳамдигар мусоидат мекунад.

Асосҳои методии лоиҳаро инкишофи майлу рағбати идрокӣ ва тафаккури интиқодии таълимгиранда, маҳорати мустақилона дар фазои иттилоотӣ ҷойи худро ёфтан, ташкил медиҳад.

Таълими ҳалли масъалаҳои математикии матнӣ бо методҳои лоиҳаҳо дар якчанд марҳила амалӣ карда мешавад, агар:

1. Кор бо мафҳумҳо дар соҳаҳои гуногуни таҳсилот амалӣ карда шавад. Инъикос бо мафҳумҳоро дар соҳаи «Олами атроф» оғоз намудан муофиқи мақсад мебошад. Ин бо он асоснок карда мешавад, ки ба кӯдак, пеш аз ҳама, объектҳои воқеии атроф рӯ ба рӯ

мешавад. Барои ин, аз тарафи омӯзгор ягон мундариҷа таҳия карда, мундариҷаи аллакай тайёр истифода карда мешавад, ки дар ҷараёни муҳокимаи мафҳумҳо онро ба бахшҳои алоҳида ҷудо кардан имконпазир бошад.

Ба воситаи ин бахшҳо робитаи байнифанни фанҳои таълимӣ амалӣ гардонида мешавад, чунки дар ҷараёни ташаккул додани мафҳумҳои пештар омӯхташуда, мафҳумҳои нав дар соҳаҳои дигари фанни математика ва иқтисодиёт омӯхта мешавад.

2. Мундариҷаи математикӣ таҳия карда шуда, дар раванди он таҳияи модели мувофиқи математикӣ амалӣ мегардад. Дар ин марҳила раванди гузаронидани додашудаҳои масъала ба аломатҳои рамзӣ амалӣ карда шуда, вобастагиҳои гуногун, ба монанди функсионалӣ омӯхта мешаванд. Дар ин ҷо аллакай бевосита сохтори масъалаҳои математикии матниро омӯхтан мумкин аст.

3. Ҳалли масъалаҳои математикии матнӣ ва маънидодкуниҳои додашудаҳои масъала ба забони сода таъмин карда мешавад.

Ҳалли якчанд масъалаҳои математикии матниро дида мебароем, ки дар шакли лоиҳа пешниҳод шудаанд:

Лоиҳаи №1

Рӯз аз хондани повести «Ҳақиқати талх»-и Баҳром Фирӯз оғоз меёбад. Қаҳрамонҳои он: рӯзе ману Салим ба кӯҳ барои ҳезум рафтем. Дар ин порча таваққуф мемонем.

«...сагчаамон Алопар ном дорад. Онҳо барои ҳезум ба кӯҳ рафтанд. Вақте ки ману Салим куҷое равем, чи коре кунем, Алопар ҳамроҳ буд.

Чашми чӯпон ба Алопар афтид! Ҷеғ зан сагатро як бинам, хоҳиш кард вай.

Сагбачаро ба мо деҳ, пеши сагҳои мо калон мешавад, гуфт чӯпон.

Ману Салим, Алопар ба кӯҳ рафта, овардани ҳезумро дӯст медоштем...

Чӯпон Алопарро дида хурсанд шуд. Дар кӯҳ мо ду пушт ҳезуми хушкро баста, акнун ба роҳ баромаданӣ будем, ки аз пушти ёлаи кӯҳ рама баромада, омаду ду саги хирсбарин бадвоҳима аккосзанон ба сӯйи мо тохтанд....

Дар ин сюжет мафҳумҳои зиёде маҷуданд, ки объектҳои соҳаи олами атрофро инъикос мекунанд.

Ҳангоми муҳокимаи ин мундариҷа як қатор бахшҳоро ҷудо кардан мумкин аст. Масалан, бахши «макон» мақоми амалии мундариҷаи матни хондашударо тасвир мекунад. Дар ин ҳолат - ин ҳақиқати талх (айни ҳол муҳокимаи тафовути байни ману Салим ва чӯпон хуб мешуд), дар байни хона ва кӯҳ. Азбаски қаҳрамонони асар Салимро интихоб мекунанд, бинобар ин бахши «шакл» ҳангоми муҳокимаи намуди зоҳирии кӯҳ пайдо мешавад. Шакли хона, қисмҳои он: масалан, бом, тиреза, дару тиреза, утоқҳо, хоначаи саг, тафдон, катҳо, радио, оинаи нилгун, пардаҳо ва ғайра муҳокима шуда метавонанд. Муҳокимаи вай Алопарро ба чӯпон фурӯхт .... пулаша гирифта ... ногоҳ эълон кард Салим.

Нафаси ман ба дарун заду на ба рӯйи падарам нигаристам, на ба тарафи Салим.

Чӯпон барои рама гуфт. Ман худамро сафед карданӣ будам, аммо падарам имкон надод.

Дар сюжет гуфта мешавад, ки дар кӯҳ ҳама арча шинондааст, бинобар ин, фасли сол, шароити боду ҳавои саҳроро муайян намудан мумкин аст. Азбаски Алопарро бо сагҳои чӯпон мувофиқ кардан лозим аст, тағйиротҳо оид ба дохил ва беруни саҳро зарур мебошанд. Ин ва дигар мафҳумҳо ба ҷудокунии бахши «тағйирот» мусоидат мекунанд. Инчунин, аз сюжет дар намуди ошкор ё ноошкор бахши «бузургӣ» бармеояд. Ин метавонад, бо мафҳуми ҳарорати ҳаво ва робитаи он бо фаслҳои сол ё мафҳумҳои масоҳат ва ҳаҷм алоқаманд бошад. Овардани ҳезуми хушк аз кӯҳ ба хона имкон медиҳад, ки бахши «модел» аниқ карда шавад. Ҳангоми кор бо мафҳумҳои ҷудокардашуда ба воситаи бахши ба мафҳумҳои нав дучор омадан имконпазир мебошад. Масалан, муҳокима кардани ҷойгиршавии ману Салим, кӯҳ ва хона ваъзияти байни ҳамдигарии хона, кӯҳ ва чӯпон ба мафҳуми «мавқеи нуқта дар ҳамворӣ ва фазо» ё тасвири фигураҳои геометрӣ дар ҳамворӣ ва ғайра меорад. Ҳангоми муҳокимаи саволҳои бо падарам барои ҳезуми хушк ва ба чӯпон додани Алопар ба мафҳуми иқтисодии «хоҷагӣ» дучор меоем. Ҳангоми кор бо бахши «шакл» мафҳуми фигураи геометрӣ, мафҳумҳои паралеллопед, призма (шакли хона), силиндр (шакли чоҳ), кура ва фигураҳои геометрии дигар дучор меоем. Ба соҳаи иқтисодӣ ин таърифи хараҷоти камтарин ҳангоми таъмири ин ё он шакл, банақшагирии

шакли қитъаҳои кишту кори оянда шуда метавонад.

Ҳезуми хушк барои чи лозим аст? Оё дар ҳамаи кӯҳҳо ҳезуми хушк ҳаст? Оё дар хонаи чӯпон гармкунӣ зарур аст? Дар кадом фасли сол мавсими гармкунӣ фаро мерасад? Дар кадом ҳарорат ҳавои кӯҳ форам аст? Тағйирёбии ҳарорати ҳаворо дар фаслҳои гуногуни сол мушоҳида намоед. Ба Салим вазифа шуд, ки барои молҳо алаф биёрад? Ҳамаи ин саволҳо имкон медиҳанд, ки ба воситаи бахши «бузургӣ» тасаввуроти ибтидоӣ дар бораи мафҳумҳои вақт ва ҳарорат васеъ карда шуда, ба мафҳумҳои бузургиҳои скалярӣ, бефосилагӣ ва ғайра: муқоисашаванда, ченкардашаванда, бефосилагӣ, ба мафҳуми мавзуъ ва муқоисашавандаи мавзуъҳо меёбем. Ба воситаи фигураҳои геометрӣ ба мафҳумҳои дарозӣ, масоҳат, ҳаҷм ошно мешавем. Ба воситаи бахши додашуда мо ба чунин мафҳумҳои иқтисодӣ, ба монанди фоидаи иқтисодӣ, даромад, хароҷот, меҳнат, арзиш, иҷора ва ғайра шинос мешавем.

Бахши тағйирот имкон медиҳад, ки мафҳумҳои математикӣ ва иқтисодӣ дар чорчӯбаи ин бахш фаҳмонида шаванд. Масалан, сабабҳои ивазшавии фаслҳои сол ва вобастагии ҳарорати ҳаво аз ҷойгиршавии Офтобу Заминро аниқ намуда, робитаҳои ноаён намудоршавии табиатро омӯхта истода, ба мафҳумҳои мутаносибҳои роста ва чаппа, яъне ба вобастагии функсионалӣ шинос шудан мумкин аст. Аз ин лиҳоз, вобастагии бахши ҳаёт аз муносибати дуруст бо табиат бармеояд.

Бахши «модел» дар ин сюжет ифода карда мешавад, агар ба ману Салим хонае фикр карда баромада шавад, ки ӯ дар шимол ё баръакс, дар ҷануби гарм зиндагӣ ба сар мебарад. Инро дар навбати худ ба моделронӣ ҳангоми ҳалли масъалаҳои геометрӣ (бо гӯгирдчӯбҳо, бо фигураҳои баробар бузург ва баробар) меорад.

Давоми ин матн имкон медиҳад, ки ба як қатор мафҳумҳои иқтисодӣ шинос шавем. Масалан, хона харида истода, роҳбарони нави он қарор доданд, ки тамоми хоҷагиро ба низом дароранд. «… Хусусан гуфта, хеле кӯшиш кард: вай тозагиро дӯст медошт, бо латта ба ҷевон, кати хоб, таги кати хоб даромада тоза мекард, заминро барои коштани картошка, карам, сабзӣ шудгор мекард. То тамоми рӯз кор карданд». Дар ин ҷо бахши «тағйирот» равшан зоҳир мегардад (маҳсулоти тару тоза, муҳити форам дар хона), меҳнати ҳалол мебошад. Иқтисодиёти ибтидоӣ аз меҳнати инсон, олоти он ва маҳсулоти истеҳсолшаванда иборат аст. Табиат шароити фаъолияти инсон аст…[5,с.42].

Ҳамин тавр, ҳангоми кор бо матни интихобкардашуда хонандагон як қатор мафҳумҳои бо олами атроф алоқамандро ҷудо карда, онҳоро ба бахшҳо тақсим намуданд. Баъд доираи мафҳумҳои ҷудокардашуда васеъ мешавад ва ба соҳаи дигари таълим - математика ва сипас ба иқтисодиёт ё баръакс мегузарад. Ин дар ҷадвали 1 нишон дода шудааст.

Ҷадвали 1

Макон	**Хона, кӯҳ, табиат: зинда ва ғайризинда**	**Мавқеи нукта дар ҳамворӣ, макон, ашёҳо дар макон**	**Хоҷагии асосӣ**
Шакл	Хонаи деҳа, саҳро ва муҳити онҳо	Призма, паралеллопипед, силиндр, кура, росткунҷа, доира, давра	Шакли хона дар қитъаи начандон калони замин ё ҷойгиршавии иқтисодии қисмҳои хона
Бузургӣ	Ҳарорат, фасли сол, ҳосилнокӣ ва ғайра	Вақт, ҳарорат, масоҳат, ҳаҷм, дарозӣ	Арзиш, даромад, хараҷот, меҳнат
Тағйирот	Ивазшавии фаслҳои сол, вобастагии инкишофи сабзавоти гуногун аз шароитҳои обу ҳаво, риштаҳои ноаёни табиат	Вобастагиҳои мутаносибии роста ва чапа	Фоидаи иқтисодӣ: вобастагии он аз ҳосилнокӣ ва аз меҳнати сарфакардашуда
Модел	Шаклҳои манзил дар шароитҳои гуногуни обу ҳаво	Сохтан	Модели хонаи воқеӣ

Ҳамин тариқ, дониш аз маҷмуи мафҳумҳои соҳаҳои гуногуни таҳсилот пайдо мешавад. Аз матни додашуда истифода карда, силсилаи масъалаҳои математикии матниро сохтан мумкин аст.

Масъалаи 1. Як қисми боғи Салимака шакли росткунҷаро дорад. Дар байни

қитъаҳои картошка ва карам шинондашуда хатро чӣ тавр гузаронидан мумкин аст, ки масоҳати онҳо баробар бошад?

Масъалаи 2. Барои ранг кардани синфхонаи масоҳаташ 16 $м^2$ як банка ранги нархаш 80 сомонӣ кифоя аст. Агар синфхонаи дуюм аз синфхонаи якум ду маротиба калон бошад, барои ранг кардани ҳарду синфхона чӣ қадар маблағ сарф мешавад?

Масъалаи 3. Тирамоҳ ҳосили картошка ғундошта шуд. Азбаски ҳосил бисёр буд, Ҷамшед қарор дод, ки як қисми онро фурӯшад. Агар аз 1250 кг картошкаи ғундошташуда, 200 кг барои зимистон нигоҳ дошта шавад, пас Ҷамшед аз 4,5 сомонӣ фурӯхтани картошка чӣ қадар даромад ба даст меорад?

Масъалаи 4. Барои иҷораи хона ва қитъаи замин Салимака бояд 0,1 ҳиссаи маблағи аз фурӯши сабзавот ва меваҳои бадастовардашударо бояд пардохт намояд. Агар аз фурӯши мева 3545 сомонӣ ва аз фурӯши сабзавот 2865 сомонӣ даромад гирифта бошад, ӯ бояд чанд сомонӣ пардохт кунад?

Масъалаи 5. Барои харидани 5 метр атлас ва 3 метр матои пашмин 108 сомонӣ доданд. Як метр матои пашмӣ 24 сомонӣ нарх дорад. Нархи як метр атлас чанд сомонӣ будааст?

Масъалаи 6. Нархи як қуттӣ ранги сафед 9 сомонӣ ва як қуттӣ ранги кабуд 8 сомонӣ аст. Нархи панҷ қуттӣ ранги сафед ва ҳамин қадар қуттии ранги кабуд чанд сомонӣ мешавад?

Масъалаи 7. Ду писарбача бо нархи якхела 10 қалам хариданд. Писари якум 20 сомонӣ, писари дуюм 15 сомонӣ пардохт кард. Писарбачаҳо чанд қаламӣ хариданд?

Лоиҳаи №3 (ду рӯзи корӣ)

Рӯзи якум. Саёҳат ба фабрикаи қаннодии «Ширин»-и шаҳри Душанбе. Тамоми рӯз ба саёҳат дар фабрика бахшида шуд. Айни замон ба хонандагон пешниҳод карда мешавад, ки дар дафтарашон сабт кунанд: маҳсулоти истеҳсолшаванда, ном, таркиби маҳсулот, намуди қуттиҳо, шакли конфет, кулчақанд, инчунин ҳосилнокии меҳнати як бригада, шумораи коргарони бригада, вақти кор. Нархи маҳсулотро дар мағозаи фирмавӣ ва иттилооти дигари бо саёҳат алоқаманд.

Рӯзи дуюм. Ин рӯзи муқаррарии таълимии муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ мебошад. Дар дарси якум кор дар дохили ҷузъҳо бурда мешавад: «макон» ва «шакл»-и кор бояд аз муҳокимаи саёҳат оғоз ёбад.

Аз он оғоз намудан мумкин аст, ки чӣ тавр хонандагон ба фабрикаи қаннодии «Ширин»-и шаҳри Душанбе рафта расониданро ба хотир оварда, хатсайр тартиб диҳанд. Пас аз ин муайян кардан лозим аст, ки дар атрофи фабрика чӣ ҷойгир шудааст, кадом корхонаҳо ва биноҳо, ба хотир овардани суроғаи фабрика, ҳамзамон аниқ намудани он, ки фабрика дар кадом суроға ҷойгир аст ва онро дар дафтар чӣ хел сабт намудан лозим аст. Сипас аз он аз сабтҳои дирӯзаи худ истифода бурда, чӣ хел маҳсулот истеҳсол кардани фабрикаро ба хотир овардан зарур аст. Масалан, конфет, шокалад, зефир, кулчақанд, қандҳои гуногун ва ғайра. Дар бораи ба таркиби конфет кадом витаминҳо мавҷуданд, аз куҷо гирифта шудани онҳо суҳбат кардан мумкин аст. Дар бораи какао. Онҳо дар куҷо, дар кадом ҷумҳуриҳо месабзанд. Барои чӣ ин растанӣ дар Россия намесабзад? Инро бо чӣ маънидод кардан мумкин аст? Дар фабрика какао ва дигар ингридентҳо (қисмҳо) аз куҷо пайдо мешаванд? Аз харитаи географӣ истифода бурда, нишон додан мумкин аст, ки ин растаниҳо дар кадом ҷумҳуриҳо месабзанд. Дар ҳамон нақша доир ба шакар ҳамчун маҳсулоти асосии ширинӣ суҳбат оростан имконпазир аст. Масъалаи он ки то ба ширинҳо омехта кардани маҳсулот онҳо дар кадом шакл кашонида мешаванд, ҷолиби диққат аст. Айни ҳол ба фабрика чӣ хел кашонида мешаванд. Дар ин ҷо доир ба масоили савдо, ҳамкориҳои байни ҷумҳуриҳо суҳбат оростан мувофиқи мақсад аст. Пас аз ин, ба хонандагон пешниҳод кардан мумкин аст, ки шакли конфет ва маҳсулоти дигари дар фабрика дидаашонро кашида, ин шаклҳоро номбар кунанд. Ҳамзамон, ҳам ба ҷисмҳои ҳаҷмӣ ва ҳам ба фигураҳои ҳамвор ном додан шавқовар аст. Масалан, дар буриши рулети бисквитӣ як қатор фигураҳои шавқоварро мушоҳида намудан мумкин аст. Оид ба ин шакли маҳсулотҳои истеҳсолии фабрика масъалаҳо доир ба мафҳуми буриш пешниҳод намудан мумкин аст. Масалан:

1. Чӣ хел бо се буриш тортро буридан мумкин аст, ки 7 тақсим шавад?
2. Чӣ хел тортро се бор буридан мумкин аст, ки 8 пора торт ҳосил шавад?

Шакли зарфҳои гуногуни дар фабрика истифодашаванда, каллапӯши коргарон ва ғайраро ба хотир овардан мумкин аст. Шаклҳои монандро дар архитектураи бинои фабрика ёфтан мумукин аст.

Дар хотима дар бораи гигиенаи истеъмоли маҳсулоти ширин суҳбат оростан мувофиқи мақсад мебошад.

Марҳила ё дарси оянда бо бахши «бузургӣ» бояд алоқаманд бошад.

Дар ин бахш доир ба маҳсулоти фабрика ва сарфи меҳнат суҳбат гузаронидан айни муддаост. Барои тайёр кардани конфет кадом ашёҳоро истифода мекунанд, дар ин раванд чанд нафар коргар ширкат меварзад. Дар ин истеҳсолот кадом шакли меҳнат сарф карда мешавад. Дар кадом ҳолатҳо меҳнати ақлӣ, дар кадом ҳолат меҳнати ҷисмонӣ ҷой дорад. Дар ин ҷо меҳнати ҷисмонии инсон ба дастгоҳҳо иваз карда шуда, чиро тақозо менамояд? Аниқ намудани он муҳим аст, ки арзиши конфет дар мағоза аз кадом бузургиҳо иборат аст. Арзиши аслӣ чист? Аниқ карда шавад, ки даромади фабрика аз чӣ вобаста аст. Чӣ хел миқдори маҳсулоти истеҳсолкардашуда аз ҳосилнокии меҳнати коргарон, аз миқдори рӯзҳои корӣ, аз миқдори коргарони бригадаҳо вобаста аст? Дар фабрика конфетҳо чӣ хел номгузорӣ карда мешаванд, дар мағоза-чӣ?

Марҳилаи оянда - ин як шакли бахши сохти «тағйирот» мебошад. Ҷараёни истеҳсолиро ба хотир оварда, ба хонандагон нишон додан лозим аст, ки чӣ хел аз маҳсулоти ҷудогона – қисмҳо, ба туфайли меҳнати инсон маҳсулоти нав ҳосил мешавад. Ба хонандагон нақшаи ин равандро пешниҳод кардан мумкин аст. Сипас дар бораи чӣ хел арзиши маҳсулот ҳангоми аз фабрика ба мағоза кашонидан тағйир меёбад, маълумот медиҳанд. Дар ин ҳолат чунин мафҳумҳои иқтисодӣ, ба монанди «миёнаравӣ», «савдои яклухт», «савдои чакана», «бозор»-ро дохил намудан мумкин аст. Баъдан як қатор масъалаҳои математикӣ ҳал карда мешаванд. Масалан,

Масъалаи 1. Миёнарав 1200 кг конфети «Карамел»-ро бо нархи 36 сомонӣ харида, онро бо нархи 60 сомонӣ фурӯхт. Миёнарав аз ин амалиёт чӣ қадар даромад ба даст овард?

Масъалаи 2. Барои кашонидани конфет аз шаҳри Душанбе ба шаҳри Хуҷанд миёнарав 0,4 ҳиссаи даромадро сарф карда, 0,1 ҳиссаи даромадро ба сифати андоз пардохт намуд. Агар даромади миёнарав дар масъалаи пешина муайян карда шуда бошад, ӯ аз фурӯши конфетҳо чӣ қадар фоида ба даст овардааст?

Масъалаи 3. Бригадаи коргарон бо таҷҳизоти куҳна кор карда, дар як рӯз 240 тонна маҳсулот истеҳсол карданд. Агар ҳангоми кор бо таҷҳизоти нав ҳосилнокии меҳнат се маротиба афзояд, бригада дар 30 рӯз чанд тонна маҳсулот истеҳсол мекунад?

Масъалаи 4. Ба мағозаи фирмавӣ 80 қуттӣ конфет оварданд, ки ҳар яки он 6 кг конфет дорад. Агар ҳамин миқдор конфет ба қуттиҳо 200 граммӣ ҷойгир карда шавад, чанд қуттӣ лозим мешавад?

Масъалаи 5. Акмал 13 сомонӣ ва Алишер 14 сомонӣ дорад. Агар як чиптаи кино 3 сомонӣ бошад, онҳо чанд чиптаи кино харида метавонанд?

Масъалаи 6. Аз мағозаи китоб бо 80 сомонӣ якчанд китоб бо нархи 16 сомонӣ ва якчанд дафтар бо нархи 4 сомонӣ харидорӣ карданд. Барои дафтарҳо чанд сомонӣ доданд?

Масъалаи 7. Барои мактаббачаҳо 10 хаткашаки 3-сомона ва ҳамин қадар қалами 2-сомона хариданд. Ҳамаи харид чанд сомонӣ шуд?

Дар ин масъалаҳо аниқ намудани бузургиҳо ва вобастагии байни онҳо муфид мебошад. Сипас, ин масъалаҳо бо истифода аз вобастагиҳои ҷудокардашуда, бо тарзҳои гуногун ҳал карда мешаванд.

Марҳилаиояндаи кор - ин як бахши дараҷаи он мебошад. Дар ин ҷо бозиҳои дидактикиро ворид намудан мувофиқи матлаб аст. Масалан, бозии «Фабрикаи бозичаҳо». Ин ҷо сарвар, усто, муҳосиб, ҳисобчӣ, хазиначӣ аз байни хонандагон таъин карда мешаванд. Маънои ҳар як фаъолият фаҳмонида мешавад, номгӯйи донишҳо ва салоҳиятҳои ҳар яки онҳо муайян карда мешавад. Ин бозиро бо бозии нави «Мағозаи бозичаҳо» идома додан мумкин аст. Ин ҷо низ касбҳои нав: фурӯшанда, молшинос ва ғайра пайдо мешаванд. Дар рафти бозӣ дохил кардани чунин масъалаҳо аз манфиат холӣ нест. <u>Масалан:</u>

Масъалаи 1. Фабрика истеҳсоли 468 бозичаҳои мулоим, 768 дона бозичаҳои резинӣ

ва 458 бозичаҳои овознокро ба нақша гирифт. Ҳамагӣ истеҳсоли чӣ қадар бозича ба нақша гирифта шудааст?

Масъалаи 2. Агентии савдо сохтани намоишгоҳро барои маҳсулоти фабрика пешниҳод намуд. Шумо кадом намоишгоҳро фикр карда метавонед. Барои намоишгоҳ чӣ қадар маблағ сарф мешавад? Агар он дар як шабонарӯз 70 маротиба нишон дода шуда бошаду 5 дақиқаи вақти оинаи нилгун 100 сомонӣ бошад?

Масъалаи 3. Ба мағоза 100 дона бозичаи электронии нархаш 62 сомонӣ, 120 лӯхтаки нархаш 42 сомонӣ, 140 дона тӯби нархаш 30 сомонӣ оварданд. Мағоза ҳамаи бозичаҳоро ба чанд сомонӣ мефурӯшад?

Масъалаи 4. Ду баста матои навъи якхела хариданд. Дар ҳарду баста 10 метр матоъ ҳаст. Барои харидани бастаи якум 72 сомонӣ ва барои матои бастаи дуюм 48 сомонӣ доданд. Дар ҳар як баста чанд метрӣ матоъ буд?

Масъалаи 5. Ба ду фабрикаи дӯзандагӣ 400м атласро чунон тақсим намуданд, ки 6 ҳиссаи атласи фабрикаи дӯзандагии якум ба 4 ҳиссаи атласи фабрикаи дӯзандагии дуюм баробар аст. Ҳар як фабрика чанд метрӣ атлас гирифтааст?

Масъалаи 6. Ду баста матои навъи якхела хариданд. Дар бастаи якум 14 м матоъ ва дар бастаи дуюм 4м матоъ буд. Барои бастаи якум назар ба бастаи дуюм 120 сомонӣ зиёд маблағ доданд. Ҳар як баста матоъ чанд сомонӣ арзиш дорад?

Масъалаи 7. Ду баста матои навъи якхела хариданд. Матои бастаи якум 168 сомонӣ ва матои бастаи дуюм 48 сомонӣ арзиш дошт. Дар бастаи якум назар ба дуюм 10 м матоъ зиёд ҳаст. Дар ҳар як баста чанд метрӣ матоъ ҳаст?

Дар ҷараёни бозӣ ва ҳалли масъала омӯзгор дар бораи қоидаҳои рафтор дар мағоза, муоширати боодобонаи харидорон ва фурӯшандагон, сардорон ва ғайра суҳбатҳо мегузаронад.

Бозӣ дар бораи фабрикаи қаннодӣ имконпазир буда, айни замон тартибдиҳӣ ва ҳалли масъалаҳои матнӣ бо далелҳои ҳангоми саёҳат ба дастовардашуда, алоқаманд мебошад. Ҳангоми бозӣ ҳуҷҷатҳои барои бори қабулкардашуда тартибдодашуда, ҳисобкуниҳои гуногун гузаронида шуда, ҳисоботҳо дар бораи кори иҷрокардашуда, банақшагирии хараҷот ва даромади фабрика ва ғайра гузаронида мешаванд. Раванди бозӣ имкон медиҳад, ки моделҳо ҳам дар соҳаи «Олами атроф» ва ҳам дар соҳаи «Математика» ва «Иқтисодиёт» таҳия карда шаванд. Рӯз бо бозиҳо ва ҳалли масъалаҳои шавқовар ба итмом расонида мешавад.

Роҳҳои ҳал кардани масъалаҳои матнӣ бо методикаи муайян ба инкишофи фикрронии хонандагон таъсири мусбӣ мерасонад, ки он аз хонандагон фикррониро тақозо менамояд. Дар раванди ҳалли масъалаҳои матнӣ аз амалиёти фикрии мантиқии таҳлил ва пайвасткунӣ, мушаххасгардонӣ, абстраксиякунонӣ, муқоисакунӣ ва умумикунонӣ истифода кардан мувофиқи мақсад аст. Дар раванди ҳал кардани масъалаи ихтиёрӣ хонанда таҳлил гузаронида, савол ва шартро муайян мекунад, ададҳои додашудаи маълум ва номаълумро аз ҳамдигар ҷудо менамояд ва ғайра [9,с.183-190].

Ҳамин тавр, дар раванди омӯзиши масъалаҳои математикии матнӣ хонандагони синфҳои ибтидоӣ донишҳои нави математикӣ гирифта, ба ҳал кардани он омода мешаванд. Ҳалли масъалаҳои матнӣ боиси инкишофи қобилияти мантиқӣ ва фикрии хонандагони хурдсол мегардад. Ба инкишофи шахсияти мактаббачагони хурдсол низ таъсири мусбат мерасонад. Бинобар ин, ба омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ зарур аст, ки доир ба омӯзиши масъалаҳои матнӣ маълумот дошта бошанд ва як масъаларо бо якчанд метод ҳал карда тавонанд, то ки шавқу ҳаваси хонандагонро барои омӯзиши математика зиёд гардонанд.

Муқарриз: *Раҷабов Т.Б.* – д.и.п., профессори ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ

АДАБИЁТ

1. Бегимов Ҳ.Х. Ҳалли масъалаҳои математикӣ дар синфҳои ибтидоӣ / Ҳ.Х. Бегимов, А. Раззоқов, Д. Акбаров // Маърифати омӯзгор. - 2007. -№10. -С.45-49.
2. Бегимов Ҳ.Х. Ҳалли масъалаҳои типикӣ. Дастури таълимӣ / Ҳ.Х. Бегимов, Т.Б. Раҷабов, И.Д. Сайёдов. – Душанбе, 2013. -98 с.
3. Белошистая А.В. Обучение решению задач в начальной школе / А.В. Белошистая. -М., 2003. -288 с.
4. Грошев В.П. Занимательная экономика. Книга для учащихся средней школе / В.П. Грошев. -М., 1988. -176 с.
5. Зайцев, Г.Т. Теоретические основы обучения решению задач в начальных классах / Г.Т. Зайцев. -Л., 1983. -98 с.

6. Маљмуи масъалањо аз математика / Њ.Х. Бегимов, К. Иззатуллоев, А. Пирназаров, Т. Раљабов. –Душанбе, 2020. -295 с.
7. Маҳмудов Т. Методҳои ҳалли машқ ва масъалаҳои математикаи синфҳои ибтидоӣ / Т. Маҳмудов, Т. Давлатов. –Душанбе, 2013. -176 с.
8. Менчинская Н.А. Вопросы методики и психологии обучения арифметике в начальных классах / Н.А. Менчинская, М.И. Моро. -М., 1965. -189 с.
9. Методикаи таълими математикаи синфњои ибтидої / Њ.Х. Бегимов, С. Рабиев, Т.Б. Раљабов, А.М. Наљмиддинов. –Душанбе, 2020. -233 с.
10. Нуралиева Г.В. Методика обучения математике в начальных классах: Учебное пособие для учащихся школьных отделений педагогических училищ / Г.В. Нуралиева. –Ставрополь, 1999. -304 с.
11. Ҳалли масъалаҳои типикӣ. Дастури таълимӣ / Қ.Т. Бурхонов, С.М. Рабиев, Р.Н. Султонов, Ш.А. Турдиева. –Хуҷанд, 2010. -55 с.
12. Огонькова Т.В. **Интегрированное обучение в начальной школе на основе** сюжетного построения учебных занятий / Т.В. Огонькова // **Начальная школа. –** 2003. -№1. -С.40-48.
13. Осимов Қ.У. Методҳои ҳалли масъалаҳои математикӣ / Қ.У. Осимов, Л.М. Фридман. –Душанбе, 1987. -207 с.
14. Прутчснков А.**С.** Деловая игра: «Рыночная активность» / С. Прутченков, Б.А. Райзберг // Школа и производство. – 1994. -№3. -С.18-20.
15. Райзберг Б.А. Экономика для детей, в играх, задачах и примерах. Практическое пособие / Б.А. Райзберг. -М., 1996. -72 с.
16. Райзберг Б.А. Экспериментальные учебные программы изучения экономики в начальных, средних и старших классах общеобразовательных школ, гимназий, лицеев. / Б.А. Райзберг, А.С. Прутченков. -М., 1994. -102 с.
17. Таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика дар синфҳои ибтидоӣ. Дастури таълимӣ-методӣ / К. Иззатуллоев, А. Пирназаров, Т. Давлатов, Д. Муродова. –Душанбе, 2017. -138 с.
18. Фридман Л.М. Масъалањои арифметикї ва тарзи њалли он / Л.М. Фридман., Ќ.У. Осимов. –Душанбе, 1969. -185 с.
19. Фройденталь Г. Математика как педагогическая задача: Пособие для учителей / Г. Фройденталь. -М., 1982.
20. Хуторский А.В. Современная дидактика. Учебник для вузов / А.В. Хуторский. -СПб.: Питер, 2001. -544 с.
21. Хуторский А.В. Эвристическое обучение: Теория, методология, практика / А.В. Хуторской. -М., 1998. -266 с.

ОМӮЗОНИДАНИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ МАТЕМАТИКИИ МАТНӢ ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Дар мақола роҳҳои омӯзонидани ҳалли масъалаҳои матнӣ дар ҷараёни таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ роҳҳои ҳал кардани масъалаҳои матнӣ бояд мақсаднок бошанд.Ба ақидаи мо, яке аз роҳҳои баланд бардоштани сифат ва самаранокии таълими математика дар синфҳои ибтидоӣ, ташаккул додани тафаккури илмӣ ва қобилияти эҷодии хонандагони синфҳои ибтидоӣ мавриди ҳалли масъалаҳои математикии матнӣ дар раванди дарс мебошад. Масъалаҳои математикии матнӣ дар раванди дарси синфҳои ибтидоӣ баҳри баланд бардоштани фаъолияти хонандагони хурдсол дар ҷараёни дарс, ташаккули фикрронии мантиқии онҳо, инчунин ташаккул додани тафаккури илмӣ ва фаъолияти эҷодии хонандагон мусоидат намуда, хонандагони хурдсолро маҷбур месозад, ки оид ба тарз ва роҳҳои масъалаҳалкунӣ бошуурона фикр ронанд, онро таҳлил намоянд, ҳамаи дониш, маҳорат ва малакаҳои амалии дар раванди дарс ҳосилкардаи худро барои ташаккули ҳалли масъалаҳои матнии пешниҳодшуда истифода намоянд.Омӯзгори синфҳои ибтидоӣ ҳангоми таълими математика аз методҳои гуногуни таълим истифода мебарад, ки яке аз онҳо методи лоиҳавӣ мебошад ва ба гурӯҳи усулҳои интерактивии таълим дохил мешавад. Масъалаҳои матнӣ низ як намуди машқ мебошанд, ки мазмуни математикии онҳо ба воситаи матн ифода меёбад. Масъалаҳои матнӣ дар таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ мавқеи мустақил пайдо карда, ҳамчун воситаи ёридиҳанда ҳангоми таълими мавзуъ хизмат мекунанд.Вобаста ба мақсади дарс ҳамин гуна масъалаҳои матниро интихоб намудан лозим аст, ки бо ёрии онҳо вазифаи гузошташудаи таълимӣ иҷро карда мешавад. Хулоса, ҳалли масъалаҳои матнӣ дар раванди дарси математика ба савияи дониши умумии хонандагони синфҳои ибтидоӣ, пеш аз ҳама, фикррони мантиқӣ ва бо он дар алоқамандии зич равонии нутқ, инкишоф додани қобилият, дониш, маҳорату малака ёрӣ мерасонад

Калидвожаҳо: таҳсилот, таълим, тарбия, таҳлил, дониш, малака, маҳорат, хонандагони синфҳои ибтидоӣ, математикаи синфҳои ибтидоӣ, омӯзгори синфҳои ибтидоӣ, барномаҳои синфҳои ибтидоӣ.

ИЗУЧЕНИЕ РЕШЕНИЯ ТЕКСТОВЫХ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

В статье обсуждаются пути изучения текстовых математических задач в процессе изучения математики в начальной школе. Обучение текстовым математических задачам в начальной школе должен быть поставлено целенаправленно.Одним из способов улучшения качества и эффективности обучения математике в начальной школе является появления научного мышления и творческой способности школьников в начальной школе. Текстовые задачи в процессе обучения в начальных классах способствуют улучшению деятельности школьников начальной школы на уроке математики, также прогнозируют формирование научного мышления и творчества учащихся, чтобы уметь мыслить, анализировать знания, навыки и практически использовать эти навыки в процессе урока для сформулирования заданных текстовых задач.Учитель начальных классов в процессе обучения математике использует несколько методов, включая интерактивные методы обучения. Текстовые задачи по математике также являются формой упражнений, которые отличаются своим математическим содержанием. Текстовые вопросы в преподавании математики начальной школы могут найти независимую позицию и являются

межотраслевой дисциплиной в изучении программных тем.В зависимости от целей урока необходимо выбрать текстовую задачу, с помощью которой можно решить данную задачу. Поэтому все тестовые задачи имеют конкретную цель математического обучения. Отсюда можно прийти к выводу, что текстовые задачи по математике в процессе общего обучения школьников начальной школы служат для достижения в первую очередь логического мышления и квалифицированного общения, развития деятельности, знаний, навыков.

Ключевые слова: образование, учёба, анализ, знание, образовательная математика, начальные классы, математика начальных классов, учитель начальных классов, программа начальных классов, задача.

STUDYING TEXT MATHEMATICAL TASKS IN ELEMENTARY SCHOOL

The article discusses the ways to study text mathematical tasks in the process of studying mathematics in elementary school. Teaching textual mathematical tasks in elementary school to be delivered purposefully.In our opinion, one of the ways to improve the quality and effectiveness of mathematics in elementary school is the emergence of scientific thinking and the creative ability of schoolchildren in elementary school. Text tasks in the process of training primary classes contribute to improving the activities of primary school schoolchildren at the lesson of mathematics, also predict the formation of scientific thinking and creativity of students to be able to think, analyze it, all knowledge, skills, and practically use these skills in the lesson process to formulate the specified text tasks ....The primary school teacher in the methodology of teaching mathematics uses several methods, including interactive learning method. Text tasks in mathematics are also a form of exercise, which are expressed by their mathematical content. Text questions in the teaching of primary school mathematics can find an independent position and is an intersectoral discipline to study the topics.

Depending on the purpose of the lesson, you must select a text task with which you can solve this work. Therefore, all test tasks have a specific goal of mathematical training that mathematical training in all cases is performed using the learning technique.From here you can come to the conclusion that textual tasks in mathematics in the process of general knowledge of primary school schoolchildren serve to obtain primarily logical thinking and qualified communication, development, knowledge, skill.

Keywords: education, study, analysis, knowledge, educational mathematics, elementary classes, math elementary classes, primary school teacher, primary classes program.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Буриев Фирдавс Комилҷонович*** – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, муаллими калони кафедраи методикаи таҳсилоти ибтидоӣ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: (**+992) 904-13-26-06**. E-mail: **firdavs.buriev.list.ru**

Бегимов Ҳусен Худоёрович – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи методикаи таҳсилоти ибтидоӣ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **(+992) 918-68-02-53**

Сведение об авторах: ***Буриев Фирдавс Комилджонович*** – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, старший преподаватель кафедры методики начального образования. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: (+**992) 904-13-26-06**. E-mail: **firdavs.buriev.list.ru**

Бегимов Хусен Худоярович – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, кандидат педагогических наук, доцент кафедры методики начального образования. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: **(+992) 918-68-02-53**

Information about the authors: ***Buriev Firdavs Komiljonovich*** **-** Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Senior Lecturer of the Department of Methods of Primary Education. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 121. Phone: **(+992) 904-13-26-06.** E-mail: **firdavs.buriev.list.ru**

Begimov Khusen Khudoyarovich **-** Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Primary Education. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 121. Phone: **(+992) 918-68-02-53**

МУНДАРИҶА - СОДЕРЖАНИЕ

ИЛМҲОИ ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

Рушанин В.Я.Мария Васильевна Каменская в анналах истории и памяти потомства……………………..……… ***5***

Хасанова М.М. Вклад Хомида Махмудова в театральную жизнь Таджикистана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945)…………………………………………………………………………………………..……. ***16***

Ғуломов Т.М. Бозтоби муборизаҳои озодихоҳонаи мардумони бумии Мовароуннаҳр бар зидди истилогарони араб дар манбаъҳои асримиёнагии форсӣ... ***22***

Саидов М.С. Нақши Чинор Имомов дар раванди тақсимбандии миллӣ – марзии Осиёи Миёна **………….** ***32***

Шарипов А.Н., Ҳамидов Ф.А. Ҷанбаҳои минтақавии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон............... ***38***

ИЛМҲОИ ФАЛСАФА - ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Давлатов П.Н. Муҳити иҷтимоию фарҳангии замони Ибни Мискавайҳ………………………………… ***50***

Амондуллоев Б.С. Сарчашмаҳои таърихии ташаккули афкори фалсафии Абӯнасри Форобӣ ва Абӯалӣ Ибни Сино.. ***59***

Шерназаров Д.Т. Нигоҳе ба таърихи пайдоиш ва инкишофи ақлгароӣ ва таъсири он ба фалсафа..... ***70***

Қурбонова Ш.М., Муродов Ш.З. Таъсири вазъи ғоявию ақидавии давр ба ҷаҳонбинии Фахриддини Розӣ ***74***

Захруддинов И. З. Глобализатсия ва шаклҳои зуҳуршавии он дар марҳилаҳои таърихӣ………………… ***84***

Бердиёрова Г.И. Нақш ва ҷойгоҳи Тоҷикистон дар қаринаи гуфтугӯи фарҳангҳо................................. ***92***

Ибодов М.О., Камолов Ш.В., Раҷабов А.С. Фаҳмиши мафҳуми таҳаввулотгароии универсалӣ дар манзараи муосири илмии олам……………………………………………………………………………… ***101***

ИЛМҲОИ ПЕДАГОГӢ – ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Каримова И.Х., Мирзоева Н. Качество образования: взгляд на оценивание…………………………………… ***108***

Саидзода П.Х., Шогурезов Х.А., Набиев З.А., Набиев С.О., Маджидов Т.С. Концептуальные подходы к определению оптимальных моделей обеспечения устойчивой функциональности системы высшего профессионального образования в сфере безопасности и экологии…………………………………………….. ***114***

Худойбердиева М.З. К вопросу о развитии письменной речи средствами материалов патриотического характера…………………………………………………………………………………………………… ***126***

Азизов Х.У. Сущность и особенности электронного обучения в педагогической литературе……………….. ***133***

Худойназаров М.А. Сущность и содержание инновационных технологий в учебном процессе общеобразовательных учреждений……………………………………………………………………………….. ***142***

Дадобоева М.Б.Некоторые аспекты активизации познавательной деятельности учащихся на основе аксиологического подхода к обучению биологическим дисциплинам……………………………………….. ***151***

Каримова И.Х, Амирова Г.Г. Цель и требования проведения педагогической практики по педагогике…….. ***159***

Петрусевич А.А., Кулумбетов Р.Ж. Направленность образовательного процесса в военном вузе и его влияние на формирование позиции социальной успешности будущих офицеров»…………………………………… ***165***

Алиева Г.Х. Теоретические концепции профессиональной самореализации учителей в теории и практике педагогической науки…………………………………………………………………………………………….. ***173***

Обухова Л.А., Назиров А.А. Основные методы внедрения и развития компетентностного подхода в современном высшем образовании…………………………………………………………………………… ***180***

Собиров А.Ш. Методика обучения функции Буля, суперпозиция булевых функций, многочлены по модулю два и полиномы Жегалкина………………………………………………………………………………. ***184***

Аҳророва Г.У. Арзишҳои асосии фарҳанги этнопедагогии мардуми тоҷик.. ***192***

Бозоров Х. Муайян кардани мақсад ва вазифаҳои фаъолияти мустақилонаи таълимӣ дар раванди таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ.. ***197***

Гулов Р.Б.Омӯзгор - саҳмгузори рушди неруи ақлонӣ.. ***203***

Валиев С.Т. Мақсад ва вазифаҳои корҳои беруназсинфӣ: принсипҳо ва хусусиятҳои ташкили онҳо ***209***

Бобоҷонова М.М. Нақши кори мустақилонаи беруназаудиторӣ дар баланд бардоштани сифати таълими забони хориҷӣ…………………………………………………………………………………………….. ***214***

Ахмедова М.Ф. Муҳити муосири раванди омодасозии омӯзгорон ба татбиқи технологияҳои инноватсионии таълим.................... *219*
Холова М.Р. Хусусиятҳои ҳунарҳои халқӣ дар инкишофи салоҳияти касбии муаллимони ояндаи фанни технология (таълими меҳнат).................... *224*
Турсуматова Р.А. Усулҳо ва шаклҳои ҳамкории нутқии хонандагон дар машғулиятҳои забони хориҷӣ *229*
Файзиев А.Н. Ташаккули тарбияи фарҳангии хонандагони синфҳои ибтидоӢ тавассути фаъолияти эҷодии онҳо.................... *235*
Холбоев Р.Я. Моҳият ва вазифаҳои технологияҳои таълими байнифаннӣ.................... *240*
Хайруллоева С.Х. Технологияҳои инноватсионӣ дар ташаккули неруи эҷодии омӯзгорони оядаи забони хориҷӣ.................... *245*
Осимова П.А. Ташаккули рушди маҳорати эҷодии хонандагони синфҳои ибтидоӣ тавассути санъати тасвирӣ.................... *251*
Гулаев И.Х., Ойматова Х.Х., Гулаев Б.И. Масъалаҳои муносибати дуҷониба байни устод ва шогирд дар рисолаҳои илмии донишмандони асрҳои миёна ва консепсияи равияҳои арзишии донишҷӯёни ихтисосҳои табиӣ.................... *258*
Деҳқонова М.У. Истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ва бозиҳои дидактикӣ дар дарсҳои санъат ва меҳнат.................... *265*
Сафаров М.В., Мирализода А.М. Назария ва методҳои таълими расмӣ, ғайрирасмӣ ва информалии калонсолон.................... *271*
Сангинов Б.К. Асосҳои педагогии худтарбиякунии ҷисмонии донишҷӯёни мактабҳои олӣ.................... *278*
*Буриев Ф.К., Бегимов Ҳ.Х.*Омӯзонидани ҳалли масъалаҳои математикии матнӣ дар синфҳои ибтидоӣ *284*

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

Научный журнал «Вестник Таджикского национального университета» основан в 1990 г. Выходит 6 раз в год. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Журнал включен в «Перечень рецензируемых научных изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук» ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации. Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: исторические науки и археология (07.00.00), философские науки (09.00.00) и педагогические науки (13.00.00). Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных. Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте издания **(**www.vestnik-tnu.com**).**

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

2022. №2

Над номером работали:
Ответственный редактор: М.К.Ибодова
Редактор таджикского языка: Ш.П.Абдуллоева
Редактор русского языка: О.Ашмарин
Корректор: П.Х.Латипова

Издательский центр
Таджикского национального университета
по изданию научного журнала
«Вестник Таджикского национального университета»:
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.comj
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: **(+992 37) 227-74-41**

Подписано в печать 28.04.2022 г.